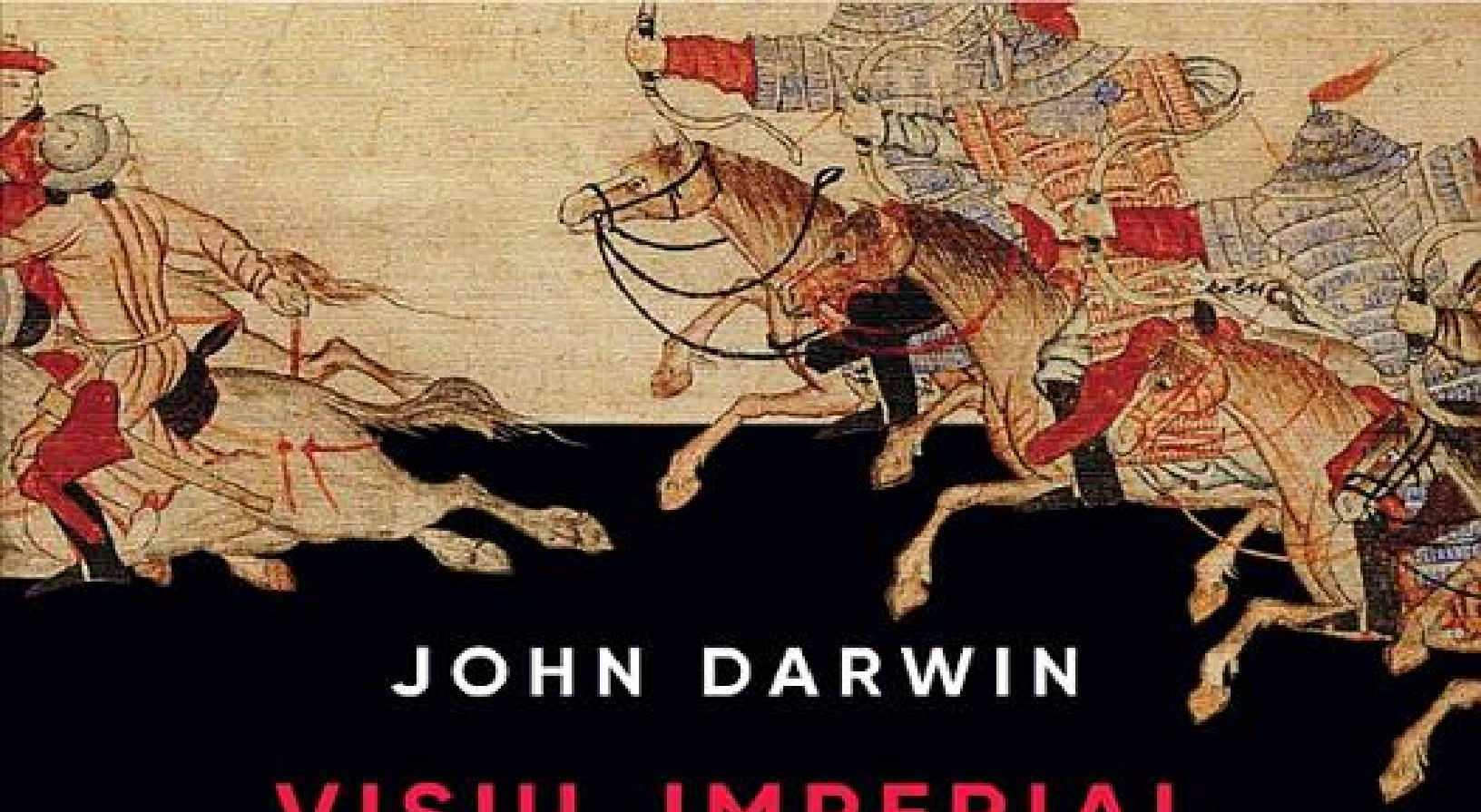

JOHN DARWIN

VISUL IMPERIAL

ASCENSIUNEA ȘI CĂDEREA PUTERILOR GLOBALE 1400–2000

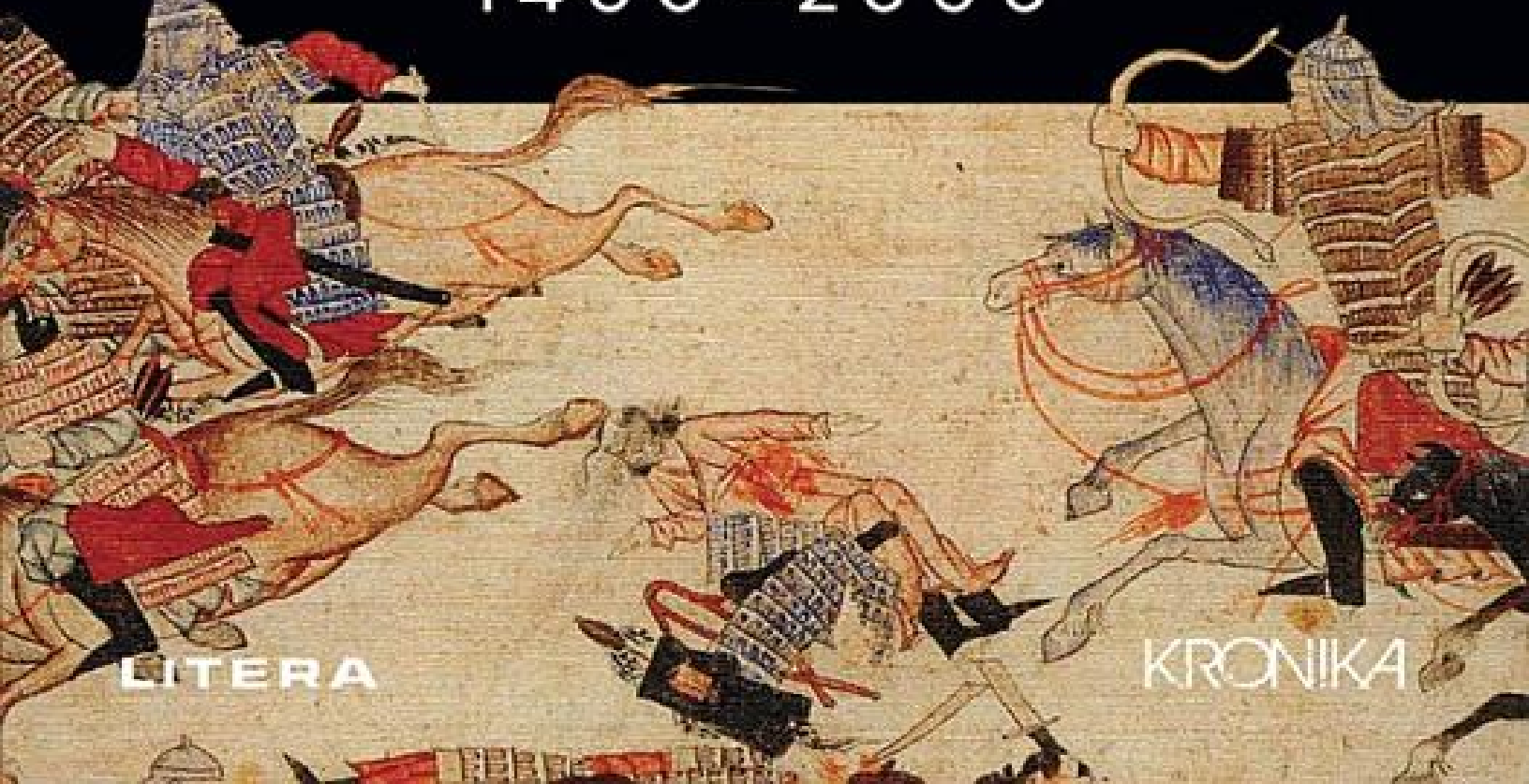

LITERA

KRONIKA

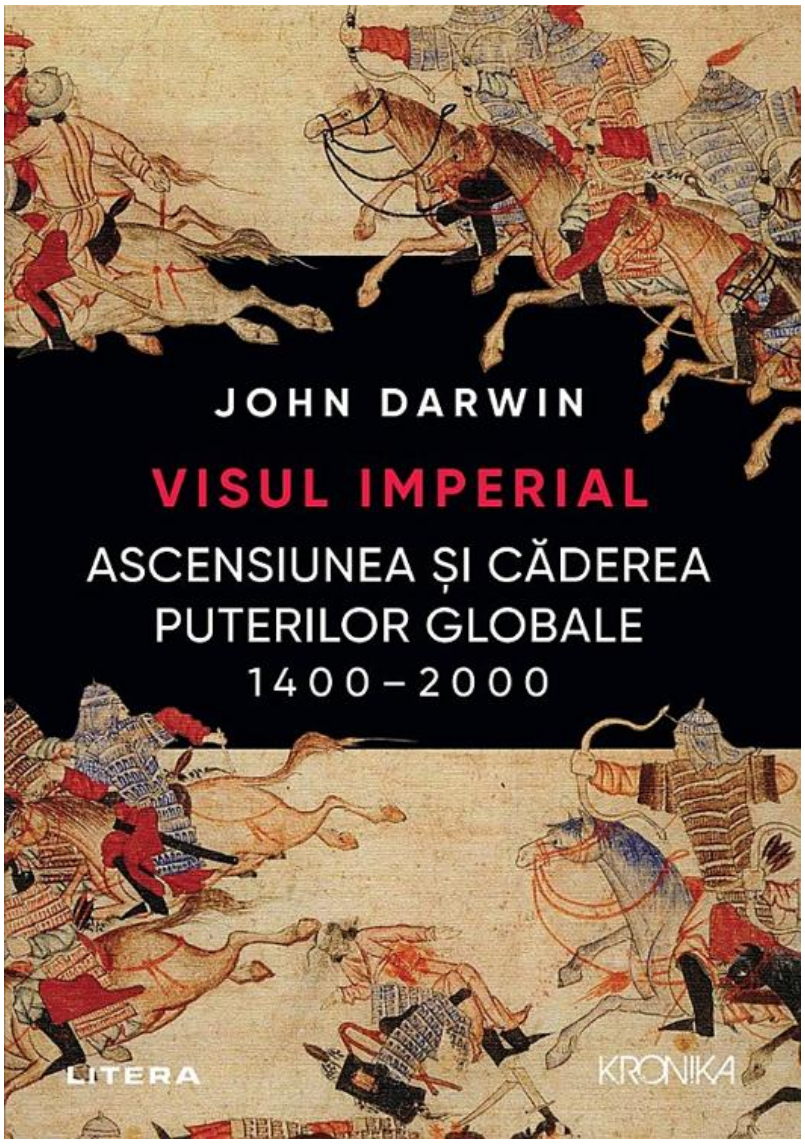
JOHN DARWIN
VISUL IMPERIAL
ASCENSIUNEA ȘI CĂDEREA PUTERILOR GLOBALE
1400–2000
LITERA
KRONIKA

KRONIKA

Colecția în care umanitatea este reconstruită prin cărți
care ne ajută să pătrundem în culisele celor mai interesante
evenimente politice, sociale sau financiare de ieri şi de astăzi.

JOHN DARWIN

VISUL IMPERIAL

ASCENSIUNEA ȘI CĂDEREA PUTERILOR GLOBALE 1400–2000

Traducere din limba engleză

DIANA POPESCU-MARIN

LITERA
București

After Tamerlane.
The Rise and Fall of Global Empires, 1400–2000
John Darwin
Copyright © 2009 John Darwin
Ediție publicată pentru prima dată în limba engleză de Penguin Books Ltd. Londra în 2009
Autorul și-a declarat drepturile morale asupra acestei lucrări.
Toate drepturile rezervate

Editura Litera
tel.: 0374 82 66 35; 021 319 63 90; 031 425 16 19
e-mail: contact@litera.ro
www.litera.ro

Visul imperial.
Ascensiunea și căderea puterilor globale, 1400–2000
John Darwin

Copyright © 2021 Grup Media Litera
pentru versiunea în limba română
Toate drepturile rezervate

Traducere din limba engleză:
Diana Popescu-Marin

Editor: Vidrașcu și fiii
Redactori: Georgiana Harghel, Ramona Ciortescu
Corector: Rodica Crețu
Copertă: Flori Zahiu
Tehnoredactare și prepress: Bogdan Coscaru

ISBN 978-606-33-8330-4
ISBN EPUB 978-606-33-8428-8

Pentru Caroline, Claire, Charlotte și Helen

Lista ilustrațiilor

Sursa fotografiilor este menționată între paranteze.

1. O recreare a hărții lumii lui Ptolemeu (Corbis)
2. Constantinopol, mijlocul secolului al XVI-lea (Arhiva Ann Ronan/Heritage Images)
3. Portul din Batavia, Indiile de Est Olandeze
4. Gravură reprezentând înfrângerea lui Tipu Sultan (Corbis)
5. Intrarea comandorului Matthew Perry în golful Tokyo (Corbis)
6. Soldați francezi în timpul Răscoalei Boxerilor (Corbis)
7. Mahatma Gandhi în timpul Marșului Sării, India, 1930 (Corbis)
8. Experimente nucleare, Insulele Marshall, 1952
9. Steaguri în Piața Tiananmen (Corbis)

Lista hărților

1. Lumea islamică la 1450
2. China în timpul dinastiei Ming
3. Imperiul portughez din Asia
4. Expansiunea rusă, 1462–1600
5. Expansiunea otomană, *cca* 1600
6. Expansiunea mogulă
7. Expansiunea dinastiei Qing până la 1760
8. Imperiul Mogul, *cca* 1700
9. Marea Britanie și Franța în America de Nord, *cca* 1750
10. Expansiunea rusă până la 1815
11. India în 1805
12. America în 1860, principalele linii feroviare
13. India în 1857
14. China în 1860
15. Expansiunea Egiptului, 1821–1879
16. Deschiderea Africii după 1870
17. Posturi și baze ale Marinei Britanice
18. Expansiunea Japoniei până la 1914
19. Orientul Mijlociu în 1914
20. Criza războiului, 1918
21. Orientul Mijlociu după 1918
22. Înaintarea Japoniei în China
23. Limitele puterii naziste în 1942

Prefață

Moartea lui Tamerlan, în 1405, a constituit un moment de cotitură în istoria lumii. Tamerlan a fost ultimul „cuceritor al lumii“ de talia lui Attila și Ginghis Han, care a luptat să unească întreaga Eurasie – „insula lumii“ – sub conducerea unui singur și mare imperiu. La numai 50 de ani după moartea sa, statele din Vestul Îndepărtat al Eurasiei, în frunte cu Portugalia, explorau rutele maritime care au devenit nervii și arterele unor mari imperii. Volumul de față prezintă povestea a ceea ce a urmat.

La prima vedere, relatarea pare cunoscută. Ascensiunea Occidentului în poziția de supremație cu ajutorul imperiilor ridicate și a dominației economice este unul dintre fundamentele cunoștințelor noastre istorice. Este ceea ce ne ajută să ne punem în ordine perspectiva asupra trecutului. În multe lucrări standard, ascensiunea Occidentului este prezentată ca inevitabilă. A fost calea corectă a istoriei: toate celelalte opțiuni au fost fie căi secundare, fie fundături. Când imperiile Europei s-au dizolvat, au fost înlocuite cu noi state postcoloniale, așa cum Europa însăși a devenit o parte a „Occidentului“ – o ligă globală sub conducere americană. Scopul acestui volum este, în parte, să demonstreze că traseul de la epoca lui Tamerlan până în vremurile noastre a fost unul mult mai contestat, mult mai tulbure și mai plin de neprevăzut decât lasă să se înțeleagă legenda – un argument destul de evident. Volumul încearcă să facă asta prin plasarea Europei (și a Occidentului) într-un context mult mai amplu: acela al proiectelor de întemeiere a imperiilor, a statelor și a culturilor din alte părți ale Eurasiei. Numai așa putem înțelege cursul, natura, anvergura și limitele expansiunii Europei și numai așa originile amestecate ale lumii contemporane devin ceva mai clare.

Acest volum nu ar fi putut fi scris fără numeroasele lucrări apărute în ultimii 20 de ani despre istoria „globală“, dar și despre istoria Orientului Mijlociu, a Indiei, a Asiei de Sud-Est, a Chinei și a Japoniei. Sigur că nu este prima oară când istoricii insistă pe o abordare globală a trecutului: la urma urmei, tradiția a început de la Herodot. Aproape toate tratatele de istorie ascund un set de ipoteze referitoare la ce s-ar fi întâmplat în alte părți ale lumii. Numai că o cercetare amănunțită a legăturilor dintre diferitele

părți ale lumii a început abia recent să facă obiectul tratatelor de istorie. Așa cum remarca Frederick Teggart în lucrarea sa *Rome and China* (Berkeley, 1939), „studierea trecutului se dovedește eficientă doar când recunoaștem că fiecare popor are o istorie a sa, că toate aceste istorii s-au derulat concomitent și în aceeași lume și că a le privi comparativ este începutul procesului de cunoaștere“.[1] Această provocare a fost transcrisă la o scară monumentală de către W.H. McNeill în *The Rise of the West* (*Ascensiunea Occidentului*) (Chicago, 1964), lucrare al cărei titlu nu redă întocmai uimitoarea diversitate a temelor tratate și deosebita subtilitate intelectuală. În anii din urmă, resursele legate de istoria globală și nonoccidentală au sporit enorm. Una din explicații ar fi impactul economic, politic și cultural al „globalizării“. Nu mai puțin importante au fost efectele comunităților etnice și ale migrațiilor (care au creat o tradiție istorică mobilă, „antinațională“) și liberalizarea parțială a multor regimuri (cel mai bun exemplu este China) care tratau înainte „istoria“ ca pe un fel de proprietate privată a statului. Noile perspective, noile libertăți și noile grupuri de cititori care doresc să afle noi sensuri ale istoriei au alimentat numeroasele scrieri istorice din ultima vreme. Efectul a fost deschiderea unei noi perspective asupra trecutului care părea cândva accesibil doar printr-o singură cale – povestea expansiunii Europei. Este mult mai ușor pentru generația actuală să înțeleagă faptul că traiectoria Europei către lumea modernă are multe trăsături în comun cu schimbările sociale și culturale din Eurasia și că poziția de întâietate a Europei a fost obținută mult mai târziu și cu mai multă pricepere decât au crezut mulți dintre noi.

Îndatorarea mea față de lucrările altor istorici este limpede de observat din notele care însoțesc fiecare capitol. Primul meu contact cu fascinanta lume a istoriei ca un întreg conectat a avut loc pe când eram studentul regretatului Jack Gallagher, un om cu o imaginație istorică infinită. Am învățat, de asemenea, enorm de la colegii mei de la Catedra de istorie imperială și globală de la Oxford – Judith Brown, David Washbrook, Georg Deutsch și Peter Carey – și am beneficiat de ajutorul de specialitate al multor colegi din universitate, dar și din afara ei, și ale căror vorbe înțelepte am încercat să mi le amintesc. Cunoștințele mele despre problemele economice s-au îmbunătățit în mare măsură datorită Global Economic History Network (Rețeaua globală de istorie economică), creată de Patrick O’Brien ca forum

de discuții pe tema schimbărilor economice din diferite părți ale lumii. Unele teorii menționate în acest volum au luat naștere în urma discuțiilor cu James Belich și Phillip Buckner, discuții purtate în numeroase „seminare itinerante“. Faptul că predau în fața atâtor studenți talentați m-a încurajat enorm, iar pregătirea mea în domeniul istoric a avut enorm de câștigat ca urmare a faptului că am fost îndrumător pentru numeroase teze de doctorat în ultimii 20 de ani. Sunt profund recunoscător prietenilor și colegilor care au făcut observații pe marginea primelor versiuni ale capitolelor ce urmează: Richard Bonney, Ian Phimister, Robert Holland, Martin Ceadel și Andrew Hurrell. Greșelile și omisiunile îmi aparțin.

Am pregătit schițele hărților folosind ca suport programul „Mapinfo“ creat de Collins Bartholomew. Nu m-aș fi putut descurca fără îndrumarea, sfatul și ajutorul oferit cu răbdare de Nigel James de la Departamentul de cartografie al Bibliotecii Bodleian: îi sunt foarte recunoscător pentru ajutor. Hărțile finale au fost desenate de Jeff Edwards. Îi sunt profund îndatorat lui Bob Davenport pentru meticulozitatea și grija demonstrate în redactarea acestui text.

Lucrarea de față ar fi fost mult mai greu de realizat fără interesul și încurajările domnului Simon Winder de la Penguin Books. În fața entuziasmului lui Simon orice autor prinde aripi. Pentru asta și pentru sfaturile sale competente și utile în momente critice sunt deosebit de recunoscător.

Nu în ultimul rând, precizez că am scris această carte având în paralel multe alte activități, iar munca mea a fost posibilă și datorită resurselor extraordinare ale bibliotecilor universitare de la Oxford – mult încercate, dar neînfrânte – și datorită facilităților deosebite pe care Colegiul Nuffield le oferă membrilor săi în materie de documentare și de redactare.

Notă pe marginea denumirilor şi a locurilor

Scrierea unei cărți de o asemenea amploare, în materie de timp și spațiu, ridică unele probleme legate de redarea denumirilor și a spațiilor geografice. Nu numai că denumirile se schimbă, dar modificarea acestora reflectă anumite schimbări de percepție, de statut și adesea de control. În multe părți ale lumii, schimbarea denumirilor orașelor, târgurilor și străzilor – chiar și a țărilor – a fost mereu un simbol al sfârșitului vechii

ordini (de obicei una colonială) și al reafirmării culturii și identității autohtone.

De obicei, aleg să folosesc denumirile cele mai familiare publicului occidental și anglofon, atrăgând atenția, acolo unde este cazul, și asupra altor variante. Ceea ce înseamnă că uneori am folosit numele sau denumirea care conferă un înțeles contemporan aparte unui anumit loc. Am folosit „Constantinopol“, și nu „Istanbul“, când am vorbit de capitala otomană. Aceasta este denumirea general acceptată în Occident pentru o lungă perioadă după cucerirea orașului de către turci, în 1453. Mi s-a părut semnificativă pentru accentuarea rolului său de capitală imperială (net diferită de modernul Istanbul) și pentru statutul său, contestat de mulți europeni, de oraș creștin ocupat ce avea să fie „eliberat“ într-o bună zi. Această speranță a rămas vie până la semnarea Tratatului de la Lausanne din 1923.

Trei aspecte merită menționate în mod special. Primul, romanizarea numelor islamice a fost întru câtva arbitrară – lucru inevitabil. În încercarea de a reda fonetic numele islamice, europenii au produs de-a lungul secolelor variante grafice extraordinare, care astăzi pot părea bizare. Și, ca să complice lucrurile și mai mult, unele dintre aceste variante au reflectat diferențele dintre versiunile arabă, persană și turcă, cele trei limbi principale din Eurasia Mijlocie islamică. Cele mai cunoscute nume musulmane sunt Mahomed, Mehmed, Mohamed sau Muhammad. Faisal apare și sub forma Feysal sau Faysal. Am folosit variante zic eu cunoscute și ușor de înțeles, preferându-le celor mai „corecte“ din punct de vedere academic.

Un al doilea aspect se referă la Iran. Până în 1935, Iranul a fost oficial Persia, denumire îndeobște cunoscută în tot Occidentul. „Iran“ este însă denumirea folosită mai des în țara și regiunea respectivă și, pentru a simplifica lectura, am ales să folosesc denumirea standard a unității teritoriale și a poporului acesteia pentru toată perioada acoperită de acest volum. Dar este important de reținut că „persana“ (un cuvânt derivat din „farsi“) este limba predominantă, atât în viața cotidiană, cât și în cultură; totodată, „persan“ este cuvântul care descrie cel mai mare grup etnic dintr-o țară ce cuprinde mai multe comunități etnice.

Al treilea aspect este cel legat de China. Sistemul Pinyin este acum larg folosit pentru romanizarea limbii chineze. Dar, dat fiind că majoritatea trimiterilor din acest volum se referă la persoane și locuri din China, am

ales să folosesc formele cele mai uzuale pentru cititorii din Occident, ajutându-mă de vechiul sistem Wade-Giles.

Ch’ing *în loc de* Qing
Peking *în loc de* Beijing (până la Capitolul 8)
Nanking *în loc de* Nanjing
Canton *în loc de* Guangzhou
Kiangnan *în loc de* Jiangnan
Ch’ien-lung *în loc de* Qianlong
Kuomintang *în loc de* Guomindang
Chiang Kai-shek *în loc de* Jiang Jeshi
Mao Tse-tung *în loc de* Mao Zedong
Chou En-lai *în loc de* Zhou Enlai

1. Orientări

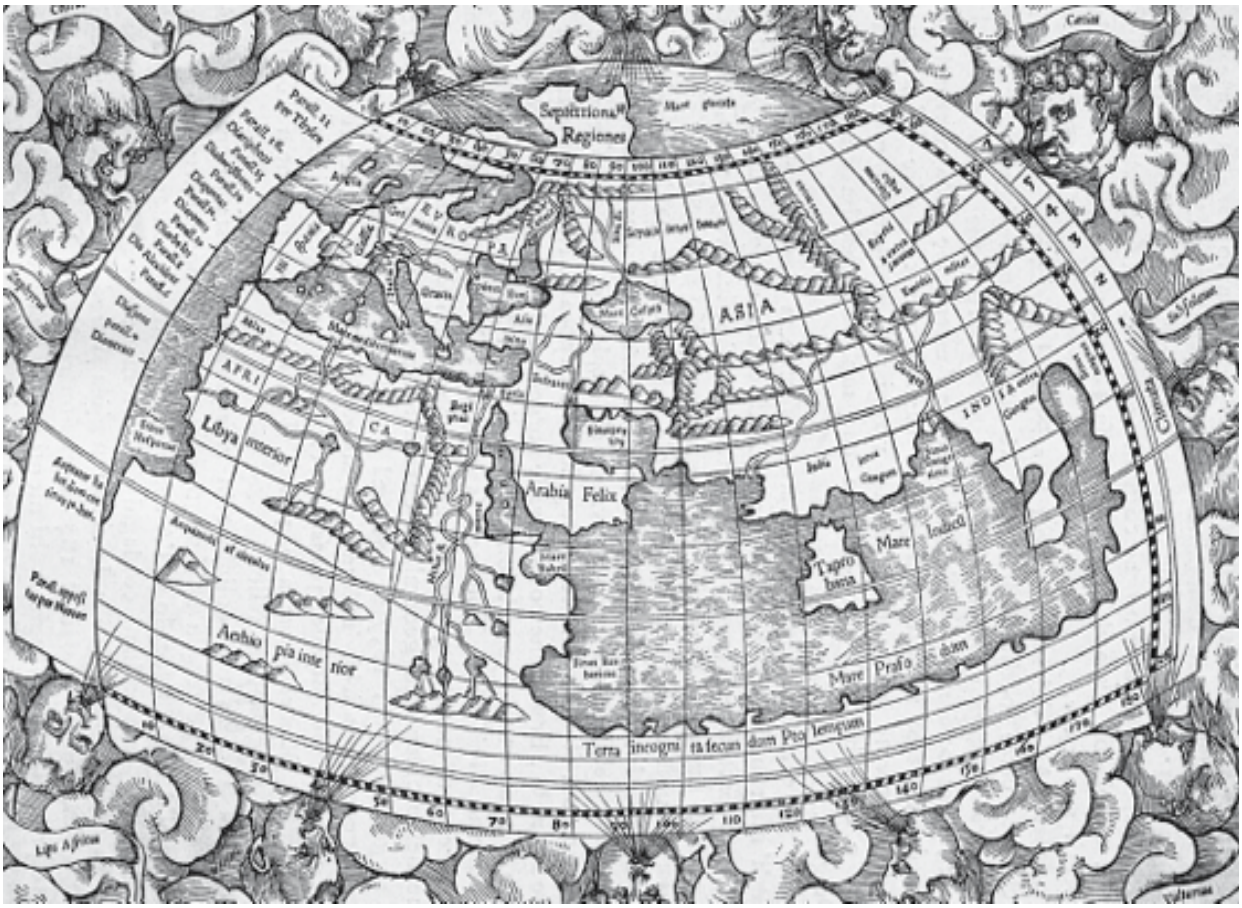

1. Harta lumii după Ptolemeu, bazată pe cunoştinţele europene acumulate până la sfârşitul secolului al XV-lea

În 1401, marele istoric islamic Ibn Khaldun (1332–1406) era la Damasc, oraș aflat pe atunci sub asediul puternicului Tamerlan. Dornic să-l întâlnească pe vestitul cuceritor, istoricul a fost coborât de pe zidurile cetății într-un coș și apoi condus în tabăra lui Tamerlan. Acolo a avut o serie de conversații cu un conducător pe care (în autobiografia sa) l-a descris ca pe „unul din cei mari și mai puternici dintre regi… dependent de dezbatere și argumentare despre ceea ce cunoaște și ceea ce nu cunoaște".[1] Se poate ca Ibn Khaldun să fi văzut în Tamerlan salvatorul civilizației arabo-musulmane, pentru a cărei supraviețuire se temea. Dar, patru ani mai târziu, Tamerlan murea în drum spre China, pe care plănuia s-o cucerească.

Tamerlan (cunoscut în istorie și ca Timur, Timur Lenk, Timurlenc sau Timur the Lame*, de unde și numele europenizat) a fost un fenomen care a devenit legendă. S-a născut, probabil în anii 1330, într-un clan de statut inferior aparținând confederației tribale turco-mongole Chagatai, una dintre cele patru mari diviziuni ce alcătuiau Imperiul Mongol după moartea lui Ginghis Han, în 1227. La 1370 se autoproclama stăpân al Chagataiului. Între 1380 și 1390 a cucerit Iranul, Mesopotamia (Irakul de astăzi), Armenia și Georgia. În 1390 a invadat teritoriile ruse, întorcându-se câțiva ani mai târziu pentru a distruge capitala Hoardei de Aur, legiunea mongolă ce stăpânea teritoriul modern al Rusiei de sud. În 1398 a condus o invazie de amploare în nordul Indiei, înlăturându-i de la putere pe conducătorii musulmani și distrugând orașul Delhi. În 1400 s-a întors în Orientul Mijlociu, unde a ocupat orașele Alep și Damasc (Ibn Khaldun a supraviețuit masacrului), ca apoi să înfrângă oastea otomană în bătălia de la Ankara din 1402 și să-l ia prizonier pe sultanul Baiazid. Abia după aceea s-a concentrat asupra teritoriilor răsăritene, într-o ultimă campanie eșuată.

În pofida reputației sale de tiran sângeros și a cruzimii de netăgăduit ce a caracterizat invaziile sale, Tamerlan a reprezentat o figură de tranziție în istoria eurasiatică.[2] Cuceririle sale au reprezentat un ecou al marelui Imperiu Mongol ridicat de către Ginghis Han și urmașii acestuia. Imperiul în cauză se întinsese de la Iranul de azi până spre China și, către nord, până la Moscova. O remarcabilă migrație a popoarelor fusese astfel încurajată, odată cu negoțul și cu curentele gândirii din centrul Eurasiei, de-a lungul marelui coridor de câmpii ierboase ale stepei, iar stăpânirea mongolă pare a fi servit drept catalizator pentru transformările comerciale și intelectuale într-o eră de expansiune economică generală.[3] Mongolii au permis inclusiv

vizite ale emisarilor vest-europeni, în speranța de a pune bazele unei alianțe antimusulmane și de a-și câștiga cât mai mulți prozeliți creștini. Dar, pe la începuturile secolului al XIV-lea, eforturile de a păstra închegată această mare confederație imperialistă deja eșuaseră. Războaiele sângeroase dintre conducătorii ilhanatelor din Iran, Hoarda de Aur și Hanatul Chagai, precum și prăbușirea dinastiei Yuan din China (înainte de 1368) au marcat sfârșitul experimentului mongol în Imperiul Eurasiatic.

Cuceririle lui Tamerlan au reprezentat în parte un efort al acestuia de a redobândi imperiul pierdut. Dar metodele lui au fost diferite. Războaiele pe care le-a dus păreau a se concentra în primul rând pe distrugerea totală a oricărui rival la controlul asupra marelui drum comercial din Eurasia, pe ale cărui profituri fusese ridicat imperiul său. Totodată, puterea sa se concentra mai mult în jurul trupelor din teren și mai puțin pe măiestria hoardelor de stepă: armatele sale erau alcătuite nu numai din călăreți arcași (clasica formulă mongolă), ci și din trupe de infanterie, artilerie, cavalerie grea și avea chiar un regiment călare pe elefanți. Sistemul său de conducere era o formă de absolutism, în care loialitatea triburilor susținătoare se așeza într-un fel de echilibru cu supușii săi de la orașe și din sate. Tamerlan s-a autoproclamat „Umbra lui Dumnezeu“ (printre numeroasele sale titluri), răzbunându-se cumplit pe trădători și pe practicanții religiei islamice. A revărsat partea leului din bogățiile acumulate în Samarkand, oraș pe care l-a ales drept capitală a imperiului său, aproape de locul nașterii sale, și acolo a proiectat monumente arhitectonice care stau mărturie splendorii domniei lui. Modelul „timurid“ va avea o influență durabilă asupra ideii de imperiu peste tot în Eurasia Mijlocie.

Dar, în ciuda ferocității sale, a geniului său militar și a adaptării iscusite a politicilor tribale la visul său de a-și extinde imperiul, sistemul lui Tamerlan s-a prăbușit după moartea lui. Așa cum el însuși intuise, nu mai era posibil să stăpânești deopotrivă comunitățile statornicite și triburile migratoare întru ridicarea unui Imperiu Eurasiatic pe temelia puterii militare mongole. Otomanii, Sultanatul Mameluc din Egipt și Siria, Sultanatul Islamic din nordul Indiei și, mai cu seamă, China erau mult prea rezistente ca să fie cucerite prin campaniile sale fulger. Moartea lui Tamerlan a marcat cu adevărat, în multe feluri, sfârșitul unei lungi epoci din istoria globală. Imperiul lui a fost ultima tentativă reală de a contesta împărțirea Eurasiei în state ale Vestului Îndepărtat, Eurasia Islamică Mijlocie și Asia de Est

confucianistă. În al doilea rând, experimentele sale politice și supremul lui eșec au demonstrat că puterea începuse să treacă în mod decisiv de la imperiile nomade la statele deja constituite. În al treilea rând, distrugerile colaterale pe care Tamerlan le provocase în Eurasia Mijlocie și influența disproporționată exercitată acolo de societățile tribale au contribuit, chiar dacă și numai gradual, la înclinarea balanței Lumii Vechi în favoarea Extremului Orient și a Vestului Îndepărtat, în detrimentul teritoriilor centrale. Și, nu în ultimul rând, moartea sa a coincis cu primele semnale ale unei schimbări în configurația existentă a negoțului la mare distanță pe ruta est-vest, pe care se luptase s-o controleze. În numai câteva decenii de la moartea sa, ideea unui imperiu mondial condus de la Samarkand devenise de domeniul fantasticului. Descoperirea mărilor ca patrimoniu global ce oferea acces naval către orice colț al lumii a transformat economia și geopolitica imperialistă. Aveau să treacă trei secole până când noua ordine mondială să devină total vizibilă. Dar, după Tamerlan, nu a mai existat nici un alt conducător care să aspire la dominarea Eurasiei, iar Eurasia, așa cum o văzuse Tamerlan, nu mai cuprindea aproape toată lumea cunoscută la vremea aceea.

Istorii globale

În această carte vom traversa un vast peisaj istoric în urmărirea a trei teme. Prima ține de dezvoltarea „conectivității“ globale până la forma amplificată pe care o numim „globalizare“. A doua este reprezentată de rolul jucat în acest proces de puterea Europei (și apoi a Occidentului) prin intermediul imperiilor. Cea de-a treia se referă la capacitatea de adaptare a multor state și culturi eurasiatice în fața expansiunii europene. Fiecare dintre acești factori a jucat un rol crucial în modelarea unei lumi care, în prag de secol XX, a devenit un vast sistem economic și politic semiunificat, o arenă comună față de care nici un stat, nici o societate, nici o economie sau cultură nu s-a putut detașa în totalitate.

Indiferent de cât de detaliat e prezentat un subiect sau cât de obscur este, tratatele de istorie sunt scrise pentru a explica felul în care am ajuns unde ne aflăm astăzi. De bună seamă, istoricii nu cad întotdeauna de acord asupra unui subiect sau a altuia, iar o explicație ar fi diferendele de opinie asupra naturii „prezentului“ – produsul finit al istoriei. Demersul devine și mai

dificil ca urmare a schimbării constante în percepția noastră privind prezentul pe care îl „actualizăm“ conform evenimentelor în desfășurare – revizuind astfel și întrebările pe care ni le punem referitor la trecut. În momentul acesta, cel puțin, este universal acceptat faptul că trăim într-o eră care diferă izbitor, în multe privințe, de lumea așa cum o știam cu doar o generație în urmă, înainte de 1980. Mai pe înțelesul tuturor, sintetizăm cele mai influente trăsături sub un singur termen atotcuprinzător: „globalizare“. Globalizarea este un termen ambiguu. Sună ca un proces, dar deseori folosim termenul pentru a descrie o stare de fapt – punctul terminus după o perioadă de schimbări. Există toate indiciile că, la nivel economic cel puțin, ritmul în care au loc schimbările în lume (în ceea ce privește distribuirea bogăției și a activității productive între diferite regiuni și continente) este unul susținut. Chiar și așa, putem schița caracteristicile generale ale „lumii globalizate“ – cu trimitere clară la nivelul de globalizare de la ora actuală – într-o formă recognoscibilă. Prin istoria prezentată în acest volum se încearcă explicarea acestui „prezent“ cu un parcurs imprevizibil.

Aceste caracteristici pot fi rezumate după cum urmează:

1. apariția unei piețe unice globale – nu pentru absolut toate produsele, dar pentru majoritatea produselor de larg consum, precum și pentru rezerva de capital, credit și servicii financiare;
2. interacțiunea intensă între state care, deși îndepărtate din punct de vedere geografic, au interese globale, nu regionale (chiar și în cazul statelor mici);
3. pătrunderea profundă a mijloacelor de informare organizate la nivel global în majoritatea culturilor, mijloace ale căror mesaje comerciale și culturale (în mod special prin limbajul „brandurilor“) au devenit aproape inseparabile;
4. amploarea imensă a migrației și a comunităților etnice (constituite forțat sau de bunăvoie) care creează rețele și conexiunile care rivalizează cu impactul marii migrații europene din secolul al XIX-lea sau cu negoțul de sclavi de peste Atlantic;
5. nașterea din ruinele unei „epoci bipolare“ (1945–1989) a unei singure „superputeri“ a cărei putere economică și militară, în raport cu toate celelalte state ale lumii, nu are egal în istoria modernă a lumii;
6. renașterea spectaculoasă a Chinei și a Indiei ca puteri producătoare de bunuri. Într-o lume în care producția de bunuri crește spectaculos, iar

balanța economiei mondiale este în continuă schimbare, mobilizarea economică a populației din aceste două țări (1,3 miliarde și, respectiv, 1 miliard) a fost comparată cu deschiderea de noi și vaste teritorii în secolul al XIX-lea.

Această listă ar trebui să nască o serie de întrebări. De ce, într-o lume globalizată, un singur stat să fi dobândit o astfel de putere excepțională? De ce renașterea economică din China și din India s-a înregistrat abia în ultimii ani? De ce, până de curând, țările din Occident (care acum includ și Japonia) s-au bucurat de un avans atât de îndelungat ca urmare a dezvoltării tehnice și a standardelor de viață? De ce produsele culturii occidentalizate (din știință, medicină, literatură și arte) primesc încă cea mai mare recunoaștere? De ce sistemul statal internațional, cu legile și normele sale, reflectă conceptele și practica politicii de stat europene și structura teritorială după model european? Lumea globalizată a sfârșitului de secol XX nu a fost inițial rezultatul previzibil al unei piețe libere globale. Cu atât mai puțin s-ar fi putut prevedea acest fenomen luând în calcul statele lumii de acum cinci secole. Acesta este produsul unei istorii îndelungate, încurcate și deseori violente, cu răsturnări bruște de situație și înfrângeri neașteptate. Rădăcinile sale sunt adânc înfipte (sau cel puțin acesta este consensul general) în „Epoca Descoperirilor“ – în vremurile de după moartea lui Tamerlan.

Au existat, desigur, numeroase teorii și lucrări de istorie care au explicat și au dezbătut mersul istoriei lumii. Istoria (și preistoria) globalizării au fost mereu subiecte controversate. Dat fiind că majoritatea caracteristicilor globalizării păreau a fi strâns legate de creșterea dominației europene (și mai târziu a Occidentului), lucrurile au fost acceptate ca atare. Direcțiile de luptă fuseseră trasate cu mult timp înainte. Printre primii vizionari care și-au imaginat o lume globalizată au fost comercianții britanici din anii 1830 și 1840, care l-au luat ca model pe Adam Smith. Potrivit raționamentului lor, comerțul liber internațional ar fi făcut războaiele de neconceput. Dacă fiecare țară depindea de o alta pentru mărfuri și clienți, încrengătura dependenței reciproce ar fi fost prea solidă, greu de distrus. Aristocrația belicoasă care prospera într-un climat de conflict ar fi devenit perimată. Idealul burghez de reprezentare prin guvern, ideal răspândit prin comercianți și negoț, ar fi devenit universal. Această reprezentare optimistă despre cum propriul interes iluminat va fi remodelat lumea spre bunăstarea

tuturor a fost cumva desființată de Karl Marx. Acesta a insistat că, mai devreme sau mai târziu (el preconiza că mai devreme), capitalismul industrial avea să-și înece piețele în produse. Ar fi putut supraviețui o vreme reducând costurile și salariile sub limita de subzistență. Dar, odată ce muncitorii aveau să se revolte – după cum era și de așteptat –, capitalismul avea să sufere o implozie, iar proletariatul ar fi venit la putere. Cei din afara Europei ar fi fost atrași în acest conflict. În căutarea de noi piețe, capitaliștii europeni nu aveau decât să invadeze Asia (exemplul lui Marx a fost India) și să distrugă economiile premoderne ale continentului. Țesătorul din India urma să fie falimentat de dragul profiturilor din Lancashire. Sistemul sătesc și ordinea socială din India „dispăreau astfel nu atât ca urmare a amestecului brutal al fiscalității și… al soldatului din Marea Britanie, cât prin industrializarea și liberul comerț englezesc“.[4] Salvarea de la acest proces de distrugere era reprezentată de însăși consecința involuntară. Asia s-ar fi trezit confruntată cu o revoluție socială, fără de care (sugera Marx) restul lumii nu și-ar fi putut atinge destinul socialist.

Marx susținuse că o economie globală avea să se dezvolte după cerințele Europei. Potrivit lui Lenin, pe de altă parte, capitalismul depindea de imperialismul economic și avea să se prăbușească în urma unei revolte globale a popoarelor coloniale.[5] Versiunea marxist-leninistă, jumătate istorie, jumătate profeție, părea să fie cheia istoriei mondiale. Începând din anii 1920, această teorie a exercitat o uriașă influență printre intelectuali. Expansiunea economică a Europei era privită ca o forță irezistibilă ce avea să conducă restul lumii. Însă, în loc să dea naștere utopiei burgheze promise de liberii comercianți britanici, n-a făcut decât să scindeze lumea. Zona capitalist-industrială situată în Europa (și urmașa acesteia, America) devenea din ce în ce mai bogată. În restul lumii, stăpânirea colonială și dependența semicolonială au dus la o sărăcire din ce în ce mai accentuată. Bunăstarea capitalistă și puterea imperialistă a Europei făcuseră, împreună, un pact revoltător de inechitabil. Comerțul „liber“ fusese folosit în țările nonoccidentale cu scopul de a distruge vechile industrii ale artizanilor, de a bloca creșterea economică și de a forța economiile locale să producă materie primă ieftină. Într-adevăr, pentru că materia primă devenea din ce în ce mai ieftină comparativ cu bunurile industriale pe care trebuia să le acopere (sau cel puțin așa suna explicația), sărăcia și dependența aveau să

se adâncească, singura soluție fiind distrugerea prin forță a „sistemului mondial“ din care izvorâseră.[6]

Aproape pe tot parcursul secolului XX, această viziune pesimistă a motivelor și a însemnătății globalizării (deși termenul ca atare nu era folosit), combinată uneori cu o încredere remarcabilă în rezultatul său revoluționar, era mai mult decât o provocare pentru afirmațiile optimiștilor care priveau produsul unei economii globale totale drept „modernizare“ (de exemplu, replicarea structurii sociale occidentale). Cele două atitudini aveau în comun premisa de necontestat că Europa (sau Occidentul) constituia singura sursă reală de schimbare istorică. Ambele tabere se bazau pe cunoștințele uimitoare (și pe dedicarea chiar și mai uimitoare) ale marelui sociolog german Max Weber (1864–1920). Weber fusese fascinat de traiectoria stranie pe care Europa o urmase comparativ cu India sau cu China. În timp ce Marx pusese accentul pe revoluția socială, care înlocuise societatea feudală europeană cu capitalismul guvernat de burghezie, Weber s-a concentrat asupra tiparelor instituționale și ideatice care dăduseră Europei structura „diferită“. Capitalismul se dezvoltase și în alte părți ale Eurasiei, dar numai Europa făcuse tranziția către capitalismul industrial modern, de unde întâietatea la nivel mondial. Ideea centrală în raționamentul lui Weber era aceea că, mai presus de toate, capitalismul modern necesita o mentalitate activistă și rațională. Confucianismul chinez (rațional, dar inactiv), islamul (activ, dar irațional) și hinduismul (inactiv și irațional) descurajau deopotrivă această combinație esențială. „Nu a existat nici o cale care să conducă de la religiozitatea obscură a claselor nonintelectuale din Asia către un control rațional, metodic asupra vieții.“[7] Dar protestantismul european crease (în mod accidental) psihologia crucială (precum și capcanele instituționale) care au îngăduit acest pas înainte.

Perseverența cu care Weber a susținut că particularitatea Europei trebuie explicată în termeni de complexitate socio-culturală distinctă a inspirat nenumărate lucrări odată ce teoriile sale au devenit cunoscute (și traduse) pretutindeni în lume în anii 1920 și după. Ideile sale au prins în mod deosebit la cei care respingeau argumentul marxist rudimentar potrivit căruia bunăstarea și succesul fuseseră dobândite în Europa prin cotropirea și jefuirea restului lumii. Totodată au încurajat cercetarea factorilor cruciali care înclinaseră balanța în Europa către investiții productive și o continuă dezvoltare tehnică. O anume convingere (exprimată mult înaintea lui

Weber) părea a se confirma, și anume că societatea europeană era caracterizată de un dinamism unic, în timp ce altor mari culturi, oricât de măreție fuseseră, le lipseau ingredientele vitale necesare progresului material. Și, într-adevăr, cât privește acest aspect central, nu au existat diferențe majore între ideologia weberiană și cea gândită ca atare de susținătorii „sistemului global“ marxist. Cu bune și cu rele, cu motivații mai puțin ortodoxe sau deloc, Europa impulsionase o lume staționară.

Este lesne de înțeles de ce, în anii din urmă, această prezentare a istoriei moderne a lumii axată pe Europa este contestată. Dezintegrarea rapidă a imperiilor coloniale europene după 1945 a creat numeroase noi națiuni. Fiecare avea nevoie de o istorie care să plaseze propriul progres în centrul narațiunii. Fiecare avea proprii eroi a căror luptă națională fusese purtată în fața aroganței culturale a Europei. Noile tratate de istorie „naționaliste“ descriau guvernarea (sau influența) europeană ca fiind nedreaptă și represivă. Departe de a aduce progresul în părți staționare ale lumii, amestecul european blocase dezvoltarea socială și culturală deja în curs. În anii 1970 și 1980, istoria „claselor sociale inferioare“ a săpat adânc în structura multor societăți foste colonii. S-au descoperit astfel comunități sătești complexe care s-au împotrivit cu îndârjire controlului din afară și a căror viață a fost afectată de tentativele stângace, și chiar brutale, de a impune „ordinea“ colonială.[8] „Istoria decolonizatoare“ a încurajat multe comunități sociale, etnice, religioase și culturale să iasă din umbră. Vechile relatări coloniale conform cărora europenii au fost superiori urzelii sociale locale întunecate păreau acum caricaturale: schițe brute și incomplete ale unei realități stufoase. Au fost descrise și documentate aspirațiile și proiectele popoarelor colonizate – cu profesori, scriitori, negustori, țărani, nomazi și minorități. „Lumile staționare“ în care europenii s-au înfățișat ca fiind singura forță „dinamică“ pulsau acum de viață. Și, departe de a exercita o guvernare sigură, europenii (potrivit acestei noi perspective) au fost deseori întrecuți în istețime, exploatați sau pur și simplu ignorați de nativi, prea ocupați cu propriile treburi.

Nu era pentru prima oară când istoricii aduceau în discuție faptul că până și popoarele colonizate aveau o istorie autonomă demnă de studiat. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, tânărul istoric olandez J.C. van Leur (1908–1942) denunțase scrierea istoriei indoneziene prin ochi europeni – „începând cu puntea vaporului, până la asediile fortărețelor și terminând cu

înaltele galerii ale camerei de comerț“, ca și cum nimic nu s-ar fi putut întâmpla fără prezența europenilor sau fără îndemnurile acestora.[9] Van Leur a fost ucis în război, iar ideile sale au căpătat recunoaștere internațională abia spre sfârșitul anilor 1950. Însă lucrările lui au adăugat o componentă crucială atacului excepțional asupra istoriei mondiale axate pe Europa. Au desființat accepțiunea generală conform căreia sosirea navigatorilor europeni în secolul al XVI-lea ar fi transformat comerțul Asiei. Se vehicula, dimpotrivă, ideea că europenii ajunseseră la spartul târgului în ceea ce reprezenta un uriaș comerț maritim ai cărui pionieri fuseseră asiaticii, cei care realizaseră legăturile între China, Japonia, Asia de Sud-Est, India, Golful Persic, Marea Roșie și Africa de Est. O economie „globală“ exista deja, cu mult înainte de sosirea prometeică a comercianților europeni.[10] Întrucât convergența economiei globale era o temă dominantă în istoria universală modernă, rolul jucat de asiatici (și de alți noneuropeni) nu poate fi ignorat. De bună seamă, „globalizarea“, în sensul larg al cuvântului, nu mai putea fi tratată ca fiind doar un proiect european.

În ultimii 20 de ani, viziunea originală a lui van Leur a fost și mai mult aprofundată. Dimensiunea mobilității globale, creșterea comunităților etnice, permeabilitatea frontierelor, puterile limitate ale majorității statelor și noua distribuire a puterii industriale (în special în Asia) au modificat radical percepția pe care o avem asupra trecutului și asupra a ceea ce dorim să extragem din el. Cel puțin pentru moment, a scrie istoria națiunilor și a statelor pare mai puțin important în comparație cu identificarea originilor acestei lumi în continuă mișcare, care mustește de schimburi frenetice de mărfuri și de idei, culturi hibride și identități fluide. S-a născut o nouă istorie globală. Unitățile de studiu ale acesteia sunt regiunile și oceanele, comerțul la distanță, rețelele de comercianți, cărările bătute de erudiți rătăcitori, traficul de culte și religii între civilizații și continente. Din această perspectivă, diferența radicală dintre Europa și Asia, premisa centrală a tratatelor de istorie mai vechi, pierde din greutate. Se vorbește în schimb despre un lanț al „interconectivității“ comerciale și culturale care a unit mare parte din Eurasia timpurie modernă exact la momentul în care (potrivit vechilor manuale) ruperea Europei de Asia devenea decisivă. Noțiunile legate de un imperiu universal, de o nouă „cultură a circulației“, și zvonurile și fantasmagoriile milenare circulau de-a lungul întinderii masive de uscat dintre Spania și Golful Bengal.[11] Poziția geografică în Asia sau în

Europa începe să pară mai puțin importantă pentru schimbările sociale și culturale decât o poziție pe căile comerciale eurasiatice sau pe căile de acces aride unde călătorii pe distanțe lungi nu întâmpinau obstacole precum păduri, jungle sau mlaștini.[12]

O schimbare de interes similară poate fi observată printre istoricii care scriu noua „istorie globală a progresului material". Așa cum a sugerat și van Leur, concluzia superficială conform căreia europenii au insuflat viață unui continent asiatic somnolent după sosirea lui Vasco da Gama în India, în 1498, s-a dovedit a fi o inducere în eroare. O rețea comercială densă asigura deja legătura dintre diverse porturi și negustori, de la coasta de est a Africii până la Marea Chinei. Comercianții asiatici nu au fost victime pasive ale preluării monopolului de către europeni. Oricare ar fi fost greșelile lor, guvernele asiatice au fost mai mult decât despoții acaparatori din mitologia europeană, care distrugeau comerțul și agricultura prin taxe represive și confiscări arbitrare de pământ. În diferite regiuni ale Asiei existau economii de piață în care diviziunea muncii, meseriile specifice și dezvoltarea urbană (reperele distinctive ale dezvoltării, potrivit lui Adam Smith) erau foarte asemănătoare celor din Europa. În China, în special, scara la care se desfășurau schimburile comerciale, sistemul sofisticat de credite, folosirea tehnologiei, volumul producției (îndeosebi în domeniul textil) dezvăluie o economie preindustrială cel puțin la fel de dinamică precum cea a Europei contemporane. Înainte de 1800, aspectul care ieșea cel mai mult în evidență nu era contrastul economic accentuat dintre Europa și Asia, ci, dimpotrivă, o lume eurasiatică de „asemănări surprinzătoare" în care un număr de regiuni, europene sau asiatice, erau cel puțin teoretic capabile de un salt important înainte în era industrială.[13]

Între timp, importanța asumată de Europa în relatările istoriei lumii devenise ținta atacurilor dinspre un sector cu totul diferit. Pe la sfârșitul anilor 1970, o mișcare intelectuală inițiată de profesorul palestiniano-american Edward Said denunța tratatele clasice ale autorilor europeni specializați în istoria, etnografia și cultura Asiei (și, prin extensie, de pretutindeni) ca fiind niște fantasmagorii „orientaliste". Said era de părere că descrierea europeană era fatalmente viciată prin atribuirea grosolană de calități stereotipe, aproape invariabil degradante, și prin încercarea stăruitoare de a înfățișa societățile asiatice drept leneșe, corupte și degenerate, în totală antiteză cu o Europă energică, impunătoare și

progresistă.[14] S-a născut astfel o uriașă industrie literară menită să disece limbajul și conținutul diverselor genuri care transmiteau imaginea lumii nonoccidentale publicului din Europa. Aluzia era clară. Dacă relatările europenilor (fie că reflectau sau nu realitatea) erau menite să servească scopului ascuns de expansiune a hegemoniei Europei, chiar dacă acest proces se petrecea neintenționat, toate acestea nu aveau nici o valoare istorică decât aceea de a oglindi propriile temeri și obsesii ale europenilor. Studiul comparativ european și noneuropean era iremediabil compromis. Se putea spune (iar unii scriitori chiar au făcut-o) că istoria în sine era o întreprindere fantezistă care forța cunoașterea trecutului prin concepte și categorii inventate în, și pentru, Europa.

Foarte puțini oameni inteligenți au acceptat concluzia logică a acestui extremism postmodern, și anume că nimic nu ar putea fi cu adevărat cunoscut și că orice cercetare ar fi zadarnică. Dar exista și un punct viabil în această argumentare: descrierile europene despre alte părți ale lumii necesitau o foarte atentă decodificare. Critica saidiană era parte dintr-o schimbare radicală, o încercare conștientă de a descentraliza Europa. Reprezentările europenilor despre alte culturi și popoare n-ar mai trebui să constituie „versiuni autorizate“, oricât de comprehensive sau persuasive ar fi. Europa nu ar mai trebui să fie privită ca pivot al schimbării sau ca agent care acționează asupra civilizațiilor pasive ale lumii nonoccidentale. Dincolo de orice, poate, calea europeană către lumea modernă nu ar mai trebui tratată ca fiind cea firească sau „normală“, ca reprezentând standardul după care se măsoară întotdeauna schimbările istorice din alte părți ale lumii. Europenii și-au construit propria modernitate, dar au existat și alte modernități – într-adevăr, multe la număr.[15]

Regândind istoria extinderii europene

„Istoria decolonizată“ a redus Europa ca dimensiune. A devenit mult mai greu de acceptat să presupunem în mod necugetat că societățile europene erau inerent progresiste sau că erau neapărat mai eficiente decât alte popoare din Eurasia – sau de pe alte continente. Definițiile europene ale „progresului“, ca și observațiile europene privind restul lumii și-au pierdut din greutatea cândva incontestabilă. Unii scriitori moderni resping temeinicia oricărei comparații între diferite culturi (întrucât nimeni nu

cunoaște nemijlocit mai mult de o singură cultură), având convingerea neobișnuită că această lume amestecată este compusă, de fapt, din culturi distincte și originale. Istoria postcolonială privește cu scepticism impactul european și, cu și mai multă rezervă, „progresul“ asociat cândva cu guvernarea colonială. Istoria „colonială“ este privită ca obtuză și tendențioasă, poate chiar ca înșelătoare, iar afirmațiile sale sunt considerate propagandă pentru publicul de acasă. O cercetare mai amănunțită a sugerat, într-adevăr, o răsturnare ironică a perspectivei colonialiste. Ocupația colonială ar fi impus mai degrabă o formă de „antimodernism“ și nu ar fi atras nici pe departe popoarele înapoiate spre o modernitate de stil european. Castele din India simbolizau înapoierea. Cu toate acestea, guvernatorii britanici au încheiat, în propriul avantaj, o învoială cu brahmanii pentru a întări statutul acestei caste în sistemul administrativ (oficializată prin recensământ).[16] În coloniile africane a avut loc un proces similar în care clanurile – și membrii acestora – au fost reinventate sub denumirea de „triburi“ conduse de „căpetenii“ drept conducători ancestrali.[17] Aici, ca și în India, gambitul politic a fost prezentat drept un act de respect față de tradiția locală. În versiunea colonială a istoriei, castele și triburile au fost înscrise ca particularități străvechi ale trecutului Indiei și Africii. În propaganda imperialistă, ele au devenit însă imperfecțiuni genetice care făceau imposibilă autoguvernarea în India și în Africa. Dar în „istoria decolonizată“ expansiunea Europei apare ca o uriașă conspirație menită să reașeze lumea nonoccidentală în matca pseudotradițională, pentru a avea control asupra ei și pentru a-i exploata resursele – pe termen nelimitat.

Plecând de la aceste premise, și nu numai, locul Europei în istoria universală este diferit de cel prezentat în manualele convenționale scrise acum câteva decenii. Dar relatările care caută să „provincializeze“ Europa lasă mult de dorit. Statele europene au reprezentat principala forță care a creat lumea „globalizată“ de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Tot aceste state au semnat cele două mari transformări care, împreună, au dat naștere „lumii moderne“ începând de la 1870 și până în anii 1940. Prima transformare a fost crearea unei economii mondiale care presupunea nu numai comerțul la distanță cu produse de lux de mare valoare, ci și un schimb global de produse, materii prime și alimente, în cantități și cu valori uriașe, la care s-au adăugat fluxul de oameni și de monede aferent. Aceasta

a fost o revoluție economică administrată (poate nu întotdeauna corect) din Europa sau de europeni, modelată pentru a servi propriilor interese. A doua transformare are directă legătură cu cea dintâi. Este vorba despre o expansiune a ocupației europene, fățișă sau ascunsă, asupra vastelor teritorii neeuropene – un proces început cu mult înainte de 1800, dar care s-a accelerat simțitor în secolul al XIX-lea. Această expansiune a devenit mai mult decât evidentă în împărțirea coloniilor din Africa, Asia de Sud-Est, Pacificul de Sud și, mai târziu, din Orientul Mijlociu; în marile procese de ridicare a unor imperii în Asia de Nord (de către Rusia) și în Asia de Sud (de către Marea Britanie); în aservirea majorității coastei maritime a Chinei controlului extern; și în ocupația europeană (prin imperialism demografic) din cele două Americi, Australasia (Australia, Noua Zeelandă și insulele învecinate din Oceanul Pacific) și părți din sudul Africii Centrale. În Africa, Orientul Mijlociu, mare parte din Asia de Sud-Est, în Pacific, Australasia și chiar în Americi s-au creat unități teritoriale care au furnizat structura de stat a lumii contemporane.

Europa s-a angajat astfel într-o dublă expansiune. Semnele celui dintâi tip de expansiune s-au văzut în extinderea căilor ferate și creșterea numărului de vapoare cu aburi, care au condus la apariția unei rețele vaste de conexiuni mult mai rapide și sigure, capabile să pompeze uriașe cantități de bunuri în zone altădată inaccesibile. Vorbim de porturi, gări, linii de telegraf, depozite, bănci, companii de asigurări, magazine, hoteluri (cum ar fi Shepheard din Cairo sau Raffles în Singapore), cluburi, chiar și biserici care alcătuiau rețeaua globală a imperiului comercial al Europei, cu liber acces pentru negustorii europeni și comerț și facilitând accesul unui număr mare de clienți noi. Cel de-al doilea tip de expansiune a fost pur teritorial. A însemnat achiziția de forturi și de baze militare de unde armatele și navele de război puteau fi trimise să intimideze și să cucerească. A însemnat controlul asupra unor zone cruciale de-a lungul căilor maritime dintre Europa și restul lumii: Egiptul, ocupat de Marea Britanie în 1882, este un exemplu clasic. A însemnat un model de guvernare prin care produsele și profitul dinspre regiunile colonizate puteau fi redirecționate după bunul plac al intereselor imperialiste. Odată instalat propriul guvernator, britanicii le-au perceput indienilor taxe pentru a plăti soldele militarilor *sepoy* din armata britanică de care aveau nevoie în Asia. Imperiul comercial al Europei și imperiile sale teritoriale nu s-au suprapus în totalitate. Dar

aspectul esențial al acestei duble expansiuni a fost interdependența. Imperialismul teritorial era un berbece folosit în asedii militare. Deschidea porțile piețelor care se împotriveau comerțului liber sau, așa cum a fost cazul Indiei, angaja resurse locale pentru a construi căi ferate și drumuri de care comercianții europeni aveau nevoie. Garanta protecția antreprenorilor europeni sau, cum se întâmpla deseori în Africa, le punea la dispoziție, gratis, pământ și mână de lucru locală. Se baza totodată pe resursele tehnologice, industriale și financiare pe care Europa le putea mobiliza. Aceste aspecte erau decisive când se punea problema unui război – vapoarele cu aburi și armamentul superior au ajutat Marea Britanie să câștige primul război cu China în 1839–1842 –, deși cu siguranță nu în toate regiunile lumii.[18] Adevăratul avantaj al imperialismului industrial rezida în scara la care și în viteza cu care înainta. Tehnica industrială și rezerva de capital le-au permis europenilor cuceriri cu adevărat fulgerătoare. Aceștia au fost capabili să construiască kilometri de cale ferată cu o viteză amețitoare, pentru a compensa sutele de mile ce trebuiau acoperite pe mare. Au populat noi zone cu coloniști europeni, modificând echilibrul demografic aproape peste noapte, dezorientând populațiile indigene și făcând inutilă rezistența acestora. Au putut transforma medii necunoscute în replici identice ale habitatului familiar european: au relocat animale sălbatice, păsări, pești, copaci și flori, precum și culturi întregi și turme de animale domestice. Dar mai presus de toate au putut să transforme până și cele mai îndepărtate zone ale globului în furnizoare de bunuri de larg consum, cum ar fi untul, carnea sau brânza, cândva accesibile doar producătorilor locali din Europa. Întunecatele fabrici cu furnalele negre de funingine, care au apărut pe coastele Noii Zeelande după 1880, reprezintă fața industrială a colonizării.

Ar fi greșit să credem că europenii ar fi făcut totul fără sprijinul aliaților sau al susținătorilor; dar au jucat un rol primordial în remodelarea lumii. Cum se explică totuși trecerea extraordinară, aproape totală din 1914, de la „conectivitatea“ eurasiatică la o lume globală imperială? În pofida nenumăratelor scrieri despre acest subiect, multe aspecte rămân inexplicabile. Acei ani magici, 1492 (când Columb traversa Atlanticul) și 1498 (când Vasco da Gama debarca în India), semnalează începutul unei noi ere în Europa. Dar rit-mul în care s-a avansat a fost cel puțin chinuit. La trei secole după ce Columb pășea pe pământ american, mare parte din America

de Nord era încă neocupată și neexplorată de europeni. Au trecut aproape 300 de ani ca acel colț de Indie în care debarcase Vasco da Gama să ajungă sub stăpânire europeană (Calicut a fost anexat de britanici în 1792). Goana nebună a început abia la începutul secolului al XIX-lea. Atât anumitele momente istorice, cât și structura și direcția expansiunii Europei necesită aprofundare. Se pune întrebarea de ce au reușit Imperiul Otoman și Iranul să-și păstreze autonomia mult timp după India, care se afla mult mai departe? Sau de ce India a fost supusă guvernării coloniale în timp ce China și-a menținut statutul de stat suveran, cu destule restricții totuși, iar Japonia a devenit o putere colonială înainte de 1914? Dacă, de fapt, capitalismul industrial fusese cheia răspândirii influenței europene, de ce impactul său s-a simțit atât de târziu în întreaga lume și de ce urmările au fost atât de diferite? De ce nu au avut conflictele periodice din interiorul Europei, cu efecte atât de distrugătoare, consecințe mult mai grave asupra ambițiilor imperialiste? Ce anume înseamnă „Europa“? De ce unele părți „noneuropene“ au avut mai mult succes decât altele în a ține Europa la distanță sau în a se elibera de sub jugul ei mult mai repede? Și cât a mai rămas, de fapt, din „lumea construită de Europa“ odată ce imperiile europene s-au prăbușit?

Pentru a răspunde acestor întrebări, calea înțeleaptă ar fi o abordare diferită față de cea a vechilor tratate de istorie. Afirmațiile prezentate în acest volum au fost conturate pe baza a patru premise de bază. Prima se referă la faptul că e nevoie să respingem ideea unei schimbări liniare în decursul istoriei universale moderne, în care Europa și-a câștigat *progresiv* supremația, ca apoi să cadă și să se ridice din nou ca parte a „Occidentului“. Demersul devine mult mai productiv dacă gândim în termen de „conjuncturi“, intervale de timp în care anumite condiții din diferite părți ale lumii au concurat la încurajarea (sau controlul) extinderii comerțului, la expansiunea imperiilor, la schimbul de idei sau la mișcări de populații. Felul în care a avut loc acest proces ar putea înclina, cel puțin temporar, balanța în ceea ce privește avantajele diferitelor zone ale lumii. Doar un singur criteriu a fost rareori hotărâtor. Producătorii și consumatorii vor fi dorit să facă afaceri împreună. Dar rămânea la latitudinea guvernelor și a conducătorilor dacă permiteau comerțul liber – sau orice alt tip de comerț. Politicile și geopoliticile constituiau o parte vitală din ecuație. Izbucnirea războaielor și cursul lor imprevizibil puteau zdruncina echilibrul și impune

altul. Astfel, marea expansiune a comerțului de la sfârșitul secolului al XIX-lea și tipurile de globalizare pe care le-a promovat au fost brutal întrerupte de Primul Război Mondial. După 1929 s-a declanșat „deglobalizarea“, cu efecte catastrofale. Ascensiunea inițială a Europei într-o poziție de supremație în relațiile globale este mult mai bine văzută ca o consecință neașteptată a unei revoluții în Eurasia decât ca rezultat unui progres constant pe urmele lui Columb. O imagine adecvată ar fi cea a cutremurelor și inundațiilor, nu a râurilor și mareelor.

A doua premisă este aceea că perioada de expansiune a Europei trebuie încadrată categoric în contextul eurasiatic. Aceasta înseamnă recunoașterea importanței *fundamentale* a legăturilor Europei cu alte civilizații ale lumi vechi și state din Asia, Africa de Nord și Orientul Mijlociu. Desigur, intrarea forțată a Europei în „Lumea exterioară“ precum și crearea de „neo-Europe“ în cele două Americi, Australasia și Africa de Sud au fost o parte esențială a poveștii. Dacă n-ar fi fost exploatările de resurse americane și integrarea Americii de Nord-Est și a Europei de Nord-Vest în economia „atlantică“, poate că nu ar fi fost posibilă crearea ulterioară a unei economii globale la sfârșit de secol al XIX-lea. Dar dimensiunea ametitoare a bogăției americane – minunea lumii preț de peste un secol – nu ar trebui să ne distragă atenția. Centrul gravitațional în istoria modernă a lumii se află în Asia – în relațiile zbuciumate, conflictuale, conectate și cordiale ale marilor sale culturi și state, de la „îndepărtatul Apus“ european până la „îndepărtatul Răsărit“ asiatic.

Poate cea mai convingătoare afirmație legată de această perspectivă eurasiatică a fost făcută, în mod surprinzător, acum un secol, de către geograful imperialist Halford Mackinder.[19] Mackinder a ținut să reamintească publicului larg faptul că „epoca columbiană“, când puterea maritimă europeană părea a stăpâni lumea, fusese doar un interludiu. Avantajul maritim fusese doar unul temporar, nu permanent: apariția căilor ferate dovedea acest lucru. N-avea să treacă mult până când influența dominantă în lume avea să se reîntoarcă în mâinile puterilor care conduseseră Eurasia (ceea ce Mackinder a numit „insula mondială“) prin controlul asupra „teritoriilor centrale“. Din această poziție centrală și înzestrat cu o rețea de căi ferate care să mobilizeze importante resurse, un imperiu eurasiatic ar fi putut împinge orice rival la marginea lumii maritime – „Lumea exterioară“ a celor două Americi, Africa subsahariană,

insulele Asiei de Sud-Est și ale Oceaniei – și i-ar fi putut contesta supremația. Nu e nevoie să căutăm aici logica raționamentului geopolitic al lui Mackinder (la urma urmei, scopul său a fost să destabilizeze establishmentul edwardian), cu toate că scenariul de coșmar al unui superimperiu „central“ devenise mult mai plauzibil în perioada nazistă și în cea a imperialismului sovietic. Ceea ce observăm astăzi, poate cu mai multă claritate decât Mackinder, este că echilibrul instabil de bogăție și de putere dintre elementele principale ale Eurasiei, pe de o parte, și condițiile diferite pe baza cărora aceste elemente au pătruns în economia globală și în „sistemul mondial“ modern, pe de altă parte, alcătuiesc ciocanul și nicovala istoriei globale moderne.

Se poate spune și că anexarea Lumii exterioare de către Europa este doar parte a istoriei eurasiatice, care a depins în mare măsură de dezvoltarea eurasiatică. În Africa subsahariană și în Asia de Sud-Est, europenii s-au trezit în concurență cu alte imperii din Lumea Veche și cu statele tributare acestora. După 1870, teama față de o „invazie pașnică“ a coloniștilor chinezi și japonezi a dat naștere unui fenomen de paranoia rasială în întreaga regiune „albă“ din Pacific, Australia, Noua Zeelandă și pe coasta pacifică a Americii de Nord. Era la fel de adevărat că eforturile europene de a crea colonii viabile în regiunile din Lumea exterioară depindeau de cooptarea sau de recrutarea resurselor Eurasiei noneuropene. Taxele, soldații, negustorii și forța de muncă din India (cea din urmă exploatată mai degrabă sub pretextul uceniciei) au contribuit la deschiderea Africii de Est, a unor părți din Asia de Sud-Est continentală și a insulelor Pacificului până în Fiji către întreprinderile europene (britanice în cazul de față). Negustorii, minerii și artizanii chinezi erau deopotrivă importanți în ceea ce au devenit Malaysia britanică și Indiile de Est Olandeze (Indonezia de azi). Aspectul esențial a fost că indienii și chinezii nu au fost agenți ai expansiunii indiene sau chineze, ci elemente auxiliare și complici ai operațiunilor regizate din Europa.

A treia premisă este că trebuie să ne gândim foarte atent ce însemna acea „Europă“. Există obiecții clare în tratarea Europei ca o unitate când ea fost mai degrabă o „federație“ instabilă și conflictuală. Așadar, când vorbim de „supremația europeană“, ne referim în principal la supremația colectivă a statelor europene, în special a celor mai implicate în comerțul și în imperiul de peste mări. O parte din problemă constă în aceea că denumirea de

„Europa“ a căpătat cel puțin trei sensuri diferite: spațiu geografic, comunitate sociopolitică și program cultural.[20] O soluție la îndemână în scrierile despre expansiunea globală a Europei a fost tratarea părții nord-vestice a continentului drept centru de putere. Marea Britanie, Țările de Jos, nordul Franței și vestul Germaniei au devenit „chintesența“ Europei, care stabilea standardul economic și modernitatea culturală „europeană“. Explicarea succesului Europei devine astfel o simplă problemă de invocare a puterii și a eficienței „statelor-cheie“ reprezentative.

Privind în perspectivă locul pe care Europa l-a deținut în Eurasia (sau în istoria globală), această abordare simplistă este foarte înșelătoare – din trei motive diferite. În primul rând, statele din nord-vestul Europei nu erau simpli agenți liberi care să fi putut ignora evenimentele din restul continentului – chiar și după ce au devenit cele mai bogate țări europene. Bogăția și siguranța lor depindea de stabilitatea generală a „sistemului de state“ european. Tulburările din Europa Centrală și de Est sau o perturbare majoră în echilibrul general al puterii le-ar fi putut amenința suveranitatea sau le-ar fi putut aduce câștiguri neașteptate – în Europa sau în afara ei. În realitate, în perioada acoperită de acest volum, nici o parte a Europei nu a atins supremația absolută asupra celorlalte țări. Prosperitatea comercială a statelor din nord-vest era protejată de greutatea militară și demografică a imperiilor din Extremul Orient. Poate că Europa națiunilor (din vest) privea cu superioritate la Europa imperiilor (din est), dar trebuia să accepte această realitate. „Coabitarea“ era deseori volatilă. Disputele și conflictele dintre statele europene, care au atins apogeul în secolul XX, au limitat în mod constant capacitatea colectivă a Europei de a-și impune dominația asupra întregii lumi.

În al doilea rând, o vedere prea limitată a ceea ce a fost Europa ignoră problema Rusiei. O veche tradiție liberală privea cu scepticism însușirile europene ale Rusiei, catalogând Rusia țaristă drept o formă de „despotism asiatic“, prea primitivă și prea săracă pentru a fi „de-a noastră“. Unii gânditori ruși au întors complimentul susținând că Rusia este o civilizație distinctă (și superioară), neîntinată de industrialismul european amoral. O perspectivă realistă asupra lucrurilor ar plasa Rusia, la fel ca Spania sau Imperiul Habsburgic, ca unul din statele de frontieră ce a jucat rolul de avanpost în expansiunea Europei.[21] Prezența predominantă ulterioară a statelor vest-europene în Asia de Sud după 1815 a fost posibilă datorită

parteneriatului involuntar și tensionat cu Rusia. Uriașul Imperiu Rus, construit în jurul Asiei Centrale, a asimilat treptat mare parte din teritoriul nord-asiatic. Turcii, iranienii, chinezii și japonezii au făcut față Marii Britanii și Franței datorită proximității cu Rusia. Încercuirea vastă (dar incompletă) a Asiei de către Europa a fost marele adevăr geopolitic al lumii secolului al XIX-lea. Dar, în pofida pedanteriei liberalilor și slavofililor, „motorul" din spatele expansiunii ruse a fost, de fapt, identitatea sa europeană: avantajul acordat de statutul său de „cetățean de prim rang" în sistemul statelor europene, energia economică ce izvora din integrarea Rusiei în economia europeană și accesul intelectualității ruse, începând din secolul al XVI-lea, la rezerva culturală și ideologică europeană. Rușii, ca și alți europeni, și-au numit campaniile de cucerire „misiuni civilizatoare".

În al treilea rând, există un puternic argument pentru lărgirea noțiunii noastre de „Europa" atât către vest, cât și către est. Importanța economiei atlantice a fost deja menționată. După 1500, un vast spațiu economic care includea coasta vest-africană, insulele Caraibe, țărmul nord-american, Mexicul, Peru și coasta Braziliei, a fost anexat din punct de vedere comercial Europei. Contribuția exactă la ulterioara industrializare a Europei a acestor zone care exploatau munca sclavilor a rămas un subiect controversat și poate nu atât de important.[22] Cel mai important aspect rămâne faptul că până la începutul secolului al XIX-lea, chiar mai devreme, un segment important al lumii atlantice nu mai constituia zona săracă a Europei. „Vechiul Nord-Est" al Statelor Unite, cu metropola New York, era parte funcțională a principalei regiuni comerciale a Europei. A fost un partener activ, și ulterior dominant, în dezvoltarea regiunilor agrare din Sudul și Vestul Mijlociu american, imperiul său continental. La începutul anilor 1870 se afla, din punct de vedere financiar și industrial, la egalitate cu cele mai bogate țări din Europa. Deși America și-a proclamat cu voce tare identitatea distinctă prin politicienii și scriitorii săi, iar diplomația americană a fost guvernată de teama de amestec în conflictele europene, relațiile Americii cu Europa nu au fost nici pe departe reci sau indiferente. Schimbul de bunuri, tehnologii, idei și oameni era extrem de consistent între vechiul Nord-Est și Europa de Nord-Vest. În cultură și în tehnologie a fost o mișcare bidirecțională, cu o puternică influență reciprocă. Mai cu sincope, mai cu pași înapoi și pași înainte, Vechea Europă și Noua Europă se subordonau unei formațiuni mai largi, „Occidentul". A fost un proces

volatil, asupra căruia traiectoria particulară a capitalismului american – cu scara corporatistă și protecționismul agresiv – a avut un puternic impact. Dar a reprezentat una din cheile locului Europei în Eurasia, precum și soluția pentru durata și fluctuația supremației Europei în lume.

Cel de-al patrulea motiv ține de felul în care înțelegem noțiunea de imperiu. Imperiul este echivalat deseori cu păcatul originar al popoarelor europene care au corupt o lume neprihănită. Sigur că originile sale datează din timpuri mai vechi și definesc un proces aproape universal în societățile umane. Așa cum remarca Adam Smith în *Avuția națiunilor* (1776), este în natura umană să vrea să transporte, să se târguiască și să facă schimb.[23] Smith avea în vedere bunuri materiale: obiceiul de a face schimb permitea diviziunea muncii, adevărata bază a vieții economice. Dar e la fel de probabil ca părerile lui filosofice să se fi referit și la lumea paralelă a informațiilor și a ideilor. Schimbul de informații, de cunoștințe, de convingeri și de idei – uneori de la distanțe apreciabile – a fost la fel de specific societăților umane ca și nevoia de a achiziționa bunuri folositoare, renumite sau exotice prin cumpărare sau prin troc. Ambele metode de schimb atrag după ele consecințe. Să luăm un exemplu grăitor – un transport ieftin de arme de foc ar putea înclina cu o viteză amețitoare balanța puterii în interiorul unei societăți unde armele sunt o marfă rară sau inexistentă, declanșând un uriaș val de violențe asupra oamenilor sau asupra naturii. Răspândirea creștinismului și a islamismului a transformat concepția adepților privind locul lor în lume, precum și noțiunile de loialitate față de țările vecine și față de conducători. Așa cum sugerează aceste cazuri, schimbul de bunuri și de idei a tulburat mereu în istorie coeziunea anumitor societăți, în unele mai mult decât în altele, făcându-le vulnerabile în fața crizelor domestice și a amestecului din afară. Astfel încât o a doua tendință în comunitățile umane a fost acumularea de putere la scară extinsă: construirea de imperii. Într-adevăr, este greu să construiești un stat autonom pe baze etnice, luptând în același timp cu forța gravitațională a atracției culturale și economice (precum și cu discrepanțele de ordin militar); aceste dificultăți au fost atât de mari încât imperiul (adică acea structură în care diferite comunități etnice sunt adunate sub puterea unui singur conducător) a devenit regimul automat de organizare politică de-a lungul istoriei. Puterea imperialistă dicta de obicei ordinea socială.

Dar dacă imperiul este „ceva firesc“, de ce au inspirat imperiile europene o ostilitate atât de mare – ostilitate reflectată încă foarte puternic în majoritatea materialelor pe această temă? Un răspuns ar fi că prea multe state postcoloniale au considerat firesc să-și justifice legitimitatea politică prin respingerea imperiului ca forță străină, malefică și opresivă. Ne aflăm cu peste 40 de ani mai târziu, iar această tradiție este mai puternică decât oricând. Un motiv ar fi expunerea infinit mai mare la fenomenul european de ridicare a unor imperii decât la amenințarea (de pildă) a mongolilor, a turcilor otomani sau a chinezilor în Asia continentală. Prin urmare, baza celor afectați este mult mai mare. Dar intensitatea sentimentelor reflectă și credința (exprimată într-o seamă de tratate istorice) că exista ceva vizibil diferit în calitatea imperiilor ridicate de europeni. Spre deosebire de imperiile tradiționale agrare, care nu făceau decât să acumuleze pământ și mână de lucru, caracteristica supremă a imperialismului european era exproprierea. Pământurile erau expropriate pentru a veni în întâmpinarea nevoilor impuse de plantațiile și de exploatările miniere implicate în comerțul la distanță. Sclavii erau cumpărați și transportați la mii de kilometri pentru a servi aceluiași scop. Populațiile indigene au fost dislocate, drepturile de proprietate le-au fost anulate în temeiul acuzației că nu-și folosiseră eficient pământurile. Atât populațiile indi-gene, cât și sclavii (prin diferite metode de dislocare) au suferit ca urmare a alungării lor de pe propriile pământuri și din propriile identități; au fost reduși ca oameni, fără speranța de a recupera ceea ce lumile lor pierduseră. Au devenit oameni fără istorie. Iar acolo unde exproprierea prin subjugare s-a dovedit insuficientă, coloniștii europeni s-au folosit de soluția supremă: excluderea, expulzarea și lichidarea. Iată ce scria gânditorul francez De Tocqueville în 1835, după o călătorie în America: „Dacă ne-am lua după ce se petrece în lume, aproape că am spune că pentru alte rase ale lumii europeanul este ceea ce omul însuși este pentru animale: le aservește scopurilor sale, iar când nu le poate supune, le distruge“.[24]

Această relatare îngrozitoare despre versiunea europeană a imperiului (practicată în afara Europei) părea confirmată din plin de ceea ce s-a petrecut în Lumea Nouă a celor două Americi, unde europenii, din motive pe care le vom discuta în Capitolul 2, au avut mai multă libertate decât în oricare altă regiune de a-și impune voința. Până pe la 1800 părea că o sumă de factori ar fi putut împiedica aplicarea unui model similar în alte părți ale

lumii. Distanța, bolile și aspectul demografic aveau să încurajeze o rezistență mai susținută. Chiar și acolo unde europenii își construiseră avanposturi, aceștia aveau sa fie forțați să se amestece cu populațiile afro-asiatice și să ajungă la un consens social și cultural. Dar nu s-a întâmplat așa. În secolul al XIX-lea, expansiunea Europei era supraîncărcată cu schimbări tehnologice și culturale. Capacitatea Europei de a cotropi și de a se amesteca a cunoscut o schimbare pe două planuri. Europenii dobândiseră mijloacele prin care să-și impună voința – prin forță dacă era nevoie – asupra unor teritorii mult mai îndepărtate. În India și-au impus în mod spectaculos guvernarea direct asupra populației ocupate aplicând taxe, dictând politica și impunând legile. În același timp, dezvoltarea unei economii mondiale concentrate în Europa, având propriile legi și norme, și răspândirea ideilor europene prin mijloacele de comunicare deținute de Europa (telegraful, poșta, serviciile oferite prin vapoare cu aburi) au creat un nou mediu la nivel „macro“. Europenii controlau toate liniile de comunicație. Dincolo de nivelul strict local, nimic nu mișca dacă nu se adapta condițiilor impuse de europeni. Nu e de mirare că popoarele colonizate din Asia și din Africa, prizoniere între două puncte de referință, își vor fi asemuit situația cu cea a primelor victime din Americile invadate de europeni.

Vom explica pe parcurs de ce această perspectivă a fost un pic cam prea pesimistă, cel puțin în unele cazuri. Chiar și o Europă supraîncărcată a avut nevoie de cooperarea locală și a trebuit să plătească un preț. O parte din ceea ce oferea a fost rapid adaptată în scopul „autoconsolidării“ locale, prin impulsionarea capacității din regiune de a crea state și culturi. În ajutor au sărit și reformatorii locali. Unele revendicări din partea celor mai vocali oponenți ai colonialismului sună acum mai puțin patriotic și mai mult ca un protest față de anularea unor privilegii. În orice caz, mult timp de-acum încolo vom întâmpina dificultăți în a privi cu detașare și fără parti-pris-uri procesul de clădire a imperiului european. În prea multe locuri din lume efectele acestui proces au încă un ecou prea mare pentru a putea fi lăsate să se piardă în negura „trecutului“ – acea zonă temporală ale cărei evenimente sunt privite ca având doar o influență indirectă asupra problemelor noastre. Va mai trece mult timp până să vorbim la rece despre o fază în istoria lumii – o fază inevitabilă, probabil – și nu despre rezultatul unui act de agresiune morală și culturală săvârșit de o parte a lumii.

E nevoie să mai deslușim încă o complicație, ultima. A devenit un loc comun să dezbatem subiectul lumii „moderne“, să descriem schimbările produse de această lume ca pe un proces de „modernizare“ și să tratăm obținerea „modernității“ ca pe o schimbare radicală în istoria unui stat sau a unei comunități. Procesele întrepătrunse pe care le definim ca globalizare sunt de obicei considerate parte a modernității, de vreme ce societățile „moderne“ interacționează, teoretic, mult mai intens între ele decât echivalentele lor „premoderne“. Așa încât modernizarea are o afinitate aparte și deloc comodă cu expansiunea Europei.

Dar ideea de modernitate este foarte alunecoasă. Înțelesul ei convențional se bazează pe o scară a realizărilor. În termeni politici, atributele sale cheie sunt reprezentate de un stat național organizat, cu frontiere clare; de un guvern disciplinat cu un sistem birocratic loial care să-i îndeplinească cerințele; de mijloace eficiente de reprezentare a opiniei publice; și de un cod de drepturi pentru protejarea cetățenilor obișnuiți și încurajarea dezvoltării „societății civile“. Din punct de vedere economic, presupune dobândirea unei creșteri economice rapide, cumulative, prin capitalism industrial (cu infrastructură socială și tehnologică); protejarea drepturilor de proprietate individuală (ca precondiție necesară); și exploatarea sistematică a informațiilor bazate pe știință. Din punct de vedere cultural, presupune separarea religiei și a supranaturalului de principalul curent de gândire (prin secularizare și „trezirea la realitate“ a cunoașterii) și de comportament social; alfabetizarea (de regulă mai degrabă prin dialect decât prin limbă clasică); și un sentiment al originilor și identității comune (deseori bazat pe limbă) în cadrul unei comunități „naționale“. Ordinea, disciplina, ierarhia și controlul au devenit notele fundamentale ale modernității în societățile al căror scop era schimbarea voluntară întru ridicarea nivelului „eficienței sociale“.

Este simplu de observat că aceste criterii sunt de fapt o descriere a ceea ce trebuie să se fi întâmplat în Europa. Europa a devenit modernă; non-Europa a rămas premodernă – până când a fost modernizată de Europa. Restul nu este decât o grosolană dihotomie care descrie europenii ca eterni agenți ai progresului într-o lume altminteri „lipită“ de tradiție. Am înțeles deja că această abordare este greu de apărat. Intervin alte trei probleme. Prima: elementele modernității, așa cum au fost enumerate mai sus, erau rareori prezente toate într-o singură societate. În majoritatea țărilor europene ele au

devenit vizibile abia recent. Până și acele țări pe care le considerăm pioniere ale modernității au prezentat puternice trăsături premoderne. Sclavia a fost legală în Statele Unite până în 1863. Clasa conducătoare din Anglia victoriană era aleasă îndeobște pe linie ereditară, iar religia avea un rol central în dezideratele și în identitatea socială. America secolului XX era o societate bazată pe clase sociale în funcție de culoarea pielii, în care largi segmente au fost private de drepturile civile și politice până în anii 1960 și chiar și mai târziu. În Franța postrevoluționară, drepturile omului au privit exclusiv bărbații până în 1945, când femeile și-au câștigat dreptul de a vota. Din acest unghi, pragul modernității devine cam tulbure. Se poate vorbi despre modernitate în Germania nazistă sau în Rusia sovietică? Există teste obiective pentru modernitate, sau „modern“ este doar o etichetă pe care o aplicăm regimurilor cu care suntem de acord?

A doua problemă: unele dintre trăsăturile fundamentale ale modernității convenționale se regăseau în regiuni din Eurasia aflate la mare depărtare de Europa. Exemplul clasic este China, care a dezvoltat o birocrație „modernă“ bazată pe meritocrație, o economie comercială și o cultură tehnologică mult înaintea Europei. A fost China modernă, cu perioade de revigorare premoderne, sau invers? Nici modernitatea de stil occidental nu a fost preluată în cele din urmă de lumea nonoccidentală fără temeinice ajustări locale. Cum pot fi privite aceste fenomene? Există o singură modernitate sau există „mai multe tipuri de modernitate“?[25] A treia problemă: e posibil, așa cum o sugerează modelul Chinei, ca nici alte tipuri de modernități să nu fi fost menite eșecului doar din cauza neajunsurilor inerente. În schimb, pare posibil (unii ar spune evident) că expansiunea Europei s-a dovedit a fi parțial un atac deliberat asupra proiectelor de modernizare ale altor popoare sau state. Poate că nu modernitatea Europei a triumfat, ci capacitatea superioară a acesteia de a comite acte de agresiune organizată.

Modernitatea este o idee mult prea utilă pentru a fi desființată. Dar poate că ar fi înțelept să o acceptăm ca pe o abstracție – o listă nefinisată a tiparelor sociale și culturale care au favorizat apariția bogăției și dobândirea puterii la un moment dat. Pentru a-și dovedi utilitatea, termenul ar trebui să clarifice succesul relativ al diferitelor comunități prinse în încrengătura regională și globală extinsă care s-a manifestat atât de accelerat după jumătatea secolului al XVIII-lea. A fi modern nu definea o stare absolută, ci mai degrabă una care permitea comparație și competitivitate. Cel mai

grăitor test al modernității se referă la măsura în care, în orice societate, resursele și oamenii se pot mobiliza pentru un anumit scop, ca mai apoi să fie redistribuite încontinuu pe măsură ce apar noi nevoi sau se resimt noi presiuni. În principiu, multe societăți au avut această capacitate. În realitate, și din cauze pe care suntem departe de a le înțelege pe deplin, de aproape două secole după 1750, societățile nord-vest europene (precum și urmașa lor transatlantică) au fost cele care s-au mobilizat cel mai repede și au făcut cel mai bine față presiunilor sociale și politice impuse de cerința mobilității. Imperiile îndepărtate și o economie globală adaptată intereselor lor trebuia să fie recompensa.

Eurasia medievală

Înainte de 1400, un observator capabil să supravegheze întreaga lume ar fi găsit prea puține indicii clare despre care anume din principalele civilizații din Eurasia și-ar fi afirmat ulterior supremația în lume. China, imperiul islamic din centrul Eurasiei și Europa atinseseră fiecare un înalt grad de organizare sociopolitică și de cultură materială. Toate aceste țări demonstraseră o capacitate remarcabilă de expansiune teritorială. Dar fiecare în parte era împiedicată de conflictele și slăbiciunile interne (precum și de logistica presupusă de distanțele mari) în lupta pentru supremație.

Între aceste trei mari civilizații, Europa secolului al XV-lea era, în multe privințe, „regiunea parvenită“ din ecuație. Încă din timpuri străvechi (300 î.Hr. până la 300 d.Hr.), poate chiar și mai înainte, cultura și bogăția din Eurasia vestică se concentraseră în jurul țărmurilor și văilor aflate de-a lungul apelor din bazinul Mediteranei de Est și din Orientul Apropiat. Aici era o pepinieră de orașe-stat și imperii, unde agricultura și comerțul erau deja avansate și profitabile. Regiunile fără ieșire la mare din „Europa exterioară“ de dincolo de Alpi erau barbare, bune de explorat, de cucerit și de colonizat de statele civilizate din sud și din est. Războaiele Galice ale lui Iulius Caesar (58–50 î.Hr.) au reprezentat o etapă crucială în anexarea regiunii menționate de către noua putere care unise Mediterana de Est și aproape tot Orientul Apropiat sub hegemonia Romei. Dar, în ciuda setei lor de bogății, mărfuri și sclavi, romanii nu au putut încorpora întreaga Europă în imperiul lor. În schimb, au împărțit-o, ținând „barbarii“ la distanță de fortificațiile de frontieră ce se întindeau de la Zidul lui Hadrian, de-a lungul

Rinului și Dunării, până în Iliria și Balcani. Dincolo de această linie existau zone mult prea îndepărtate, răzvrătite și sărace pentru a merita efortul de a fi cucerite de un sistem imperialist al cărui centru de greutate rămânea ferm stabilit în Mediterana de Est.

În jurul anului 400, stăpânirea romană din vest pierdea teren în fața valurilor migratoare succesive care se apropiau amenințător dinspre nord-estul Europei. Centrul „lumii civilizate“ începea să se retragă spre sud-est, către Bizanț (Constantinopol) pentru a apăra cea mai bogată regiune din Eurasia de Vest.[26] În Europa exterioară, orașele se reduseseră la simple intersecții pe vechile drumuri romane; societatea și economia deveniseră preponderent rurale și preocupate de subzistență. Singurele rămășițe ale vieții urbane au supraviețuit numai acolo unde se adunau clericii sau unde conducătorii își stabileau centrul comercial – depozite autorizate pentru comerțul cu mărfuri de lux pe distanțe mari.[27] Între anii 500 și 1000, întinderi întregi din Europa care fuseseră cândva sub ocupație romană au devenit mult prea sărace și inaccesibile pentru a trezi interesul comercianților și al conducătorilor din bazinul mediteraneean și din Orientul Apropiat. După anul 600, partea centrală a imperiului din Eurasia de Vest era zdruncinată de ascensiunea islamului și de rapiditatea uimitoare cu care armatele musulmane cotropeau mare parte din Orientul Apropiat (inclusiv Iranul), Egiptul, Africa de Nord și aproape toată Spania. Imperiul Bizantin, legatarul Romei, s-a micșorat până la punctul în care însăși supraviețuirea sa era pusă sub semnul îndoielii. Pentru o vreme, s-a crezut că întregul bazin mediteraneean european avea să fie anexat lumii islamice. Încercarea lui Carol cel Mare de a ridica un regim neoroman în vest eșuase până în 843. Redresarea uimitoare a Imperiului Bizantin în secolul al IX-lea, precum și consolidarea treptată a ordinii feudale din Europa de Vest în secolul al XI-lea au marcat începuturile dezvoltării Europei ca civilizație viabilă, de sine stătătoare.

Natura bicefală a Europei medievale a avut o profundă însemnătate. Istoricii au prezentat dintotdeauna lucrurile ca și cum bazele Europei moderne ar fi fost puse de Carol cel Mare. În realitate, s-au conturat prin impactul popoarelor migratoare din Europa de Est (cum au fost maghiarii și bulgarii), prin importurile culturale (de exemplu, monahismul Orientului Apropiat) și prin încurajarea economică a Orientului Apropiat islamic care manifesta un apetit de nestăpânit pentru blănuri și alte mărfuri din nord.[28]

Dar cel care a jucat cel mai important rol în menținerea unei Europe creștine și în definirea rolului acesteia a fost Imperiul Bizantin („Romania“) cu măreața sa capitală fortificată care a stat în calea expansiunii islamice ajunsă la apogeu înainte de 1000 d.Hr. Puterea maritimă bizantină a contribuit la rezistența împotriva invaziei musulmane a Italiei (Sicilia fusese cucerită la începutul anilor 800) care ar fi împins Vestul medieval dincolo de Alpi. Modelele bizantine de guvern centralizat, autocrat și de organizare militară și maritimă au inspirat statele postromane din Vestul european.[29] Ascensiunea Veneției la rang de capitală comercială a negoțului dintre Apus și Răsărit a fost strâns legată de redresarea Bizanțului; din punct de vedere cultural, Veneția a fost un avanpost al mărețului Constantinopol, așa cum o demonstrează arhitectura sa. Până la 1400, Imperiul Bizantin se prăbușise aproape în totalitate: cucerirea Constantinopolului de către otomani, în 1453, a fost finalul dramatic al unei lungi agonii. În Europa, balanța puterii se înclinase de mult în favoarea Apusului latin. Dar influența bizantină a dăinuit. Eliberarea foștilor supuși (creștini) ai imperiului de sub jugul otoman s-a transformat aproape într-o obsesie în Europa. O moștenire chiar și mai vie au fost legăturile Bizanțului cu Rusia, care au funcționat ca magnet cultural și religios pentru statele rusești medievale.[30] Partea rusă dinspre uscat, răsăriteană, a expansiunii europene (expresia supremă a imperialismului bizantin) avea să influențeze istoria Eurasiei cel puțin la fel de puternic precum imperialismul apusean, dinspre ocean.

În Apusul latin, spre deosebire de Bizanțul grecesc, legătura de continuitate cu Imperiul Roman se pierduse complet. Ce a apărut ulterior a fost o cultură „francă“ specială, bazată în parte pe precedentele imperiale romane transmise prin Bizanț. Dar particularitatea distinctă a lumii france a fost instituția socială și politică a feudalismului. În termeni simpli, feudalismul a însemnat schimbul de mână de lucru pentru protecție din partea clasei de nobili cavaleri și a suitei lor. Ar fi derivat, se pare, din libertatea pe care marii latifundiari au obținut-o în controlul comunităților vasale, odată cu prăbușirea guvernului imperialist, a sistemului de taxe și a micșorării sensibile a economiei monetizate. Acest curent va fi fost întărit de perioada de invazii (de către huni, vikingi și musulmani) care a urmat prăbușirii timpurii a imperiului lui Carol cel Mare. La anul 1000 d.Hr. acest sistem seniorial se înăsprise, transformându-se într-o structură elaborată de obligații și de absolutism, într-un puternic motor de exploatare a pământului

și a forței de muncă pentru a produce putere militară – în forma ei cea mai caracteristică – a cavalerilor. Unitățile senioriale astfel rezultate, cu cavaleria masivă și fortificațiile-cheie, au reprezentat fundația pe care s-au construit noile state după anul 1000 d.Hr. Acest fenomen nu a fost întâmplător. Regatul feudal, multiplicat aidoma pe teritoriul central și nord-european, a fost instrumentul unui îndelungat proces de cuceriri și de colonizări de către aristocrația francă și acoliții săi. A fost berbecele folosit împotriva frontierelor expansiunii musulmane din Sicilia, Grecia, Cipru, Spania și Palestina (regatul cruciaților de dincolo de mare). La răsărit de Elba, acesta a fost consolidat de un val de migrație și de dezvoltarea așezărilor umane și a negoțului.[31]

Atât în Bizanț, cât și în Apusul franc, fuziunea influențelor seculare cu cele religioase a dus la apariția unor societăți suficient de închegate pentru a face față replicilor prăbușirii imperiale, invaziei barbare și expansiunii islamice. În Vest, clericii au fost marii depozitari ai tradiției politice după căderea Romei. Din rândurile lor proveneau erudiții de care guvernele la scară largă aveau nevoie. Tot ei ofereau conducătorilor o sursă neprețuită de legitimare divină și o viziune lărgită pentru ambițiile lor regale. Biserica a furnizat mare parte din liantul ideologic necesar unificării noilor state feudale. Creștinarea a stat la baza formațiunilor statale în toată Europa de Nord și de Est după 1000 d.Hr.[32] Pretutindeni, creștinismul instituționalizat a întărit raporturile de solidaritate și de obligație. Prin preoți, parohii și ierarhizarea episcopilor teritoriali, sancțiunile religioase mergeau mână în mână cu ordinea politică, într-o măsură mult mai mare decât în China sau în lumea musulmană. Identificarea strânsă dintre autoritatea Bisericii și Stat – cea mai izbitoare particularitate a Europei medievale – a oferit elitelor de la putere un control social de neegalat în alte părți ale Eurasiei. Odată cu dezvoltarea treptată a statelor dinastice, proces deja avansat la începutul secolului al XV-lea, aceste surse de putere socială au devenit și mai valoroase.

Renașterea economică a stat la baza obținerii coeziunii sociale și politice. Până în secolul al XIV-lea, Europa se afla aproape la același nivel economic și tehnic cu China și cu Orientul Apropiat islamic. Între 1000 și 1350 d.Hr. a avut loc un proces de dezvoltare economică. Populația a crescut. Regiunile nepopulate au fost colonizate. Progresul tehnic, reprezentat, de pildă, prin apariția plugurilor de fier (care ajutau la cultivarea terenurilor mai dificile)

și a morilor de apă au stimulat productivitatea. Expansiunea orașelor ca centre comerciale și administrative oglindea o viață economică din ce în ce mai rafinată, caracterizată prin: specializarea meșteșugurilor și a meseriilor; folosirea unor noi forme de parteneriate și de contabilitate. Noi rețele comerciale uneau acum nordul și estul Europei și regiunea baltică, pe de o parte, și coasta atlantică și cea mediteraneeană, pe de altă parte.[33] Un mare „istm dublu“ se întindea din nordul Italiei către Țările de Jos: un braț prin sudul Germaniei și în josul Rinului; celălalt, în sus pe Ron și în nordul Franței până în Flandra. De-a lungul acestor drumuri, strâns legate între ele, se înșirau târgurile comerciale ale Apusului medieval, în timp ce linia centrală a istmului reamintea permanent că principalul negoț pentru cei din nordul Europei era încă reprezentat de schimbul de produse din Asia, din Orientul Apropiat și din bazinul mediteraneean. Numai așa se poate explica dezvoltarea precoce a Veneției și a Genovei și a orașelor portuare germane situate la nord de Alpi.

Expansiunea economică a fost brusc întreruptă de catastrofa demografică de la jumătatea secolului al XIV-lea, când epidemia de ciumă cunoscută sub denumirea de Moartea neagră a ucis aproape 40% din populația Eurasiei. În secolul al XV-lea s-a înregistrat o ușoară revenire. La momentul acela, Europa nu mai era considerată o regiune subdezvoltată a Orientului Apropiat islamic. Europenii nu se bucurau de nici un avantaj clar față de restul Eurasiei, dar au ajuns să joace un rol mult mai important în comerțul din Orientul Apropiat. Treptat, au început să-și finanțeze achizițiile de mărfuri de lux din Asia, de mătăsuri din Iran și de bumbac din Siria prin vânzarea propriilor produse, de obicei textile, profitând de declinul urban din Egipt și din Siria.[34] Acele *fondachi*[**] genoveze și venețiene acopereau linia de coastă din Africa de Nord până în Crimeea. Totodată, spre vest se deschidea o nouă frontieră maritimă. Recucerirea Spaniei de sub ocupația musulmană la jumătatea secolului al XIII-lea încurajase deschiderea unei căi maritime permanente între Mediterană și porturile de la Canalul Mânecii și Marea Nordului. Orașele Lisabona, Sevilla și, ceva mai târziu, Cadiz au devenit punți de legătură între sistemele atlantic și mediteraneean. Cu mult înaintea lui Columb, Iberia atlantică devenise o rampă de lansare a navigatorilor aventurieri, o școală de marinărie avansată și locul preferat de întâlnire pentru pionierii din domeniu, negustorii genovezi și bancherii care le acordau credite.

La 1400 apăruse o nouă Europă: o confederație slabă de state creștine, cu o înaltă cultură comună, cu instituții sociale și politice similare și cu o economie interregională în plină dezvoltare. Într-o oarecare măsură era o îmbinare ingenioasă între cultura romană și cea francă, iar prin componenta bizantină, înăbușită politic de altfel după 1400, și-a asigurat legătura continuă (chiar dacă fragilă în unele perioade) cu teritoriile ruse. Dar Europa fusese modelată și prin prisma relațiilor sale tensionate cu lumea islamică. Tot ce se știa în Apusul latin despre viața intelectuală a lumii antice fusese transmis prin erudiții musulmani din Spania.[35] Viața comercială a lumii musulmane fusese mult mai avansată decât în mare parte din Europa. Produse renumite și articole de lux, precum și obiecte din argint și din aur mergeau către vestul Europei, și nu invers. Redresarea Europei de Vest, după ce ajunsese aproape la o implozie economică, ar fi fost mult mai lentă fără acești vecini bogați. Dar aceste legături de dependență erau contrabalansate de un sentiment de pericol iminent al unei invazii musulmane, în special în sudul Europei, și de un resentiment profund față de controlul musulman asupra locurilor sfinte ale creștinătății – combustibilul emoțional care stătuse la temelia cruciadelor. Recreștinarea teritoriilor recucerite de sub ocupația Islamului fusese o întreprindere greoaie. Amenințarea din afară și teama omniprezentă de dușmanii din interior, de obicei evrei sau eretici, au avut ca rezultat o perspectivă mai degrabă nesigură și agresivă, nicidecum de un calm superior, asupra veneticilor culturali. Prinși între islam, necunoscutul mărilor întunecate și pădurile, și tundra din nord, europenii nu se puteau amăgi că trăiesc într-un „Regat de mijloc“ liniștit, înconjurați de supuși și păziți de fortificații. Cu tot succesul sistemului lor politic, francii nu au putut ține piept înaintării musulmane în Europa de Sud-Est în secolul al XIV-lea. Speranța de a încercui islamul printr-o alianță cu „cuceritorii lumii“ mongoli s-a spulberat după 1350.

În centrul vechii lumi eurasiatice era islamul. La 1400, lumea islamică se întindea din Andaluzia și Maroc până în câmpiile din nordul Indiei și insulele Asiei de Sud-Est, Indonezia de azi. Își avea inima chiar în leagănul civilizației cunoscut sub denumirea de Cornul Abundenței (sau Semiluna Fertilă) – care făcea legătura între Nil și Eufrat – și în podișul Iranului. Acolo se născuse islamul, în Orientul Apropiat și Iran, pe ruinele Bizanțului

și Sasanizilor ocupate de armatele arabe ale lui Mohamed. Până în 750 d.Hr., majoritatea Asiei Centrale era musulmană. După anul 1000, turcii musulmani au invadat India de Nord, atrași de „mirajul aurului“ și de comorile indiene[36] și cu dorința de a subjuga noi state. Până în secolul al XIII-lea, islamul ajunsese, în Bengal și în târgurile comerciale din strâmtoarea Malacca, rampa de lansare pentru înaintarea în arhipelagul malaysian. Pământurile sudaneze de la sud de Sahara erau deja sub ocupație islamică în secolul al XI-lea.

Europenii din epoca medievală erau fascinați de bogăția nemăsurată și de rafinamentul intelectual al lumii islamice. Și pe bună dreptate. Comparativ cu Occidentul „colonial“, Orientul Apropiat islamic era legatarul intelectual al lumii antice și, totodată, leagănul unei culturi spirituale care aproape că dispăruse în Evul Mediu întunecat din Apusul european. Bogăția și tradiția urbană a Orientului Apropiat nu era nici pe departe un accident. Aici, într-un loc unde se născuseră primele civilizații riverane, viața economică era stimulată din două părți. De-a lungul culoarului Nil-Eufrat și împrăștiate în zonele înalte ale Iranului se aflau regiuni agrare extrem de mănoase. Revoluția agricolă introdusese noi culturi[37], tehnica hidraulică pusese capăt blestemului secetei. Un surplus agrar putea să susțină elitele urbane și culturile elaborate ale acestora. În orașe, apăruse o clasă de artizani cu abilități extraordinare care veneau în întâmpinarea cerințelor materiale ale acestor elite. Dar Orientul Apropiat era, în egală măsură, cel mai mare punct nodal pentru traficul comercial din lume: puntea de legătură între China, Europa, Africa și India, precum și poarta de acces a transportului maritim de pe cuprinsul Oceanului Indian. Prin munții și deșerturile lui șerpuiau drumurile caravanelor care aduceau mărfuri din China prin Asia Centrală și din India prin Golful Persic; aceste drumuri se opreau în porturile Siriei (Damascul era cel mai înfloritor) sau mai departe, la Bursa și Constantinopol. O altă rută comercială traversa Canalul Suez, făcând legătura între Marea Mediterană și Marea Roșie, unde romanii avuseseră flotă, și mai departe către India.

Aceste mari canale de comerț intercontinental cu tributarii lor locali formau un uriaș izvor de bogăție exploatat de sistemele imperialiste care s-au ridicat și s-au prăbușit pe durata celor șapte secole după victoria lui Mohamed. Conducătorii din Orientul Apropiat erau conștienți de valoarea acestora. În ciuda faimei sale de tiran de o cruzime diabolică, Tamerlan

înțelesese prea bine că acesta era un punct strategic din punct de vedere comercial, dar și militar. Când a dorit să distrugă orașele comerciale aflate la nord de Marea Caspică a urmărit să-și consolideze monopolul asupra comerțului transeurasiatic orientat către sud. Alți conducători din Orientul Apropiat au avut grijă să întrețină principalele rute comerciale, să protejeze negustorii împotriva jafurilor triburilor locale sau de nomazi și să construiască acele caravanseraiuri – hanuri fortificate – care ajutau la reducerea „costurilor de protecție“ pentru traficul pe distanțe lungi. Lejeritatea cu care se putea obține profit a transformat regiunea într-o gâscă de aur a comerțului în ochii tuturor, mai puțin ai celor prea disperați sau cu vederi prea înguste.

În limba română, Timur cel Șchiop

FONDÁCO s.n. (italienism) 1. Prăvălie, magazin unde se vindeau diferite mărfuri. 2. Han medieval pentru negustori (mai ales pe coastele mediteraneene). [< it. fondaco], sursa: DEX (n.tr.)

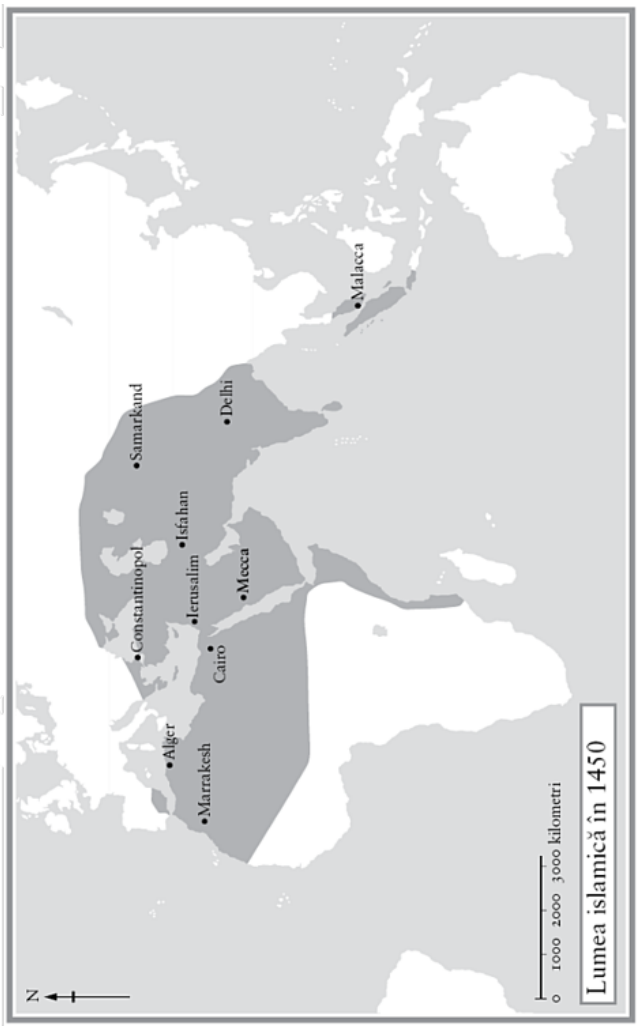

Tamerlan a fost ultimul dintre marii „cuceritori“ turco-mongoli care au invadat Orientul Mijlociu dinspre Asia continentală între secolele al X-lea și al XV-lea. Armatele nomade, extrem de bine organizate și disciplinate, erau alcătuite din detașamente de arcași călări. Aceștia se bucurau de avantajul unei excepționale mobilități și al dotării cu armament.[38] Pentru acești întemeietori de imperii, stepa ce acoperea vaste teritorii din Eurasia până în Manciuria și înapoi în Ungaria era o cale deschisă către bogăția comercială și puterea aproape nelimitată. Târgurile comerciale din Orientul Apropiat și din cel Mijlociu erau ținte sigure. Fiecare cucerire lăsa în urmă o parte din nomazi și remodela peisajul politic și cultural – așa cum se întâmplă după inundațiile periodice ale unui fluviu puternic. Dincolo de aspectul lor dramatic, aceste invazii dinspre Răsărit pot fi înțelese ca parte dintr-un tipar general al politicii din Orientul Mijlociu. Țările întemeiate între Nil și Amu-Daria erau expuse la perturbări chiar la granițele lor din deșert și prin

forțarea teritoriilor arabile și a orașelor pe care le susțineau. În remarcabila sa istorie filosofică, *Prolegomene sau introducere în filosofia și sociologia istoriei*, Ibn Khaldun explica modul în care locuitorii din zonele agrare și-au pierdut treptat dorința de a se apăra împotriva jafului extern, devenind în cele din urmă victime ale armatelor invadatoare de nomazi, înăspriți de viața din deșert, de vânătoare și de război. Războinici feroce, iscusiți și uniți prin *asabiyya* – legea nescrisă a solidarității de care popoarele sedentare uitaseră –, aceștia au alcătuit o nouă clasă conducătoare până în momentul în care au căzut pradă corupției vieții civilizate și au fost, la rândul lor, înlăturați.[39.]

Ce a descris Ibn Khaldun a fost o lume politică irevocabil marcată de cucerirea arabă din secolul al VII-lea. Triumful islamului în Orientul Apropiat a declanșat capturarea orașelor și a cetăților de către triburile arabe care l-au urmat pe Mohamed. Conducerea islamică a *califilor* de la începuturi depindea de garnizoanele tribale ce supravegheau orășenii pe care nu se puteau baza. Aceasta nu a fost însă o soluție permanentă. Unitatea tribală a început să se deterioreze în condiții urbane. Nu exista o aristocrație care să exercite o rezolvare feudală, iar guvernul întâmpina probleme în controlarea orașelor. Soluția a fost recrutarea de sclavi militari, în special din comunitățile turcice din Asia Centrală.[40] Aceștia erau soldați sclavi sau mameluci, dârji și necontaminați de societățile urbane pe care le păzeau. Fiind sclavi fără familii sau alte legături de susținere, aceștia datorau supunere absolută emirului sau conducătorului. Solda care li se cuvenea nu reprezenta un impediment, întrucât Orientul Apropiat islamic, spre deosebire de Apusul postroman, dispunea de o economie comercială, prin urmare și de mijloacele bănești cu care să-i năimească. Guvernarea mamelucă, uneori prin „regi-sclavi“ a devenit forma specifică de organizare politică islamică: în Magrebul nord-african și Asia Centrală, în India de Nord, în Egipt, în Siria, în Sudanul subsaharian și teritoriile iraniene.[41] Începând din secolul al IX-lea până la moartea lui Tamerlan, istoria politică a lumii islamice a depins în mare măsură de întemeierea unor state sau imperii de către căpeteniile triburilor turcice care au creat dinastii, au ridicat armate de sclavi și au fost uneori răsturnați de la putere.

Acesta trebuie să fi fost contextul în care se vor fi petrecut mărețele campanii de cucerire a Orientului Apropiat întreprinse de turcii selgiucizi din Asia Centrală, hoardele mongole ale lui Ginghis Han și urmașii lui

Tamerlan. Fiecare din aceste mari invazii a atras după sine consecințe distructive a căror dimensiune este greu de estimat, dar și agitația sferelor comerciale și religioase despre care am vorbit mai devreme. Ginghis Han și Tamerlan au urmărit să unifice diferitele zone ale Orientului Apropiat islamic sub un singur conducător central-asiatic, ca început al unui „imperiu global“ care să cuprindă toată Eurasia. Și unul, și celălalt vor fi simțit frustrare în ceea ce privește logistica ridicării unui imperiu într-o regiune în care terenurile arabile și centrele de comerț se aflau la mare distanță unele de altele, iar distanța era dușmanul autorității unui domnitor. Ciclul repetat de invazii armate masive, de distrugeri uriașe, de unitate pasageră și de prăbușire imperială a împrumutat lumii islamice o istorie „medievală“ complet diferită de cea a Europei sau a Chinei. În Europa, sfârșitul marilor migrații a permis consolidarea treptată a statelor teritoriale ale căror popoare erau supuse unui control din ce în ce mai strâns din partea stăpânilor feudali, a conducătorilor dinastici și a aliaților clerici. În lumea islamică, tiparul a fost reprezentat de o oscilare violentă între crearea de „imperii globale“ și fragmentarea în politici tribale sau dinastice mai mici, ai căror conducători erau de obicei bărbați din stepă, nu liderii „civilizați“ ai unei elite autohtone cultivate.

De una singură, o asemenea tradiție politică instabilă ar fi dat naștere unui haos economic și cultural: un deșert de ambiții zadarnice, și nu o civilizație cu literatură, știință, filosofie și artă cel puțin comparabile cu cele din Apusul medieval. Islamul, o contopire subtilă de religie, legi și înaltă cultură literară[42] venea cu elementele vitale ale stabilității, continuității, identității și coeziunii culturale. Ca și creștinismul latin sau confucianismul, islamul oferea observații comune, o „carte“ comună, o limbă de învățare comună. Dar civilizația islamică a fost profund diferită din trei puncte de vedere. Islamul a fost impresionant de cosmopolit, poate datorită ecologiei distincte a Orientului Apropiat și Mijlociu, unde societatea agrară ocupa un loc secundar după comerț, la mare distanță. Musulmanii erau în primul rând membrii ai *umma* (ai comunității), care constituia trunchiul credincioșilor musulmani, și abia apoi supuși ai unui conducător teritorial. Religia islamică era profund adaptabilă altor culturi și putea coexista amiabil chiar cu aspectele păgâne. De regulă (cu excepțiile firești), a fost mai tolerantă față de alte credințe decât a fost creștinismul în Evul Mediu, dar nu până într-acolo încât să le trateze ca pe niște egale. În al doilea rând, nu privea

preoția ca pe un intermediar între credincios și Dumnezeul la care se închina, astfel încât individul nu era legat de o comunitate religioasă dată. Elita clericilor, cunoscută sub denumirea de *ulema*, era alcătuită din profesori, judecători și învățați, nu din preoți. Sufiștii și înțelepții, sau oamenii sfinți, exercitau o autoritate spirituală, și nu una religioasă. Drept urmare, societățile islamice nu au cultivat una dintre cele mai importante și mai tipice trăsături ale creștinismului: o ierarhie ecleziastică puternică sub protecția căreia individul era adânc ancorat într-un sistem de unități teritoriale – parohie, diocеză, stat.

În al treilea rând, relația dintre religie și stat în lumea islamică, așa cum s-ar deduce din ce am spus mai sus, a derivat din cele întâlnite în Europa și în China. Un conducător teritorial putea cel mult accede la rolul de protector al credincioșilor sau de calif care continua lucrarea lui Mahomed spre unificarea comunităților și propovăduirea cuvântului profetului. Spre deosebire de monarhii Europei medievale, care erau unși prin ritualul ceremoniei de încoronare, califul nu se bucura nici de un statut semisacru, nici de binecuvântarea divină. Emirul putea cel mult impune obediența teologilor musulmani. Dar aceasta era întotdeauna condiționată, pentru că ei datorau devotament absolut Cuvântului Coranului (pe care îl interpretau), iar alianța dintre Biserică și Stat nu reprezenta nimic în islam. Dimpotrivă, statele islamice erau de regulă marcate de disjuncția dintre conducător și armata sa de sclavi, pe de o parte, și liderii agrari (*ayan*), teologii și breslele de negustori care formau elita civilă. Și pentru că nu existau aristocrații teritoriale cu care să împartă puterea, adunările și parlamentele erau redundante. De asemenea, conducătorii islamici nu confereau autonomia municipală practicată de monarhii europeni, de obicei în scopuri pecuniare. Rămâne de văzut în ce măsură ascensiunea „imperiilor prafului de pușcă“ în secolul al XV-lea avea să oprească instabilitatea ciclică descrisă de Ibn Khaldun, închizând calea invaziilor din stepe și deșerturi și promovând crearea statelor dinastice după modelul Europei și al Chinei.

Deși islamul nu a avut pârghiile necesare pentru a-și asuma rolul de religie de stat, legea și teologia islamică, precum și aspirațiile culturale ale domnitorilor din Egipt, din Iran și din regiunea Cornului Abundenței au permis totuși o înflorire remarcabilă a literaturii, a artelor (în special a arhitecturii), a științei și a filosofiei. Individualismul cosmopolit al islamului și diseminarea amplă a tradițiilor sale legale au favorizat

dezvoltarea unei economii comerciale larg răspândite – aceasta fiind trăsătura excepțională a lumii islamice înainte de 1400. Negustorii musulmani erau mijlocitorii comerțului mondial. Navigatorii arabi din Oman, Ormuz, Bahrain, Aden și Jeddah asaltaseră căile maritime dinspre Gujarat, în vestul Indiei, către arhipelagul indonezian și către Guangzhou în sudul Chinei.[43] Musulmanii au fost pionierii instituțiilor comerciale: instrumentele legale necesare pentru creditul comercial sau formele de parteneriat cum erau titlurile de proprietate, *commenda*, prin care negustorii împrumutau capital în schimbul unei părți din profituri. Vasta întindere a comerțului lor i-a ajutat să transforme orașele-port din Orientul Apropiat în centre de manufactură a textilelor scumpe și a obiectelor din metal, precum și în mari centre de consum, informație și cunoaștere. În secolul al XIV-lea, orașul Cairo avea o populație de 600 000 de locuitori – infinit mai mare decât orice alt oraș vest-european.

După 1400 au apărut numeroase semne că dinamismul comercial manifestat în ultimele două secole intra într-o perioadă de declin. Sultanatul Mameluc din Egipt și Siria, cu cea mai bogată economie din zona islamică, era acum serios afectat de invazia lui Tamerlan, când orașele Damasc și Alep au fost cucerite.[44] Moartea neagră a provocat o scădere drastică a populației. Negustorii venețieni au înăsprit controlul asupra comerțului maritim din estul Mediteranei. Textilele din Europa începeau să înlocuiască țesăturile produse local.[45] Criza aurului a accentuat criza comercială. Dar ar fi prematur să deducem că aceste schimbări economice ar fi obligat lumea islamică să cedeze întâietatea în fața unei Europe insurgente. Pentru mare parte din acea lume, comerțul european a avut o importanță redusă. Întinderea sa geografică uriașă depășea îndepărtatul Occident eurasiatic. Negustorii musulmani erau agenți de schimb formidabili. Fondarea unui nou stat de tip antrepozit la Malacca, islamizată înainte de 1425, a fost doar începutul unei răspândiri rapide a islamului în Asia de Sud-Est maritimă. Dar poate că cea mai clară dovadă a dinamismului continuu islamic a fost înaintarea puterii otomane în sud-estul Europei. Statul otoman, cel mai puternic principat turcic din Asia Mică, se întinsese dincolo de strâmtoarea Dardanele în Europa, în anii 1350. Serbia își pierduse independența la Kosovo, în 1389; Bulgaria era deja sub ocupație otomană din 1394. Armata paneuropeană de cruciați a fost nimicită în bătălia de la Nicopole din 1396. Puterea otomană era suficient de rezistentă cât să supraviețuiască unei

înfrângeri în fața armatei lui Tamerlan, în 1402, iar căderea Constantinopolului, în 1453, a marcat consolidarea unui nou stat dinastic militar mai redutabil decât orice alt adversar al Europei de până atunci. La moartea lui Mahomed Cuceritorul, în 1481, întreaga peninsulă balcanică de la sud de Belgrad și delta Dunării se aflau sub ocupație otomană. „Epoca prafului de pușcă“ părea că anunța o nouă etapă violentă a expansiunii islamice.

În jurul anului 1400, societățile islamice rămâneseră cel mai dinamic și expansionist element din Eurasia. Și mai remarcabile erau însă bogăția și puterea Chinei. În pofida tulburărilor periodice provocate de răsturnările dinastice și invaziile din exterior, China demonstra o unitate politică și culturală nemaiîntâlnită în Europa sau în lumea islamică. Această unitate fusese greu încercată. China resimțise și ea impactul imperialismului mongol. După 1260, dinastia mongolă Yuan își impusese autoritatea în cea mai mare parte a secolului. Consecințele distructive ale invaziei mongole au presupus relocarea comerțului, în timp ce efectele epidemiei, Moartea neagră, au redus populația de la 100 de milioane la 60 de milioane de locuitori. Epoca Yuan poate fi privită totuși într-o lumină mai bună, deoarece continuă expansiunea comercială începută de dinastia Sung, deschizând pe deplin calea Chinei spre comerțul și cultura din Eurasia Mijlocie. După 1370, sub conducerea dinastiei Ming, al cărei întemeietor a fost un han etnic, sau un chinez nativ, unitatea lumii chineze a fost restabilită și consolidată.

Principalul ingredient al acestei unități s-ar putea afla probabil în originile sociale și culturale ale Chinei. China s-a născut prin expansiunea cumulativă a unei agriculturi intensive, începând din nord-vest, unde solurile fertile de loess cu granulație fină fuseseră deosebit de prielnice culturilor din apropiere. Procesul neîntrerupt de colonizare agricolă a purtat această „cultură“ chineză dincolo de câmpiile Chinei de Nord și apoi spre valea fluviului Yangtze și mai departe în sud. Aici culturile de bază s-au schimbat, trecându-se de la grâu și mei, caracteristice zonei mai uscate din nord, la cultivarea de orez în câmpiile mlăștinoase din sud. Această înaintare spre sud, cu asimilarea de noi pământuri și populație de către lumea chineză, a fost o etapă crucială în „crearea“ Chinei. Astfel, la economia agrară s-a adăugat o regiune de cultivare a orezului cu un

potențial uriaș (se recoltau două, chiar trei culturi pe an). Comerțul autohton a fost stimulat prin introducerea de noi culturi și mărfuri din sudul subtropical. Potrivit unui scriitor de la acea vreme: „Nordul se bucura de curmalele și meiul de care sudul Chinei nici nu auzise. Acum, sudul înregistrează profituri generoase din comerțul cu parfumuri și ceai, produse necunoscute nordului. Nordul își savurează iepurii de câmp, sudul își mănâncă peștele. Nici unul dintre aceste alimente nu fusese vreodată în posesia nordului sau a sudului.“[46] Expansiunea spre sud a încurajat, de asemenea, dezvoltarea relativ rapidă, între anii 900 și 1300, a unei economii comerciale în regiuni geografice unite între ele prin căi fluviale. Odată stabilite aceste căi, s-a accelerat și specializarea, pentru că mărfurile necesare puteau fi aduse de la mare distanță; de asemenea, s-a dezvoltat un sistem elaborat de credite, iar folosirea bancnotelor tipărite a înlesnit extinderea afacerilor. China a creat componentele de bază ale unei economii de piață mult mai devreme și la o scară mult mai largă decât în alte părți din Eurasia. Își culegea roadele din schimburile interregionale și din impulsul pe care acestea l-au dat schimbărilor tehnice. Chiar înainte de 1300, fuseseră adoptate o seamă de inovații atât în agricultură, cât și în manufactură (țesăturile din bumbac cunoscuseră deja o mare înflorire în valea inferioară a fluviului Yangtze), și o adevărată cultură a invențiilor a favorizat distribuirea de noi tehnici.

Acest remarcabil curent de dezvoltare, a cărui traiectorie era net diferită de restul Eurasiei, a conturat istoria politică și economică a Chinei. Economia comercială care făcuse din China o țară atât de bogată avea, ca atare, și mai mare nevoie de sprijinul activ al autorității publice, în special pentru construirea și întreținerea căilor navale. Sistemul de comunicații, ca și gestionarea mediului fragil – care depindea de apă și era mereu amenințat de inundații – necesitau un volum neobișnuit de legături birocratice între centru, provincii și districte. Totodată, era dureros de clar că fără o uniune între nord și sud, tiparul schimburilor regionale care impulsionaseră economia comercială ar fi funcționat defectuos. Asta însemna exercitarea unui control eficient asupra unei arii mult mai extinse decât orice alt stat din Eurasia a fost capabil să conducă fără întrerupere. Nu în ultimul rând, asimilarea de către China de Nord a unui vast teritoriu ce se întindea până la Marea Chinei de Sud i-a permis să facă față principalelor provocări geopolitice – ce-i drept, nu mereu. Imperiul Chinez, înzestrat cu o cultură

agrară înaintată, a avut de înfruntat valul de invazii nomade care venea din stepa Asiei Centrale. Mare parte din teritoriul de nord al Chinei era periculos de aproape de epicentrul forței nomade – care se forma de obicei la confluența dintre stepă și așezările agrare. Împăratul Chinei avea rolul primordial de a apăra granița de invazia nomadă care amenința să distrugă, fizic și politic, lumea agrară complexă pe care o stăpânea. Resursele necesare susținerii acestei eterne lupte împotriva invadatorului central-asiatic depindeau în mare măsură de contribuția în hrană și în comerț a sudului. Astfel, în ciuda faptului că, aproape ca peste tot în Eurasia Mijlocie, China resimțise impactul violent al ambiției imperiale mongole, efectul nu a fost atât de puternic. Invadatorii din stepe înțeleseseră destul de repede că, dacă doreau să exploateze bogăția agrară a Chinei, erau nevoiți să păstreze aparatul regimului imperial. Au fost nevoiți să se supună unui proces de sinizare în timp ce fidelitatea față de tribul ce le asigurase puterea se degrada. Prin mobilizarea sudului împotriva cuceritorului străin a fost posibilă menținerea unui guvern stabil, în mod continuu, spre deosebire de alte state din Eurasia Mijlocie, unde triburile turcice și sclavii militari erau principalii beneficiari ai schimbărilor politice.

Unitatea Chinei nu a fost doar consecința unui interes comercial și strategic. S-a bazat pe realizarea unei „culturi înalte“, o civilizație clasică, cu o literatură bogată, ale cărei perspective morale și filosofice derivă din textele confucianiste. În unificarea nordului și sudului Chinei, un rol important l-a avut, probabil, și înrădăcinarea acestei filosofii confucianiste printre elitele de literați recrutați pentru organizarea unui sistem birocratic imperial. Odată ce erudiția confucianistă și talentul literar (examinatorii funcționarilor publici cereau redactarea unui eseu „în trei picioare“) au devenit permisul de intrare în serviciul imperial, aceste elite s-au bucurat de devotamentul clasei învățate din toate părțile Chinei. Adoptarea de către nobilimea provincială a idealurilor și ambițiilor birocratice ale literaților a fost decisivă în tranziția Chinei de la societatea semifeudală, unde puterea era exercitată de către marii moșieri, la un imperiu agrar. Această trecere a fost posibilă datorită sistemului imperial care se baza mai puțin pe autoritatea coercitivă a puterii centrale (o opțiune păguboasă pentru un stat atât de mare) și mai mult pe devotamentul *cultural* al elitelor locale față de ideea de imperiu de care depindea acum propriul prestigiu. Era o formulă

incredibil de ingenioasă și uimitor de eficientă în exercitarea puterii efective la un nivel scăzut.

Nu e deloc de mirare că dimensiunile impresionante ale statului chinez, bogăția orașelor sale, priceperea inginerilor și a artizanilor, calitatea bunurilor de larg consum, precum mătasea, ceaiul sau porțelanurile, rafinamentul din artă și literatură și farmecul intelectual al ideologiei confucianiste au fost profund admirate peste tot în Asia de Est și de Sud. În Coreea, Japonia și Vietnam, foste provincii chineze peste 1 000 de ani, până în 939 d.Hr., China era privită ca model de înflorire culturală și ordine politică. Negustorii chinezi dezvoltaseră, de asemenea, o rețea extinsă, vânzându-și produsele în Asia de Sud-Est.[47] Priceperea navigatorilor chinezi – cei care au folosit pentru prima dată busola magnetică – a fost comparabilă cu cea a omologilor arabi sau europeni, dacă nu cumva superioară.

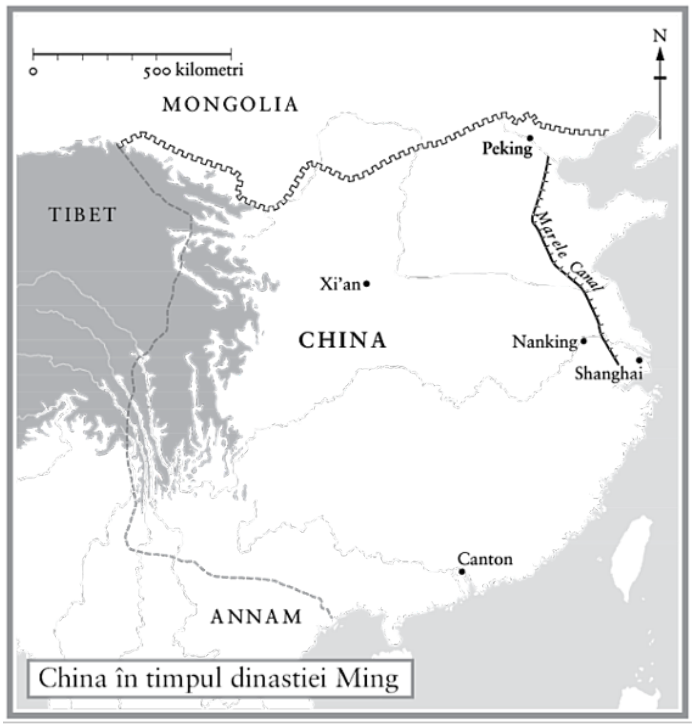

China în timpul dinastiei Ming

În jurul anului 1400, orice observator bine informat ar fi considerat supremația Chinei în Lumea Veche nu numai garantată, dar și în continuă consolidare. În timpul dinastiei Ming, China depășise statutul de subordonat față de mongoli și față de ambițiile lor imperialiste din Eurasia. Guvernul Ming a întărit autoritatea împăratului asupra demnitarilor din provincii. Prezența eunucilor la curtea imperială era menită să consolideze poziția împăratului în fața intrigilor sfetnicilor săi aleși din rândul nobililor erudiți, dar și să apere onoarea concubinelor sale. S-au depus eforturi uriașe pentru îmbunătățirea economiei agrare și a rețelei maritime. Apoi, între 1405 și 1431, împărații l-au trimis pe amiralul eunuc Zheng He în șapte expediții remarcabile în Oceanul Indian, pentru a proclama puterea maritimă a Chinei. La comanda unor flote cu peste 20 000 de soldați, Zheng He a călătorit până în Jeddah, în Marea Roșie, și coasta răsăriteană a Africii, ca apoi să ajungă în Sri Lanka, al cărei conducător recalcitrant a fost dus la Peking. China era pregătită să-și afirme supremația militară asupra mărilor din est cu mult înainte ca europenii să fi dobândit cunoștințe de navigație necesare pentru a găsi drumul către Atlanticul de Sud (și înapoi).

Mult visatul viitor strălucit nu avea să se fructifice însă. Deși era încă cel mai puternic stat din lume la începutul secolului al XV-lea, China a arătat că își atinsese deja limitele din punct de vedere maritim. Până la jumătatea

secolului al XVIII-lea, când dinastia Qing a cucerit Asia Centrală, China nu a mai avut mișcări spectaculoase dincolo de sfera Asiei de Est. Întreruperea bruscă a expedițiilor maritime ale lui Zheng He la începutul anilor 1420 (cu mențiunea că a mai avut loc o revenire în 1431) a fost semnalul că exista o problemă. Dinastia Ming îi alungase pe mongoli, dar nu a putut face să dispară amenințarea pe care aceștia încă o reprezentau. Chinezii au fost nevoiți să aloce mai multe rezerve apărării din nord, o povară strategică a cărei prioritate a fost terminarea așa-numitului Mare Zid. Stoparea expedițiilor navale a fost poate o concesie făcută nobililor demnitari, care detestau influența eunucilor, dar a fost, de asemenea, și o dovadă de supunere față de constrângerile financiare și scopul suprem al supraviețuirii dinastiei. Decizia dinastiei Ming a oglindit însă o presiune și mai puternică. Principiul său de guvernare a constat în respingerea categorică a influenței Asiei Centrale pe care o exercitase dinastia mongolă Yuan. Acest principiu a unit mai departe China împotriva veneticilor culturali. Se afirma astfel natura exclusivă a culturii chineze. „China Mare“ construită în jurul popoarelor de sorginte chineză sau nonchineză era incompatibilă cu viziunea dinastiei Ming asupra unei monarhii confucianiste. Marea strategie a apărării nelimitate presupunea, pe cale de consecință, sfârșitul cultural.[48]

Au existat și alte schimbări ale căror efecte nu ar fi putut fi total înțelese de nici un contemporan. Marea dilemă a istoriei Chinei o reprezintă regresul, după 1400, unui dinamism excepțional care crease cea mai mare și mai bogată economie comercială din lume. China pierduse locul fruntaș pe care îl ocupase prin ingeniozitatea tehnică și spiritul inovator social atât de necesare economiei de piață. Nu China înaintase spre o revoluție industrială, ci Occidentul. Traiectoria economică a Chinei a constituit subiect de dezbateri furtunoase. Dar teoria avansată de Mark Elvin acum mai bine de 30 de ani rămâne încă în picioare.[49] Elvin a evidențiat progresul „revoluției economice medievale“ din China în timpul dinastiei Sung, dar a arătat și că intervenise o formă de stagnare tehnică la momentul la care China ieșea din criza economică de la începuturile dinastiei Ming, în mare parte și din cauza pandemiei. Se producea mai mult, se cultivau mai multe terenuri, s-a înregistrat chiar și o creștere demografică. Dar avântul din spatele inovațiilor tehnice și organizaționale ale perioadei anterioare dispăruse definitiv. China creștea din punct de vedere cantitativ, nu calitativ. Potrivit lui Elvin, motivul era o întoarcere către interior deja menționată:

reducerea contactelor externe ale Chinei odată ce guvernarea Ming a renunțat la expedițiile marine. S-a produs de asemenea și o îndepărtare a interesului intelectualilor față de studierea sistematică a mediului natural. Un alt motiv ținea de epuizarea rezervelor de pământ virgin, astfel încât se economisea din ce în ce mai puțin în beneficiul recoltelor industriale, cum ar fi bumbacul, după satisfacerea nevoilor de subzistență. Totodată începuse să se manifeste și o influență ceva mai subtilă. China era victima propriului succes. Însăși eficiența economiei sale preindustriale a descurajat orice schimbare radicală în tehnicile de producție (chiar și în secolul al XIX-lea vasta rețea de căi maritime făcea liniile ferate să pară inutile). Crizele la nivel local, gâtuirea producției și blocajele comerciale, care ar fi trebuit să stimuleze o schimbare, erau compensate cu ajutorul resurselor din alte regiuni, unite în uriașa piață internă a Chinei. China preindustrială atinsese un „echilibru la nivel înalt“, un platou al succesului economic. Din nefericire, nu exista nici un stimulent pentru a urca și mai mult: echilibrul la înalt nivel devenise o capcană.[50]

Dar să nu anticipăm. Aveau să treacă mai mult de trei secole înainte ca cineva să observe.

2. Eurasia şi Epoca Marilor Descoperiri

2. Constantinopolul la jumătatea secolului al XVI-lea

Privind retrospectiv, se poate observa că egalitatea estimativă care a existat între cele trei mai zone ale Lumii Vechi urma să fie, în cele din urmă, răsturnată de evenimentele de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea – chiar dacă semnificația acestor evenimente avea să fie ascunsă în mare parte de contemporani. După 1480, europenii care navigau dinspre Portugalia și Spania au transformat cu o rapiditate uimitoare relațiile geopolitice dintre Occident și restul Lumii Vechi. Europa nu mai era Occidentul îndepărtat al Eurasiei care se confrunta cu o „Mare de întuneric". Pe la jumătatea secolului al XVI-lea devenise un antrepozit în plină dezvoltare pentru comerțul peste ocean al întregii lumii, cartierul general al întreprinderilor maritime care se extindeau acum dinspre China spre Peru, punctul de plecare al unei noi zone transatlantice rezervate exclusiv exploatării.

Această mare schimbare trebuie totuși privită într-o anume lumină. „Descoperirile" nu au însemnat neapărat supremația globală inevitabilă a Europei. Nu trebuie să exagerăm resursele mobilizate de europeni pentru expediții și cuceriri, nici nu trebuie să confundăm mijloacele care le-au permis acestora să-și aroge ocupația Asiei și Americilor. Și în nici un caz nu trebuie să fim tentați să privim aventurile navigatorilor și ale conchistadorilor ca pe un demers conștient de construire a unui imperiu global – deși Cortés a încercat să intre în grațiile regelui Carol al V-lea susținând că teritoriile cucerite în Americi erau pentru Spania ceea ce domeniile europene erau pentru dinastia Habsburgilor. În pofida dimensiunii sale dramatice, expansiunea occidentală a unui secol al XVI-lea prea lung (1480–1620) a avut un impact limitat pe o perioadă extinsă. A depins în mare parte de peisajul local și de evoluția treptată a subculturilor de contact și a cuceririlor specifice. Nu a fost vorba de conturarea unui destin economic implacabil, așa cum au încercat să demonstreze unii istorici, și nici de produsul inevitabil al întâietății tehnice.

Există, de asemenea, o altă tentație căreia trebuie să-i rezistăm. Istoria „colonizatoare" a Europei este deseori văzută într-o splendidă izolare față de un context mult mai larg al istoriei lumii. Unii prezintă lucrurile ca și cum, începând cu anii 1500, singura regiune dinamică și în expansiune ar fi fost Europa, în timp ce restul lumii încremenise. Ar fi demn de remarcat că, în vreme ce Vasco da Gama sau Afonso de Albuquerque triumfau în teritoriile din Oceanul Indian, iar Cortés și Pizarro cucereau Americile,

dinastia Ming își consolida stăpânirea absolutistă, Imperiul Otoman se repoziționa ca nouă putere mondială, teritoriile Iranului erau unificate sub dinastia Safavizilor, islamul înregistra o expansiune accelerată în Asia de Sud-Est, iar în nordul Indiei se năștea un nou și mare imperiu islamic după 1519. Semnificația descoperirilor trebuie văzută în raport cu această imagine a expansionismului eurasiatic: Lumea Veche trebuie pusă sub semnul întrebării pentru a echilibra Noul.

Expansiunea occidentală

Portughezii au fost grănicerii de la ocean ai expansiunii europene. Regatul portughez era un stat mic, vulnerabil, întemeiat la periferia atlantică. Dar în jurul anului 1400, conducătorii și negustorii săi au început să exploateze cu iscusință cea mai mare avuție a regatului, portul Lisabona. Coasta atlantică a Europei devenise o cale comercială importantă în negoțul dintre Mediterană și Europa de Nord-Vest. Lisabona se afla la punctul de întâlnire și suprapunere a două mari economii maritime europene, Marea Mediterană și Oceanul Atlantic.[1] Era un antrepozit pentru negoț și schimb de informații comerciale și idei despre navigație și marinărie.[2] A fost trambulina pentru procesul de colonizare a insulelor din Atlantic (Madeira a fost ocupată în 1426, Insulele Azore au fost colonizate în anii 1430), precum și pentru rezistența cruciată care a condus la cucerirea orașului Ceuta din Maroc, în 1415. Prin urmare, cu mult înainte de a se aventura dincolo de Capul Bojador de pe coasta Africii de Vest, în 1434, portughezii experimentaseră diferite modalități de a clădi imperii. Viziunea lor geografică a fost conturată nu numai datorită cunoașterii marilor rute comerciale asiatice, al căror punct terminus se afla în Mediterană, dar și prin influența ideologiei cruciate.[3] În mod cu totul ironic, mișcarea cruciată a plecat de la premisa că Portugalia se afla la capătul de vest al lumii știute și, prin urmare, scopul era înaintarea spre est până în centrul acesteia și mai departe spre Țara Sfântă. Poate acesta a fost motivul, pe lângă incursiunile timpurii ale Portugaliei în Africa de Nord, după 1415, când s-a aflat de rezervele de aur ale teritoriului marocan din nordul Africii, pentru care portughezii au pornit inițial spre sud și est, și nu spre apus, în traversarea Atlanticului. Viziunea ademenitoare a unei alianțe cu imperiul creștin al Părintelui Ioan, despre care se presupunea că ar exista undeva la sud de Egipt, le-a dat speranțe

navigatorilor, negustorilor, investitorilor și regilor că, prin înfruntarea flancului maritim al statelor islamice din nordul Africii, virtutea creștină va culege însemnate roade.[4]

Părintele Ioan a fost doar o legendă, la fel și imperiul său. Cu toate acestea, la 1460, portughezii înaintau și mai mult în sud în căutarea unei rute care să-i ducă în India – un țel atins triumfal de Vasco da Gama în 1498.[5] A fost nevoie însă de ceva mai mult decât de iscusința marinărească pentru ca puterea maritimă portugheză să pătrundă în Oceanul Indian. Doi factori vitali au făcut posibilă aventura lor maritimă în Asia. Primul factor l-a constituit comerțul cu aur din Africa de Vest spre nord, dinspre centura forestieră către Mediterană și Orientul Apropiat. La începutul anilor 1470, portughezii reușiseră să deturneze parte din acest comerț către noua lor rută atlantică. În perioada 1482–1484 au transportat blocurile de piatră pentru construirea marelui fort de la San Jorge da Mina, astăzi Elmina în Ghana, ca „fabrică“ pentru comerțul cu aur. (O „fabrică“ era o tabără deseori fortificată unde locuiau și lucrau negustorii străini.) A fost o lovitură de geniu. Profiturile au fost uriașe. Între 1480 și 1500 aproape că au dublat veniturile monarhiei portugheze.[6] În 1470 și 1480 au finanțat expediții costisitoare și riscante la sud de Capul Furtunilor, redenumit ulterior Capul Bunei Speranțe, încheiate cu cea a lui Bartolomeu Diaz în 1488. Cel de-al doilea factor a fost lipsa rezistenței locale din pustietatea maritimă a coastei africane de la Atlantic. Nici un stat important la sud de Maroc nu a avut puterea sau mijloacele de a contesta folosirea apelor africane de coastă de către Portugalia. Majoritatea statelor africane se concentrau pe teritoriile continentale, privind oceanul ca pe un pustiu acvatic și considerând deșertul Sahara ca pe adevărata cale de acces către piețele îndepărtate (în Africa de Vest).

În aceste condiții favorabile au traversat portughezii apele pustii, ca apoi să continue spre nord, dinspre Capul Bunei Speranțe, până când au ajuns în punctul terminus din sud al căii comerciale indo-africane de la gurile fluviului Zambezi. Acolo s-au putut baza pe cunoștințele populației indigene și pe ajutorul unei călăuze care i-a îndrumat direct spre India. Odată ajuns la nord de fluviul Zambezi, Vasco da Gama a reintrat în teritoriul cunoscut, ca și cum ar fi făcut un lung ocol prin mări nestrăbătute. Când a ajuns în Calicut, pe coasta Malabar a Indiei, a restabilit contactul cu Europa prin intermediul rutei cunoscute din Orientul Mijlociu folosite de

călători și de negustori. A fost o sărbătoare a iscusinței marinărești, dar dincolo de asta vizita sa nu s-a desfășurat sub auspicii bune. Când a fost condus la un templu de către brahmanii locali, Vasco a presupus că sunt călugări creștini rătăciți. A căzut în genunchi în fața statuii Fecioarei Maria. Statuia era de fapt reprezentarea zeiței hinduse Parvati. Între timp, negustorii musulmani din port s-au arătat fățiș ostili și, după o încăierare, Vasco s-a hotărât să bată în retragere și să facă cale întoarsă spre casă.

Ce puteau face portughezii acum, după ce descoperiseră calea spre India pe o rută atlantică pe care doreau cu disperare s-o țină secretă? Chiar și luând în considerare costurile scăzute ale transportului maritim, era improbabil ca un număr mic de corăbii portugheze din Oceanul Indian să deturneze mare parte a comerțului său către căile maritime lungi și pustii din jurul Africii. Portughezii și-au dezvăluit curând tactica. Coasta Malabar, populată de rajahi meschini și bazându-se pe negoț (principala rută dintre Asia de Sud-Est și Orientul Mijlociu traversa țărmurile sale) era ținta perfectă. La patru ani după expediția lui Vasco la Calicut, portughezii s-au întors în forță cu o flotă de caravele puternic înarmate. Sub conducerea lui Afonso Albuquerque, au pornit la crearea unei rețele de baze fortificate de unde controlau orice mișcare a comerțului maritim din Oceanul Indian, începând de la Cochin, 1503, Cannanore, 1505, și Goa, 1510. În 1511, după o primă ripostă, au capturat Malacca, principalul stat comercial din Asia de Sud-Est. Până în anii 1550, portughezii aveau deja în jur de 50 de forturi din Sofala, Mozambic, până în Macao, în sudul Chinei, iar „Goa de Aur“ devenise capitala acestui *Estado da India* portughez.

Statul (*Estado*) nu era un imperiu, nici teritorial, nici comercial. Într-o oarecare măsură a reprezentat o încercare de a impune monopolul asupra comerțului cu piper, cel mai apreciat condiment exportat spre Europa. Dar portughezii nu au avut puterea de a impune acest monopol, iar mare parte din comerțul cu condimente a rămas dincolo de controlul lor.[7] Acest *Estado* a devenit un sistem de a extorca taxe de protecție de la negustorii maritimi din Asia de Sud-Est, vestul Indiei, Golful Persic și din Mare Roșie. Comercianții asiatici erau obligați să cumpere un permis, *cartaz*, de liberă trecere la una din „fabricile“ portugheze – Goa, Diu sau Ormuz –, altfel riscau să fie jefuiți de căpitanii flotei Statului. *Estado* nu a întâmpinat o rezistență semnificativă în apele Oceanului Indian după victoria zdrobitoare asupra flotei egiptene la Diu, deși forțele sale nu au fost suficient de

puternice pentru a bloca strâmtoarea Bab-el-Mandeb și a stăpâni Mare Roșie. Nici unul dintre statele care mărgineau Oceanul Indian nu avea o tehnică navală suficient de dezvoltată precum cea care făcuse din caravelele portugheze un dușman de temut în războiul maritim. Nici unul dintre aceste state, cu excepția statului Malacca poate, nu privea comerțul pe mare ca fiind suficient de important încât să necesite construirea unei flote de război. Principalele state din Asia de Sud priveau spre interior. Comerțul maritim era lăsat în grija comunităților de negustori de pe coastă, cărora le lipseau prestigiul social și influența politică.[8] Prin urmare, portughezii și-au impus supremația navală în Oceanul Indian cu o oarecare ușurință. Lucrurile stăteau însă diferit la est de peninsula malaysiană. În Marea Chinei de Sud și în apropiere de Japonia portughezii au dovedit mai multă precauție. Aici au descoperit o nișă ca negustori pe distanțe lungi, mijlocitori oportuni pentru Imperiul Ming care detesta schimburile realizate peste mări de propriii supuși și refuza relațiile comerciale directe cu Japonia.

Drept urmare, *Estado* s-a transformat treptat dintr-un cruciat prădător într-o rețea larg răspândită de comunități portugheze, alcătuite din familii mixte de *casados*, sau colonizatori, și indigeni cu care aceștia se căsătoreau. Acești portughezi nu au fost conchistadorii care au construit marile imperii intercontinentale. Le lipseau structura și motivația necesare. Între Sofala și Macao nu existau decât 6 000 sau 7 000 de portughezi la 1540, de două ori mai mulți decât se înregistrau 50 de ani mai târziu.[9] Nu au fost nici măcar o forță comercială dinamică și care să stimuleze comerțul amorțit din Asia, dimpotrivă. Portughezii își croiseră drum în lumea comercială din Asia folosindu-și măiestria de navigatori pe care o dobândiseră în Atlanticul de Nord. Dar profiturile lor proveneau în mare parte din căpușarea comerțului maritim prosper deja existent, până la dezvoltarea Braziliei, după 1550.[10] După cum vom vedea mai departe, ceea ce le-a permis occidentalilor să se afirme în economia comercială a Asiei a fost declanșarea aproape simultană a expedițiilor către Americi. În tot acest timp, prezența portughezilor a constituit o sursă de anxietate pentru comercianții și armatorii din Oceanul Indian și din Asia de Sud-Est. Pentru Malacca erau o catastrofă. Dar pentru majoritatea statelor cu care portughezii intraseră în contact aceștia erau cel mult o pacoste, uneori chiar un avantaj.

E totuși o enigmă cum acest lanț îndepărtat de forturi și „fabrici“ a putut ține piept puterii de asimilare a societăților din jurul lor. Acest aspect este cu atât mai surprinzător cu cât spre sfârșitul secolului al XVI-lea „comerțul zonal“ între porturile asiatice devenise mult mai profitabil decât fluxul slab al traficului din jurul Capului. Nu puterea superioară sau tehnica avansată a menținut „imperiul“ portughez laolaltă, ci o sumă de avantaje mult mai prozaice ale unei diaspore comerciale. Portughezii au reprezentat de fapt o rețea ținută împreună de religie și de limbă, cu surse de informații privind piața net superioare în comerțul la mare distanță și cu care omologii lor asiatici nu puteau concura.[11] Portugheza a devenit *lingua franca* a Asiei maritime. Însăși natura marginală a portughezilor ca subcultură maritimă de venetici i-a ajutat să se facă utili guvernelor care nu aveau încredere în propriile comunități comerciale. Mulți portughezi își câștigau traiul ca agenți liberi. La Hugli, la nord de Calcutta din zilele noastre, un negustor întreprinzător a obținut permisiunea din partea împăratului Akbar al mogulilor de a construi un centru comercial pentru transportul, în amonte, al produselor de lux din China. Nu departe de acolo, o altă bandă trăia din comerțul cu sclavi și dintr-o seamă de nelegiuiri pe care le săvârșea sub protecția Regatului Arakan (regiunea de coastă din nordul Birmaniei), ca mai apoi să lupte pentru a-i împiedica pe moguli să pătrundă în Bengalul de Est. Când negustorii portughezi de sclavi au răpit o domniță musulmană cu sânge albastru, pe care au „convertit-o“ și au măritat-o cu un căpitan de vas portughez, cei care au plătit scump au fost negustorii din Hugli. Probabil că domnitorii asiatici au considerat lucru de râs și puțin fezabil ca acești „oameni ai mării“, care ocupau doar o nișă în coastele maritime ale lumii asiatice, să devină promotorii dominației occidentale ulterioare.

Deși la prima vedere pare o coincidență, intrarea aproape simultană a europenilor pe căile maritime dinspre Asia și Americi după 1490 poate fi lesne explicată. Colțul sud-vestic al Peninsulei Iberice era o frontieră oceanică unică, unde experții genovezi în bănci, comerț și navigație colaborau cu marinarii din partea locului, portughezi și spanioli. Columb, el însuși de origine genoveză, învățase meseria în Lisabona și, la fel ca navigatorii portughezi și susținătorii lor, a înțeles explorarea geografică și politica internațională ca pe o cruciadă menită să elibereze centrul lumii de sub dominația necredincioșilor.[12] Eșecul de a-i convinge pe portughezi, pe

englezi și pe francezi să-i finanțeze voiajul transatlantic a reflectat un scepticism justificabil despre presupunerile lui din punct de vedere geografic (Columb credea că China se află la 4 000 de kilometri vest de Europa) sau despre convingerea că ruta africană era mai sigură. Succesul său, în cele din urmă, în câștigarea sprijinului din partea Castiliei pentru expediția sa (Aragonul, cealaltă „jumătate“ a noului regat al Spaniei, arăta prea puțin interes) ar fi putut avea de-a face cu invidia castilienilor față de ambițiile Portugaliei legate de Atlantic și a bogățiilor pe care acestea le-ar fi atras, dar și față de farmecul exercitat de retorica cruciată a lui Columb asupra curții spaniole combinată cu etosul Reconquistei. Cucerirea Granadei stăpânite de musulmani, în 1492, ultimul bastion spaniol aflat sub stăpânirea maurilor, a atras după sine un mare val de fervoare care l-a ajutat pe Columb să navigheze spre vest.

La fel ca exploratorii portughezi, Columb s-a folosit de cunoștințele despre vânt și curenți dobândite de predecesorii săi în timpul colonizării insulelor atlantice. În septembrie 1492, Columb a ridicat ancora din cel mai vestic port al lumii europene, San Sebastian de la Gomera din Insulele Canare, ajungând în insulele Bahamas pe 12 octombrie. După o călătorie de recunoaștere în Cuba și Hispaniola, s-a întors în Europa prin Insulele Azore. Cu o pricepere remarcabilă, el a trasat liniile maritime dintre Spania și Caraibe pentru următoarele trei secole, iar timpii săi de navigare au fost imposibil de depășit în următorii 150 de ani. Însă din punctul de vedere al scopului declarat, de a ajunge în China, voiajul lui Columb a fost un eșec răsunător. La polul opus s-a situat a doua sa călătorie, o aventură colonizatoare care avea să strămute 1 500 de europeni pentru a întemeia așezări precum Hispaniola, având în vedere că insulele Azore și Canare fuseseră deja colonizate.[13] În următoarele sale voiaje, în 1498–1499 și 1502–1504, Columb a explorat coasta regiunii Tierra Firme (Columbia și Venezuela) și America Centrală.

Până în acest moment, aventura spaniolă din Americi putea fi considerată drept o asimilare îndrăzneață a așezărilor iberice din insulele atlantice: o expansiune marginală a lumii europene. Dar, la 30 de ani după prima debarcare a lui Columb pe pământ american, cucerirea Imperiului Aztec de către Cortés și camarila lui de aventurieri semnala faptul că invazia europeană a Americilor avea o semnificație diferită de colonizarea treptată a periferiei oceanice a Europei sau de deturnarea comerțului asiatic de către portughezi. E ușor de presupus că ocuparea continentului central american a fost continuarea logică a „misiunii“ lui Columb și căderea împăratului aztec Montezuma a fost consecința inevitabilă a superiorității tehnologice a Europei. O privire mai atentă asupra motivelor și mijloacelor care au transformat o misiune de recunoaștere maritimă în ocuparea unui vast platou continental sugerează, dimpotrivă, că numai o conjunctură unică de factori geografici, culturali și demografici au permis această primă mare cucerire a unei puteri eurasiatice în Lumea exterioară a Americilor, a Africii Subsahariene și a Pacificului de Sud.

În mare parte, cheia transformării Spaniei într-o uriașă putere colonială se află în Caraibe. Orientarea vânturilor și a curenților din Atlantic a făcut ca Insulele Caraibe – proiectarea geografică a celor două Americi către Europa – să fie primul bastion de uscat pentru navigatorii spanioli sau portughezi. Spre deosebire de masele uriașe de uscat din Groenlanda și Newfoundland, aceste insule erau primitoare, ușor de colonizat și accesibile invadatorilor de pe mare. Puteau fi cucerite bucățică cu bucățică și apoi noi întăriri puteau fi trimise din Europa. Populațiile indigene nu dispuneau de organizare militară adecvată și erau foarte vulnerabile în fața bolilor aduse din Lumea Veche. Și, important de semnalat, aceste insule nu aveau contact direct și nici nu erau controlate de imperiile continentale mayașe și aztece, care nu aveau nici ele cum să fie avertizate asupra invaziei străine. În schimb, furnizau o rampă de lansare vitală, unde spaniolii se puteau obișnui cu mediul și de unde puteau trimite misiuni de recunoaștere pe coasta Americii Centrale. Aceștia puteau experimenta tehnicile de război, control și exploatare pe pielea băștinașilor Arawak din Hispaniola și insulele înconjurătoare, tehnici pe care aveau să le folosească ulterior la scară mult mai largă. Ocuparea multora dintre Insulele Caraibe – Cuba devenise obsesia conchistadorilor spanioli la 1510 – a încurajat, de asemenea, un tipar de descentralizare a așa-numitelor *entradas* subimperiale – infiltrări

armate în regiunea continentală –, și nu o expediție continentală de mari dimensiuni care ar fi fost probabil dezastruoasă. Această descentralizare permitea luxul încercărilor repetate. Și, nu în ultimul rând, Caraibele erau bogate în aur.

Aurul aluvionar descoperit la început în Hispaniola a fost crucial. Goana după aur care a urmat a adus aproximativ 1 500 de spanioli în Hispaniola înainte de 1502 și le-a alimentat dorința pentru alte expediții în insule și pe continent. Aurul furat de la amerindieni sau exploatat prin munca sclavilor a ajutat la întemeierea acelor *entradas* organizate local după 1508, nu aurul din Spania. Înaintarea în teritoriul continental american nu a fost rezultatul efortului principilor sau capitaliștilor europeni, ci al goanei după aur a coloniștilor care epuizau cu o viteză uimitoare zăcămintele din insule. Dacă n-ar fi fost această goană după aur, de scurtă durată, din Insulele Caraibe și din Tierra Firme, impulsul de a cuceri noi teritorii continentale ar fi putut fi întârziat la nesfârșit sau, cu siguranță, depășit în punctul în care conchistadorii ar fi putut să se folosească de elementul-surpriză și de atacurile năucitoare care au jucat un rol atât de important în victoria asupra aztecilor. Astfel, capul de pod din Caraibe a oferit mare parte din motivație și unele dintre mijloace pentru această cucerire.

Între 1519 și triumful său final din 1521, primul mare conchistador, Hernán Cortés, avea să cucerească un regim imperial elaborat, cu peste 11 milioane de locuitori, bogat în metale prețioase și care își baza prosperitatea materială pe cultivarea porumbului. Această lovitură colonială pe care Cortés a dat-o se situează într-un uluitor contrast cu precauția justificată care i-a ținut pe europeni pe țărmurile maritime din Africa sau din Asia și i-a prevenit împotriva schemelor păguboase de cuceriri. Succesul lui Cortés poate fi parțial explicat prin ineditul hegemoniei aztece pe platoul continental mexican și prin ostilitatea propriilor supuși față de aceasta, supuși din rândurile cărora Cortés și-a găsit aliați și ajutor; o altă explicație ar fi superioritatea tehnologică a strategiilor de luptă spaniole.[14] N-ar fi totuși greu de menționat și alte regiuni din Africa și din Asia unde condiții similare păreau a fi favorizat ocuparea de către străini.

Dar secretul atacului-fulger al spaniolilor era de natură culturală și biologică. S-a vehiculat ideea că motivul pentru care Imperiul Aztec a fost atât de vulnerabil în fața atacului spaniol a ținut de incapacitatea înalților comandanți de a înțelege originile, scopurile și motivele dușmanilor

europeni sau de a-și imagina ce a stat la baza apariției lor neașteptate. Rezultatul a fost o rătăcire mentală care a distrus capacitatea împăratului aztec de a opune rezistență.[15] Civilizația aztecă nu avea nici un fel de contact cu Lumea Veche și cu acea comunitate rătăcitoare de pelerini, vânzători, negustori și mercenari care duceau veștile și zvonurile către cele mai îndepărtate regiuni; drept urmare, aztecii au fost luați prin surprindere de un fenomen „supranatural“ pe care nici un ritual, nici un sacrificiu și nici o rugăciune nu l-ar fi putut influența. Înfrângerea militară a fost totală și inevitabilă. Pe de altă parte, rapiditatea și perfecțiunea cuceririi militare spaniole și anihilarea oricărei voințe populare de a opune rezistență au fost, de asemenea, un fenomen biologic. După șocul cultural față de un triumf inexplicabil, a urmat șocul biologic al unei catastrofe demografice provocate de lipsa de imunitate la bolile aduse din Lumea Veche. Între momentul debarcării lui Cortés și sfârșitul secolului al XVI-lea, populația Mexicului a scăzut cu 90%, de la circa 12 milioane la doar 1 milion de locuitori.[16] E greu de imaginat ce impact psihologic a resimțit populația indigenă. La nivel fizic, premisele fundamentale ale controlului administrativ au fost brusc transformate într-un mod imposibil de conceput în Africa tropicală, în India sau în China, întrucât raportul dintre conducători, supuși și coloniști față de băștinași trecea de la o extremă la alta.

Aceste împrejurări bizare – care frizează mai mult elementul științifico-fantastic decât cel istoric – au permis expansiunea cuceririi spaniole din America Centrală dincolo de platoul central (inima teritoriului aztec), de Yucatanul mayaș și de câmpia aridă către ceea ce avea să devină New Mexico. Acesta a fost atacul nordic, sau cubanez, al imperialismului spaniol, alimentat de coloniștii și aventurierii din centrul puterii maritime spaniole stabilit în Insulele Caraibe. Între timp, o mișcare către sud îi adusese pe căutătorii de aur spanioli în ceea ce se numea Tierra Firme din continentul sud-american – Venezuela și Columbia de astăzi –, precum și în regiunea peninsulară cunoscută sub denumirea Castilla del Oro. Din această zonă, dar și din așezările fondate în Panama la începutul anilor 1520, au lansat spaniolii un nou atac-fulger victorios asupra celui de-al doilea mare imperiu precolumbian.

În multe privințe, cucerirea spaniolă a Imperiului Incaș din Anzi a fost și mai uluitoare decât triumful asupra aztecilor. Teritoriile incașe se aflau mult

mai departe de capul de pod din Caraibe. Erau mai greu accesibile dinspre mare și mult mai extinse – de la Ecuadorul de azi până în nordul Boliviei moderne. Marele platou continental pe care spaniolii l-au numit *Altiplano* forma nucleul imperiului. Era mai bogat în zăcăminte minerale și mult mai variat din punct de vedere ecologic decât Mexicul aztec.[17] Incașii reușiseră să încorporeze cu succes în imperiul lor toate zonele agrare stabile din Anzi. Sistemul lor de taxe, gândit în așa fel încât să permită acumularea de mari cantități de produse și de metale prețioase, susținea o armată permanentă, răsplătea elitele locale și regimentare și era mai complex și mai eficient decât oricare altul întâlnit în Mexic. Bogăția pe care o genera și înregimentarea forței de muncă sub sistemul *mit'a* – serviciu public obligatoriu – le-au permis incașilor să construiască o rețea remarcabilă de drumuri, fortărețe, depozite, viaducte, terase și sisteme de irigații, precum și o splendidă capitală imperială la Cuzco, care avea o populație între 100 000 și 300 000 de locuitori.[18] Acesta era imperiul în care intra Francisco Pizarro, în 1532, împreună cu 167 de tovarăși – „Bărbații din Cajamarca".

Ca și alte incursiuni – *entradas* – în America Centrală, expediția lui Pizarro fusese finanțată din profiturile obținute după jefuirea comorilor amerindiene. În felul acesta strânsese Gaspar Espinosa, principalul sponsor al lui Pizarro, o avere uriașă, devenind cel mai bogat colonist din Panama.[19] Ca și Cortés, Pizarro s-a folosit de elementul-surpriză și de o rezervă de armament necunoscut oponenților americani. Ambii factori amintiți mai sus au jucat un rol-cheie în lovitura necruțătoare prin care, aproape imediat, spaniolii au reușit să arunce întregul sistem incaș într-un haos politic. La 16 noiembrie 1532, Pizarro se întâlnea cu conducătorul incaș la Cajamarca, în nordul statului Peru. E posibil ca Atahualpa să fi crezut că banda aceasta de străini putea fi ușor capturată de suita sa sau că aceștia erau niște simpli mercenari care puteau fi cumpărați cu aur. S-a dovedit însă total nepregătit pentru dimensiunea ambițiilor acestor străini. La câteva ore după intrarea lui Pizarro în piața din Cajamarca, Atahualpa era luat prizonier, susținătorii săi politici erau morți sau pe moarte și câteva mii de soldați fuseseră învinși de cavaleria spaniolă. Acest măcel devastator a însemnat practic distrugerea imperiului. După eșecul contraatacului incaș, conchistadorii erau de-acum liberi să ducă un război fratricid pentru prada de război, ca mai apoi Peru să cadă sub controlul efectiv al autorităților spaniole care vegheau totul de la Madrid.

Cucerirea Perului poate fi parțial explicată, ca și cucerirea Mexicului, prin fragilitatea regimului imperial vizat de spanioli. Așa cum se întâmplase cu Imperiul Aztec, guvernarea incașă depindea de colaborarea dintre numeroase grupuri etnice recent subjugate sau de o loialitate îndoielnică. E la fel de adevărat că, în momentul invaziei spaniole, ambele imperii atinseseră un punct critic în procesul de expansiune, când logistica nefavorabilă și diminuarea profiturilor începuseră să-i împingă pe conducătorii lor către noi persecuții și reforme nepopulare. Profețiile de pierzanie în Mexicul precolumbian, precum și războiul civil din Peru precolumbian au fost grăitoare pentru tulburările interne violente.[20] În orice caz, nu numai aceste împrejurări au făcut cele două imperii atât de vulnerabile agresiunii unui număr restrâns de invadatori veniți de pe mare, invadatori care atacaseră fără un succes marcant alte regiuni continentale. Cele două imperii precolumbiene fuseseră unice prin sistemul lor sofisticat de politică centralizată. Acest sistem se supunea unui împărat omnipotent, considerat un zeu, astfel încât capturarea lui neașteptată a destabilizat întregul mecanism imperial. Situația a fost înrăutățită și mai tare de izolarea culturală, care nu le-a permis acestor conducători omnipotenți accesul la suficiente informații despre invadatorii străini. Fără posibilitatea de a fi preveniți, nu au avut cum să aplice regulile prudenței în politica de stat și de apărare. Armele și tacticile spaniolilor, în special armele de foc și cavaleria, au aplicat lovitura de grație. Iar șocul provocat de bolile din Lumea Veche – o formă involuntară de război biologic – s-a dovedit a fi, în ambele cazuri, mijlocul fatal de prevenire a unei împotriviri altfel previzibile într-o lume în care efectele ocupației străine începeau să se simtă. Efectele combinate ale acestor factori au făcut din întâlnirea spaniolilor cu cele două mari civilizații continentale o cucerire fulgerătoare ce a presupus costuri infime. Orice alt mare stat eurasiatic s-ar fi putut bucura, poate, de un succes similar: Tamerlan l-ar fi învins pe Montezuma într-o clipă. Norocul Occidentului a fost că poziția sa geografică – mai aproape de anticamera caraibiană a imperiilor precolumbiene – i-a oferit o poziție fruntașă în cucerirea de noi teritorii din Lumea exterioară.

Istoria avea să demonstreze dacă puteau transforma conchistadorii uriașele expediții devastatoare, care îi exterminaseră pe azteci și incași, într-o expansiune durabilă a bogăției și a puterii spaniole. Erau aceștia capabili să exploateze acele comori fantastice în beneficiul unui sistem economic

care să ducă la ridicarea unei neo-Europe în Americi? În termeni economici, cel puțin, cele două mari viceregate – Noua Spanie (Mexic) și Lima (Peru) – păreau a fi fost un succes. Ciclul de scurte expediții în căutare de aur care îi atrăsese pe spanioli dincolo de Hispaniola și de Cuba nu s-a mai repetat în Mexic și în Peru. Rezervele de aur care i-au făcut inițial putred de bogați pe primii conchistadori au fost rapid suplimentate prin descoperirea unor uriașe zăcăminte de argint la Zacatecas, în Mexic, în anii 1540, dar și în munții Potosi de pe teritoriul actual al Boliviei. Către sfârșitul anilor 1500, ambele viceregate trimiteau cantități importante de lingouri în Spania, prin marile convoaie anuale din Carrera das Indias. Această rezervă de zăcăminte naturale a avut o mare influență. A atras noi valuri de imigranți din Spania și a pus bazele importului de sclavi din Africa. A finanțat administrația colonială și un sistem juridic mult mai elaborat decât regimul semifeudal al primilor cuceritori. A ajutat la susținerea prezenței masive a Bisericii Catolice, ale cărei catedrale, biserici, cimitire, imagini omniprezente și ritualuri publice au fost cele mai vizibile semne ale *conquistei*.[21] Numai în Mexic, Biserica trimisese aproximativ 3 000 de preoți la o populație de amerindieni în scădere și care la sfârșitul secolului ajunsese la un milion de locuitori. Până la 1622 existau deja 34 de eparhii în America ocupată de spanioli. Pe scurt, aurul și mai cu seamă argintul au schimbat chipul brutal al ocupației într-o structură de guvernământ colonial.

Nu trebuie însă exagerat rolul jucat de această aventură a metalelor scumpe în integrarea economică și culturală a Lumii Noi într-o „Spanie extinsă“ la 1620. Largi teritorii ale Americii „spaniole“ se aflau în afara enclavelor ocupate la propriu de spanioli: pășunile Venezuelei, câmpiile tropicale din America Centrală, deșerturile din nordul Mexicului, pădurile bogate ale Anzilor și preriile ce se întindeau spre estuarul Rio de la Plata. În aceste zone, influența spaniolă era fragilă, sau aproape inexistentă, fără sprijinul bogățiilor minerale. Pe de altă parte, argintul american nu reprezenta un mijloc fiabil de asociere a economiilor din Europa și din Americi. Se înregistra o fluctuație a cererii și a ofertei. Până la începutul secolului al XVII-lea, transporturile de argint din Mexic spre Europa (dar nu de argint de proveniență mexicană) începuseră să scadă. Legăturile comerciale din Mexic și Asia de Est, unde se exporta o mare parte din producția de argint, căpătaseră o greutate mult mai mare. Odată cu scăderea demografică și a activității comerciale în Europa după 1620, setea pentru

argintul spaniolo-american s-a diminuat; metropola și colonia începeau să se distanțeze.[22] Urmările conchistei au fost contradictorii și din punct de vedere cultural. Atât în Mexic, cât și în Peru, agresivitatea atacurilor spaniole, manifestată fizic și biologic, a dus la dispariția rapidă a instituțiilor religioase existente înainte de ocupație. La 1531, spaniolii dărâmaseră 600 de temple numai în Mexic și distruseseră 20 000 de statui reprezentând idoli.[23] Vechea elită preoțească fusese detronată. A fost impus un mare grad de conformitate religioasă, prin urmare, populația indigenă a adoptat cultul și sărbătorile creștine fără a se împotrivi prea tare.[24] Liderii amerindieni au fost asimilați într-o oarecare măsură în structura administrativă. La nivel mai mic, portul spaniol a înlocuit costumul tradițional dezaprobat de Biserică.[25]

Cu toate acestea, impactul cultural al Spaniei a fost atenuat de împrejurări. Coloniștii spanioli, puțini la număr și concentrați în orașe, aveau contacte cel mult chinuite cu populațiile amerindiene din interiorul teritoriului.[26] Acest fenomen s-a manifestat și mai pregnant după decizia guvernului spaniol de a segrega comunitățile de amerindieni de coloniști, al căror comportament corupt și exploatator nu era privit cu ochi buni de către administratori și cler. În combinație cu distanța și accesul dificil către zonele de interior, în special în Anzi, rezultatul a fost că peisajul general și-a putut păstra vechea semnificație religioasă și farmecul magic pentru popoarele indigene. Chiar și acolo unde amerindienii erau direct expuși influenței coloniale a Spaniei, rezultatele au fost adesea ambigue. Diviziunile administrative din Noua Spanie au recreat, în mare măsură, „vechile cetăți“ din timpurile precolumbiene, respectând continuitatea elitei conducătoare locale. Distrugerea structurii religiei precolumbiene nu a însemnat sfârșitul vindecătorilor tradiționali, al profeților și al prezicătorilor, al solomonarilor – *conjuros* – care au continuat să se bucure de un mare prestigiu în zonele rurale.[27] Limba spaniolă nu a înlocuit limbile vorbite înainte de Columb. Potrivit unui studiu recent, abia târziu în secolul al XVII-lea a început limba spaniolă să influențeze structura gramaticală a limbilor amerindiene: până atunci, influența ei s-a limitat la împrumutul anumitor substantive.[28]

Cu toate că America spaniolă a rămas nemijlocit și constant legată de sorgintea amerindiană, a devenit totuși din ce în ce mai diversificată din punct de vedere etnic. Ce-i drept, atât în Mexic, cât și în Peru au migrat

destui spanioli – din ambele sexe și cu o gamă largă de ocupații – pentru a crea societăți „complete“, capabile să conserve și să reproducă comunitățile spaniole în tradiția Lumii Vechi.[29] Dar din primele zile ale conchistei, bărbații spanioli s-au împreunat cu femeile indigene, dând naștere unei populații mixte – *mestizo*. Pentru a compensa forța de muncă autohtonă tot mai redusă și reticentă, la jumătatea secolului al XVI-lea spaniolii au adus sclavi din Africa; aceștia s-au amestecat la rândul lor cu indigenii, și așa s-a născut comunitatea mulatră – *mulatto*. La jumătatea secolului al XVII-lea, populația din Noua Spanie număra 150 000 de spanioli albi, 150 000 de metiși, 130 000 de mulatri și 80 000 de sclavi africani, plus în jur de 1 milion de amerindieni. Un tipar similar a fost observat în Peru; în 1640, se presupune că pe întreg teritoriul american aflat sub ocupație spaniolă trăiau 330 000 de sclavi din Africa.[30] Rezultatul a fost apariția unor societăți complexe, stratificate din punct de vedere rasial, în care ocupația și statutul reflectau originea etnică și în care puterea politică și economică se aflau în mâinile albilor originari din Spania sau a *creolilor* născuți din căsătorii mixte.

Fapt de neconceput în Lumea Veche a Eurasiei, Spania a provocat destrămarea celor mai puternice societăți din America precolumbiană și le-a anihilat pe cele mai slabe. S-a creat astfel spațiul în care putea lua naștere o nouă societate, mult mai receptivă, cel puțin teoretic, la nevoile și ideile spaniolilor. Însă la jumătatea secolului al XVII-lea, după mai bine de 150 de ani în Americi, Spania cucerise, dar nu asimilase posesiunile sale. Noua Spanie nu avea să fie un alt regat al Spaniei, o replică a Castiliei. În schimb, rezultatul ocupației a fost crearea unei noi paradigme etnice, a unei culturi distincte, în continuă schimbare, a unei societăți creole.

Navigatorii portughezi și conchistadorii spanioli au fost cei mai pitorești agenți ai expansiunii occidentale din secolele al XV-lea și al XVI-lea. Dar nu mai puțin semnificativ pentru viitorul echilibru al puterii în Eurasia a fost procesul prin care, în decursul unui secol, cnezatul Moscovei – stat vasal Hoardei de Aur mongole – a traversat stepa înaintând spre Marea Caspică și apoi a ridicat, în 1639, un uriaș imperiu din comerțul cu blănuri, prin pădurile Siberiei până la Pacific. Printr-o succesiune de campanii de expansiune, rușii au ocupat mare parte din nordul Asiei, înainte ca influența Chinei și a Japoniei să-și pună amprenta. Rușii au blocat poarta nordică de acces prin care popoarele din stepa Asiei Centrale au pătruns de atâtea ori

spre Europa de Est și au preluat controlul pe Volga Inferioară înainte ca otomanii sau noua dinastie safavidă din Iran să asimileze ținutul fragmentat al Hoardei de Aur în noile lor sisteme imperiale.

Rușii fuseseră un popor de frontieră, poate mai mult decât portughezii sau spaniolii, și erau izolați de principalele state medievale din Europa. Așa cum remarca un scriitor spaniol: „Rusia și Spania sunt două extremități ale marii diagonale ce traversează Europa“.[31] Originile rusești se află în migrația răsăriteană a popoarelor slave către marginea zonei de confluență a pădurilor cu stepa, acolo unde acestea s-au intersectat cu războinicii nomazi, „tătarii“, așa cum îi numeau rușii. Primul stat rus avusese capitala la Kiev, unde o clasă dominantă de vikingi sau „varengieni“ construiseră un antrepozit pentru dezvoltarea unei rute comerciale fluviale care se întindea de la Bizanț și Orientul Apropiat până la zona baltică a Europei. Odată cu apariția creștinismului ortodox în secolul al IX-lea, rușii din Kiev au început să reprezinte o mare barieră culturală a Apusului bizantin între nomazii stepelor din răsărit, cumanii, cazarii și pecenegii, și lituanienii păgâni din vest, sau rușii apuseni. Kievul a devenit cartierul general al unei vaste inițiative misionare care a întemeiat mănăstiri din pădurile de nord până la Marea Albă. În secolul al XIII-lea, rezistența orașului a slăbit din cauza rivalității cu alte state ruse, precum Novgorod sau Smolensk, și din pricina invaziei mongole. Orașul a fost distrus în 1240. Statele ruse din regiunea pădurilor au devenit vasale hanatului Hoardei de Aur, unul dintre cele patru state succesoare ale imperiului lui Ginghis Han destrămat în 1259. Cnejii ruși – în special cnejii moscoviți expuși și vulnerabili deschiderilor în stepă – s-au văzut puși în situația de a acționa ca agenți și clienți ai conducătorilor hanatelor până departe în Sarai la Marea Caspică. Important de reținut însă e faptul că și-au păstrat o identitate occidentală distinctă datorită influenței culturale a Bisericii Ortodoxe, care și-a menținut legăturile, oricât de slabe ar fi fost, cu patriarhatul bizantin.[32] Mongolii, care s-au convertit ulterior la islam, au tolerat cu ușurință biserica și doctrinele sale.

Ascensiunea Marelui Cnezat al Moscovei într-o poziție remarcabilă între statele ruse s-a datorat în mare parte oportunismului manifestat de domnitorii săi, care s-au aliat hanatului din stepă și au colaborat cu acesta.[33] Sprijinul mongol le-a asigurat titlul de Mare Cneaz după 1331, iar puterea mongolă a determinat încetinirea dezvoltării Marelui Ducat al Lituaniei, a

puternicului Stat Apusean Rus, care trecuse la catolicism în anii 1370 și se aliase cu Polonia catolică. Moscova a câștigat sprijinul Bisericii Ortodoxe – un aliat religios și cultural vital – datorită influenței acesteia printre mongoli și întâietății asupra Lituaniei catolice.[34] În anii 1380, cnezatul Moscovei a exploatat conflictele din hanat pentru a-și proclama independența – de scurtă durată – după bătălia de la Kulikovo. Dar influența decisivă asupra destinului său va fi fost șocul geopolitic produs, din Asia Centrală, de cuceririle lui Tamerlan – Asia Centrală fiind încă un pivot important în istoria lumii la sfârșitul secolului al XIV-lea. În pofida faptului că nu a reușit să construiască un imperiu nou la fel de vast ca al lui Ginghis Han, Tamerlan a zdrobit și ultimele rămășițe ale sistemului mongol, inclusiv ale hanatului Hoardei de Aur, care s-a destrămat ulterior în hanate separate: Crimeea, Astrahan, Kazan și Sibir. În 1440, Vasili al Moscovei dobândise independența. În 1480, succesorul său Ivan al III-lea (1462–1505) a respins și ultima tentativă a stepei de a-i impune din nou statutul de vasal.

Cei 100 de ani care au urmat după 1480 au fost o perioadă crucială în expansiunea moscovită și au conturat întregul curs al invaziei occidentale din Eurasia centrală și de nord. Cnezatul Moscovei își avea capitala pe Volga Superioară, care a fost principala legătură între vastul imperiu împădurit de la nord și est (ajungând ulterior până la coasta pacifică a Asiei) și imperiul de stepă de la Marea Caspică și Uralii de Sud.[35] Dar conducătorii Moscovei nu și-ar fi putut susține aceste ambiții imperiale dacă ar fi stăpânit doar peste un modest principat răsăritean rus, controlat de Polonia și Lituania catolice și aflat sub amenințarea rivalilor lor ruși de la miazănoapte, precum prosperul Novgorod, cu al său imperiu al blănurilor și a sa Ligă Hanseatică. Creșterea influenței ruse în Eurasia de Nord necesita consolidarea guvernării moscovite în statele ruse ortodoxe, precum și o acțiune de prevenire a asimilării acestora de către dinamica monarhie mixtă polono-lituaniană ce se întindea, la începutul lui 1504, de la Marea Neagră la Marea Baltică. De voie, de nevoie, marii cneji ai Moscovei n-au putut supraviețui decât alăturându-se sistemului diplomatic european, pentru a găsi aliați împotriva Poloniei, și, la fel de important, ridicându-se cultural și ideologic la nivelul monarhiilor de tip nou din Europa secolului al XV-lea. Mare parte din istoria ulterioară a Rusiei avea să se bazeze pe echilibrul precar dintre moștenirea bizantină distinctă, întruchipată în Biserica

Ortodoxă Rusă, și împrumuturile culturale din Europa Centrală și Apuseană dictate de nevoile politice și economice.

Explicația rivalității politice și culturale cu Polonia-Lituania, trecute printr-un proces rapid de „modernizare“ culturală până spre finalul secolului al XV-lea (prima carte a fost tipărită la Cracovia în 1432)[36], consta în ambiția de a transforma teritoriile rusești cucerite de Ivan al III-lea într-un stat dinastic unic. Tradițiile oligarhice ale „Marelui Novgorod“ au fost smulse din rădăcini. Ivan dorea să proiecteze imaginea unui mare monarh după model european, prin îmbinarea stilurilor de guvernare dinastică bizantin și apusean. În 1492 și-a arogat titlul de „Mare Duce al Moscovei și al tuturor rușilor“. Căsătoria sa cu Sofia Palaiologhina, o prințesă bizantină, s-a negociat sub auspicii papale. Solii săi au fost trimiși în întreaga Europă. Artizani, constructori și arhitecți au fost aduși din Italia la Moscova. Administrația a fost reorganizată sub forma unui sistem de „cancelarii“, cu arhive elaborate și ierarhii birocratice.[37] Urcarea pe tron a lui Ivan al IV-lea, „cel Groaznic“, a fost marcată de o ceremonie de încoronare adaptată cu mare grijă la ritualul de altădată al împăraților bizantini. Poate ca replică la contrareformarea catolică, Ivan al IV-lea a încurajat o renaștere monastică.[38] Ostilitatea față de Lumea Latină – *Latinstvo*, identificată mai cu seamă în Polonia – a fost contrabalansată de deschiderea Rusiei către germani, englezi și olandezi, recunoscuți pentru priceperea lor ca soldați, colonișți, ingineri și negustori. În secolul al XVI-lea au avut loc câteva lungi războaie pentru a ține la distanță influența Poloniei asupra teritoriilor rusești de apus și pentru a împiedica seducerea boierimii moscovite răsculate, nobili războinici a căror independență marii duci erau hotărâți să o strivească.[39]

Transformările interne impuse de rivalitatea dintre moscoviți și polonezi ne ajută să înțelegem reușita rușilor în lupta pentru păstrarea cuceririlor teritoriale din zonele împădurite și stepe. Republica Novgorod pusese, în pădurile nordice, bazele unui imperiu care prospera din comerțul cu blănuri, cu mult înainte de anexarea acestuia de către cnezatul Moscovei în 1478. Până în anii 1550, clanul Stroganov, o familie puternică de negustori, construia un imperiu în Siberia, pentru a prelucra blănurile aduse de populația indigenă din zona pădurilor. Au intrat în conflict cu hanatul Sibirului care depindea la rândul său de comerțul cu blănuri și de controlul asupra mărfurilor. În 1582, Ermak, un aventurier cazac angajat de clanul Stroganov, a reușit să cucerească capitala Sibirului. Imperialismul susținut

de familia Stroganov s-a prăbușit la moartea lui Emak, în 1585. În cele din urmă, campania militară din Siberia de Vest a fost finalizată la sfârșitul secolului de către cnezatul Moscovei, condus de Boris Godunov.[40] Negustorii particulari de blănuri, *promîşlenniki*, aveau de-acum cale liberă să traverseze continentul, ajungând până la Ienisei în 1609, la Lena în 1632, la Pacific în 1639 și la fluviul Amur dinspre granițele manciuriene ale Chinei în 1643. La 1645, 70 000 de ruși traversaseră munții Ural.[41] Moștenirea lăsată de Boris Godunov prin intervenția sa decisivă avea să se reflecte în controlul administrativ exercitat de statul moscovit reorganizat asupra vastei sale colonii împădurite.

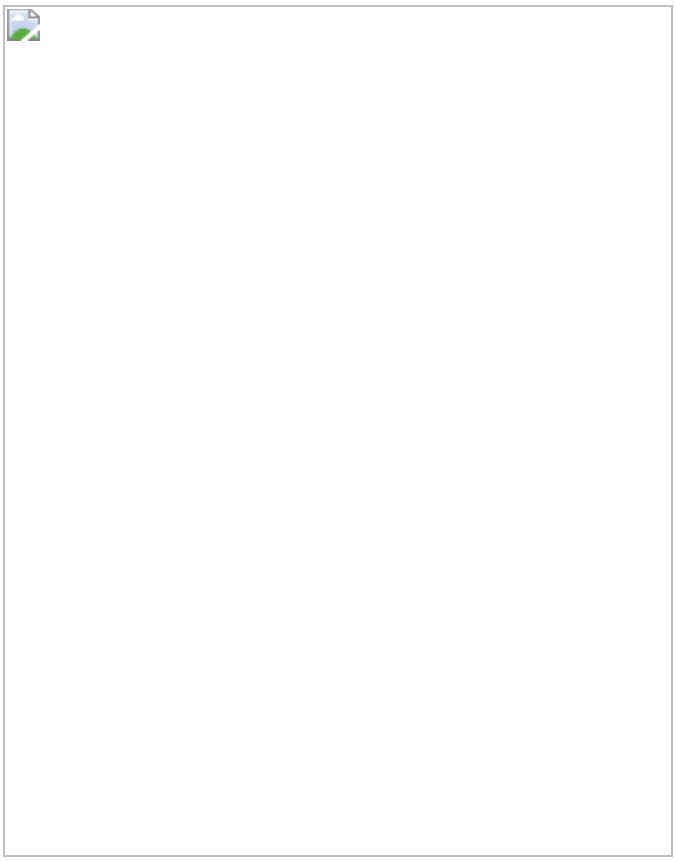

Ușurința cu care rușii au cucerit Asia de Nord a fost în parte rezultatul nivelului scăzut de organizare politică și de capacitate tehnologică în rândul triburilor care populau pădurile. Armele de foc ale rușilor le ofereau un important avantaj. Dar, așa cum aveau să înțeleagă și cei din familia Stroganov, abia după prăbușirea Hanatului Sibir rușii au obținut libertatea de a face negoț și de a cuceri noi teritorii. Aceasta fusese legătura crucială dintre regiunea pădurilor și cea de stepă. Până în 1590, rușii și-au consolidat poziția asupra hanatelor învecinate din Kazan și Astrahan, anexate Marelui Cnezat al Moscovei în 1552 și 1556. Fără sprijinul otoman și rețeaua comercială care susținea hanatul Crimeii, care a evitat anexarea, ultimul supraviețuitor al Hoardei de Aur din Siberia a fost prea slab echipat pentru a rezista atacului rusesc.

La prima vedere, invazia rusă a hanatelor din stepă sugerează o paralelă cu expedițiile lui Cortés și Pizarro: aproape dintr-o singură lovitură, o vastă întindere de stepă până atunci de necucerit – „oceanul de un verde auriu“ al lui Gogol, care promitea un potențial infinit[42] – cădea sub controlul Moscovei. Cu toate acestea, rușii s-au bucurat de prea puține avantaje în comparație cu conchistadorii spanioli. Dușmanii lor îi cunoșteau prea bine

și nu îi confundau deloc cu niște zeități. Ar fi fost naivi să creadă că stepa deschisă le-ar fi putut oferi superioritate strategică sau capacitatea de a folosi tactici decisive – deși Ivan al IV-lea a condus o armată de 150 de tunuri și infanterie formată din muschetari – *streliții* – până în Kazan. Un secol mai târziu, atacul rușilor asupra hanatului Crimeii s-a soldat cu un haos general și o mare înfrângere provocată de tactica de luptă a războinicilor din stepe.[43]

O explicație mai convingătoare privind reușita rușilor poate fi găsită în criza socială și politică din secolul al XVI-lea a societăților din stepa străbătută de Volga. Hanatele nu erau monarhii dinastice și nu au făcut niciodată trecerea la un stat monarhic așa cum se întâmplase cu Moscova. Erau mai degrabă confederații tribale împrăștiate, ai căror hani se bazau pe sprijinul căpeteniilor tribale. Economiile lor depindeau de comerț, în special de schimburile cu Asia Centrală, de taxarea populației sedentare și de atacurile elementelor nomade principale asupra așezărilor rusești din nord și din vest. Această politică economică ajunsese însă la începutul secolului al XVI-lea într-un mare haos. Tamerlan distrusese marile centre de negoț Azov, Astrahan și Urghenci, de care nomazii din stepă depindeau.[44] Sărăcirea ulterioară a populației a accelerat procesul de sedentarizare, prin care vechiul ordin egalitar al triburilor de tătari nomazi s-a strămutat în lumea împărțită în moșieri și țărani fără pământ.[45] Ca urmare a slăbirii puterii militare și a deteriorării legăturilor de solidaritate internă, conflictele politice din interiorul hanatelor au devenit din ce în ce mai greu de gestionat. Mai mult decât atât, în calitate de state succesoare ale Hoardei de Aur, Kazanul, Astrahanul, Crimeea și Sibirul erau angajate într-o concurență reciprocă pentru supremația asupra stepei. Cnezatul Moscovei (al cincilea „stat succesor“) a profitat de aceste conflicte pentru a juca un rol activ în diplomația din regiune, menținând relații de pace la frontiera vulnerabilă cu stepa în timp ce cucerea nordul, în anii 1470.[46] Drept urmare, la începutul secolului al XVI-lea, Moscova devenise mult mai puternică decât Kazanul sau Astrahanul: a impus, realmente, o formă de protectorat în Kazan, în nenumărate rânduri înainte de 1552, și a luat treptat părți din teritoriul acestuia creând acolo noi așezări fortificate. În 1552, șahul Ali al Kazanului era o marionetă a rușilor. Un număr însemnat de „prinți“ tătari fugiseră la ruși, unii dintre ei se convertiseră chiar la creștinism, în timp ce elemente tribale-cheie, cum a fost populația Nogai, unelteau cu Moscova

pentru instalarea unui nou han. Nu se știe clar dacă Ivan cel Groaznic a intenționat să anexeze Kazanul în 1552. Dar aceasta a fost consecința împotrivirii cetății și a luptei agresive de ocupare a acesteia. Cu ajutorul tribului Nogai, hanatul Astrahan a fost ocupat și anexat într-o a doua campanie fulgerătoare.

În ciuda aspectelor dramatice legate de imperialismul din stepă, semnificația lor nu trebuie exagerată. Acolo nu au existat zăcăminte minerale care să finanțeze construirea unei suprastructuri imperiale, cu toate că negustorii moscoviți, ca și ducatul Moscovei, au profitat, de bună seamă, de accesul facil la comerțul cu Iranul și Asia Centrală.[47] Teritoriile de la Volga erau deschise colonizării țăranilor ruși. Dincolo de coridorul fluviului controlul rușilor era precar, iar Volga a rămas în continuare o regiune de frontieră zbuciumată. Tătarii continuau să atace dinspre Crimeea. Până și Moscova a fost atacată în 1592, iar suburbiile sale au fost incendiate. Era nevoie de un efort uriaș pentru a ridica linii de fortificație sau *certa* care să descurajeze intrușii sau să sune alarma. Una dintre acestea, linia Belgorod, măsura 800 de kilometri. La începutul secolului al XVII-lea, rușii s-au resemnat cu prezența calmucilor care apăruseră în forță în stepa caspică de nord.[48] Mai la sud, în Caucaz, influența rusă era controlată de statul safavid.[49] Cucerirea hanatului Crimeii și închiderea totală a frontierei de stepă de la Volga, numită și „Poarta Uralilor“ dintre Urali și Marea Caspică, mai avea de așteptat până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Chiar și așa, lupta cnezatului Moscovei de a deveni un regim dinastic, capabil să asimileze statele ruse din nord, să reziste presiunii polono-lituaniene și să pună stăpânire pe hanatele de pe Volga, a marcat un stadiu decisiv în afirmarea ulterioară a Rusiei ca motor al expansiunii europene spre Eurasia de Nord. Deși la 1600 nu se putea considera la adăpost de încercările polono-lituaniene de a o împinge spre nord și est în Urali, Moscova făcuse demersuri cruciale pentru a se conecta la sistemul statal european (atacurile polonezilor de la începutul secolului al XVII-lea fuseseră respinse cu ajutorul suedezilor) și pentru a fonda instituțiile de care avea nevoie cu scopul de a susține trei secole de expansiune imperialistă. Cnejii Moscovei au înfăptuit o dublă revoluție când s-au bazat pe sprijinul mongolilor și pe bunăvoința Bisericii Ortodoxe. Au transformat vechiul sistem militar format din suitele boierilor într-o armată de muschetari și artileriști antrenați în folosirea prafului de pușcă. Au centralizat controlul

asupra moșierilor prin *pomestia*, un nou tip pe proprietate prin care nobilii puteau deține moșii în schimbul promisiunii de a oferi servicii militare și administrative. Înainte, boierii fuseseră liberi să facă alianțe cu oricine doreau. Acum erau obligați printr-o structură rigidă de credință și datorie, în timp ce noii „slujbași de stat“ erau răsplătiți cu pământuri ocupate sau confiscate. Consecința a fost o a doua revoluție. Într-o economie agrară săracă, povara taxelor și a serviciilor menite să susțină efortul militar al Moscovei putea fi suportată numai dacă moșierii exercitau un control strâns asupra comunităților de iobagi până atunci mobile, libere și deseori răzvrătite.[50] Pentru a-și asigura devotamentul absolut al boierilor, autoritatea statală trebuia să formeze o alianță necruțătoare cu nobilimea și cu Biserica pentru a supune țăranii prin instituirea șerbiei. Rusia era mai degrabă avangarda răsăriteană a expansiunii europene, și nu un tampon șubred între Polonia și stepă, ca atare a devenit un fel de Sparta în Eurasia care a dislocat peste 100 000 de soldați până la sfârșitul secolului.[51] Sub amenințarea statelor bogate din Europa la vest și hărțuită la sud prin hotarul încă deschis dinspre stepă, Moscova a suferit un proces dureros de transformare în „Rusia“ sau „Rossia“ („Rusia Mare“). Acest proces a fost marcat de acte de terorism intern (*Opricinina* lui Ivan cel Groaznic) și de „vremurile tulburi“ (perioada de anarhie care a precedat ascensiunea Romanovilor la tronul țaratului în 1613). Moscova a fost înfrântă de armatele poloneze în 1605 și din nou în 1610.[52] Între timp, în cele două Americi, costurile umane ale imperialismului maritim european au fost suportate mai cu seamă de amerindieni și sclavi. Expansiunea Lumii Vechi întâmpina o rezistență din ce în ce mai mare, în medii din ce în ce mai ostile. Prețul invaziilor occidentale a fost un regim de cumplită opresiune socială și politică, ale cărui efecte s-au resimțit de la Marea Baltică până la Pacific.

Contraponderea islamică

Prea atenți la dramatismul expansiunii maritime europene, am putea scăpa ușor din vedere schimbările profunde care aveau loc în același timp în teritoriile islamice. În secolul al XVI-lea au existat două puternice curente convergente ce au contribuit la accentuarea pericolului pe care islamul îl reprezenta asupra securității europene și la efortul de a egala înaintarea

occidentală în „Lumea exterioară“ dincolo de Eurasia. Primul curent a vizat consolidarea unor state islamice mai puternice și mai unite. Marile invazii ale nomazilor din Asia Centrală s-au diminuat odată ce praful de pușcă a revoluționat arta războiului. Al doilea curent a fost reprezentat de preocupările de expansiune care au adus islamul adânc în Europa de Sud-Est, Africa Subsahariană, India de Sud și Asia de Sud-Est. Dacă lumea islamică a ieșit mai bogată și mai puternică din epoca expansiunilor, la fel a făcut și Occidentul după epoca Marilor Descoperiri.

Imperiul Otoman a constituit avangarda vestică a expansiunii islamice. Odată cu ocuparea Constantinopolului, în 1453, supremația otomanilor în sudul Balcanilor a fost încununată de stăpânirea celei mai mari capitale imperiale din regiune, care avea controlul maritim al comerțului din Egee și din Marea Neagră. Constantinopolul, pe care turcii l-au redenumit Istanbul, a rămas capitala Imperiului Otoman până la dispariția acestuia în perioada 1922–1924. După 1453, Mahomed Cuceritorul și-a proclamat dominația asupra sudului îndepărtat al Greciei (Morea, 1458), Serbiei (1459), Bosniei (1463), Albaniei (1479) și Herțegovinei (1483). Succesorii lui Mahomed au cotropit Moldova și Valahia, cuprinzând și mare parte din teritoriul actual al României, care au devenit principate vasale în 1504, au ocupat Belgradul în 1520 și, sub Soliman Magnificul, au adăugat Ungaria protectoratelor din nord. Abia după atacul nereușit asupra Vienei din 1529, otomanii au atins ceea ce poate fi considerat, retrospectiv, limita înaintării lor aparent inexorabile în Europa Centrală. Diplomatul habsburg Ghiselin de Busbecq, care cunoscuse îndeaproape organizarea militară otomană, privea peisajul ce se contura la 1560 ca deosebit de sumbru. Potrivit acestuia, numai diversiunea otomană din Iran amânase atacul final al turcilor. „Mai încape îndoială asupra rezultatului?“[53]

După 1450, timp de opt decenii, otomanii și-au dublat suprafața imperiului lor din Europa. Nu mai puțin uluitoare au fost cuceririle lor teritoriale din Africa și Asia. După ce și-au întărit poziția în sudul Anatoliei, în 1516–1517, au lansat o campanie fulgerătoare care a distrus sultanatul mamelucilor, cu capitala la Cairo; la momentul acela, mamelucii stăpâneau Egiptul, locurile sfinte de la Medina și Mecca și mare parte a Cornului Abundenței.[54] După ce i-au alungat pe safavizii iranieni din estul Anatoliei, otomanii au ocupat Bagdadul până în 1534 și Golful Persic până la sfârșitul anilor 1540. Având o bază navală la Suez, au ocupat și au dominat Yemenul.

Până la finalul anilor 1570, aproape întreaga coastă nord-africană, din Libia până în Maroc, era sub control ori suzeranitate otomană. În timp ce Spania își stabilea dominația asupra Americilor, otomanii își croiseră deja un vast imperiu tricontinental, după ce înfruntaseră oponenți mult mai puternici și la o scară mult mai mare, adunând sub o singură umbrelă „forța întregului Răsărit“, așa cum s-a exprimat cu admirație Busbecq.[55]

Victoriile otomanilor pot fi explicate în mare măsură prin capacitatea lor de a menține o armată uriașă pregătită în orice moment,[56] prin infanteria extrem de disciplinată (ieniceri), prin dislocarea inteligentă a puterii maritime[57] și printr-o diplomație intransigentă. Otomanii au avut mare noroc și datorită neînțelegerilor dintre oponenții lor, atât în Europa, unde au exploatat rivalitatea dinastică și dușmănia dintre catolici și ortodocși, cât și în Afro-Asia. Cei doi dușmani islamici ai otomanilor, mamelucii egipteni și Iranul safavizilor, nu au fost în stare să creeze o alianță; această nehotărâre strategică a fost accentuată și de frica mamelucilor față de puterea maritimă a portughezilor. Dar imperialismul otoman s-a bazat pe ceva mai mult decât oportunism militar și diplomatic. La vest, spre Europa, sultanii otomani au putut exploata tradiția *gazi* (a războaielor religioase pentru cucerirea și convertirea păgânilor) de încurajare a discipolilor. E foarte probabil ca scopul lor să fi fost restabilirea granițelor Imperiului Bizantin (deopotrivă model și dușman) așa cum fusese el în culmea gloriei. „Moștenirea“ bizantină impunea, într-adevăr, propriile cerințe. La fel ca și ceilalți imperialiști dinainte și după ei, otomanii au fost motivați de „logica“ imperiului. Era nevoie de o politică ofensivă pentru intimidarea numeroaselor state clientelare și a partenerilor; pentru a evita aliațele ostile; pentru a impune autoritatea directă acolo unde controlul indirect fusese afectat; pentru a proteja zonele agrare și comerciale vitale prin controlul ferm asupra rutelor și fortărețelor strategice. Conducătorii otomani n-au ignorat nici obiectivele comerciale. Expansiunea lor maritimă în Marea Roșie și în Golful Persic, precum și eforturile de a-și afirma puterea maritimă în Oceanul Indian au fost de bună seamă menite să le aducă profit din rețeaua comercială, situându-i astfel pe același plan cu exploratorii portughezi, spanioli sau olandezi.[58]

Aceste metode și motive pot ajuta la înțelegerea tiparului otoman de cucerire. Dar nu pot explica succesul introducerii stăpânirii otomane sau trăinicia sa remarcabilă. Secretul puterii otomane poate fi găsit, pe de-o

parte, în reconcilierea prudentă dintre instituțiile islamice religioase, legale și culturale, iar pe de altă parte, în absolutismul dinastic, conceput de politica de stat cosmopolită a elitelor conducătoare. Toleranța religioasă și acceptarea Șariei și a legii islamice au înlesnit dominația otomană în Semiluna Fertilă, în Egipt și în Africa de Nord, în timp ce rolul sultanului ca apărător al islamului împotriva creștinilor i-a permis acestuia să pretindă și să obțină devotamentul credincioșilor. În teritoriile europene ocupate de otomani, musulmanii turci și populațiile locale convertite formau esența elitei politice și administrative de care depindea în ultimă instanță autoritatea otomană. O înaltă cultură islamică comună, care promova valori uniforme, a jucat un rol crucial în sudarea elitelor locale și regionale în centrul acestui vast imperiu. Geniul otomanilor rezidă în consolidarea solidarității islamice cu ajutorul a numeroase inovații iscusite. Sistemul *timariot* din Asia Mică și Europa conferea controlul asupra încasărilor din așezările rurale într-o elită locală, care se obliga să asigure servicii militare și administrative statului otoman. Sistemul *millet*-urilor reconcilia minoritățile religioase, respectiv creștinii și evreii, acordându-le un soi de autonomie obștească administrată prin conducători laici sau religioși, numiți, ca și patriarhul grec ortodox de la Constantinopol, de către sultan. Cel mai influent element din rândul populației ocupate era astfel strâns legat de sistemul imperial. Otomanii au făcut din aplicarea fără milă a legii și din perceperea periodică a taxelor (spre deosebire de impozitele arbitrare exagerate) o marcă a sistemului lor de guvernare, cel puțin în prima etapă a Păcii Otomane (*Pax Ottomanica*).[59] Puterea otomană oferea multor supuși creștini din Europa aceleași virtuți imperiale de ordine și predictibilitate pe baza cărora britanicii aveau să pretindă, mai târziu, loialitate din partea fermierilor indieni. Capitala imperială era un oraș cosmopolit în care veneticii se puteau aștepta la un tratament rezonabil.[60]

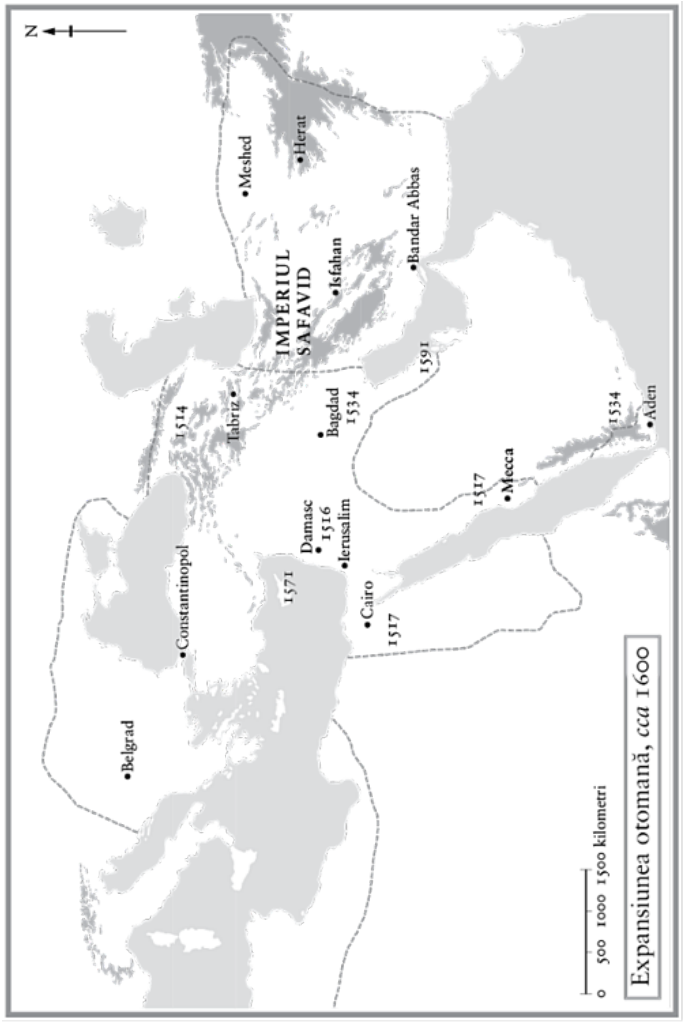

Adevărata noutate a sistemului otoman era „tributul în sânge“, *devşirme*. Până târziu în secolul al XVII-lea, sultanii otomani își compensau dependența de serviciul politic și militar al aristocrației turce prin recrutarea unei armate de sclavi (în jur de 7 000 sau 8 000 anual) alcătuite din musulmani convertiți, răpiți de mici din familiile lor creștine. Recrutarea „copiilor de suflet ai lui Allah“ anihila orice legături de rudenie sau geografice atât de temute de conducătorii premoderni. Astfel se suplimenta efectivul armatei de ieniceri (care număra cam 25 000 de oameni) staționată pe tot teritoriul imperiului, dar se formau și scribii și demnitarii din rândurile cărora sultanii își alegeau cei mai buni sfetnici.[61] S-a creat astfel nucleul unei clase conducătoare educate, superioare, de *osmanli* (otomani), *askeri* (militari), care aveau o perspectivă mai degrabă imperială decât locală, etnică sau religioasă, și erau loiali dinastiei, și nu teritoriului. În opinia lui Busbecq, selecția elitei otomane pe criterii de meritocrație a

demonstrat superioritatea sa față de omologii europeni. Sistemul otoman reprezenta o sinteză strălucită între religie și politică, într-un imperiu al cărui dinamism a impresionat și a îngrozit în același timp contemporanii din Europa. „Ei rezistă prin trudă, unitate, ordine, disciplină, frugalitate și vigilență“, constata cu mâhnire Busbecq în 1560. „Noi ne lăudăm cu sărăcia populației, cu luxul personal, cu puterea insuficientă și cu un spirit frânt.“[62]

Cu toate acestea, anii 1560 au fost considerați drept apogeul puterii otomane, iar domnia lui Soliman (1520–1566), drept preludiul declinului rapid, pe măsură ce Imperiul Otoman rămânea în urmă. Tratatele istorice clasice prezintă situația ca pe o comedie de moravuri. „Decadența“ otomană este pusă în contrast cu agresiunea și cu acțiunile Europei moderne de început și explicată printr-o conducere slabă, prin creșterea corupției, prin slăbiciunile instituționale ale monarhiei otomane, prin revoltele interne, erodarea autorității centrale, lipsa de inovații comerciale și tehnologice și neputința de a adopta politici de stat care să încurajeze acumularea de bogății.[63] Vom aborda acest subiect într-un alt capitol, dar un diagnostic al declinului este cel puțin prematur. Fără îndoială, sistemul otoman începuse să se schimbe la jumătatea secolului al XVI-lea. Otomanii și-au încetat expansiunea în Europa. Locul cavaleriei feudale (*spahii*) a fost luat de o armată instruită în folosirea prafului de pușcă. Puterea militară otomană se baza din ce în ce mai mult nu pe sistemul *timariot*, ci pe veniturile de la dregătorii care percepeau impozite, al căror control asupra provinciilor părea să fi crescut în detrimentul puterii centrale. Declinul „tributului de sânge“ în secolul al XVII-lea, sub presiunea elitei etnice turce, și cantonarea ienicerilor într-o castă bazată pe ereditate – contrar oricărei logici – au condus la șubrezirea absolutismului făurit în secolul al XV-lea. Revoltele religioase și sociale din Anatolia, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, au fost un indiciu al „vremurilor tulburi“ similar celui care anunța cam în același timp expansiunea explozivă a Rusiei. Însă nu e cazul ca efectele acestor schimbări să fie exagerate. Ar fi o dovadă de înțelepciune dacă le-am percepe ca semne de adaptare la o nouă stabilitate teritorială, la forme de guvernare locală mai sofisticate și mai costisitoare, la un tipar de creștere economică care a funcționat în avantajul demnitarilor din provincie.[64] Așa-numitul „declin“ al autorității centrale poate fi doar un joc înșelător.[65] Ca majoritatea statelor premoderne, nici Imperiului Otoman nu avea mijloacele de a impune o autoritate strictă asupra supușilor săi și a trecut prin faze

alternative de centralizare și de descentralizare. Adevărata realizare din secolul al XVI-lea a fost crearea unui fundament pentru o „federație“ otomană descentralizată, dar surprinzător de unită, care se întindea din nord-vestul Africii până în Golful Persic și de la granița Imperiului Habsburgic până la Imperiul Safavid. Adevărata moștenire pe care au lăsat-o Soliman Magnificul și predecesorii săi nu a fost un stat absolutist, ci o rețea de comunități islamice conduse de elite „otomanizate“, dar care se bucurau de autonomie și rămâneau în același timp loiale autorității, prestigiului și legitimității conferite capitalei imperiale Constantinopol de care depindeau. „Federația“ otomană, mai puțin amenințătoare în ochii Europei decât despotismul sultanilor din vechime, avea să se dovedească extrem de durabilă. Supraviețuirea sa nici nu se punea în discuție la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Dacă otomanii nu au reușit să dobândească o victorie decisivă asupra statelor creștine din sud-estul Europei și de la Mediterană, acest lucru se explică în parte prin diminuarea resurselor deținute în războaiele purtate timp de un secol împotriva Iranului safavid, la est – echivalentul islamic al „războaielor religioase“ care au afectat o mare parte din Europa modernă timpurie.[66] Din punctul de vedere al otomanilor, această luptă era mult mai importantă pentru stabilitatea imperiului decât expansiunea teritorială în Ungaria și Croația. Zonele de graniță fluide din estul Anatoliei și Azerbaidjan au format puntea de legătură între triburile turcice din inima statului otoman și cei care au dominat mare parte din platoul iranian. Dominația otomană în Asia Mică și supremația otomană în majoritatea regiunii Semilunii Fertile depindeau de loialitatea triburilor din această regiune instabilă. Nu e de mirare că sultanii otomani au reacționat cu atâta înverșunare în fața ascensiunii puterii safavide într-o zonă care era axul politicii și culturii turcice.[67]

Ismail I, fondatorul Imperiului Safavid, era fiul marelui maestru al unui ordin militant șiit cu sediul la Ardabil. Ordinul a devenit cunoscut sub numele de Qizilbash, sau „capetele roșii“, de la podoabele purtate. Trăsătura principală a sistemului safavid a fost cimentarea unei confederații tribale prin alianțe comune față de un lider religios dedicat șiismului, forma dominantă a islamului în Podișul Iranului.[68] Ostilitatea șiiților față de majoritatea sunnită (ortodoxă) în islam își avea originea în succesiunea disputată după Mahomed în primii ani ai califatului islamic; intensitatea

acestei ostilități era legată de martirajul lui Hussein, marele conducător șiit care fusese înfrânt și omorât de forțele sunnite și care este comemorat în fiecare an în timpul Muharramului, prima lună a calendarului islamic. Islamiștii șiiți au propriile tradiții scolastice și teologice, propriile orașe sfinte și locuri de pelerinaj la Najaf și Kerbela (teritoriul de azi al Irakului). Șiismul a avut un farmec milenar aparte, prin credința într-un „Imam ascuns“ (căruia îi erau adresate toate rugăciunile) și prin speranța triumfului suprem asupra unei lumi sunnite nedrepte. Pe cale de consecință, islamul șiit a fost, de-a lungul timpului, mai puțin ceremonios față de autoritatea regulilor seculare în comparație cu cel sunnit, dând ascultare mullahului sau învățătorilor religioși.[69] Geniul lui Ismail consta în supraalimentarea unei coaliții tribale (o modalitate des întâlnită în fondarea statelor din vestul Iranului încă de la moartea lui Tamerlan) cu un uriaș devotament față de el însuși și față de succesorii săi ca lideri dinastici ai unei fraternități religioase angajate într-un război sfânt.[70] Înarmat cu această formulă puternică, el a repurtat un succes uimitor. În 1501 s-a autoproclamat stăpânul Tabrizului, cel mai mare oraș din nord-vestul Iranului. La 1510, armatele sale cuceriseră deja Azerbaidjan, Gilan și Mazanderan, de-a lungul Mării Caspice, Hamadan, Esfahan, Yazd, Kirman, Fars și mare parte din Irakul modern, precum și Anatolia, ajungând la Dyarbakir (în centrul Turciei moderne). În acel an i-a învins și pe uzbeci la Merv, în Khorasan, și a pus bazele asimilării unui teritoriu cât mai mare care acoperă azi Afghanistanul, cu tot cu cultura iraniană, în Imperiul Safavid. Dar, patru ani mai târziu, în bătălia de la Caldiran, din estul Anatoliei, armata lui Ismail a fost încercuită și învinsă de otomani datorită superiorității armelor de foc. Cu toate că safavizii au continuat să conteste dominația otomană din Anatolia de Est, Caucaz și Irak încă un secol (safavizii conduseseră Bagdadul între 1508 și 1534, apoi, mai târziu, între 1623 și 1638), înfrângerea lor la Caldiran s-a dovedit decisivă în mutarea centrului puterii safavide din Anatolia în Podișul Iranian. În 1530, capitala a fost mutată de la Tabriz la Kașvin, ca mai apoi să fie stabilită la Esfahan, în 1598.

La momentul respectiv structura originală a guvernării safavide fusese modificată considerabil. Sub comanda lui Ismail și a fiului său, Tahmasp, tributul în oameni al turkmenilor furnizase corpul armatei și șefii de trib turkmeni – „emirii“ – elita militară și administrativă prin care fusese condus imperiul în creștere. Împărțirea pământurilor ocupate a garantat loialitatea

triburilor față de dinastia conducătoare. Dar consecințele au fost lupta dintre facțiuni, conflictele uneori deschise între triburile al căror mod de viață nomad intra în contradicție cu administrația teritorială stabilă. În orice caz, ascensiunea lui Abbas I, al cincilea șah safavid, în 1587, a marcat declanșarea unei revoluții politice. Abbas s-a eliberat de dependența periculoasă față de sprijinul triburilor turcice printr-o metodă similară „tributului de sânge“ instituit de otomani. A recrutat o armată și un corp birocratic dintre *qullari* (sau *gholamani*), sclavi convertiți din comunitățile creștine din Georgia și Transcaucazia, oameni care aveau să-i arate un devotament absolut.[71] La sfârșitul domniei sale, în 1639, mai mult de jumătate din provinciile safavide erau conduse de *qullari*. Abbas a creat, de asemenea, o armată regală de muschetari (etnici iranieni, nu turcici), un corp de cavalerie și de artilerie *qullar*, plătite din veniturile unui număr tot mai mare de provincii *Khassa*, administrate direct.[72] Acest regim a prezentat o diluare deliberată a vechiului caracter turcic al safavismului, precum și o mai mare încredere în etnicii iranieni și în sclavii străini care au îmbrățișat cultura persană, și nu pe cea turcică. Capitala imperiului a fost stabilită la Esfahan, oraș transformat cu ajutorul unui program arhitectural opulent. Acest proiect, care se bucura de patronajul șahului, precum și dezvoltarea unei școli filosofice specifice în Esfahan, au marcat nașterea unei noi culturi persane care va inspira respectul și admirația și va influența gândirea și limba diverselor elite etnice ale unui imperiu care se întindea, în perioada sa de maximă înflorire, de la Tabriz până în Kandahar (cucerit de Abbas în 1622).

Reunificarea teritoriilor savafide în „Marele Iran“ și pacea și ordinea în interior au contribuit la o relansare comercială promovată în mod susținut de putere. Safavizii își foloseau încasările din ce în ce mai mari pentru îmbunătățirea rutelor comerciale și construirea caravanseraiurilor. Sub conducerea lui Abbas, mătasea neprelucrată, principalul produs destinat exportului, a devenit monopol regal (care folosea negustorii armeni ca agenți),[73] iar Esfahanul și orașul său înfrățit, Noua Julfa, s-au transformat într-un mare centru comercial, cu o comunitate de negustători indieni de aproximativ 20 000 de indivizi până la sfârșitul secolului al XVII-lea.[74] Când John Fryer a făcut o călătorie în interes comercial, în 1677, și a colindat străzile în straie persane pentru a nu atrage atenția asupra lui, a descoperit un bazar de țesături mult mai mare decât renumitul Blackwell

Hall din Londra și patru biserici catolice. Șahul le îngăduise călugărilor augustini să ridice o biserică în 1598, ba chiar acoperise și cheltu-ielile pentru decorarea acesteia.[75] Abbas avea o armată destul de puternică pentru a distruge așezământul portughez de la Ormuz, în 1622, și pentru a-și conserva propriul centru comercial de la Bandar Abbas. În cele din urmă, după cum vom vedea, efortul safavizilor de a crea un mare imperiu agrar, cu un comerț înfloritor aflat sub controlul suveranului și o înaltă cultură unificatoare, s-a lovit de neputința de a subjuga total triburile turcice – o oglindire a echilibrului fragil dintre așezările agrare și comunitățile nomade de crescători de animale din Podișul Iranului.[76] Chiar și așa, safavizii au reușit să impună un nivel remarcabil de unitate culturală pe întreg cuprinsul teritoriilor, și asta prin impunerea islamului șiit, prin instituționalizarea lui ca „religie de stat“ [77] și prin declararea limbii persane ca limbă a guvernării și a culturii înalte. Felul în care au înțeles să identifice guvernarea cu uniformitatea religioasă și profundul sentiment religios din rândul populației contrastează izbitor cu modelul otoman și poate explica de ce supremul testament teritorial al safavizilor avea să se dovedească mai grandios decât al rivalilor otomani de la est.

Imperiul Otoman și Iranul safavid au fost urmașele efemerului imperiu pe care Tamerlan l-a construit între 1380 și 1405, anul morții sale. Imperiul Timurid se destrămase în secolul al XV-lea, dar vechea sa capitală din Turan (Transoxiana sau Turkestanul de Vest) a continuat să fie un antrepozit cultural al lumii islamice. Turanul reprezenta încă rampa de lansare pentru viitorii expansioniști de la vest și sud către Podișul Iranului și Orientul Apropiat, sau orientați către câmpiile din nordul Indiei. Elita sa turco-mongolă, extrem de educată, cu o concepție vizionară asupra monarhiei și o mare pricepere în ceea ce privește rețelele comerciale și diplomatice era, de fapt, o clasă conducătoare în căutarea unui imperiu.

La 1500 însă, poate pentru că rămășițele firave ale conducerii timuride nu mai puteau apăra oazele turaniene împotriva atacurilor nomazilor din stepă, autoritatea timuridă în centrul Turanului s-a prăbușit în fața uzbecilor. Babur a fost unul din suveranii timurizi alungați din Samarkand și care s-a refugiat la Kabul.[78] Însă instinctul timurid era încă puternic. În 1519, în fruntea unei armate de 1 500 de oameni, Babur a invadat câmpiile din nordul Indiei, ca un Pizarro asiatic hotărât să ridice un nou Imperiu Timurid. A pătruns în Hindustan nu ca un barbar însetat de sânge din stepele

Asiei Centrale, ci ca reprezentant al celei mai avansate și educate societăți din lumea islamică. În bătălia de la Panipat, de lângă Delhi, Babur a învins dinastia musulmană aflată la conducere, sultanatul Lodi din Delhi, și s-a proclamat stăpân al Indiei de Nord. În spatele acestui triumf au stat curajul său, iscusința militară și dibăcia tehnică atât de caracteristică tacticii mobile de război din Asia Centrală.[79] Dar succesul regimului său de conchistador s-a bazat și pe prestigiul său timurid și pe controlul asupra rutelor comerciale dintre India de Nord și Asia Centrală, pe unde au trecut probabil jumătate din cele mai valoroase exporturi ale Indiei.[80] În vreme ce se bucura de bogățiile capturate în Hindustan, Babur privea cu dispreț imperial dotările și înapoierea acestei colonii. Când a ajuns în Agra, s-a arătat scârbit de starea pământului, exprimându-și dorința de a crea acolo o adevărată Grădină a Paradisului – „Jannah“ – o grădină persană cu sistem de irigații și multe flori. Dar construirea acestei grădini începuse deja: „Și ce îmi văd ochii… în acel loc lipsit de farmec și rânduială, se întindeau mai multe parcele, dispuse în ordine și simetrie… și la fiecare margine, trandafiri și narcise într-un aranjament fără cusur“.[81] Este mult mai probabil ca adevărata năzuință a lui Babur să fi fost să folosească resursele Indiei de Nord pentru a restaura suveranitatea timuridă în Samarkand, capitala lui Tamerlan. Însă moartea sa prematură (a fost înmormântat la Kabul, potrivit dorinței sale) și politica dusă de fiul său Humayun au făcut ca aventura timuridă să se concentreze exclusiv pe stăpânirea Indiei de Nord.

India de Nord, pe care urmașii lui Babur aveau s-o stăpânească, fusese dominată din secolul al XI-lea de elitele războinicilor musulmani de origine turcică și afghană. La 1500, majoritatea subcontinentului indian era împărțit între marile state pe care aceștia le întemeiaseră: sultanatele Delhi, Bengal, Gujarat, Deccan (împărțit deja în cinci state succesoare), Khandesh, Multan și Cașmir. Singurele regiuni în care statele hinduse au făcut față invaziei au fost Mewa (un stat rajputan din nordul Indiei) și Vijayanagar (în sudul îndepărtat). Elitele coloniale musulmane, *ashraf*-ii, au făcut tot posibilul pentru a proteja solidaritatea grupului lor. Ei au menținut o rețea de teologi, predicatori și legiuitori în ideea de a conserva cultura lor distinctă și a evita riscul ca aceasta să fie asimilată de mediul hindus.[82] Pentru a-și asigura suveranitatea permanentă, au construit moschee, colegii, temple și monumente impunătoare, așa cum este *minaretul* sau turnul de la Chhota Pandua din Bengal.[83] În sultanate, puterea se baza pe un sistem de donații

semifeudale de pământ în schimbul serviciilor militare, ca mai apoi să depindă de rezervele agrare ale cultivatorilor hinduși, în special în regiunea „Semilunii Fertile“ din nordul Indiei, care se întindea de-a lungul câmpiilor de pe fluviul Gange.

Acea *entrada* dramatică a lui Babur fusese un început fals. Conducătorii orașului Delhi, care fugiseră în estul Indiei, și-au recăpătat puterea sub șahul Sher, care l-a alungat pe Humayun din India în 1539–1540. Dar urmașii șahului s-au dovedit incapabili să ridice un imperiu nord-indian unit, iar timurizii s-au întors în Delhi în 1555. În timpul domniei lui Akbar (1555–1605), nepotul lui Babur, s-au pus adevăratele baze ale imperiului mogul al timurizilor. Akbar s-a angajat într-o serie de invazii prin care a supus aproape tot subcontinentul, cu excepția sudului îndepărtat, până la începutul secolului al XVII-lea. Nu era vorba aici de o formă de despotism temporar sau de un imperiu efemer ridicat de un pirat. Dimpotrivă, Akbar a folosit tradițiile timuride pentru a crea un sistem imperial mult mai grandios și mai durabil decât cel al foștilor suverani musulmani din India.

La temelia imperiului lui Akbar se afla o clasă de demnitari imperiali – *mansabdari* –, majoritatea de origine central-asiatică sau iraniană[84], care erau cunoscuți și ca emiri, elita militară și administrativă. Aceștia erau răsplătiți prin acordarea unor venituri însemnate de pe urma fermierilor, iar suveranul își asigura astfel deplinul lor devotament. Ingeniozitatea sistemului lui Akbar a constat în atenta separare între veniturile funciare aferente unui *jagir* (una dintre moșiile funciare pe care elita le deținea ca *jagirdari*, vasali) și exercitarea autorității administrative sau judiciare asupra populației sale. Administratorii își exercitau drepturile fiscale, și nu controlul politic, care cădea în sarcina unui reprezentat oficial al *padișahului* – sau împăratului.[85] Centrul imperial putea preveni astfel apariția unui sistem feudal descentralizat. Prin conceperea unei noi și omniprezente reguli de evaluare periodică a veniturilor, statul se asigura că primește partea leului din sumele colectate de administratori. Deși uneori erau forțați de nevoi politice să facă anumite concesii unor nobili locali influenți (și anume celor prea înregimentați pentru a fi ușor de eliminat), miniștrii lui Akbar puteau pune în practică propriul sistem de taxe – colectând, în bani lichizi, poate echivalentul a jumătate din valoarea producției agricole[86] – cu o uniformitate remarcabilă în toate teritoriile.[87]

Această sursă de venituri a fost adevărata bază a puterii imperiale mogule. Din acești bani era plătită armata și era susținut un program cultural care își

extrăgea esența din Samarkandul timurid. În tradiția turco-iraniană, respectată de Tamerlan, Akbar s-a autointitulat rege războinic musulman și monarh absolut peste diverse populații supuse.[88] Potrivit genealogiei sale oficiale, Akbar s-ar fi tras atât din Tamerlan, cât și din Ginghis Han[89], carevasăzică moștenise titlul de „stăpânitor al lumii“. Ritualul de la curtea mogulă – în special apariția zilnică a lui Akbar (*darshan*) pe o platformă suspendată (*jaroka*) – punea accentul pe autoritatea supremă a *padișahului* asupra tuturor supușilor săi, inclusiv asupra celor mai nobili și mai bogați dintre ei. Curtea era nucleul unui opulent patronaj literar. Aici s-au promovat studiul „științelor raționale“ musulmane și cursurile de poezie, principalul gen literar de propovăduire a Cuvântului islamului. Curtea mogulă a avut ca modele Persia și Asia Centrală în ceea ce privește arta și literatura. Persana era limba intelectualității și a demnitarilor. Viața și peisajul din Iran (nu cel din India) i-au inspirat pe poeții moguli, care evocau o lume departe „de influențele viciate ale popoarelor supuse“.[90] La fel ca Tamerlan, Akbar s-a angajat într-un vast proiect de construcție, printre care capitala imperială de scurtă durată de la Fatehpur Sikri a fost cel mai uimitor produs. Regimul lui Akbar a fost cosmopolit și eclectic, un tribut adus influenței Asiei Centrale ca uriaș depozitar cultural. Este posibil chiar ca încercarea lui eșuată de a impune o formă de guvernământ și mai centralizată în anii 1570 și 1580 (ce a dus la marea rebeliune din 1580–1582) să fi fost cumva inspirată de sistemul chinez de birocrație bazată pe meritocrație reflectată de Samarkandul timurid.[91] Akbar s-a făcut totodată remarcat și prin respingerea distincției clare pe care islamul o făcea între credincioșii musulmani (*umma*) și necredincioși. Tot el a abrogat, în 1579, taxa de scrutin pentru nonmusulmani (*jizya*) și a „cochetat“ cu ideea de a propaga o nouă sinteză religioasă a islamismului și hinduismului.

Opulența și strălucirea imperiului lui Akbar au reflectat proporțiile și productivitatea economiei mogule. Cu o populație între 60 și 100 de milioane, beneficiind de bogatul teren aluvionar din Semiluna Fertilă, mogulii stăpâneau o economie mult mai mare și mai bogată decât cele ale otomanilor și safavizilor.[92] India mogulă era o putere comercială majoră datorită exporturilor masive de alimente, textile din bumbac, tutun, zahăr și indigo în special către Imperiul Otoman, Iran și Uzbekistan, cu care se învecina. Negustorii indieni gestionau o rețea extinsă cu Bukhara, Esfahan și chiar Astrahan, aparținând Rusiei moscovite. Meșteșugurile, în special

producerea de materiale textile, erau răspândite peste tot în zona rurală, iar unele statistici sugerează chiar că, la începuturile epocii moderne, capacitatea de producție a Indiei era incomparabil mai mare decât cea a Europei. Mogulii au stimulat deopotrivă comerțul intern și extern. Eficiența sistemului de taxe a creat o rezervă amplă pe care clasa privilegiată și suitele ei o puteau cheltui pe produse de lux și articole lucrate manual. Comerțul interregional a devenit mai accesibil și mai facil datorită păcii mogule și confortului și siguranței în care se putea călători, după cum observau vizitatorii europeni.[93] Suveranii moguli au adus cu ei tradiția Asiei Centrale de protecție și de promovare a negoțului (suveranii Asiei Centrale au fost apărătorii Drumului Mătăsii). Au construit forturi și caravanseraiuri, au ctitorit noi orașe și au extins vechile centre comerciale. Sigur, India mogulă a demonstrat și unele caracteristici „înapoiate“ sau „coloniale“, în comparație cu teritoriul central turco-iranian al lumii islamice și cu civilizațiile rivale din China și din Occident. Era, ce-i drept, mai puțin dezvoltată din punct de vedere tehnic, dar dexteritatea impresionantă a artizanilor indieni compensa lipsa uneltelor necesare. Cu toate că statul avea un rol activ, puține erau semnele că elita privilegiată a celor care încasau taxele și-ar fi folosit averile pentru creșterea producției agricole sau pentru îmbunătățirea productivității în alte domenii.[94] Poate că mediul aspru și instabil i-a descurajat.[95] La moartea lui Akbar nimic nu prevestea că baza economică a puterii mogule avea să se dovedească incapabilă să susțină un mare imperiu și cultura islamică pe care o reprezenta.

Îndelungatul secol al XVI-lea în Asia Răsăriteană

Îndelungatul secol al XVI-lea a fost totodată o perioadă de dinamism excepțional în Asia Răsăriteană – o regiune vastă ocupată de China, Japonia, Coreea și stepa central-asiatică. Etapa de început a dinastiei Ming în China, între 1368 (când a fost instaurată dinastia) și anii 1430, a cunoscut reafirmarea puternică a unei tradiții politice și culturale distincte chinezești după lungul interludiu în care s-a aflat sub ocupația dinastiei mongole Yuan. Primii împărați chinezi din dinastia Ming au restabilit aparatul birocratic și sistemul de control pe care acesta se baza. I-au înlăturat de la putere pe principalii miniștri din regimul anterior și au pus bazele unui absolutism

individual. Și-au declarat devotamentul față de ortodoxismul confucianist și au încurajat tezaurizarea și publicarea textelor lui Confucius. În 1420, Pekinul și-a recăpătat statutul de capitală imperială odată ce finalizarea Marelui Canal a început să asigure transportul regulat de mărfuri din grânarul de pe fluviul Yangtze.[96] Toate acestea sunt premisele care au făcut din dinastia Ming adevărații întemeietori ai unui sistem de guvernământ care a rezistat în China până la revoluția din 1911. Reafirmarea supremației culturale a confucianismului a rezistat cam tot atât.

Dinastia Ming a reprezentat o reacție vehementă împotriva a ceea ce susținătorii ei inițiali au considerat a fi corupție, oprimare și suprataxare de către dinastia mongolă Yuan.[97] Ca semn de respect față de ideile lui Confucius, împărații dinastiei Ming au îmbrățișat o ideologie agrară potrivit căreia pământul reprezenta adevărata avuție, iar avuția era ancorată în obligațiile sociale pe care toți le aveau, de la vlădică până la opincă. Ordinea socială și armonia culturală, condițiile cruciale ale stabilității imperiale erau fixate în sistemul de producție agricolă, sistem de care dinastia depindea ca urmare a plăților în natură și a taxelor percepute pe pământ. Dar, în ciuda uriașei poveri reprezentate de menținerea forțelor defensive de la frontiere, împărații Ming au manifestat rezerve în perceperea unor taxe prea mari, de teama tulburărilor interne care contribuiseră la prăbușirea dinastiei Yuan și dintr-o preocupare atentă ca regiunile agrare să rămână liniștite. Până în secolul al XVI-lea, ajunseseră însă să cârmuiască un sistem birocratic cu funcționari prea puțini, prost plătiți și nepregătiți.[98] O bază fiscală mult prea limitată, precum și refuzul de a permite agențiilor guvernamentale să se implice în comerț au provocat o criză fiscală. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea încercarea de a asigura apărarea la granițe de către o armată care își obținea banii din propriile terenuri agrare fusese total abandonată.[99] Iar la momentul acela, nivelul tulburărilor rurale – relativ scăzut cam pe tot parcursul întregii dinastii Ming – începuse să crească îngrijorător.

Politica dinastiei Ming a căutat să asigure condițiile externe pentru a menține stabilitatea internă. Din acel punct de vedere, faimoasele expediții inițiate de împăratul Yung Lo în Oceanul Indian sub comanda amiralului Zheng He au fost o anomalie, instigată poate de teama vreunui atac din partea lui Tamerlan și apoi a urmașilor lui. Yung Lo, cel de-al „doilea întemeietor“, care a domnit din 1403 până în 1424, a fost un suveran

deosebit de hotărât și de agresiv. Imperialismul său maritim, eforturile îndelungate de a încorpora Vietnamul și campania militară împotriva nomazilor din Asia interioară au contribuit la strategia sa nereușită de a afirma autoritatea Chinei asupra Asiei de Est.[100] Dar efortul a fost prea mare. Urmașii lui au adoptat o alternativă radicală. Aventura pentru obținerea puterii maritime a fost abandonată. Călătoriile și schimburile comerciale pe mare în scop personal au fost interzise. Pentru a securiza nordul Chinei împotriva invaziilor dinspre stepă și a contactelor nedorite cu nomazii, au preferat să se bazeze pe Marele Zid, și nu pe campaniile militare. În principal, Marele Zid, menit să extindă și să consolideze defensiva de la frontieră, a fost construit după 1470, dar construcția a fost terminată abia în următoarele secole. Zidul se afla încă în construcție la momentul căderii dinastiei Ming, în 1644.[101]

Ulterior, conducătorii dinastiei Ming au ales să mențină poziția Chinei în Asia de Est prin accentul pus pe omogenitatea culturală și au respins relațiile comerciale cu străinii. Ceea ce a însemnat o retragere deliberată din politica din Asia interioară, unde dinastia Yuan exercitase o influență incontestabilă. Era nevoie de multă hotărâre pentru a forța comerțul maritim și cel din Asia interioară să se adapteze cadrului rigid al tributului oficial. La începutul secolului al XVI-lea acest demers s-a dovedit imposibil de susținut. Cererea de materiale textile și de grâu din China, ai cărei clienți erau nomazii din stepă, a depășit oferta înaintată prin canalele comerciale oficiale. Conflictele de la graniță s-au intensificat.[102] Vecinii nomazi ai Chinei au atacat și au prădat toate bunurile pe care China refuza să le comercializeze sau pe care nu le putea comercializa, prin lege. Aceeași politică restrictivă a provocat o mare creștere a contrabandei și a pirateriei, în timp ce China resimțea efectele inițiale ale amestecului comercial al Europei și, mai mult decât atât, ale transformărilor politice și economice din Japonia.

Încă de la sfârșitul secolului al XII-lea, Japonia fusese condusă printr-o politică de compromis care îi conferea împăratului autoritatea legitimă, dar lăsa adevărata putere în mâinile shogunului, recunoscut oficial de curtea imperială ca vicerege sau regent. Shogunul sau „generalissimul“ era, sau încerca să fie, un dictator militar numit pe linie ereditară și era ales, de obicei, din rândul generalilor împăratului. Dar puterea shogunului rezida în coalițiile pe care le realiza cu aliații săi aleși dintre lorzii feudali și dintre

samuraii (sau *bushi*) acestora, care reprezentau clasa războinicilor. Sub Shogunatul Ashikaga însă, acest „sistem“ s-a prăbușit ca urmare a „anarhiei feudale“ provocate de feudele aflate în conflict, anarhie care a durat din anii 1460 până la jumătatea secolului al XVI-lea. Cam tot atunci, Japonia secolului al XV-lea trecea printr-o perioadă vizibilă de expansiune comercială. Apăreau noi culturi agricole, se exportau noi mărfuri, inclusiv cupru, sulf și săbii. Controlul dinastiei Ming asupra negoțului însemna că principala piață de deschidere pentru Japonia era accesibilă prin intermediul contrabandiștilor și al piraților. Dar colapsul shogunilor, care împiedicaseră, la rândul lor, comerțul neautorizat și ascensiunea seniorilor „moșieri“ locali (*daimyo*), mulți dintre ei direct interesați de negoț, a încurajat o explozie a expedițiilor maritime japoneze. La 1550, comercianții japonezi, contrabandiștii și pirații *wako* străbăteau mările până în Thailanda, Burma și India. Producția de argint a Japoniei i-a conferit titlul de „Mexicul Asiei“ și i-a asigurat parteneriatul vital cu portughezii și spaniolii care pătrunseseră deja în Pacific.[103] În 1567, împăratul Ming a renunțat să lupte împotriva comerțului ilegal și a deschis porturile Chinei – dar nu și pentru Japonia.[104] Orașul Guangzhou a fost deschis negustorilor străini în 1578. Japonia, la rândul ei, a permis accesul comercianților portughezi, care și-au stabilit cartierul general la Nagasaki în 1571.

Toate aceste transformări din Asia de Est au coincis cu o etapă remarcabilă a mișcării misionare creștine, care își avea cartierul general la Goa, capitala statului portughez din India. Pretențiile Portugaliei de a institui monopolul european asupra explorării și comerțului din Asia fuseseră aprobate de papă, care urmărea răspândirea creștinismului printre păgâni. Goa a fost poarta prin care zeci de misionari au pătruns în Asia. Sfântul Francis Xavier, cofondatorul Ordinului Iezuit, a pășit pe pământ asiatic în 1542, desculț și cu hainele rupte. A murit zece ani mai târziu pe coasta Chinei de Sud. Trupul său a fost dus înapoi la Goa, spre a fi înhumat, ca apoi să fie expus o dată pe an, cadavrul lui rămânând perfect conservat. Prestigiul său de om al Bisericii era atât de mare, încât papa a insistat ca un braț din trupul sfântului să fie trimis la Roma. Alți iezuiți s-au dus la curtea mogulă; unul dintre ei, Roberto di Nobili, a petrecut ani întregi în sudul Indiei în încercarea zadarnică de a reconcilia hinduismul și catolicismul, spre satisfacția brahmanilor. Cel mai însemnat dintre preoții iezuiți a fost, poate, Matteo Ricci. În 1580 a plecat în China și, după ani de demersuri

diplomatice perseverente, a obținut permisiunea de a se duce la Pekin în 1601. Odată ajuns acolo, prin învățăturile sale, adaptate cu dibăcie stilului și influenței erudiților confucianiști, a obținut intrarea la curte. Ricci a fost cel care a trasat prima hartă în China înfățișând cele două Americi. Priceperea lui în cartografie, medicină și astronomie a devenit semnul distinctiv al misiunii iezuite și principala sursă de recunoaștere. Adevăratul scop al lui Ricci – și anume de a-i convinge pe intelectualii confucianiști că percepția lor despre rai era una și aceeași cu percepția lui despre Dumnezeu – s-a dovedit mult prea greu de realizat. Dar, mult timp după moartea sa, misiunea iezuită a rămas cea mai credibilă sursă a cunoștințelor europene despre China, până la sosirea în masă a negustorilor europeni în China de Sud după 1750.

Cu toate acestea, pentru împărații Ming, nici concesiile comerciale, nici încercarea lor de a domoli ostilitatea nomadă de la granițe nu au adus mai mult decât răgaz temporar. În Japonia, după 1570 s-au înregistrat lupte dramatice de reunificare, mai întâi sub Nobunaga, apoi sub Hideyoshi care au încercat să-și impună fără milă supremația asupra războinicilor *daimyo* – ajutați de arme și de muschete care foloseau noua tehnologie a prafului de pușcă. Hideyoshi era hotărât să câștige controlul asupra rutei comerciale dintre Japonia și China care se întindea de-a lungul coastei coreene. Iritat de amânările dinastiei Ming, el a pus la cale un plan uluitor de cucerire a Coreei și apoi a Chinei. În 1592 a invadat Coreea cu o armată uriașă de 200 000 de oameni. Când au intervenit chinezii, a încercat să negocieze o oarecare influență în Coreea și libertatea de a face comerț cu China. Cum chinezii au respins propunerea, Hideyoshi a organizat o a doua invazie în 1597, dar misiunea a fost repede abandonată după ce acesta a murit subit. Ambiția lui Hideyoshi era infinit mai mare decât puterea lui militară. Împărații Ming nu puteau fi înlăturați pur și simplu. Dar adevărata victimă a războaielor cu Coreea au fost finanțele – și sistemul Ming.

Împărații Ming au rezistat în fața amenințării Japoniei, dar încă se confruntau cu presiunea continuă a nomazilor mongoli de-a lungul Marelui Zid. Adversarul lor cel mai puternic construia un imperiu de frontieră care i-a depășit complet după 1620. În anii 1590, Nurhaci, un general nomad de tipul lui Ginghis Han, pusese bazele unei organizări politice manciuriene care combina elementele nomade din păduri și stepe cu comunitățile agrare din cantonul de frontieră aflat la nord-est de Pekin. În timp ce dinastia Ming

pierdea din autoritate confruntat cu criza fiscală și tulburările interne în continuă creștere, Nurhaci și-a întărit controlul la granița dintre mongoli și chinezi, fiind mult mai aproape de aceștia decât era propriul suveran. În 1601, Nurhaci a construit o armată aleasă pe baza „stindardelor“, în care accentul pe identitatea etnică manciuriană se îmbina cu diviziunea în „companii“ militare care îndeplineau funcția de unități-cheie sociale și administrative. În 1615 a trimis o ultimă solie cu tribut la Pekin. Trei ani mai târziu a redactat un manifest în care denunța dinastia Ming și își anunța intenția de a o răsturna. La 1636, atât prin munca de lămurire dusă printre chinezi influenți, cât și prin acțiuni militare, urmașii lui Nurhaci i-au dus la îndeplinire visul – deși propria ascensiune dinastică sub numele de Manchu sau Qing a fost amânată până la căderea Pekinului, înscrisă în arhive în 1644.

Care era semnificația acestei schimbări în „Mandatul Cerului“ și a reunificării Japoniei după 1590? Împreună au pus capăt experimentului „deschiderii“ care s-a încercat în Asia Răsăriteană după 1550. Mai târziu, în secolul al XVI-lea, amestecul expansiunii comerciale și maritime japoneze, deschiderea Chinei și pătrunderea treptată a comerțului european au stimulat dislocările de populație, bunuri și idei.[105] Chinezii și japonezii s-au mutat în sud-estul Asiei; europenii au început să sosească în Japonia și în China. În China, dezvoltarea urbană era încurajată de noile piețe de porțelanuri și mătăsuri de peste mări. Pătrunderea masivă a argintului japonez și american au monetizat plățile în economie și în sistemul fiscal – un câștig important într-o țară fără metale prețioase.[106] E foarte probabil ca Japonia, cu o populație de 12 milioane de locuitori (de trei ori mai mare decât populația Angliei la acel moment), cu sectorul său maritim și rezerva de lingouri să fi fost principalul agent în această deschidere. Misionarii creștini și-au stabilit baza în porturile comerciale din sud-vestul Japoniei după 1580, când au sosit aici iezuiții. Aceștia s-au folosit cu iscusință de interesul pentru creștinism ca un mijloc de a suda societatea într-o epocă atât de agitată.[107] Dar supremația lui Hideyoshi, urmată de reprimarea sistematică a autonomiei seniorilor locali – *daimyo* – de către Ieyasu (1524–1616), primul shogun Tokugawa, anunța încheierea „secolului creștin“ al Japoniei și a scurtei perioade de deschidere spre comerțul pe mare. Creștinismul a fost considerat principalul vinovat pentru rezistența *daimyo*, în special în Kyushu (unde a avut loc o mare rebeliune între 1638 și 1639).

Mulți creștini au fost uciși, iar creștinismul a fost interzis total în 1640. Ieyasu încercase să controleze comerțul extern. Urmașii lui au preferat să excludă Europa cu totul. Spaniolii au fost expulzați în 1624. Negustorii englezi plecaseră deja. Portughezii au fost consemnați pe insula Deshima din portul Nagasaki, iar apoi forțați să plece, în 1639. Japonezilor li s-a interzis să călătorească după 1635. Comercianții și artizanii chinezi continuau însă să sosească: exista un „cartier chinezesc“ în Nagasaki. Influența culturală a Chinei se manifesta încă destul de pregnant. Dar izolarea politică (*sakoku*) față de restul lumii era deja evidentă.

Acest fenomen se desfășura în paralel cu reafirmarea sistematică a ideologiei confucianiste de către noul regim Tokugawa, care-și avea acum capitala la Edo (Tokyo de azi). Guvernarea Tokugawa a menținut formele deschise de feudalism pe domeniile *daimyo*, dar le-a modificat esența. Instituția senioriei feudale era slăbită prin acordarea autonomiei rurale și prin transformarea samurailor din războinici locali în nobili care primeau o simbrie, de obicei în orez, pentru administrarea domeniilor. Pentru legitimizarea acestei noi forme de distribuire, primii shoguni Tokugawa au sponsorizat ideologi și învățători confucianiști. Aceștia au propovăduit mesajul confucianist al ierarhiei celor patru clase, demnitari, țărani, artizani și negustori, și nevoia de a căuta armonia socială și naturală într-o societate bine organizată.[108] În China, sub dinastia Qing lucrurile stăteau cam la fel. Schimbările dinastice nu însemnau neapărat sfârșitul confucianismului, ci înregimentarea deliberată a acestuia în ideologia oficială a noului regim Qing. Suveranii Qing au fost mai puțin ostili față de contactul comercial cu străinii decât predecesorii lor din dinastia Ming. Însă nu aveau deloc încredere în ceea ce presupunea implicarea politică în regiunea de coastă la sud de Yangtze, o zonă geografică îndepărtată, greu de controlat; la toate acestea se adăuga și refugierea loialiștilor Ming, care au fost foarte greu de învins.[109] Dar cea mai însemnată realizare a dinastiei Qing a fost anularea amestecului dezastruos al dinastiei Ming în politica de frontieră. Adaptabilitatea suveranilor Qing la diplomația stepei a înlesnit instituirea Mongoliei Centrale ca zonă-tampon și a împins puterea imperială a Chinei până în inima Asiei interioare. Amenințarea dinspre teritoriile centrale de nord asupra stabilității Chinei era de-acum neutralizată. Japonia cu al său amestec incomod se retrăsese într-o izolare neoconfucianistă; confucianismul triumfase în Coreea și în Vietnam; toate acestea au condus

la ascensiunea Manciuriei care anunța, la rândul ei, o restaurare remarcabilă a ordinii în lumea Asiei de Est. Influența Europei, exercitată din Java, era limitată. Interesul inițial al olandezilor pentru comerțul direct și diplomație cedase în fața unui sentiment de indiferență reciprocă: în 1690, Compania Olandeză a Indiilor de Est a încetat să mai trimită vapoare către China.[110] Între timp, Imperiul Chinei ajunsese la apogeul puterii sale.

Europa privită comparativ

Pentru a putea privi Europa comparativ cu alte părți ale Eurasiei în secolele al XV-lea și al XVI-lea, cititorul european are nevoie de o anumită adaptare mentală. Cunoștințele noastre despre Europa sunt atât de detaliate, încât ne este lesne să o vedem ca pe un furnicar cultural și politic în total contrast cu „amorțeala“ societăților „orientale“. Existența atâtor jurisdicții distincte, fiecare cu propriii conducători, propriile armate, legi și sisteme fiscale, toate într-o permanentă luptă pentru a supraviețui, a contribuit la imaginea unei civilizații dinamice. Dar toată această activitate (și numeroasele documente rezultate) nu trebuie interpretată neapărat drept o dovadă a faptului că statele europene ar fi descoperit mijloacele prin care să-și afirme supremația asupra lumii întregi.

Dimpotrivă. Cele mai dinamice elemente ale culturii moderne europene timpurii nu promiteau neapărat o mare transformare, ci erau mai degrabă un semn al instabilității distructive. Revolta intelectuală împotriva scolasticii medievale târzii și „redescoperirea“ unei literaturi clasice ofertante au constituit principalele ingrediente ale „umanismului renascentist“. Istoria, politica și retorica Romei republicane au exercitat un farmec aparte asupra mediului urban birocratic, înzestrat cu conștiința de clasă, din nordul Italiei și din Flandra.[111] Dar au încurajat și promovarea unei noi concepții despre statul laic care a subminat pretențiile la privilegii ale clerului. S-a ajuns la conturarea unui climat religios și intelectual în care doctrinele și instituțiile Bisericii Catolice puteau fi atacate mult mai sistematic decât prin ereticii izolați sau prin rebelii societății. Succesul uimitor al Reformei protestante s-a datorat creșterii rapide a respectabilității intelectualilor, a interesului stârnit în rândurile conducătorilor laici (cum a fost de exemplu, ducatul Saxoniei, a cărui protecție a fost vitală pentru influența lui Luther) și a asocierii acesteia cu apărarea autonomiei urbane și princiare împotriva

pretențiilor din ce în ce mai mari ale domnitorilor dinastici și ale întemeietorilor de imperii.

În realitate, disensiunile religioase puteau prezenta o adevărată amenințare la adresa ordinii sociale, politice și morale într-o vreme când creșterea demografică și inflația duceau la ascuțirea conflictelor sociale. Când răspândirea acestor disensiuni a devenit alarmantă, papa a declanșat un program de reformare a Bisericii promulgat în Conciliul de la Trento între 1545 și 1563, iar regina Elisabeta I a Angliei a urgentat instituirea unei Biserici Anglicane de compromis – *via media* – în Anglia. Dar războiul ideologic aprig dintre catolici și protestanți nu dădea semne să se oprească după 1560, ba chiar s-a extins prin războaiele religioase din Franța și prin revolta protestanților olandezi împotriva regilor catolici habsburgi. Umanismul renascentist crease un nou model social – individul cu conștiință de sine, competitiv, calculat, imaginat de Jakob Burckhardt,[112] transformând statul dintr-un conglomerat de tradiții într-o „operă de artă".[113] Reforma, pe de altă parte, a insuflat un spirit de rebeliune, intoleranță și dogmatism ce amenința să facă structurile politice occidentale, care se simțeau incomodate una de alta, neguvernabile.

Poate din această cauză cea mai atractivă idee politică a vremurilor a fost dinasticismul. Dinastul era un legiuitor ideal, care se bucura de legitimitate prin descendență (în contrast cu despoții autoproclamați) și impunea loialitate infinită supușilor săi. Combinată cu aceste noi noțiuni de birocrație laică, în care monarhul este fermecătorul patron al educației și al artelor, guvernarea dinastică putea fi considerată un instrument puternic de mobilizare a resurselor sociale și de impunere a ordinii politice. În practică însă, condițiile din Europa au redus drastic potențialul dinasticismului. Puterea locală era încă deținută de conducătorii aristocrați și de rețeaua lor clientelară. Ambițiile acestora și rivalitățile dintre ei au fost adesea mult mai răsunătoare decât decretele regale. Puteau chiar invoca patriotismul local și atașamentul față de tradiție, în opoziție cu schemele centralizatoare ale dinaștilor, apelând apoi la ajutorul disidenților religioși (sau la rezistența conservatoare față de un regim reformator). Cel mai grandios proiect dinastic i-a aparținut lui Carol al V-lea și viza un imperiu universal care să includă teritoriile habsburgice din Germania, Spania și Țările de Jos sub un singur suveran în persoana fiului său, Filip; acest proiect a fost distrus de alianța formată între principii germani și reformatorii protestanți.

Dinasticismul reprezenta o forță îngrijorătoare pe un continent cu structură în fagure cu diferite jurisdicții. Perspectivele și politica dinastiilor depindeau de nașterile și de morțile accidentale, o sursă nesfârșită de pretenții și dispute. „Logica“ dinastică desconsidera autonomia locală și identitatea culturală. Ignora, de asemenea, echilibrul puterii. A provocat o rivalitate înverșunată, exprimată cel mai bine de războaiele dintre casele de Valois și Habsburg din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Și, nu în ultimul rând, a eliminat orice șansă de acțiune unită împotriva imperialismului otoman din sud-estul Europei și de la Mediterană. În 1551, principii germani declarau că mai degrabă ar face pace cu turcii decât să-l accepte pe viitorul rege Filip al II-lea pe tron.[114] Teama față de necredincioși nu a împiedicat o alianță franco-turcă împotriva habsburgilor în 1536. Pe de altă parte, după 1580, nici măcar amenințarea păgânilor nu l-a determinat pe Filip al II-lea să renunțe la lupta împotriva rebelilor olandezi și să concentreze puterea spaniolilor asupra turcilor din Mediterană.[115] Departe de a concepe o supremație comună în restul Eurasiei, politica europeană de stat era mai degrabă obsedată de conflictele interne. Într-un fel aproape simptomatic, bogățiile Lumii Noi au fost folosite pentru a finanța ambițiile dinastice ale Lumii Vechi. Veniturile uriașe pe care le-a obținut prin exploatarea argintului american după 1580 i-au permis lui Filip al II-lea să-și finanțeze războaiele pentru hegemonia dinastică – deși nici aceste bogății neașteptate nu l-au salvat de la falimentul din 1596.[116]

Războaiele religioase și dinastice din secolul al XVI-lea au consumat într-o asemenea măsură energia intelectuală și politică a Europei încât numai epuizarea a adus pacea pe continent la sfârșitul veacului. Dat fiind contextul menționat mai sus, este lesne de înțeles de ce expansiunea europeană era doar o șubredă amenințare față de imperiile islamice sau față de marile state din Asia Răsăriteană. Gândirea europeană și erudiții europeni păreau mai degrabă preocupați de „artificiile“ argumentării teologice. Cercetarea științifică mai avea de așteptat în fața credinței în vrăjitorie și în cititorii în stele, la care aderaseră majoritatea oamenilor educați. Singura excepție de la această regulă a introversiunii politice și intelectuale a reprezentat-o dezvoltarea spectaculoasă a subculturii maritime.

Era de așteptat ca această „peninsulă a peninsulelor“ (un mod de a descrie Europa), înconjurată de numeroase „mări continentale“ – Marea Mediterană, Marea Baltică, Marea Nordului, Canalul Mânecii și Marea

Irlandei –, să dezvolte un sistem dens de comunicare pe mare. Sistem care lăsa totuși de dorit în ceea ce privește varietatea de nave și de tehnici navale care ar fi trebuit să înflorească, în special în zona coastei europene de la Atlantic. Având în vedere combinația de teritorii învecinate ușor accesibile, varietatea ecologică și densitatea populației, Europa era mult mai înzestrată decât alte regiuni maritime, cum ar fi vestul Oceanului Indian (care lega estul Africii de Golful Persic și de vestul Indiei) sau insulele din sud-estul Asiei. Rezultatul a fost apariția mai multor „state maritime“ puternice, cu mult înainte de 1400: Veneția, Genova, Ragusa și Aragon în Mediterană, Portugalia în sud-vestul Europei, Danemarca, Norvegia, Liga Hanseatică, Anglia și mai târziu Țările de Jos în nord. În aceste state, afacerile maritime prosperau ca urmare a unei colaborări profitabile între pescari, negustori și pirați (pe sprijinul cărora se bazau negustorii când rivalii lor recurgeau la forță pentru a-i exclude din comerț).[117] Acest parteneriat a obținut și sprijinul guvernelor, care aveau nevoie de profiturile din comerțul pe mare pe care îl creaseră. Nu a fost deloc o coincidență faptul că alcătuirea hărților și producerea instrumentelor de navigație au fost principalele domenii în care experimentele au fost rapid puse în practică. Până în anii 1570, harta lumii trasată de Ptolemeu (și „redescoperită“, în Europa în secolul al XV-lea) a fost înlocuită de harta mult mai precisă trasată de Abraham Ortelius pe baza rapoartelor călătorilor și negustorilor europeni. Până la sfârșitul secolului, se tipăriseră deja numeroase informații despre Asia și cele două Americi, iar redactarea jurnalelor de călătorie – în stil sobru, științific sau senzațional – devenise o modă.[118]

Era clar ca lumina zilei că la începutul secolului al XVI-lea avantajul comparativ al Europei față de celelalte civilizații eurasiatice se explica prin dezvoltarea timpurie a activității maritime. Avansul simultan al comerțului la mare distanță cu India și cu cele două continente americane era o consecință a acestei dezvoltări. O altă consecință a fost extinderea pescuitului de cod în Atlanticul de Nord, pentru care spaniolii, francezii, portughezii și englezii au rezervat o flotă ce însuma 350 de nave până la începutul anilor 1570.[119] Navigatorii europeni erau experți în folosirea forței de luptă pe mare, ca alternativă la comerț sau ca mijloc auxiliar. Cel mai frapant a fost cazul Portugaliei cu al său *Estado da India* (Statul indian). La începutul secolului al XVII-lea, europenii erau pregătiți să-și proclame dominația asupra comerțului și a transportului pe mare, ocupând, după

numeroase dispute interne, o nișă profitabilă în comerțul la mare distanță. Dar, cu excepția evidentă a teritoriilor americane cucerite, europenii nu au demonstrat că pot înainta dincolo de coastele de mică adâncime unde se desfășurau de obicei aceste activități de nișă. Pe de altă parte, tradițiile și spiritul acestor „oameni ai mărilor“ fără de patrie nu se bucurau de nici un fel de renume printre societățile eurasiatice cu care intrau în contact. Europenii au reușit o expansiune în inima altei societăți eurasiatice doar la frontiera rusă de stepă (și numai în anumite condiții). În sud-estul Europei, avantajul era exact la polul opus.

Singurul imperiu global pe care îl ridicaseră europenii în momentul acela era format din vastul conglomerat de teritorii ocupate de Spania. Puterea spaniolă traversase Atlanticul, întinzându-se din Chile până în New Mexico. Apoi se extindea dincolo de Pacific, până în Filipine, unde se trimitea argintul mexican după 1565, în schimbul produselor de lux aduse tot acolo din China. Lungul și solitarul voiaj de câte șase luni al goeletelor spaniole care ridicau ancora din Manila cu destinația Acapulco în fiecare an, între 1565 și 1815, a fost puntea de legătură cu acest îndepărtat avanpost al imperiului [120]; în cel puțin un voiaj, toți pasagerii și echipajul au murit din cauza bolilor sau de foame, în vreme ce nava plutea în continuare în derivă precum legendara *Marie Celeste*.*** Dar, în ciuda proporțiilor sale impresionante, acest imperiu a însemnat mai puțin decât suma părților care îl alcătuiau. A fost un imperiu care s-a născut în mod neașteptat ca urmare a cererii de pe piața de argint din Europa și din China. A fost construit pentru a impune un monopol la nivel global asupra argintului american (care a reprezentat 80% din rezerva mondială între 1494 și 1850), dar n-a dovedit îndeajuns de multă hotărâre și n-a dispus de suficiente mijloace pentru a duce comerțul european și mai adânc pe piețele asiatice. Nu a existat nici o „strategie măreață“ a capetelor încoronate de a face din Spania centrul economiei mondiale; ar fi fost zadarnic. Filip al II-lea și-a folosit „cincimea regală“ – partea ce se cuvenea monarhiei din comerțul cu argint – în lupta pentru afirmarea supremației Spaniei asupra rivalilor și rebelilor din Europa. Resursele americane, ca și cele spaniole au fost menite să satisfacă lăcomia nestăpânită a „imperialismului mesianic“ regal în misiunea acestuia de a apăra religia catolică de dușmanii ei protestanți, și nu pentru a alimenta o viziune de dominație globală.[121]

Concluzii

Cucerirea teritoriilor americane, comerțul european cu coasta sudică a Asiei și înaintarea Rusiei în stepa nord-asiatică au fost principalele elemente în lărgirea orizontului european și un stimulent colosal pentru ambițiile europene.[122] Dar la sfârșitul îndelungatului secol al XVI-lea (*cca* 1620) existau puține semne că aceste ambiții ar fi declanșat nașterea unei economii globale sau că ar fi dus la slăbirea autonomiei culturale a vechilor civilizații din alte regiuni eurasiatice. Rezervele de argint din America le asiguraseră europenilor doar intrarea pe piețele asiatice, mai precis acolo unde cererea pentru produsele exclusiv europene era foarte mică. În Imperiul Otoman și în China, sub dinastia Ming, dar și în Europa, prețurile și rezervele monetare fuseseră afectate. Dar mărfurile care circulau în acest nou comerț global nu erau de primă necesitate, ci produse de lux; iar volumul lor era nesemnificativ. În secolul al XVI-lea, aproximativ 50 până la 70 de corăbii navigau anual din Lisabona spre Orient [123], iar traficul de produse de manufactură, cum ar fi porțelanul sau textilele, se desfășura în principal spre vest, în direcția Europei, și nu invers.

Nu existau nici prea multe dovezi cum că balanța avantajului tehnic sau cultural s-ar fi înclinat semnificativ într-o direcție sau alta. Cea mai exportată tehnologie în secolul al XVI-lea a fost poate cea a prafului de pușcă, domeniu în care europenii excelau. Artileria otomană folosea experți europeni. Războiul „feudal“ din Japonia a căpătat o cu totul altă față odată ce armele de foc au început să fie importate din Europa. Dar, nici în Japonia, nici în Iran, nici în India mogulă, sistemul social și cel politic nu au ținut pasul cu inovațiile din domeniul militar. Nici „discrepanța“ tehnică n-a creat un dezechilibru remarcabil între capacitatea militară a statelor europene și cea din restul statelor eurasiatice. Dimpotrivă… Amenințarea expansiunii otomane asupra Europei s-a simțit până târziu, în anii 1690. Pentru India și Asia Răsăriteană, mașina de război europeană era absolut irelevantă din cauza distanței. Totodată, tiparele privind consumul, codurile etichetei sociale și noțiunile de ierarhie din restul Eurasiei nu păreau a fi fost influențate vizibil de comportamentul europenilor. „Schimburile columbiene“ între produsele naturale din Lumea Veche și cea Nouă au diversificat agricultura eurasiatică prin introducerea de noi culturi, cum ar fi porumbul sau cartofii, dar nu au creat o dependență față de furnizorii

europeni.[124] Activitățile europene din Americi au stârnit prea puțin interes în restul Eurasiei.[125] Cosmologia islamică și est-asiatică nu și-a pierdut încrederea în fața cunoașterii europene sau a izbucnirilor violente din religia și ritualul european.

În cele două secole după moartea lui Tamerlan, Eurasia a rămas divizată în cele trei lumi civilizate despre care am discutat până acum, la care s-au adăugat alte câteva, civilizațiile budiste și hinduse, peste care am trecut discret. Nimic nu demonstra faptul că diferențele culturale se reduceau. Mai mult decât atât, crearea energică de noi state pe tot cuprinsul Eurasiei, precum și răspândirea cunoștințelor (prin cărțile tipărite în Europa și Asia Răsăriteană) nu făceau decât să întărească diferențele dintre acestea și să crească miza identității culturale. Intersectarea culturilor năștea, de bună seamă, sentimente contradictorii. Bizara legendă a dintelui lui Buddha a demonstrat cât de repede se putea trece de la indiferență la fervoare religioasă. În 1560, viceregele din Goa a condus un atac asupra regatului budist Jaffna (Sri Lanka de azi). Printre obiectele de preț furate (sau cel puțin așa avea să se demonstreze) era și dintele lui Buddha, cea mai venerată relicvă a lumii budiste. Această ispravă avea să devină cunoscută în toate statele budiste din jurul Golfului Bengal. Regele din Burma a oferit o recompensă uriașă în schimbul relicvei, iar viceregele a acceptat. Dar, înainte de încheierea înțelegerii, Inchiziția a intervenit. Inchiziția din Goa era o entitate deosebit de puternică, purtând un război constant împotriva superstițiilor (necreștine) și a ereziei. Câțiva ani mai târziu a impus scoaterea în afara legii a ritualurilor hinduse din enclavele portugheze din India. Departe de a considera dintele lui Buddha drept o afacere profitabilă (ceea ce era, din nefericire, pentru alții), Biserica a văzut în capturarea relicvei de către creștini o victorie providențială – o șansă de a distruge una din cele mai puternice arme ale dușmanului (întrucât clerul nu avea nici o îndoială asupra puterilor relicvelor în general). Viceregele a fost obligat să restituie dintele. Acesta a fost scos din caseta sa, făcut pulbere și ars. Aici, ca și în alte părți, „Epoca Descoperirilor“ din Eurasia provocase doar o întâlnire a trupurilor, nu și a spiritelor. Rămâne de văzut dacă „Epoca Comerțului“ avea să fie o altă poveste.

Corabie americană descoperită plutind în derivă în apele Atlanticului pe 4 decembrie 1872 (n.tr.)

3. Echilibrul modern timpuriu

3. Batavia (Jakarta de azi), capitala colonială a Indiilor de Est Olandeze

Îndelungatul secol al XVI-lea al expansiunii europene a culminat cu întemeierea coloniilor engleze și franceze din nordul Americii de Nord și cu implicarea olandezilor și a englezilor în lumea comerțului din Indiile de Est. Dar, între 1620 și 1740, ritmul expansiunii Europei a încetinit ușor-ușor. După cum am văzut deja, „marșul pentru întâietate“ al Europei moderne timpurii a fost din mai multe puncte de vedere doar o iluzie optică, un produs înșelător al retrospectivei. Europenii s-au trezit sfâșiați de islamul triumfător chiar și în momentul în care invadau Lumea Nouă și Oceanul Indian. Reușitele lor politice, militare și comerciale au fost egalate sau depășite de otomani, safavizi, moguli, dinastia Ming și shogunatul Tokugawa. Trăsăturile fundamentale ale istoriei eurasiatice, nu numai europene, în epoca modernă timpurie au fost crearea de state și inovațiile culturale.

Europenii au fost, fără îndoială, cei care au înregistrat cele mai spectaculoase pătrunderi în Lumea Exterioară, cei care au pus stăpânire pe uriașele resurse de pe cele două continente americane și tot ei au fost cei care au deschis rutele comerciale care făceau legătura între Asia de Sud-Est, India, Africa de Vest și Americi. De aici nu trebuie însă să tragem concluzia că ei ar fi creat fundamentul excelenței globale sau că ar fi fost pregătiți să încercuiască, să izoleze și să subjuge alte societăți și culturi eurasiatice. Nimic nu dădea de înțeles, de exemplu, că Europa s-ar fi scuturat de dependența îndelungată față de manufactura asiatică costisitoare; sau că priceperea organizațională – civilă sau militară – a europenilor le-ar fi conferit acestora un avantaj special asupra altor eurasiatici; sau că erudiția lor le-ar fi asigurat mai multe avantaje materiale sau o dominație intelectuală asupra altor culturi; sau că slăbiciunile geostrategice care le blocaseră înaintarea în îndepărtatul Occident eurasiatic fuseseră depășite prin inovațiile din transportul și războiul maritim încă de pe vremea romanilor. Prin includerea Europei vechi într-o nouă „lume“ euroatlantică, occidentalii au acumulat teritorii la fel de variate și întinse precum cele care alcătuiau lumea islamică sau Asia Răsăriteană. În epoca modernă timpurie existau mai puține dovezi că această expansiune teritorială avea să atragă după sine transformările interne care au stimulat ulterior supremația Europei.

Într-adevăr, comparativ cu drama descoperirilor și cuceririlor, cu ale căror consecințe europenii abia începuseră să se obișnuiască la începutul

secolului al XVII-lea, secolul ce a urmat și după aceea a fost o etapă de transformări treptate în relațiile Europei cu lumea extraeuropeană. Câștigurile neașteptate ale acestor „descoperiri“ n-aveau să se repete. Condițiile politice și economice din lumea euroatlantică au limitat goana după alte teritorii. Puterile maritime europene, prea preocupate cu rivalitățile din Atlantic, au demonstrat un interes minim pentru crearea de imperii în Asia. În același timp, statele islamice și cele din Asia Răsăriteană dovedeau o mai mare robustețe decât au lăsat să se înțeleagă istoricii de mai târziu, care au bătut monedă pe dinamismul european și pe decăderea Asiei. Sfera civilizației islamice continua să se lărgească. Iar puterea imperială din China își atingea apogeul în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Prestigiul manufacturierilor indieni și chinezi în Occident începuse să apună. Priviți în această lumină, cei 150 de ani dinaintea ocupației britanice din Bengal de la 1757 nu au reprezentat doar un lung preludiu al „revoluției eurasiatice“ prin care Europa a dominat restul Lumii Vechi. Vorbim despre o perioadă aproape de echilibru între societățile dominante din Eurasia, dar și între invadatorii europeni și comunitățile native din diverse părți ale Lumii exterioare. Rămânea o singură întrebare: cât de mult avea să reziste acest tipar global al rivalității, colaborării și coexistenței creat de expansiunea geografică și de o mai strânsă interdependență economică a societăților Lumii Vechi? Și care societăți, dacă vor exista, vor depăși barierele tehnologice, organizaționale și culturale spre o dominație mai largă?

Limitele ambiției: europeni într-o lume mai largă

Așadar, mare parte din această perioadă, europenii s-au concentrat mai mult pe consolidarea controlului lor în lumea atlantică și mai puțin pe cucerirea de noi teritorii. Scopul explorărilor geografice, o dovadă clară a tenacității lor remarcabile, a fost totuși destul de modest comparativ cu alte demersuri. Întinse zone de pe glob au rămas nehașurate pe hărțile europene – chiar și în America de Nord, unde rivalitatea internațională între europeni era crâncenă. Deși poziția pe hartă a golfului Hudson era deja cunoscută la 1610, abia în 1682 René Robert La Salle a traversat de-a lungul rutelor fluviale chinuitoare America de Nord de la Montréal până la gurile fluviului

Mississippi.[1] Până pe la 1700 s-a crezut că regiunea California era doar o mare insulă.[2] Afirmația lui Bering că nu exista nici o fâșie de pământ care să unească Asia și America a fost confirmată public abia în anii 1740. Până după 1750, presupunerea generală a fost că o uriașă „Mare a Vestului" se întindea dincolo de colinele ce mărgineau golful Hudson.[3] Geografia Americii de Sud era mult mai bine cunoscută, dar mare parte din interiorul mai îndepărtat al continentului, cum ar fi Amazonia și Patagonia, a rămas un fel de *terra incognita* (pământ necunoscut) până în secolul al XIX-lea.[4] Configurația geografică a Pacificului, așa cum fusese gândită de europeni, a fost dominată de mirajul unui mare „continent sudic" – Terra Australis,[5] până în momentul expedițiilor lui Cook din perioada 1760–1770. Cât privește Africa de Vest, de Est și Central-Sudică, europenii nu cunoșteau mai mult de teritoriile înguste de coastă vizitate de negustorii de sclavi și de alți comercianți. Drept urmare, în 1750, exploratorii erau convinși că fluviul Niger curgea de la est la vest până la Atlantic, prin Gambia și Senegal – o confuzie care le-a oferit ambelor țări o semnificație nemeritată.

Acest vast tărâm al ignoranței geografice a limitat misiunile europene în Lumea exterioară la un arhipelag de așezări, mine și antrepozite comerciale legate între ele printr-o rețea de drumuri care rămâneau deschise doar grație unui efort susținut. Explorările mai extinse erau împiedicate în parte de dificultățile de ordin tehnic: costurile ridicate ale călătoriilor pe uscat; obstacolele create de climă și de diverse boli care omorau oamenii pe capete; refuzul căpeteniilor indigene de a permite accesul iscoadelor și al intrușilor care ar fi putut sparge monopolul asupra blănurilor și a sclavilor. În Africa de Vest, comercianții europeni trebuiau să fie atenți să nu-i jignească pe conducătorii locali, care îi puneau imediat la punct. Armatele conduse de aceștia erau redutabile – vezi exemplul regatului Dahomey, ai cărui soldați erau echipați cu arme de foc importate.[6] În afară de o sponsorizare limitată din partea statului, la baza acestor expediții – un termen inexact care definea de regulă acțiunea de „cartografiere" a drumurilor comerciale existente, cu ajutorul informatorilor locali – nu exista de obicei decât perspectiva câștigului comercial sau a noilor potențiale așezări. Dar avântul economic și demografic se manifesta cel mult în sincope. Goana după aurul brazilian din 1690 a atras imigranți și a încurajat coloniștii de frontieră – *bandeirantes* – din São Paulo să forțeze limitele necunoscutului – *sertao* – în căutare de noi teritorii.[7] Dar în

teritoriile spaniole din America valul de imigranți a scăzut dramatic după 1625.[8] Acțiunea englezilor de colonizare a Americii de Nord se desfășura lent. Abia la 1670 – deci după un secol și jumătate de la sosirea lui Cortés în Mexic – au căpătat coloniile de pe continent o oarecare siguranță împotriva problemelor economice și a contraatacurilor indienilor.[9] Migrarea către coloniile britanice din Caraibe s-a accelerat deoarece perspectivele economice de acolo erau mai încurajatoare. Potrivit unui studiu recent, albii din Jamaica erau de zece ori mai bogați decât cei din coloniile britanice de pe continentul american. Însă clima subtropicală și maladiile locale sau „importate“ au făcut nenumărate victime. Între 1700 și 1750, în Jamaica au debarcat între 30 000 și 50 000 de imigranți europeni, dar în 1752 populația albă abia dacă număra 10 000.[10] La 1700, în coloniile britanice din America și Caraibe existau probabil 250 000 de coloniști albi.[11] Ritmul înaintării în interiorul continentului era foarte lent: abia prin 1750 au început omniprezenții coloniști speculanți de terenuri și acoliții lor din guvern să arate interes dincolo de Munții Apalași. Cât despre numărul coloniștilor francezi din Noua Franță (Québec), Acadia (Nova Scotia de azi) și Louisiana, acesta era modest: circa 60 000 de locuitori în jurul anilor 1750.

În total, la jumătatea secolului al XVIII-lea, existau între 3 și 4 milioane de locuitori europeni în coloniile spaniole, franceze, britanice și portugheze din America – adică 5% din întreaga populație a Europei, inclusiv Rusia. Dar majoritatea emigranților sosiți în Americi de peste Atlantic nu erau europeni liberi, ci sclavi din Africa. O sursă credibilă sugerează faptul că, la 1820, pe cele două continente americane trăiau de patru ori mai mulți africani decât europeni – în jur de opt milioane, comparativ cu două milioane de europeni.[12] Rata mortalității în insulele tropicale din Caraibe a fost uriașă. Colonii precum Barbados, care au depins inițial de munca lucrătorilor din Insulele Britanice, au trecut la exploatarea sclavilor după 1670.[13] Sclavia a avut două efecte importante asupra migrației europene. Odată introdusă, a suprimat practic nevoia de mână de lucru din Europa pentru plantații, iar din cauza răspândirii bolilor aduse de sclavii africani a crescut rata mortalității printre europenii care continuau totuși să vină.[14] Dar, în mod paradoxal, prin dezvoltarea plantațiilor, au apărut în cele din urmă piețele locale (pentru alimente, materiale de construcții și mici producători) de pe urma cărora emigranții europeni de mai târziu aveau să profite. Colonizarea agrară din Lumea Nouă nu putea fi profitabilă decât

dacă se concentra asupra celor câteva mărfuri din regiunile subtropicale produse cu ajutorul sclavilor. Începând din 1660, zahărul a devenit principalul produs, urmat la mare distanță de tutun și apoi de cacao și de ciocolată.[15] Dar până și zahărul pălea în comparație cu argintul exploatat în Peru (din ce în ce mai puțin) și în Mexic (din ce în ce mai mult). Argintul a rămas principalul produs la export, în ciuda producției în continuă scădere. Situația avea să se schimbe dramatic după 1750.[16]

Coloniile producătoare de zahăr din Caraibe au fost urmările bizare ale expansiunii europene. Tot ce era necesar pentru a le face profitabile – cu excepția solului, desigur – era adus din afară: capital, „administratori“ (proprietarii de plantații și supraveghetorii europeni), mână de lucru (sclavii din Africa) și chiar și rădăcinile de trestie-de-zahăr, care erau aduse în Caraibe din Insulele Canare. Frica era la ordinea zilei, pentru stăpâni și pentru sclavi deopotrivă: frica de atacurile rivalilor europeni, frica de răzvrătirea sclavilor, frica de pedepsele aplicate de albii răzbunători și aprigi, frica de molimă, frica de climă, într-o zonă unde furtunile și uraganele erau la ele acasă. În coloniile britanice precum Barbados, Leewards și Jamaica, proprietarii de plantații se purtau de parcă ar fi trăit în Europa. Purtau peruci și îmbrăcăminte din lână, mâncau cantități apreciabile de pâine și carne (carne în saramură, adusă din America) și beau de stingeau, de sete sau doar ca să uite. În secolul al XVIII-lea, Indiile Britanice de Vest erau un adevărat Vest Sălbatic. Un guvernator i-a tăiat părul unei femei care îi refuzase avansurile. Un altul reclama „poftele trupești monstruoase și nefirești“ ale proprietarilor de plantații și patrula noapte de noapte pe străzi pentru a-i împiedica pe aceștia să-și satisfacă plăcerile. Mai târziu, deloc surprinzător, a fost atacat în propriul palat și, după o luptă care a inclus chiar și folosirea unui tun, a fost asasinat de cetățenii furioși. Succesorul său a fost încarcerat pentru că furase argintul bisericii. Când capitala Jamaicăi, Port Royal, a fost distrusă de un cutremur și de inundațiile care au urmat în 1692, catastrofa a fost interpretată drept pedeapsă divină.

Argintul și aurul (din Brazilia), zahărul și tutunul – mărfuri destul de valoroase cât să merite costurile transportului la mare distanță – erau componentele vitale ale comerțului transatlantic. Dar contribuția acestora la eficiența și la productivitatea economiei europene era limitată și indirectă. Cererea de zahăr și de tutun în Europa a crescut foarte repede (în cazul

zahărului, mult mai rapid după 1750).[17] Argintul și aurul au contribuit la extinderea monetizării din economiile europene. Dar o mare parte din argint a fost reexportat în Orient pentru a plăti textilele, porțelanul, mătasea, ceaiul și condimentele din Asia: exporturile olandeze și britanice către India din această perioadă au fost preponderent compuse din lucruri de preț, argint și aur.[18] Produsele americane nu furnizau baza pentru noii producători sau pentru noile tehnologii: au stimulat cererea pentru importurile din Asia. Nici economiile americane din această epocă mercantilă a reglementărilor comerciale nu putea oferi o piață de export suficient de dinamică pentru a accelera comerțul și producția europeană, cu excepția câtorva orașe și ramuri comerciale. Comunitățile americane care prosperau ca urmare a negoțului cu lingouri, zahăr și tutun reprezentau o piață valoroasă spre care exportatorii britanici s-au îndreptat în secolul al XVIII-lea.[19] Dar proprietarii de plantații din Caraibe cheltuiau mare parte din venituri pe sclavi,[20] așa încât o mare parte din populația americană a fost târâtă în sclavie sau semisclavie ajungând să trăiască sub nivelul de subzistență. Mare parte a populațiilor amerindiene erau sărace sau marginalizate. În Caraibe, tarifele percepute de navigatori, agenți de schimb și creditori, precum și trimiterea unor sume spre spre locul de origine al proprietarilor absenți au scăzut drastic profiturile și cererea locală. Suprastructura costisitoare a birocrației mercantile, cu tot alaiul ei de oficiali și pensionari aristocrați și oligarhia lor privilegiată vor fi fost, cu siguranță, principalii beneficiari ai acestei părți din chilipirurile americane. Produsele coloniale au fost o completare utilă în negoțul din interiorul Europei – dat fiind că erau produse foarte cerute, au ajutat la reechilibrarea balanței regionale.[21] Cât privește perioada dinainte de 1750, lumea comerțului atlantic a fost un sprijin vital pentru vechea ordine – *ancien régime* –, și nu neapărat un element dinamic în transformarea industrială a economiilor europene, chiar și a celor mai avansate.

În realitate, tiparul comerțului maritim al Europei cu Asia și cele două Americi a reflectat lipsa de uniformitate a realizărilor economice europene din „perioada de criză“. Cea mai mare problemă în perioada respectivă a fost legată de dinamica populației: stagnare, înrăutățită de efectele războiului, în secolul al XVII-lea, expansiune lentă după 1700. Lipsit de cererea suplimentară generată de creșterea populației, comerțul a stagnat. Piața cerealelor din Europa de Est, din vestul și din sudul continentului a

căzut și s-a redus și mai mult prin adoptarea porumbului și a orezului ca înlocuitori autohtoni. Productivitatea agricolă nu dădea semne de redresare, iar foametea a rămas o amenințare constantă în secolul al XIX-lea. Rețeaua de comunicații din interiorul continentului, aflată la mare depărtare de albiile râurilor și de căile navigabile artificiale, era în continuare nesigură, lentă și costisitoare. Înainte de 1750 nu s-au înregistrat prea multe semnale nici în ce privește productivitatea din industria manufacturieră – în nici un caz nu în măsura în care ar fi putut reduce semnificativ costurile anumitor produse pentru consumatorii din Europa sau din afara ei. Un număr foarte mare de europeni erau captivi într-un soi de amorțeală rurală provocată de șerbie, larg răspândită atât în Europa de Est, cât și în Rusia.

În acest interval de slabă creștere economică, statele maritime din nordul Europei au fost cel mai bine plasate pentru a prospera. Comunicațiile navale ieftine au favorizat specializarea, devenită posibilă și datorită creșterii eficienței.[22] Accesul la o gamă variată de mărfuri, inclusiv produse coloniale, le-a permis acestor state să obțină beneficii optime de pe urma unei rețele comerciale bogate – cel mai la îndemână și mai folosit schimb de bunuri și de credite bancare spre nenumărate destinații. Rezultatul notabil al acestei perioade a fost dezvoltarea orașelor portuare în care erau concentrate mare parte din aceste avantaje – Londra, Hamburg și Amsterdam. Flota comercială engleză și-a dublat efectivul între 1660 și 1690.[23] În general, urbanizarea s-a dezvoltat ca urmare a extinderii marilor orașe – capitale și porturi maritime – în detrimentul târgurilor mai mici. Aici înfloreau averile și se năștеau noi stiluri de viață, aici s-au schimbat cel mai rapid tiparele de consum și tot de aici se dădea ora exactă în materie de mâncăruri, medicamente, băuturi, țesături și obiecte de uz casnic.[24] Tot aici, promovarea vieții sociale, a forței de muncă și a petrecerii timpului liber a devenit cea mai vizibilă.[25]

Aceste motive au stat, parțial, la baza celei mai importante schimbări din această perioadă, și anume dezvoltarea unui grup de state comerciale și maritime care au format „esența“ progresistă înconjurată de o „periferie“ europeană și colonială a cărei dezvoltare economică era permanent modelată de discrepanțele de putere, avuție și expertiză tehnologică. Și în tot acest timp, între aceste state principale se ducea o grea luptă pentru hegemonia comercială și imperială.[26] Dar, în pofida faptului că aceste „state maritime“ făceau cel mai bine față condițiilor economice ale perioadei,

puterea și importanța lor nu trebuie exagerată retrospectiv. Mare parte din activitatea lor comercială de peste mări era riscantă și neprofitabilă,[27] așa cum o demonstrează greutățile întâmpinate de Compania Regală Africană, de Compania Mărilor de Sud și de Companiile Olandeze ale Indiilor de Vest și de Est.[28] Rivalitățile comerciale din afara Europei, infrastructura alcătuită din fortărețe, convoaie și reglementări mercantiliste, toate acestea au impus deseori costuri de tranzacție uriașe, uneori dezastruoase pentru comercianți.[29] Operațiunile comerciale și militare la mare distanță erau riscante și de multe ori ineficiente: în ciuda superiorității navale și financiare, nici englezii, nici olandezii nu au reușit să străpungă total sistemul comercial spaniol din Americi. Aparatul financiar al puterilor maritime era extrem de vulnerabil în fața consecințelor războiului și a instabilității politice: în 1745–1746 invazia pretendentului la tronul britanic, Charles Edward Stuart (Bonnie Prince Charlie sau Tânărul Pretendent) a creat panică financiară la Londra. Și, în ciuda complexității relative, economiile maritime din nord-vestul Europei nu au exercitat o dominație foarte clară asupra economiilor din interiorul continentului european create de industria manufacturieră, rețelele comerciale și „cameralismul“ intervenției și al reglementărilor din partea statului. Ar fi corect să amintim rezistența reușită a statelor din interiorul Europei în fața dominației „puterilor maritime“. O privire de ansamblu asupra rivalităților economice eurasiatice și globale ne arată că sectorul maritim al economiei europene a fost pur și simplu prea redus, prea limitat de resursele economice și demografice pentru a spera la hegemonie economică globală în epoca preindustrială, și asta în pofida succesului repurtat în dezvoltarea negoțului peste Atlantic și în descoperirea de noi clienți printre expatriații europeni din Americi.

Această economie europeană, care a cunoscut o dezvoltare anevoioasă, trebuia să susțină o suprastructură sociopolitică elaborată compusă din curteni, birocrați, clerici și aristocrați. După marile războaie și tulburările interne din prima jumătate a secolului al XVII-lea, s-a observat o consolidare treptată a autorității sociale și politice pe întreg cuprinsul Europei. Răscoalele țărănești și rebeliunile regionale s-au rărit. Odată ce ordinea politică a început să exercite un control mai eficient, s-a înregistrat o creștere constantă a cheltuielilor de stat și a taxelor[30] – în special impozitarea indirectă, care a căzut disproporționat în sarcina celor săraci.

Dar trecerea la un sistem de guvernare specializat și sistematic nu a fost posibilă decât cu prețul unui compromis radical cu puterea aristocratică înregimentată. În Franța, de exemplu, asta a însemnat cooperarea cu rețeaua de clienți ai aristocrației din provincii.[31] În Anglia, aristocrația a acceptat guvernul parlamentar numai după ce i-au fost oferite funcții, pensii și compromisuri electorale pe cheltuiala contribuabililor. În Imperiul Habsburgic, prețul loialității aristocrației față de Coroană a fost dominarea unei mici oligarhii de familii importante și asigurarea de către stat a iobăgiei rurale ca element central al ordinii sociale.[32]

Apariția treptată a unui vechi regim mai organizat în mare parte din Europa nu a însemnat neapărat o diviziune clară în state naționale unificate. „Germania“ a rămas în continuare un amestec de peste 300 de state, cele mai multe dintre ele de dimensiuni neînsemnate. Dinastia Habsburgilor, cu teritorii în Belgia modernă (după 1713), în nordul Italiei, în Ungaria (după 1683), în Europa Centrală și în nordul Balcanilor, conducea o alianță slab sudată de diferite principate, unificată incert de împărat. Chiar și în Franța, integrarea provinciilor dobândite prin căsătorie, alianțe diplomatice sau cucerire a fost un demers anevoios: la 1720, Parisul a zădărnicit conspirația separatiștilor bretoni aduși la disperare de greutățile economice și de povara fiscală.[33] Unificarea insulelor britanice sub un singur monarh a început precaut prin unirea Angliei cu Scoția, în 1707, ca apoi să fie pusă la încercare de două revolte în Scoția și de amenințarea permanentă a irlandezilor nemulțumiți. În statele maritime din vestul european, dar și în imperiile din estul Europei, politica externă depindea încă, în mare măsură, de loialitatea provinciilor periferice.

Două consecințe importante au rezultat din gradul limitat de integrare politică pe care principalele state ale vechiului regim l-au atins. Prima ține de faptul că le lipseau mijloacele necesare pentru a exercita un real control asupra activității supușilor și a cetățenilor lor din lumea extraeuropeană. Politicile coloniale erau rezultatul unei permanente lupte între mișcările mercantile de lobby, rețelele aristocrate și Curte și deseori coloniștii și comercianții erau lăsați să se descurce singuri, într-o „salutară neglijare“.[34] A doua consecință se referă la absența oricărui sentiment naționalist al europenilor și, ca atare, singura bază practică a vieții politice era loialitatea față de dinastie. În realitate, prerogativele dinastice se pierdeau în organismele consultative și reprezentative care apărau libertățile și

privilegiile consacrate. Dar această veche ordine nu avea nici o ideologie proprie și nici un model politic care să poată fi exportate altundeva sau să fie transferate cu ușurință în teritoriile exotice de peste ocean. Echilibrul drepturilor și prerogativelor din fiecare stat (și din fiecare aparat de stat) depindea de tradiția locală și de precedentele existente, moștenite și apărate de interesele locale. Acest mod de gândire a traversat oceanul în coloniile americane odată cu spaniolii și cu englezii și poate fi o explicație pentru dificultățile întâmpinate de fiecare dată când s-a încercat impunerea autorității imperiale.[35] Drept urmare, era greu de înțeles cum un stat european și-ar fi putut extinde radical teritoriile de peste mări fără să pună în pericol mecanismele politice fragile de care depindea stabilitatea în țară. Nu este surprinzător că era ceva obișnuit pentru comentatorii politici să sublinieze importanța păstrării unui teritoriu compact astfel încât echilibrul prerogativelor regale cu privilegiul aristocratic, mercantil, religios, local și regional să nu fie dat total peste cap.[36]

Și, într-adevăr, cu toate că a reprezentat o expansiune fantastică a lumii europene, America a fost totodată și dovada limitărilor expansiunilor statelor monarhice. Atât în coloniile spaniole, cât și în cele engleze din America, prețul expansionismului imperial a fost autonomia colonială *de facto*.[37] Când Nathaniel Bacon, un proprietar de plantație înstărit din Virginia, a condus rebeliunea împotriva guvernatorului în 1676 (acuzându-l că fusese prea îngăduitor cu populația Pamunkey), iar capitala coloniei de la Jamestown a ars din temelii, guvernul de la Londra nu a putut interveni în nici un fel. Din fericire, poate, Bacon a murit de dizenterie înainte de a-și consolida regimul rebel.[38] Guvernele imperiale manifestau în general reținere când era vorba să trimită forțe militare și să folosească resurse navale pentru a apăra sau a-și extinde coloniile, colonii ai căror guvernatori trebuiau să se lupte (cu tot cu dezavantajele presupuse de distanță) cu tot soiul de lobby-uri interne, clici și interese, toate cerând atenția monarhilor și a miniștrilor. Sigur că guvernele de la Londra, Paris și Madrid erau profund preocupate să-și pună la adăpost profiturile din comerțul maritim și erau pregătite să folosească forța pentru a preveni orice amestec din partea statelor rivale. Astfel de tensiuni au dus la războiul dintre spanioli și englezi din 1739, numit și Războiul pentru urechea lui Jenkins; războiul a izbucnit din cauza acuzațiilor de abuz ale Gărzii de Coastă spaniole din Caraibe împotriva căpitanului unei nave comerciale britanice. Dar, în general,

guvernele se fereau să situeze expansiunea teritorială în centrul marii lor strategii[39] și priveau coloniile mai degrabă ca pe niște prelungiri ale sistemului lor de patronaj, și nu ca pe o consolidare a puterii naționale.[40]

Toate cele enumerate mai sus sunt argumente grăitoare ale faptului că monarhiile europene nu erau corespunzător echipate din punct de vedere politic să înainteze cu îndrăzneală în lumea extraeuropeană. Aristocrația din Europa, cu excepția celei din Rusia, nu vedea nici un avantaj în a suporta povara cuceririlor teritoriale. Unii istorici au opinat că natura competitivă, pluralistă, a sistemului de state europene, cu multiplele sale principate și puteri antagoniste, a provocat războaie care s-au extins inevitabil și în alte părți ale lumii, atrăgând după sine o dezvoltare a tacticii și a organizării militare. Cu alte cuvinte, europenii au avut motivele și mijloacele de a domina lumea chiar împotriva dorinței lor.

Europa monarhică cheltuia masiv pentru armatele și flotele sale, alocând, în secolul al XVIII-lea, 54% din cheltuielile publice în scop militar.[41] După 1660, armatele europene au crescut rapid ca mărime.[42] Armata franceză număra în jur de 400 000 de oameni în anii 1690 și atât Marea Britanie, cât și Țările de Jos (cu populații mult mai mici) întrețineau armate de peste 100 000 de oameni în timpul Războiului de Succesiune Spaniol (1702–1713). Organizarea militară a devenit din ce în ce mai specializată și au început să se introducă uniformele, instrucția militară și corpurile permanente de ofițeri.[43] Luptele frecvente și folosirea străinilor în corpul ofițeresc și de soldați au încurajat răspândirea rapidă a noilor tehnici militare pe întreg teritoriul Europei. Dar, în jurul anilor 1750, și chiar după, nu există prea multe dovezi că această dezvoltare timpurie a abilităților militare le-ar fi oferit un avantaj semnificativ europenilor din celelalte părți ale lumii. Armatele europene se transformaseră în adevărate mașini de război care luptau una împotriva alteia – dar nu erau pregătite să se confrunte cu forțe militare ale căror „doctrine strategice“ erau radical diferite. Acest aspect a fost mai mult decât evident în confruntarea dintre trupele britanice și nativii americani din anii 1750.[44] Când trupele britanice conduse de generalul Braddock (mai degrabă un veteran al jocurilor de noroc decât al câmpurilor de bătăliei) au pătruns în inima pădurii și au declanșat bătălia de lângă Pittsburgh-ul de azi, formația strânsă în care au mărșăluit și uniformele lor strălucitoare (secretul ordinii și disciplinei în strategia europeană) le-au semnat practic condamnarea la moarte. Tactica atacului și manevrele

caracteristice conflictelor europene nu puteau fi replicate acolo unde condițiile geopolitice erau total diferite – chiar și când numărul trupelor mobilizate era suficient. Războiul european ajunsese să depindă de o infrastructură elaborată de rezerve, iar acolo unde această infrastructură nu era întrunită, luptele încetau. Chiar și pe continentul european armatele demonstrau slăbiciune în regiuni periferice ca Danubia[45] sau stepa pontică din nordul Mării Negre.[46] Nu mai puțin importante erau efectele cumplite ale bolilor tropicale, care au decimat armatele europene de peste ocean cu o eficacitate mai mare decât orice rezistență militară. În 1742, când britanicii au trimis o expediție de cucerire a orașului Cartagena din coloniile caraibiene ocupate de spanioli, mai mult de trei sferturi dintre soldați au căzut victime molimei. „Malaria a lovit atât de virulent“, scria în jurnalul său Tobias Smollett, doctor pe vapor devenit ulterior scriitor, „încât trei sferturi dintre cei contaminați au avut parte de o moarte îngrozitoare, culoarea lor devenind cenușie, din cauza stării avansate de putrefacție.“[47] Chiar și puterea navală cădea uneori victimă diverselor limitări. Corăbiile erau construcții extrem de costisitoare, dotate cu echipament a cărui valoare se deteriora rapid în condiții neprielnice. Războiul naval depindea de precauția și de măiestria căpitanilor de vas. Miza era uriașă: înfrângerea însemna invazia sau distrugerea flotei comerciale. Ca urmare, flotele erau de obicei ținute aproape de țara de origine. Până și expedițiile ocazionale din Caraibe, unde condițiile de pe mare erau cunoscute încă de la 1500, prezentau un risc enorm din cauza climei și a epidemiilor; pe de altă parte, teama de uragane și de vânturi puternice îi ținea pe navigatori departe de coastele Indiei, unde sezonul musonic se instala din octombrie.[48] Desigur, navele de război europene aveau de obicei un avantaj semnificativ față de armamentul omologilor extraeuropeni, dar și viteză, și erau și mai ușor manevrabile. Însă rareori puteau fi desfășurate în forță, iar imperiile continentale și statele din Eurasia erau practic imune la hărțuirea maritimă care a jucat un rol atât de important în războaiele europene.

Toți acești factori au contribuit la limitarea influenței pe care conflictele europene ar fi putut s-o aibă în zone ale lumii care nu fuseseră deja colonizate. În realitate, politicile internaționale ale Europei au fost în general mult prea concentrate intern pentru a reprezenta un pericol prea mare pentru celelalte părți din Eurasia. Aceste politici erau totodată extrem de neechilibrate, dat fiind că diplomația europeană era dominată de două

forțe dinamice care reacționau exploziv una față de cealaltă. Prima ține de lupta pentru menținerea unui echilibru printre statele membre ale Europei, multe la număr și disproporționate.[49] A doua forță e reprezentată de factorul dinastic – o combinație imprevizibilă de ambiții, nașteri întâmplătoare și personalități. Revendicările dinastice greu disputate au declanșat un război pe scară largă între 1702 și 1713, au stat la baza Marelui Război al Nordului dintre Rusia și Suedia (1700–1721) și au provocat Războiul de Succesiune la tronul Austriei (1740–1748) în timpul căruia regele Frederic al Prusiei a cucerit Silezia care aparținea Austriei. Și, cu toate că anarhia politicilor dinastice era cumva declanșată de tendința puterilor europene dominatoare de a crea „sisteme“ diplomatice conservatoare (un „sistem spaniol până în 1680, urmat de unul francez),[50] orice model stabil era amenințat în permanență de instabilitatea din marile regiuni: Imperiul Habsburgic șubred, zonele de frontieră din sud-estul Europei, din Polonia și din țările baltice, unde anarhia era la ea acasă, și, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, din insulele britanice extrem de zbuciumate. Elementul crucial care a caracterizat perioada de echilibru a fost faptul că nici un stat european nu era suficient de puternic pentru a le domina total pe celelalte sau pentru a iniția o campanie de cuceriri peste ocean cu convingerea fermă că nu aveau să fie atacate de rivalele din Europa.

Costurile acestei instabilități endemice, care au generat o mentalitate îngustă, au fost uriașe. Oricare ar fi fost influențele războiului din punct de vedere tehnologic și comercial, vor fi fost cel mai probabil depășite de efectele sale distructive, de risipa de resurse și așa insuficiente și de accentuarea incertitudinii economice – în condiții premoderne, deja o uriașă barieră în calea investițiilor și a afacerilor.[51] Rivalitățile europene funcționau în avantajul extraeuropenilor: nativii americani din teritoriile intramuntoase din Apalași; dar mai ales otomanii, care, înainte de 1760, au profitat cu viclenie de conflictele europene pentru a-și proteja frontierele imperiale deja asediate. Nevoia urgentă de a-și mobiliza trupele împotriva lui Ludovic al XIV-lea l-a forțat pe împăratul habsburgilor să cadă la învoială cu turcii prin Tratatul de la Karlowitz din 1699. Competențele tehnologice și comerciale ale occidentalilor au fost contrabalansate de agresiunea și de rivalitatea dintre ei.

Aceste limite ale capacității și ale ambiției europene sunt reflectate în ideologia și cultura din Europa. Majoritatea contemporanilor au remarcat o

distincție fundamentală între relațiile Europei cu continentele americane, pe de-o parte, și relațiile acesteia cu Africa și Asia – restul lumii cunoscute. America a exercitat o puternică fascinație asupra imaginației europenilor, chiar dacă unul din curentele cunoașterii științifice vedea în „noul“ continent un mediu dur și ostil în care ființa umană căpăta puternice tendințe degenerative.[52] Europenii erau convinși că aveau atât dreptul, cât și mijloacele prin care să „construiască“ sau să „reconstruiască“ America după chipul și asemănarea Europei, ba chiar să creeze o versiune îmbunătățită a vechiului continent. Acest imperialism intelectual își avea originea în ușurința cu care fusese instituită puterea europeană și în prăbușirea totală a populațiilor indigene, dar și în mănunchiul de teorii sociale și culturale nu mai puțin celebre exprimate de John Locke. Acesta a argumentat că invazia colonială europeană a fost posibilă ca urmare a eșecului amerindienilor de a-și fi creat un sistem de proprietate pe care europenii să-l fi respectat.[53] Dar, cu toate că a considerat Imperiul Otoman un sistem tiranic odios și a sperat într-o revoltă a creștinilor pe care acesta îi cucerise, Locke nu a dovedit aceeași siguranță când a venit vorba de drepturile de orice fel ale Europei asupra coloniilor din Asia și Africa – chiar dacă ar fi avut mijloacele. Din acest punct de vedere, Locke – care citise nenumărate tratate de geografie și cărți de călătorie[54] – a exprimat probabil tonul deferent al majorității scriitorilor influenți ai timpului care abordaseră temele legate de imperiile Otoman, Safavid, Mogul și Chinez. Rycaut, de Chavannes, Bernier și Du Halde au descris state și civilizații detestate sau chiar disprețuite de către europeni; dar nu au lăsat niciunde să se înțeleagă că ocupația europeană se justifica moral sau era fezabilă. Iezuiții, care au monopolizat practic sursele de informații despre China, au prezentat imaginea unui regim benefic disciplinat, patronat de administratori erudiți.[55] Criticii din secolul al XVIII-lea s-au folosit de Iranul Safavid și de dinastia Qing din China pentru a expune bigotismul, militarismul și proasta administrare din Europa. În *Despre spiritul legilor* (1748), Montesquieu, care își exprimase anterior rezerva privind colonizarea Americii în *Scrisorile persane* (1721) – „imperiile sunt ca ramurile unui copac care sug toată seva trunchiului“[56] – a descris China ca pe un sistem despotic eficient și puternic, în care religia și ordinea socială erau prea strâns împletite pentru a putea fi penetrat cu succes de orice influență din exterior (inclusiv de influența creștinismului).[57] Raționamentul lui Montesquieu exprima părerea

foarte la modă că topografia și clima aveau un impact hotărâtor asupra ordinii sociale și politice – o doctrină care a accentuat implicit pericolul și artificialitatea amestecului european în lumea noneuropeană. „Cei stabiliți acolo [în America]“, considera el, „nu se pot conforma stilului de viață existent într-o regiune atât de diferită de clima de acasă; ei sunt obligați să extragă din țara natală toate cele necesare confortului lor.“[58] Alții au descris situația în termeni mai simpli. „Ticăloșia este specifică acestui climat“, scria un ofițer britanic din Jamaica în 1731.[59] Între timp, viziunea optimistă a Renașterii timpurii asupra universalității culturii creștine fusese înlocuită cu o alta care punea accentul pe înregimentarea diversității religiilor și civilizațiilor.[60]

Imperialismul continental: de la Cnezatul Moscovei la Rusia

Principala realizare a vest-europenilor în această perioadă a fost așadar dezvoltarea economiei maritime euro-americane. Dar expansiunea europeană a cunoscut două direcții: spre mare și în interiorul continental. Între 1620 și 1740, cea mai dinamică expansiune continentală a europenilor a avut loc de-a lungul frontierelor rusești.

Rolul Rusiei în istoria expansiunii europene a fost întotdeauna unul controversat. Potrivit istoricilor ruși de la sfârșitul secolului al XIX-lea, de exemplu, Soloviov sau Kliucevski, istoria Rusiei este nemijlocit legată de aventurile sale colonizatoare și de transformarea eroică într-un stat imperial egal celor mai puternice state din Europa Centrală și de Vest. Pe de altă parte, mulți observatori vest-europeni au privit Rusia ca pe un stat „asiatic“ semibarbar, unde pojghița subțire a „occidentalizării“ abia ascundea rădăcinile orientale ale autocrației țariste, dar nu reușea să ascundă înapoierea vieții rurale.[61] În vremuri mai recente, Rusiei i s-a atribuit un rol ambiguu în proiectul dominației globale europene. O relatare cu greutate a originilor „sistemului global modern“ susține că în decursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, Rusia s-a transformat dintr-o zonă economică autonomă într-o regiune de „semiperiferie“ a capitalismului european: a fost deopotrivă colaborator, instrument și victimă a dominației „nucleului“ Europei, ca apoi să se revolte împotriva acestuia (după 1917).[62] Eticheta de „putere semiperiferică“ atribuită Rusiei evidențiază transformările

economice și sociale atât de specifice în zonele de graniță cu Vestul, permanentul sentiment de deosebire, precum și lupta endemică dintre „vestici“ și „moderniști“, pe de o parte, și „vechii credincioși“, slavofilii și populiștii (*narodnici*), pe de altă parte, care au denunțat periodic subordonarea Rusiei față de cultura occidentală. Această etichetă poate fi totodată extrem de înșelătoare. În pofida „modernizării“ sale parțiale, Rusia a fost, probabil după 1700, dar cu siguranță după 1762, una dintre cele cinci sau șase puteri europene care alcătuiau comitetul administrativ al continentului, comitet pus mereu pe ceartă. Rusia a devenit a doua mare putere imperialistă din Asia după Marea Britanie și o mare putere colonizatoare. Cultura sa oficială exprima un sentiment de misiune imperială civilizatoare, cel puțin la fel de intens ca în Marea Britanie sau Franța – unde existau mișcări disidente care se declarau împotriva mesajului expansionist agresiv al modernismului imperialist. Dincolo de orice însă, nu există nici o îndoială că Rusia imperialistă a jucat un rol crucial alături de statele maritime occidentale în asigurarea dominației europene din Eurasia în secolul al XIX-lea: a contribuit la încercuirea regiunii islamice, slăbind țesătura politică din principalele state islamice și asistând la prăbușirea vechii ordini mondiale centrate pe China în Asia de Est. Rusia a reprezentat avangarda terestră a expansiunii europene din Asia și a jucat un rol deosebit de însemnat în crearea unui „sistem mondial modern“ viabil la 1900.

Ar mai fi un motiv pentru care ar fi bine să ne ferim să catalogăm Rusia ca fiind deopotrivă agent și victimă a buldozerului capitalist conceput în capitalele „nucleului“ european. Europa – chiar și cea „politică“, distinctă de cea „geografică“ și care include Balcanii ocupați de otomani – nu poate fi redusă, în nici o perioadă, la o ierarhie de „superputeri“ capitaliste de care depindeau „periferiile“ și „semiperiferiile“. Europa a fost aproape dintotdeauna o „confederație“ de state risipite, similare din punct de vedere cultural și ale căror relații economice au prezentat mai multe variabile importante. Afilierea religioasă, alianțele dinastice, coeziunea ideologică și etnică au interacționat de o manieră imprevizibilă cu forțele economice, pentru a asigura supraviețuirea unor unități politice și culturale în detrimentul altora, care, între timp, și-au pierdut identitatea sau au dispărut. Rezultatul a fost o configurație de state considerabil diferite, cu rivalități și conflicte iscate nu numai de dorința de supremație, ci și de

incompatibilitățile manifestate periodic (și probabil endemice) în interesele lor dinastice, religioase, strategice, teritoriale și comerciale. Această diversitate s-a dovedit a fi, în mod repetat, prea puternică pentru a urmări un scop comun, prin urmare omogenitatea continentală neputând fi zdruncinată nici măcar de geniul lui Napoleon. A fost, în repetate rânduri, piatra de încercare a impactului colectiv al Europei asupra lumii extraeuropene. În ultimă instanță, cea mai constantă componentă a conflictului intereuropean care a afectat lumea extraeuropeană a fost poate cea dintre marii imperialiști dinspre uscat și rivalii lor de la ocean. Astfel, Rusia nu numai că a conturat dominația europeană în Eurasia, ci a subminat mult-visata supremație europeană în momente cruciale și prin mijloace hotărâtoare.

A recunoaște diversitatea Europei înseamnă a respinge teoria potrivit căreia Rusia ar fi fost o civilizație separată, distinctă și străină (așa cum au crezut unii istorici europeni și ruși) – de unde rezultă că „adevărata“ Europă e alcătuită din nordul Italiei, Franța, vestul Germaniei, Țările de Jos și Marea Britanie: un fel de comunitate protoeuropeană. În realitate, Rusia medievală târzie a fost, ca și Spania de Ev Mediu târziu, o importantă provincie culturală a Europei creștine. La fel ca și Spania, Rusia sfârșitului de secol al XVI-lea s-a angajat într-un masiv proces de colonizare. Aidoma monarhilor spanioli, cnejii moscoviți doreau cu înfrigurare să păstreze prada rezultată în urma invaziilor pentru avantaje personale și dinastice. Au existat totuși și niște diferențe fundamentale. Specificitatea religioasă a Rusiei și profunda antipatie manifestată de Biserica Ortodoxă Rusă față de catolici a însemnat că importantul canal al influenței reciproce care lega Spania de restul Europei catolice nu a funcționat deloc în cazul Rusiei: abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea ideile catolice europene au început să se manifeste ca forță culturală majoră în acele locuri.[63] În al doilea rând, colonizarea rusă nu a produs bogăția strălucitoare care i-a ajutat pe habsburgii din Spania să-și finanțeze ambițiile. Dar izolarea comercială a Rusiei a însemnat că acumulările sale coloniale din Siberia și de pe Volga Inferioară nu au fost deloc ușor de cotropit și de jefuit de către statele maritime europene. Totodată, această izolare i-a înlesnit țarului un control mai strâns asupra profiturilor comerciale și teritoriale ale imperiului. O relativă izolare culturală și comercială a consolidat individualitatea căii expansioniste a Rusiei.

Nivelul la care s-a produs această expansiune în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a fost dramatic. Printr-un simplu calcul, suprafața Rusiei a crescut de la aproape 5 500 000 kilometri pătrați în 1600 la circa 15 300 000 kilometri pătrați un secol mai târziu.[64] După ce s-au stabilit dincolo de Urali, la 1600, negustorii de blănuri din Rusia controlau căile fluviale și porturile din bazinul fluviului Enisei la 1620, ca mai apoi să ajungă până la Lena în următorul deceniu. În 1639 ajunseseră deja la Marea Ohotsk și la Pacific.[65] În același timp, alți negustori ajunseseră dincolo de lacul Baikal („descoperit“ în 1643) până la marele fluviu Amur, al cărui curs traversa Manciuria până la Marea Galbenă. Sosirea rușilor în acea regiune a coincis cu invadarea Chinei de către triburile Manchu. În numai 40 de ani, rușii au pus bazele unei adevărate rețele de influență ce traversa Asia de Nord. Vorbim totuși de o încrengătură fragilă de rute comerciale. Chiar și în vestul Siberiei, ocupația rusă se limita la zona împădurită din nord: stepele erau încă sub stăpânirea kîrgîzilor nomazi. Fiindcă depindea de rezervele de hrană din Rusia și era cumva prinsă în forturile sale, populația de coloniști s-a extins foarte greu până în anii 1660, când și-au întărit stăpânirea armată și au început să colonizeze treptat zonele de câmpie. Cu toate acestea, populația masculină din Siberia rusească nu depășea 400 000 la sfârșitul anilor 1760.[66] În regiunea sudică situația a fost similară: nobilimea rusă și șerbii acesteia au ocupat treptat stepa deschisă dinspre răsărit, părăsind vechile zone sau pe cele neroditoare. Întemeierea orașului Orenburg în 1725 a marcat o etapă esențială în procesul colonizării armate.[67] Vechea civilizație din stepă a fost strangulată puțin câte puțin până când a ajuns doar o fâșie defensivă de frontieră, o linie de fortificații înălțate cu un uriaș efort uman și care blocau rutele comerciale și invaziile nomade. Chiar și așa, cât privește Rusia, căile de comunicații precare și criza forței de muncă au făcut ca apariția așezărilor rurale să fie un proces extrem de lent. La frontiera Europei cu Asia interioară, expansiunea demografică a fost la fel de anevoioasă ca și cea din teritoriul nord-american dinainte de anii 1750.

Pentru Petru cel Mare (1689–1725) și predecesorii săi, țarii, marea problemă strategică intervenea la vest și în Ucraina slab populată („zona de frontieră“). Marea Confederație Polono-Lituaniană amenințase să distrugă cnezatul Moscovei în vremurile tulburi dintre 1598 și 1613. După 1613, țarii din dinastia Romanovilor s-au confruntat atât cu Polonia, cât și cu Suedia, regatul cuprului care își construia acum un vast imperiu baltic. La

fel ca polonezii, suedezii amenințau să scoată Rusia moscovită din Europa, să spulbere visurile acesteia de a „reuni“ seminția rusă și, printr-o alianță oportunistă cu cazacii nemulțumiți, să elimine influența Moscovei din Ucraina. Marea realizare a țarului Petru cel Mare a fost că a zdrobit imperialismul suedez. A ocupat bogatul teritoriu al Estoniei de azi, un important grânar și o adevărată fortăreață de apărare a noii capitale imperiale de la Sankt-Petersburg, unde s-a mutat și guvernul în 1716. Tratatul de la Nystadt (1721) de la sfârșitul Marelui Război al Nordului a marcat intrarea definitivă a Rusiei în elita marilor puteri europene și eliminarea suedezilor și a polonezilor, dușmani de temut până atunci. Petru cel Mare a renunțat la denumirea „cnezatul Moscovei“ și a adoptat titlul mai impunător de Imperiu Rus. Senatul anunța atunci că Rusia „se alătură comunității națiunilor politice“.[68]

Victoria din Ucraina a însemnat enorm pentru expansiunea spre est a Rusiei. După semnarea Tratatului de la Pereiaslav din 1654, țarii au avut o relație specială cu hatmanatul autonom, acea parte a Ucrainei aflată dincolo de controlul polonezilor în această regiune semicolonială. Exista în hatmanat o clasă de moșieri, *starşina*, care se temeau de o eventuală expansiune polonă și de turbulențele de la granița cazacă de sud și care privea Rusia ca pe cel mai promițător model de ordine socială.[69] Cu o elită atât de fracturată, eforturile conducătorilor ucraineni, printre care charismaticul hatman Mazepa, de a-și menține autonomia prin alianțe cu turcii, polonezii și suedezii erau riscante. Victoria zdrobitoare a țarului Petru cel Mare asupra lui Mazepa și a regelui Carol al XII-lea al Suediei în Bătălia de la Poltava din 1709 a marcat asimilarea efectivă a Ucrainei de Est în sistemul său imperial. Acest teritoriu punea la dispoziție pământuri fertile pentru nobilimea colonizatoare și o sursă neprețuită de putere militară datorită populației cazace. Asimilarea Ucrainei de către Rusia a deschis calea la Marea Neagră și a reprezentat o nouă etapă în înaintarea Rusiei în imperiul eurasiatic, similară cu cucerirea britanică a Bengalului după 1757.

Ce se afla dincolo de apariția acestui conglomerat imperialist, care constituia de-acum un adevărat motor al expansiunii teritoriale în partea estică a Europei – un fel de „turcime a nordului“, așa cum l-a denumit temător filosoful Leibniz? Ascensiunea Rusiei era alimentată de temerile și ambițiile țarilor din dinastia Romanov, care au exploatat cu măiestrie teama

de invazii și anarhie a Bisericii Ortodoxe și a dregătorilor din rândurile nobilimii. După 1650, țaratul și-a intensificat controlul asupra Bisericii și a aristocrației. Patriarhatul ortodox a fost abolit. O nouă armată, aflată permanent la dispoziția țarului și alcătuită după model european, precum și „Tabelul rangurilor“ instituit de țarul Petru cel Mare (care a oficializat legăturile dintre statutul nobililor și gradele militare și birocratice) veneau să întărească puterea și pretențiile monarhului. Expansiunea teritorială și creșterea economică au fost puse în slujba centralizării puterii. Obediența nobililor era parțial garantată de perspectiva obținerii de moșii în zonele cucerite – de altfel sursa multor averi aristocrate și un motiv de permanentă nemulțumire din partea cazacilor din Ucraina rusească. Prin intermediul *gosti* (vizitator) sau al comercianților, țarul controla și exploata sectoarele profitabile ale comerțului intern și extern, inclusiv ale comerțului cu sare,[70] în timp ce construia fabrici și arsenale pentru a-și aproviziona armata. Nu în ultimul rând, achizițiile teritoriale au mărit resursele taxabile ale imperiului, îngăduindu-i țarului Petru cel Mare să-și tripleze veniturile, iar anexarea Estoniei și a Ucrainei la Rusia aproape că a dublat capacitatea de producție.[71] La fel ca în cazul cuceririlor spaniole din Lumea Nouă, expansiunea rusă se hrănea din surse proprii, alimentate de câștigurile neașteptate obținute în urma cuceririlor.

Chiar și așa, acest lucru poate fi doar o parte din răspuns. Rusia moscovită din secolul al XVII-lea era receptivă la influențele culturale și intelectuale din Europa. Celebrele de-acum plimbări incognito ale țarului Petru prin șantierele navale ale Țărilor de Jos fuseseră cumva anticipate de nerăbdarea predecesorilor săi de a adopta metodele birocratice și diplomatice ale măreților monarhii europene. Țarii și clericii ruși au admirat profund splendida artă și arhitectură barocă din Europa Centrală pe care le-au adaptat tradiției locale.[72] Teama ortodocșilor față de influența catolică a trezit interesul în liturghia greacă și bizantină și a încurajat forme de cult mai sofisticate și mai rigide. Această „Reformă rusă“ din anii 1650 și 1660 a provocat marea schismă cu vechii credincioși. Importanța acestor schimbări a constat în felul în care au înzestrat noul stat rus (comparativ cu vechiul cnezat al Moscovei) cu prestigiul cultural, resursele literare și rafinamentul ideologic care aveau să ajute în alianțele cu baronii germanici din Estonia, cu aristocrația din Ucraina, pe jumătate influențată de polonezi, și cu propria nobilime. Alternativa – și anume retragerea în vechile valori

rusești ale comunității primitive și tradiționalul semn al crucii (însemne ale vechilor credincioși) – era incompatibilă cu expansiunea teritorială, cu asimilarea altor culturi și cu statutul de mare putere europeană, elemente de mare interes la momentul respectiv.

Și, nu în ultimul rând, Petru cel Mare, la fel ca predecesorii săi, a înțeles că supraviețuirea regimului său depindea de statutul de membru al sistemului european și de pârghia diplomatică susținută de acesta – așa cum era alianța avantajoasă cu Danemarca împotriva Suediei. Ar fi fost o catastrofă dacă Polonia sau Suedia ar fi reușit să scoată Rusia în afara „Europei politice". Iar frica de această eventuală catastrofă a provocat în Petru cel Mare o nerăbdare aproape furibundă de a adopta practicile administrative, tehnice și chiar vestimentare ale Europei Occidentale. Trebuia să depășească performanțele vecinilor europeni în lupta pentru supraviețuire geopolitică. Reformele sale simbolice s-au născut din nevoia pentru o urgentă schimbare politică. După turneul său european din 1698, Petru a interzis purtarea bărbilor și le-a tăiat cu mâna sa pe cele ale nobililor săi de frunte. Portul tradițional rus – o mantie largă sau un caftan – a fost de asemenea interzis și a fost impus codul vestimentar german. Doamnele de la curte au fost îndemnate să poarte decolteuri generoase pe care Petru le admirase în călătoriile sale; pe de altă parte, obiceiul mai vechi de a vopsi dinții femeilor în negru pare a fi dăinuit mai mult decât modestia vestimentară de modă veche. Chiar și în privința obiceiurilor funerare Petru a dictat calea. După moda apuseană, el a fost pus în sicriu într-o haină purpurie, purtând cizme și pinteni, având alături medaliile și sabia.

Petru cel Mare a fost un înzestrat organizator și strateg, dar a și profitat de inconsecvența sistemului politic polonez, de epuizarea resurselor Suediei în jurul anului 1700, precum și de reținerea otomanilor de a interveni împotriva lui în momente cruciale.[73] Într-adevăr, dinamica din spatele expansiunii rusești nu se regăsește într-un singur factor, ci în combinația remarcabilă de circumstanțe favorabile din secolul de după 1613: consolidarea ordinii sociale a cărei disciplină feroce reflecta mentalitatea „taberelor militare",[74] receptivitatea la inovațiile culturale din Europa, rolul avantajos al Rusiei ca antrepozit între Europa și Orientul Mijlociu,[75] frontiera în câmp deschis care a ajutat la extinderea puterii autocrate și la netezirea acestui drum, rolul esențial de „diplomație de stepă" și poziția geostrategică – acestea permițând excluderea rivalilor europeni din întreaga

regiune eurasiatică la nord de Marea Neagră după 1710. Acesta a fost un model de expansiune europeană care s-a plasat la același nivel cu cel al Vestului maritim.

Reclădirea Asiei Răsăritene

Privind din perspectiva occidentală, cea mai izbitoare trăsătură a istoriei est-asiatice a fost retragerea în izolare după revoltele care au avut loc în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Atât în China, cât și în Japonia, instalarea unor noi regimuri politice a dus la nevoia de consolidare politică și culturală, la nivel local, și a atras după sine o restrângere deliberată a contactelor diplomatice și comerciale pe plan extern. La prima vedere s-ar putea spune că există un contrast izbitor între Asia Răsăriteană – care aluneca ușor spre o stagnare culturală și economică în spatele barierei politice a diplomației xenofobe – și Europa, care trăia o adevărată deschidere culturală, se bucura de un comerț solid peste ocean și ducea o politică competitivă. Concluzia logică ar fi că încetinirea expansiunii Europei impusă de îndelungatul declin economic de după 1620 a fost doar o „perdea de fum“ care ascundea prăpastia ce se căsca între Occidentul dinamic și Orientul somnolent, prins în capcana propriului conservatorism și egocentrism.

Dar înainte de a trage o asemenea concluzie, e nevoie să acordăm atenția cuvenită consecințelor marii metamorfoze pe care shogunatul Tokugawa și dinastia Qing au generat-o. Ambele au creat sisteme politice care avea să dăinuie 250 de ani. Ambele guvernări au cunoscut o perioadă de creștere demografică rapidă, de vastă colonizare agrară, de înflorire a comerțului intern și de creștere a cererii de carte. Un oarecare scepticism ar fi oportun legat de generalizările despre stagnare. Nici nu trebuie să tragem concluzii pripite, cum ar fi că participarea restrânsă a Chinei la comerțul internațional după 1690 a fost semnalul încorporării acesteia în „periferia“ subordonată „sistemului global“ european.[76] O privire mai atentă poate sugera că reclădirea Asiei Răsăritene după 1620 a jucat un rol fundamental în consolidarea civilizațiilor est-asia-tice în fața impactului expansiunii europene care s-a resimțit peste tot în lumea extraeuropeană după 1750.

Decăderea treptată a dinastiei Ming din China de Nord a culminat cu ocuparea capitalei imperiale de către manciurieni în 1644 și cu începutul

unei noi ere dinastice – cea a dinastiei Qing, după cum s-au autointitulat manciurienii.[77] Adevăratul fondator al Imperiului Qing a fost Kangxi, născut în 1654. Acesta a domnit între 1661 și 1723, iar domnia sa prelungită a fost la fel de importantă pentru consolidarea dinastiei Qing ca și domnia lui Akbar pentru mogulii din India. La urcarea pe tron a împăratului Kangxi se întrezăreau prea puține perspective pentru un regim imperial stabil. Manciurienii, ca elită conducătoare, nu renunțaseră încă la orânduirea de clan caracteristică societăților nomade din stepă.[78] Conceptul de succesiune dinastică – vital pentru continuitatea guvernării imperiale – le era complet străin. Politica clanurilor a presupus o continuă luptă pentru putere și influență, precum și reîmpărțirea bogățiilor și a pământurilor ocupate între clanurile dominante și căpeteniile acestora. Politica de clan era total opusă sistemului confucianist al imperiului consolidat în dinastia Han (206 î.Hr.–220 d.Hr.) și ajuns la apogeul său autocratic în timpul dinastiei Ming. Acesta ar fi unul dintre motivele pentru care o mare parte din sudul Chinei și largi segmente din elita de literați nu s-au putut reconcilia cu suveranii Qing. Această stare de lucruri și dependența inițială de aliații chinezi în răsturnarea dinastiei Ming au obligat manciurienii să delege puteri extinse generalilor chinezi responsabili cu subjugarea provinciilor sudice și sud-vestice. În jurul anilor 1670, trei dintre acești generali – „cei trei lorzi feudali“ – se bucurau practic de autonomie totală față de Pekin și existau premisele ca aceștia să-și revendice propriile drepturi dinastice. La toate aceste dificultăți se adăuga amenințarea asupra manciurienilor în Asia interioară: din partea calmucilor, din partea imperiului teocratic al lui Dalai Lama din Tibet și din partea diplomaților țariști și a negustorilor de blănuri ruși din regiunea de la sud și est de lacul Baikal. Totodată, la granița maritimă cu Marea Chinei de Sud, colapsul dinastiei Ming și oportunitățile create de comerțul pe mare au creat premisele apariției unui stat negustoresc privat al unui pirat pe nume Koxinga (Cheng Chih-lung), cu o bază solidă pe insula Taiwan.[79]

Supraviețuirea dinastiei Qing era direct amenințată de lipsa controlului său real asupra sudului Chinei. Anticipând hotărârea împăratului Kangxi de a-i distruge, cei trei lorzi feudali s-au răzvrătit în 1673–1674. Generalul Wu, cel mai puternic dintre cei trei, a propus, cu o atitudine disprețuitoare față de Curte, o separare teritorială care ar fi lăsat Chinei doar Manciuria și Coreea.[80] O variantă mai viabilă ar fi fost divizarea Chinei de-a lungul

fluviului Yangtze, ceea ce ar fi privat nordul Chinei și guvernul imperial de o sursă vitală de hrană și ar fi făcut din Pekin un stat de rang inferior, aflat într-un echilibru precar la granița cu Asia interioară. După lupte îndelungate, Kangxi a câștigat superioritatea la începutul anilor 1680, în parte pentru că Wu murise (de dizenterie) în 1678[81] și în parte pentru că generalii feudali prezentau prea puțin interes pentru loialiștii dinastiei Ming din sud, iar nobilimea erudită prefera continuitatea imperiului, chiar și sub dinastia Qing, decât o conducere militară. De asemenea, în 1683, Kangxi lichidase, în sfârșit, statul rebel condus de Koxinga, iar politica drastică de evacuare a centurii de coastă[82] (pentru a tăia resursele rebelilor) dusă în ultimele două secole putea fi de-acum schimbată. Comerțul extern, restricționat din aceleași motive, se deschidea din nou.[83] La sfârșitul anilor 1680, cu sudul Chinei mai mult sau mai puțin pacificat, Kangxi se putea concentra asupra Asiei interioare.

Nici un împărat manciurian nu subestima pericolul reprezentat încă de nomazii din stepă și au avut în vedere crearea unui stat de graniță bazat pe fuziunea dintre economiile agrare și cele de stepă, suficient de solid încât să submineze loialitatea populației etnice chineze. În anii 1670, conducătorul calmuc Galdan a început să pună bazele unui imperiu de stepă de dimensiuni amenințătoare. Începând cu prima sa tabără din Dzungaria, la vest de Mongolia, el a cucerit oazele și cetățile negustorești din estul Turkestanului. În 1688 a invadat Mongolia exterioară și a provocat la luptă Pekinul.[84] În același timp, prezența rușilor la granița de nord a Mongoliei și în Amuria (la nord de Manciuria) anunța o alianță profitabilă între negustorii străini de pe teritoriul Chinei. Kangxi a avut norocul că această dublă amenințare din Asia interioară a apărut mult prea târziu și deci nu s-a suprapus cu luptele interne din China. Dar nu a existat un împărat chinez care să fi fost mai bine pregătit pentru presiunea mentală și fizică a războiului de frontieră. Kangxi era un vânător pasionat, care se lăuda că ar fi ucis peste 100 de tigri, duzini de urși și leoparzi și aproape 100 de lupi. Vânătoarea era pentru el un fel de antrenament de război, iar expedițiile sale repetate în zonele de frontieră, în căutarea vânatului și pentru a-și inspecta trupele, i-au oferit o sursă directă de cunoaștere a zonelor de conflict, precum și a tacticii și a logisticii necesare pentru o victorie a Chinei.[85]

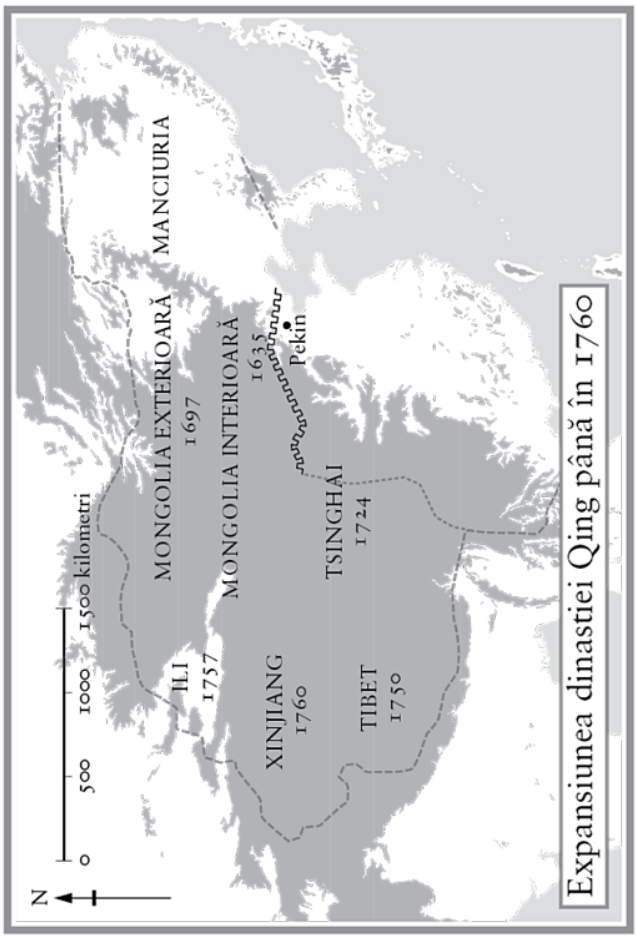

Nici rușii, nici chinezii nu și-au cunoscut inițial puterea militară sau obiectivele. În anii 1650, Moscova prinsese de veste că misteriosul potentat de la Răsărit, „cneazul Bogdoi“, era mai mult decât un simplu domnitor și trebuia tratat cu același respect cuvenit împăraților otoman, iranian sau mogul.[86] Rușii nădăjduiau că chinezii vor dori relații diplomatice și vor deschide comerțul cu exteriorul. Comerțul Rusiei cu Asia Centrală și cu India începuse deja să se dezvolte prin Astrahan la gurile fluviului Volga. Se stabiliseră relații diplomatice cu calmucii și mongolii încă din 1630. Kangxi era dispus să treacă peste protocolul rigid care guverna relațiile diplomatice ale Chinei și să se întâlnească, neoficial, cu emisarii țarului; pe de altă parte însă, era hotărât să elimine influența rusă din Asia Răsăriteană. În 1684 i-a avertizat pe mongoli să înceteze comerțul cu rușii. În 1685 armata sa intra în Albazin, cel mai avansat avanpost rusesc din valea Amurului. Rușii au revenit, iar cucerirea Mongoliei exterioare de către Galdan, în 1688, amenința Pekinul cu un război de frontieră lung și epuizant. Dar alianța ruso-calmucă nu s-a materializat, iar în 1689, la Nercinsk, în sud-estul

Siberiei, Kangxi i-a încercuit pe intermediarii ruși cu o armată uriașă și i-a obligat să cedeze întreaga regiune de nord a Manciuriei – o înfrângere în procesul de expansiune rusă care n-a fost răzbunată până în 1860. În 1690, armatele chineze au folosit artileria pentru a-l învinge pe Galdan.[87] Șase ani mai târziu, după o înfrângere rușinoasă, Galdan și-a curmat viața. Procesul de consolidare a ocupației chineze din Asia interioară, care a presupus și cucerirea Xinjiangului și a Turkestanului de Est, a durat încă șase decenii. Dar Kangxi a reinstituit autoritatea Pekinului în interiorul Asiei Răsăritene. Această uriașă victorie, urmată apoi de domniile împăraților Yongzheng (1723–1735) și Qianlong (1735–1796), a fost precondiția geopolitică vitală pentru realizările guvernării Qing pe plan intern și, pe termen lung, pentru rezistența sa tenace la cererile diplomatice și comerciale europene din secolul al XIX-lea.

Această mare victorie strategică a deschis, într-adevăr, calea pentru o perioadă deosebit de dinamică în istoria Chinei. Împăratul Yongzheng a dus la bun sfârșit procesul de tranziție de la regimul pe care manciurienii îl aduseseră la o versiune revitalizată și consolidată a absolutismului dinastiei Ming. Clasa războinică manciuriană a celor „Opt Steaguri“ – un sistem militar al nobilimii războinice care jucase un rol esențial în preluarea puterii – a trecut sub control imperial sau a fost obligată să se retragă.[88] Ceea ce a făcut posibilă evitarea amenințării unui război între facțiuni în vremuri de succesiune dinastică. Marele Consiliu, nou și mult mai flexibil, venea acum să înlocuiască Marele Secretariat și regimul de cenzură în luarea deciziilor.[89] O a treia inovație, „sistemul birocratic“, încuraja scurgerea de informații confidențiale privind nelegiuirile autorităților provinciale. Reconsiderarea atentă a sistemului de examinare a fost o concesie adusă de Kangxi literaților chinezi. Această reconciliere a reprezentat o legătură crucială între capitala imperială, nobilii erudiți din provincii și magistrații regionali (*hsien-chih*) a căror instituție (*yamen*) reprezenta ochii și urechile guvernului imperial. Orice rebeliune putea fi sufocată din fașă, atât timp cât nobilii erudiți puteau aspira la o avansare în sistemul birocratic prin sistemul de examinare, cu programa clasică și ideologia confucianistă, și cât timp China era guvernată dintr-o cetate fortificată și având o armată manciuriană ultraloială în spate. Primii împărați ai dinastiei au insistat, de asemenea, pe cheltuieli minime, pentru a ușura povara taxelor. Având surplusuri mari din taxe și după o perioadă în

care și-au înfrânt, și-au supus dușmanii sau au ajuns la o reconciliere cu aceștia, împărații dinastiei Qing au găsit formula perfectă de securitate externă și de pace internă.

În acest cadru favorabil a avut loc o creștere economică și o revigorare culturală. După unele calcule, populația Chinei s-a triplat între 1723 și 1796, sub conducerea succesorilor lui Kangxi. Regiunile agrare aproape că și-au dublat suprafața între 1650 și 1800.[90] Etnicii chinezi (dinastia Han) au colonizat suprafețele împădurite din sud și sud-vest. S-au reparat, pe cheltuiala statului, căile fluviale deteriorate și s-au construit altele noi.[91] Noile culturi de porumb (adus de portughezi) și de cartofi dulci (aduși la Fukien în secolul al XVIII-lea) au suplimentat rezervele de orez, ceaiul, planta de indigo și zahărul erau cultivate pentru export, în special în regiunile de coastă ale provinciilor Fukien și Kwangtung. Demnitarii din provincia de graniță Hunan sau din mijlocul văii fluviului Yangtze au încurajat culturile duble, oferind expertiză, stimulente fiscale și furnizând semințele necesare.[92] Secolul al XVIII-lea a însemnat sfârșitul iobăgiei, instituție abolită de împăratul Yongzheng,[93] iar țăranii erau acum liberi să cumpere sau să vândă pământ. Numărul târgurilor comerciale a crescut exponențial. În regiunea Jiangnan de pe cursul inferior al fluviului Yangtze, acolo unde comunicațiile navale favorizaseră dezvoltarea de mari orașe comerciale, țesăturile de bumbac erau produse pe scară largă de către artizanii stabiliți la sate. Din Shanghai se exportau textile în regiunile interioare aflate la distanțe de până la aproximativ 1 300 de kilometri, iar obiectele din fier, produsele din mătase și articolele de porțelan erau cerute pretutindeni.[94] Era o economie sofisticată, în care banii lichizi veneau de la întreprinderile particulare, iar creditul se baza pe vânzarea de contracte pentru viitoarele transporturi de sare către guvern – o marfă pentru care cererea era extrem de stabilă. Se poate spune că rolul Chinei în comerțul internațional a fost destul de redus, dar comerțul său intern a fost la fel de prosper, dacă nu mai prosper, precum cel din restul Europei de la vremea aceea.[95]

Poate cea mai frapantă trăsătură a dinastiei Qing a fost aceea că a promovat o etapă excepțional de productivă a renașterii culturale. Kangxi era mare amator de conversații cu iezuiții de la Curte (misiunea acestora supraviețuise răsturnărilor dinastice). A învățat chiar să cânte la clavecin. Dar a respins ideea de schimb permanent între China și Europa. „China nu

are interese comune cu Vestul“, a concluzionat el sec.[96] Vesticii, ca și iezuiții, erau bine-veniți. Dar șederea lor acolo presupunea adaptarea la etica confucianistă: nu puteau călători după bunul plac. Când papa i-a trimis un mesaj în care îi cerea să-i trimită înapoi pe europenii pe care Roma îi considera eretici, Kangxi a refuzat – adăugând sarcastic că mai degrabă le-ar tăia capetele, pe care le-ar trimite la Vatican, pentru ca papa să vadă cu ochii lui că aceștia fuseseră „reformați“.[97] Nu se cunoaște răspunsul papei. Principala preocupare a lui Kangxi a fost cultura chineză. Atât el, cât și urmașii lui au sponsorizat culegerea și publicarea lucrărilor de literatură clasică. Kangxi însuși a comandat alcătuirea unei enciclopedii. Nivelul alfabetizării a crescut, iar volumul literaturii tipărite a crescut și el pentru a face față cererii.[98] Au fost publicate romane, poezii, tratate de istorie, biografii, dicționare geografice, enciclopedii, antologii și lucrări despre Antichitate. Această cultură a nobilimii propaga valorile și tradițiile clasicilor confucianiști: armonia în societate și natură, importanța ierarhiei (în special între generații) și a ritualurilor și a codurilor de comportament menite să păstreze ordinea și coeziunea socială, nevoia de autocontrol și reprimarea impulsurilor personale. Prin literatură și artă, prin asigurarea de către stat a „cultelor“ și a sacrificiilor oficiale ca punct de interes pentru religia populară locală, influența culturii confucianiste s-a răspândit mai repede și mai adânc decât în orice altă epocă.[99] Integrarea politică și economică a Chinei era astfel corelată cu o unitate culturală crescândă în ultima eră dinaintea apariției unor legături mai intense și mai agresive cu Occidentul.

Au existat însă și limite pentru rezultatele dinastiei Qing. Majoritatea teritoriilor aflate dincolo de marele sistem de comunicații navale au rămas tributare tradițiilor locale – dar nu mai mult decât erau mari părți din Europa acelei epoci. Mult mai grav a fost eșecul Chinei de a resuscita puterea navală pierdută cu trei secole în urmă. Comercianții și coloniștii chinezi din sud-estul Asiei nu aveau pretenții la protecție imperială, iar masacrele sabatice ale chinezilor din coloniile spaniole din Filipine nu au avut nici un fel de ecou la Pekin.[100] Fascinația Europei față de China – o fascinație născută totuși din ignoranță și informare precară – nu avea corespondent în cercurile intelectuale chineze care demonstrau o combinație de suficiență și de prestigiu cultural demne de o tradiție clasică nestrămutată, de un mare rafinament. În anumite privințe, China secolului al

XVIII-lea devenea și mai introvertită: împăratul Yongzheng s-a răzgândit, în 1727, asupra toleranței limitate față de misionarii creștini sosiți aici încă de pe vremea mongolilor.[101] Chiar și când ideile europene erau adoptate, ele păreau neviabile sau irelevante în contextul chinez.[102] Un exemplu elocvent ar fi conceptul de perspectivă în pictură. Teoria artistică chineză a reușit să „reinventeze" perspectiva: a respins ca nefondată teoria perspectivei fixe, punând în schimb accentul pe multitudinea de puncte de vedere din care putea fi privit un obiect sau un peisaj.[103] Poate cea mai profundă problemă (din punctul de vedere al transformărilor tehnice și științifice) a fost conservatorismul societății Qing, care a acordat o imensă putere socială birocrației și societăților de tip breaslă, dar și autorității pe linie ereditară sau de clan, ce a jucat un rol esențial în menținerea unei discipline sociale ierarhice. Dinastia Qing a adăugat un nou sens tendințelor sociale înrădăcinate. La urma urmelor, în pofida faptului că milita pentru cultura confucianistă, dinastia era la origine un „rajah manciurian" – o guvernare imperială exercitată de o dinastie străină și de acoliții săi rasiști, care fuseseră segregați prin locul de reședință și prin legile căsătoriei stabilite de majoritatea Han. Ca și alte regimuri coloniale din istoria lumii, populația manciuriană a înțeles că prețul stabilității era alianța cu cei care dominau la nivel local și evitarea oricăror riscuri sociale sau politice. Așa încât consolidarea dinastiei Qing între 1680 și 1750 a apărut la momentul oportun. În preajma confruntării sale directe cu Occidentul, traiectoria politică distinctă a Chinei (dominată încă de legăturile simbiotice cu Asia interioară) n-a propulsat-o spre un despotism oriental absolut (așa cum își imaginau europenii) – și care ar fi permis o schimbare drastică în fața provocărilor externe –, ci a împins-o spre un „rajah restrâns" în care guvernul central a lăsat întreaga inițiativă la latitudinea forțelor locale (de obicei conservatoare). Când „miracolul economic" al Chinei secolului al XVIII-lea s-a năruit, idealul unei schimbări politice era relativ limitat.[104]

Japonia, ca și China, a trăit o perioadă remarcabilă de consolidare politică și de creștere economică în secolul al XVII-lea și la începutul secolul al XVIII-lea. Shogunatul, sau regența, a fost declarat ereditar de către clanul Tokugawa. Curtea imperială, redusă la o importanță simbolică, a rămas în vechea capitală Kyoto, unde shogunii dețineau un splendid palat pentru vizitele lor periodice. Cheia stabilității politice era reprezentată de supremația exercitată de Tokugawa asupra clanurilor și domeniilor acestora

care divizau Japonia, precum și asupra nobililor (*daimyo*) care le stăpâneau. Dominația militară a fost dublată de sistemul cunoscut *sankin kotai*, care cerea *daimyo* să-și lase soțiile și copiii în capitala shogunală de la Edo unde și ei erau obligați să locuiască, dar nu an de an. În timp ce se aflau la Edo, *daimyo* erau obligați să participe de două ori pe lună la întrunirile organizate de shogun și să îndeplinească anumite funcții administrative în oraș, dar și în jurul orașului. Clasa războinicilor ereditari, samuraii, se aduna în orașele centrale ale domeniilor, cum ar fi Himeji sau Nagoya, ori veneau la Edo și se puneau în serviciul *daimyo* aflați acolo. Potrivit titlurilor pe care le purtau, au fost transformați într-o clasă de nobili slujbași, care depindea de stipendiile din partea clanului și a devenit din ce în ce mai atrasă de idealurile cavalerești formulate de confucianism, în viziunea căruia ordinea socială era un contrafort folositor noului lor statut.

Pacea internă a atras după sine o rapidă explozie demografică, iar populația a crescut de la 12 milioane de locuitori în 1600, la 31 de milioane de locuitori în 1721 – o cifră aproape dublă față de cea din Franța, care era considerată uriașul demografic al Europei Apusene.[105] A avut loc și un proces de urbanizare considerabilă, iar orașele Edo (circa 1 milion de locuitori), Kyoto (350 000 de locuitori) și Osaka (360 000 de locuitori) au devenit adevărate metropole, judecând după standardele globale. În 1700, orașul Edo era de două ori mai mare decât Londra.[106] Suprafața cultivabilă s-a dublat între 1600 și 1720.[107] A fost creată o bază sofisticată de producție artizanală în domeniul textil, al prelucrării metalelor, al materialelor ceramice și al publicațiilor.[108] Specializarea economică regională a promovat, prin dezvoltarea ei, comerțul intern. O seamă de antreprenori comerciali gestionau acest comerț intern al cărui centru era la Osaka. Aici se afla „bucătăria Japoniei“, cu uriașa sa piață de orez, cu pământurile fertile și avantajul proximității cu orașul Kyoto, care era capitala culturală și cuprindea o concentrare diversificată de industrii, în special de prelucrare a mătăsii. În comparație cu Europa Apuseană, Japonia modernă timpurie era încă o „lume a lemnului“, poate pentru că într-o zonă des zdruncinată de cutremure lemnul permitea reconstrucția ieftină și rapidă a caselor. Orașele Japoniei erau o aglomerare de structuri joase din lemn. Dar europenii care călătoreau acolo nu aveau nici o îndoială asupra faptului că Japonia era o civilizație avansată și bogată, cu care erau nerăbdători să lege relații comerciale.[109]

După cum am văzut, Japonia a jucat un rol dinamic în extinderea comerțului din Asia de Est și Sud-Est între 1540 și 1640, perioadă ce a coincis cu debarcarea europenilor în regiune. Comercianții și pirații (*wako*) niponi au profitat din plin de noile oportunități comerciale ale comerțului triunghiular dintre Japonia, China și Asia de Sud-Est, în timp ce explozia exploatărilor de argint din Japonia a finanțat expansiunea comercială și a acoperit costurile mărfurilor din import.[110] Unele statistici arată că, la 1600, Japonia producea o treime din rezerva de argint a lumii[111] – unul din motivele pentru care europenii erau atât de dornici să facă negoț în zonă. Porturile nipone din sud-vest, mai ales Nagasaki, s-au dezvoltat rapid, iar „cartierele chinezești“ au înflorit acolo unde s-au stabilit meșteșugarii și afaceriștii chinezi.[112] La 1618, numai în Nagasaki au răsărit în jur de 200 asemenea cartiere.[113] Cu toate acestea, atitudinea guvernului Tokugawa din Edo (*bakufu*) față de dezvoltarea comerțului extern era profund ambivalentă. Se instalase un regim nou, iar controlul acestuia asupra domeniilor clanurilor îndepărtate putea fi oricând compromis de contactele externe nereglementate. Catolicismul, în mod special, a fost identificat ca având legătură cu răscoalele și mișcările subversive, iar catolicii au fost ca atare persecutați. În anii 1630 și 1640, comerțul chinez și cel olandez (olandezii erau singurii europeni agreați) a fost restricționat la orașul Nagasaki și la insula artificială Deshima, creată în portul orașului. Tulburările prelungite din China și închiderea porturilor sale pentru comerțul reglementat după 1661 au avut ca urmare întreruperea comerțului extern în Asia Răsăriteană. Dar când acest comerț a revenit la viață, după 1685, guvernul Tokugawa a arătat o îngrijorare crescândă față de fluxul de argint nipon în afară, așa că a interzis exportul acestuia în 1688. Sistemul de control din Nagasaki a fost întărit după 1698 pentru a monitoriza cu și mai mare strictețe comerțul și schimbul de informații.[114]

„Izolarea“ japonezilor se explica, pe de-o parte, prin teama manifestată de partizanii circulației monedelor metalice, teamă de altfel cunoscută guvernelor europene, iar pe de altă parte prin nesiguranța privind relațiile cu China, o superputere regională, al cărei sistem est-asiatic era o negare fățișă a independenței Japoniei. Izolaționismul a fost soluția implicită la problema relațiilor sino-japoneze, menită să descurajeze o invazie a chinezilor, invazie similară cu cea căreia japonezii îi ținuseră piept cu greu patru secole în urmă. Dar izolarea nu era totală. Ideile și cultura chineză au exercitat un

farmec aparte și au fost îmbrățișate de regimul Tokugawa. China reprezenta cel mai puternic exemplu de stat imperial consolidat și stabil. Literatura și arta chineză dădeau tonul în înalta societate: stăpânirea limbii chineze și a stilului chinezesc de pictură erau foarte apreciate.[115] S-au depus de asemenea mari eforturi pentru adaptarea ideologiei confucianiste la condițiile japoneze. Nagasaki se transforma dintr-o ușă ferecată într-o poartă întredeschisă, un loc de unde autoritățile își culegeau informațiile despre corăbiile care ancorau în port (și ai căror căpitani erau obligați să redacteze „noi rapoarte“ ce urmau a fi transmise mai departe la Edo) și prin care erau importate cărți. „Izvorul de cunoștințe olandeze“ pătrundea încet-încet printre samurai, profesori și savanți.

Regimul de izolare politică nu a însemnat o stagnare economică. Creșterea economică din Japonia după 1600 a fost stimulată de o dublă revoluție remarcabilă. În primul rând, sistemul politic a creat o nouă și cuprinzătoare economie urbană pe măsură ce *daimyo* și samuraii se instalau în orașele-cetăți. Cel mai elocvent exemplu a fost chiar orașul Edo. Sistemul de prezență alternativă *sankin kotai* a adus sute de *daimyo* la Edo împreună cu familiile lor și suitele de samurai.[116] În 1700, jumătate din populația orașului Edo – care număra un milion de suflete – o reprezentau samuraii care trăiau în clanuri și acopereau circa trei sferturi din suprafața orașului. Împreună, nobilii *daimyo* și samuraii reprezentau o uriașă concentrare de consumatori de elită ai serviciilor oferite de meșteșugarii și zilierii urbani. Puterea lor de cumpărare provenea din profiturile de pe domenii, uneori echivalente în produse păstrate în depozite uriașe de pe țărmurile orașului Edo și care ulterior erau convertite în bani lichizi odată ce a zecea parte din acestea era vândută pe piața din Osaka, de unde proveneau majoritatea alimentelor din Edo. Acest sistem era un puternic stimulent pentru comerțul intern și sistemul bancar, încurajând totodată o economie integrantă care producea alimente și articole de manufactură pentru piața centrală. De cealaltă parte, nevoia de profituri a consumatorilor din elita urbană dădea un impuls productivității din zonele rurale. Obligativitatea nobililor *daimyo* de a locui la Edo în anumite perioade era compensată de călătoriile periodice pe care aceștia le făceau către și de la reședințele lor din provincie. Procesiunile acestor *daimyo*, ajungând uneori la 2 000 de oameni, au încurajat dezvoltarea hanurilor și o rețea stabilă de rute terestre și maritime.

În al doilea rând, tiparul de consum al elitelor nu depindea (așa cum se întâmpla în Europa) de comerțul extern. Odată ce comerțul extern n-a mai fost atât de ofertant, japonezii au reușit să practice o politică mercantilă independentă. Spre deosebire de Anglia, de exemplu, japonezii dispuneau de propria rezervă de argint și nu aveau nevoie de comerț pentru a crea baza monedei lor – un aspect care îi obseda pe economiștii din Europa modernă timpurie. De asemenea, japonezii aveau un mod aparte de a răspunde cererii de produse și de alimente de lux de pe piața internă. Materialele ceramice coreene se bucuraseră deja de prestigiu în Japonia. Artizanii coreeni au fost aduși în Japonia după invazia lui Hideyoshi din anii 1590 și astfel s-a creat o nouă industrie autohtonă. Gama variată de condiții climatice din Japonia a permis indigenizarea de noi culturi pentru profit: bumbac, mătase, tutun și zahăr. Mătasea și bumbacul erau produse la Kyoto și Osaka, iar producția de zahăr a devenit treptat independentă. Pescuitul avea de asemenea o mare importanță în secolul al XVII-lea. Japonia a exploatat cu succes un mediu natural deosebit de bogat și de variat, dezvoltând o economie mercantilă bogată comparabilă cu cea a Europei, dar fără costurile și riscurile colonialismului. Chiar și după 1720, când creșterea economică a stagnat din cauza epuizării resurselor și a lipsei de noi regiuni de uscat și când s-a înregistrat o scădere demografică, s-a produs totuși o „revoluție muncitorească“ ce a presupus intensificarea agriculturii, promovată parțial de stat (prin fermele experimentale și importul de plante din China), revoluție care a ajutat la menținerea realizărilor economice ale secolului precedent și la păstrarea unității politice și sociale concepute de shogunatul Tokugawa.[117]

Dinamismul economic din Japonia modernă timpurie și izolarea sa ulterioară au fost în mare măsură o consecință a poziției Japoniei în lumea est-asiatică. Reinstaurarea puterii chineze și revigorarea vechii sale tradiții diplomatice făceau influența niponă pe continent redundantă. În orice caz, potrivit standardelor europene, Japonia era situată la mare distanță geografică. Teama manifestată de Japonia față de o civilizație continentală dominantă era dublată de un puternic interes față de produsele culturale și valorile sociale de pe continent: un raport dificil, greu de gestionat. În momentul în care Japonia a rămas fără rezervele de argint și produsele importate au devenit viabile, s-a încercat impunerea unei stabilități economice și sociale fundamentate pe politica comercială din insule și s-a

evitat riscul extrem al expansiunii peste ocean. Paradoxal, japonezii au impus restricții asupra importului de textile în același timp cu britanicii, dar într-un mod mult mai eficient. Adevărata amenințare la adresa stabilității și a independenței Japoniei nu consta în pătrunderea ideilor și tehnologiilor străine – care puteau fi oricum asimilate și adaptate treptat –, ci în șocul înconjurător sau extern. Foametea care a lovit în anii 1720 ar fi putut distruge sistemul economic și impune schimbări drastice. La fel, instabilitatea crescândă din Asia de Est, care atrăsese mulți venetici în secolul al XVI-lea, ar fi putut afecta integritatea bine vegheată a lumii japoneze. Dar la 1750 nici una dintre aceste amenințări nu plana asupra Japoniei. Dimpotrivă, avantajele Japoniei izvorâte din poziția sa geostrategică excepțională păreau mai mari ca oricând după cucerirea teritoriilor din Asia interioară în 1759–1760 de către dinastia Qing.

IMPERIILE ISLAMICE SUB PRESIUNE

În epoca modernă târzie (1620–1740), lumea islamică era mult mai expusă la influența și concurența europeană, comparativ cu alte state și civilizații din Asia de Est. Existau nenumărate zone între Asia de Sud-Est și coasta atlantică a Africii în care soldații, navigatorii, comercianții, misionarii și diplomații europeni se confruntau cu omologii lor musulmani, având în vedere că atât teritoriul islamic, cât și Europa își extinseseră suprafața odată cu dezvoltarea comerțului la distanță între secolele al XV-lea și al XVII-lea. După cum am văzut în capitolul anterior, perioada supranumită „Epoca Marilor Descoperiri“ din istoria Europei a coincis cu consolidarea a trei mari imperii musulmane: Imperiul Otoman, Imperiul Safavid și Imperiul Mogul. După 1500, în Asia de Sud-Est s-a înregistrat un val de islamizare accelerat și puternic; legăturile comerciale cu India și Orientul Mijlociu s-au intensificat, iar islamul a devenit din ce în ce mai captivant ca religie a statelor comerciale și ca fundament al unor legături extinse de rudenie.[118] În Africa de Vest – o altă sferă importantă de influență islamică încă din secolul al XI-lea –, apariția Imperiului Songhai în mijlocul Nigerului după 1468, consolidarea islamului mai departe în est, printre triburile Hausa din Katsina sau Kano[119] și întărirea regatului Bornu sub Idris Alooma (*cca* 1571–1603)[120] au susținut continuitatea dinamismului ideilor religioase, culturale și politice la sud și la vest de inima teritoriilor islamice.

Epoca modernă târzie, după 1620, este deseori descrisă ca o perioadă de stagnare și de declin inevitabil al imperiilor și culturii islamice, caracterizate prin închidere în sine și conservatorism incompatibile cu curentele inovative din gândirea europeană.[121] Ar fi tentant să credem că societățile europene adoptaseră mentalitatea științifică necesară progresului material și că vecinii lor musulmani rămăseseră în negura religiei. În realitate, importanța omului de știință în viața tehnologică și comercială a Europei, în opoziție cu umilul meșteșugar, era cel mult redusă până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.[122] În orice caz, în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea au existat unele semnale cum că marile state islamice și cultura islamică își pierduseră din dinamismul anterior. Criza comercială și cucerirea de către olandezi a principalelor state islamice din sud-estul Asiei (Makassar, Banten și Mataram) după 1660 au fost piedici însemnate. În Sahelul vest-african, căderea Songhay-ului în 1591 (odată cu invazia marocanilor) a marcat începutul unei lungi perioade de dezintegrare politică în inima Nigerului, lucru total nefavorabil întăririi influențelor islamice.[123] Fiecare dintre cele trei imperii musulmane a cunoscut tendințe centrifuge puternice al căror efect a fost slăbirea solidarității interne împotriva atacurilor externe. Însă, până la jumătatea secolului al XVIII-lea, nu au prea existat semne că aceste schimbări ar fi influențat ireversibil puterea societăților islamice și europene, ci mai degrabă acestea au ajustat într-un mod subtil echilibrul global.

La prima vedere, istoria Imperiului Otoman oferă dovezi ample ale faptului că statele și cultura islamice au fost inexorabil condamnate la o retragere și la un declin gradual. Între 1683, când turcii nu au reușit să ocupe Viena, și 1739, când otomanii au suferit pierderi teritoriale majore, elanul expansionist care îi purtase până în inima Europei în secolul al XVI-lea a suferit un declin. După 16 ani de război, prin Pacea de la Karlowitz din 1699, sultanul a fost obligat să cedeze Ungaria și Transilvania împăratului habsburg. Între 1716 și 1718, reaprinderea conflictului dintre cele două imperii i-a costat scump pe otomani după semnarea Păcii de la Passarowitz în 1718. Valahia de Vest, Banatul (sau „regiunea de graniță“) inclusiv orașul Temesvar (Timișoara de azi) și Serbia au intrat sub autoritatea Vienei, împreună cu Belgradul, marea fortăreață de graniță care apăra câmpia Dunării Inferioare. Avântul militar și tehnica de luptă superioară care le aduseseră ienicerilor atâtea victorii în secolul anterior

păreau mai puțin eficiente împotriva armatelor habsburgice antrenate prin noi tehnici de instrucție și conduse de generalul Montecuccoli sau de prințul Eugen de Savoia. Și mai grav din punctul de vedere al otomanilor era faptul că după 1700 au avut de-a face cu doi inamici în regiunea Balcanilor și a Mării Negre. Otomanii se confruntau de-acum cu expansiunea Habsburgilor și a Romanovilor și și-au pierdut statutul de „superputere“ în sud-estul Europei, situându-se într-un soi de splendidă izolare față de rețeaua diplomației intraeuropene. La 1740, prețul supraviețuirii otomane a fost o participare mai activă în sistemul statelor europene, cu toate costurile, riscurile și compromisurile pe care acest lucru le atrăgea după sine.[124]

Eșecurile de pe câmpul de luptă și de la masa tratativelor poate fi privit ca un indiciu al eșecurilor mai puțin vizibile din viața politică și economică a acestui stat învins. „Declinul“ politic otoman după 1600 a fost supus unei examinări istorice minuțioase. Slăbiciunea conducătorilor, a politicii duse de aceștia sau a instituțiilor a fost atribuită unor cauze diverse: izolarea nesănătoasă a sultanilor și a moștenitorilor lor în harem și dezvoltarea la Curte a unor politici ascunse și țeserea de intrigi; renunțarea la tributul de sânge care asigurase guvernul și armatele sultanului cu servitori loiali, imuni la influențele locale; preluarea efectivelor de ieniceri și a corpului birocratic de către demnitari musulmani ostili autorității sultanului și mult mai preocupați de profiturile obținute din patronat; și descentralizarea susținută a colectării de taxe și a guvernării din provincii care cedau din ce în ce mai mult în fața demnitarilor locali (*ayan*) și a agenților fiscali. Fiindcă autoritatea centrală era din ce în ce mai slăbită, tulburările locale și nesiguranța au crescut, sau cel puțin așa susțin unii istorici: viceregii provinciilor (*dey*), mamelucii și moșierii (*derebey*) și-au creat propriile armate și s-au luptat pentru avantajele puterii provinciale.

Incoerența politică era amplificată de un adânc sentiment de amor-țeală economică. În timp ce comerțul de tranzit a rămas la fel de important în orașele otomane de la Mediterană sau din jurul acesteia, transportul naval a trecut aproape în întregime în mâinile negustorilor europeni. Automat, economia otomană a început să producă materie primă și mărfuri pentru piața europeană, în special bumbac. Tendința de a depinde de manufacturile europene (de exemplu, producția textilă) s-a accentuat din ce în ce mai mult. Ca atare, industria manufacturieră a intrat în declin. Mai mult decât atât, guvernul otoman a cedat privilegiile comerciale negustorilor europeni

în schimbul scutirii de taxe și de adaosuri, ceea ce a condus la nenumărate abuzuri. În loc să urmeze o politică „mercantilă“ de susținere a propriilor producători și produse, otomanii păreau că se situează, într-un mod pervers, de partea intereselor veneticilor.[125] Rezultatul a fost expunerea imperiului la pătrunderea din ce în ce mai profundă a comercianților europeni, erodarea industriilor și a comunităților urbane pe care le susțineau și balcanizarea imperiului ca aparat economic.

Cum era de așteptat, aceste indicii clasice de „periferizare“ au fost considerate parte a unei stagnări culturale generalizate. Eșecul intelectual închidea cercul vicios al eșecului politic și al declinului economic. Viața intelectuală căzuse victimă unui conservatorism religios acerb, accentuat de dominația politică crescândă a clasei de musulmani educați; ca atare, interesul pentru cercetarea empirică și asimilarea ideilor străine a scăzut exponențial. Nivelul interesului față de Europa a rămas modest – o reminiscență, s-a spus, a unui respect cultural modest impus de Europa în epoca de expansiune otomană și a dificultăților lingvistice pe care cultura poliglotă europeană le impusese asupra erudiților otomani.[126] Indiferența oficială față de geografia Europei era cumplită: în anii 1770, guvernul otoman credea că flota rusească ajunsese în Marea Mediterană pe căi navale ce traversau centrul Europei.[127] Lipsită de mijloacele și de hotărârea de a adapta sistemul educațional la noua programă, dovedind spirit empiric și idei preconcepute în domeniul tehnic, cultura islamică a otomanilor devenise o văgăună întoarsă în timp de iluzii.

Toate acestea duc la un formidabil rechizitoriu al eșecului otoman. Dar genul acesta de atitudine se bazează pe două presupuneri cel puțin îndoielnice. Prima e legată de contrastul dintre regresul vieții otomane și ordinea și progresul din Europa. Dar Europa nu era nici pe departe un peisaj echilibrat cu câmpii înfloritoare și orașe în plină dezvoltare. Estul și sudul se confruntau cu iobăgia, foametea periodică și reprimarea violentă a răscoalelor țărănești. Călătoriile în centrul Spaniei, în sudul Italiei sau în munții Scoției erau anevoioase și deseori periculoase. Tâlhăria la sate era la ordinea zilei, în special în regiunile afectate de războaiele din secolul al XVII-lea. Chiar și în vestul Europei, în economia provincială pe o rază de 100 și ceva de kilometri pătrați în jurul Parisului, oamenii trăiau la granița dintre subzistență și foamete, dat fiind că metodele de cultivare a pământului nu se schimbaseră prea mult din epoca medievală.[128] Lipsa de

toleranță religioasă manifestată de guvernele Franței și Angliei (pentru a lua doar două exemple de țări vest-europene) contrasta izbitor cu atitudinea otomanilor. A doua părere, după cum au punctat și istoricii turci ceva mai recent, este aceea că declinul otoman a fost rezultatul unei proaste guvernări, deosebită de cea exercitată în era expansiunilor, când Imperiul Otoman se bucurase de un regim centralizat.[129]

Chiar și judecat după testul aspru al războiului, declinul Imperiului Otoman dinainte de 1740 nu a avut drept rezultat o dispariție definitivă a acestuia. Cu toate că pierduseră Ungaria și Transilvania, prin Tratatul de la Belgrad din 1739 turcii au recuperat ce pierduseră la Passarowitz în 1718, inclusiv Belgradul. Armatele otomane au demonstrat o capacitate remarcabilă de regrupare, potrivit lui Montecuccoli – cel mai înțelept dintre generalii habsburgi. În 1711, armata rusă condusă de Petru cel Mare suferise o înfrângere umilitoare în campania de pe Prut, râul de la granița României (moderne). Cotropitorii ruși, inferiori numeric, înfometați, nemaiavând nici nutreț pentru cai, au intrat pur și simplu în panică, confruntați fiind cu forțele otomane care aveau rezerve din abundență și dispuneau de impresionante trupe de artilerie și de un uriaș corp de cavalerie. Rușii s-au predat la Azov, iar Petru s-a retras fără veste de pe câmpul de luptă.[130] Curtea sultanului de la Constantinopol (denumită adesea Înalta Poartă, după marea poartă de onoare unde vizirii își aveau cancelariile) se afla în continuare în fruntea unui mare imperiu întins pe trei continente și al cărui „flanc“ european era singurul ghimpe în coasta otomanilor, geostrategic vorbind. Apărarea eficientă a integrității sale teritoriale demonstrează că societatea otomană era mult mai flexibilă, rezistentă și unită decât lasă de înțeles istoricii adepți ai teoriei „declinului“.

Rezistența de care am pomenit își avea rădăcinile în primul rând în poziția geopolitică puternică, rămasă neschimbată până în anii 1760. După pierderea Ungariei și a Transilvaniei, otomanii s-au bazat pe bariera fizică reprezentată de Munții Carpați. Recuperarea Belgradului, în 1739, le-a asigurat turcilor controlul asupra pâlniei strategice dintre Europa habsburgică și Balcanii otomani. Turcii controlau Marea Neagră, o adevărată autostradă maritimă, ca atare și ei, și clienții lor, dinastia Giray din Crimeea, erau o piedică în calea înaintării rușilor în Marea Neagră, în ciuda eforturilor disperate ale țarului de a ocupa Perekop și Azov. Coșmarul logistic pe care îl presupunea organizarea unei armate care să mărșăluiască

peste stepa ucraineană a însemnat că Marea Neagră a rămas, multă vreme, ceea ce s-a numit *Mare Ottomanicum* – un avantaj extrem de important. Belgradul, Carpații și Marea Neagră au asigurat, împreună, linia de demarcație dintre Imperiul Otoman și vestul Europei. Această graniță a devenit și mai solidă datorită puternicelor structuri defensive culturale. În afara comunităților musulmane din Balcani, otomanii se puteau baza pe loialitatea clericilor greco-ortodocși care aveau puțin de câștigat în cazul în care Austria catolică ar fi fost victorioasă. Chiar și în Africa de Nord, în cel mai îndepărtat și vulnerabil nod maritim al imperiului, teama și ura față de Spania catolică precum și dependența economică de piraterie au întărit loialitatea provinciilor Magrebului față de îndepărtata metropolă.[131]

Securitatea geostrategică a fost cea care a permis cu adevărat descentralizarea guvernului după 1600. Rolul important pe care demnitarii de la orașe l-au jucat în administrarea provinciilor și în colectarea taxelor (ca agenți fiscali oficiali) pare acum mai puțin important în prăbușirea imperiului într-o cleptocrație larg răspândită decât recunoașterea la timp a noilor elite provinciale a căror cooperare era necesară pentru menținerea ordinii sociale și colectarea de taxe.[132] În provinciile arabe și în Egipt, o descentralizare similară a conferit mai multă putere locală garnizoanelor de ieniceri ereditare și mamelucilor din Cairo.[133] Fanarioții greci, proveniți din elita creștină bogată de la Constantinopol, au domnit în Țările Române. În Magreb, dinastiile din partea locului care se bucurau de o mare autonomie s-au stabilit în Maroc, Alger, Tunis și Tripoli. Dar până la 1750 nu au existat dovezi însemnate că centrul imperial de la Constantinopol ar fi pierdut controlul asupra intereselor locale, a căror autoritate și legitimitate depindeau încă de loialitatea lor față de otomani. Prima sarcină a guvernului otoman a fost menținerea prestigiului autorității sultanului (*daulat*) prin respingerea intervenției străine și evitarea înfrângerii militare.

Nici situația economică nu era una foarte îngrijorătoare. E drept că industriile manifacturiere au slăbit sub presiunea rivalilor europeni, dar orașele Constantinopol, Izmir și Cairo au rămas mari centre comerciale – Cairo chiar mai înfloritor ca urmare a comerțului nou apărut cu cafea din Yemen.[134] Producția de bumbac, lână și tutun a adus prosperitatea în unele regiuni cel puțin, prosperitate reflectată în scurt timp într-o dezvoltare explozivă a construcțiilor.[135] Comerțul intern care furniza cea mai mare parte a mărfurilor cerute pe piață a rămas în sarcina producătorilor locali.[136]

La 1740 era clar ca lumina zilei că Imperiul Otoman nu se putea ridica la nivelul celor mai înfloritoare zone din Europa în producția manufacturieră și în domeniul agrar. Îi lipseau, de asemenea, mijloacele pentru a se transforma într-un stat național sau o economie națională după modelul clasic al mercantilismului european. Cu toate acestea, întâmplător sau nu, guvernele otomane au conceput o formulă surprinzător de eficientă pentru supraviețuirea imperiului în condiții mult mai dificile decât cele cu care se confruntaseră începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea. După 1739, strategia de apărare împotriva Vestului părea mult mai solidă decât fusese multe decenii la rând. Turcii învățaseră de-acum să joace cartea diplomației europene și s-au folosit de antipatia francezilor față de habsburgi pentru a recuceri Belgradul. Politicile reformatoare din „Perioada lalelei“ au dus poate la nenumărate conflicte, dar conducătorii otomani încă puteau cumpăra din Europa expertiza militară și tehnologia de care aveau nevoie, fără să riște niște tulburări culturale și sociale pe care o reformă mai ambițioasă le-ar fi provocat. Cât privește privilegiile comerciale acordate de otomani negustorilor străini, prin sistemul de „capitulații“, nu erau nici acestea oferite din pură generozitate. Comerțul extern era încurajat, dar, în același timp, negustorii străini erau segregați, iar atracția exercitată de Occident asupra societății musulmane era strict controlată. Datorită suveranității absolute, statutului lor necontestat de gardieni ai locurilor sfinte (de la Mecca, Medina și Ierusalim) și autorității asupra orașului Cairo, capitala culturală și intelectuală a islamului, otomanii au fost capabili să mențină un echilibru fragil între diferitele elemente ce alcătuiau extraordinarul lor sistem: un imperiu multietnic, așezat pe flancul Europei, întruchiparea politică a islamului ortodox din inima Orientului Apropiat.

La mijlocul secolului al XVII-lea, cea mai bogată și mai dinamică zonă a teritoriilor islamice era sub conducerea mogulilor. Centrul Imperiului Mogul era „semiluna fertilă“ din nordul Indiei: câmpiile fluviului Gange care se întindeau din nord-vestul îndepărtat până în Bengal și în Delta Gangelui. Centrul său strategic era „triunghiul Delhi“, care controla trecerea dintre două sisteme fluviale și coridorul de 160 de kilometri lățime între poalele munților Himalaya și podișul Deccan. În 1648, mogulii și-au mutat capitala de la Agra la Delhi, în palatul-cetate Shahjahanabad special construit[137] și care reflecta bogăția colosală de care se bucurau conducătorii acestui imperiu. În 1650, această nouă metropolă imperială, cu aglomerările

de reședințe aristocratice din jurul curții imperiale, era egală ca suprafață cu Parisul.

Ascensiunea puterii mogule fusese un factor-cheie în istoria lumii moderne timpurii. Conducerea mogulă a unificat regiunile din nordul Indiei și a instaurat acolo pacea. A promovat, totodată, răspândirea comerțului Indiei în Asia Centrală și dincolo de ea. Cucerirea Bengalului de către moguli a accelerat colonizarea agrară a junglei și a mlaștinii[138] și comerțul cu textile până pe Gange la câmpiile Hindustanului.[139] Comerțul cu mogulii i-a atras pe negustorii europeni în marele oraș portuar Surat din vestul Indiei, de unde porneau spre nord și vest drumurile comerciale care duceau la Delhi și Agra. Expansiunea economică a imperiului a fost posibilă și datorită iscusinței de care Akbar a dat dovadă amestecând populațiile de nobili războinici musulmani din Asia Centrală, scribi musulmani și funcționari din Iran (în continuare magnetul cultural al lumii islamice), războinici rajputani hindustani și literați brahmani, în ceea ce avea să devină un sistem politic stabil. Pe măsură ce „dinastiile“ de moșieri își întăreau controlul asupra bogăției agricole, a crescut și consumul de produse meșteșugărești și de lux și a fost încurajată construirea de orașe și piețe (sau *ganjs*). Cu o populație cel puțin la fel de mare precum cea a Europei contemporane, cu pământuri fertile și materie primă accesibilă, India a devenit cea mai mare producătoare de materiale textile din lume, exportând țesături din bumbac în Orientul Mijlociu, în Africa de Vest și în Europa. Diversitatea și calitatea produselor indiene din bumbac, prețul relativ mic al acestora (unii contemporani apreciau că mâna de lucru din India era a șaptea parte din costul mâinii de lucru din Europa[140]) le ofereau acestora un avantaj uriaș pe piețele europene. La 1600, Compania Britanică a Indiilor de Vest renunțase la vechea obsesie de a cumpăra mirodenii ieftine din Orient și începuse să se concentreze asupra importului și vânzării textilelor indiene[141] – cu precădere din Bengal, care devenea centrul operațiunilor sale și cea mai dinamică regiune din India.

Astfel, comercianții și meșteșugarii indieni ajunseseră să joace un rol însemnat în dezvoltarea comerțului internațional, o trăsătură importantă a istoriei moderne timpurii. Cu toate că nu există o documentare detaliată, cu excepția registrelor ținute de companiile portugheze, olandeze și engleze, se vehiculează ideea că mare parte a comerțului indian naval cu Orientul Mijlociu – cea mai mare piață de desfacere – se afla în mâinile negustorilor

indieni și ale armatorilor.[142] Fără replica dinamică a producătorilor indieni, căile maritime din ce în ce mai bătătorite folosite atât de profitabil de europeni ar fi rămas fragile.[143] Din punct de vedere politic și cultural, această participare viguroasă a subcontinentului indian la expansiunea rețelelor comerciale internaționale a atras după sine o mare receptivitate la influențele străine. Așa stăteau lucrurile pe coasta sudică a Indiei, unde autoritatea mogulă nu se manifesta total. Dar la fel se întâmpla și în India de Nord, unde era concentrată mare parte din puterea mogulă. În secolul al XVII-lea, comercianții, doctorii și meșteșugarii europeni puteau fi întâlniți în toate orașele mari ale imperiului.[144] Artileriștii europeni serveau în armata mogulă. Misionarii iezuiți erau liberi să predice și să ducă munca de convertire – cu toate că eforturile lor păreau a fi mai degrabă îndreptate asupra europenilor rătăcitori,[145] iar convertiții proveneau dintre localnicii săraci și dintre cei care trăiau la marginea societății. În special în domeniul literaturii, mogulii puneau mare preț pe modelele persane. Dar imagistica și portretistica religioasă introdusă de iezuiți au avut o influență covârșitoare asupra artei mogule.[146]

Deschiderea Indiei către comerțul și cultura din Iran și Asia Centrală și spre influența pe mare de-a lungul vastei sale coaste peninsulare, când este combinată cu impenetrabilitatea podișului Deccan, poate fi explicația eșecului oricărei puteri – chiar și una atât de iscusită și de sofisticată precum mogulii – pentru a unifica Asia de Sud și a impune uniformitatea culturală și administrativă obținută de dinastia Ming în China. Elitele musulmane dominau principalele state din sud după căderea Imperiului Vijayanagar hindus în 1565. Efortul de a subordona nobilimea hindusă din Deccan și de a impune sistemul mogul al atribuirii de pământ în schimbul serviciilor administrative și militare a provocat o rebeliune concentrată în regiunea Maratha, în jurul orașelor Satara și Poona. Această rebeliune a fost condusă de Sivaji, un mercenar, „un bărbat amenințător… bine făcut… circumspect, tainic, subtil, crud, perfid“, după cum îl descrie un observator englez, reverendul John L'Escaliot.[147] În 1674, Compania Engleză a Indiilor de Est a trimis un emisar de la Bombay (Mumbaiul de azi) pentru a participa la ceremonia de încoronare a lui Sivaji, desfășurată la castelul acestuia din Rairy, unde i s-a ridicat o statuie din aur, după tradiția împăraților hinduși.[148] La 1670, îngrijorarea mogulilor față de rebeliunea condusă de Sivaji a fost de ajuns ca împăratul Aurangzeb să părăsească

orașul-cetate Shahjahanabad și să petreacă restul îndelungatei sale domnii (1658–1707) în campanii nesfârșite dintr-o regiune în alta, pentru a-i supune pe rebelii din Maratha. Aurangzeb a repurtat o victorie de scurtă durată în 1690 (Sivaji murise în 1680). Dar în momentul morții sale, în 1707, puterea mogulă fusese înlăturată din India[149] – o înfrângere care a fost ulterior oficializată prin *farman* sau declarația imperială din 1719. Istoricii aveau să descrie domnia lui Aurangzeb drept apogeul epocii mogule, iar moartea sa, conform acelorași istorici, a fost începutul unei noi epoci întunecate de decădere a imperiului, de la care India a fost salvată datorită intervenției englezilor în 1765. Umiliți de rebelii din Maratha, incapabili să oprească procesul de preluare a puterii de către guvernatorii din provincii (sau *subahdar*), sfidați prin apariția sikhismului în Punjab, mogulii și-au pierdut în cele din urmă prestigiul după invazia lui Nadir Șah, conducătorul Iranului. Victoria lui Nadir din 1739 a fost începutul haosului. Armatele din Maratha, populația afghană și armatele de mercenari (*pindari*) și cele ale nobililor războinici de rang inferior au devastat India de Nord. În acest climat agresiv, comerțul și agricultura au intrat în declin. Eșecul economic oglindea dezintegrarea politică. Deci nu e de mirare că India mogulă a fost primul mare stat eurasiatic care a căzut sub dominația europeană după 1750.

În ultimii ani, această versiune „întunecată“ și simplistă a istoriei precoloniale a Indiei a fost reconsiderată. Perioada mogulă târzie nu mai este văzută ca o prefață haotică la ocupația colonială. Cucerirea Indiei a fost un proces mult mai complex decât lasă să se înțeleagă teoria prăbușirii predestinate a unui imperiu mult prea mare și a pacificării sale de către conducătorii europeni net superiori din punct de vedere politic. O abordare realistă a unei perioade de jumătate de veac ce s-a încheiat cu bătălia de la Plassey din 1757 (și care a marcat începutul ocupației coloniale de către englezi) ar pune accentul pe rolul jucat de indieni în crearea de noi rețele comerciale și de noi state regionale. Acesta a declanșat crizele care au venit brusc peste ei în anii 1750.

În spatele multor schimbări de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea se află urmări ca expansiunea comercială, creșterea demografică și dezvoltarea economiei rurale. Prosperitatea de la orașe și sporirea averii în cazul elitei din zonele rurale au făcut ca interesele provinciale să nu mai coincidă cu cele ale guvernului de la Delhi.

Rebeliunea din Maratha a fost doar un simptom al acestui fenomen. Confederația Maratha fusese descrisă ca o hoardă invadatoare care a aruncat nordul Indiei în haos. Dar această confederație a fost mai mult decât o simplă alianță de jefuitori. Cuceririle teritoriale ale rebelilor din Maratha n-au lăsat în urmă praf și pulbere, ci un sistem fiscal elaborat, ale cărui registre voluminoase sunt păstrate la Poona (orașul Pune de azi).[150] Căpeteniile Maratha nu au urmărit să devasteze regiuni întregi, ci să asimileze treptat teritoriul mogul în sfera lor de „suveranitate“ (*swarajya*). Obiectivul lor nu a fost neapărat răsturnarea absolută a puterii mogule, cât descentralizarea forțată a acestuia: de aici, disperarea de a-și exercita autoritatea sub egida donațiilor și a decretelor mogule.[151] Rebeliunea din Maratha, susține un studiu mai recent, trebuie înțeleasă ca o luptă de emancipare a nobilimii hinduse, sub protecția comandanților săi (*sardari*), în vederea împărțirii suveranității și a profiturilor mogule în așa fel încât importanța noilor grupări de moșieri să fie recunoscută.[152] În alte regiuni ale Sultanatului Mogul se poate observa un tipar similar, în care guvernatorii din provincii au încercat să slăbească strânsoarea guvernului de la Delhi și să gestioneze singuri revendicările magnaților locali. În Bengal, Awadh (Oudh), Hyderabad și Punjab (unde declinul comerțului lucra în avantajul sikhismului), scăderea puterii de la Delhi nu însemna neapărat alunecarea spre anarhie, ci o nouă fază în crearea unui stat de către conducătorii locali care se doreau a fi reprezentanți legitimi ai vechiului regim imperial.[153]

Acest curent ar fi condus, de bună seamă, la apariția unei „confederații“ mogule descentralizate, cu instituții adaptate nevoilor diferitelor puteri regionale. Influența Maratha, bazată pe o formidabilă putere militară, ar fi putut deveni la fel de răspândită cum fusese cea a mogulilor. Dar două mari forțe destabilizatoare au interacționat pentru „transformarea“ declinului mogul într-un preludiu al revoluției. Prima forță destabilizatoare a fost reprezentată de impactul unor noi invazii din Asia Centrală, sursa tradițională de noi hegemonii din India. În 1739, uriașa armată mogulă s-a predat la Karnal în apropiere de Delhi. „Hanatul Chagatai e mort, iar Imperiul Iranian este abia la început“, a tunat emisarul din Maratha, care s-a făcut nevăzut.[154] Ulterior, orașul Delhi a fost ocupat de șahul Nadir al Iranului, care a intrat triumfător în cetate înaintea împăratului umilit care aștepta sub un baldachin închis. Au urmat invaziile afghane din anii 1750 și toate acestea au distrus renumele mogulilor și au devastat vechile rute comerciale dintre Bengal și regiunea superioară a Indiei. Un segment vital din teritoriile mogule interne de la vest de Indus și din jurul Kabulului a fost devastat.[155] În Bătălia de la Panipat, din 1761, afghanii au zdrobit armata din Maratha și l-au omorât pe conducătorul confederației (*peshwa*). A doua forță destabilizatoare care a dus la schimbările subcontinentale a fost

integrarea rapidă a Indiei maritime în comerțul internațional. În Bengal, defrișările și asanarea au transformat, într-un ritm năucitor, pădurile și mlaștinile în culturi de orez, iar uriașa forță de muncă a țesătorilor de bumbac (circa un milion, dacă nu mai mulți) a creat o economie deosebit de dinamică, a cărei dezvoltare a fost alimentată de argintul cu care europenii plăteau bumbacul și mătasea. De-a lungul coastei Coromandel, la sud de Madras, acolo unde azi se află statul Tamil Nadu, un model similar de înflorire a agriculturii și producției de textile a dat naștere unei economii înfloritoare, într-o regiune aflată la răscrucea drumurilor comerciale din golful Bengal și Oceanul Indian.[156] Aici s-a dezvoltat, ca pretutindeni pe coasta Indiei, un anumit tip de capitalism care a finanțat și a administrat producția, vânzarea și distribuția de textile și de alte mărfuri.[157]

Spre sfârșitul anilor 1500, mulți europeni au venit în India pentru a-și încerca norocul la curțile de aici și în domeniul comerțului. Însă principalul stimulent a fost comerțul maritim al Indiei. Până în secolul al XVIII-lea, depozitele și „fabricile“ europene împânziseră coasta peninsulară de la Surat până la Calcutta. Unii europeni, de pildă Thomas „Diamantul“ Pitt, au sosit în India ca „intruși“, sfidând monopolul instituit de companiile de navlosire. Alții, cum a fost Samuel „Siamezul“ White, au devenit agenți liberi. White a sosit în Madras în 1676. Curând după aceea a traversat golful Bengal și s-a îndreptat spre Ayudhya, apoi spre capitala Siamului (Thailanda). Și-a construit mai întâi un renume în comerțul cu elefanți – o ocupație periculoasă care presupunea transportarea elefanților pe mare – înainte de a deveni principalul agent comercial al regelui.[158] Majoritatea comercianților europeni făceau parte din anumite companii. Costurile mari ale comerțului la distanță, întreținerea navelor de război (aparținând Indiilor de Est), clădirile administrative din porturi (cu garnizoane care le păzeau de atacurile europenilor și ale localnicilor turbulenți), precum și aparatul diplomatic necesar negocierilor cu conducătorii locali și Curtea mogulă, toate acestea impuneau organizarea comercianților europeni în societăți pe acțiuni. Aceste societăți au fost precursoarele corporațiilor moderne (cu acționari, consiliu director și o structură managerială) și au deținut monopolul în comerțul nemijlocit dintre țările lor de origine și India. Vorbim de o modernitate superficială, care nu a însemnat că negustorii europeni au fost vestitorii unei economii deschise sau ai legilor economiei de piață. Dispuneau de prea puțină marfă pe care s-o vândă mai departe și

erau nevoiți să importe masiv lingouri pentru a plăti pentru mărfurile indiene pe care doreau să le achiziționeze. Politica lor comercială urmărea scăderea prețurilor și creșterea cantității de materiale textile din India, pentru care exista o cerere permanentă pe piața din Europa. De unde și rivalitățile dintre companiile europene, în special după 1720, între companiile engleze și cele franceze din Indiile de Est, angajate într-un efort constant de a ademeni țesătorii indieni în orașele comerciale precum Madras sau Pondicherry, unde li se permisese să-și ridice propriile „fabrici" și să-și exercite controlul asupra țesătorilor și negustorilor, în scopul de a reglementa prețul, tipul și calitatea pânzelor produse.[159] Rezultatul au fost relațiile apropiate, dar deseori conflictuale cu stăpânitorii locali, a căror avuție și putere depindeau de profiturile din comerț și de amestecarea veniturilor provenite din impozite între comerț și credit. La începutul secolului al XVIII-lea, amenințarea cu boicotul sau cu blocadele din porturi devenise o armă des folosită în politica companiilor care găseau totuși de cuviință să arate respect emisarilor moguli care îi vizitau periodic, îmbrăcându-se în caftane tradiționale – pentru că portul caftanelor aprobate de conducător era simbolul obedienței și al loialității față de acesta.[160] Înfrângerea suferită de moguli în 1739 a trimis o undă de șoc în toată Asia de Sud. Dar la momentul la care Robert Clive debarca în Madras, în 1744, părea o absurditate că orice companie europeană, cu atât mai puțin una engleză, cu fortul ei în ruină din Madras, ar fi putut deveni o putere teritorială în India și ar fi putut supune întregul subcontinent.

Nu trebuie să privim Asia de Sud din prima jumătate a secolului al XVIII-lea drept o regiune care trecea de la stagnare la anarhie. În zona internă de nord, triunghiul conflictual dintre confederațiile Maratha, moguli și năvălitorii transmontani era în același timp o luptă între grupurile de „nobili", care se străduiau să creeze o ordine stabilă a cetăților și a pieței și o agricultură stabilă, pe de o parte, și grupurile de „războinici" care țineau la tradiția pastoralismului nomad din podișurile ce legau nordul Indiei de Asia Centrală.[161] Schimbările economice și sociale petrecute pe durata păcii mogule puseseră capăt acelui conflict. Tot așa, în zona maritimă a Indiei, dezvoltarea comerțului a impulsionat transformarea rapidă a ordinii economice și sociale și a relațiilor dintre zonele interne ale Indiei și lumea exterioară. Așadar avem de-a face cu o dublă revoluție în devenire: o „coincidență" care avea să propulseze Asia de Sud în era colonială

modernă. Dar ar fi fost greu pentru oricine să prevadă în 1740 că urmarea acelei revoluții va fi cucerirea întregului subcontinent de către o singură companie europeană dintre toate acele companii comerciale ale căror negustori abia reușeau să supraviețuiască fizic în clima din India, într-un mediu atât de ostil încât le era deseori fatal. Unul din doi călători europeni murea sau se îmbolnăvea în primul an petrecut în India.

India de Nord a fost invadată de armatele șahului Nadir în 1739 și de aceleași armate, conduse de șahul Ahmad Durrani, în 1750 (Nadir fusese ucis în 1747), iar aceste două campanii militare au fost mai mult decât niște simple atacuri tribale de tipul celor care tulburaseră liniștea câmpiilor indiene în secolele anterioare. Împreună, au reprezentat ultimul mare efort de construire a imperiilor în tradiția lui Tamerlan distrugând în tot acest proces Sultanatul Mogul și Imperiul Safavid. Cel din urmă a fost prima victimă. La vest aveau Mesopotamia dominată de otomani și Anatolia, iar la est și la sud, o vastă comunitate tribală care popula Heratul și Kandaharul din Afghanistanul de azi. Prins astfel ca într-o menghină, Iranul safavid a dus o luptă permanentă pentru a impune autoritatea cetății și a unei lumi stabile asupra stepei și a deșertului. Georgia, de unde se recrutau în mare parte armatele de sclavi și funcționarii, era vulnerabilă în special în fața presiunii otomane și ruse.[162] Din punct de vedere politic, sistemul safavid fusese un amestec fragil de alianțe între triburile turcice și erudiții iranieni, amestec care nu s-a soldat cu o fuziune completă. La 1700, această coaliție instabilă se afla sub o uriașă presiune externă și internă.

Dinastia Safavizilor cu capitala la Isfahan eșuase, ca și mogulii de altfel, în a clădi un imperiu cu granițe teritoriale fixe. Cuceriseră și apoi pierduseră Bagdadul. Puterea lor asupra Khorasanului, Heratului și asupra orașului și regiunii Kandahar, nu fusese niciodată sigură. Uzbecii au cucerit Kandaharul în 1692, mogulii l-au asediat în 1643, iar în 1650 orașul a fost recucerit de șahul Abbas al II-lea. Între 1709 și 1711, safavizii au pierdut controlul regiunii în fața dinastiei Khilji, un trib care domina teritoriile afghane din sud. Între 1718 și 1719 au pierdut și controlul Heratului și Khorasanului. La 1722, șahul Mahmud Ghilzai a spulberat armata safavidă la Gulnabad, a ocupat Isfahanul și a preluat tronul abandonat de șah. Atât Rusia, cât și Imperiul Otoman s-au grăbit să profite de căderea safavizilor, poate temându-se unii de ceilalți. Petru cel Mare a preluat controlul orașelor Derbent, Rast și Baku de la Marea Caspică. Otomanii au ocupat orașele

Tiflis (1732), Hamadan, Erevan și Tabriz, adică mare parte din vestul Iranului. Într-un un deceniu haotic, moștenirea imperială a lui Abbas I fusese brusc dizolvată.

La momentul destrămării Imperiului Safavid, o nouă forță politică începuse să-i amenințe pe otomani, pe ruși și triburile Ghilzai. Pretendentul safavid la tron, Tahmasp, l-a recrutat pe Nadir Kuli (1688–1747), un lider militar cu origini modeste din Khorasan (fusese cândva păstor). Nadir a fost un general de talia lui Napoleon dacă e să judecăm după calitățile și năzuințele sale.[163] A fost un strateg precaut, iscusit în arta tacticilor de șoc și a cavaleriei ușoare, vigilent în privința importanței artileriei ușoare, a instrucției și a mânuirii muschetelor.[164] Până la 1730 a recucerit orașele Mashhad și Herat, a zdrobit trupele afghane la Mehmadonst, a ocupat Isfahanul și Shirazul și a repurtat o victorie zdrobitoare asupra triburilor Ghilzai, cândva triumfătoare. În 1735, recuperase deja orașele Tiflis (acum Tbilisi) și Erevan de la otomani și îi alungase pe ruși din Mazanderan, Astrabad, Gilan, Derbent și Baku. În 1736 s-a autoproclamat șah. În 1737–1738 a ocupat Kandaharul, apoi orașul Delhi aflat sub conducerea dinastiei mogule. Kabulul și marginea estică a fluviului Indus au fost anexate noului Imperiu Iranian, iar în 1740 Nadir și-a concentrat atenția asupra uzbecilor din Buhara și Hiva. Această formidabilă carieră avea să se sfârșească prematur din cauza isteriei și a cruzimii sale iraționale (exacerbată de efectele bolii de care suferea) care au dus, în 1747, la asasinarea sa. În scurt timp s-a ridicat un nou adept al imperialismului, creat parcă după imaginea lui Nadir. Ahmad Șah Durrani, unul din locotenenții afghani ai lui Nadir, a dus mai departe stindardul moștenirii lăsate de acesta prin cuceririle din India și Afghanistan. La apogeul său, imperiul lui Durrani se întindea din Khorasan până la Gange și de la Amudaria până la Marea Oman.[165] Acest imperiu a fost redus la granițele înălțimilor afghane abia după ce englezii au cucerit Multanul (1818), Kashmirul (1819) și Peshawarul (1834).

Ce s-a aflat dincolo de aceste două mari campanii de cucerire care au dominat vastele granițe indo-iraniene timp de un secol și jumătate și care au avut un impact de proporții catastrofale asupra politicii întregului subcontinent? O explicație ar fi „revolta tribală“ împotriva abuzurilor statelor birocratice constituite: adică imperiile Rus, Safavid și Mogul. Persistența ambițiilor și acțiunilor imperialiste ale celor doi șahi sugerează o motivație mai profundă. S-a spus că reușitele lui Nadir și ale lui Ahmad Șah

au coincis cu creșterea spectaculoasă a importanței economice a coridorului comercial ce se întindea între India de Nord și Rusia și, la vest, spre Mashhad și Iran.[166] India de Nord, până la orașul Karachi de azi, a fost parte a unui sistem proaspăt revigorat de puterea de cumpărare stimulată de argintul rusesc. În cazul acesta, imperiile nou create ar fi urmărit controlul avuției comerciale a regiunii și ar fi fost impulsionate de hotărârea de a exploata această avuție și pe mai departe. Situația și-a avut poate rădăcinile în tensiunile sociale iscate de economia nomadă, caracterizată printr-o tendință seculară de creștere demografică exagerată. Din punct de vedere militar, nomazii aveau avantajul tactic și strategic al vitezei și al mobilității, adaptându-se de la pistoale la tactica cavaleriei[167] și, sub comanda lui Nadir Șah, la folosirea artileriei și chiar a puterii navale.[168] Din această perspectivă, nici Nadir, nici Ahmad nu au aruncat lumea nomadă înapoi în epoca barbară. Au fost amândoi ctitori de imperii în căutare de noi formule. Au îmbinat stilul imperial cu disciplina aspră a politicilor tribale. Scenariul pe care și l-au imaginat nici nu e greu de vizualizat: un Mare Imperiu Persan care se întindea de-a lungul granițelor Chinei și în care elita războinică ar fi devenit clasa administrativă cu drepturi ereditare într-un stat agrar.

N-a fost să fie. Proiectul imperial a căzut – poate pentru că baza sa agrară era mult mai îngustă pentru a-l susține din punctul de vedere al proporțiilor; sau poate din cauza instabilității inerente a confederațiilor tribale de care ar fi depins; ori din pricina presiunii externe (mai cu seamă a consolidării puterii britanice în India)[169] care permitea prea puțin răgaz pentru tranziția esențială către un guvern mai stabil. Cu toate acestea, o moștenire semnificativă tot a rămas: statul afghan constituit de Ahmad Șah în 1747 și reconstrucția ulterioară a Iranului sub dinastia Qajar, care a domnit până în anii 1920.

Locul Europei în Eurasia

Istoricii au fost deseori tentați să privească ultima parte a erei moderne timpurii drept un preludiu al supremației Europei, imaginându-și triumful iminent al unei economii globale dominate de „nucleul“ comercial avansat reprezentat de statele din nord-vestul Europei. În realitate, nu prea există temei pentru o evaluare atât de deterministă a unei perioade a cărei trăsătură

fundamentală a fost influența europeană limitată asupra majorității teritoriilor eurasiatice. Din punctul de vedere al europenilor, cea mai importantă schimbare nu au reprezentat-o relațiile Europei cu lumea indo-islamică și cu civilizațiile din Asia Răsăriteană, ci consolidarea unei vaste regiuni colonizate în regiunea euroatlantică: Africa de Vest, Brazilia, Peru, Mexic, Caraibe și coloniile franceze și engleze din estul Americii de Nord. Deși înaintarea coloniilor europene era relativ înceată, noile economii bazate pe exploatarea sclavilor de pe plantații după circa 1650 au creat piețe valoroase pentru exporturile și transporturile europene. Produsele exotice din cele două Americi au stârnit apetitul consumatorilor europeni. Spectacolul american a avut un impact similar asupra imaginației europenilor. Impactul intelectual și cultural al dominației unei „lumi noi“ asupra societăților subcontinentale aflate în conflict este greu de imaginat. Provinciile transatlantice au fost deopotrivă o sursă de cunoaștere, de inovație și de experiență, un tezaur de metale prețioase, un beneficiar al capitalului negustoresc și o vastă zonă navigabilă. Acestea au contribuit la transformarea Europei în cea mai bogată și mai dinamică civilizație a Lumii Vechi de la începutul secolului al XVIII-lea.

Trebuie totuși manifestată o oarecare rezervă față de teoria potrivit căreia această prosperitate și acest dinamism au fost suficiente pentru ca puterea europeană să pătrundă și mai adânc în Eurasia. După cum s-a constatat, europenii au reușit cu mare dificultate să creeze noi *piețe* în Asia, cu excepția anumitor părți din Orientul Apropiat, și chiar mai greu să-și impună ocupația teritorială, cu excepția câtorva zone favorizate. Marele precursor al puterii europene în Asia, puternica Companie Olandeză a Indiilor de Est (VOC: Vereenigde Oostindische Compagnie), se clătina sub povara costurilor administrative și militare după 1720, adâncindu-se în deficit și într-un fel de „creștere fără profit“. În mod contrar, volumul exporturilor de textile din India amenința să depășească industria de materiale textile din Marea Britanie, care urmărea să obțină siguranță în sectorul comerțului prin tarife preferențiale. Consumul, și nu producția din Europa, a reglementat comerțul dintre Europa, India și China. Și chiar dacă indienii și chinezii erau fascinați de unele aspecte ale artei și ale tehnologiei europene, exporturile către Europa au rămas la un nivel destul de ridicat.

Chiar și așa, am putea fi tentați să credem că, până în 1740, cele mai prospere regiuni din Europa exercitau un avantaj imbatabil în restul

Eurasiei, prin „modernitatea“ instituțiilor economice și sociale – o teorie care va duce mai devreme sau mai târziu la o formă de hegemonie globală. La urma urmelor, Țările de Jos erau pionierul „economiei moderne“, iar Anglia și Franța urmau la mică distanță. Aici se pot vedea trăsăturile generice ale modernității economice: piețe „relativ libere și răspândite“ atât pentru mărfuri, cât și pentru factorii de producție (inclusiv terenurile și forța de lucru), o productivitate agricolă capabilă să susțină o diviziune a muncii complexă, un stat care promovează dreptul de proprietate și libertatea de mișcare și contractuală și structuri tehnologice și comerciale capabile să sprijine o dezvoltare susținută, o cultură materială bogată și răspândirea unui comportament orientat către piață al consumatorilor.[170] Nici una din aceste trăsături nu a salvat însă Țările de Jos de la declinul economic din secolul al XVIII-lea. Dezvoltarea rapidă nu a avut în vedere consecințele mediului care afectau calitatea apei și agricultura. Urbanizarea și migrația internă au dezechilibrat tiparele de parteneriat domestic și au controlat creșterea demografică. Costurile de producție ridicate și pierderea piețelor de export, dar și tarifele ridicate practicate de rivalii comerciali au afectat industria meșteșugărească și au împins capitalul spre împrumuturi publice, în teritoriu și în străinătate – o strategie păguboasă din cauza crizei politice și diplomatice de la sfârșitul secolului. În Europa modernă timpurie au existat trei forțe endemice care au dus la abandonarea experimentului olandez al modernității preindustriale: „tendințele mercantile“ autarhice – politicile de înăbușire a comerțului aspru criticate de Adam Smith în *Avuția națiunilor* –, costurile ridicate ale manufacturilor preindustriale asociate cu limitările impuse de mediul natural asupra creșterii agricole și consecințele drastice ale conflictului intraeuropean asupra sistemelor fiscale din statele europene. Experiența orlandeză a sugerat că limitele modernității preindustriale urmau să se resimtă curând și în Anglia și în Franța și că era nevoie de o revoluție tehnologică, politică și geostrategică pentru ca economia europeană să colonizeze cu succes restul Eurasiei – și al lumii.

4 . Revoluția eurasiatică

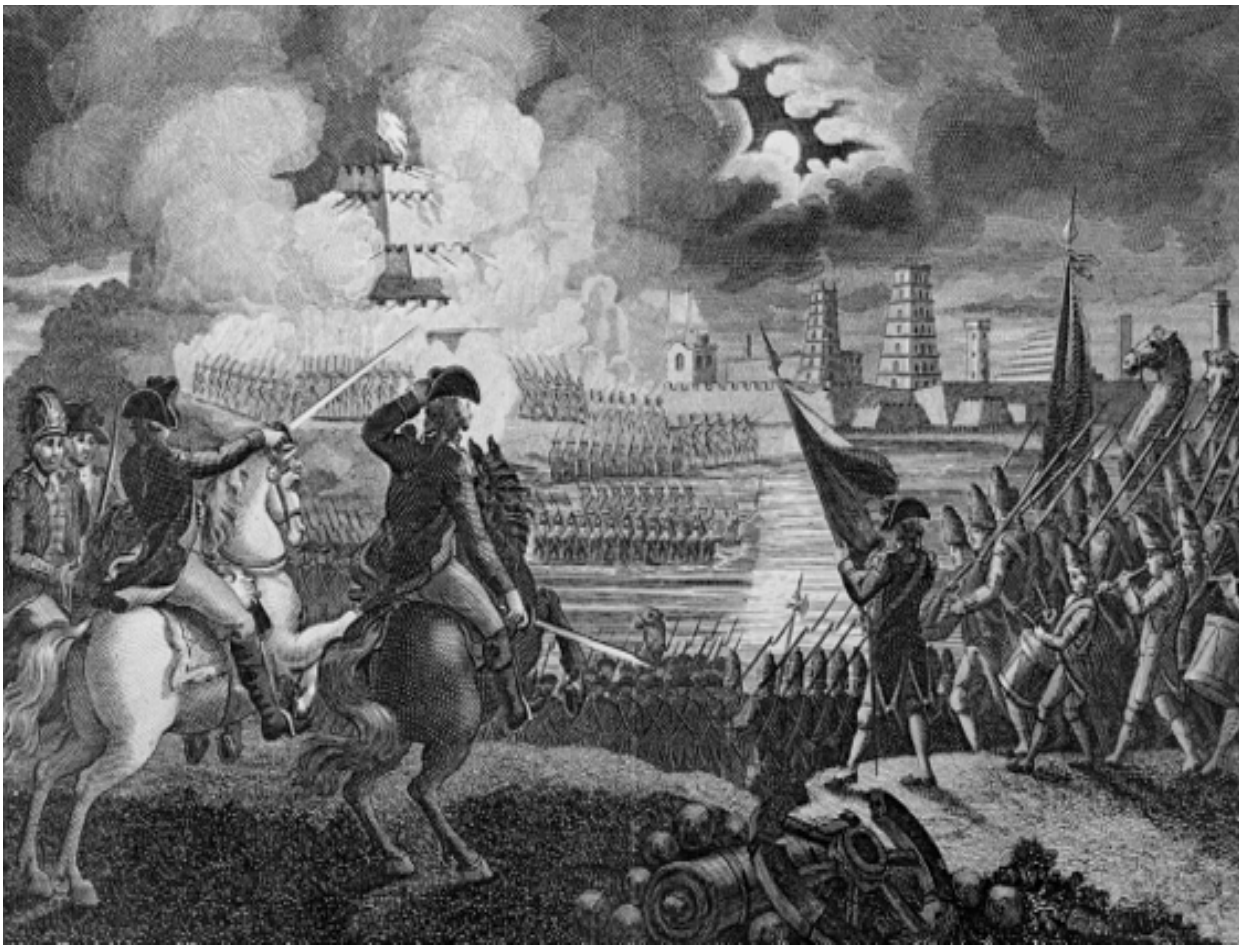

4. Înfrângerea lui Tipu Sultan

Între anii 1750 și 1830, îndelungatul echilibru al culturilor și al continentelor a fost tulburat de Revoluția eurasiatică. În această perioadă statele europene au câștigat pentru prima oară supremația asupra restului Eurasiei și au dobândit mijloacele de a-și proiecta puterea în inimile marilor imperii asiatice, și nu doar la periferia lor maritimă. La o privire atentă asupra acestui proces, istoricii au fost mai cu seamă uluiți de toate marile transformări în potențialul economic de care europenii au profitat. „Revoluția industrială“ din tehnologie și din organizarea economică părea a fi sursa evidentă a puterii europene nou dobândite. În realitate, aceasta nu a fost singura explicație sau o explicație suficientă pentru expansiunea europeană. Revoluția eurasiatică a avut trei dimensiuni distincte: geopolitică, culturală și economică. Nu a impus o epocă de dominație europeană universală. La 1830, Europa stăpânea doar parțial lumea, iar motivele acestei limitări erau variate. În teritoriile din interiorul Africii și Asiei, această revoluție a fost doar un zvon. Dar a deschis calea pentru o ordine imperială în care controlul european s-a concentrat în restul lumii.

Aceste trei revoluții au fost strâns legate și dependente una de alta. Fiecare a întărit efectele celorlalte, extinzându-le zona de influență și amplificându-le puterea. Expansiunea comercială a accentuat rivalitatea dintre statele maritime ale Europei. A amplificat importanța comerțului european cu alte zone din Eurasia, în special cu India, dar asta a făcut Europa mai predispusă la tulburări neașteptate. Prin sporirea fluxului de mărfuri asiatice înspre Europa (în special bumbac, mătase și porțelan) metodele „industriale“ prin care meșteșugarii europeni sperau să reproducă aceste produse deosebit de cerute au început să se răspândească, din dorința firească a acestora de a fi competitivi și de a supraviețui. Dar comerțul la distanță nu putea exista de unul singur. Avantajul comercianților europeni consta în sistemul lor de creditare și în controlul căilor maritime. Înainte de 1750, poziția lor pe cuprinsul întregii Eurasii era departe de a fi consolidată. Dat fiind că nu dispuneau de prea multe mărfuri tentante pentru consumatorul asiatic, europenii au fost obligați să plătească în aur și argint mărfurile pe care le doreau, o practică deloc agreată de guvernele lor. Și ca situația să fie și mai rea, cheltuielile administrative, în mare parte pentru întreținerea flotelor și a fortărețelor, erau exorbitante, în special din cauza rivalităților intraeuropene. Nu în ultimul rând, atât în India, cât și în China, cele mai importante piețe pentru comerțul european, accesul negustorilor

depindea de înțelegerile făcute cu conducătorii din zonele respective, care puteau respinge anumiți comercianți sub pretextul riscului politic pe care îl prezentau (așa cum s-a întâmplat în Bengal) sau puteau restricționa drastic accesul („sistemul Guangzhou“ din China).

Drept urmare, a fost necesară o mare schimbare geopolitică înainte ca europenii să poată anula dezechilibrul comercial din schimburile cu Asia. Politica dominatoare și coercitivă a Europei a amplificat și a intensificat tehnologiile care au revoluționat transportul și producția de materiale textile. În mod similar, beneficiile evidente ale cercetării științifice și ale inovației tehnice au accentuat impactul schimbărilor culturale care le-a permis europenilor să-și proiecteze, să explice și să-și justifice superioritatea morală, intelectuală și materială. Dar alcătuirea hărților, cartografierea coastelor maritime, colectarea datelor etnografice, a plantelor, vizitarea monumentelor și achiziționarea de artefacte – premisele unei gândiri universale – necesitau accesul la informație și la locuri, la o structură care să proceseze informația acumulată și o justificare imediată pentru efortul depus. Teoretic, toate acestea nu cereau neapărat o prezență „geopolitică“. Dar fără pârghiile militare și politice pe care englezii le-au avut în India după 1760, cunoștințele lor despre indieni ar fi fost mult mai limitate ca volum și inexacte. Cele trei expediții ale lui Cook în Oceanul Pacific s-ar fi desfășurat mult mai lent dacă ar fi depins numai de sprijinul populației polineziene și aborigene sau dacă ar fi întâlnit puterea maritimă a unui stat neeuropean. Aici, ca și în India, puterea geopolitică a fost cea care a conturat acumularea de cunoștințe și înflorirea comerțului.

Acest raționament guvernează mare parte din capitolul de față. Descurcarea ițelor unei tulburări atât de complexe este un demers laborios. Dar cauza imediată a schimbării revoluționare a relațiilor Europei cu restul Eurasiei n-a fost nicidecum o mai mare eficiență economică, mai ales că procesul de industrializare abia începuse la cumpăna dintre secole. Explicația nu a fost nici folosirea științei și a tehnologiei cu mai mare iscusință decât le folosiseră asiaticii. Înainte de apariția vapoarelor cu aburi, tehnologia europeană prezenta puține avantaje, chiar și pe câmpul de luptă, așa cum aveau să înțeleagă englezii în India. Afirmarea bruscă a dominației europene în Eurasia nu a fost rezultatul succesului comercial sau al prestigiului științific, ci al unui lung șir de pătrunderi forțate și de răsturnări impuse ale guvernelor. Fiecare situație își are originea într-un conflict între

străini și localnici. Împreună, aceștia au alcătuit o adevărată frontieră a fricțiunilor, din Crimeea până în cantoanele din China. Aceste fricțiuni trebuie plasate într-un context mai larg. Trăsătura cu adevărat uimitoare a acestei ere revoluționare a fost reprezentată de frământările geopolitice care au avut loc nu numai în Eurasia, ci peste tot în lume. Frământări politice care au atins apogeul chiar în Europa (unde s-au dus războaie din 1750 până în 1830), unele fiind provocate de presiuni care aveau prea puțin de-a face cu activitatea europeană. Nu este un fapt dovedit nici că impactul lor cumulat ar fi fost în avantajul Europei. Reversul părea mai degrabă plauzibil, mai ales în perioada cea mai violentă a conflictelor, după 1790. La 1830, când acest tipar devenise clar (așa cum credeau mulți contemporani), era limpede ca lumina zilei că Europa își extinsese zonele de influență, ocupație și stăpânire. Problema nu se rezuma doar la locul Europei în Eurasia, ci dovedea că întregul echilibru global fusese zdruncinat.

Dar cum s-a întâmplat acest lucru și de ce?

O REVOLUȚIE GEOPOLITICĂ

La jumătatea secolului al XVIII-lea, un echilibru instabil definea încă relațiile dintre statele și imperiile din Europa, lumea islamică și Asia Răsăriteană. Același lucru se putea spune despre balanța avantajelor dintre toate puterile eurasiatice, pe de-o parte, și societățile indigene din Lumea exterioară – din cele două Americi, din Africa Subsahariană, din sud-estul Asiei și din Pacific pe de altă parte. Aceasta nu înseamnă că poziția era una statică. Frontiera dintre puterile europene și Imperiul Otoman se tot mutase încă de la începutul secolului. Dar, cu toate că otomanii fuseseră nevoiți să se retragă după marea lor invazie a Europei, în anii 1680, își recâștigaseră teritoriile pierdute înainte de anii 1730 și își consolidaseră pozițiile defensive împotriva avansării Austriei în Balcani. La nord, acolo unde turcii se confruntau cu expansiunea constantă a Rusiei, căile de acces de la Marea Neagră – încă lac otoman pe care aceștia îl considerau un scut strategic în apărarea provinciilor de nord – rămăseseră în mâinile vasalilor lor musulmani, hanii Giray din Crimeea. În zonele de coastă din Africa de Nord și Levant, puterile maritime europene nu arătau prea mult interes, sau poate nu aveau mijloacele de-a o face, să tulbure dominația otomană care

încă rezista acolo. Mai la est, în jurul Mării Caspice, mișcările rusești la sud de delta Volgăi făcuseră puține progrese, deși exista un trafic comercial puternic care unea orașele rusești cu Iranul, Asia Centrală și India de Nord.[1]

Anii 1740 au fost extrem de agitați în India, când invaziile iranienilor, afghanilor și triburilor Maratha au lovit centrul Imperiului Mogul, în timp ce vechii lor tributari de pe coasta peninsulară – mai cu seamă Bengalul – manifestau o autonomie din ce în ce mai mare. Companiile autorizate din Marea Britanie, Țările de Jos și Franța dețineau „fabrici" și forturi răspândite pe coastele sud-asiatice și, în anii 1740, ajunseseră la conflicte. În 1750 nu se putea anticipa că luptele din câmpiile Indiei de Nord vor avea ca rezultat triumful imperialismului european, și nu al celui asiatic. Starea de fapt anunța mai degrabă o împărțire a cuceririlor între afghani și triburile Maratha, în timp ce India ar fi urmat o traiectorie diferită, mult mai cosmopolită. În cel mai mare imperiu al lumii, amenințarea unei transformări geostrategice părea de neînchipuit. Dinastia Qing pregătea lovitura supremă pentru puterea militară nomadă din stepele Asiei interioare, care reprezenta cea mai veche și mai periculoasă amenințare la adresa „ordinii globale" din Asia de Est.[2] După executarea acestei lovituri (Sinkiang, sau Turkestanul de Est, a fost ocupat până la sfârșitul deceniului), Imperiul ceresc a devenit și mai imun la tulburările externe, și mai puțin dispus ca oricând să facă vreo concesie vizitatorilor nepoftiți care băteau la porțile lui maritime. Sau cel puțin asta era impresia generală.

În Lumea exterioară existau, de asemenea, prea puține semne că se pregătea o mutare decisivă care să favorizeze hegemonia Europei. Confruntările dintre francezi și englezi în America de Nord (rezultate în parte din relațiile europene) și alianța interesată a francezilor cu nativii americani din interior blocaseră colonizarea europeană la poalele estice ale Munților Apalași. Înaintarea spaniolilor dinspre baza lor mexicană fusese de asemenea stopată. Stepele semiaride și triburile lor războinice și mobile au blocat una din liniile de expansiune; o alta a fost blocată de izolarea și aparenta ostilitate a coastei californiene. (Spaniolii nu au ocupat regiunea San Francisco decât târziu, în anii 1770.) În America de Sud, mari regiuni forestiere și din pampas – Chile, Argentina și Bazinul Amazonian – au rezistat atacurilor slabe ale creolilor și peninsularilor născuți în Spania. În Africa Subsahariană, influența musulmană s-a răspândit în savanele vestice și a urcat pe Nil spre reduta copților din Ethiopia,[3] apoi a avansat pe

coastele Africii de Est spre Golful Persic și India. Europenii nu prea se aventurau dincolo de plajele pe care se desfășura comerțul cu sclavi de pe coasta africană de la Atlantic. În sudul îndepărtat, burii deschizători de drumuri din interiorul Capului Bunei Speranțe au fost înconjurați de populația San (vechii boșimani, termen folosit acum peiorativ) la nord și de comunitățile Nguni la est.[4] Uimitor este că la 1750 existau foarte puține cunoștințe despre geografia Pacificului, deși oceanul fusese traversat de nenumărate ori de navigatorii europeni. Configurația și mediul Australasiei, situarea și cultura insulelor din Pacific și coasta de la Pacific a teritoriului pe care azi îl numim Canada erau doar pete albe sau imaginate pe hărțile europene. În 1774, hărțile oficiale declarau Alaska insulă.[5] Frontierele de aici nu fuseseră încă descoperite.

Echilibrul instalat în Eurasia nu a însemnat în mod automat instaurarea păcii. Între 1700 și 1750, pe lângă războaiele dintre iranieni, afghani, triburile Maratha și moguli, s-au declanșat și mari războaie între statele europene, între europeni și turci și între turci și iranieni. Dar, după 1750, scena geopolitică a suferit o dublă transformare. Conflictele eurasiatice s-au intensificat, iar efectul de domino în afara Lumii Vechi a început să se simtă din ce în ce mai mult. Motivele din spatele acestui fenomen au rămas în continuare un mister. Dar o parte din răspuns s-ar putea găsi în convergența explozivă a două curente care s-au manifestat pe termen lung. Ambele au avut legătură cu ritmul susținut al economiei de la jumătatea secolului al XVIII-lea. Primul curent a fost presiunea de a securiza și de a extinde piețele și negoțul ale căror valoare creștea și de a le proteja de rivali și de intruși prădători. Această presiune a fost simțită (și transmisă) de negustorii și de suveranii din Asia, de negustorii și de coloniștii din America și de monarhii și de miniștrii din Europa. Consecința acestei presiuni a fost reprezentată de un val de războaie scurte pentru supremație teritorială și comercială. Dar dezvoltarea comerțului a provocat etapa critică a unui curent și mai insidios. În Eurasia secolului al XVIII-lea, puterea fiscală și stabilitatea au determinat proporțiile puterii militare de stat. Nu ne referim aici doar la profiturile generoase și la colectarea de taxe, ci și la o legătură strânsă (și reciproc avantajoasă) între demnitarii publici și interesele care manipulau piața financiară, unde statul era cel mai mare client. Cheia menținerii unei armate loiale și bine echipate era un sistem financiar bine dezvoltat, capabil să mobilizeze fonduri cât mai rapid și la costuri cât mai

mici. Expansiunea comerțului a contribuit în mod direct la mașina de război, iar resursele financiare au devenit arbitrul suprem al avuției militare. „Un sistem financiar constant îmbunătățit poate influența poziția unui guvern“, remarca Frederic cel Mare, care știa câte ceva despre ambele părți ale ecuației. „Din sărac lipit, un guvern poate deveni atât de bogat încât să poată înclina balanța puterilor europene.“[6] În 1815, guvernul de la Londra acumulase deja de zece ori mai multe profituri decât predecesoarele din urmă cu un secol. „Statul fiscal-militar“ nu crea propriu-zis conflicte și crize. Dar, modificând regulile care guvernau succesul, deschideau calea către un nou model de putere.

La jumătatea secolului al XVIII-lea, în Eurasia au existat două epicentre de tulburări geopolitice. Primul s-a situat în Europa. Cauzele imediate ale tensiunii europene erau destul de clare. Într-o eră preindustrială, puterea era echivalată cu pământurile deținute și populația care trăia pe aceste pământuri sau cu monopolul comercial asupra produselor exotice și perspectiva unui surplus de metale prețioase exprimat în lingouri. Ambițiile dinastice și suspiciunea reciprocă au ridicat miza teritorială. În Vestul Europei, conflictul din ultimul secol dintre Franța, Spania, Marea Britanie și Țările de Jos a născut următoarea problemă: care avea să fie puterea dominantă în Europa atlantică, Marea Britanie sau Franța? Și care dintre cele două să aibă controlul efectiv asupra accesului maritim în America de Nord și de Sud? Celălalt mare pol al antagonismului european a fost vasta frontieră deschisă din Răsăritul Europei.[7] Această regiune era împărțită între patru state: Rusia, Austria, Polonia și Imperiul Otoman. Dar slăbiciunea cel puțin aparentă a polonezilor și a turcilor a accentuat nevoia de noi teritorii a vecinilor mai puternici și a alimentat suspiciunile existente. Până la jumătatea anilor 1750, stabilitatea precară a continentului măcinat de conflicte a avut drept consecință întâietatea Franței, cea mai mare putere europeană. Deși i-a fost refuzat dreptul de hegemonie sub Ludovic al XIV-lea, Franța a rămas totuși arbitrul diplomației europene. Avea cea mai mare populație, cel mai mare venit național și cea mai puternică armată din orice stat european.[8] La acestea se adăugau uriașul prestigiu cultural, comerțul înfloritor, o flotă impresionantă și cel mai sofisticat aparat diplomatic și de contrainformații, o combinație aparent imbatabilă. Chiar dacă Franța nu a reușit să domine Europa, putea spera totuși să reglementeze afacerile de pe continent de așa manieră încât să-și asigure supremația.

Franța și-a atins scopul printr-o diplomație prudentă de mecanisme de control. A susținut un anumit partid din Polonia pentru a contracara dominația Rusiei și ambițiile europene ale țarilor din dinastia Romanov. S-a aliat cu Prusia pentru a menține presiunea asupra Austriei, dar și cu Imperiul Otoman, pentru a zădărnici planurile de expansiune ale Austriei și ale Rusiei. „Alianța“ monarhilor de Bourbon dintre casele regale franceză și spaniolă a fost menită să apere statu-quoul din Mediterană și din Italia. Împreună, flotele Franței și Spaniei erau net superioare flotei britanice și asta le-a ajutat să limiteze perspectivele maritime ale Marii Britanii în bazinul atlantic. Fără să-și propună neapărat asta, supremația „conservatoare“ a Franței a contribuit la menținerea echilibrului general în Eurasia și în Lumea exterioară, a ajutat Imperiul Otoman împotriva inamicilor europeni, a redus influența Companiei Engleze a Indiilor de Est în sudul Asiei și a blocat pătrunderea coloniilor britanice în interiorul Americii de Nord cu ajutorul diplomației „indiene“ stabilite în fortăreața impenetrabilă din Québec.

Sistemul francez era vast, dar responsabilitățile sale erau enorme. Franța trebuia să rămână cea mai mare putere militară din Europa și să poată întreține o armată gata oricând să intervină în Germania împotriva Austriei sau a Prusiei. Trebuia să concureze cu marina britanică pentru a păstra „echilibrul“ atlantic și a-și proteja imperiul colonial din Caraibe, unde plantațiile sale valoroase de trestie-de-zahăr rivalizau cu cele ale britanicilor. Franța trebuia să rămână o putere în Marea Mediterană, cu flotă la Toulon pentru a-și apăra interesele din Italia și pentru a menține echilibrul dintre otomani și austrieci în Orientul Apropiat, Austria fiind cel mai mare rival european al Franței. Preocuparea de a finanța acest uriaș aparat naval, militar și colonial a exercitat o presiune constantă asupra monarhiei de Bourbon și a statului pe care îl modelase. După 1713, armata uriașă mobilizată de Ludovic al XIV-lea (peste 400 000 de oameni) a trebuit redusă ca efectiv la jumătate. La jumătatea secolului deja se punea problema dacă viitorul real al Franței stătea în comerțul peste Atlantic și dezvoltarea coloniilor sale (seva unor porturi precum Nantes, Bordeaux și La Rochelle) sau în menținerea și întărirea poziției ei continentale. Și, nu în ultimul rând, se punea întrebarea dacă veniturile Bourbonilor îi permiteau statului să suporte povara acestor demersuri.

La mijlocul anilor 1750 stabilitatea precară garantată de Franța a început să se clatine. „Sistemul“ francez era atacat atât de la vest, cât și de la est. Puterea crescândă a Angliei și a Rusiei a început să incomodeze Franța exact la momentul la care forța militară franceză își atinsese limitele sub vechiul regim. Rusia nu mai putea fi exclusă din Europa. Iar Marea Britanie dispunea de suficiente resurse pentru a finanța o flotă militară puternică, două armate pe teritoriul american și subvențiile necesare aliaților săi europeni. Urmarea a fost izbucnirea unui război continental și maritim care a fracturat coloana vertebrală a diplomației Casei de Bourbon. Războiul de Șapte Ani din 1756–1763 a zdrobit supremația Franței și nu a înlocuit-o cu nimic, generând doar o explozie geopolitică. Era războaielor și cea a revoluțiilor care au urmat a durat peste jumătate de secol, până când un nou „acord“ între cinci puteri s-a convenit la Congresul de la Viena din 1814–1815, Marea Britanie, Franța, Rusia, Prusia și Austria.

Primele fisuri au apărut în puterea defensivă a Franței în Atlantic. În timpul Războiului de Succesiune la tronul Austriei (1740–1748), Franța și-a menținut poziția. În America de Nord dădea însă semne clare de slăbiciune. Marea fortăreață de la Louisbourg, care supraveghea activitatea maritimă de pe fluviul Saint Laurent, principala cale de acces a francezilor în interiorul continentului american, a fost asediată și ocupată de armata colonială anglo-americană, cu ajutorul forțelor navale britanice. La sfârșitul războiului, britanicii (forțați să restituie Louisbourg) au construit o nouă bază la Halifax, în Nova Scotia. Spre sud, comercianții britanici din cele 13 colonii se luptau pentru o poziție cât mai bună în comerțul cu nativii americani din interior. Datorită căilor de transport mai scurte (comparativ cu labirintul de brațe fluviale ce lega Ohio de Montréal și Québec), creditelor și bunurilor mai ieftine, britanicii se aflau de-acum într-o poziție avantajoasă. La începutul anilor 1750, francezii s-au arătat destul de îngrijorați pentru a ridica Fortul Duquesne (unde se află astăzi orașul Pittsburgh), cu scopul de a-și consolida influența dincolo de triburile din Ohio și de a-i ține pe comercianții britanici la distanță. Dar presiunea la frontiera cu britanicii era din ce în ce mai mare. Se declanșase deja un război al hărților; în 1755, o hartă alcătuită de englezi sugera că ei stăpâneau teritoriile din vest, până la Mississippi. Comercianții, coloniștii, speculanții de terenuri, chiar și misionarii, erau hotărâți să conteste pretențiile Franței spre interior,[9]

bazându-se pe sprijinul aparent fragil al alianțelor cu popoarele native și pe forța soldaților, a preoților și a pădurarilor franco-canadieni.

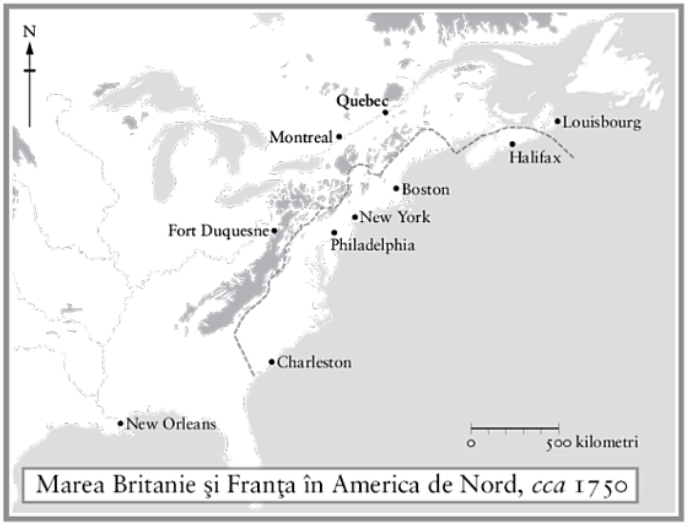

Marea Britanie şi Franţa în America de Nord, *cca* 1750

În coloniile britanice, unde adunările alese și interesele locale erau extrem de puternice,[10] expansiunea către vest părea a fi singura scăpare din ghearele stagnării economice, o părere împărtășită de majoritatea guvernatorilor numiți de Londra. Monopolul Franței, deja slăbit și prost apărat, devenise o țintă irezistibilă. O singură expediție, condusă de George Washington, un tânăr topograf din Virginia, a fost de ajuns ca să aprindă scânteia războiului atlantic.

Expediția lui Washington s-a încheiat dezastruos. Mica sa armată a fost înconjurată de francezi și de aliații lor, nativii americani. O parte din oamenii săi au fost uciși, iar el a fost trimis înapoi în Virginia. Dar ambele tabere au reacționat dramatic la acest incident de graniță. Francezii au interpretat această expediție ca pe o tentativă din partea britanicilor de a ataca imperiul în interior, dar și cartierul lor general de la Québec. Așadar, în 1755 au fost trimise întăriri. La Londra, riposta francezilor a fost interpretată drept o încercare de a-și întări controlul asupra rutelor interne, iar ridicarea garnizoanei de la Duquesne și tratamentul aplicat lui Washington au fost considerate acte provocatoare și amenințătoare: amenințare directă asupra viitorului colonial al Marii Britanii pe continentul nord-american. Interesele „americane“ se cereau apărate, astfel încât a fost trimisă o flotă pentru a intercepta întăririle francezilor înainte să traverseze Atlanticul. Operațiunea de interceptare a eșuat, dar luptele navale care au urmat au declanșat un nou război atlantic.

Războiul în sine nu ar fi reprezentat o amenințare prea mare la adresa poziției generale a Franței. Încercarea britanicilor de a ocupa Québecul –

marea citadelă a teritoriului francez din America de Nord, ar fi putut fi dejucată, așa cum se mai întâmplase și în alte cazuri, iar britanicii ar fi fost derutați de amenințarea asupra intereselor lor europene. Dar conflictul dintre Marea Britanie și Franța pe pământ american a declanșat o a doua explozie, de data aceasta în Europa de Est. „Tulburările din Europa își au rădăcinile în America“, scria Frederic cel Mare în 1757. „Din cauza politicii noastre de stat din ultimul veac, orice conflict din lume, oricât de mic ar fi, amenință să cuprindă întreaga creștinătate.“[11]

Esența problemei o reprezenta dezintegrarea politică a Poloniei, o republică aristocratică prost organizată ce se întindea de la Marea Baltică la Marea Neagră. Polonia a fost cheia diplomației franceze în Europa de Est. Supraviețuirea ei limita puterile Prusiei și presupunea dependența de bunăvoința Franței. Austria era atent supravegheată, iar capacitatea Rusiei de a se amesteca în Europa era limitată. În 1750, regii aleși ai Poloniei erau niște simple marionete ale Rusiei – fapt ce a încurajat revolta crescândă a nobilimii polone. Tentația regelui Prusiei de a se amesteca în rivalitățile dintre polonezi și de a contesta puterea Austriei a fost mult prea mare.[12] A mizat probabil pe sprijinul Franței, marele său aliat. Dar guvernul monarhiei de Bourbon era hotărât să mențină acel statu-quo în est și să împiedice Austria să se alăture Marii Britanii în conflictul cu Franța, aliatul său tradițional.[13] Într-o uimitoare răsturnare de alianțe politice, Casele de Bourbon și de Habsburg și-au reglat diferendele și și-au unit forțele pentru a reprima insurgenții din Prusia. Aceasta a fost „revoluția diplomatică“ a secolului al XVIII-lea, un fenomen la fel de surprinzător pentru contemporani cum avea să fie pactul dintre naziști și sovietici din august 1939. Alianța franco-austriacă a adus la aceeași masă cele mai puternice două state din Europa. Această alianță ar fi trebuit să asigure o pace „conservatoare“ și să ajute Franța să-și rezolve diferendele coloniale cu Marea Britanie. În schimb, prin rezistența sa tenace și o serie de victorii remarcabile, Frederic cel Mare i-a umilit pe marii săi inamici. Birocrația militară pe care o crease s-a dovedit un egal de temut pentru Franța, mai rezervată, și pentru Austria, prost organizată. Frederic nu putea câștiga de unul singur. Dar cu ajutorul subsidiilor britanice și a pagubelor pe care englezii le produceau intereselor franceze din Atlantic a reușit să reziste suficient cât să-i aducă pe dușmanii săi la masa tratativelor.

Acum supremația franceză și-a arătat cu adevărat chipul. În timp ce Frederic făcea față de unul singur frontului din Europa, britanicii își adunau pe nesimțite forțele necesare pentru a cuceri Noua Franță din America de Nord. În 1759, „anul victoriilor“, au obținut controlul maritim în Atlantic, blocând debarcarea întăririlor pentru francezii din Canada. În septembrie, exact înainte de instalarea iernii – când golful Sfântul Laurențiu a înghețat și flota britanică a fost nevoită să se retragă –, generalul Wolfe a ocupat Québecul, cheia puterii franceze de pe teritoriul american, ceea ce a reprezentat o lovitură cumplită. Și asta pentru că englezii puteau constrânge sistemul francez de influență din interiorul continentului, în ciuda faptului că aproape au pierdut Québecul în urma contraatacului francezilor din iarna grea din 1759 spre 1760. Cu poziția Franței amenințată în Atlantic, englezii au început să reprezinte un pericol pentru Spania, al cărei imperiu american era extrem de expus puterii maritime și militare a Marii Britanii. Anul 1762 a fost decisiv: englezii au ocupat Havana, oraș care era echivalentul Gibraltarului în coloniile spaniole din Caraibe. Spania își dorea pacea cu disperare. Franța era aproape falită – tehnic, intrase în faliment încă din 1759, când nu își putuse achita împrumuturile. Rusia a schimbat tabăra. Noul țar, cucerit de charisma lui Frederic cel Mare, a abandonat războiul cu Prusia.

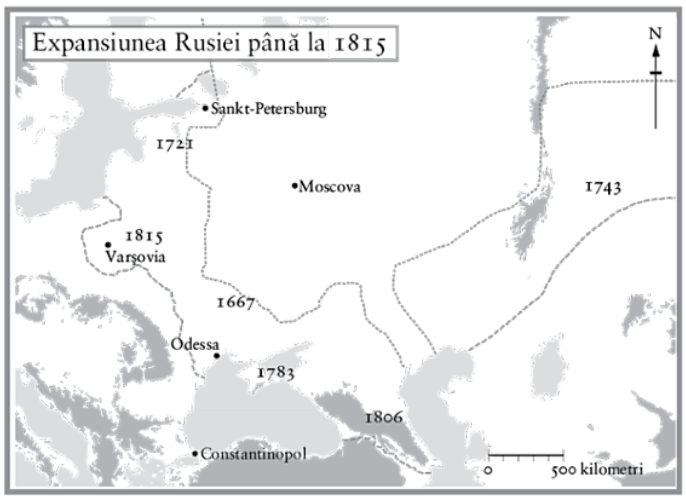

Pacea care a urmat în 1763 a fost, de fapt, un armistițiu motivat de epuizare. Francezii fuseseră alungați din interiorul teritoriului american, dar și-au păstrat coloniile din Caraibe, cu plantațiile de trestie-de-zahăr și bazele lor de pescuit (insulele St. Pierre și Miquelon) de lângă Newfoundland. Dar cea mai importantă consecință a Tratatului de Pace de la Paris a fost că Franța și-a pierdut calitatea de arbitru al Europei. „Sistemul“ francez era fracturat. În cei 30 de ani care au urmat, vechiul echilibru geopolitic din Europa și Lumea exterioară a cunoscut o prăbușire treptată. Expansiunea britanică nu mai putea fi împiedicată. În Europa de Est și în Eurasia de Mijloc, principala putere care a profitat de declinul Franței a fost Rusia condusă acum de Ecaterina cea Mare, care a domnit în perioada 1762–1796. Lipsită de orice sprijin din partea protectorului său obișnuit, Republica Polonă a fost mâncată de vie – în etape. Prima pierdere teritorială a avut loc în 1772, când Rusia, Austria și Prusia au luat fiecare câte o bucată. Partea Rusiei a fost estul Poloniei. Ce rămăsese din Polonia era de-acum un protectorat rus *de facto*, condus de un acolit de-al rușilor, regele Stanislaw Poniatowski, unul dintre amanții Ecaterinei. Înțelegerea cu polonezii lăsa cale liberă Rusiei de a soluționa conflictul cu otomanii (1768–1774) și de a câștiga un obiectiv urmărit de multă vreme: ocuparea orașului Herson în urma Tratatului de la Kuciuk-Kainargi din 1774. În 1783, rușii au anexat Crimeea și s-au declarat stăpâni ai țărmului de nord al Mării Negre. Grigori Potemkin, favoritul și amantul Ecaterinei, și-a dezlănțuit energia agresivă ca viceregе al „Noii Rusii“.[14] Un nou război cu Imperiul Otoman (declanșat de turci în speranța deșartă de a-și recupera

pierderile) a atras după sine un alt șir de recompense. În 1793, Odessa a devenit o metropolă a acestui nou imperiu de sud. Rusiei i s-a deschis astfel calea cuceririi Caucazului, poate chiar a Constantinopolului. Începea o perioadă decisivă în ascensiunea Rusiei ca putere globală.

Cursul expansiunii britanice a fost mult mai puțin curajos. Englezii simțiseră tensiunea războiului, iar presiunea de a face un compromis atârna foarte greu. Din cauza marilor piedici financiare, povara unui nou imperiu american era aproape stânjenitoare. Ideea unor noi responsabilități îi îngrozea pe englezi. Miniștrii britanici s-au grăbit să-și tempereze noile achiziții, nu să le dezvolte. Au încercat să-i liniștească pe canadienii francezi din Québec și au refuzat să instituie adunarea electivă cerută de imigranții din cele 13 colonii. Québecul avea să fie guvernat ca o colonie militară menită să controleze mediul francez din centrul și din vestul Americii. Spre nemulțumirea coloniștilor americani, o „linie de proclamație“ a fost stabilită de-a lungul Munților Apalași. Interiorul teritoriului american, departe de a reprezenta expresia unei victorii a coloniștilor, era încă stăpânit de „indieni“, închis coloniștilor americani și controlat de demnitarii imperiali în interesul păcii și al stabilității economice și financiare. Ca și cum asta nu ar fi fost de ajuns, englezii erau hotărâți să-i oblige pe coloniștii americani să acopere parte din costurile apărării imperiale. Coloniștii erau obligați să plătească taxe către vistieria imperiului – așa cum au fost taxele de timbru. Comerțul colonial urma să fie și mai strict reglementat pentru aplicarea legilor navigației care interziceau comerțul extern acolo unde acesta ocolea posturile britanice și pentru suprimarea contrabandei, o practică larg răspândită.

Ce a urmat se știe deja foarte bine. Coloniștii s-au revoltat. Englezii nu au gestionat bine ceea ce devenise deja un război dificil de-a lungul rutelor de aprovizionare nesigure din Atlanticul de Nord.[15] Dat fiind că revolta coloniștilor nu a fost înăbușită la timp, triumful englezilor în Atlantic din 1763 a avut ecouri din ce în ce mai slabe. Dornici să restabilească echilibrul din Atlantic, rivalii lor maritimi au profitat de ocazie pentru a se răzbuna. În 1778, la trei ani de la declanșarea războiului colonial, Franța, Spania și Olanda au creat o alianță în urma căreia britanicii au pierdut controlul din Atlantic într-o perioadă crucială, semnându-și astfel sentința în America. Armata britanică din colonii a capitulat la Yorktown în 1781. Cu toate că pe mare își reveniseră, spre disperarea francezilor, a spaniolilor și a

olandezilor, englezii au fost nevoiți să recunoască independența Americii prin semnarea Tratatului de Pace de la Versailles din 1783, dar au păstrat în schimb controlul asupra Canadei.

La prima vedere, marea victorie britanică din 1763 a fost complet răsturnată în numai două decenii. Dar, dacă gândim la scară globală, putem observa că succesul rebeliunii societăților de coloniști englezi a reprezentat de fapt o încununare a triumfului „temporar“ din 1763. Interiorul continentului american se deschidea în sfârșit „neoeuropenilor“ de pe coasta Atlanticului. De îndată ce războiul s-a încheiat – poate chiar mai devreme –, coloniștii au început să traverseze munții. Una din primele reglementări ale „Statelor Unite“ a fost redactarea unui program de expansiune teritorială prin Ordonanța Nord-Vestului din 1787. Pe măsură ce valuri de coloniști intrau în depresiunea fluviului Ohio și în vechiul Sud-Vest (Alabama și Mississippi de azi), fricțiunile inevitabile cu nativii au declanșat o serie de războaie. Dezbinați, inferiori din punct de vedere militar și din ce în ce mai depășiți numeric, nativii americani au fost împinși spre vest, în timp ce pământurile lor erau populate de albi și de sclavii acestora. La 1830, valul de coloniști albi traversase fluviul Mississippi.[16] Pe parcursul a 50 de ani, pe continentul american se născuse o „neo-Europă“ ca urmare a zbaterilor din colonii în Epoca Echilibrului.

În America de Nord, cea mai bogată regiune din Lumea exterioară se deschidea de-acum ocupației europene. Dar cea mai dramatică invazie în Lumea exterioară după 1750 a avut loc la celălalt capăt al lumii. Îmbătată de victorie și nutrind un nou sentiment de supremație (globală), flota engleză s-a lansat în noi expediții de cartografiere a oceanelor, a vânturilor și a curenților maritimi: informațiile vitale pentru puterea maritimă. James Cook, un navigator iscusit cu o reputație recunoscută încă de la atacul asupra Québecului din 1759, a fost unul din cei aleși să conducă una dintre aceste expediții de recunoaștere. Nouă ani mai târziu conducea prima din cele trei expediții din Pacific pentru a studia mișcarea planetei Venus și pentru a afla dacă la sud-vest mai există vreun continent sau vreo mare întindere de pământ.[17] Au urmat zece ani de explorări până la moartea sa în Hawaii după o altercație cu indigenii. Relatările lui Cook, dar și cele ale oamenilor de știință care îl însoțeau, cum a fost, Joseph Banks, au fost senzaționale. Acestea dezvăluiau o vastă lume a Pacificului despre care europenii aveau cunoștințe minime. Societățile și culturile din insulele

pacifice au fost pentru europeni un fel de rai exotic, un paradis tihnit și pur. Descoperirile lui Cook aveau însă o însemnătate mai mult decât culturală. Expediția sa de pe coasta pacifică a Canadei a demonstrat că exista perspectiva unei noi rute comerciale între regiunile nord-americane furnizoare de blănuri și piața rentabilă din China. Dar cea mai mare descoperire a lui Cook a fost cea din Pacificul de Sud. Cook a aruncat în aer mitul unei mari regiuni de uscat care se întindea în sudul extrem al Pământului. În schimb, a cartografiat cu mare acuratețe continentul australian, iar pe 22 august 1770 a revendicat jumătatea estică a continentului în numele Marii Britanii. Navigase deja în jurul Noii Zeelande. La zece ani după moartea lui Cook, guvernul britanic a întemeiat prima așezare din estul Australiei, populată cu deținuți, în încercarea de a-și întări controlul asupra rutei maritime din sud dintre Oceanul Indian și China. Până la începutul anilor 1790, vânătorii de balene și de foci, comercianții, misionarii și căutătorii de comori europeni și americani începeau să vină în forță în insulele pacifice, inclusiv în Noua Zeelandă. Ridicarea noilor așezări decurgea încă într-un ritm foarte lent într-o regiune atât de îndepărtată de Europa; fenomenul depindea de „tirania distanței“ și de amenințarea amestecului francez. Dar la 1830 colonizarea Australiei era un proces în plină desfășurare, la care au contribuit din plin turmele de oi. În 1840, coloniștii britanici debarcau în Noua Zeelandă. O a doua „neo-Europă“ – o prezumtivă rivală a Americilor – era în proces de formare.

După 1763, timp de trei decenii, controlul Europei asupra resurselor teritoriale ale lumii s-a extins exponențial, deși avuția „noilor pământuri“ era mai degrabă teoretică decât tangibilă. În același timp, s-a produs o răsturnare dramatică a echilibrului puterii din Lumea Veche a Eurasiei și s-a creat astfel o dublă fundație pentru supremația europeană din secolul al XIX-lea. Această răsturnare a putut fi observată în lumea islamică, în India și, până la 1830, și în Asia Răsăriteană. Sosirea puterii rusești, în forță, pe țărmul de nord al Mării Negre în anii 1770 și 1780 a marcat o etapă crucială în deschiderea Orientului Apropiat islamic către influențele europene politice și comerciale.

A trecut ceva timp până când efectele s-au resimțit total. Pierderea Crimeii a fost o adevărată catastrofă strategică pentru Imperiul Otoman. Până atunci, Marea Neagră fusese un simplu lac al turcilor, parte din sistemul otoman de comunicații. Deținând monopolul maritim, turcii puteau controla

cu ușurință intruziunile din nord. Fără schimburile de mărfuri pe mare, o invazie a Rusiei în teritoriile balcanice otomane era dificilă, aproape imposibilă așa cum avea să descopere Petru cel Mare. De cealaltă parte a Mării Negre, înaintarea în Caucaz de-a lungul vestului lanțului muntos era și mai dificilă fără susținere maritimă. Marea Neagră reprezenta scutul maritim al sistemului otoman. Cu ajutorul ei, frontiera strategică cu inamicul european devenea mai îngustă. Invazia trebuia gândită prin vestul Balcanilor – o regiune ostilă, în care singurul avantaj era sistemul de apărare. Astfel, singura amenințare reală era Imperiul Habsburgic cu care otomanii împărțeau granița. Aceasta permitea flotei otomane să se concentreze în estul Mediteranei, unde putea supraveghea insulele din Marea Egee, mișcările spre Constantinopol și țărmurile Egiptului și ale Levantului fără a se teme prea mult de puterile navale europene reprezentate de Marea Britanie, Franța, Olanda și Spania. Avantajul Mării Negre era cel mai mult resimțit din punct de vedere politic. Siguranța pe care o conferea a permis descentralizarea puterii în teritoriul otoman, un ingredient vital al stabilității și al coeziunii sale în secolul al XVIII-lea.

Guvernul otoman de la Constantinopol reușise cu ajutorul porții maritime strict controlate la nord să înfrunte atacurile de la începutul secolului al XVIII-lea. Prestigiul otomanilor fusese doar afectat, nu și doborât. Calitatea lor de aliați fusese una concretă (și apreciată) în jocul machiavelic al diplomației europene. Piatra de temelie a puterii otomane a fost însă distrusă la începutul anilor 1780. Efectele au fost amplificate de declinul Franței. Comunitățile creștine din Grecia și din nordul Balcanilor începeau să renască. Aproape imperceptibil, imperiul și-a pierdut puterea recunoscută, și în același timp detestată, și s-a transformat într-o regiune plină de tensiuni, o pradă teritorială înconjurată de agresori europeni.

Această transformare în „bolnavul Europei“ a fost evidentă abia în a doua etapă a revoluției geopolitice, după 1790. Până atunci însă s-au făcut simțite efectele celorlalte conflicte geopolitice din Eurasia secolului al XVIII-lea. Am înțeles deja că la începutul anilor 1750 se pregătea o „dublă revoluție“ în India. Vechiul eșafodaj al Imperiului Mogul, care asigurase un cadru de unitate politică pe aproape întreg cuprinsul subcontinentului, începea să se clatine. În inima imperiului, puterea mogulă era atacată din două părți. Expansioniștii iranieni și apoi cei afghani au continuat vechea tradiție a Asiei interioare de construire a imperiilor folosind forța de muncă „tribală“

a Asiei interioare pentru a-și impune stăpânirea asupra câmpiilor arabile – la fel cum procedaseră mogulii înaintea lor, sau manciurienii, în China. Scopul lor a fost de bună seamă acela de a controla traficul comercial dintre nordul Indiei și Asia Centrală, acolo unde se afla încă cea mai mare rută comercială a lumii. Atacurile lor au coincis cu înaintarea fermă a populației Maratha în vestul Indiei: o confederație hindusă de state „nobile“ care urmărea extinderea puterii sale și a sistemului de taxe pe pământ în inima Imperiului Mogul din depresiunile Indiei de Nord.[18] Puterea mogulă ceda sub presiunea schimbărilor sociale, economice și politice și lua forma unui regim mai flexibil care coexista cu noile „subimperii“ ce se zbăteau pentru noi teritorii, comerț și profituri. India maritimă se afla sub o amenințare similară. Aici, factorul schimbării a fost expansiunea economică și comercială rapidă. Noile bogății și noile profituri îngăduiau conducătorilor regionali din ce în ce mai multă libertate, iar aceștia deveneau din ce în ce mai puțin dispuși să plătească tributul cuvenit stăpânirii mogule. Dar această autonomie avea prețul ei. Cei ce aspirau să conducă imperii trebuiau să-i supravegheze atent pe comercianții și pe bancherii care îi finanțau și să aibă în vedere și interesele europene care se manifestau puternic în comerțul indian de pe mare. Această precauție era cu atât mai importantă cu cât europenii mutaseră conflictul în subcontinentul indian. Tensiunile dintre francezi și englezi i-au transformat în superputeri militare locale și au adus un nou element exploziv pe o scenă politică volatilă.

Principalul teatru al conflictului era în Bengal, cea mai dinamică și prosperă economie de coastă. Aici, producția de materiale textile din bumbac venea în întâmpinarea unei piețe globale de desfacere în plin avânt. Rețeaua fluvială de pe Gange și din delta acestuia, precum și recoltele cultivate în regiunile recent desțelenite erau elemente auxiliare vitale ale economiei (de export). Puterea politică era în mâinile *subhadarului* – oficial, vicerege al împăratului mogul – și al acoliților săi musulmani, legatari avizi ai Imperiului Mogul aflat în declin. Dar stabilitatea era înșelătoare în această lume parvenită. În 1756, noul *subhadar* sau nabab în exercițiu era Siraj ud-Daulah, neliniștit din pricina rivalilor săi politici. Puterea financiară a comercianților și bancherilor hinduși, cum a fost de pildă marele Jagat Seth, îi restricționau libertatea de acțiune: ei gestionau comerțul de care depindeau dobânzile și profiturile. Tot ei se aflau în strânsă legătură cu negustorii europeni, în special cu Compania Engleză a

Indiilor de Est care deținea o „fabrică“ fortificată la Calcutta – „un loc neobișnuit și mult mai mare decât Deptford sau Rotherhithe“, potrivit descrierii unui contemporan[19] – și al cărui reprezentant – un *farman* imperial – avea, cel puțin teoretic, libertate în fața nababului. Când nababul a început să bănuiască amestecul Companiei în acoperirea celor care complotau împotriva lui, lumea politică și așa instabilă, din Bengal a intrat în criză. Refuzul companiei de a ceda presiunilor a atras după sine un joc de putere.[20] În iunie 1756 nababul a asediat Calcutta, iar oficialii Companiei care nu reușiseră să fugă au fost aruncați în temniță (faimoasa „Gaură neagră“). Pentru o scurtă perioadă, a părut ca și cum această lovitură de stat a semnalat apariția unui nou stat sud-asiatic mercantil – echivalentul oriental al Țărilor de Jos, care putea să rămână ferm pe poziții.

Din nefericire pentru Siraj ud-Daulah, Compania a avut la îndemână mijloace de a riposta. Miza răzbunării a fost uriașă: pierderea orașului Calcutta produsese Companiei pagube de peste două milioane de lire. Șase luni mai târziu, o escadrilă de nave sosea în Gange, aducând trupe din Madras sub comanda lui Robert Clive. Acesta a recucerit Calcutta și a luat legătura cu magnații disidenți dornici să-l vadă pe nabab detronat. După demonstrația de forță a lui Clive de la Plassey, lângă capitala Bengalului, din iunie 1757, armata nababului s-a împrăștiat, iar domnia lui a luat sfârșit. Clive era acum creatorul de regi. „S-a iscat o revoluție greu de egalat în istorie“,[21] îi spunea Clive părintelui său. Dar tot el a fost reținut în privința afirmării autorității Companiei în Bengal. „O responsabilitate atât de mare ar putea fi o povară prea grea pentru o companie comercială… în lipsa suportului național“, spunea el.[22] În schimb, i s-a părut înțelept să-l numească nabab pe un nobil musulman. Experimentul a dat greș. Funcționarii Companiei, interesați de propriile afaceri, au refuzat să recunoască autoritatea nababului sau să plătească taxele cuvenite acestuia. În 1764, tulburările s-au transformat într-un război în toată regula. În bătălia de la Buxar, armata Companiei a învins armata nababului și a aliatului său, conducătorul din Awadh. În următorul an, Compania a preluat conducerea Divanului din Bengal, Bihar și Orissa: acum Compania era cea care controla taxele și profiturile. „Nimic nu-i rămâne nababului, doar numele și umbra unei autorități.“ [23]

Aceste evenimente au fost uimitoare. Dar revoluția din India era departe de a se fi încheiat. Clive însuși se temea ca nu cumva Compania să nu se

întindă mai mult decât îi era plapuma, așa încât a renunțat la intenția de a se îndrepta spre Delhi. Britanicii nu au fost singurii beneficiari ai schimbărilor din India. În vestul și în centrul subcontinentului, ascensiunea agresivă a puterii Maratha era la fel de impresionantă. Orașul Delhi a fost ocupat de triburile Maratha în 1784. În sudul Indiei, orașele Hyderabad și Mysore au demonstrat că se pot construi noi state pe ruinele Imperiului Mogul. În Mysore, un mercenar musulman pe nume Haidar Ali a început să construiască, după 1761, un nou stat fiscal-militar, cu venituri și o armată pe măsura Companiei din Madras. Aceste schimbări au continuat și sub comanda fiului său Tipu Sultan, care a domnit între 1783 și 1799. Statul practica comerțul, acorda subvenții pentru construirea vapoarelor și finanța o armată permanentă, ale cărei divizii de artilerie și infanterie erau instruite în tactici la fel de „moderne“ ca ale Companiei.[24] Haidar și Tipu au dus războaie de uzură împotriva influenței Companiei pe care au adus-o în pragul falimentului. Fără resursele din Bengal, cu care Compania ridicase o armată de 18 000 de oameni în 1763 până la un efectiv de 150 000 de oameni la sfârșitul secolului[25], fără ajutor maritim și militar din partea Marii Britanii și fără împrumuturile de la bancherii indieni, este greu de crezut că și-ar fi păstrat puterea în sudul Indiei. Și, cu toate că l-au învins și l-au ucis pe Tipu în 1799, e la fel de greu de crezut că englezii ar fi putut forța triburile Maratha să le recunoască autoritatea dacă nu ar fi fost victorioși în a doua etapă a conflictului european, asupra căruia ne vom întoarce imediat. Până în anii 1790, cele două mari teatre ale tulburărilor geopolitice din Eurasia fuzionaseră.

Revoluția lui Clive din Bengal determinase deja o schimbare de paradigmă în relațiile eurasiatice. Cu mult înaintea pătrunderii europenilor în Oceanul Indian, India maritimă servise drept element de legătură între comerțul est-asiatic și cel din Orientul Mijlociu și din Occident. În secolul al XVIII-lea, europenii își intensificaseră comerțul cu China, chiar dacă acesta se rezuma la vizite tolerate în portul Guangzhou. Compania Engleză a Indiilor de Est domina acest comerț, transportând în principal lingouri în China în schimbul ceaiului, noul produs extrem de apreciat de consumatorul britanic.

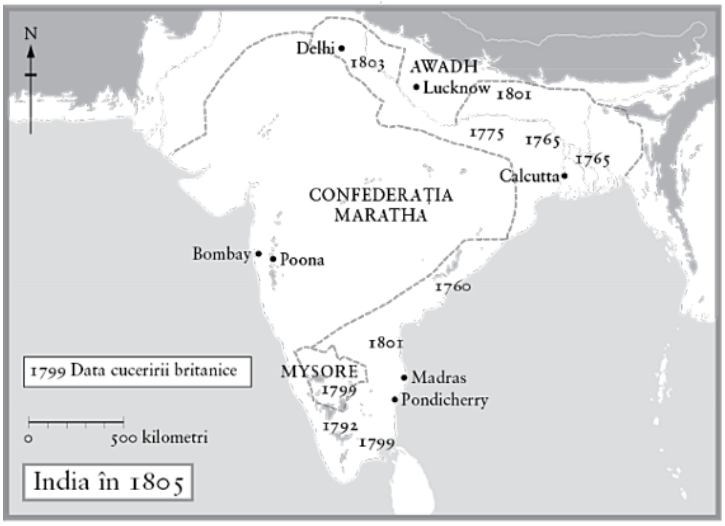

Dar Companiei îi lipseau mijloacele de a extinde volumul de mărfuri, de a acorda credite mai generoase sau de a atrage clienții chinezi cu produse mai tentante. Ocuparea Bengalului a rezolvat toate cele trei neajunsuri. Cu noile sale venituri, Compania putea cumpăra din India produsele dorite de chinezi – bumbac neprelucrat, materiale textile din bumbac și opiu – fără a mai apela la rezerva de argint și fără a exporta mai multe produse în India. Dar mijloacele financiare ale Companiei constituiau doar un element al ecuației. „Comerțul privat“ atârna din ce în ce mai greu și era tolerat de Companie pentru propriile interese. O mică armată de europeni – soldați și civili angajați de Companie în India – a profitat de dezvoltarea acesteia și a făcut mici averi din delapidări și din comerț privilegiat. (Aceștia au fost „nababii“ a căror revenire în Marea Britanie a stârnit multe comentarii ostile.) Cel mai profitabil mod de a-și remite câștigurile a fost să investească într-un transport care urma să fie trimis în China. La livrarea transportului, creditul dobândit a fost dat Companiei, care deținea monopolul comerțului cu ceai, în schimbul argintului de la Londra. Companiei i s-a interzis comerțul cu opiu, acesta desfășurându-se sub umbrela comerțului privat. În acest schimb circular de mărfuri, cucerirea Bengalului a deschis calea unei revoluții comerciale cu uriașe consecințe geopolitice.[26] Și fiindcă exporturile creșteau cu rapiditate, economia din sudul Chinei a fost atrasă din ce în ce mai adânc în negoțul triunghiular cu Marea Britanie și cu India. La orizont se arăta o mare captură.

Schimbarea geopolitică din Europa și Asia de Sud a atras după sine o uriașă modificare a relațiilor dintre diferitele părți ale Eurasiei, precum și

dintre Eurasia și Lumea exterioară. În cea de-a doua etapă, după 1790, dimensiunea acestor transformări a devenit din ce în ce mai clară, iar noua ordine mondială, abia zărită la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a prins în sfârșit contur. Acest lucru s-a întâmplat numai după ce a doua criză din politica europeană și un nou război global au stabilit ce puteri vor domina Europa și care dintre ele va stăpâni lumea.

Criza a fost declanșată de Revoluția franceză. Dinastia Bourbonilor era din ce în ce mai fragilă. Monarhiei îi lipsea susținerea maselor; aliații săi din aristocrație și din clasa de mijloc erau vădit nemulțumiți; prestigiul său intelectual și cultural fusese subminat de războiul pamfletelor scrise de *filosofi* și de scriitorii virulenți ai timpurilor. Aceste dovezi de slăbiciune nu erau neobișnuite într-un stat dinastic din secolul al XVIII-lea. „La momentul acesta toate puterile se află în criză“, scria țarina Ecaterina cea Mare în 1780.[27] Poziția fragilă a Bourbonilor era determinată de colapsul simultan al rolului lor istoric de gardian al măreției Franței în Europa și în lume. La sfârșitul anilor 1780, „marea națiune europeană“ își pierduse supremația. Ceea ce era oricum o bilă neagră pentru monarhie. Dar pericolul imediat era colapsul financiar. După o scurtă perioadă de pace, Franța a reintrat în război, în 1778, pentru a anula cumva verdictul din 1763 și pentru a-și recâștiga poziția din Atlantic cu ajutorul rebelilor din coloniile britanice. A fost o mișcare costisitoare, de pe urma căreia Franța nu a câștigat aproape nimic. Datoriile se acumulau în continuare. Cu toate că datoria publică a Franței era mai mică decât cea a Marii Britanii, era cu mult mai greu de gestionat și dobânzile erau mult mai mari. În pragul revoluției, numai plata dobânzilor reprezenta jumătate din cheltuielile statului.[28] În 1789, prestigiul Franței apunea, trezoreria era goală, iar monarhia căzuse sub vâltoarea schimbărilor constituționale, cedând puterea politică liderilor autoproclamați ai celei de-a „Treia Stări“, reconstituită în iunie sub denumirea de „Adunarea Națională“. Pe măsură ce haosul financiar se adâncea, iar ordinea socială începea să se destrame, amenințarea unei intervenții străine din partea puterilor conservatoare, în frunte cu Austria, devenea de la o zi la alta mai reală. Politicienii francezi au dovedit o atitudine radicală de teamă că regele uneltea cu marile puteri pentru a anula Constituția pe care o ratificase în septembrie 1791. În primăvara lui 1792, Franța era în război cu Austria. Dezastrul militar și teama generală de invazie au măcinat influența reformiștilor mai populari și

au dus la abolirea monarhiei în septembrie 1792.[29] Când Ludovic al XVI-lea și Maria Antoaneta au fost executați, în ianuarie 1793, transformarea Franței era deja completă. Stâlpul regimurilor monarhiste din Europa, arhetipul de stat dinastic, devenise o republică revoluționară militantă, hotărâtă să exporte doctrina subversivă a „Drepturilor omului".

Rezultatul imediat al frământărilor politice din Franța a fost slăbirea influenței sale în Europa și în lume. În Europa de Est, slăbiciunea Franței a dus la destrămarea statului polon, rupt în bucăți în perioada 1793–1795. În timp ce armatele Austriei și Prusiei mărșăluiau în Franța, în 1792, armata rusă ocupa Polonia.[30] În urma victoriei repurtate, Rusia a anexat vestul Ucrainei la imperiul său de la Marea Neagră. Dar la mijlocul anilor 1790 statul revoluționar francez a demonstrat o uriașă putere de mobilizare, adunând laolaltă o armată și mijloace de luptă la o scară neegalată de monarhia neputincioasă. Entuziasmul patriotic al armatelor civile și talentul de a-și alege generalii au făcut ca Franța să redevină o mare putere militară. Cuceririle teritoriale au putut acoperi o parte din datorii.[31] Sub Napoleon Bonaparte, acest nou chip al Franței a căpătat geniu și charismă. Victoriile sale din Italia l-au ridicat la rang de erou militar. Ca prim consul (1799–1804) și apoi ca împărat (1804–1814), Napoleon a fost dictatorul Franței. Țelul său a fost să restaureze disciplina socială și ordinea administrativă pe care revoluția le desființase. A fost totodată hotărât să reinstaureze și să extindă supremația europeană pierdută în vremea Bourbonilor. Efectele ambițiilor sale în ce privește relația Europei cu Lumea exterioară – din Americi, Africa Subsahariană și chiar și din Pacific – au fost semnificative. Nu același lucru se poate spune despre amestecul Eurasiei în Orientul Apropiat, în Asia Centrală și în India (și, pe cale de consecință, în China).

Prima rundă de bătălii a avut ca miză Egiptul. În 1798, Napoleon și Talleyrand, ministrul francez al afacerilor externe, au pus la cale un plan extraordinar de cucerire a Egiptului. Napoleon, al cărui idol militar era Alexandru cel Mare, a fost irezistibil atras de această perspectivă. „Europa e o moviliță", ar fi exclamat el; „toată măreția vine din Asia."[32] Raționamentul său și al lui Talleyrand sugerează proporțiile schimbărilor geopolitice care începuseră la jumătatea secolului.[33] Controlul Egiptului i-ar fi permis Franței să reînvie ruta Suezului dintre Europa și India și o contrabalansare a dominației comerțului înfloritor din Atlantic. Un imperiu egiptean ar fi compensat Franța pentru pierderea coloniilor sale americane,

Québec și Louisiana, în 1763. Ar fi împiedicat de asemenea înaintarea Rusiei spre Constantinopol, mișcare ce se manifesta deja destul de agresiv. Și ar fi ridicat miza britanicilor în India într-un moment crucial. Dacă Franța ar fi avut controlul Suezului, la capătul Mării Roșii, extinzându-și influența spre Golful Persic și Iran, poziția diplomatică și militară a Companiei Engleze a Indiilor de Est ar fi fost pusă în pericol. Compania nu ar mai fi putut intimida populațiile Sikh, Maratha sau pe cele din Hyderabad ori Mysore. Dacă riscurile și costurile deveneau prea mari pentru aceasta, experimentul britanic în imperialismul oriental s-ar fi putut prăbuși total.

În iulie 1798, Napoleon debarca în Egipt cu 40 000 de soldați – o armată uriașă. A adus cu el o echipă formată din 165 de astronomi, matematicieni, chimiști, fizicieni, mecanici, ingineri constructori, topografi, arhitecți, zoologi, artiști, compozitori, economiști, anticari, tipografi, chirurgi, medici și farmaciști. Sarcina lor era să consemneze trecutul și să planifice viitorul Egiptului sub Napoleon. Mamelucii au fost zdrobiți în Bătălia Piramidelor din 21 iulie. Napoleon susținea că francezii veniseră să elibereze poporul egiptean de sub tirania mamelucilor și a promis să respecte religia islamică, mergând chiar până într-acolo încât să discute cu imamul (*ulema*) condițiile unei convertiri în masă a soldaților săi (convertire ce presupunea și circumcizia, o mare problemă). A trimis emisari cu mesaje de prietenie conducătorilor musulmani de pe coasta nord-africană, până în Maroc, și mai departe sultanului din Darfur și lui Tipu Sultan în India. Britanicii bănuiau că orașul Muscat din golful Oman se afla sub influența francezilor. S-au făcut planuri de invadare a Siriei, pentru ca Franța să controleze Levantul și jumătatea vestică a Semilunii Fertile. Nimeni nu cunoaște adevărata dimensiune a ambițiilor lui Napoleon. Probabil spera ca șocul geopolitic al invaziei fulger să încline balanța în favoarea Franței și să-i împingă pe otomani într-o alianță cu aceasta împotriva Rusiei și Austriei. Însă izbânda nu avea să fie de partea francezilor. La numai câteva zile după debarcarea în Cairo, Nelson a spulberat flota franceză din golful Aboukir și l-a separat pe Napoleon de trupele sale. Egiptul era prea sărac, prea slab și prea vulnerabil pentru a putea suporta povara guvernării franceze sau pentru a susține o armată fără rezervele din exterior. Expediția din Siria a fost sortită eșecului. Diplomația „musulmană“ a fost redusă la zero. În august 1799, Napoleon fugea pe ascuns în Franța, după ce, în mai, britanicii îl învinseseră și uciseseră pe Tipu Sultan. Armata franceză a încercat să reziste, dar Parisul

nu i-a sărit în ajutor. În iunie 1801, trupele trimise din Marea Britanie și India au capturat orașul Cairo. Proiectul din Orient era compromis.

Războiul nu s-a terminat aici, cu toate că speranțele lui Napoleon de a-i învinge pe englezi pe mare s-au spulberat. În octombrie 1805, în bătălia decisivă de la Trafalgar, dincolo de coasta spaniolă, Nelson, dușmanul lui de moarte, a spulberat flotele franceze și spaniole. Napoleon abandonase deja teritoriile americane: Louisiana, recuperată de la spanioli în 1800, fusese vândută la propriu Statelor Unite. Saint-Domingue (Haiti de astăzi), cea mai bogată colonie franceză, a scăpat de sub ocupația francezilor în 1804, în urma unei revolte a populației de culoare. Supremația pe mare le-a permis britanicilor să blocheze accesul francezilor în imperiul lor din Asia. Englezii au ocupat Colonia Capului în 1806 și Île-de-France (Mauritius) în 1810. Oceanul Indian a devenit un lac britanic. În 1811 au luat și coloniile indoneziene ale olandezilor, cu care Napoleon avea de asemenea relații.

E posibil ca Napoleon să fi visat la renașterea unei alianțe cu otomanii și cu Iranul, pentru a neutraliza influența Rusiei în Europa,[34] dar nici acest deziderat nu i s-a îndeplinit. Principalul său obiectiv a rămas în continuare hegemonia asupra Europei, pe care aproape că o recâștigase prin victoria de la Austerlitz, unde i-a nimicit pe austrieci și prusaci. Napoleon a retrasat harta Germaniei ca nou stat clientelar, denumit Confederația Rinului, și a reinventat Polonia sub denumirea de Marele Ducat al Varșoviei. În 1807, s-a întâlnit cu țarul Alexandru la Tilsit unde, pe o plută, au pecetluit prietenia ruso-franceză. Având Europa la picioare, Napoleon a început să facă presiuni asupra Angliei. Decretele de la Berlin, în 1806, și Milano, în 1807, au izolat din punct de vedere comercial Marea Britanie de restul Europei. S-a declarat o blocadă care urmărea distrugerea economiei britanice, epuizarea rezervei de lingouri și obligarea Londrei să vină la masa tratativelor. Dacă englezii doresc să stăpânească mările, părea Napoleon să spună, atunci îi va îneca în elementul lor.

Dacă dorințele lui s-ar fi materializat, Napoleon ar fi putut recupera teritoriile pe care Franța le pierduse din momentul înfrângerii suferite în Egipt. Dar era prea târziu. „Sistemul continental“ care ar fi trebuit să excludă Marea Britanie era complet ciuruit. Pe de altă parte, nu exista nici o șansă ca Europa să accepte varianta de imperiu propusă de Napoleon. „Pentru asigurarea victoriei depline“, scria fostul său secretar pe un ton caustic, „ar trebui să cucerească și să ocupe fiecare țară în parte și să nu se

retragă din nici una.“[35] În pofida farmecului magnetic pe care numele său îl exercita asupra țărilor europene aflate încă sub puterea monarhiilor, imperiul lui Napoleon a devenit intolerabil de apăsător. Rusia a respins jugul comercial și a pretins o asigurare că polonezii nu-și vor recâștiga niciodată regatul. În 1812, Napoleon a ajuns la concluzia că numai prin cucerirea Rusiei va putea instaura pacea. A urmat, desigur, o catastrofă. În „Bătălia Națiunilor“ de la Leipzig din octombrie 1813, măreața armată a lui Napoleon, istovită de iarna retragerii dinspre Moscova, a suferit o înfrângere decisivă din partea austriecilor, a rușilor și a prusacilor. Franța a fost invadată de la est și sud de trupele britanice din Spania, iar Napoleon a fost trimis în exil pe insula Elba. Imperiul său s-a prăbușit. Conferința de Pace de la Viena își punea amprenta definitiv după ultima zvâcnire pentru putere a lui Napoleon la Waterloo (cele „100 de zile“ din 1815). Deciziile luate la Viena aveau mai degrabă caracter eurasiatic, dacă nu chiar global. Negociatorii păcii au înțeles că nu exista nici o șansă de întoarcere la regimul dinastic. După 25 de ani de revoluții și de războaie, această perspectivă era de neimaginat. S-a ajuns la o înțelegere teritorială care să asigure echilibrul puterilor între Austria, Prusia, Rusia, Franța și Marea Britanie, prin care s-a hotărât că nici una dintre aceste puteri nu le putea domina pe celelalte. S-a inventat un „Concert European“ în care cele cinci puteri trebuiau să arbitreze diferendele și să respecte noua distribuție a puterii.[36] Congresul de la Viena s-a dovedit remarcabil de eficient: timp de aproape un secol, Europa a reușit să evite un război de amploare. O consecință a fost și faptul că Marea Britanie și Rusia, două mari flancuri, erau libere să-și urmeze ambițiile extraeuropene, cu excepția situațiilor în care acestea amenințau pacea în Europa. Viena a deschis drumul încercuirii Asiei dinspre nord și sud.

Înfrângerea lui Napoleon și, implicit, a viziunii sale despre imperiu a avut un impact uriaș. A fost încununarea marii transformări geopolitice al cărei traseu l-am urmărit până acum, transformare al cărei impact Napoleon nu a reușit să-l contracareze. Odată ce au scăpat de sub amenințarea lui, englezii s-au autointitulat stăpâni ai subcontinentului indian. Avansarea comercială în China, deja demarată înainte de 1800, s-a accelerat. Și, cu toate că au fost nevoiți să cedeze arhipelagul indonezian noului regat al Țărilor de Jos (o barieră în calea expansiunii francezilor în Europa), britanicii au păstrat insula Singapore și au transformat-o într-un antrepozit pentru Asia de Sud-

Est. La vest, dezastrul naval suferit de Spania în 1805 a atras după sine pierderea controlului asupra coloniilor din America, care au stabilit legături comerciale cu alte țări, în principal cu Marea Britanie. Imperiile comerciale, cu flotele și fortărețele lor, au devenit depășite în fața puterii maritime a englezilor. Până și Compania Engleză a Indiilor de Est a fost nevoită să permită accesul altor comercianți în India începând din 1813 – cu toate că și-a păstrat monopolul în China până în 1833. Cea mai puternică piedică în calea expansiunii comerciale – uriașele costuri generale ale imperiilor rivale – începea să dispară. Rămânea de văzut cât de repede reușea comerțul privat – „comerțul liber“ – să exploateze noile șanse pe care le oferea această mare schimbare.

Marea divergență

Revoluția geopolitică a avut trei efecte majore. Ocuparea și colonizarea regiunilor din Lumea exterioară au dărâmat barierele expansiunii europene. Interiorul nord-american și Pacificul de Sud aveau să contribuie la expansiunea demografică a nord-vestului european, deoarece acestea au devenit „neo-Europa“. În al doilea rând, în intervalul critic de după 1803 (când războiul din Europa s-a reluat după o foarte scurtă perioadă de acalmie), puterea maritimă britanică a distrus granițele mercantile care împărțiseră lumea comerțului în blocuri exclusive și a făcut asta prin distrugerea echilibrului maritim aflat la baza acestui tip de comerț și construit prin alăturarea puternicelor flote spaniole, franceze și olandeze. Costurile (și riscurile) colaterale ale comerțului la distanță, pretextul monopolului comercial (justificat în trecut prin taxele de protecție ridicate), precum și obstrucționarea altor operatori nu mai reprezentau o problemă. În al treilea rând, marea tranziție din Asia de Sud, realizată în etape între 1757 și 1817 (când puterea Maratha a fost răpusă) adusese Marii Britanii câștiguri neașteptate. Prin preluarea controlului asupra profiturilor și a comerțului din Bengal, cea mai bogată regiune din India, englezii au obținut pârghiile de care aveau nevoie pentru a forța intrarea în economia Chinei de Sud. India constituia baza transportului lor maritim și a creditelor, astfel încât schimburile regionale din Asia de Est și de Sud-Est puteau fi conectate mai ușor la transportul la distanță dintre Asia și Europa. Izolarea comercială a Asiei de Est putea fi, în sfârșit, contestată.

Cu toate acestea, dacă în relațiile economice dintre statele europene și restul Eurasiei nu s-ar fi produs și alte schimbări, această avansare surprinzătoare n-ar fi avut drept rezultat decât un câștig temporar. O mare barieră în calea schimburilor comerciale dintre Europa și restul Eurasiei a fost volumul jenant de mic al mărfurilor. Comerțul era aproape total redus la produse de lux, în cantități mici și destinate unor piețe limitate. Totalul importurilor din Asia timp de un an (cel puțin așa a calculat Jan de Vries) abia ar fi putut umple un container naval de dimensiunile celor moderne. O parte a problemei era că europenii ofereau prea puține mărfuri de interes pentru indieni și chinezi, cu excepția metalelor prețioase: tocmai de aceea bumbacul și opiul din India fuseseră practic o binecuvântare pentru agenții Companiei Indiilor de Est care cumpărau ceai din Guangzhou. Singura modalitate sigură de a prezenta interes pentru consumatorul asiatic era să găsească produse europene cerute pe piață și să descopere mijloace de distribuție pe scară largă. Altfel, creșterea volumului comerțului ar fi stagnat, iar ușile pe care europenii le deschiseseră s-ar fi putut închide din nou sub conducători mai rigizi, în timp ce câștigurile nesperate din India ar fi fost anulate de costurile cuceririlor și ale dominației.

În practică, aceasta însemna că dezvoltarea și reorganizarea comerțului european în Asia, datorită factorilor geopolitici, trebuiau stimulate prin schimbări tehnologice dacă acest comerț dorea să depășească perioada de stagnare. Schimbările tehnologice erau necesare înainte ca producătorii europeni să poată face față avantajului istoric al competitorilor asiatici: costurile de producție mult mai scăzute din industria manufacturieră. Tehnologia privind transporturile se cerea schimbată și în Asia (mai peste tot de altfel) pentru ca volumul schimburilor comerciale să nu sufere din cauza costurilor de transport care izolau regiunile din interiorul continentului. Nu în ultimul rând, rezerva manifestată de conducătorii indigeni, fie ei asiatici, africani sau chiar latino-americani, în a trata comercianții străini pe picior de egalitate trebuia depășită, sau „descurajată“, iar capacitatea acestora de a inspira putere la mare distanță și contra unor costuri rezonabile trebuia descoperită. Dat fiind că europenii nu beneficiaseră până atunci de vreun avantaj militar categoric asupra statelor eurasiatice sau africane, ci doar asupra celor de peste ocean, soluția tehnologică era necesară.

Se știe, desigur, că aceste „soluții“ au fost descoperite rând pe rând și fără un succes deosebit. Cu toate că istoricii nu s-au pus de acord asupra unei date anume (sau asupra unei modalități specifice), este clar că perioada numită eufemistic „marea divergență“[37] între traiectoria economică a lumii euroatlantice și cea din aproape toată Eurasia și Africa s-a instalat de la 1800. Pentru mare parte din următoarele două secole, discrepanțele dintre avuții s-au amplificat (cu excepția regiunilor privilegiate). Motivul ar fi fost capacitatea unică a Europei de a-și industrializa economiile, obținând creșteri ale producției infinit mai mari decât cele ale economiilor preindustriale sau neindustriale. Europenii au speculat fluxul îmbunătățirilor treptate ale primelor inovații din producția mecanizată, accelerând ritmul schimbării tehnologice și lărgind constant prăpastia dintre eficiența lor productivă și cea a rivalilor neindustriali. Pentru consolidarea acestui efect, care făcea din Europa o zonă mult mai bogată decât restul lumii, noile tehnologii industriale au asigurat alte două beneficii de maximă importanță. Vorbim de furnizarea, la costuri relativ mici, a mijloacelor tehnice necesare dominației Europei în regiuni în care aceasta părea imposibilă, la o scară de neimaginat în era preindustrială. Invențiile din domeniul armamentului (puștile-mitraliere, pistoalele automate, artileria cu rază lungă de acțiune, nave de război cu aburi) au contribuit la extinderea razei de acțiune și au sporit impactul armatelor și al flotelor europene sau conduse de europeni. Transportul mecanizat pe uscat și pe apă a permis înaintarea forțelor militare pe distanțe mult mai mari și (în termeni preindustriali) aproape fulgerător, în timp ce efectivele de soldați dislocate la mii de kilometri distanță deveneau exponențial mai mici. Trupele britanice puteau fi transportate în Africa de Sud, India, China și chiar Noua Zeelandă. Navele militare cu aburi și căile ferate „strategice“, precum cele construite în India după 1860, au făcut posibilă restrângerea garnizoanelor necesare pentru asigurarea măsurilor de siguranță împotriva inamicilor. Telegraful electric și cablurile subacvatice au jucat un rol similar, permițând transmiterea de instrucțiuni și de avertismente în doar câteva ore, și nu săptămâni. Transmiterea de informații a devenit arma invizibilă din arsenalul european ce acoperea costurile a mii de soldați și economisea a milioane de lire. Celălalt mare avantaj al industrialismului a avut de-a face tot cu viteza. Ritmul extraordinar de rapid în care invadatorii și emigranții apăreau, în care noile rute comerciale și noile orașe portuare erau

construite – ritm accelerat și mai mult de tehnologiile industriale – au conferit expansiunii europene din lumea afro-eurasiatică o dimensiune fulgerătoare, în ciuda lentorii și a ezitării dovedite în anumite situații. Nu e de mirare deci că unele gazde fără voie ale europenilor nu au putut face față acestor atacuri, dat fiind intervalul limitat de reacție și informația insuficientă legată de intențiile acestora.

Așa cum sugerează însăși noțiunea de divergență, deși semnele schimbării pot fi bruște și agresive, au trecut zeci de ani înainte ca transformarea economică să capete o formă definită. O serie de relații economice apărute în anii 1830 erau radical diferite de cele existente înainte de 1750. Industrializarea Europei nu era doar un demers privat: acest proces a modificat fundamental schimburile dintre Europa și restul lumii, volumul și profilul comerțului la distanță și circulația bunurilor și a persoanelor pe tot cuprinsul globului pământesc. A rezultat o nouă diviziune a muncii, în vreme ce unele părți ale Europei și-au asumat o serie de funcții specializate pentru o piață potențial globală. Europenii dețineau monopolul asupra comerțului maritim dintre Europa și Asia. Odată cu extinderea acestuia, „comanda și controlul“ – armatori, asigurări, import-export și credite – le-au revenit europenilor și au fost consolidate mai departe de avantajul acestora în schimburile de informații comerciale din interior. Dar adevărata revoluție a fost reprezentată de noul rol al Europei ca primă sursă pentru manufacturile lumii, în principal pe baza unei creșteri semnificative a productivității și a scăderii costurilor reale atrase de mecanizare. La 1810, conform calculelor lui Paul Bairoch, un filator britanic putea produce într-o oră de zece până la 14 ori mai multe fibre de bumbac decât lucrătorul indian care folosea mijloacele tradiționale, iar pentru fibrele de calitate superioară vorbim de o producție chiar și de 400 de ori mai mare.[38] Materialele textile alcătuiau cea mai mare proporție a producției manufacturiere din economiile neindustriale (circa 80%), așa încât e ușor de înțeles de ce Europa industrializată a devenit cel mai mare furnizor de pe glob al celui mai consumat produs din orice societate. La jumătatea secolului al XIX-lea, poziția fruntașă a Europei putea fi observată și în producția de alte bunuri (în special din metal), precum și în răspândirea colosală a producției de echipamente și a proceselor industriale. Fapt de neconceput înainte de anii 1800, districtele industriale ale Europei au devenit ateliere, fabrici și laboratoare tehnologice ale întregii lumii.

Ceea ce a rezultat implicit, dar s-a observat abia după 1830, a fost o a treia funcție globală a Europei. Europa industrializată, în special Marea Britanie, a devenit furnizorul de capital numărul unu în lume. Rețelele comerciale și de credit, profiturile industriale și câștigurile rezultate din construirea unei infrastructuri industriale menite să sporească traficul (cum ar fi căile ferate și porturile) au făcut ca acest proces să decurgă natural odată ce rezervele financiare au ajuns la un anumit nivel. Poziția superioară a Europei în ceea ce privește comerțul la distanță, producția industrială și exportul de capital i-au conferit acesteia o forță *aproape* invincibilă în procesul sistematic de reorganizare a întregului tipar al schimburilor comerciale globale. Europa industrială a avut, după câte se pare, puterea de a crea o nouă economie globală care a transformat aproape toate regiunile în furnizori de materie primă, consumatori de produse și debitori de capital. În această reconstrucție de ansamblu, producătorii asiatici de articole manufacturate pentru export, în special materiale textile, riscau să intre în faliment. Dar viitorul lumii noneuropene se arăta a fi de natură preponderent rurală, țăranii muncind din greu pentru a asigura materia primă necesară la export și cumpărând, în schimb, materiale din bumbac. Producția comercială a unei game variate de mărfuri – bumbac, mătase, ceai, zahăr, cafea, tutun, opiu, cacao, orez, chinină, iută, cauciuc, gutapercă, ulei de palmier, gumă arabică, piper, vanilie, indigo, rășină, fildeș, șelac, guano, piei naturale, gambir – și transportarea acestora pentru procesare în Europa aveau să fie motorul avuției *lor*, mijlocul de dezvoltare, stimulentul vital al ordinii și al disciplinei sociale. Sau cel puțin așa opinau teoreticienii. În 1830, toate cele enumerate mai sus abia aveau să se întâmple. După cum vom observa, dezvoltarea societății s-a produs cu dificultate, a fost lentă și dezordonată. Dar zarurile fuseseră aruncate.

Aceasta a fost „marea divergență“ care a influențat destinele celor mai bogate societăți din Europa și din Asia. Dar cum poate fi ea explicată? Ce s-a întâmplat de s-a ajuns la o discrepanță atât de mare între regiunile bogate din Europa și cele din Asia? Istoricii occidentali au găsit răspunsul în Revoluția industrială. Anumite comunități europene au avut capacitatea unică de a inventa și de a pune în practică soluțiile tehnologice care le-au propulsat. Ca simplă afirmație, acest lucru este de necontestat. Dar urmează imediat o serie de întrebări. Ce a determinat dezvoltarea tehnologică atât de timpurie în Europa? La urma urmei, capacitatea lor în domeniul invențiilor,

după cum am constatat deja, rămăsese de multe ori în urma Chinei. Nici climatul instituțional al schimbărilor tehnologice nu era mai favorabil în Europa comparativ cu cel din China, de pildă. Mai mult decât atât, transformarea industrială a Europei nu a fost rezultatul unui simplu Big Bang. Creșterea economică din Marea Britanie era relativ lentă, ceea ce sugerează o traiectorie de schimbări cumulative, nu un câștig peste noapte la loteria tehnologică.[39] Un raport demn de încredere, inspirat parțial de Weber, pune accentul pe o conjunctură imprevizibilă, aproape aleatorie de factori cruciali care i-au permis Europei să se sustragă legii implacabile a profiturilor în scădere și a epuizării resurselor. Rivalitatea dintre state, care a dat naștere disidenței și gândirii libere, limitarea puterilor statului, care a conferit mai multă siguranță noțiunii de proprietate, o economie de piață ce răsplătea eficiența, un mediu natural temperat cu mari rezerve de alimente și de combustibili și un câștig nesperat (cele două Americi) pe care Europa îl putea exploata au fost elementele favorabile „miracolului european“ unic și irepetabil.[40] Există și o altă teorie care schimbă radical echilibrul argumentativ. Potrivit acestei teorii, până în 1800 nu existau mari deosebiri între Europa de Nord-Vest și cele mai avansate economii din Eurasia. Avantajul Europei nu a fost dat de structurile sociale sau politice și nici de progresul gândirii științifice, ci de rezerva sa de cărbune (un noroc din punct de vedere geologic) și de coloniile care au fost rodul acțiunilor de pradă. Acești doi factori au fost singurii care au ajutat Europa să evite soarta invariabilă a creșterii preindustriale.[41] O a treia teorie vede „divergența“ Europei mai puțin ca pe un rezultat al resurselor sale deosebite (resurse naturale, mentalitate și instituții) și mai mult ca pe o reacție la puterile și la curentele globale. Din această perspectivă, industrializarea Europei poate fi privită ca o tactică defensivă cu consecințe neintenționat extraordinare.[42]

Am putea începe prin a recunoaște că spre sfârșitul secolului al XVIII-lea au existat două regiuni de maximă importanță în Eurasia. Una a fost Europa. Nu întreaga Europă, desigur, trebuie să avem în vedere că mare parte din sudul și din estul continentului trăia în sărăcie și ignoranță, chiar judecând după standardele de atunci. Tehnicile agrare primitive, absența „îmbunătățirilor“ (de tipul împrejmuirilor și al canalizărilor), calitatea deplorabilă a drumurilor sau lipsa acestora, numărul mic de meșteșuguri cunoscute, analfabetismul, lipsa instituțiilor financiare care să ofere credit sau capital, lipsa siguranței personale sau a proprietății, persistența

iobăgiei – toate acestea erau elemente încă foarte prezente în multe regiuni rurale europene. Cele mai prospere regiuni se aflau în Franța, Anglia, Țările de Jos, Renania, nordul Italiei, părți din Catalonia, în câteva orășele comerciale din sudul și estul Germaniei și în Imperiul Austriac. Acestea au fost zonele în care economia comercială avansată, de tipul celei descrise de Adam Smith în *Avuția națiunilor*, era adânc înrădăcinată. Creșterea economică era stimulată de extinderea specializărilor și de diviziunea muncii, ducând mai departe la creșterea productivității și a piețelor. Aceeași direcție era urmată prin perfecționarea treptată a tehnicilor din manufactură și prin felul în care terenurile agrare erau folosite. La acestea se adaugă profiturile din comerțul intraeuropean și intercontinental. Cu toate că sunt greu de apreciat, e posibil ca efectele comerțului la distanță să fi accelerat progresul către o societate a consumului în masă, încurajând preferințele pentru produse exotice, precum zahărul, cafeaua și ceaiul, și să fi stimulat inovațiile din vânzări, din administrație și din colectarea și folosirea informațiilor comerciale. Multe dintre aceste condiții favorabile existau și în China. Jiang Nan, delta fluviului Yangtze, era o importantă regiune manufacturieră unde se produceau materiale textile din bumbac pentru a fi „exportate“ în restul Chinei. Cu o populație de peste 30 de milioane de locuitori și o densitate de 1000 de locuitori pe kilometru pătrat,[43] nenumărate orașe și o rețea bogată de cursuri de ape care făceau legătura cu mijlocul și partea superioară a fluviului Yangtze (o rețea colosală de căi navigabile interioare), precum și cu restul Chinei, prin Marele Canal, Jiang Nan era comparabil cu teritoriul comercial din interiorul Europei. Se poate afirma chiar că era o economie de piață la fel de bogată și de productivă ca Europa de Nord-Vest. Producția de textile era similară,[44] iar consumul de zahăr și de ceai era mult mai mare. Ingeniozitatea tehnică era larg răspândită. Mai mult decât atât, în China existau legi care înlesneau cumpărarea și vânzarea de pământ mai mult decât în Europa și o piață a mâinii de lucru din care iobăgia dispăruse cu totul, spre deosebire de Europa. Într-o societate disciplinată, bine reglementată, unde taxele erau scăzute și statul promova activ progresul, de obicei în agricultură, nu exista nici un motiv pentru care progresul material, așa cum era înțeles de Adam Smith, sau ceea ce economiștii numesc „creștere smithiană“, să nu continue, pe termen nelimitat, la o scară comparabilă cu Europa.

În alte regiuni din Eurasia piedicile în calea progresului material erau mai mari. În Imperiul Otoman și în Iran nu au existat „nuclee“ de dimensiunile regiunii Jiang Nan. Cu excepția Egiptului, unde mare parte din delta Nilului trebuia asanată, existau prea puține zone pentru o agricultură productivă sau acestea erau împrăștiate. Zone întinse din Anatolia și din Iran rămăseseră în posesia nomazilor. Numărul locuitorilor era mic în acest mediu relativ ostil și supus deseori unor conflicte violente, așa cum a fost cazul Iranului la jumătatea secolului. Transportul produselor era extrem de dificil pe uscat. Furnizorii locali de produse meșteșugărești erau astfel protejați de competiția dinafară. Dar la jumătatea secolului al XVIII-lea, proximitatea Europei a determinat teritoriile otomane să exporte produse agricole și să importe produse de manufactură.[45] Exporturile de mătase din Iran s-au diminuat: plaja de produse iraniene cerute la export era foarte limitată, iar de producția manufacturieră nici nu se mai punea problema.[46] Situația din India era diferită. Producția manufacturieră era extrem de eficientă. În jur de 60% din exporturile globale de manufactură din secolul al XVIII-lea proveneau din India, atelierul textil al lumii. Țesăturile indiene din muselină și stambă erau considerate produse de lux și erau foarte cerute în Europa acelor vremuri, în timp ce bumbacul, mai ieftin, era reexportat în Africa de Vest, unde era folosit ca monedă de schimb în comerțul cu sclavi.[47] Regiunile comerciale Gujarat, Malabar, Coromandel și Bengal aveau puternice legături internaționale. Terenurile arabile existau din abundență. Dar, spre deosebire de China și de Europa, nevoia clădirii unei economii integrate era foarte limitată. Pe mari suprafețe subcontinentale transportul în interior era îngreunat de lipsa unei rețele de căi navigabile. Rutele comerciale din nordul Indiei erau aproape distruse din cauza declinului mogul. Comerțul și negustorii au supraviețuit și au prosperat, de bună seamă, dar geografia instabilă a puterii politice – elitele pretențioase care se deplasau în permanență și necesitau protecție – au împiedicat apariția unui „nucleu“ stabil.[48] Răspândirea aptitudinilor tehnice – elementul crucial în progresul tehnologic – a avut de suferit din cauza piedicilor impuse de un sistem de caste meșteșugărești. Mediul ecologic necruțător și tulburările politice de după 1750 au descurajat pe de altă parte investițiile pe termen lung. La nivelul țăranilor și al țesătorilor, societatea indiană era prea indisciplinată și mobilă pentru a accepta o „disciplină de lucru“ impusă, așa cum era cazul, de pildă, în fabricile din Marea Britanie.

Și atunci apare întrebarea: de ce expansiunea economică din Jiang Nan, și China, a dat greș în a împiedica apariția unei economii globale cu centrul în Europa? Cel mai potrivit răspuns este că nu a putut surmonta restricțiile clasice ale dezvoltării preindustriale.[49] La sfârșitul secolului al XVIII-lea, prețurile alimentelor, ale combustibililor și ale materiei prime au crescut vertiginos. Creșterea demografică și producția rivalizau pentru obținerea unor produse din zone mai mult sau mai puțin fixe. Nevoia de hrană a sufocat dezvoltarea plantațiilor de bumbac. Prețurile bumbacului neprelucrat aproape că s-au dublat în delta fluviului Yangtze între 1750 și 1800.[50] Cererea de combustibili, în special de lemn, a provocat despăduriri masive și degradarea mediului. Calea de scăpare din această cursă exista doar în teorie. Jiang Nan și-ar fi putut acoperi nevoile cu mărfuri aduse din alte regiuni. Ar fi putut reduce costurile de producție prin mecanizare, lărgindu-și piața și astfel sursele de aprovizionare. Ar fi putut recurge la cărbuni pentru a acoperi nevoia de combustibili. Practic însă, șansele de a alege aceste opțiuni au fost foarte mici. Peste tot existau piețe unde alimentele și materiile prime erau mai ieftine și care puteau exploata sistemul chinez de navigație foarte bine pus la punct. Perfecțiunea economiei chineze le-a permis noilor producători să pătrundă ușor pe piață și la același nivel tehnologic. În aceste condiții, mecanizarea – chiar dacă practică din punct de vedere tehnic – ar fi putut să fie sugrumată în față. Și, cu toate că China dispunea de resurse de cărbuni, era departe de Jiang Nan și transportul ar fi fost costisitor. În concluzie, în cazul Chinei, stimulentele și mijloacele de angajare pe marele drum al industrializării erau prea neconvingătoare, aproape inexistente.

Cele mai dezvoltate regiuni europene au fost scutite de aceste restricții. Lăsând la o parte organizarea mai eficientă a instituțiilor comerciale, a rezervelor de credit și de capital sau împărtășirea de cunoștințe necesare, factori ce au făcut posibil progresul tehnologic, este clar că în Europa, spre deosebire de China, cererea de alimente, combustibil și materie primă a fost acoperită mai ușor. „Frontiera resurselor“ din Europa nu fusese închisă. Noi terenuri arabile așteptau să fie folosite, în sudul Rusiei, de exemplu, iar progresele din agricultură ridicaseră productivitatea din fermele deja existente. Acolo unde nevoia de combustibili era foarte mare, putea fi acoperită de rezervele bogate de cărbune. Europa beneficia, de asemenea, de avantajul în plus al comerțului colonial, ale cărui profituri depindeau în

parte de roadele muncii depuse de sclavi. În America de Nord în special, pământul era „liber“. Europa evitase astfel soarta Jiang Nanului, deși nu în totalitate. Rezultatul per ansamblu a fost că „nucleul“ european a avut mai mult timp la dispoziție pentru exploatarea oportunităților progresului tehnic și o șansă mai mare de a face saltul tehnologic către folosirea motoarelor cu aburi, alimentate de cărbuni.

Dacă această separare a drumurilor a apărut, așa cum o sugerează evenimentele istorice, în jurul anului 1800, se poate spune că se pregătea o mare revoluție. Dar povestea este mult mai dramatică. O parte a Europei a cunoscut o versiune supraîncărcată a transformărilor economice. Era cazul Marii Britanii, a cărei traiectorie economică a fost considerabil mai abruptă decât cea a regiunilor prospere comparabile de pe continentul european. Aici avem de-a face cu trei factori cruciali. În primul rând, în primii 80 de ani după 1760 s-a produs o trecere importantă a ocupării forței de muncă de la agricultură la producția manufacturieră. La începutul perioadei în discuție, industria folosea circa 24% din forța de muncă masculină; în 1840, cifra a ajuns la 47%. În ciuda acestui transfer al lucrătorilor, costurile produselor agricole nu au crescut, îndeplinind astfel o condiție vitală pentru expansiunea industrială. Dacă în 1760 un lucrător din agricultură putea hrăni un lucrător industrial, 80 de ani mai târziu un lucrător agricol putea hrăni trei muncitori.[51] În al doilea rând, această creștere masivă a numărului de muncitori industriali a fost cea mai evidentă trăsătură a Revoluției industriale britanice și abia apoi creșterea productivității; același lucru se poate spune despre accentul pus pe producția textilă, în special pe producția țesăturilor din bumbac. Creșterea productivității s-a înregistrat mai cu seamă în industria textilă. Producția automatizată prin războiul de țesut mecanic al lui Arkwright (1769) și mașina de filat a lui Crompton (1779), acționate de puterea apei, au înlesnit producerea unor fibre de mai bună calitate la costuri mult mai mici comparativ cu vechile filaturi manuale,[52] iar industria a trecut treptat de la mâna de lucru calificată la cea necalificată. Se exportau atât fibre, cât și materie primă pentru producția de țesături, ceea ce a dus la scăderea costurilor. În 1801, produsele din bumbac reprezentau aproape 40% din exporturile britanice; 30 de ani mai târziu, acest procent a crescut la 50%. Se contura o nouă și vastă piață externă.

În al treilea rând, englezii au fost pionieri în folosirea energiei aburului și în exploatarea cărbunelui la scară industrială. Desigur, principiul producerii

aburului era cunoscut deja de multă vreme. Motoarele cu aburi fuseseră folosite de la începutul secolului al XVIII-lea, dar erau masive și consumau foarte mult combustibil. Abia în 1775, când Boulton și Watt au produs primul lor prototip, pe piață a intrat o variantă mult mai eficientă. Energia aburului și cărbunele alcătuiau un parteneriat esențial. Motoarele cu aburi pompau apa din mine, iar fără ele producția de cărbune din Marea Britanie ar fi stagnat la nivelul înregistrat în 1700.[53] Cu ajutorul motoarelor cu aburi, producția de cărbune a crescut la 11 milioane de tone anual până în 1800 – echivalentul exploatării anuale pentru jumătate din suprafața forestieră a Angliei. Aburul i-a salvat pe britanici de la criza de combustibil care afectase China, după cum am văzut deja, și a deschis calea producției industriale bazate pe un mare consum de energie. Cărbunele și cocsul erau indispensabile pentru producția de fontă, care a crescut de trei ori între 1788 și 1806.[54] Împreună, aburul și fierul produceau unelte, obiecte și echipamente mai rezistente decât cele fabricate din lemn. Au ajutat la crearea unei noi „culturi inginerești“, al cărei progres constant a dus la transformarea lumii materiale după 1800. Până în 1790, energia aburului era folosită deja în industria textilă, în filaturi, contribuind la o scădere și mai mare a prețurilor. La începutul anilor 1820, puterea aburului era deja folosită în transportul pe apă și pe uscat – o inovație care va oferi curând enorme avantaje comerciale și strategice beneficiarilor săi.

Beneficiile energiei aburului și a cărbunelui au însemnat o creștere semnificativă a puterii economice britanice, mult peste orice rival din Eurasia. La 1830 e prematur să pomenim de beneficii notabile, dat fiind că ele au devenit cu adevărat vizibile abia în anii 1850.[55] Dar înainte de 1830, prima etapă importantă a industrializării din Marea Britanie atrăsese după sine transformarea celei mai însemnate legături comerciale dintre Europa și Asia. Apetitul nestăpânit al Europei pentru țesăturile indiene din bumbac, precum și cererea de țesături indiene pe terțe piețe de pretutindeni, fusese un element central în comerțul Est-Vest încă din secolul al XVII-lea. Însă de pe la 1800, producătorii britanici înlocuiseră deja treptat produsele indiene pe piața autohtonă și depășiseră exporturile indiene de stambă, ajungând să concureze cu variantele mai ieftine ale produselor de pe alte piețe externe. Însă și mai remarcabil este că în 1817 țesătorii indieni ajunseseră să importe la o scară tot mai largă fibrele produse în Marea Britanie. La începutul anilor 1820, India devenise un mare importator de țesături din bumbac.[56]

Odată cu apariția filaturilor mecanice după 1830, filaturile deveniseră la fel de eficiente ca țesătoriile. La mijlocul anilor 1830, țesăturile din bumbac reprezentau mai mult de jumătate din exporturile Marii Britanii în India, iar India a devenit a doua piață de desfacere pentru producătorii britanici de bumbac.[57] Această răsturnare de roluri a fost de-a dreptul uluitoare. Britanicii au înlăturat supremația Indiei pe piața globală a textilelor și au reușit astfel să-și creeze o nouă cale pe orice piață asiatică dispusă să-i primească. Au pătruns oricum pe piața din India datorită puterii imperiale pe care o dețineau acolo. Rămânea de văzut dacă își puteau folosi puterea și pe alte piețe.

A fost, de bună seamă, mai mult decât o coincidență faptul că statul european care a jucat cel mai activ rol în colonizarea Americii de Nord, în extinderea comerțului cu sclavi și afirmarea controlului european în India a fost totodată în avangarda procesului de industrializare. În secolul al XVIII-lea, britanicii și-au extins comerțul extern pe scară largă – de până la cinci ori.[58] Cererea tot mai mare de zahăr din Caraibe a făcut din Indiile de Vest un consumator dinamic de produse britanice de manufactură și de alte produse din coloniile nord-americane. Profiturile din colonii erau cheltuite tot în Marea Britanie, lărgind volumul comerțului din Atlantic. Între 1700 și 1774, exporturile britanice în cele două Americi și în Africa au crescut de nouă ori, depășind valoarea celor către Europa.[59] Insulele Caraibe erau de asemenea celebre pentru comerțul cu sclavi, iar în anii 1780 un sfert din exporturile britanice de bumbac au fost trimise în Africa, pentru a plăti sclavii.[60] Toate acestea au constituit un mare stimulent pentru rețelele de credite și de finanțe din Marea Britanie, mai ales din Liverpool, oraș care a devenit principalul port pentru comerțul american și vest-african. S-a creat astfel o rețea pregătită pentru dezvoltarea altor ramuri comerciale bazate pe procesul industrial: bumbacul neprelucrat provenea din Indiile de Vest, iar producătorii de materiale textile erau îndrumați spre piețe consacrate. Nici o barieră, nici un obstacol nu a împiedicat expansiunea rapidă a noilor exporturi sau a importurilor de materie primă. Scara la care se desfășura comerțul extern britanic chiar înainte de industrializare a avut și alte efecte importante. Nici un alt guvern din Europa nu a egalat Marea Britanie în ceea ce privește atenția acordată comerțului și producției, receptivitatea la siguranța sistemului financiar în raport cu scăderea încrederii sau disponibilitatea de a-și folosi puterea navală în interesul comerțului. Nici un

alt stat în afară de Marea Britanie, cu excepția Țărilor de Jos, nu a deținut o clasă conducătoare atât de implicată în investițiile comerciale, sau atât de dependentă de expansiunea comercială. Nu în ultimul rând, trebuie amintită relația cu India.

Am observat mai devreme că o posibilitate interesantă care ar putea ajuta la explicarea transformării industriale a Europei poate fi găsită în răspunsul defensiv la dominația globală a Asiei pe piața exporturilor de articole de manufactură. La 1700, stofa și poplinul din India erau la mare căutare printre consumatorii englezi. „Am băgat de seamă că lumea bună e îmbrăcată în covoare indiene“, scria Daniel Defoe în 1708.[61] Importurile de țesături imprimate din India au fost în mod repetat interzise pentru a proteja industria lânii, dar cererea era de nestăvilit. Industria bumbacului din Marea Britanie s-a născut dintr-un efort de a atrage piața engleză cu variante autohtone ale acestor țesături, prin importul de stambă indiană și adăugarea de imprimeuri colorate. Această industrie a fost „produsul comerțului est-indian“,[62] iar produsele finite aveau denumiri indiene.[63] După 1770, noile filaturi de bumbac produceau fibrele care au făcut pânzele și muselina din Lancashire atât de renumite. Agentul londonez al lui Samuel Oldknow (cel mai mare producător de muselină) ar fi declarat într-o anchetă a guvernului că „scopul urmărit de ei [adică de producătorii de textile] era să construiască o industrie manufacturieră în Marea Britanie capabilă să rivalizeze într-o oarecare măsură cu țesăturile din Bengal“.[64] Dar una din urmările cuceririi britanice din India, mai ales în Bengal, a fost o abundență de bumbac importat de Compania Indiilor de Est care a dus la scăderea drastică a prețurilor și a amenințat industria autohtonă.[65] Biograful lui Oldknow mai adaugă că rivalii din India, dar și cei din Scoția, care foloseau mână de lucru ieftină, au dat „un puternic impuls adoptării sistemului de fabrici pentru filaturi, țesătorii și producția finită“.[66] Pentru a păstra mărfurile indiene la distanță, taxele au fost mărite de trei ori în anii 1790 și de nouă ori în perioada 1802–1819:[67] importurile indiene au înregistrat astfel un uriaș declin după 1802. Prin urmare, imitarea, protecția și mecanizarea au avansat simultan în ceea ce a devenit sectorul primar al pătrunderii europene pe piața asiatică. Lucrurile ar fi stat cu totul altfel dacă englezii nu ar fi avut abilitatea de a exclude de pe piața internă produsele competitive din India și de a forța exporturile britanice în India.

Comparând culturile

Cuceririle teritoriale și tehnica industrială au fost cele mai evidente atuuri ale afirmării Europei asupra restului Eurasiei. A existat totuși și un al treilea element în ecuația noului dezechilibru. În această perioadă, europenii au început să susțină superioritatea lor asupra restului lumii, ca civilizație și cultură – și nu din punct de vedere teologic, acesta ar fi fost un argument prea învechit, ci din punct de vedere intelectual și material. Nu interesează aici valabilitatea acestei afirmații, ci faptul că europenii se purtau ca și cum ar fi crezut cu tărie în acest lucru. Fapt dovedit de aviditatea cu care strângeau și clasificau informațiile obținute din celelalte părți ale lumii. Fapt demonstrat de siguranța cu care încadrau aceste informații într-un sistem de gândire în centrul căruia erau plasați ei înșiși. Anexarea intelectuală a Eurasiei noneuropene a avut loc cu mult timp înaintea ocupației teritoriale, fenomen exprimat în ambiția de a „reconstrui" părți din Africa și Asia sub egida „Lumii Noi", ambiție manifestată la sfârșitul perioadei în cauză, poate chiar mai devreme dacă avem în vedere invadarea Egiptului de către francezi. Și, nu în ultimul rând, această pretenție de superioritate era fundamentată pe convingerea extraordinară că numai Europa putea progresa de-a lungul istoriei, lăsând restul lumii într-o stare de stagnare, în așteptarea atingerii prometeice a Europei. Vom aprofunda problema acestei „revoluții mentale" ceva mai încolo. Dar ce se întâmpla în acest timp în alte părți din Eurasia?

Între 1750 și 1820, în China nu s-au înregistrat schimbări spectaculoase în direcția culturală, nici nu s-a reconsiderat locul Chinei în lume, cu siguranță nu a existat nici o respingere a trecutului cultural. Vorbim în această perioadă de o societate bogată, prosperă și sofisticată.[68] Regimul Ch'ien-lung (Qianlong), 1753–1796, a fost caracterizat de stabilitate politică, bunăstare și pace (pe teritoriul chinez propriu-zis). Potrivit exprimării timpurilor, era „epoca înfloritoare". Cuceririle din Asia interioară și victoria supremă asupra nomazilor din stepă au fost încununarea regimului Ch'ing care a adus pacea, reunificarea, consolidarea și securitatea tărâmului chinez. Amenințarea perpetuă a prăbușirii dinastice în fața atacurilor barbare – eterna problemă în istoria statului unificat chinez – fusese înlăturată, o confirmare în plus, dacă mai era nevoie, a superiorității culturale și tehnologice a Chinei. La urma urmei, acest triumf a fost similar celui

european în Americi, din punct de vedere geografic și geopolitic, dacă nu și economic.

Au existat totodată și tensiuni de natură socială și culturală. Eșecurile militare din Burma și Vietnam, accentuarea corupției din aparatul birocratic; revoltele populare de proporțiile mișcării Lotusului Alb, toate semnalau începutul declinului dinastic, decăderea treptată a „mandatului ceresc“ de care depindea legitimitatea dinastiei.[69] Tradiția confucianistă a rămas la fel de puternică. Presupunerea centrală a gândirii confucianiste era că bunăstarea socială a fost maximizată sub conducerea erudiților birocrați adepți ai învățăturilor paternaliste și ierarhice ale lui Confucius. Sinteza confucianistă cu elemente taoiste care propovăduiau nevoia de simplitate materială și armonie cu natura nu s-a confruntat cu nici o provocare intelectuală semnificativă. În China, religia juca un rol cu totul diferit de cel din Europa. E drept că taoismul „pur“ avea oarecare influențe intelectuale, iar dimensiunea sa mistică a atras masele, dar nu avea un statut public și era privit cu suspiciune de birocrații confucianiști. Credințele privind mântuirea erau oficial respinse.[70] Budismul a avut discipoli în principal în Tibet și în Mongolia. Respectul împăraților pentru religia budistă a fost mai degrabă o concesie făcută elitelor budiste cooptate în sistemul lor de stăpânire. Pe teritoriul propriu-zis al Chinei această religie a fost marginalizată. Călugării budiști, ca și preoții taoiști, erau considerați extremiști și incomozi.[71]

Împreună, erudiții birocrați și clasa nobililor învățați erau niște oponenți redutabili ai preoțimii organizate. Credincioșii fervenți din cadrul elitelor sociale nu constituiau un pericol. Iar noile forme de cunoaștere „științifică“ nu erau o amenințare la adresa învățământului clasic al birocraților. Din cauze îndelung dezbătute de istorici, tradiția experimentării științifice dispăruse încă din 1400. Un motiv ar fi absența frapantă din școala confucianistă a „legiuitorului celest“ – acea divinitate care stabilise legile naturii.[72] În Europa, credința într-o divinitate providențială și căutarea scopului și planului acestei divinități fusese unul din principalele motive, dacă nu singurul, de la baza cercetării științifice. Dar în China lipsea cu desăvârșire premisa fundamentală că Universul era guvernat de un sistem coerent de legi fizice care ar fi putut fi verificate prin metode empirice. Chiar și mișcarea erudită *kaosheng* din secolul al XVIII-lea, care punea accentul pe importanța strângerii de informații empirice din variate domenii științifice și tehnice, respingea „noțiunea de univers legitim, uniform și

predictibil din punct de vedere matematic“.[73] Lipsa acestei premise trebuie privită ca făcând parte dintr-o lungă tradiție de comentarii critice și observații asupra învățăturii „clasice“, și nu ca un atac asupra ipotezelor vehiculate de aceasta.

Toate acestea nu înseamnă că dezbaterea la nivelul erudiților n-ar fi fost prezentă în China. Elita literaților exista pentru a scrie. Sistemul administrativ depindea de un flux de rapoarte și de anchete compilate, transmise mai departe și apoi arhivate. Nobilii învățați redactau lucrări și eseuri pe teme de interes public pentru a atrage protectori influenți și pentru a avansa în carieră. Literații confucianiști erau mai cu seamă prezenți în delta bogată și urbanizată a fluviului Yangtze (Jiang Nan), considerată un teren propice pentru tipul de gândire anti-Manchu. De aici porneau criticile privind campania costisitoare a împăratului pentru cucerirea Turkestanului în anii 1750. Dezbaterea era însă limitată de natura sistemului politic din China. Spre deosebire de Europa, aici nu existau „spații libere“ pe tabla de șah a lumii politice, unde disidenții intelectuali ar fi putut spera să găsească un refugiu. Opoziția declarată public față de autoritatea împăratului era riscantă. Un scriitor bănuit de instigare la revoltă nu se putea aștepta la îndurare.[74] Dinastia Qing era totuși un regim în care pozițiile-cheie ale puterii civile și militare erau rezervate minorității Manchu. Populația Manchu trăia separat în cartiere speciale din orașe și nu i se permiteau legături de căsătorie cu majoritatea Han; pe de altă parte, se făceau eforturi imense pentru conservarea limbii și a literaturii. Marile victorii imperiale de la jumătatea secolului al XVIII-lea au ajutat la consolidarea „ramurii Manchu“ a regimului dinastic. Cu ajutorul vastului teritoriu al Asiei interioare, împăratul a devenit mai mult decât un stăpânitor confucianist: țelul lui era de acum să devină monarh universal.[75] Efectul urmărit era acela de a consolida conservatorismul culturii confucianiste. În ciuda nemulțumirilor manifestate de nobilii erudiți susținători ai standardelor tradiției clasice, lumea aceasta era mult mai sigură pentru ei decât fuseseră epocile anterioare. „Capcana înaltului echilibru“ (starea de fapt e mult prea bună ca să necesite o schimbare), care explică logic conservatorismul tehnologic al vieții economice, a cunoscut un echivalent cultural. Influențele din afară nu trebuiau excluse. Dar, ca și în cazul cartografilor iezuiți de la curte, aceste influențe erau modelate pentru a se potrivi unei viziuni monocentriste asupra lumii. Versiunea oficială a hărților iezuite era

lipsită de reprezentarea liniilor de latitudine și longitudine, pentru a păstra imaginea unei lumi în care China era nucleul.[76] A fost absolut paradoxal că, în pragul debarcării în forță a europenilor pe coasta Asiei de Est, intelectualii chinezi n-au găsit de cuviință să transmită cultura lor lumii din exterior și n-au prevăzut impactul exteriorului asupra propriului univers moral. Când lordul Macartney a vizitat China, în 1793, în speranța de a-l convinge pe împăratul Qianlong să permită relațiile diplomatice cu Marea Britanie, chinezii au respins propunerea fără drept de apel. Darurile și dispozitivele pe care le-a adus pentru a impresiona curtea cu inventivitatea britanicilor au fost refuzate, pe motiv că sunt niște jucărioare și fleacuri lipsite de valoare. Mesajul împăratului pentru regele George al III-lea a sunat cam așa: „Nu dau doi bani pe invențiile străine și industriile din țara voastră mă lasă rece“.[78]

În regiunile islamice existau și mai puține motive pentru încrede-rea în cultură după 1750. Din punct de vedere politic, islamul se afla sub asediu. Atât Imperiul Otoman, cât și cel Iranian au suferit înfrângeri militare și pierderi teritoriale, în principal din cauza Rusiei. Egiptul a fost ocupat de francezi până în 1798, când aceștia au fost alungați de englezi. Imperiul Mogul era doar o carcasă goală după 1760. Bengalul musulman a devenit provincie britanică. Provincia Mysore, condusă de musulmani, a fost distrusă de britanici în 1799. În Asia Centrală, dinastia chineză stătea cu ochii pe musulmanii din Sinkiang. În Asia de Sud-Est, invazia britanică din Java, în 1811, a netezit calea puterii coloniale olandeze asupra statelor musulmane din interiorul javanez. Lumea islamică părea a fi asaltată de puterile imperialiste din ambele capete ale Eurasiei.

Cel mai mare stat islamic a fost și cel mai expus la acțiunile imperialiste, la expansiunea comercială și influența culturală europene. Demnitarii otomani și imamii – clasa de erudiți care includea muftiii sau preoții de vază, precum și interpreții învățați ai legii și ai teologiei islamice – au intrat în panică la primele semne ale prăbușirii imperiului care s-au arătat după Războiul Ruso-Turc din 1768–1774.[79] Experții europeni, cum a fost de exemplu, inginerul de armată și baronul François de Tott, autorul unor *Memorii* fascinante, erau deja cooptați pentru a întări defensiva otomană și a instrui armata în practicile europene. Scriitorii turci au început să acorde mai multă atenție politicii europene și resurselor militare ale puterilor din Europa. Au fost traduse cărți de geografie și tratate militare europene.

Câțiva pelerini musulmani au descris itinerarele parcurse pentru guvernul otoman. Nu se știe cât de mare a fost impactul lor. Foarte puțini erudiți musulmani cunoșteau limbile europene – iar înainte de secolul al XVIII-lea, nici atât.[80] Existau puține informații la zi despre afacerile europene.[81] În realitate, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, viața culturală a musulmanilor otomani era aproape în totalitate străină de agitația concomitentă din Occident. Moștenirea intelectuală a islamului clasic a rămas în continuare la fel de puternică și de adânc înrădăcinată în preocupările fundamentale ale învățaților, și anume teologia și dreptul. Acest aspect era în mod deosebit valabil pentru cultura literară și s-a reflectat în continuitatea motivelor indigene în arhitectură și design.[82]

Unii ar putea considera aceasta un semn de „decadență“: eșecul unei tradiții cândva dinamice de a răspunde provocării intelectuale provocate de agresiunea Europei. Dar n-ar fi decât o dovadă de gândire superficială. Asaltul geopolitic al Europei a fost brusc și violent. Natura mult mai profundă a „amenințării“ europene avea să se dezvăluie treptat, iar „semnificația“ sa abia a fost înțeleasă de contemporanii europeni inițiați și mai deloc pricepută de observatorii musulmani din afară. Având avantajul perspectivei retrospective, istoricii au reclamat deseori faptul că Imperiul Otoman, aidoma celorlalte societăți musulmane, se adapta foarte greu la tiparele culturale ale rivalilor europeni: concepția și etosul unui stat național, morala liberalismului și mentalitatea „tehnicistă“ a economiei industrializate. În realitate, îmbrățișarea unor astfel de dogme – încă destul de controversate chiar și printre europeni – ar fi fost privită de către gânditorii musulmani ca un salt în gol și o cale sigură spre autodistrugere. Prăbușirea din interior ar fi accelerat efectele atacurilor din exterior. Continuarea practicii îndelungate a împrumutului de informații de la experții europeni și adaptarea tehnicilor străine la nevoile otomane sau persane rămânea o alegere mult mai înțeleaptă din partea lor – așa cum făcuseră la vremea lor căpeteniile safavide și mogule.

Lucru ușor de înțeles. Viața culturală a islamului, din Imperiul Otoman și nu numai, era surprinzător de cosmopolită. Un bărbat educat își putea căuta norocul oriunde între Balcani și Bengal. Istoricul Abd al-Latif (1758–1806), născut în Shustar, în capătul superior al Golfului Persic, a fost școlit sub îndrumarea erudiților din Iran. Dar ambiția l-a purtat până în India, unde fratele său era deja medic în Awadh. A devenit agent (*vakil*) al

conducătorului din Hyderabad în relația cu guvernul Companiei din Calcutta. Viziunea sa asupra istoriei Indiei era islamică, și nu „indiană“.[83] Pentru intelighenția islamică, ideea de patriotism teritorial manifestată față de „pământul strămoșesc“ otoman, persan sau mogul era o noțiune total străină. Statul național ca unic nucleu de loialitate era de neînțeles. În Imperiul Otoman, musulmanii, la fel ca evreii și creștinii, își extrăgeau identitatea din scripturi și credință, nu din limba vorbită sau din conceptul de rasă.[84] Musulmanii beneficiau de o poziție privilegiată într-un imperiu complex și alcătuiau corpul militar, corpul de demnitari, corpul judecătoresc și cel al proprietarilor de pământ. Un stat național musulman, un teritoriu locuit numai sau în majoritate de musulmani otomani, ar fi însemnat sfârșitul imperiului – pentru că, într-adevăr, acest lucru a devenit posibil abia odată cu prăbușirea imperiului, în 1918. Nici cerberii culturii nu erau încântați de ideea unui stat mai puternic în care sultanul să aibă o putere și mai mare. Organizarea politică islamică presupunea tensiuni permanente între rolul imamilor ca reprezentanți ai legii și datoria sultanului de a impune și de a respecta legea. „Reformele“ care înclinau balanța puterii în favoarea sultanului erau privite cu suspiciune. Din acest punct de vedere, *nizam-i cedid* – „noua ordine“ creată de sultanul Selim al III-lea după model european în timpul domniei sale din perioada 1789–1807 – a părut mai degrabă o armă îndreptată împotriva oponenților din interior decât împotriva agresorilor externi. O *fatwa* emisă de *Shaikh al-Islam* (decanul imamilor) și care denunța noua putere a sultanului a fost semnalul detronării acestuia în 1807. În Iran, unde imamii aveau nostalgia supremației lor legale din vremea regimului safavid (1501–1722) și îi considerau parveniți ilegitimi pe șahii Qajar de după 1790, atmosfera amintită mai sus era și mai apăsătoare.[85] Abbas Mirza, prințul moștenitor care stabilise noua ordine, a fost nevoit să beneficieze de instrucție militară în secret. Nu era demn de tronul pe care urma să urce, susțineau imamii care îi erau potrivnici, „pentru că devenise un *farengi* [franc sau creștin], care purta cizme de negustor venetic“.[86]

Deși natura „divergenței“ europene a fost mult mai bine înțeleasă, iar elitele „reformiste“ au exercitat o influență destul de mare, au existat nenumărate obstacole în calea schimbărilor radicale. Nu exista o „opinie publică“ laică al cărei sprijin putea fi mobilizat. Învățământul și cultura au fost profund descentralizate în numeroasele madras în care învățații se

reuneau. În afara clasei de cărturari, nivelul de alfabetizare era extrem de scăzut. În anii 1720 a fost introdusă o tiparniță, în limba arabă, în Imperiul Otoman, ca apoi să fie suspendată până în anii 1780. Primul ziar din imperiu a apărut abia în 1828 și a fost publicat la Cairo, pe atunci capitala viceregatului autonom. Dat fiind faptul că prea puțini musulmani călătoriseră în Europa sau stăpâneau vreo limbă europeană, sultanii otomani și persani se bazau deseori pe sprijinul minorităților creștine grecești sau armene pentru a comunica cu oficialii statelor europene. Și cum comunitățile din care proveneau acești interpreți puteau beneficia de influența europeană și de folosirea mai intensă a metodelor europene, loialitatea lor era pusă sub semnul îndoielii. În aceste condiții, musulmanii alarmați de evenimentele care se derulau căutau îndrumare în tradiția islamică. Cei care participaseră la hajj (pelerinajul de la Mecca) se întorceau acasă și propovăduiau o supunere strictă în propriile orașe sau distribuiau textele cărturarilor întâlniți în timpul pelerinajului.[87] Mișcarea Wahhabi din Peninsula Arabică (ai cărei discipoli au ocupat Mecca și Medina în 1803–1805) a reprezentat o respingere extremă a tuturor influențelor noncoranice pe care le-au catalogat drept surse de corupție și de fărădelegi. Adepții lor au fost activi pe tot teritoriul până în Java. Frățiile sufi, cu ritualurile lor mistice, cu sfinții și moaștele la care se închinau și cu talismanele lor norocoase erau expresia religiozității populare. Aceștia erau, la rândul lor, priviți cu invidie de elita imamilor care nu le puteau ignora calitatea de posibili instigatori ai nemulțumirii maselor, dornice de schimbare.[88] Până și cei mai subtili observatori ai înfrângerii musulmane de către europeni – cum au fost de pildă istoricii cărturari de la sfârșitul secolului al XVIII-lea din India – au explicat acest fenomen ca un eșec *moral* al conducătorilor decadenți. Idealul lor comun rămânea restaurarea unui stat bazat pe legea islamică Sharia.[89] Faptul că musulmanii au experimentat metodele europene în timpul șocului invaziei nu a fost de mare ajutor. Marele istoric al Egiptului otoman târziu, Al-Jabarti (1753/4–1825) s-a arătat profund impresionat de rapiditatea și eficiența regimului francez de ocupație, dar și revoltat de brutalitatea și de ateismul francezilor. Acest regim „a instaurat o fundație de erezie, un bastion de nedreptate și toate formele posi-bile de inovații blestemate“, scria el.[90] Sentimentul predominant era cel de revoltă, nu de curiozitate.

Nu trebuie însă să minimalizăm abilitatea societăților musulmane de a se regrupa în fața invaziei europene sau de a adopta noi curente de gândire. În 1826, în toiul revoltei grecești, sultanul otoman Mahmud al II-lea a lichidat regimentul ienicerilor, un corp de armată tradițional a cărui alianță cu imamii îl distrusese pe predecesorul său. S-au instituit apoi o serie de reforme cu consimțământul, dacă nu chiar cu binecuvântarea, celui mai mare dintre imami, iar turbanul a fost interzis, în locul său fiind preferat fesul. Dar, înainte de 1840, entuziasmul privind schimbările culturale și intelectuale era încă destul de scăzut, poate din cauza întârzierii cu care schimbările radicale din Europa au fost percepute. Islamul n-a bătut în retragere, nici pe departe. În Africa de Vest, de exemplu, sfârșitul secolului al XVIII-lea a fost o epocă de progres triumfător. Războinicii musulmani și frățiile sufi și-au extins granițele teritoriale și religioase. Momentul ales a fost crucial. Când Uthman dan Fodio a fondat statul jihadist Sokoto (în Nigeria de azi) între 1786 și 1817, el și omologii săi din Sudanul de vest (astăzi Mali) au construit o barieră împotriva misionarilor creștini care urmau să vină și a colonialismului occidental care a urmat mai târziu.[91]

În ciuda diferențelor dintre ele, lumile culturale din China și teritoriile islamice au avut mai multe trăsături în comun. Aceste lumi nu erau nici pe departe statice sau „decadente“. Cărturarii discutau. Arhitecții proiectau. Artiștii pictau. Poeții compuneau. Orășenii căutau divertisment. Studenții asimilau cunoștințe. Juriștii și medicii își desăvârșeau profesiile. Cei bogați căutau produse care să atragă atenția. Schimbările sociale și economice dădeau naștere temerilor morale și religioase. Revelațiile divine și profețiile milenare erau o provocare la adresa intelectualității ortodoxe. Lumea în care sufismul, wahhabismul și Ordinul Lotusului Alb au înflorit nu rămăsese pe loc. Au existat însă trei mari constante în acest peisaj. Prima ține de faptul că atât în lumea islamică, cât și în China civilizațiile clasice, bazate pe literatură, erau dominante. Respectarea normelor estetice și etice a rămas la baza vieții culturale. Adevăratul test al ingeniozității intelectuale a constat în explicarea felului în care cunoștințele lor despre lumea înconjurătoare confirmau adevărurile metafizice. A doua constantă a fost aceea că în ambele cazuri autoritatea culturală și intelectuală era masiv concentrată în rândurile învățaților scribi, al căror statut privilegiat a fost garantat cu eficiență de puterea politică. Pe cale de consecință, disidența deschisă din partea conservatorilor era în mod corespunzător limitată. Cea de-a treia

constantă dovedește că ambele civilizații, cu câteva excepții nesemnificative, manifestau indiferență față de Europa (și una față de cealaltă) și foarte puțin interes față de Lumea exterioară aflată dincolo de Eurasia.

Caracterul distinct al Europei nu trebuie totuși exagerat. Europenii au fost și ei introvertiți din punct de vedere cultural și foarte preocupați de propriile teme religioase și intelectuale. În mare parte ei au rămas fideli propriilor credințe religioase și profund lipsiți de toleranță față de alte credințe. Organizațiile clericale (bisericile) dispuneau de averi uriașe și dețineau controlul asupra educației. Biserica și Statul erau precum niște gemeni siamezi. Majoritatea europenilor păreau convinși de faptul că una nu putea supraviețui fără cealaltă. Elitele sacre stăpâneau alături de laici, iar monarhii erau legitimați de incantațiile clericilor. Pe de altă parte, știința și religia nu deveniseră încă dușmani absoluți așa cum avea să se întâmple în secolul XX. Isaac Newton, ale cărui cunoștințe în domeniul fizicii au fascinat elita intelectuală, era de părere că lumea înconjurătoare este controlată de Dumnezeu, ale cărui intervenții au ajustat imperfecțiunile Naturii. Mulți gânditori europeni considerau că ordinea naturală a lumii era determinată: adaptarea (așa cum a fost înțeleasă de Charles Darwin) era de neimaginat sau inutilă. Același tipar era valabil și pentru regimul socioeconomic. Impactul schimbărilor tehnologice și industriale a fost foarte puțin resimțit de marile minți ale Iluminismului, care credeau atât în procesul ciclic al dezvoltării și dezintegrării, cât și în ritmul progresului. Asta și pentru că, la urma urmei, trăiau într-o lume în care iobăgia era încă răspândită, unde drepturile politice erau sever limitate, iar cele mai puternice state erau în același timp și cele mai fervente practicante ale comerțului cu sclavi și ale robiei.

Chiar și așa, în 1750 Europa se lansase pe o traiectorie culturală net diferită de restul Eurasiei. Îndoiala privind temele religioase putea fi exprimată cu voce tare în rândul elitelor intelectuale. „Scepticismul coroziv“ al lui Pierre Bayle (1647–1706)[92] și ironizarea credinței creștine în miracole de către David Hume au avut un efect neînsemnat asupra gândirii populare. Îmbrățișarea creștinismului, sub variatele sale forme, rămânea un criteriu de acceptare de către semeni. Dar credința religioasă devenea din ce în ce mai mult o chestiune de opinie care trebuia argumentată, și nu impusă. După 1750, o serie de publicații au scos în evidență seriozitatea cu care

priveau oamenii Bisericii absența credinței. Numai în Franța au fost publicate 90 asemenea titluri în decurs de un an (1770) pentru a susține creștinismul.[93]

Deschiderea spre scepticism reflecta o schimbare profundă în ipotezele culturale. Uriașa influență intelectuală în Europa Apuseană a lucrării lui John Locke, *Eseu asupra intelectului omenesc* (1690), a semnalat atracția exercitată de psihologia și de filosofia sa individualistă. Locke a devenit celebru prin respingerea ideii că oamenii înțeleg lumea înconjurătoare doar prin „idei înnăscute" plantate în creierul uman de Dumnezeu. El a afirmat că oamenii se bazează pe „impresiile senzoriale" pentru a-și alcătui o reprezentare a lumii și pe „rațiune" pentru a-și ordona impresiile potrivit unui tipar coerent.[94] Locke susținea că este de datoria oamenilor să manifeste scepticism față de adevărurile care se contrazic cu logica și cu experiența – un obicei intelectual pe care învățământul trebuia să-l cultive.[95] Oamenii erau îndemnați să nu accepte drept categorice adevărurile consacrate în trecut și să încerce să descopere noi adevăruri bazându-se pe experiență și pe experimentare. Locke era convins de valoarea „experimentelor raționale și constante", o practică împământenită în mediul intelectual în care și-a petrecut mare parte din viață. La jumătatea secolului al XVIII-lea, această practică devenise activitatea centrală în cultura europeană. Observarea îndeaproape a mediului înconjurător pentru testarea empirică a „legilor naturii" a intrat în obișnuința intelectualilor și a devenit un hobby la modă printre persoanele educate. Asta nu însemna că versiunile religioase ale Creației își pierduseră în totalitate puterea de convingere. Multe experimente științifice se bazau pe rolul creatorului divin și pe nevoia de a dezvălui planul providențial. Până și teoriile creaționiste necesitau o permanentă actualizare pentru a corespunde rezultatelor observațiilor. Statutul de oracol al cunoștințelor „clasice" fusese desființat pentru totdeauna.

Pe lângă scepticism și experimentare a mai existat și o a treia particularitate: atitudinea europenilor față de spațiu și timp. Încă din Evul Mediu, cultura europeană a manifestat o imensă curiozitate față de restul lumii. Această curiozitate s-a născut poate din sentimentul generalizat că Europa era așezată la marginea lumii, nu în centrul ei. Expedițiile peste ocean de după 1400 și informațiile strânse în urma acestora au determinat o înflorire a literaturii care reflecta această curiozitate. Interesele practice ale

negustorilor și ale coloniștilor au alimentat nevoia de date geografice, în timp ce controversa comercială (de exemplu, cea iscată asupra exportului de aur și argint) a dat informațiilor despre comerțul din Asia și Africa o valoare actuală. Hărțile și cartografierea au căpătat o importanță tot mai mare, atât din punct de vedere intelectual, cât și comercial și strategic. La jumătatea secolului al XVIII-lea, colectarea sistematică de informații geografice era o preocupare majoră a gândirii europene. Călătoriile „științifice“, cu scopul studierii atente a fenomenelor umane și naturale, au dobândit un enorm prestigiu. Vâlva creată de relatările lui Cook despre Pacificul de Sud, înființarea, în 1788, a Institutului African pentru promovarea explorării continentului, opulența proiectului lui Napoleon pentru „Descrierea Egiptului“, în 1798, și impactul intelectual al relatărilor lui von Humboldt despre călătoriile sale în America de Sud (1799–1804) au demonstrat cât de adânc se întipărise în mintea europenilor ideea unei imagini „globale“ a lumii. După cum vom vedea imediat în paginile ce urmează, această fascinație a spațiului a fost de mare ajutor în noua viziune asupra timpului.

La jumătatea secolului al XVIII-lea se pregătea astfel o „mare divergență“ între cultura europeană și culturile din restul Eurasiei. Ceea ce este deseori numit „Iluminismul“ european a fost o mișcare intelectuală cu rădăcini ce datează din secolul al XVII-lea.[96] Trăsătura sa fundamentală a fost reprezentată de prăbușirea treptată a monopolului cărturarilor asupra cunoștințelor „clasice“ care continuau să aibă un impact imens în cultura islamică și în confucianism. De ce a apărut Iluminismul tocmai în Europa rămâne în continuare o enigmă istorică. Împărțirea Europei în state suverane, apariția tiparului în limbile autohtone, schisma religioasă persistentă, apariția „târzie“ a Renașterii europene și creșterea numărului de „cititori“ (ei înșiși un produs al dezbaterii religioase) par a fi creat condițiile în care dominația intelectuală a unei singure elite de învățați a devenit imposibilă. La toate acestea se adaugă particularitatea istoriei europene. Europa a fost capabilă să asimileze singură o „Lume Nouă“. Rămâne de discutat în ce măsură colonizarea a schimbat direcția dezvoltării economice a Europei. Dar impactul Americilor asupra gândirii europene este, cu siguranță, greu de exagerat. Ecuația nu se reducea la o simplă asimilare și organizare a unui imens izvor de cunoștințe necesare comerțului și impunerii puterii. Abia după ce au debarcat în America, europenii și-au descoperit capacitatea de a impune schimbări radicale asupra altor

societăți – prin sclavie, expropriere, convertire, migrație și exploatare economică. Abia acolo au înțeles efectele devastatoare pe care o cultură sau un popor le poate avea asupra altuia – un impact nemaiîntâlnit în alte regiuni din Eurasia. În America au descoperit europenii civilizații înapoiate, cu un stil de viață care existase în trecut în Europa, sau cel puțin așa dovedea conjunctura. „La început, toată lumea a fost America“, afirma Locke.[97] Rezultatul a fost o extindere a studiului asupra trecutului istoric (dincolo de limitele creației biblice) și un nou tip de cercetare speculativă a etapelor prin care societatea europeană se presupune că ar fi trecut pentru a ajunge la structura contemporană.[98]

America a revoluționat percepția despre timp a europenilor. I-a încurajat să elaboreze un cadru istoric în care să poată așeza statele și popoarele din tot restul lumii. A contribuit la promovarea unui tip de istorie conjuncturală a progresului în care Europa se afla pe cea mai înaltă treaptă. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sentimentul european de supremație a fost consolidat de trei teorii cu impact profund. Prima se referea la calitatea de agent civilizator al comerțului, potrivit lui Hume și scriitorilor Iluminismului scoțian.[99] În *Avuția națiunilor* (1776), Adam Smith a tratat libertatea comercială drept calea sigură spre progresul material, iar ideea unui comerț neîngrădit ca metodă pentru atingerea armoniei globale a fost preluată de Immanuel Kant în *Spre pacea eternă* (1798).[100] Nu mai rămăsese decât un pas până la propagarea ideii că Europa trebuie să conducă restul lumii spre un comerț universal liber (așa cum au făcut comercianții liberi din epoca victoriană) și să privească lumea ca pe o imensă piață unică. A doua a fost expresia încrederii extraordinare a gânditorilor iluminiști în faptul că instituțiile umane și chiar comportamentul uman puteau fi reconstruite pe baza unor coordonate „raționale“. Cel mai convingător adept al acestei teorii a fost filosoful englez Jeremy Bentham, al cărui calcul utilitarist (cel mai mare nivel de fericire pentru un număr cât mai mare de oameni) a oferit unitatea de măsură la care legile și instituțiile din lumea întreagă ar fi trebuit să se raporteze.[101] Având la dispoziție această grilă de calcul, legiuitorul iluminat (din Europa) putea alcătui un cadrul legal mult mai eficient decât prejudecățile și superstițiile în care se împotmoliseră indigenii ignoranți. Discipolul său, James Mill, a studiat istoria Indiei și a ajuns la concluzia că „obiceiurile, instituțiile și realizările hindușilor stagnaseră de multă vreme“ (aproximativ din anul 300 d.Hr.),[102] aducând această acuzație ostilă și

Chinei.[103] Ca atare, atingerea prometeică a Europei a oferit singura speranță pentru reluarea drumului spre progres. A treia teorie a fost cel puțin la fel de uimitoare. Spre sfârșitul veacului s-a împământenit convingerea că societățile creștine ale Europei aveau obligația de a răspândi cuvântul Evangheliei în lume. O semnificație deosebită a avut-o forța acestei evanghelizări în Anglia protestantă, cel mai bogat și mai puternic stat maritim și cel mai influent în Asia de Sud la 1815.

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea a cunoscut cristalizarea unei noi și remarcabile viziuni asupra poziției Europei în lume. Sentimentul de limitare și specificul civilizației europene din Epoca Echilibrului fuseseră înlocuite de certitudinea că instituțiile și credințele Europei aveau o valabilitate universală. Această siguranță venea din expansiunea teritorială, comercială și autoritară simbolizată surprinzător de cucerirea Indiei. Ea se baza pe convingerea că gândirea europeană acoperise toate etapele istoriei și că știința europeană putea oferi în mod sistematic toate datele necesare pentru a înțelege lumea ca pe un întreg. Ingredientele vitale ale noii mentalități privind supremația globală erau de-acum pregătite.

PERSPECTIVE

Putem privi acum Revoluția eurasiatică în cele trei dimensiuni ale sale. Putem observa că a pus în mișcare marea reorganizare a relațiilor dintre state, ceea ce a dus la epoca imperiilor asupra cărora soarele nu apune niciodată și la nașterea hegemoniei unei Europe invincibile. În 1830, acest scenariu era încă o teorie. Dar noile capete de pod înlăturate de europeni și de noneuropeni, precum și tiparul imprevizibil al conflictelor și al cuceririlor aveau deja două urmări semnificative. Prima a fost deschiderea interiorului nord-american, a cărei ocupație rapidă de către (neo)europeni și sclavii acestora a atras după sine o expansiune colosală a economiei europene până la jumătatea secolului al XIX-lea. Cea de-a doua s-a născut din rezultatele strâns legate ale războaielor din Europa și a celor din Asia de Sud. Efectul a fost spulberarea vechiului sistem al imperiilor mercantile care ridicaseră costurile și duseseră la stagnarea creșterii comerțului european cu Asia. Odată ce englezii au pus stăpânire pe rutele navale spre India, Asia de Sud-Est și China, punând capăt lungului război maritim din Oceanul Indian, un nou val de aventurieri a sosit să-și încerce norocul în

promovarea comerțului, a creștinismului și a colonizării în lumea Orientului de la Suez. Epoca „comerțului liber“ se pregătea de debut.

Unul dintre motive a fost dinamismul ieșit din comun al economiilor europene, în special a Marii Britanii, și avantajul pe care l-au avut astfel din punct de vedere comercial și tehnologic. Înlocuirea producătorilor asiatici pe piețele lor de export și apoi chiar în ograda lor (de exemplu, când britanicii și-au vândut fibrele în India) i-a împins pe vechii producători rivali în poziția umilă de furnizori de materie primă – deși nu peste noapte și niciodată în totalitate. Schimbările tehnologice, în special cele privind puterea aburului și procesele consumatoare de energie, au determinat noi avantaje: înlesnirea accesului către regiunile continentale (amenințând siguranța statelor nonmaritime), viteza de deplasare (în special a trupelor armate) și transmiterea de informații. În 1840, statele care nu dispuneau de noua tehnologie a comunicațiilor nu puteau nici măcar spera să egaleze puterea de expansiune a statelor înzestrate cu această tehnologie. Rezultatul a fost plasarea lor într-o permanentă defensivă: încercuirea lor strategică, conform noului tipar comercial care începuse să le îngrădească din punct de vedere economic.

Transformarea la care facem referire poate fi rezumată rapid și rudimentar ca ocuparea treptată de către Europa a unui „loc central“ imaginar, de unde diplomația și comerțul din restul lumii puteau fi influențate și modelate după bunul ei plac. Marile trasee ale schimburilor internaționale (de bunuri, de idei și de populație) au căzut sub ochiul vigilent al agențiilor europene – cum a fost cazul marinei britanice. Am înțeles din paginile anterioare că acest sentiment îmbătător de situare în centrul universului devenise aproape un dat în gândirea europeană de la sfârșitul secolului. Europa se considera principala sursă de energie culturală, nucleul gândirii, antrepozitul comerțului global și, în cazul evangheliștilor, deținătoarea adevărului absolut. Nici măcar China nu-și mai putea menține farmecul misterios în fața acestui curent. Iată ce scria lordul Macartney la sfârșitul misiunii sale eșuate din 1794: „Imperiul Chinei este o navă de război veche, dar prim rang, ținută în viață, în ultimii 150 de ani, de o armată de ofițeri destoinici și vigilenți și care și-a intimidat vecinii doar prin dimensiune și prezență“. Dar, cu mai puțini oameni la cârmă, China avea să fie sfărâmată în bucăți la izbirea de țărm.[104]

Cum putea fi explicată această răsturnare de echilibru din Eurasia și din lume? Să fi existat oare o cauză generală care a decis soarta Eurasiei de Vest (și a anexelor ei nord-americane) și în restul „insulei mondiale“? O explicație plauzibilă ar fi dezvoltarea comerțului ca factor esențial. Nu vorbim numai de comerțul la distanță, ci și de activitatea comercială desfășurată în decursul secolului al XVIII-lea în Eurasia ca urmare a diviziunii muncii, a specializării și a extinderii pieței. Comercializarea a fost un fenomen politic, cultural și economic. A destabilizat vechile tradiții, a promovat noi gusturi, a creat noi motive de nemulțumire, i-a detronat pe vechii conducători și a promovat noi interese. A pus presiune pe structura socială. A fost un motiv de alarmă, dar mai ales de delăsare, în special în cele mai bogate state. Antipatia față de noii îmbogățiți și originile dubioase ale averilor deținute de aceștia au creat un nou climat moral în Anglia din perioada târzie a domniei casei de Hanovra, în care comerțul cu sclavi, care a atins apogeul în anii 1780, a devenit ținta atacului furibund al conservatorilor și al radicalilor.[105]

Potrivit acestui raționament, important era faptul că unele părți din Eurasia s-au adaptat mai eficient la cerințele comercializării și ale exploatării beneficiilor sale. Elementul esențial în supraviețuirea și coeziunea statelor și societăților se rezumă la abilitatea conducătorilor de a controla noile averi pentru a consolida puterea statului împotriva unor atacuri externe. Patru situații diferite demonstrează cum a fost posibil acest control. În nord-vestul Europei, guvernul britanic a reușit să sufoce competiția olandeză din Atlantic și să aplice taxe pe noile averi pentru a finanța costurile războiului la nivel global, prin detașarea de forțe maritime și reglementări comerciale. În centrul Eurasiei, Imperiul Otoman a respins doctrina mercantilă agreată de Marea Britanie și a lăsat armatorii și comerțul (și profiturile promise) pe mâna comercianților străini și a creștinilor din Levant care beneficiau de „protecție“ străină. Resursele fiscale necesare finanțării unui stat mai puternic erau minime sau lipseau cu desăvârșire înainte de 1780. În India au existat două regiuni în care statele mercantile ar fi putut prospera. Prima regiune a fost Bengalul, care s-a prăbușit după criza din anii 1756–1757 și a devenit colonia economică a Companiei Indiilor de Est. A doua regiune a fost Mysore, ai cărei conducători politici au fost mult mai abili. 30 de ani și trei războaie i-au trebuit Marii Britanii pentru a supune Mysore. În cel de-al treilea caz, al

Asiei Răsăritene, la sfârșitul anilor 1830 verdictul nu fusese încă dat. Aici, conducătorii Chinei și ai Japoniei au reușit să mențină controlul asupra comerțului extern cu mult mai multă eficiență decât oriunde altundeva în afara Europei. Nu era însă destul de clar dacă accesul curților de la Edo și Pekin la sursele interne de bogăție le putea permite și o apărare strictă împotriva intruziunii vesticilor.

Statele noneuropene nu-și pierduseră însă tot spațiul de manevră. În anii 1830, Imperiul Otoman a trecut printr-o criză teribilă și a fost aproape de destrămare atât în 1833, cât și în 1839. De fiecare dată a fost salvat de intervenția puterilor europene, într-un acord tacit asupra faptului că supraviețuirea acestuia, atât ca protector al strâmtorilor, cât și ca guvernator al unei mari părți din Balcani, Anatolia și teritoriile arabe, devenise un sprijin esențial pentru echilibrul de putere din Europa postbelică. Mahmud al II-lea (1808–1839) și Abdul Mejid (1839–1861) au folosit presiunea externă pentru a forța schimbările menite să le consolideze puterea asupra sistemului imperial și să recentralizeze un imperiu descentralizat.[106] În mod ironic, cea mai mare amenințare asupra otomanilor nu a venit din partea Europei, ci din partea unui vasal rebel, pașa din Egipt. Mehmet Ali, un mameluc din Albania, care sosise în Egipt în 1805 ca guvernator otoman, a profitat de prăbușirea vechiului regim sub atacurile lui Napoleon. A spulberat ce mai rămăsese din Sultanatul Mameluc, a confiscat profiturile de la agenții fiscali și a transformat exportul de bumbac și cereale din Egipt în monopol de stat. În 1816 a deschis o fabrică de textile.[107] Așa cum făcuse Tipu Sultan în Mysore, Mehmet Ali a urmărit crearea unui stat fiscal-militar care să domine regiunea. În 1820 a invadat valea Nilului Superior (Sudanul de azi) și a fondat orașul Khartoum în căutarea de sclavi negri care să servească în armata lui.[108] În anii 1830 recrutase deja o armată uriașă din rândurile țăranilor egipteni și îl forțase pe sultan să recunoască autonomia Egiptului Mare care includea Siria, Creta, Sudanul și, desigur, Egiptul. Fără intervenția europeană din 1839–1840, acest aventurier nemilos și statul său garnizoană ar fi asimilat, mai mult ca sigur, mare parte din Imperiul Otoman din Asia.[109] Dar pentru că a fost împiedicat în demersul său, a transformat Egiptul într-un stat dinastic cu cea mai dinamică economie din regiune.

Și în Iran se înregistra o revenire surprinzătoare după atmosfera de haos instalată după moartea lui Nadir Șah în 1747. S-a născut un fel de rămășiță

de stat care avea să domine vestul țării sub conducerea unei căpetenii din tribul Zand, Karim Khan, care a guvernat (cel puțin cu numele) ca vicerege safavid.[110] Nordul și estul (Khorasanul) au rămas sub controlul său. La moartea acestuia s-a declanșat o nouă perioadă de tulburări, dar la jumătatea anilor 1790 un alt clan turcic din nord recuperase majoritatea teritoriilor conduse cândva de safavizi. Primul șah din dinastia Qajar, Agha Mohammad, a fost încoronat în 1796. Succesorul său, Fateh Ali Shah (1797–1834) a fost obligat să cedeze suzeranitatea Georgiei și a unei părți din Azerbaidjan imperialismului agresiv al generalilor ruși din Caucaz. Contraofensiva s-a terminat cu tratatele umilitoare din 1813 și 1828. Dar, printr-o alianță cu imamii bănuitori, prin atenta restaurare a tradițiilor imperiale din vechime, prin folosirea tacticilor machiavelice împotriva triburilor refractare ce controlau majoritatea Iranului[111] și prin manipularea englezilor și a rușilor, șahii din dinastia Qajar au reușit să împiedice colapsul intern și să câștige destul timp pentru înfăptuirea reformei.[112]

În Asia continentală de Sud-Est, epoca dominației europene părea și mai îndepărtată. Birmania, cu capitala la Ava, pe cursul superior al fluviului Irrawaddy, fusese cufundată într-o perioadă de criză pe la jumătatea secolului al XVIII-lea (cam în perioada bătăliei de la Plassey) din cauza revoltei popoarelor supuse Mon și Shan. Birmania și-a revenit spectaculos sub dinastia Konbaung.[113] Cauza primului Război anglo-birmanez din 1824–1825 a fost expansiunea Birmaniei la nord, spre Himalaya, și nu agresiunea britanică. În Thailanda (Siam) s-a putut observa același tipar de consolidare după 1750. La fel ca regii din Birmania, monarhia Chakri și-a însușit grosul profiturilor din „comerțul interstatal“ dintre India și China cu scopul de a-și mări patronatul și prestigiul cultural. Dar reunificarea Vietnamului dezbinat sub dinastia Nguyen în 1802 a fost cel mai uluitor act. În toate aceste cazuri, dezbinarea și conflictele interne care au favorizat pătrunderea europenilor în spațiul maritim indian și în arhipelagul indonezian au lipsit cu desăvârșire.[114]

Pe de altă parte, avansul Europei nu a reprezentat în toate cazurile o barieră în calea expansiunii noneuropene. Piețele și comercianții din Europa puteau fi un avantaj, la fel și politica sa. Drept dovadă că imamul din Muscat, al cărui domeniu – Oman – străjuia intrarea în Golful Persic, le-a considerat utile. Navigatorii și comercianții din Oman aveau vechi legături cu coasta de est a Africii. La 1820, aceștia au pus stăpânire pe comerțul cu

sclavi deținut de portughezi în Mozambic și au făcut din Zanzibar un centru comercial cu mare trecere la transportatorii maritimi britanici, germani și americani. Cererea crescută de sclavi (în Orientul Mijlociu) și de fildeș (în Europa) au alimentat lărgirea accelerată a unui imperiu mercantil în Africa de Est. În anii 1840, Zanzibarul devenise atât de prosper, încât imamul a mutat capitala acolo.[115] Care este motivul pentru care englezii, care se angajaseră să distrugă comerțul maritim de sclavi încă din 1807, au făcut pentru imam o excepție de la această interdicție? Simplu: era un aliat mult prea util pentru menținerea puterii lor navale în Golf, sursa principală a influenței acestora pe lângă șahul Iranului. O încetare prea bruscă a acestui comerț profitabil „ar fi putut să-l îndepărteze chiar și pe vechiul și devotatul nostru aliat, imamul Muscatului“, avertiza viceregele indian.[116] Ar fi fost aceasta o mișcare de rău augur, dezagreabilă imamului care își imagina extinderea imperiului său până în zonele musonice.

Și, în sfârșit, nu trebuie ignorat cel mai uluitor caz – acela al unui mare stat eurasiatic care rămăsese aproape neatins de expansiunea Europei. Shogunatul Tokugawa a păstrat izolarea Japoniei mult mai riguros decât protejase China dinastia Qing. Shogunii au îngăduit câtorva comercianți olandezi să vină la Deshima, în portul Nagasaki, le-au permis și câteva vizite la Edo, în parte pentru a se distra pe seama barbarilor care umblau și vorbeau într-un fel ciudat. De asemenea, au tolerat și câteva schimburi comerciale cu China (în Nagasaki se afla și un Cartier Chinezesc). În pofida ostilității lor extreme față de influența subversivă a creștinismului, au permis chiar și circulația restrânsă a „cunoștințelor olandeze (a se citi occidentale)“ printre cărturari. Dar vigilența lor era vecină cu paranoia în privința activității „spionilor“. Un om de știință care venise la ei în țară a fost prins cu hărți ale Japoniei asupra sa și a fost întemnițat un an; complicii săi japonezi au avut parte de o pedeapsă mai drastică.

Fiind izolată, Japonia a devenit aproape o autarhie. Comerțul cu exteriorul era limitat. Economia internă era împărțită pe *hanate* sau domenii princiare, cu toate că solicitările orașului Edo (cel mai mare oraș din lume la vremea aceea, cu un milion de locuitori) creaseră o rețea comercială internă masivă, mai ales în domeniul alimentar. În secolul al XVIII-lea, o populație stabilă (comparativ cu creșterea demografică spectaculoasă din China) și o „revoluție muncitorească“ – agricultură intensă și folosirea mâinii de lucru locale pentru filaturi și țesătorii – au deschis calea către o creștere modestă

a bunăstării. Existau totuși semnale că producția agricolă își cam atinsese limitele. Vremea rea a abătut foametea asupra japonezilor în anii 1780 și, după o revenire scurtă, din nou în anii 1830. Greutățile din zonele rurale au provocat răscoale pe scară largă. Samuraii scăpătați și shogunii rămași fără profituri (ca urmare a dificultăților întâmpinate în perceperea taxelor și a rezistenței țăranilor) au dus la declanșarea unei dezbateri pe marginea ordinii sociale și politice. După 1790, situația s-a înrăutățit și mai mult din pricina semnalelor care arătau că îndelungata rezistență a Japoniei în fața amestecului european se apropia de sfârșit. În 1792, exploratorii ruși debarcau pe insula Hokkaido. Zece ani mai târziu, rușii se întorceau cu pretenția de a pătrunde pe piața comercială din Nagasaki. Încă și mai alarmantă a fost sosirea neașteptată a unei imense nave de război britanice în portul Nagasaki în 1808, care n-a ridicat ancora decât după ce pretențiile amenințătoare de a se aproviziona i-au fost îndeplinite. Acesta era primul avertisment serios după 1770 la adresa shogunului, confruntat acum cu schimbările din lumea euroatlantică. Au existat și alți musafiri nepoftiți, navigatori nimeriți din întâmplare prin regiune, vânători de balene în căutare de apă și de hrană, care au atras atenția asupra faptului că vasele din Occident nu mai intenționau să părăsească Pacificul de Nord, iar Japonia se afla exact pe traseul maritim dintre America și China. Până în 1840, impactul acestora a fost în orice caz surprinzător de limitat. Opinia dominantă printre învățații japonezi susținea cu înverșunare superioritatea înnăscută a „Tărâmului Divin“ asupra barbarilor din Occident și asupra vicleniei lor. S-au instituit măsuri stricte pentru a interzice debarcarea străinilor în Japonia.[117] Și, după cum urma să se întâmple, nișa geopolitică a Japoniei, aflată la cea mai mare depărtare de puterea europeană și ocrotită de China (obiectul principal al atenției Europei) a păstrat izolarea țării încă două decenii (poate cruciale). Dar cursa contracronometru se apropia și de tărâmul nipon.

5. Cursa contracronometru

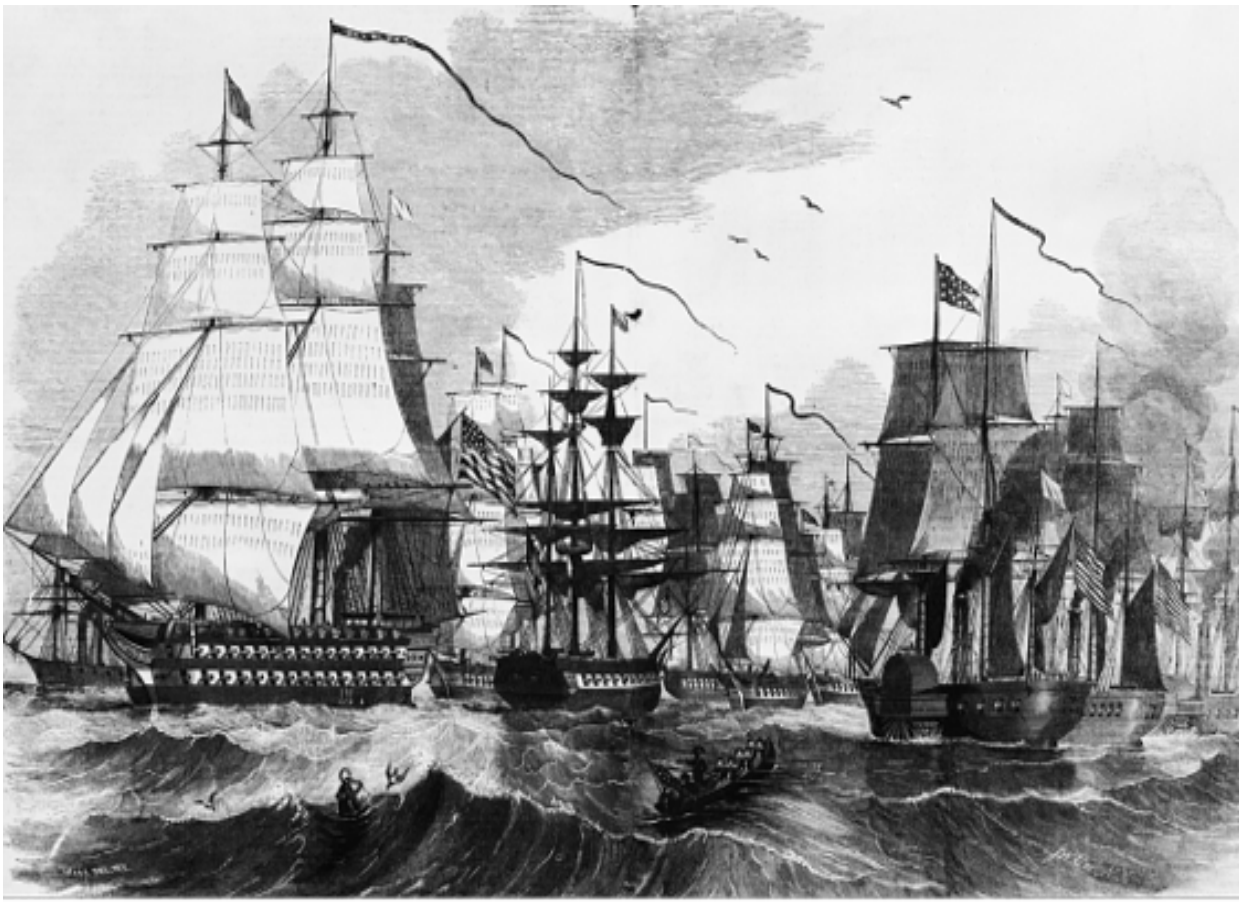

5. Intrarea comandorului Perry în portul Tokyo, 1853

Momentul eurasiatic

Revoluția eurasiatică a dat semnalul unei schimbări seismice în raporturile dintre continente și civilizații. A modificat radical schema geopolitică a lumii moderne timpurii. Când rușii au preluat controlul asupra Crimeii, au deschis practic apărarea otomană ca pe o stridie și au obținut rampa de lansare pentru anexarea Georgiei de către Romanovi în 1804. Georgia era poarta de acces către provinciile iraniene de la Marea Caspică și avea să fie smulsă din mâinile dinastiei Qajar ca urmare a tratatelor de la Gulistan (1813) și Turkmenchay (1828). Odată cu destabilizarea sistemului lor de apărare, otomanii au fost neputincioși în fața ocupației franceze și apoi britanice a Egiptului, care și-a dobândit teoretic independența sub domnia răzvrătitului pașă Mehmet Ali. Această modificare dramatică în geostrategia Orientului Apropiat i-a făcut pe otomani și pe iranieni mult mai vulnerabili în fața ambițiilor statelor europene rivale. Dar soarta lor nu era cu nimic diferită de a altora. O revoluție similară avusese loc în Asia de Sud, unde o „companie de stat“ britanică ce își avea cartierul general în Bengal devenise puterea militară dominantă la 1830, după o jumătate de veac de războaie. Din orașul-port Bombay, britanicii și-au extins influența în Golful Persic și, peste Oceanul Indian, până în sudul Arabiei (portul Aden a fost asediat în 1839), în Zanzibar și în Africa de Est. Din avanposturile din estul Indiei și Asiei de Sud-Est (Malacca) britanicii au dislocat forțele care au desființat izolarea istorică a Imperiului Chinez și i-au obligat pe conducătorii Qing să-și deschidă porturile în 1842.

Invazia europenilor în statele asiatice, pătrunderea lor și în interiorul Americii de Nord (după răsturnarea controlului imperial britanic de către coloniști în 1783), capetele de pod de pe țărmurile Pacificului de Sud și înaintările neregulate în vestul și sudul Africii au demonstrat cât de mult se eliberaseră de constrângerile lumii moderne timpurii. Oportunismul lor a fost stimulat, după cum s-a văzut, de cererea europenilor pentru produse și articole de lux din Atlantic și din Asia. Argumentele universaliste ale culturii religioase și intelectuale din Europa au adus o justificare acestor cuceriri, o explicație pentru succesul lor și un program de dezvoltare. Inovațiile tehnologice au ajutat unele state europene să devină mai productive decât cele asiatice și le-au descătușat din dependența față de importul de produse de lux din Asia, în special textile și porțelan. În 1830,

europenii dispuneau de mijloacele necesare dominației teritoriale, comerciale și culturale a unor regiuni care cu 60 de ani în urmă fuseseră de neatins și ale căror civilizații păruseră cândva fascinante și inaccesibile comunităților europene blocate la capătul Eurasiei.

Cu toate acestea, nici în 1830 dominația europeană nu era ceva evident. A doua etapă a descoperirilor și a invaziilor, precum și inovațiile tehnologice din spatele expansiunii comerciale și militare a Europei n-ar fi cântărit prea mult dacă societățile europene nu s-ar fi adaptat în așa fel încât să le optimizeze avantajul în lumea noneuropeană. N-ar fi prea greu să ne imaginăm un scenariu alternativ în care noul val expansionist european putea fi încetinit sau blocat. Cel mai evident obstacol ar fi fost reaprinderea conflictelor din interiorul Europei. Pacea din 1815 pecetluise înfrângerea imperialismului napoleonian. Și totuși pacea continentală se baza pe o rețetă păguboasă, dată fiind existența unei puteri neobosite a cărei înfrângere necesitase o coaliție continentală, moștenirea ideologică a unei revoluții violente, statele de întindere modestă (precum Țările de Jos), minorități supuse (ca în cazul Poloniei) și aparatul fragil al stăpânirii dinastice din Europa Centrală și de Sud (Imperiul Habsburgic). O nouă rundă de războaie deschise, sau chiar o perioadă de pace armată (război rece), ar fi avut consecințe mult mai ample. Ar fi blocat culoarele comerciale și ar fi încurajat o întoarcere generală la autonomia mercantilă prezisă de economistul Robert Malthus, înăbușind experimentul britanic din industrialism. („Nici un mare stat comercial sau producător de bunuri din timpuri moderne nu a înregistrat constant profituri mai mari decât media din restul Europei“, afirma Malthus.)[1] Ar fi întârziat răspândirea de capital și de tehnologie care a lansat era căilor feroviare din Europa după 1830.[2] Ar fi împiedicat valul de imigranți din Europa care a fost posibil numai când rutele navale erau sigure și înrolarea în armată nu era obligatorie. Orice război de amploare din Europa ar fi schimbat total fața lumii în secolul al XIX-lea. Ca și în perioadele anterioare, statele europene și-ar fi mutat conflictele pe alte continente. Le-ar fi fost imposibil să reziste tentației de a-și căuta aliați printre marile state asiatice. Chiar și în perioadele de pace, Marea Britanie, Franța și Rusia se aflau într-o rivalitate feroce pentru favoruri din partea otomanilor, egiptenilor, iranienilor și chinezilor. Pe de altă parte, conducătorii asiatici ar fi putut moderniza mai ușor armata și ar fi gestionat mai bine ritmul schimbărilor politice dacă își atrăgeau aliați dintre

statele europene. Între timp, dezvoltarea „neo-Europelor“ din America și Australasia ar fi fost încetinită dacă fluxul comercial, de capital și de forță de muncă ar fi fost stăvilit sau blocat. După mișcările sociale dintre 1750 și 1830, lumea și-ar fi găsit un nou echilibru. La adăpost de înverșunarea dezbinărilor din Europa, restul Eurasiei și multe populații indigene din Lumea exterioară ar fi avut parte de un moment de respiro pentru acțiuni de recunoaștere, înarmare și reformă.

În schimb, popoarele în cauză s-au trezit în mijlocul unei curse contracronometru: o cursă pentru „autoconsolidare“ înainte ca puterea și avuția Europei să le poată copleși sistemele de apărare. Departe de a-și relua ciocnirile sângeroase, societățile europene s-au repliat și au declanșat un experiment incomod de cooperare politică și economică sub umbrela ideologică precaută, limitată și contestată a liberalismului. O „Europă Superioară“ se năștea acum, incluzând Rusia și Statele Unite într-o zonă vastă în care diferențele politice și culturale au fost mediate printr-un soi de „europenism“ reciproc („americanismul“ fiind doar o variantă provincială) menit să înfrunte natura instabilă, populațiile indigene ostile și competitorii „asiatici“. A fost o evoluție crucială, aproape neașteptată, o acumulare implicită de putere, o uriașă consolidare materială. Dacă dorea să transcendă vechile sale limite eurasiatice și să se instaleze în centrul lumii, Europa trebuia să se reinventeze sub denumirea de „Occident“.

Inventarea Occidentului

Pare greu de crezut că de-a lungul expansiunii lumii nordice din vestul Americii spre răsăritul Rusiei în deceniile de mijloc ale secolului al XIX-lea a domnit un soi de pace. Iată câteva exemple care contrazic afirmația de mai sus. Au avut loc războaie între statele europene: Războiul din Crimeea (1854–1856), în care Marea Britanie, Franța și Imperiul Otoman s-au aliat împotriva Rusiei, războaiele de unificare a Italiei (1859–1860) și Germaniei (1866), la care au luat parte Franța, Piemont-Sardinia, Napoli, Austria și Prusia; Războiul germano-danez (1864) și Războiul franco-prusac, 1870–1871. S-au declanșat războaie la granițele Europei, între ruși și otomani (1877–1878), între francezi și musulmanii din nordul Africii, între britanici și egipteni (1882). Cel mai lung și mai sângeros conflict a fost războiul civil dintre Nord și Sud de pe continentul american (1861–1865). În ciuda

frecvenței și proporțiilor acestor conflicte, nici unul dintre ele nu a generat un război *generalizat* între statele și societățile Europei Superioare. Războiul din Crimeea, care a implicat trei mari puteri și aproape că a atras-o în luptă și pe a patra (Austria), s-a dat la Marea Neagră și la Marea Baltică. Războaiele de unificare a Italiei, Danemarcei și Germaniei, precum și Războiul franco-prusac au fost campanii de scurtă durată, relativ limitate, în care marile puteri neinteresate direct au refuzat să ia parte. Războiul Ruso-Turc din 1877–1878 s-a încheiat fără vărsare de sânge de partea puterilor europene. Războiul Civil American nu a presupus amestecul altor puteri, deși blocada Nordului care a vizat Sudul aproape că a necesitat intervenția britanicilor.

Mai exact, aceste războaie nu aveau să declanșeze un conflict și mai amplu pentru supremația continentală sau asupra celor două emisfere. În Italia, Germania și Statele Unite, principala urmare a acestor războaie a fost dărâmarea barierelor regionale care au obstrucționat clădirea unor state naționale unitare. În ciuda numărului mare de victime, atât din rândurile soldaților, cât și ale civililor, aceste „războaie occidentale“ au avut un caracter restrâns care a contribuit, se pare, la convingerea larg răspândită că înfruntările armate erau mijloace acceptabile, poate chiar necesare de rezolvare a diferendelor internaționale și de „clădire a unor națiuni“. Dar care să fi fost forța care i-a împiedicat pe europeni să se angajeze în războaie devastatoare, uneori cu consecințe catastrofale, așa cum o făcuseră înainte de 1815 și cum urmau s-o facă după 1914?

Cel mai important factor a fost amintirea dureroasă a marelui război care a măturat Europa pentru o generație după 1792. Seria nesfârșită de campanii militare și conflicte, aparenta imposibilitate de a ajunge la o pace îndelungată, experiența tulburărilor revoluționare și a despotismului militar, fragilitatea înspăimântătoare a structurii sociale a națiunilor, revelată de războaie, au produs un imens impact asupra opiniei publice europene. Vechea ordine fusese discreditată, dat fiind că eșuase lamentabil în menținerea păcii. La fel a pățit și vechiul corp diplomatic, care acum dădea dovadă de cinism, oportunism și iresponsabilitate. Se cerea de urgență o acțiune colectivă împotriva oricărei puteri care amenința pacea generală. Și a subliniat importanța reconstrucției Europei în interesul stabilității sale geopolitice. Tratatul de la Viena din 1815 și „concertul european“ care viza

respectarea acestui acord au fost opera unor oameni de stat al căror cuvânt de ordine a fost „niciodată“.[3]

Acțiunea colectivă organizată ca urmare a încălcărilor Tratatului de la Viena s-a degradat destul de repede. Dar principiile de bază ale concertului european au supraviețuit. Au scos în afara legii orice act unilateral care ar fi tulburat echilibrul general de influență între cele cinci mari puteri europene, „comitetul de gestionare“ a afacerilor publice: Austria, Marea Britanie, Franța, Prusia și Rusia. Schimbările referitoare la controlul țărilor mai mici sau al provinciilor imperiilor dinastice necesitau consensul colectiv al puterilor decizionale. Sigur că până și această prevedere a fost încălcată când au reapărut conflicte între marile puteri: iar această dezbinare a fost speculată de Franța și de Piemont împotriva Austriei, în 1859, și de Bismarck împotriva Austriei și apoi a Franței. Dar convenția fundamentală a fost remarcabil de consecventă. Până și Rusia, considerată barbarul diplomației europene, avidă după controlul asupra strâmtorilor, a consimțit la idea de concert european, în vreme ce diplomația sa balcanică a fost mult mai temperată decât au lăsat să se înțeleagă oponenții ei din Marea Britanie și Franța.[4]

Puterea concertului european provenea din urmărirea interesului propriu, care presupunea teama de război și neliniștea provocată de schimbările geopolitice. Conducătorii britanici erau uneori înclinați să le facă pe plac susținătorilor autohtoni și să denunțe politica vecinilor europeni. Represiunea austriacă din nordul Italiei și din Ungaria era un subiect preferat. Dar chiar și un ministru bătăios de talia lordului Palmerston prefera de obicei retorica în locul acțiunii.[5] O legătură mult mai puternică decât principiul concertului european a unit Austria, Prusia și Rusia într-o alianță conservatoare tacită. Toate trei stăpâneau vaste zone din Europa de Est, sfidând orice principiu național. Toate trei aveau motive să se teamă, în special după revoluțiile de la 1848, de eventualitatea unor neînțelegeri între ele care ar fi declanșat o explozie generală; iar în această explozie generală, Polonia subjugată, sub ocupația celor trei, ar fi fost butoiul de pulbere care s-ar fi aprins cel mai repede și cel mai periculos (revolta polonezilor din 1863 a fost un semnal de alarmă oportun). Tocmai de aceea Bismarck, un nobil prusac de la răsărit de Elba, a preferat să oprească orice reașezare drastică a hărții europene, în ciuda discursului său agresiv și a reputației sale de adept al politicii de forță (*Machtpolitik*). „Imperiul German“ de la

1871 a păstrat cu grijă vechile state și monarhii ale Confederației Germane și a respins idealul unirii tuturor etnicilor germani (inclusiv a celor aflați sub dominația habsburgică) sub un stat unic al Germaniei Mari (*Grossdeutch*). Până la 1870, Franța, și nu Prusia, a fost cel mai de temut opozant al Tratatului de la Viena. Ludovic Napoleon, nepotul împăratului autoproclamat în 1851, a complotat pentru înlăturarea hegemoniei Austriei în Italia. Dar nici măcar francezii, și cu atât mai puțin țăranii de ale căror voturi depindea poziția lui Ludovic Napoleon, n-au privit cu ochi buni un război revoluționar, iar consecința paradoxală a intervenției lor n-a fost dobândirea unui stat clientelar în nordul Italiei, așa cum și-ar fi dorit, ci apariția unui rival mediteraneean 100% italian. Zece ani mai târziu, în 1870, deșertăciunea pretențiilor Franței de supremație continentală avea să fie expusă în mod brutal în Bătălia de la Sedan.

Prin urmare, ar fi cam prea mult să apreciem că pacea ar fi domnit în „Regiunea Occidentală“ între anii 1830 și 1880. Dar, n-ar fi nici nepotrivit să concluzionăm că a fost totuși menținută o stabilitate geopolitică generală (*pax*). Această stabilitate a avut consecințe însemnate. Prima consecință ar fi aceea că, deși supremația maritimă a Marii Britanii nu a fost niciodată deplin garantată,[6] rutele maritime din Europa de Nord (în special Atlanticul de Nord), precum și cele între Europa și restul lumii au rămas deschise și sigure în toată această perioadă.[7] Aspect care a atârnat greu în menținerea costurilor mici, a siguranței și a eficienței conexiunilor intercontinentale și în expansiunea treptată a comerțului din Europa. Investițiile uriașe în noi flote de vapoare cu aburi începând din anii 1840 ar fi fost de neconceput în condiții de tulburări în ceea ce privește transportul maritim. A doua consecință a fost aceea că echilibrul stabil menținut de statele continentale, combinat cu puterea maritimă a Marii Britanii, a exclus intervenția pe cele două continente americane și le-a permis Statelor Unite să se dezvolte *ca și cum* ar fi fost realmente izolate și scutite de povara apărării față de exterior. Acest avantaj uriaș a făcut loc creșterii economice și rezolvării la nivel local a disputelor care amenințau în permanență omogenitatea uniunii, până la găsirea unei soluții finale, în 1865. Cel de-al treilea efect a fost o structură diplomatică europeană care le-a permis Rusiei, Franței și Marii Britanii (cele trei mari puteri „mondiale“ înainte de 1880) o mai mare libertate în gestionarea intereselor în afara continentului, dar le-a împiedicat în egală măsură să acționeze strict în interes propriu. Păstrarea imperiului colonial

olandez din Asia de Sud-Est, după 1815, precum și comerțul echitabil și drepturile consulare de care beneficiau mai toate statele europene în China după 1842 (garantate în mod deosebit de forța britanicilor) au fost revelatoare pentru preocuparea guvernelor metropolitane de a evita conflictele violente de interese în Asia și Lumea exterioară. A patra consecință a fost stabilitatea geopolitică din Europa care a înlesnit, în mod haotic, treptat și contestat, o neglijabilă ideologie comună a „liberalismului limitat“.

Acest liberalism ar fi greu de generalizat la nivelul unui grup de state ale căror instituții au variat categoric, începând de la democrația populară din Statele Unite, continuând cu guvernarea parlamentară bazată pe un vot restrâns și terminând cu despotismul țarist cvasiteocratic. Gânditorii politici europeni au declarat un adevărat război ideologic al pamfletelor prin care denunțau (sau lăudau) monarhismul, republicanismul, socialismul, capitalismul, anarhismul, imperialismul și orice altceva. Tratatele istorice apărute în Europa în această perioadă redau într-un mod elocvent frustrările liberalilor, radicalilor și ale socialiștilor confruntați cu conservatorismul rigid al regilor, împăraților, aristocraților și țăranilor. În revoluțiile eșuate de la 1848, mișcările liberale, radicale și naționaliste au fost înăbușite de dușmanii conservatori, care aveau sprijinul armatei, al birocraților și al clerului. Până în anii 1870, aproape toate statele europene, inclusiv Rusia, dețineau cel puțin elementele rudimentare ale unei constituții liberale.

Liberalismul european avea rădăcini adânci. Dar, ca program practic, își datora influența marii crize politice din Europa din perioada 1789–1815. Revoltele violente din această perioadă au conținut o dublă amenințare. Au demonstrat pe de o parte că până și cele mai puternice monarhii puteau fi răsturnate de mișcări pornite din partea de jos societății. Absolutismul depășit era o punte fragilă în fața frământărilor populare. Stabilitatea socială și politică avea nevoie de mai mult decât de o „legitimizare“ din partea mulțimii – echivalentă cu o întoarcere în trecut. Cel de-al doilea avertisment a fost la fel de dur. Violențele revoluționarilor din Franța fuseseră în sfârșit reprimate, dar asta prin regimul despotic al lui Napoleon Bonaparte. Moștenirea lui Napoleon a cunoscut mai multe valențe. În Franța și în Italia, cu precădere, geniul creator al lui Napoleon privind construcția statală a fost profund admirat din punctul de vedere al codului legislativ, al simetriei administrative, al reformei educaționale, al viziunii asupra unui stat

ordonat, în permanentă ascensiune, și mai ales al șanselor pe care le oferea celor deosebit de înzestrați. Dar, în restul Europei, chiar și în anumite părți ale Franței, cea mai adâncă amprentă au lăsat-o forța înspăimântătoare a ambiției lui Napoleon, brutalitatea procesului de dărâmare, dar și de „inventare“ a conducătorilor, a statelor și a instituțiilor, ușurința revoltătoare cu care autoproclamatul împărat își nimicise dușmanii și-și impusese dominația continentală.[8] Dacă vechea ordine din Europa fusese vulnerabilă în fața frământărilor populare, aceasta era de-a dreptul neputincioasă în fața despotismului „modern“.

Convingerile fundamentale ale liberalismului de la jumătatea secolului al XIX-lea izvorau din însăși studierea acestei perioade teribile din istoria Europei. Pentru a pune capăt războiului și revoluției era nevoie de instituții politice care să apere statul atât împotriva revoltei populare, cât și a parvenitismului despotic. Șefii de state aveau nevoie de o „legitimare“ mai solidă, de devotamentul diferitelor comunități și grupuri de interese. Slujbașii și demnitarii trebuiau ținuți din scurt, în mod ideal de un organism reprezentativ. Și aici s-a născut întrebarea legată de cine să reprezinte pe cine. A apărut de asemenea problema măsurii în care guvernul putea reglementa viața socială și economică a cetățenilor săi. Soluția liberalismului a asigurat și poziția acestei doctrine, premisa fundamentală a teoriei sale politice.

Teoria a fost formulată genial de Benjamin Constant, cetățean francez de origine elvețiană, ale cărui scrieri politice au fost expresia unei respingeri categorice a violenței revoluționare și a tiraniei lui Napoleon. Constant a argumentat că oamenii de rând aveau să respingă automat amestecul în viața lor personală și socială și că acțiunile arbitrare din partea statului puteau distruge încrederea cetățenilor, încredere care stătea la baza tuturor relațiilor sociale și comerciale. Constant a demonstrat deosebirea dintre sfera de autoritate cuvenită (și îngrădită) și întinderea mult mai largă (numită „societate civilă“) în care era de dorit să primeze autocontrolul intereselor particulare. El a opinat că societățile moderne erau mult prea complexe pentru a fi conduse politic după modelul unui stat antic – modelul la care făcuseră referire alți scriitori, printre care și Rousseau. Diversitatea, pluralismul și cultura locală erau secretul stabilității și al libertății. Apoi legiuitorii, în fața cărora executivul trebuia să răspundă, trebuiau aleși dintre aceia care prezentau cel mai mic risc de a-și exercita arbitrar puterea

sau de a cădea în păcatul demagogiei. Politica trebuia să fie apanajul celor bogați care aveau să exercite o influență integră (și educată) asupra „maselor sărace de lucrători“. Cei avuți erau adevărații garanți ai interesului public. Și, nu în ultimul rând, era absolut necesar ca drepturile de proprietate și alte libertăți civile să fie apărate de legi solide – ceea ce presupunea codificarea sistemului legislativ și a mașinăriei din spatele acestuia.[9]

Constant a explicat și avantajul crucial al sistemului liberal: acela că era compatibil cu progresul social. Toate formele de guvernământ arbitrar impuneau, mai devreme sau mai târziu, uniformizarea. Dar, fără libertatea gândirii, toate societățile erau condamnate la stagnare, și asta pentru că singura cale de dezvoltare în orice domeniu erau libertatea de expresie și schimbul de idei. Fără libera circulație a ideilor, nici măcar guvernele nu ar fi știut ce cale să apuce. Nici Constant, nici discipolii săi liberali nu au intenționat să promoveze o anarhie a ideilor. Adevărata lor preocupare a reprezentat-o libertatea intelectuală a celor educați, iluminați și avuți. Pentru că numai aceștia puteau fi adevărații reprezentanți ai națiunii politice, apărători ai libertăților și creatori ai progresului. Doar sub tutela lor societatea civilă putea fi deopotrivă liberă și dinamică.

Sigur că în jurul acestor convingeri roiau întregi dispute. Era un monarh ereditar mai potrivit să conducă un stat sau era republica singura formă de guvernare reprezentativă? Era de dorit oare ca femeile să aibă un cuvânt de spus în națiunea politică sau „fragilitatea fizică“ era pentru acestea o mare piedică? Erau avuția comercială și cea industrială motorul virtuților politice sau aceste virtuți își aveau rădăcinile doar în proprietăți funciare? Să fi fost oare religia inamicul libertății de gândire sau busola morală a societății? Era necesar ca legile să întruchipeze „obiceiul pământului“ (devenind astfel subiect al cercetării istorice) sau trebuiau să ajute la emanciparea societății de sub „mâna moartă“ a trecutului (așa cum considerau discipolii „utilitariști“ ai lui Jeremy Bentham)? Liberalismul, mai mult decât orice altă doctrină, vedea următoarea întrebare ca pe o ofensă: este obținerea unei „unități naționale“ – adică identitatea comună etnică, lingvistică și, uneori, religioasă – condiția esențială pentru funcționarea corespunzătoare a instituțiilor liberale? Nu cumva dobândirea caracterului național venea în contradicție cu principiile fundamentale ale programului liberal: libertatea de gândire și limitarea strictă a puterii guvernului? Era naționalismul o

ideologie vizionară sau, cu excepția câtorva locuri privilegiate și „progresiste“, o gândire înapoiată și depășită?

Pe fundalul acestor divergențe de opinie, principalele idei ale programului liberal s-au răspândit în întreaga Europă, între anii 1830 și 1880. Nu au fost însă adoptate în mod uniform. Un guvern reprezentativ era cutuma în Marea Britanie și în Franța, cu mențiunea că aristocrația britanică a continuat să se bucure de anumite privilegii, iar în Franța au mai avut loc oarece manifestări revoluționare și accese de entuziasm napoleonian. În Confederația Germană, Prusia și Austria, ideile liberale au ajutat la înlăturarea ultimelor rămășițe ale iobăgiei în 1848 și la instituirea formelor de guvernământ parlamentare în cele două state central-europene care s-au născut după războaiele din 1866 și 1870–1871: Imperiul German și Imperiul Austro-Ungar. Noul stat național italian, fondat în 1860, reprezenta întruchiparea speranțelor liberalismului burghez, prin camera aleasă prin vot, prin limitarea puterilor monarhiei și prin spiritul laic. În ochii criticilor, noua Europă a anilor 1840, 1850 și 1860 era anostă, egoistă, mercantilă și vulgară. Thomas Carlyle și Karl Marx au denunțat cruzimea cu care capitalismul burghez trata clasa proletară. În opinia altor scriitori, cu vederi absolut liberale, apariția „opiniei publice“ ca factor de influență modelator la nivel național reprezenta o amenințare la adresa individului care risca să fie zdrobit sub greutatea prejudecății populare.[10] Istoricul Jacob Burckhardt, membru al elitei aristocrate din Basel, a deplâns dispariția „Vechii Europe“ și a condamnat noua mentalitate opacă, iscoditoare și birocratică, ce se complăcea în convingerea inevitabilității progresului.[11]

Pentru mulți liberali europeni, Rusia era marea excepție în acest tablou optimist, iar pretențiile absolutiste ale monarhiei țariste erau privite ca fiind împotriva libertăților, nu numai în Rusia, ci și în oricare altă regiune europeană sub influență rusă. Nici măcar Rusia nu era însă imună la ideile liberale. A existat un grup de aristocrați influenți pentru care războiul împotriva lui Napoleon a însemnat revelarea viciilor absolutismului și necesitatea așezării statului imperial pe baza loialității țărănimii, al cărei devotament venise în ajutorul Rusiei în criza din 1812. Acești aristocrați și-au imaginat un regim în care nobilimea și burghezia educată și (i)luminată va îndruma guvernul și va transforma masele supuse de iobagi într-o națiune loială. În urma unei încercări premature de reformă, pusă la cale de complotul „Decembrist“ eșuat din 1825 (Serghei Volkonski, un fruntaș

decembrist, fusese o scurtă perioadă membru al salonului parizian prezidat de Benjamin Constant),[12] noul țar Nicolae I s-a aflat la cârma unui regim reacționar în cei 30 de ani care au urmat. Simpatizanții decembriști au fost trimiși în exil în Siberia ori s-au retras în lumea literaturii codificate și alegorice care avea să devină o lungă tradiție în Rusia. Cenzura și supravegherea nobilimii s-au intensificat. Membrii grupărilor radicale sau revoluționare au fost pedepsiți crunt. În 1849, scriitorul Feodor Dostoievski a fost condamnat la moarte pentru apartenența la un grup socialist; pedeapsa a fost comutată în ultimul moment și a fost exilat în Siberia, unde a fost întemnițat. Dincolo de spațiul politic, creștea cu pași repezi presiunea de a reclădi Rusia într-o comunitate „națională“ cu propria literatură, muzică și artă, în locul vechii societăți alcătuite din caste în care cei educați vorbeau franceză și germană, limba rusă fiind considerată un dialect țărănesc. De mare inspirație literară a fost opera poetului Aleksandr Pușkin (1799–1837) ale cărui scrieri au oglindit dorința de a imagina Rusia în termeni europeni, dar păstrând cultura și caracterul său distincte. Aceeași ambiție l-a însuflețit pe Tolstoi când a scris *Război și pace*, roman al cărui titlu original a fost „Decembriștii“ și care a fost publicat în 1865.[13] După înfrângerea Rusiei în Războiul din Crimeea, noul țar Alexandru al II-lea (țarul Nicolae murise în 1855) a inițiat un program de reforme.

Punctul esențial al reformei a fost abolirea iobăgiei, printr-un decret din februarie 1861. Iobăgia devenise simbolul înapoierii și fusese cumva pedepsită prin invalidare în 1856. Iobagii au fost eliberați și li s-au dat loturi de pământ pe moșiile stăpânilor lor, dar pe baza *obșcina*, sau *mir* (obștea sătească). În reașezarea comunităților rurale au fost numite adunări locale (*zemstva*) prin intermediul cărora nobilimea urma să joace un rol activ, de „îmbunătățire“ a vieții locale. Reformele legislative au făcut loc unui „sistem modern, european de justiție“.[14] Au fost introduse procesele cu juriați și judecătorii de pace pentru răspândirea noțiunilor legislative moderne și în zonele rurale.[15] Statutul universitar din 1863 acorda profesorilor ruși la fel de multă libertate câtă aveau cei americani.[16] Cenzura a devenit mai temperată, iar restricțiile draconice privind libertatea individului au fost desființate. După 1865, fumatul în public a devenit legal. Literatura și muzica, științele naturii, dreptul și teoria politică au fost domenii în care Rusia s-a apropiat din ce în ce mai mult de restul Europei, cu toate că – tot după moda europeană – mulți scriitori și artiști ruși

susțineau particularitatea estetică și superioritatea morală a tradiției lor autohtone (lucru remarcat de altfel și la englezi). Până și așa-numiții „slavofili“, care au respins „ciocnirea culturală“ cu adepții „occidentalizării“ și au considerat gândirea și obiceiurile europene drept cauze ale alienării și ale ateismului, și-au imaginat Rusia ca pe o națiune slavă creștină a cărei elită reformatoare va beneficia de simpatia spirituală și politică a maselor de țărani. Odată cu reforma liberală a venit și distribuția ziarelor, a crescut nivelul de alfabetizare în zonele urbane (în 1860 populația educată din Sankt-Petersburg reprezenta cam 55%),[17] literatura rusă a înflorit, a crescut simțitor prestigiul cultural al Rusiei, iar schimburile intelectuale dintre Rusia și restul Europei au atins cote înalte.

Rusia era, desigur, din multe puncte de vedere, încă profund neliberală. A rămas o societate birocratică autoritaristă, în care libertatea de a critica putea fi retrasă la fel de ușor cum era acordată. Însă reformele din anii 1860 au fost semnalul recunoașterii țarului că o imitare parțială a libertăților preamărite de liberalii europeni era necesară ca Rusia să nu rămână în urma celorlalte mari puteri și să abandoneze proiectul de europenizare cu care dinastia Romanov fusese asociată de la Petru cel Mare. Atât reformismul țarist, cât și liberalismul decembriștilor au reafirmat aspirațiile Rusiei de a deveni un stat european al cărui rol istoric era acela de a coloniza și de a civiliza vastul teritoriu interior „asiatic“ – laitmotivul marelui istoric rus din secolul al XIX-lea Vasili Kliucevski.[18] Nu era deloc o coincidență faptul că, în timp ce Alexandru al II-lea se ocupa de „liberalizare“ la el în țară, soldații și diplomații săi împingeau granițele imperiale până la bazinul fluviului Amur din Asia de Est și spre Asia Centrală Transcaspică. Și aici intervine paradoxul. Rolul Rusiei (și încă unul foarte important) în expansiunea Europei a fost alimentat și facilitat de viziunea socială dinamică a liberalismului european cu atributele sale: natura sa constant progresistă, accentul pus pe libertatea economică, contrastul rezultat din libertatea Vestului și „uniformitatea ineficientă“ a Estului. Dar, natura multietnică a Imperiul Rus, fragilitatea legăturilor sale sociale și infrastructura slabă atrăgeau permanent atenția asupra faptului că fără „eșafodajul de oțel“ al autocrației marele edificiu imperial s-ar fi putut prăbuși la primul semn de răzvrătire. Era clar ca lumina zilei că Rusia putea fi un stat național după modelul liberal ori un imperiu, nu și ambele.

În această lume liberală, Statele Unite au reprezentat aripa de vest, așa cum Rusia a fost cea de est. În versiunile convenționale (redactate de americani) ale istoriei Americii, se pune accentul pe izolarea Americii și detașarea ei față de Europa – și anume cultivarea unei tradiții politice aparte și plămădirea unui „excepționalism“ american. Europenii erau prizonierii propriei istorii, condamnați să gestioneze consecințele dureroaselor și zbuciumatelor lupte dinastice, de clasă și etnice. Dar americanii erau liberi să-și creeze propriul viitor, să dobândească libertatea fără a fi încătușați de inegalitățile și de antagonismele specifice Lumii Vechi. În mare parte, nașterea acestei națiuni este doar o versiune eclatantă a mitului coloniștilor; genul acesta de versiuni se regăsește în toate societățile de coloniști din secolul al XIX-lea și în mai toate istoriografiile lor „naționaliste“ din secolul XX. Realitatea americană era de fapt mult mai prozaică. America era doar extensia vestică a Europei.

Din punct de vedere ideologic, America avea anumite particularități. Constituția sa a fost redactată înainte de marile tulburări din perioada 1789–1815 care au marcat iremediabil liberalismul european. Suspiciunea bine cunoscută a americanilor privind puterea executivă se datora mai mult tradiției „partidului poporului“ din Anglia secolului al XVIII-lea decât liberalismului propovăduit de Constant. Din punctul de vedere al europenilor, Statele Unite nu puteau fi considerate un stat în sine, dată fiind întinderea teritorială colosală (chiar și înainte de anexarea Texasului și de războiul cu Mexicul dintre 1846 și 1848) și descentralizarea extremă. Statele Unite nu aveau o politică externă conturată, nu aveau o armată sau o forță navală demnă de acest nume (între 1815 și Războiul Civil) și practic nici guvern. Britanicii, care își păstraseră controlul asupra a jumătate din teritoriul nord-american după 1783, nu se temeau neapărat de un atac deliberat asupra coloniilor lor, ci de blocadele vreunuia dintre comandanții militari de la frontiere pe care președintele în exercițiu nu le-ar fi putut împiedica. Europenii erau, de asemenea, derutați și alarmați de populismul american – dreptul de vot foarte larg (pentru bărbații albi) și tendința generală spre funcții publice, chiar și pentru funcționarii publici și judiciari. Radicalul englez Edward Gibbon Wakefield a condamnat mobilitatea societății americane, lipsită de rădăcini, lipsa oricărui sentiment de apartenență, tradiție sau istorie și, în special, vulgarizarea care era inevitabilă (gândea el) fără o elită privilegiată și educată care să dea tonul.

„Am văzut un popor fără monumente, fără istorie, fără rădăcini… fără nici un sentiment de iubire față de locul de naștere, fără patriotism…“[19] Alexis de Tocqueville, care vizitase locurile în 1830, și-a exprimat admirația față de vigoarea uluitoare a autoguvernării americane, dar și îndoiala asupra faptului că populismul ar fi fost, în ultimă instanță, compatibil cu independența intelectuală.[20] Dar cea mai paradoxală particularitate a democrației americane era toleranța față de exploatarea sclavilor negri. Aceasta a fost una din cauzele majore ale tensiunii anglo-americane înainte de 1863, când sclavia a fost abolită. Astfel au fost alimentate suspiciunile referitoare la populismul american, considerat o variantă vulgară și înjositoare a liberalismului european, o variantă violentă, rasistă și instabilă a acestuia. Potrivit istoricului englez T.B. Macaulay, Vestul american era similar regiunilor necivilizate din Anglia secolului al XVII-lea, unde dreptatea să făcea cu arma și cu cuțitul.

Desigur, carențele populismului au fost remarcate simțitor și de americani. Politicienii Whig au denunțat democrația jacksoniană pentru expansionismul său iresponsabil, pentru desconsiderarea tratatelor cu nativii americani, pentru politica agrară rudimentară și pentru antagonismul manifestat față de instituțiile comerciale și financiare din Vechiul Nord-Est.[21] În decursul anilor 1850, apariția mișcării abolиționiste și rivalitatea dintre Sud și Nord pentru controlul Vestului (un conflict al cărui moment critic s-a înregistrat în Kansas) au dat naștere unei noi ideologii populare a „pământului liber“ și a „forței de muncă libere“. În preajma Războiului Civil, coaliția „republicană“ făurită de Abraham Lincoln a adus sub același steag teritoriile de nord-est și central-vestice împotriva Sudului și împreună au distrus și ultimele reminiscențe ale ideologiei jacksoniene. După victoria Nordului din 1865, politica americană n-a mai deviat atât de tare de la modelele europene de state liberale. Înfrângerea Sudului sclavagist a confirmat supremația Vechiului Nord-Est, inima vieții industriale și financiare din America și a uriașului oraș portuar New York. Apariția băncilor pe Wall Street și concentrarea puterii financiare în trusturi și carteluri a creat o nouă clasă de magnați cu o imensă influență politică și socială. Plutocrația – ruda parvenită a aristocrației – se ajunsese. În „epoca de aur“ de după 1865, corupția clasei politice americane a devenit legendară. „Avem cei mai costisitori legiuitori din lume“, afirma Mark Twain cu ironie. În același timp, nivelul ocupării forței de muncă,

dezvoltarea accelerată a orașelor mari, apariția unei clase muncitoare recognoscibile și dispariția iminentă a vechii frontiere de teritorii „libere“ – supapa de siguranță de până atunci, cel puțin teoretic, a tensiunilor sociale din Estul industrial – au transmis Europei ideea că America se confrunta cu probleme politice și sociale cel puțin comparabile, dacă nu chiar similare, cu ale europenilor, în ciuda faptului că era mai liberă, mai bogată, mai sigură. Ecoul acestor păreri se regăsește în schimbarea treptată a atitudinii americane în fața expansiunii imperiale a statelor europene. „Antiimperialismul“ american își avea rădăcinile în ostilitatea consacrată a comunităților de coloniști împotriva autorității imperiale și în teama de exploatare de către comercianții, bancherii, armatorii și furnizorii din metropolă. Până în 1860, antiimperialismul american a fost alimentat de resentimentele Sudului față de atitudinea antisclavie a britanicilor și de competiția acerbă dintre Vechiul Nord-Est și Marea Britanie pentru dominația comercială și financiară a continentului american. Dar, în 1880, Vechiul Nord-Est câștigase această luptă, iar elitele sale începuseră să cultive atitudinile imperiale și un spirit social care rezona mai bine cu omologii lor englezi. De-acum se pregătea terenul pentru „marele acord anglo-american“.

Au existat, fără îndoială, diferențe imense în atitudinile politice manifestate de America, Rusia, Marea Britanie, Franța, Germania și Italia în cei 50 de ani între 1830 și 1880. Dar aceste diferențe trebuie privite în perspectivă. În ciuda deosebirilor izvorâte din tradițiile locale și din parcursul istoric individual, cea mai remarcabilă trăsătură a acestei perioade a fost convergența constantă a tuturor părților din Europa către un soi de „liberalism general“. Beneficiile au fost uriașe. După 1815, Europa secolului al XIX-lea a scăpat de controversele religioase violente care o dezbinaseră în secolul al XVII-lea, de viziunea dinastică măreață ce alimentase conflictele din secolul al XVIII-lea și de războiul ideologic distrugător ce avea să renască cu consecințe teribile în secolul XX. Convergența ideologică – ezitantă, parțială, conflictuală – le-a permis statelor din Europa – un „proto-Vest“ care s-a extins până în anii 1860 în jumătatea nordică a globului – să-și compare destinul cu cel al restului Eurasiei și al Lumii exterioare. Le-a confirmat nevoia de progres și de dinamism – pe care liberalismul general a pus atât de mult accent – și au accentuat și mai mult diferențele față de „regimul staționar“ din Asia.

Comunitățile numeroase ale Europei în plină expansiune erau de-acum înzestrate cu o „hartă“ universală necesară pentru interpretarea, organizarea și justificarea relațiilor lor cu popoarele noneuropene. „Misiunea civilizatoare“ (nu cea de convertire a necredincioșilor) a fost o doctrină liberală care a apelat (de o manieră rudimentară) atât la demnitarii Rusiei imperiale, cât și la coloniștii de frontieră din vestul Americii. Spre deosebire de ideologiile trecute îmbrățișate de expansioniștii europeni – imperialismul cruciat, mercantilismul, absolutismul dinastic – liberalismul general s-a dovedit mult mai tentant cel puțin pentru colonii. Valorile sale păreau a fi universal valabile: erau agreate nu numai de europeni, ci și de elitele din India, China, Africa și lumea arabă. Apăruse o a treia dimensiune, uimitoare și nemaiîntâlnită, a puterilor expansioniste europene, care i-a înzestrat (mai ales pe practicanții mai iscusiți ai politicii ideologice) cu o armă nouă și flexibilă în căutarea de aliați în lumea nonoccidentală. A contribuit la crearea unor societăți deschise de altfel surde la amenințările sau lingușelile europenilor. A fost – sau așa li s-a părut dușmanilor săi înrăiți – calul troian al imperialismului european.

Către o economie globală

Există multe comentarii pe marginea faptului că, la jumătatea secolului al XIX-lea, cel mai puternic vector de schimbare din lume a fost capacitatea europenilor de a pătrunde, mai adânc decât oricând, pe piețele economice din Asia, Africa, America de Sud și Pacific. Nevoia de schimburi comerciale, de noi piețe, de „noi“ produse și mărfuri, de atragere a comerțului într-o rețea vastă concentrată în marile orașe portuare din Occident – Londra, Liverpool, Hamburg, Bordeaux, Marsilia și New York – a fost motorul din spatele formării treptate a unei „economii globale“ între 1860 și 1880 – a unui sistem unic de comerț mondial. Este vorba aici despre o perioadă de creștere continuă a prețurilor după recesiunea din anii 1840, până la temperarea acestora spre jumătatea anilor 1870, și despre o cerere crescândă de materii prime. Regiuni întinse din lume rămăseseră în afara rețelei comerciale internaționale fie pentru că erau prea inaccesibile sau sărace, fie pentru că erau mult prea izolate sub controlul politic și religios. Trăsătura fundamentală a „economiei globale“ nu era omniprezența comerțului internațional, ci modalitatea în care vechile sisteme regionale de

schimburi comerciale, de stabilire a prețurilor și de creditare, dar și ierarhiile regionale ale puterii negustorești (precum cea care a avut ca rezultat avuția și puterea negustorilor arabi de pe coasta Africii de Est) erau de-acum distruse. Nu mai era vorba exclusiv de produsele de lux. În 1880, costurile produselor de bază, de exemplu, cerealele, erau stabilite de prețurile de pe piața mondială.[22] Rezerva de credite și investițiile comerciale reflectau nivelul cererii la nivel global, nu numai local, iar schimbările erau oglindite de răspândirea băncilor de tip occidental în anumite părți ale Asiei și ale Americii Latine. Armatorii, negustorii, bancherii și asiguratorii din Occident manifestau tendința de a disloca sau de a subordona principalii agenți locali din comerțul internațional.[23]

Pacea generală și un grad avansat de convergență ideologică au fost elementele vitale care au sprijinit Occidentul să-și afirme dominația economică și să creeze o economie globală care să-i satisfacă nevoile. Dar al treilea factor crucial a fost progresul către integrarea economică a tuturor țărilor vestice, fără de care nu se putea vorbi despre o creștere masivă a volumului și a valorii tranzacțiilor internaționale. Volumul schimburilor comerciale a crescut de 25 de ori între 1820 și 1913, cu cea mai rapidă rată de creștere între 1840 și 1870. Integrarea pe o scară mai largă a piețelor internaționale a fost posibilă în mare parte datorită faptului că Occidentul devenise în sine un spațiu economic unic.[24]

Vom analiza imediat și motivul din spatele acestui fenomen. Dar mai întâi ar trebui să observăm că principala caracteristică a scenei internaționale a constituit-o volumul comerțului dintre statele vestice, chiar și în condițiile unei creșteri rapide a schimburilor internaționale. În perioada 1876–1880, Europa și America de Nord furnizau 76% din exporturi și importau 77% din mărfurile care circulau la nivel global.[25] Marea Britanie a fost cel mai mare agent comercial din secolul al XIX-lea. În 1850, 1860 și 1880, peste 60% din comerțul britanic s-a realizat cu Europa continentală și cu America de Nord, restul schimburilor fiind împărțite între Asia, Africa, America de Sud și zona Pacificului.[26] Numai comerțul Marii Britanii cu Statele Unite a fost mai mare cu o cincime decât comerțul său cu întreaga Asie: în anii 1880, numărul importurilor sale din Statele Unite era egal ca valoare cu tot comerțul dintre Marea Britanie și țările asiatice.[27] Tipar deloc surprinzător și poate fi explicat parțial prin proximitate: ar fi fost ciudat dacă englezii nu ar fi făcut comerț cu vecinii lor mai apropiați. Cu toate acestea, Marea Britanie

a avut mai multe schimburi comerciale cu Statele Unite, aflate la aproape 3 000 de mile distanță pe mare, decât cu Franța, Belgia și Țările de Jos laolaltă, deși erau comparabile ca populație și ca dezvoltare comercială. Specializarea era cea care promova comerțul și contura configurația relațiilor comerciale. Maximizarea producției în cele mai profitabile sectoare stimula bunăstarea, dar era nevoie și de un mare grad de dependență reciprocă între partenerii de pe piață. Specializarea a fost posibilă datorită rapidității, fiabilității și costurilor scăzute ale mijloacelor de comunicație. Domeniul comunicațiilor a fost cel în care țările Europei au dobândit avantajul decisiv asupra celorlalte țări din Eurasia și Lumea exterioară.

Răspândirea rapidă a telegrafului (prin care se transmiteau informații comerciale, în special cele legate de prețuri) și a vapoarelor cu aburi (destinate inițial numai pentru corespondență și pasageri) a contribuit la unificarea vastei regiuni dintre Mississippi și Urali începând cu anii 1830 și 1840 și mai departe. Odată cu telegraful au apărut agențiile de presă: Havas (cu sediul la Paris) din 1835, Associated Press din New York începând cu 1848 și Reuters, la Londra, din 1851.[28] Căile ferate au fost, fără îndoială, cel mai puternic agent al legăturilor economice. Pe măsură ce căile ferate deveneau și mai eficiente, acestea antrenau zonele în care pătrundeau. Datorită lor, costurile transportului intern, în zonele în care nu existau căi navigabile, au scăzut până la 80%. Regiunile în care autoaprovizionarea fusese regula, deoarece transportul pe uscat nu mai era profitabil la distanțe mai mari de 30 de kilometri, puteau vinde acum produsele pe piețe mult mai îndepărtate. Dependența și specializarea (gemenii siamezi ai creșterii economice) au devenit fezabile. Dezvoltarea căilor ferate a fost deci un indicator de bază al integrării economice și al beneficiilor acesteia. În 1850, când țările occidentale se lăudau deja cu circa 39 000 de kilometri de cale ferată, Asia, Africa și America Latină abia dacă aveau împreună 400 de kilometri.[29] În 1860, proporția era de aproximativ 105 000 la 2 900 de kilometri. Chiar și în 1880, când construcția de căi ferate era în plină dezvoltare în India, aflată atunci sub dominație britanică, țările vestice dețineau de zece ori mai multe linii ferate decât restul lumii la un loc (adică 338 000 de kilometri). Rusia, cea mai înapoiată țară din rândul marilor state europene, avea mai mulți kilometri de linie ferată în 1870 (și în 1890) decât

India, în situația în care populația Indiei era de trei ori mai numeroasă decât cea a Rusiei. În 1890, în China nu exista practic nici o linie de cale ferată.

Capacitatea de a transporta mărfurile rapid și ieftin între țările vestice a fost corelată cu o infrastructură financiară corespunzătoare. Au apărut din ce în ce mai multe bănci comerciale și agenții de finanțare pentru asigurarea fondurilor necesare comerțului la distanță. Instrumentele de credit disponibile în Londra (acele titluri de credit pe termen scurt emise în Londra începând cu 1828) au devenit moneda folosită de toată lumea în comerțul internațional. Bancherii din Londra și cei din Paris (cu care lucra familia Rothschild) au devenit intermediari pentru obținerea de credite externe – la început doar pentru guvernele din Europa și America, pentru ca până în 1860 să colaboreze și cu întreprinderi private, mai ales cu constructorii de căi ferate. După 1856, guvernul Rusiei a apelat la investitorii străini, în principal din Franța, pentru finanțarea procesului de modernizare cerut de reformatori. A fost creată o Bursă de Schimb și s-au deschis o serie de bănci comerciale.[30] Dincolo de Europa și America de Nord, acest gen de relații financiare părea posibil doar în anumite enclave privilegiate ale căror legături comerciale erau foarte puternice sau în colonii precum India, al căror sistem financiar era controlat de puterea imperială.

Această dezvoltare precoce a transporturilor și a finanțelor ne ajută să înțelegem de ce o mare parte a comerțului mondial era condusă de țările occidentale. A existat și un al treilea element care a făcut din Europa cea mai dinamică regiune a lumii din punct de vedere comercial: randamentul capitalului uman. După 1830, fluxul de emigranți din Europa s-a mărit atât de mult până în anii 1850 încât a devenit un potop de proporții biblice. Peste 8 milioane de oameni au părăsit Europa între 1850 și 1880, majoritatea cu destinația Statele Unite. Această mare migrare a avut un dublu efect. A degrevat Lumea Veche de suprapopularea din mediul rural, transferând surplusul de populație într-o zonă în care emigranții nevoiași puteau deveni producători și consumatori pe o scară mai largă. Totodată, transmiterea meșteșugurilor din Europa spre un mediu excepțional de propice (nu toți emigranții erau săraci lipiți) a stimulat creșterea a ceea ce avea să devină în 1880 cea mai mare economie de pe glob.

Specificul dezvoltării economiei americane a făcut din America o extensie deosebit de valoroasă pentru lumea europeană. Cel mai izbitor aspect legat de America era marea sa rezervă de teritorii „virgine“ care așteptau să fie

exploatate de armata mobilă de coloniști și – în Sud, până în 1865 – de sclavii negri ai acestora. Fie că era obținut prin forță sau prin negociere cu francezii, mexicanii sau nativii americani, prețul acestor teritorii era uimitor de scăzut. Roadele acestui pământ cultivabil care ascundea „fertilitatea stocată“ timp de secole și necesita resurse minime și puține lucrări agricole (după standardele eurasiatice) pentru a înflori au fost atât de mari încât producția agrară din America era, chiar și în anii 1830, cu 50% mai mare decât cea a Marii Britanii (țara de origine a agriculturii pe bază de capital) și de trei ori mai mare decât cea a Europei continentale.[31] Ocuparea rapidă a acestui pământ roditor a declanșat un val uriaș de exporturi peste Atlantic și a acoperit costurile importurilor la fel de mari. După 1840, 70% din exporturile americane plecau în Europa; 60% din importuri erau aduse de acolo.[32] Comerțul a jucat un rol esențial în prosperitatea continuă a celei mai bogate regiuni „europene“, care era prelungirea ei de la Atlantic. Marea Britanie, cea mai bogată țară din Europa, opera mai multe schimburi comerciale cu Statele Unite după 1860 decât cu cele mai bogate țări din nordul sau vestul Europei.[33] Capitalul financiar și cunoștințele, în special din domeniul ingineriei, veneau din Europa atlantică (Marea Britanie, Franța, Belgia și Țările de Jos) și erau transmise mai departe spre estul și sudul continentului.[34] Efortul americanilor înșiși a contribuit la dezvoltarea lor rapidă și spectaculoasă și a făcut din America un partener atât de avantajos pentru Europa.

Din punct de vedere teoretic, deschiderea unei frontiere agrare atât de vaste (fără a lua în considerare prețul terenurilor) a presupus uriașe investiții (în transport), o rezervă impresionantă de produse (atât echipamente, cât și bunuri de larg consum) și o rețea comercială sofisticată care să acorde credite fermierilor și să le înlesnească acestora vânzarea produselor. Istoria economică a Americii Latine până la 1880 a demonstrat cât de anevoioasă și de nesigură putea fi dezvoltarea „noilor țări“. Cazul Statelor Unite a fost cu totul deosebit. Încă din primele zile de independență (dacă nu cumva chiar dinainte) viața comercială din America – concentrată în orașele portuare Philadelphia, Boston, New York și Charleston – a fost la fel de complexă și de eficientă ca a orașelor similare din Europa de Vest. După revoluție, comercianții americani au continuat să păstreze o legătură strânsă cu partenerii britanici. Se pricepeau la fel de bine ca englezii la operațiunile bancare, iar climatul de speculă al noii republici a încurajat probabil

asumarea de riscuri financiare chiar mai mult decât în Lumea Veche. Drept urmare, mai mult de 90% din capitalul necesar pentru ridicarea unei economii moderne (al cărei teritoriu și-a triplat suprafața între 1790 și 1850) a fost acoperit chiar de americani, deși capitalul străin, în principal cel britanic, a jucat un rol-cheie în finanțarea construcției de căi ferate.[35]

Dezvoltarea New Yorkului ca principal port al țării, preluând, până în 1860, două treimi din importuri și distribuind o treime din exporturi, a dus la crearea unei mari metropole comerciale, a unui centru al informațiilor comerciale și, odată cu înmulțirea băncilor, al puterii financiare. Până în ajunul războiului civil, New Yorkul avea o populație de peste 800 000 de locuitori și aproape egalase Londra ca suprafață. Aici era concentrată crema comercianților – printre care imigranți de talia lui August Belmont, care avea excelente legături peste ocean –, aici exista o rețea de canale și de căi ferate care pătrundeau până în inima metropolei, linii maritime răspândite de-a lungul coastei atlantice și tot aici erau acumulate experiența, informațiile și resursele necesare pentru eficientizarea investițiilor interne și folosirea la maximum a pârghiilor create prin creditele de peste ocean. Dezvoltarea orașului New York a însemnat că mare parte din nevoile comerciale și financiare ale acestei economii dinamice putea fi acoperită din interior.[36]

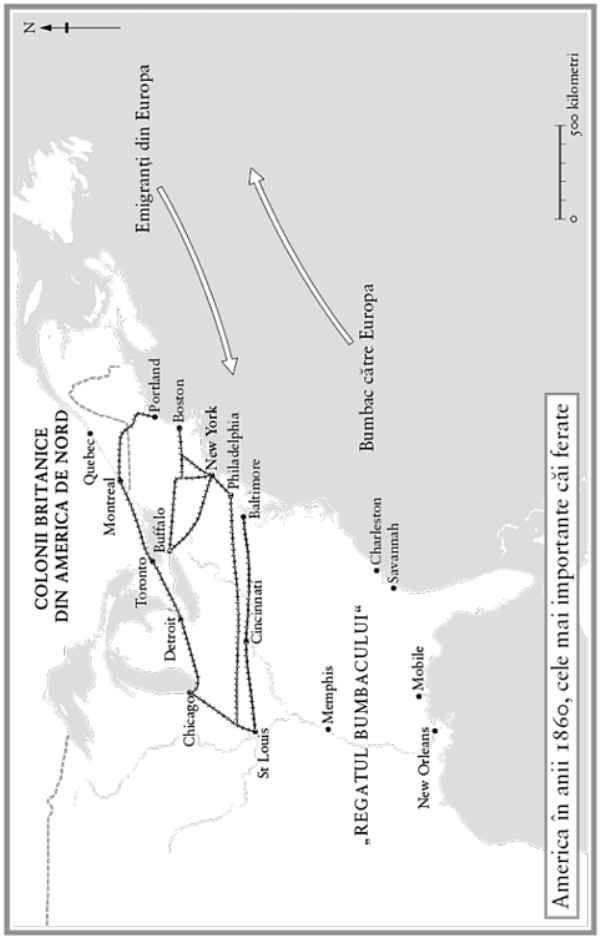

Pe de altă parte, în pofida faptului că economia Statelor Unite era predominant agrară, acestea se aflau departe de a depinde total de Europa pentru prelucrarea produselor. Încă de la începuturile sale, Uniunea dispunea de o capacitate industrială semnificativă, chiar dacă organizată mai mult sub forma atelierelor și mai puțin a fabricilor, cel puțin până în anii 1860. Chiar și în 1830, Statele Unite s-au clasat pe locul doi (alături de Belgia și Elveția) în privința producției industriale, după Marea Britanie, dar înaintea Franței.[37] În 1850, 22% din produsul național brut al Americii provenea din prelucrarea produselor și din minerit, comparativ cu 34% în Marea Britanie în aceleași domenii.[38] Vechiul Nord-Est, inclusiv New England, New York și Pennsylvania, au devenit ceea ce Lancashire, Yorkshire și Birmingham erau pentru Marea Britanie. Nevoile sectorului agrar de mari dimensiuni erau ușor-ușor acoperite din interior (în 1851 Cyrus McCormick producea deja 1000 de secerătoare pe an în fabrica sa din Chicago),[39] americanii bazându-se din ce în ce mai puțin pe capacitatea industrială a Marii Britanii și a Europei. Populația a crescut de la circa 15

milioane în 1830 la peste 44 de milioane de locuitori în anii 1870. În timp ce importurile britanice din SUA au crescut la o valoare de 107 milioane de lire sterline între 1854 și 1880, exporturile au avut o rată de creștere mai modestă, ajungând la 31 de milioane de lire sterline.[40]

De-acum e mai lesne de înțeles importanța Americii în economia dominației europene din Eurasia și în înaintarea Europei către supremația globală. În mod convențional, America a fost omisă din scenariul imperialismului european din secolul al XIX-lea, intrând în scenă abia în 1898, odată cu Războiul Hispano-American. În realitate, traseul particular urmat de America în dezvoltarea sa a fost extrem de influent. În pofida întinderii frontierei sale agricole, capacitatea sa industrială și financiară a fost cea care a ajutat-o să devină parte a „nucleului" atlantic care a dirijat expansiunea și integrarea Europei. Comerțul american a contribuit la îmbogățirea partenerilor din Atlantic, fără a consuma prea mult din capitalul existent. Inovațiile americane din agricultură, minerit, tehnologie hidraulică și căi ferate s-au răspândit rapid spre alte frontiere ale expansiunii europene. Telegraful a fost o invenție americană. La fel au fost și alte trei „dispozitive" care au jucat un rol determinant în cuceririle europene din Africa și Asia; revolverul, inventat de Samuel Colt, și mitralierele Gatling și Maxim. Ingeniozitatea americană cu privire la comunicații și armament a avut o contribuție fantastică la arsenalul de colonizare europeană. A existat totuși un factor decisiv în istoria economică a Americii.

Aproape pe tot parcursul secolului al XIX-lea, bumbacul neprelucrat a acoperit mai mult de jumătate din totalul exporturilor americane, conform statisticilor dintre 1830 și 1860, și apoi un sfert din acestea în 1913.[41] După 1830, odată cu conturarea „Regatului Bumbacului" din Georgia, Alabama și Mississippi, producția de bumbac a explodat sub regimul proprietarilor de sclavi de pe plantații. Comerțul cu bumbac a uns rotițele economiei americane și a stat la baza ascensiunii comerciale a orașului New York. Principala piață de desfacere pentru bumbacul american era Marea Britanie, care avea nenumărate filaturi în Lancashire. Rezervele ieftine, abundente și sustenabile de bumbac și inventarea mașinilor automate de țesut au făcut din Lancashire fabrica de textile a lumii, cu un produs extrem de competitiv pe aproape orice piață neprotejată. Țesăturile din bumbac au fost „berbecele" cu ajutorul căruia britanicii au pătruns pe piețele din Asia – „berbece" al cărui vârf de lance a fost opiul în China. Odată ce jafurile au

început să se domolească, India a devenit un important activ economic datorită cererii enorme de bumbac, după ce fusese atâta amar de vreme o piață captivă care nu se putea administra singură decât dacă umbla la prețuri. Cu India la picioarele ei, Marea Britanie a devenit cea mai mare putere militară din Suez până în Shanghai și pe toată coasta de la Oceanul Indian. „Regatul Bumbacului“ și sistemul lui sclavagist, industria din Lancashire și ocupația britanică din India au devenit strâns conectate într-o extraordinară simbioză. Din acest punct de vedere, și nu numai, și în ciuda vederilor lor politice „anticoloniale“, americanii au devenit partenerii comanditari indispensabili ai expansiunii europene în Africa și Asia.

Frontierele Europei extinse

Europa extinsă a devenit un uriaș conglomerat expansionist după 1830, la o scară mult mai mare decât în secolele anterioare, datorită caracteristicilor ei geopolitice, ideologice și economice. Expedițiile geografice fuseseră senzaționale. Invazia europenilor pe piețele Oceanului Indian a fost în egală măsură un triumf naval și o izbândă a tehnicilor militare. Ocuparea statelor bogate în zăcăminte naturale din America precolumbiană a reprezentat o uriașă recompensă pentru temerari. Crearea unei economii atlantice bazate pe sclavie, pe exploatarea metalelor prețioase și pe producția de zahăr a demonstrat capacitatea de dezvoltare a unei anexe extrem de profitabile a economiei europene, ca urmare a progresului timpuriu al comerțului la distanță și al creditelor pe termen lung din Europa atlantică. Dar nici unul dintre acești factori nu a cântărit semnificativ în ceea ce privește influența europeană în lume și în Eurasia, în special; această influență avea să se facă simțită abia după Revoluția eurasiatică post 1750. Europenii își croiseră o nișă în apele Asiei și, ca „negustători războinici“ au navigat cu agresivitate de-a lungul coastelor maritime ale continentului asiatic. Pe uscat, au dărâmat zidurile Imperiului Otoman și ale Imperiului Persan. Prezența lor directă în Africa a fost neglijabilă, chiar dacă impactul comercial și uman al comerțului cu sclavi s-a resimțit în Africa de Vest, în Angola și în bazinul fluviului Congo.

În epoca marilor tulburări de după 1750, multe dintre constrângerile fizice și comerciale din calea expansiunii europene au început să cedeze. Noi oportunități apăreau în India, China, zona Pacificului și chiar în Africa

tropicală, așa cum avea să descopere publicul englez în urma călătoriilor din Mungo Park, în Africa de Vest. Cele două continente americane, cunoscute în mare, dar încă nebănuite în detaliu, au fost străbătute în mod sistematic de Alexander Mackenzie (cel care a traversat Canada modernă), de Meriwether Lewis și William Clark, în călătoriile lor legendare din Pittsburg până la Pacific între 1803 și 1806[42], și de geograful german Alexander von Humboldt în America de Sud. S-a generat o stimulare intelectuală extraordinară. Lăcomia punea stăpânire pe lume. Dar abia după 1830, nu înainte, europenii au început să-și consolideze controlul asupra altor continente și să-și croiască drumul spre supremația globală care îi aștepta în anii 1880.

Acest impuls expansionist a fost alimentat de trei surse: culturală, comercială și demografică. Așa cum am văzut în Capitolul 4, era Revoluției eurasiatice a fost definită de o remarcabilă explozie a curiozității europenilor legată de restul lumii, precum și a mecanismului lor de strângere a informațiilor și de organizare a cadrului intelectual care putea cuprinde noile cunoștințe. Încrederea inspirată de noile modele universale de progres social, comercial și cultural propuse de filosofii britanici David Hume, Adam Smith, Jeremy Bentham și James Mill (autorul *Istoriei Indiei*, apărută în 1817) a înlăturat vechile îndoieli asupra capacității (și drepturilor) europenilor de a remodela total societățile străine în care ajunseseră întâmplător sau în care se strecuraseră. Chiar și la sfârșitul secolului al XVIII-lea, primii coloniști britanici din India fuseseră uluiți de longevitatea și de rafinamentul culturilor subcontinentale. După 1800, această atitudine a fost înlocuită de aroganță și de convingerea că sistemul de gândire indian și practicile sociale pe care acesta le încuraja erau decadente sau depășite și meritau să fie ignorate sau desființate, după cum o cereau împrejurările. Dincolo de fervoarea intelectuală de care europenii dăduseră dovadă în denunțarea credințelor popoarelor noneuropene se ascundea o forță deja existentă în istoria europeană, dar care suferea acum chinurile unei revigorări radicale: creștinismul misionar.

În 1830, misionarismul devenise un agent de influență activ, aproape omniprezent, dar cumva contradictoriu. Flacăra misionară din Europa a fost reaprinsă de reacția viscerală împotriva raționalismului cultivat de iluminiști, împotriva experienței oribile a războiului revoluționar, dar și împotriva atmosferei de tensiune morală generată de schimbările sociale și

economice accelerate, mai ales în Marea Britanie. Anxietatea religioasă era sublimată prin datoria creștină de a-i salva pe necredincioși prin acțiune directă sau prin eforturile societăților misionare. Pe lângă atribuțiile lor de emisari religioși, misionarii erau ochii și urechile Europei în interiorul Africii, pe coasta Chinei (unde Karl Gützlaff a fost primul evanghelist) și în îndepărtata Nouă Zeelandă. Mesajele lor, denunțurile, pledoariile pentru ajutor, misiunile de strângere de fonduri, „gazetele“ misionare și memoriile propagandiste au întărâtat credincioșii de acasă în acțiunile de strângere de fonduri și de presiuni asupra politicienilor de a interveni și chiar de a anexa anumite teritorii. De cele mai multe ori, așa cum a fost cazul în Noua Zeelandă, pretextul era apărarea noilor enoriași sau a eventualilor prozeliți împotriva activității agresive a europenilor depravați – care le vindeau aborigenilor rom sau îi plăteau pentru a întreține relații sexuale cu ei – sau, ca în cazul Africii de Est, împotriva negustorilor arabi de sclavi. Cel mai mare publicist misionar a fost David Livingstone. Statutul său de erou în Anglia victoriană a arătat atracția enormă a acestei religiozități externalizate.

Dar până și misionarii au fost nevoiți să se adapteze la schimbările comerciale, fără de care influența, activitatea și resursele lor ar fi fost neînsemnate. Misionarii de talia lui Gützlaff sau Henry Williams, în Noua Zeelandă, au îmbinat bucuroși activitățile religioase cu cele de afaceri, cel dintâi predicând pe o parte și pe alta făcând comerț cu opiu. Comercianții europeni – mai cu seamă britanicii – și furnizorii lor industriali au pretins intrare pe piețele odinioară prohibitive din Africa, Asia și America și au exercitat presiuni asupra propriilor guverne pentru a forța accesul la nevoie. Lobby-ul comercianților a pus capăt monopolului Companiei Indiilor de Est asupra comerțului cu India, în 1813, și cu China, în 1833. Presiunea negustorilor a aruncat guvernul de la Londra în Primul Război al Opiului (1839–1842) și, în urma Tratatului de la Nanjing din 1842, s-a deschis pentru prima oară calea comerțului dintre China și Europa. Înarmați cu roadele industrializării din Europa, în special cu materialele textile produse automat, comercianții europeni dețineau în sfârșit o încărcătură care făcea cu ochiul unui spectru larg de consumatori, pentru că țesăturile ieftine din bumbac erau o marfă care putea fi vândută aproape oriunde, inclusiv pe o piață unde exista o puternică competiție din partea meșteșugarilor locali. Singura cerință era o piață „deschisă“ unde produsele europene să poată fi

vândute fără teama unor tarife suplimentare sau chiar măsuri prohibitive. Ce conta pentru comerciantul european era „comerțul liber“ și nu cucerirea teritorială sau supremația politică.

Întâietatea comerțului vine să explice tiparul aparte al expansiunii Vestului după 1830. Peste tot în lume, dorința europenilor de a „globaliza“ piețele, de a-și vinde produsele și de a-și încărca vapoarele cu mărfuri a creat o nouă formă de imperiu comercial care semăna suspect de mult cu ocupația colonială. Deseori, comercianții și guvernele țărilor din care aceștia proveneau obțineau intrarea pe piață prin înțelegeri cu conducătorii și elitele locale, ale căror clauze erau reciproc avantajoase. Negustorul, la urma urmei, putea vinde doar dacă cumpăra și el. Celor care dețineau pământul li se oferea în schimb o piață pentru produsele pe care nu le puteau vinde în zonele învecinate – pentru că solul era bogat și producția ieftină. Proprietarii de pământ care fuseseră cândva condamnați la subzistență erau acum consumatori – de haine, mobilă, produse de feronerie, produse de băcănie (mai ales ceai și cafea) și unelte – asta dacă puteau cultiva cerealele dorite de europeni. Acolo unde această înțelegere comercială a funcționat cel mai bine, cum era cazul unor regiuni din America Latină, statele europene nu prea aveau motive să-și facă planuri de cucerire. Însă acolo unde localnicii nu cooperau, iar conducătorii doreau să excludă comerțul extern sau să impună reglementări stricte (cel mai cunoscut caz a fost cel al Chinei) programul comercianților avea nevoie de sprijinul guvernelor. Dar chiar și în China, unde guvernul britanic a respectat condițiile, această intervenție în forță – războaiele opiului, în anii 1839–1842 și 1856–1860 – n-a avut ca rezultat decât apariția unui condominiu maritim alcătuit dintr-o serie de „porturi comerciale deschise“ împrăștiate de-a lungul coastei Chinei și pe cursul fluviului Yangtze. Aici, europenii se bucurau de privilegiul libertății comerciale. Dar pătrunderea în interiorul Chinei părea încă extrem de dificilă în anii 1870.

În multe părți din lumea nonoccidentală comercianții au fost obligați să accepte o diviziune a muncii imediată și dură. În zonele în care le era interzis accesul – fie din cauza comercianților autohtoni, fie din cauza complicațiilor care țineau de moneda de schimb, de credit și de distribuție –, așa cum s-a întâmplat de multe ori în interiorul Chinei sau al Africii, aceștia nu se puteau baza decât pe intermediarii locali. Negustorul din Europa rămânea pe coastă în „depozitul“ său sau naviga pe linia

țărmului – o practică des întâlnită în Africa de Vest.[43] În India, unde stăpânirea colonială s-a extins rapid înainte de 1850, tiparul era similar, doar detaliile difereau. Comercianții britanici aflați în adăposturile lor tip agenție (existau 47 asemenea depozite în Calcutta la 1835) se concentrau pe activitatea de export-import din principalele orașe portuare și aprovizionau comunitățile restrânse de străini din interior. Însă au făcut puține eforturi pentru a pătrunde pe piața comercială internă sau în economia preponderent agrară. Pretutindeni exista pericolul eșecului. Clima extremă, informațiile nesigure, volatilitatea monedei de schimb, pierderile pe mare sau conflictele politice au multiplicat riscurile deja existente ale comerțului la distanță, așa încât rata dispariției firmelor europene din India și China era foarte ridicată. Era vremea pionierilor hrăpăreți genial descriși în opera lui Conrad, care asaltau apele Orientului în căutarea mărfurilor și a șansei.

Chiar și în condițiile descrise mai sus, frontiera comercială a Europei a avansat constant în Africa și în Asia între 1830 și 1880. În Asia de Est, primul mare val de comercianți a sosit în Hong Kong, asediat de britanici în Primul Război al Opiului și păstrat ca refugiu pe coasta Chinei. Până în 1860, peste 40 de companii engleze își deschiseseră sedii în Hong Kong, atrase de profiturile rapide din comerțul cu opiu.[44] Tot acolo se aflau și negustorii parsi din Bombay, precum și o mână de comercianți europeni sau americani. După al Doilea Război al Opiului, numărul porturilor deschise a crescut și, în apropierea principalelor orașe din China, sau chiar în interiorul lor, au fost ridicate adevărate enclave europene, orășele cu parcuri, esplanade, bănci și birouri. La acel moment Shanghaiul devenise deja adevăratul antrepozit pentru comerțul din China, principalul port de intrare dintre Europa și America. Orașul era așezat în capătul a ceea ce urma să devină rapid cel mai mare drum între Europa și Asia, care trecea prin Bombay, Colombo, Rangoon (ajungând rapid principalul centru al comerțului cu orez și cherestea) și mai departe prin nodul maritim din Singapore, fondat abia în 1819, dar cu peste 100 000 de locuitori până în anii 1870.[45]

Rețeaua de comunicații mai mult sau mai puțin rapidă și constantă între Europa și Asia, care a apărut după 1840, a fost reprezentativă pentru dezvoltarea economică. În acel an, Compania Peninsulară și Orientală de Navigație cu Aburi („P&O“) a obținut o cartă regală pentru monopolul asupra serviciilor poștale dintre Londra și Alexandria. Doi ani mai târziu,

aceasta a obținut un contract pentru serviciile poștale între Suez, Sri Lanka, Madras și Calcutta; iar în 1845 activitatea sa s-a extins în Singapore și China. În anii 1860 și 1870, India și China au fost conectate la Europa cu ajutorul telegrafului. Dar cea mai mare schimbare a apărut odată cu inaugurarea Canalului Suez în 1869, care a însemnat reducerea timpului de navigare spre India cu multe săptămâni și accelerarea tranzitului de pasageri și a poștei; în felul acesta a fost desființată bariera, atât fizică, cât și psihologică, dintre Europa și „Lumea Orientală". „Străpungerea Istmului Suez, precum ruperea zăgazurilor unui stăvilar, a lăsat să pătrundă în Orient un val de noi corăbii, noi oameni, noi mijloace de negustorie",[46] scria Joseph Conrad în 1902. Accesul facil spre Europa a trezit interesul comercianților spre apele neexplorate din largul oceanului. Golful Persic și coasta Africii de Est, cândva apanajul galerelor arabe, au început să atragă atenția comercianților britanici stabiliți în Bombay.[47] Se deschidea de-acum un nou front comercial.

Încă nu apăruseră semne importante cum că această efervescență economică ar fi însemnat și extinderea ocupației europene în Afro-Asia. Europenii, impulsionați de britanici, și-au întemeiat enclave, baze, avanposturi și centre comerciale în Aden, Singapore, Saigon, Hong Kong, Lagos sau Saint Louis în Senegal. Activitatea comercială și influența lor politică se răspândea din aceste locuri spre alte capete de pod. S-au încheiat – sau chiar s-au impus – tratate pentru interzicerea comerțului cu sclavi și pentru eliminarea pirateriei. Cvasiprotectoratele sprijineau conducătorii flexibili – deseori cu consecințe neclare sau nesatisfăcătoare. Dar nici o schemă generală de distribuire a teritoriilor nu a părut atrăgătoare, necesară sau practică înainte de 1880. Principalele excepții erau India, unde se aplicau condiții speciale, anumite zone din Asia Centrală din apropierea provinciilor rusești de la Marea Caspică, nord-vestul extrem și sudul extrem al Africii și Asia de Sud-Est, unde englezii, francezii și olandezii avansau anevoios spre Malaysia, Indochina sau alte insule ale arhipelagului indonezian. Lărgirea disproporționată a acestor „imperii nesigure" în noile condiții globale din anii 1880 a atras după sine amplificarea extremă a dominației Occidentului, până la criza din 1914.

În multe părți ale lumii, frontierele Europei extinse erau imprecise – mai ales zonele de interacțiune cu africanii și cu asiaticii, unde scopul imediat nu era neapărat asimilarea. Frontierele misionarilor și ale negustorilor

depindeau de cooperarea localnicilor, fie că se închinau lui Dumnezeu sau Satanei. Dar nu erau singurele teatre ale expansiunii europene, nici cele mai importante. Până în 1880, și mult timp după aceea, cea mai dinamică „frontieră“ a Europei a fost demografică – respectiv cea determinată de coloniști. Iar în cazul acesta înaintarea era senzațională. În 1830, coloniștii albi din Statele Unite se stabileau pe cursul superior al fluviului Mississippi. În 1880 aceștia cuceriseră și ocupaseră aproape jumătate din cele 48 de state americane (mai puțin Alaska și Hawaii). În Canada, coloniștii populaseră regiunile agricole și erau hotărâți să înainteze în prerie (lucru care s-a întâmplat mai târziu). În Australia, până în 1880, 2 250 000 de coloniști se răspândiseră pe aproape tot teritoriul ce putea fi exploatat pentru agricultură și creșterea animalelor, lăsând liber doar interiorul arid al continentului. În Noua Zeelandă, unde colonizarea abia începuse în 1840, majoritatea terenurilor arabile fuseseră ocupate înainte de 1880, cu excepția redutelor Maori din Insulele de Nord. În toate aceste locuri, afluxul de coloniști lichidase tot ce existase acolo înaintea lor: a dislocat sau a exclus populațiile indigene, izolându-le în „rezervații“, distrugându-le modul de viață și reducându-i la o existență care depindea de acte de caritate. După 1880, singurele zone rămase deschise colonizării la scară largă erau preriile din Canada, pampasul argentinian, regiunile temperate din sudul Braziliei și Siberia. O a cincea zonă, și anume Africa de Sud, devenită, prin exercitarea forței, „patria albilor“ era dominată de albii prea puțini la număr pentru a putea exclude sau a putea trăi fără munca populației de culoare. Și, în sfârșit, în cea de-a șasea zonă, Africa mediteraneeană, prezența europeană a fost copilul vitreg bolnăvicios al forței militare franceze de la început (1830) până la sfârșit (1962).

Înaintarea europenilor a modificat în permanență geografia economică, culturală și politică a globului. La sfârșitul secolului, până și cei mai pesimiști comentatori au recunoscut că viitorul lumii era de sorginte europeană. Populația „Noii“ și „Vechii“ Europe la 1800 era de 170 de milioane de locuitori, potrivit calculelor eminentului statistician englez sir Robert Giffen. În 1880, aceeași populație crescuse la 400 de milioane de locuitori. În comparație cu populația europeană, și cu excepția Indiei, „rasele noneuropene au cunoscut o evoluție fixă… forțele civilizației, comparativ cu cele ale rasei negre și ale rasei galbene, au devenit practic implacabile“.[48] Giffen a calculat că până în 2000 aveau să existe între 1 500

și 2 000 de milioane de „europeni“ și numai 400 de milioane de chinezi. El a extrapolat foarte mult, deși explozia demografică a Europei extinse a fost destul de evidentă. Cu toate acestea, în 1800, exceptând anumite zone din America de Nord, marea expansiune europeană nu se rezuma decât la o serie de revendicări de teritorii foarte puțin populate. Și acum intervine întrebarea: cum se explică explozia demografică atât de rapidă?

Condiția prealabilă a imperialismului demografic al Europei a fost aceea că mulți europeni doreau să-și părăsească casele și erau liberi să facă asta. Iar faptul că până în 1880 majoritatea emigranților porneau la drum din porturile cu acces la Oceanul Atlantic nu a fost o coincidență. În orice caz, până spre sfârșitul secolului, au fost puțini emigranți din Franța sau chiar din Spania. Ce i-a împins pe oameni să se mute a fost lipsa perspectivelor la ei în țară și șansele pe care și le imaginau peste hotare. Insulele britanice au fost principala sursă de emigranți până în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și cea mai mare sursă, în general, până în 1914. Emigranții britanici au fost primii și cei mai afectați de schimbările sociale și economice produse de industrializare. Modul în care erau exploatate terenurile agrare – cum a fost de exemplu, transformarea fermelor din Scoția în stâne de oi – i-a alungat pe oameni din zonele rurale spre oraș – sau dincolo de granițe. În unele părți ale Angliei, declinul vechilor sectoare agricole a avut un efect similar. Zonele cu ferme din interiorul teritoriului erau restrânse (nu larg răspândite ca în Franța, de exemplu) așa încât nu au putut asimila populația șomeră sau necalificată. O situație extremă s-a înregistrat în Irlanda, unde criza cumplită de după 1845 a ucis peste 2 milioane de oameni și a împins alte milioane de locuitori să emigreze, chiar și în Marea Britanie. A fost o alegere relativ simplă pentru cei strămutați din zonele de baștină să-și continue drumul dincolo de orașele din Marea Britanie, spre America (majoritatea) și Australia (un număr foarte mic). Căile maritime erau liniștite. Între timp apăruseră noi mijloace care puteau transporta un număr mare de pasageri spre porturi și apoi peste ocean, contra unor sume infime.

Astfel, consecințele strict materiale ale industrialismului i-au determinat și chiar i-au ajutat pe oameni să plece. Efectele sociale și culturale ale industrialismului au jucat, de asemenea, un rol important. Mulți dintre cei dezrădăcinați s-au oprit mai întâi în orașele mari din Marea Britanie. Dacă ar fi fost diferite condițiile urbane, dacă oamenii aceștia ar fi avut o așa-

numită plasă de siguranță, poate mulți ar fi rămas la ei în țară. S-a dezvoltat în schimb o cultură a mobilității, alimentată de propaganda vorace a agenților de emigrări, a companiilor maritime, a agențiilor de emigrări, a companiilor agricole și a fanaticilor religioși, propagandă răspândită lesne prin gazete – o altă consecință a industrialismului. Dorința de a emigra, izvorâtă din sărăcie și de teama condițiilor economice, a fost întărită de credința că emigrarea era soluția pentru o viață mai bună. Emigrarea a devenit o afacere, inflamată cu iscusință de o mână de „antreprenori“ și care a prins rădăcini cu o viteză uimitoare în imaginația socială.

Dar emigrarea nu a fost doar o chestiune de dorințe și de visuri împachetate frumos în prețul infim al unui bilet pentru o călătorie doar dus. Mare parte din costuri au fost acoperite de banii trimiși acasă de cei plecați deja. „Migrația în lanț“ a fost singura cale viabilă pentru un număr mare de emigranți nevoiași (așa cum se întâmplă în zilele noastre cu emigranții din Lumea a Treia). Această migrație în lanț era motivată și de rapoartele favorabile privind cele mai atractive destinații și câștigurile financiare ale celor care plecaseră primii. Date fiind proporțiile acestor strămutări după 1840, era necesar ca la destinație societățile să-i accepte pe nou-veniți și ca economiile respective să poată asimila această masă de oameni. În cazul în care condițiile economice nu ar fi fost favorabile, sărăcia de acasă ar fi fost înlocuită cu lipsurile de peste ocean (unde plasa de siguranță aproape că nu exista), iar lanțul s-ar fi rupt. Perspectiva unei invazii de emigranți săraci care ar fi putut duce la scăderea salariilor și la inundarea pieței locurilor de muncă i-ar fi întors pe locuitorii mai vechi ai locului împotriva nou-veniților. Iar marea migrație s-ar fi oprit brusc.

Cei mai mulți emigranți au ales calea Americii, iar istoria economică remarcabilă a acestei țări explică de ce marea migrație a avut succes. De ce erau toți atrași de America? Mai bine zis, de ce era economia acestei țări precum un burete? O parte evidentă a răspunsului stă în uimitoarele bogății naturale: întinderi uriașe de pământ fertil, întinderi uriașe de păduri pentru cherestea, zăcăminte de fier, cărbune, plumb, argint și aur și o rețea fluvială care permitea accesul în interiorul continentului, de unde erau ridicate spre comercializare diverse produse. Dar ceea ce a făcut America atât de receptivă nu a fost exploatarea treptată a acestor bogății naturale, ci viteza uimitoare cu care au fost valorificate către o economie de piață. Ritmul accelerat a fost elementul vital în creșterea populației americane și în

asimilarea europenilor fără presiuni sociale. Popularea Americii (prin mijloace naturale, dar și prin imigrare) s-a desfășurat atât de ușor în acest teritoriu de frontieră al Europei extinse din cauza impactului industrialismului: industrialismul strămutat al Americii însăși.

Acest fenomen a fost oglindit în nenumărate feluri. Agricultura pe scară largă avea nevoie de unelte, de organizare socială și de o varietate de servicii (nu în ultimul rând financiare) astfel încât coloniștii să nu rămână niște simpli fermieri izolați, ignoranți și la marginea sărăciei. Aceste cerințe trebuiau gestionate la nivel local pentru a se plia pe nevoile oamenilor și a nu se ajunge la costuri prohibitive. Așa cum o armată are nevoie de o „ariergardă“ mare care să-i asigure provizii, informații și ghidare, la fel și o armată de coloniști are nevoie de susținere urbană ca să-și achiziționeze unelte, să obțină informații din piață și să dispună de facilități culturale. Fără aceste instrumente, o comunitate stagnează. Trăsătura remarcabilă a frontierei americane a fost rapiditatea cu care erau construite orașele după sosirea fermierilor care se mutau în Vest. Orașele s-au dezvoltat mai repede ca suprafață și nu neapărat din punctul de vedere al numărului de locuitori.[49] Au atras artizanii care stăpâneau diferite meșteșuguri. În anii 1820 și 1830 s-au construit numeroase topitorii și fabrici care alimentau teritoriile din interiorul continentului. Puterea aburului a fost repede exploatată. Cu mult înainte de 1830, sute de motoare cu aburi au fost construite în Vest, multe dintre acestea pentru vapoarele care străbăteau fluviile Ohio și Mississippi. Având la îndemână mijloacele inginerești și industriale, nu e de mirare că americanii și-au dezvoltat rapid o rețea feroviară care a contribuit la transportarea materialelor necesare în industrie direct în regiu-nile de frontieră. Trenurile și vapoarele cu aburi ofereau oamenilor șansa de a căuta noi oportunități, accelerând mobilitatea demografică de care depindea colonizarea industrială.

Originile mai profunde ale succesului american – cercul dezvoltării continue – pot fi găsite în condițiile favorabile de care America s-a bucurat ca parte a Europei extinse. Una din aceste explicații ar fi absența amenințărilor externe, ceea ce a dus la nașterea unei culturi antreprenoriale descentralizate, mult mai ușor de susținut în comparație cu o economie birocratică reglementată.[50] O altă explicație este moștenirea colonială a comerțului transatlantic. Cei doi factori menționați mai sus au contribuit masiv la transformarea Vechiului Nord-Est într-o regiune comercială și

industrială de talie europeană, extrem de eficientă (și ca urmare a elementului lingvistic) în importarea și redistribuirea meseriilor și a meseriașilor din cele mai avansate zone ale Europei atlantice. Frontiera americană nu mai depindea de Lumea Veche. După cum am văzut, a avut nevoie doar de mici infuzii de capital european. Și-a sporit importurile de bunuri și capital cu „valoarea adăugată“ a competențelor, a producției și a instituțiilor autohtone. Fuziunea dinamică dintre Vechea și Noua Europă a stat la baza acestui succes. Aceiași factori stimulatori au funcționat la o scară mai mică în Australia și în Noua Zeelandă. Resursele naturale din aceste țări au fost mai puțin generoase. Ambele se aflau la o distanță mult mai mare decât America, iar asta se traducea în costuri imense.[51] În plus, le-a lipsit startul de care s-a bucurat America înainte de 1800. Depindeau mai mult de contribuțiile din Europa. Ceea ce nu înseamnă că nu au folosit aceleași „tipare“ industriale pentru a-și adapta mediul la nevoile străinilor. Au adus plante și animale care au schimbat peisajul (uneori chiar cu ajutorul incendiilor controlate) după propriile nevoi. O observație cinică face referire la faptul că unealta cea mai eficientă a coloniștilor a fost cutia cu chibrituri. Coloniștii nu s-au adaptat mediului, ci au adaptat mediul la comunitatea europeană. Un asemenea progres, la o distanță atât de mare de casă, la o scară atât de mare, ar fi fost de neconceput dacă n-ar fi existat instrumentul, fizic și intelectual, al unei civilizații industriale.[52]

A mai existat și altă asemănare extrem de importantă cu povestea americană. Frontiera reprezenta de obicei o zonă de progres economic stabil și continuu. Dar a fost, de asemenea, în mod frecvent cadrul pentru o „goană“: după aur și argint sau după pământ. O zonă de adevărată speculă, rezultat al unor obsesii și porniri, nu al unor calcule economice serioase. Tendința maniacală din cultura industrială a mobilității a avut consecințe importante. Goana după avere a modificat direcția și ritmul expansiunii coloniștilor, a dus la apariția unor noi și imprevizibile linii de demarcație. Efectele demografice au fost electrizante. Rezervele de aur au adus după sine dublarea populației din Australia în anii 1850 și din Noua Zeelandă în anii 1860. În America, înaintarea fermierilor-pionieri către Pacific s-a accelerat în 1849 când au fost descoperite zăcăminte de aur în Valea Centrală din California. Orașul San Francisco a cunoscut o dezvoltare explozivă, fiind metropola minieră a Vestului Îndepărtat.[53] Influența sa comercială, financiară și tehnologică s-a propagat ca o undă de șoc pe

coasta Pacificului și în interiorul continentului american până în Nevada, Utah și Idaho.[54] Noua bogăție a Californiei a accelerat apariția telegrafului în 1861 și a Căilor Ferate Unioniste, înainte de 1869. În mai puțin de un an, 100 000 de căutători de aur au invadat teritoriul statului Colorado după ce, în 1858, s-au descoperit zăcăminte în Munții Stâncoși, la 700 de kilometri vest de frontiera coloniștilor.[55] În 1863, un alt val de aspiranți s-a năpustit spre nord, în Montana, după ce a fost descoperit aur în Virginia City: 30 000 de pionieri într-un singur an. Consecințele nu au fost numai de ordin economic.

Nu am pomenit nimic până acum despre influența crucială asupra istoriei acestei frontiere, și anume despre rezistența populațiilor indigene la dislocare sau la cotropire. Cu câteva excepții, rezistența indigenilor a fost în mare parte contracarată în Statele Unite, Canada, Australia și Noua Zeelandă. Victoria legendară a tribului Lakota asupra armatei lui Custer la Little Big Horn, în 1876, sau cea a tribului Nez Perce la Big Hole, un an mai târziu, au fost în zadar. De ce a fost însă rezistența nativilor americani, a aborigenilor din Australia și a triburilor Maori din Noua Zeelandă atât de copleșitor înăbușită pe parcursul a numai patru decenii? Înzestrarea militară este o parte din răspuns,[56] deși populația indigenă a cumpărat arme de foc și le-a folosit eficient – cum s-a dovedit prin victoria repurtată asupra armatei lui Custer. În câmpiile americane, schimbările bruște de mediu (turme întregi de bizoni au fost decimate de vânători) au distrus baza mijloacelor de trai și a culturii nativilor. Dar motivul principal, aproape peste tot, a fost ritmul frenetic al înaintării albilor: nativii nu au mai avut timp să se reorganizeze din punct de vedere politic și social și să formeze alianțe sau să dezvolte tactici militare mai eficiente. De aceea au fost aceste adevărate curse atât de importante. Albii nu au avansat într-un ritm constant. Pur și simplu s-au năpustit în număr mare, traversând distanțe uriașe în goana după aur, argint sau pământ „virgin“. Goana după aur din Dakota i-a alungat pe nativii americani de pe pământurile lor și a condus la confruntarea în care înfrângerea lui Custer a fost doar un preludiu dramatic. În alte zone, cursele speculative au luat prin încercuire populațiile indigene care s-au confruntat cu un dușman de temut, ale cărui efective, organizare, resurse, echipamente și transport purtau amprenta industrialismului. În regiunile temperate, coloniștii europeni câștigaseră deja cursa contracronometru până în anii 1870.

IMPERII INCERTE

În alte regiuni ale globului, situația nu era la fel de clară. Revoluția eurasiatică le-a deschis europenilor căi spre zone afro-asiatice unde înainte de 1750 abia dacă ocupaseră un cap de pod sau dețineau o „fabrică". Din momentul în care au apărut noi tehnologii, mai multe produse tentante și mai multe informații, europenii au putut avansa în interiorul acestor zone cu mai multă încredere. Când împrejurările au permis acest lucru, conducătorii reticenți și armatele lor au putut fi înlăturați, cumpărați sau pur și simplu trecuți în retragere – un proces care a avansat din ce în ce mai mult pe subcontinentul indian (din motive pe care le vom discuta în rândurile de mai jos.) În anii 1830 și 1840 europenii băteau la porțile Chinei, forțând intrarea pe piețele Imperiului Otoman, infiltrându-se în spațiul iranian de la Marea Caspică și din Golf, forțând propovăduirea creștinismului în Indochina și efectuând misiuni de recunoaștere în Japonia. S-a pus la cale un plan de colonizare a văii Nigerului, o invazie a francezilor în Algerul islamic (începutul unui vast imperiu nord-african), precum și construirea unui imperiu privat pe insula Borneo cucerită de aventurierul englez James Brooke. În 1839, englezii au pus stăpânire pe Aden.

În pofida acestui frenetic activism comercial, politic și filantropic, impunerea unui control imperial european eficient asupra statelor și a popoarelor din Afro-Asia a rămas excepția, și nu regula, până în anii 1880. Între 1830 și 1880, în mare parte a Afro-Asiei a existat o „pauză tensionată" înainte ca discrepanțele de putere, bogăție, armament, mobilitate și informații între afro-asiatici, majoritatea, și europeni să atingă punctul maxim. Abia atunci o nouă formă de „economie mondială" și un nou sistem de „politică globală" s-au unit pentru a produce o ordine globală eurocentrică și extinderea aproape universală a colonizării formale și informale.

Între timp, extinderea controlului european a manifestat și unele semne de ezitare și de nesiguranță. A existat multă presiune pentru a înainta și mai mult și pentru extinderea capetelor de pod ale influenței europene. Comercianții au început să se plângă de restricțiile comerciale. Misionarii urmăreau să salveze cât mai multe suflete sau să salveze sufletele celor pe care îi convertiseră deja. Soldații aveau nevoie de locuri strategice, navigatorii căutau țărmuri primitoare. Proconsulii susțineau că o colonie

mai mare ar fi însemnat o guvernare mai puțin costisitoare. Fiecare conta pe lobby-ul de acasă care ar fi putut convinge guvernele să intervină sau să cucerească. Fiecare putea face uz de retorica ademenitoare a comerțului liber, a „misiunilor civilizatoare“, a datoriei religioase, a „apărării imperiului“ sau a amenințării rebelilor în apelurile făcute în presă, în parlament sau la adresa opiniei publice. Uneori era mai ușor pentru guvernele europene să cedeze acestor presiuni decât să se împotrivească. Dar tot aceste guverne ar fi bătut în retragere dacă un eșec militar sau dificultățile financiare ar fi subminat sprijinul pentru politica de înaintare. Privind retrospectiv, înțelegem că a existat o perioadă de expectativă înainte de declanșarea imperialismului orchestrat de la începutul anilor 1880. Dar, pentru contemporani, destinațiile, proporțiile, stabilitatea și chiar și rostul imperiilor afro-asiatice erau cel mult speculative, controversate și nesigure.

Cel mai important motiv era un scepticism general cu privire la măsura în care beneficiile ulterioare justificau costurile presupuse de aceste imperii. Costurile puteau crește și mai mult în cazul în care aceste imperii trebuiau apărate de alți rivali europeni. Cauza imediată a acestui scepticism era obstacolul de care autoritatea europeană se lovea când anumiți conducători sau popoare erau hotărâți să reziste ocupației. Intervalul tensionat a fost, pe tot cuprinsul Afro-Asiei, o eră de rezistență. În Magrebul nord-african efortul francezilor de a cuceri teritoriile de dincolo de Alger au durat decenii întregi, cu toate că Algerul însuși a fost reinventat ca oraș european. În Africa de Vest, guvernatorul Faidherbe a forțat influența Franței până în valea Senegalului și de-a lungul coastei. Dar expansiunea a stagnat după 1860 și nu a mai fost reluată decât în anii 1880.[57] Pe Coasta de Aur (Ghana de astăzi), colonia britanică din ce în ce mai redusă de pe coastă era atât de expusă atacurilor regatului Ashanti încât, în 1860, s-a ridicat problema abandonării ei. Chiar și în Africa de Sud, unde burii cuceriseră regiunea de podișuri din interior până în 1840, adevărata supremație a albilor nu s-a instalat decât în anii 1880. Republica Transvaal a fost falimentată de războiul din 1876 împotriva triburilor Pedi, în timp ce amenințarea triburilor Zulu a plutit deasupra coloniei britanice Natal până la declanșarea Războiului anglo-zulus din 1879.

În multe părți din Asia, încercările de impunere a ocupației europene au suferit blocaje similare. În zona Caucazului de Nord (Cecenia de azi), rușii au dus un lung și sângeros război înainte de înfrângerea rezistenței cercheze

din 1864. Abia atunci li s-a deschis calea spre Asia Centrală. Dominația rusă a reușit treptat să se impună aici, până la izbânda deplină în anii 1870 și 1880. Britanicii au avut două tentative eșuate de a invada Afghanistanul (1838–1842, 1879–1880). Regatul birmanez și-a pierdut provinciile de coastă în fața englezilor în 1826 și 1852, dar statul din interiorul continentului a supraviețuit până în 1885. În Indochina, intervenția franceză din 1858 pentru apărarea catolicilor din Tonkin s-a sfârșit prin ocuparea regiunii Cochinchina (în delta fluviului Mekong) și instaurarea unui protectorat nominal asupra Cambodgiei. Imperiul colonial francez s-a desăvârșit abia în anii 1880 și 1890 prin ocuparea restului Vietnamului, Laosului și Cambodgiei. În interiorul Asiei de Sud-Est situația era similară. Olandezii dețineau controlul în Java și în aproape toată Sumatra. Dar expansiunea ocupației olandeze a fost amânată până spre sfârșitul secolului, când aceștia au pus stăpânire pe Aceh (în nordul Sumatrei), Bali, estul insulei Borneo, Sulawesi și lanțul de insule ce se întindea spre Noua Guinee.

Care a fost explicația unei rezistențe atât de puternice, care nu a exclus întotdeauna influența europeană (sau nu a încercat să o excludă), dar a reușit să o împiedice? În unele cazuri, o minimă rezistență s-a dovedit eficientă împotriva intrușilor europeni cărora le lipseau mijloacele, resursele umane și motivația de a insista. Depărtarea și sărăcia au fost uneori cea mai bună apărare. Rezistența a presupus ca statele și societățile afro-asiatice să mențină un anume nivel de solidaritate și de unitate în fața amestecului sau a atacului european. Multe dintre aceste state au fost surprinzător de bine echipate pentru a face față războiului colonial de tip european. Armatele coloniale britanice, franceze, olandeze, ruse și americane au avut anumite avantaje. Au fost conduse de militari de carieră. Au avut la îndemână un arsenal mai puternic. Acolo unde accesul dinspre mare era posibil, puteau ataca fulgerător (așa cum au făcut-o francezii la Da Nang în Vietnam, în 1858). Uneori își foloseau flota de război pentru a intimida apărarea, așa cum au procedat englezii în Primul Război al Opiului împotriva Chinei. Campaniile coloniale au fost radical supuse legii profiturilor diminuate. Nici o putere imperială nu-și permitea să-și țină trupele la nesfârșit în regiunile de frontieră. Ar fi fost mult prea costisitor și în plus era nevoie de soldați în alte zone. În al doilea rând, cu cât trupele străine rămâneau mai mult, cu atât mai greu era să le susțină, atât din punctul de vedere al

proviziilor, cât și din cel al puterii lor de luptă. Pe tot parcursul secolului al XIX-lea, epidemiile au continuat să facă ravagii printre soldații europeni de la tropice. În al treilea rând, dezavantajul atacurilor fulgerătoare era reprezentat de lipsa informațiilor esențiale. Poate că afro-asiaticii nu fuseseră preveniți de sosirea europenilor: dar europenii cunoșteau foarte puțin despre teritoriile pe care urmau să le atace. De multe ori, informațiile legate de tactica conducătorilor locali, de punctele lor forte și punctele lor slabe, de resursele alimentare și umane, făceau ca atacurile invadatorilor să fie un joc de-a v-ați ascunselea. De aici, schema clasică a multor campanii coloniale: înscenarea unei victorii simbolice – distrugerea unui palat sau incendierea unei capitale – înainte de retragerea pe coastele teritoriului respectiv, într-o onorabilă neputință. Descrierea făcută de Joseph Conrad (în *Inima întunericului*) despre un crucișător francez care trăgea fără țintă spre continent[58] era un comentariu ironic la adresa acestei agresivități lipsite de orice fel de obiectiv.

Înfrângerea sau limitarea invaziei coloniale a demonstrat de ce aveau nevoie statele afro-asiatice pentru a rezista ocupației europene. Secretul era menținerea propriei rețele de comunicații care să permită mobilitatea oamenilor, a bunurilor, a ideilor și a informațiilor. Numai cele mai primitive sau mai sărace societăți nu au simțit nevoia de a avea un astfel de sistem sau de a-l dezvolta. Aproape peste tot rețelele de comunicații au fost vitale pentru aprovizionarea suveranilor, a elitelor și a orașelor cu alimente și bani, pentru menținerea guvernelor locale, pentru dezvoltarea economiei dincolo de nivelul de subzistență. Statele afro-asiatice mai însemnate, mai bogate și mai puternice (dar chiar și cele mai modeste) depindeau de o rețea elaborată pentru colectarea și distribuirea taxelor, a alimentelor, a produselor de lux și a bunurilor esențiale cum era sarea. Prestigiul conducătorului și sfera sa de influență depindeau mai mult de controlul asupra rutelor comerciale, asupra taxelor și, uneori, al pelerinajelor și mai puțin de întinderea teritorială în sine. Circulația mărfurilor și a banilor susținea o clasă de comercianți înstăriți a căror loialitate egocentristă sprijinea mai departe regimul politic. Era esențial ca această rețea să păstreze controlul asupra interiorului teritoriilor, asupra unei „zone securizate“ unde nu exista amenințarea concurenței străine sau riscul dislocării.

Statele care au ținut Europa la distanță după 1840 au fost cele care au reușit să-și mențină o zonă de securitate – un nucleu teritorial suficient de mare încât să sprijine suprastructura organizării politice. Sigur că majoritatea statelor aveau și alte resurse care contribuiau la întărirea solidarității lor împotriva intrușilor europeni care-și găseau cu greu colaboratorii de care aveau nevoie. Cel mai important factor a fost poate religia. Nobilii învățați, loiali monarhiei confucianiste, au mobilizat rezistența vietnamezilor împotriva Franței pe fluviul Mekong în anii 1860.[59] Budismul a ajutat Birmania să se opună controlului britanic. În nordul Sumatrei, rezistența Acehului în fața olandezilor a căzut în sarcina conducătorilor care predicau un jihad panislamic împotriva invadatorilor creștini. Rezistența teritoriilor musulmane din nordul și din vestul Africii în fața francezilor a fost susținută de anumite forme charismatice ale credinței islamice. Copții creștini din Ethiopia au conferit imperiului o uriașă rezistență care contrazicea structura administrativă șubrezită. În medii ostile, unde aproape orice formă de contact extern reprezenta o amenințare la adresa unității sociale, tentația colaboraționiștilor era și mai redusă. Asemenea locuri erau, de obicei, prin însăși natura lor, irelevante pentru interesele europene, cu excepția celor care blocau accesul către zone mai bogate.[60]

Dacă o zonă de securitate și o rețea de comunicații erau elementele vitale ale supraviețuirii, atunci erau, totodată, (potențiale) ostatice ale destinului. Dacă europenii întrerupeau această rețea, puteau să destabilizeze statul și să distrugă loialitatea celor mai puternice elemente ale sale. Dacă puteau să-și desfășoare întreg arsenalul de luptă folosind puterea aburului, bunuri de consum industrializate și credite mai avantajoase pentru a destabiliza economia locală, efectele ar fi fost similare unui scurtcircuit electric. S-ar fi impus atunci măsuri drastice din partea statului atacat pentru a recupera daunele. Dar aceste măsuri ar fi putut, la rândul lor, destabiliza organizarea politică și modifica însăși natura mișcării de rezistență. Acest fenomen s-a făcut simțit între 1830 și 1880. Pe măsură ce sfera de influență a coloniștilor europeni, a comerțului și a religiei se extindea, se înmulțeau punctele de fricțiune cu statele afro-asiatice. În multe cazuri, așa cum am observat deja, intervențiile ce au urmat au fost lipsite de fermitate. Dar deseori, întâmplător sau nu, europenii au fost capabili să destabilizeze organizarea politică prin mijloace indirecte. Așa au stat lucrurile în privința statelor

maritime din lumea malaysiană, al cărei comerț pe mare (principala sursă de bogăție și de profituri) a fost distrus de concurența occidentală. Consecințele nu au fost lesne de gestionat de imperialiștii europeni. Rețeaua conducătorilor a fost destrămată, dar demnitarii locali și prădătorii societății pe care aceștia îi ținuseră la distanță s-au grăbit să le ia locul. Cultele religioase – cum au fost preoții budiști din Burma –, contrabanda, pirateria și vânătoarea de sclavi (ca în Africa de Est) au devenit baza unei noi ordini sociale. O ordine descentralizată, în comparație cu vechiul regim. O ordine deseori mult mai xenofobă și mai violentă. Europenii se vedeau de-acum confruntați cu un alt tip de rezistență care le-a întărit convingerea că majoritatea lumii afro-asiatice este periculoasă și barbară. În ultimă instanță, această lume s-a dovedit a fi prea divizată și instabilă pentru a ține piept controlului din ce în ce mai strâns pe care europenii îl exercitau asupra rutelor, legăturilor și conexiunilor ce uneau regiunile și orașele ori pentru a incomoda coalițiile locale care dictau libertatea de mișcare și le permiteau europenilor să construiască. Rezistența strict locală a fost învinsă pas cu pas și, acolo unde s-a putut, a fost lăsată să putrezească la marginea coloniei.

Treptat, scopul final al acestui „joc“ a devenit evident. În ce privește Afro-Asia, acest scop s-a făcut vizibil abia după 1880 sau chiar după 1900. Între timp, în toate locurile unde europenii nu reușiseră încă să destabilizeze rețeaua locală și să-și instaleze propriii oameni, perspectivele ridicării unui imperiu nu erau deloc promițătoare. Potrivit filosofului și exploratorului Winwood Reade, în Africa de Vest, un imperiu musulman avea mai mulți sorți de izbândă decât o conducere europeană. „Dacă turcii ar fi izgoniți din Europa“, scria el, „ei ar putea deveni împărați ai Africii, ceea ce ar fi o binecuvântare pentru interesele civilizației.“[61] Ofițerul de marină care a explorat fluviul Mekong a scris cu amărăciune despre „indiferența profundă“ a publicului francez legată de proiectarea imperiului revelată de el.[62] Atâta vreme cât nu existau șanse de victorie rapidă sau nu primeau sprijinul local pentru o guvernare permanentă, guvernele europene nu păreau atrase de ideea de a duce nesfârșite lupte indigene cu niște dușmani alunecoși. Tot ce puteau face era să autorizeze înaintarea pe porțiuni dinspre capetele de pod întemeiate și să-și încerce norocul prin atacuri fulgerătoare. Dar în mare parte din Afro-Asia, guvernele europene s-au resemnat în fața supraviețuirii marilor state indigene și au fost nevoite să tolereze rezistența celor mai mici.

Marea excepție a fost India, poate cel mai remarcabil exemplu de imperialism din istoria modernă. În 1820, britanicii erau deja puterea dominantă pe subcontinent. În 1856, în ajunul Rebeliunii, aceștia cuceriseră regiunile Sind și Punjab și anexaseră Awadh. Păreau hotărâți să preia controlul direct asupra tuturor regiunilor din India, inclusiv asupra statelor ai căror suverani recunoscuseră dominația britanică. Cu toate acestea, cucerirea Indiei n-a fost nici ușoară, nici lipsită de controverse. A fost un obiectiv urmărit cu costuri uriașe într-o epocă de criză provocată parțial de povara taxelor asupra noilor colonii. A fost un demers pe care Londra nu l-a agreat, având în vedere riscul falimentării Companiei Indiilor de Est (încă întruchiparea puterii britanice în India) și temerile privind o nouă criză parlamentară de proporțiile celei din anii 1780. Tensiunile provocate în societatea indiană au izbucnit în cele din urmă în Marea Revoltă din 1857. Radicalii britanici erau vădit incomodați de India, pe care o considerau un obstacol absolut ce compromitea politica Marii Britanii și părea sigur că-i va atrage pe englezi într-un șir nesfârșit de războaie în Asia.

Cu toate acestea, în ciuda tuturor obiecțiilor, elanul expansionist rareori s-a clătinat. Londra protesta nemulțumită, dar nu îndrăznea să-i dezaprobe pe proconsulii exaltați. După înăbușirea revoltei și discreditarea Companiei, guvernul britanic și-a asumat rolul de suzeran al Indiei. Această disponibilitate a fost cu atât mai surprinzătoare cu cât povara strategică a apărării Indiei împotriva dușmanilor din nord și vest devenise o obsesie majoră pentru diplomația britanică. Situația a fost agravată de reorganizarea militară necesară după revoltă. Sub deviza „niciodată“, în jur de 70 000 de soldați britanici urmau să fie staționați permanent în India: un soldat englez la doi indieni. Vorbim de mai mult de o treime din armata britanică – un efectiv de trei ori mai mare decât garnizoana de dinainte de revoltă, ceea ce a atras o presiune colosală asupra defensivei din restul imperiului. Aici intervin două întrebări. De ce a fost India cucerită mai devreme și de o manieră totală comparativ cu orice altă parte din Afro-Asia? Și de ce au fost britanicii atât de dispuși să-și asume riscurile și costurile imense ale acestei ocupații?

Pentru a răspunde la prima întrebare, e nevoie să privim în urmă la dubla revoluție din India și la momentul în care puterea britanică a fost instaurată prima oară pe cursul inferior al fluviul Gange. În timpul acelei duble revoluții, mogulii, conducătorii oficiali ai Indiei Centrale și de Nord, au fost

zdrobiți în urma unei invazii conduse de Nadir Șah, echivalentul iranian al lui Napoleon, și apoi de legatarul său afghan, Ahmad Shah Durrani. Aproape simultan, regiunile maritime – cea mai mare parte a economiei dinamice a industriei textile din Bengal – au devenit mult mai dependente de comerțul extern și din ce în ce mai ostile comercianților străini. Când Compania Indiilor de Est l-a înlăturat pe nababul Bengalului Siraj ud-Daulah cu ajutorul aliaților locali și a instalat o marionetă la conducere, a înțeles că vechea conducere imperială de la Delhi era în pragul colapsului. La începutul anilor 1800, Compania a forțat pătrunderea pe cursul superior al Gangelui, a ocupat orașul Delhi și i-a transformat pe moguli într-o dinastie de marionete. Slujbașii Companiei, așa cum erau numiți oficialii săi, au avut mult de câștigat în plan personal din extinderea puterii acesteia, deoarece controlul asupra comerțului a creat un flux de taxe și noi locuri de muncă datorită dezvoltării sistemului birocratic. Compania a zdrobit orice conducător care îi amenința interesele. Curând, a devenit normal ca acest triumf să fie atribuit afirmării voinței britanice asupra haosului și letargiei indienilor. În realitate, la baza puterii britanice nu au stat nicidecum înapoierea și indolența Indiei, ci deschiderea și disponibilitatea din subcontinent și sistemul său financiar și comercial sofisticat.

Deschiderea Indiei a ajutat Marea Britanie în nenumărate feluri. Această deschidere a fost de fapt una din cauzele dublei revoluții. Spre deosebire de China, în India nu exista un Mare Zid care să împiedice accesul dinspre Asia Centrală către câmpiile din Hindustan. Accesul comercianților străini nu era restricționat doar la porturile din Guangzhou. Pentru europeni era mult mai simplu să adune date despre India decât despre China. Comercianții europeni negociau mai ușor cu omologii lor indieni. Economia comercială a Indiei – nucleul comerțului mondial cu textile în secolul al XVIII-lea – era mult mai orientată către exterior decât cea a Chinei, iar bancherii și comercianții indieni erau mult mai autonomi. În India maritimă, britanicii au găsit state comerciale, și nu o birocrație ostilă care răspundea doar în fața unui împărat aflat departe. Când interesele lor erau amenințate, englezii puteau negocia mai ușor cu supușii nemulțumiți ai conducătorilor maritimi. Rezervele lor limitate de forță organizată au fost suplinite prin investiții generoase în localnicii pentru care Compania era deosebit de valoroasă.

Chiar și-așa, ușurința cu care britanicii au invadat interiorul subcontinentului e greu de înțeles. Aici, ei au putut exploata alte trei avantaje ale „modernității“ timpurii a Indiei. Primul ar fi acela că India era deja conectată la un sistem de credite care modifica echilibrul pe cuprinsul întregului subcontinent. Pe parcursul nenumăratelor războaie, britanicii și-au combinat profiturile obținute din comerț cu serviciile financiare ale bancherilor din India pentru a supraviețui întârzierilor provocate de înfrângerile militare și inamicilor lor.[63] Al doilea avantaj au fost veniturile obținute din sistemul foarte vechi al impozitelor pe proprietate – „taxa funciară“ – mai ales în Bengal, cea mai prosperă regiune. În felul acesta se puteau plăti soldele armatei și se puteau aloca noile profituri pentru finanțarea altor războaie. Avem de-a face cu un colonialism autopropulsat care nu s-ar fi putut susține în regiunile mai puțin dezvoltate din Afro-Asia sau în economiile nemonetizate în care sistemul de taxe nu funcționa. Al treilea avantaj a fost posibilitatea Companiei de a recruta (și de a remunera) o armată profesionistă de *sepoy* loiali plătitorilor străini, în condițiile în care în zonele de șes din India apăruseră castele profesionale și armatele de mercenari (care contrastau cu clanurile supuse și taxele feudale). În 1835, armata Bengalului număra 64 de regimente de „infanterie indigenă“, iar armatele indiene ale Companiei erau mult mai mari decât toată armata britanică, din țară și din străinătate.[64] Cu ajutorul acestei armate permanente, Compania putea învinge majoritatea rivalilor.

În felul acesta, India i-a oferit invadatorului european resursele necesare care puteau fi îndreptate spre sarcina cuceririi.[65] Compania și-a creat, uimitor de devreme, propria „zonă de securitate“ și și-a asigurat puterea la nivel local, concurând cu rivalii indieni prin mijloace indigene. Totodată, a folosit fluiditatea societății indiene în propriul avantaj. India de Vest era deschisă de mult elitelor comerciale străine, în special comunităților Parsi originare din Iran și care ajunseseră să domine orașul portuar Bombay. Erau parteneri „firești“ ai Companiei. În Bengal a apărut foarte repede o nouă elită hindusă, a „cetățenilor respectabili“ (*bhadralok*) care au înlocuit vechea gardă musulmană și din rândurile căreia s-a ridicat o clasă de colaboratori educați, de care puterea (*raj*) Companiei depindea. Cu astfel de aliați, Compania putea organiza rețelele locale de care avea nevoie pentru a sugruma – și pentru a sufoca, în ultimă instanță – comerțul și profiturile oricărui rival indian. Efectul a fost mutarea balanței costurilor și a riscurilor

departe de Marea Britanie, care era cesionarul suprem al imperiului indian, și apoi mai departe în direcția unei structuri politice hibride „anglo-hinduse“ care a luat naștere la început în „capul de pod“ al Bengalului. Anglo-India, nu Marea Britanie, a fost cea care a finanțat războaiele de cucerire. Când guvernul de la Londra a trimis trupe de intervenție, Compania a plătit soldele militarilor – și acesta este unul din motivele pentru care Westminsterul a închis ochii în fața acestor acțiuni, mai mult decât a făcut-o în cazul trupelor infinit mai restrânse trimise în coloniile sărace din Noua Zeelandă și Africa de Sud.

Proporțiile și veniturile Companiei au atras și alte consecințe. Încă de la început a fost un „pământ al făgăduinței“ pentru britanicii (în special din Scoția) care aveau șansa de a fi numiți în serviciul comercial și civil sau ca ofițeri în armata Companiei. În 1830, acești bărbați și familiile lor reprezentau un profit reinvestit în ascensiunea Companiei. Scrierile și memoriile lor au format baza mitului anglo-hindus în care obediența Indiei față de puterea britanică a devenit motivul principal. Dar cel mai remarcabil e faptul că spectacolul dramatic al cuceririi Indiei, desființat cândva de Edmund Burke, era acum legitimat de utilitariști și de liberali drept cel mai bun exemplu de reformă rațională. Rămășițele de ignoranță și de superstiții au fost măturate de modernitate. India reprezenta un proiect, nu un act de abuz. Doi dintre cei mai importanți scriitori de la jumătatea epocii victoriene s-au arătat dornici să facă cunoscut acest curent. Amândoi fuseseră plătiți de Companie. Istoricul T.B. Macaulay fusese membru în guvernul indian al Companiei. Eseurile sale despre Clive (1840) și Warren Hastings (1841) îi descriau pe aceștia ca pe niște făuritori de imperii progresiști, în buna tradiție a Romei. John Stuart Mill, profetul individualismului liberal, a lucrat ca oficial al sucursalei din Londra a Companiei. În lucrarea sa *Despre guvernarea reprezentativ*ă (1861) a apărat conducerea britanică pe care o descria ca fiind singura cale de progres social.

Aceste influențe vin să explice de ce a tolerat Londra politica imperialistă a Companiei. Poate la fel de edificator a fost și faptul că în anii 1840 India devenise un atu important pentru un imperiu comercial. Până în 1850, aproape 12 000 de britanici trăiau în marile orașe portuare Calcutta și Bombay.[66] După 1830, exporturile britanice în India le-au depășit semnificativ pe cele către Indiile Britanice de Vest, fosta nestemată a

comerțului imperial. Soldații indieni erau antrenați să asedieze porturile din China și să apere comerțul britanic din Asia de Sud-Est. Pe măsură ce tezaurul creștea, a fost ușor pentru cei responsabili să uite de bunăstarea „gâștei cu ouă de aur“. Dar, în 1857, tensiunile acumulate din cauza ritmului amețitor în care se ridica imperiul au izbucnit într-o mare revoltă.

Revolta a început printre soldații indieni (*sepoy*) din Meerut, la aproximativ 65 de kilometri nord-est de Delhi, iar motivul a fost folosirea muniției unse cu grăsime animală. În spatele acestei răzmerițe fierbea o mare conspirație printre ofițerii indieni ai armatei din Bengal. Soldele mici, pregătirea proastă a ofițerilor albi, reducerea oportunităților de jaf și un profund resentiment față de micșorarea corpului de ofițeri din castele superioare prin recrutarea de militari din caste inferioare i-a adus pe aceștia în pragul unei rebeliuni. Scopul lor a fost răsturnarea guvernării britanice și reluarea posturilor sub conducători indieni.[67] Dar revolta s-a extins cu o viteză uimitoare, pentru că o masă mult mai mare de nemulțumiți și-a extras seva din colapsul aparent al puterii militare britanice. Revolta generală a avut la bază trei mari nemulțumiri. În rândurile elitei musulmane a vechiului teritoriu mogul, diminuarea treptată a prestigiului împăratului mogul – o marionetă începând din 1803 – a fost înțeleasă ca o amenințare asupra islamului indian, iar Revolta a fost în parte o reacție a musulmanilor față de suzeranii necredincioși. Când rebelii au intrat mărșăluind în Delhi, în mai 1857, ei au promis renașterea puterii mogule. Apoi un număr mare de magnați regionali au văzut implozia bruscă a controlului britanic din valea Gangelui ca pe o șansă de a recâștiga puterea pierdută sau pe care riscau s-o piardă din cauza controlului înăsprit al Companiei. Aspectul acesta devenise o realitate în Awadh, anexat de Companie cu un an înainte, și printre conducătorii autohtoni din podișurile Indiei Centrale. În Kanpur, puterea a fost preluată de Nana Sahib, care visa la restaurarea Confederației Maratha distruse de Companie în 1818. În sfârșit, povara taxelor funciare impuse de Companie și eforturile acesteia de a reglementa drepturile și titlurile de proprietate funcționa în beneficiul unor interese locale, dar în detrimentul altora. Rezultatul a fost o revoltă agrară inconsistentă și imprevizibilă. De-a lungul unei mari întinderi teritoriale din nordul Indiei, aceste trei elemente au dat naștere unui front anticolonial haotic, profund dezorganizat.

Imperiul Britanic se confrunta acum cu o situație critică. Compania s-a angajat într-un lung și costisitor război de recuceriri, devenit și mai complicat din cauza amenințărilor externe și a criticilor furibunde ale politicienilor de la Londra. Revolta amenința să se extindă și în celelalte state princiare, ale căror forțe militare s-au răsculat împotriva ofițerilor europeni. În realitate, cu toate că Revolta s-a prelungit până în 1859 în zonele periferice de deal și pădure, în mai puțin de un an era înăbușită în inima teritoriului indian.

În iulie 1858, regiunea Awadh a fost recucerită. În luna aprilie a aceluiași an au fost mobilizați 90 000 de soldați și cam tot atâția indieni devotați împotriva forțelor rebele care numărau 60 000 de oameni.[68] În ciuda proporțiilor Revoltei, rebelii au întâmpinat patru mari dezavantaje. În primul rând, mișcarea s-a limitat la teritoriul de nord al Indiei: în ciuda semnalelor alarmante, nu s-a extins în Bengal, Bombay sau Madras, nucleul stăpânirii britanice. Britanicii puteau recruta trupe și se puteau aproviziona din aceste zone „loiale“ și puteau cere ajutor și guvernului de la Londra. În al doilea rând, englezii țineau cu dinții de câteva avanposturi vitale din zona rebelă, inclusiv Agra și Benares (azi, Varanasi) și au menținut controlul asupra noii lor provincii Punjab (și unde au primit avertismentele prin telegraf exact la timp). Punjab era o zonă strategică. De aici a pornit armata (în principal indieni) care a recucerit Delhi în septembrie 1857 și a distrus astfel singura motivație viabilă a unității rebelilor. În al treilea rând, odată ce britanicii au revenit în forță, dezbinarea rebelilor și lipsa unui țel și a unei ideologii comune și a unei conduceri unitare au dus la înfrângerea rezistenței din toate districtele unul după altul. În al patrulea rând, rebelii au avut prea puțin timp la dispoziție să dezafecteze rețeaua Companiei și să o înlocuiască cu a lor, înaintea contraatacului britanic. Renașterea unui stat neomogul în nordul Indiei nu mai era posibilă: guvernele rebele de la Delhi și Lucknow nici măcar nu puteau plăti soldele soldaților. Cu toate că multe figuri notabile ale Indiei s-au declarat de partea rebelilor când britanicii au dispărut, și-au dat seama că aveau prea mult de pierdut odată cu revenirea britanicilor. Agresivitatea nemiloasă a revenirii trupelor britanice, manifestată prin asedierea orașului Delhi și expulzarea tuturor musulmanilor, nu a lăsat loc pentru nici un fel de compromis politic.[69]

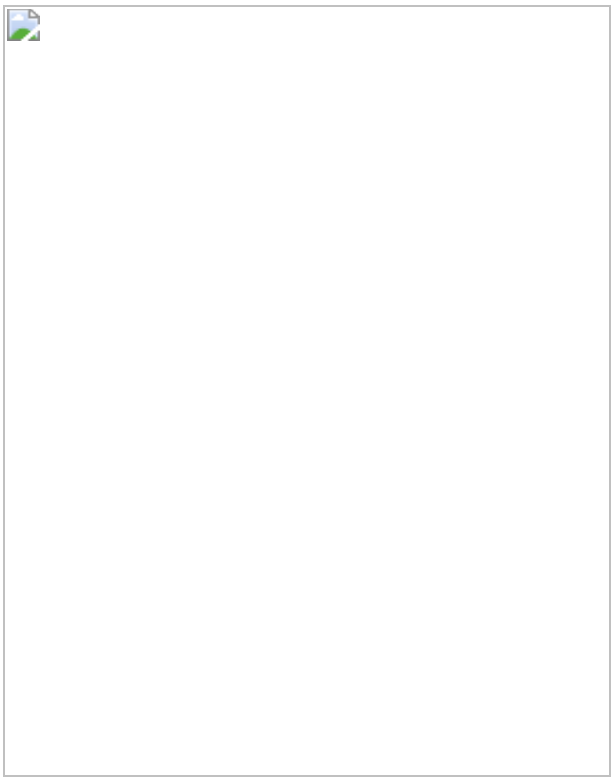

Șocul Revoltei a influențat, de bună seamă, perspectiva britanicilor asupra Imperiului Indian. Au fost luați complet prin surprindere. Rebeliunea s-a propagat ca un șoc electric. Sute de albi au fost uciși, inclusiv femei și copii (peste 200 în masacrul de la Kanpur). În ciuda nenumăratelor dovezi de loialitate și de umanitate din partea indienilor, relațiile anglo-hinduse au fost inevitabil marcate de neîncredere. Rasismul a început să se manifeste virulent. Mulți britanici erau convinși că Revolta fusese rezultatul unei conspirații musulmane: „Infanteriștii indieni sunt doar niște unelte în mâinile musulmanilor“.[70] Lumea era convinsă că guvernarea britanică se exercita cu sabia.[71] Mult timp după aceea, imaginația demnitarilor a fost tulburată de temerile privind o eventuală răzmeriță. Guvernarea britanică a devenit mai precaută și mai conservatoare. Povara imperială a apărării Indiei împotriva atacurilor interne și externe atârna din ce în ce mai greu. Au existat totuși și unele compensații importante. După 1860, odată cu extinderea căilor ferate, India a început să se dezvolte accelerat ca sursă de materie primă și ca principală piață pentru cele mai mari exporturi britanice – și anume materiale textile din bumbac. Chiar dacă povara întreținerii garnizoanelor din India era uriașă, contribuabilul englez nu plătea nici un sfanț pentru asta. După 1860, două treimi din armatele

permanente ale Imperiului Britanic (un total de 330 000 de soldați britanici și indieni) au fost în întreținerea Indiei, iar forțele din India au putut fi folosite pretutindeni, din Malta în Shanghai. Pe măsură ce distanța dintre Africa și Asia creștea, mai ales după 1880, valoarea geopolitică și economică a Indiei a devenit o axiomă a politicii Marii Britanii. Un imperiu incert devenise indispensabil.

CURSA CONTRACRONOMETRU

Evenimentele din India au fost un avertisment, dacă mai era nevoie, legat de ce avea să se întâmple în Eurasia și Africa din momentul sosirii europenilor în zonă, dotați cu noi arme – comerciale, culturale și militare. Mai mult sau mai puțin conștient, demnitarii și elitele din Afro-Asia s-au pomenit în mijlocul unei curse contracronometru. Au fost nevoiți să găsească modalități de a-și reclădi statele aflate în derivă, de a consolida sentimentul de coeziune culturală, de a încuraja comerțul și de a percepe mai multe taxe. Toate acestea trebuiau reglementate urgent. Și mereu se loveau de aceeași dilemă. Dacă ar fi încercat să se „autoconsolideze" prin metode „europene" – armate, sistem birocratic, școli și tehnologie de tip european – ar fi riscat enorm. Unitatea socială pe care doreau cu disperare s-o obțină s-ar fi putut risipi în dispute cu vechii cerberi ai culturii: profesori, clerici, oameni de litere și învățați. Nevoia de unitate politică i-ar fi putut ofensa pe cei de la putere care beneficiau de autonomie locală. Noi reglementări comerciale i-ar fi iritat pe comercianți și pe clienții acestora. Dacă ar fi permis mai multor europeni pătrunderea pe teritoriul lor, fie că erau negustori, consilieri sau experți, ar fi fost acuzați de slăbiciune sau chiar de trădare. Pe de altă parte, nu aveau siguranța că acești „invadatori autorizați" nu le vor face rău sau nu vor fi o sursă de tulburări. Însă dacă i-ar fi exclus total, proiectul de autoconsolidare ar fi rămas fără „combustibil". Ba chiar ar fi fost posibil un eventual atac care i-ar fi prins nepregătiți, ceea ce ar fi provocat o catastrofă. Astfel încât au făcut față unei curse duble: o cursă de autoconsolidare înainte de sosirea în forță a europenilor și o cursă pentru o „reformă" înainte ca disensiunile interne să spulbere orice șansă de reușită.

Dintre toate statele eurasiatice de dincolo de granița europeană, China, în special, și Japonia au fost dintotdeauna cele mai bogate, cele mai puternice

și mai greu accesibile europenilor. Până în anii 1830 au părut aproape invulnerabile în fața atacurilor europene. În 1840 acea veche imunitate dispăruse în cazul Chinei și era pe ducă în Japonia. Ambele state se aflau sub o presiune tot mai mare din partea europenilor. Marea Britanie, Rusia și Statele Unite s-au plasat în fruntea plutonului. Au pretins acces liber în porturile est-asiatice, libertatea de a face comerț cu negustori chinezi și cu cei niponi, precum și lichidarea protocoalelor diplomatice care stipulau că vesticii aveau un statut de barbari, inferiori din punct de vedere cultural și politic Regatului de Mijloc și Japoniei. Aceste pretenții au fost exprimate prin demonstrații de forță și intervenții militare, prin pretențiile marinei britanice asupra anumitor teritorii – de coastă sau mai puțin însemnate (dar nu total lipsite de importanță) – și prin pretențiile rușilor asupra unor teritorii mai vaste. Deloc surprinzător, această repoziționare internațională traumatizantă a avut consecințe politice, culturale și economice ample în China și în Japonia. Până în 1880, ambele statele trecuseră printr-o serie de transformări interne care au fost prezentate drept „restaurări“ de către legiuitori: „Societatea pentru Restaurare“ (Tongzhi) în China și „Guvernul luminat“ (Meiji) în Japonia.[72] Ambele au fost rezultatul convergenței dintre presiunea internă și amenințarea externă. Dar, așa cum vom vedea în cele ce urmează, traiectoriile lor au fost diferite, ca și nivelul transformărilor promise.

China a fost prima care a simțit greutatea nemulțumirii europenilor. Vechiul sistem al cantoanelor din comerțul Chinei cu Europa s-a descompus. Datorită acestui sistem, orașul Guangzhou era singurul port în care comerțul – de altfel strict reglementat de Breasla negustorilor chinezi („Hong“) – era legal. Europenilor (cărora li s-a dat voie să-și păstreze depozitele – „fabricile“ – de pe cheu) li s-a interzis să locuiască în permanență în oraș, așadar se mutau în Macao după ce se încheiau schimburile comerciale. Sfârșitul monopolului britanic al Companiei Indiilor de Est în 1833 și creșterea rapidă a numărului de comercianți britanici „independenți“ care se ocupau cu comercializarea opiului – aproape singura marfă pe care chinezii o acceptau în schimbul ceaiului, în afară de argint – au atras după sine o criză. Autoritățile chineze, alarmate de importurile masive de opiu și de valoarea plăților în lingouri de argint (principala monedă de schimb în China), dar și de încălcarea regulii potrivit căreia toate schimburile comerciale externe trebuiau să treacă prin

Guangzhou, au încercat să reinstituie controlul, alungându-l pe oficialul britanic trimis să supravegheze comerțul și confiscând opiul de contrabandă. Vâlva creată la Londra a determinat o acțiune militară. În februarie 1841, Marina Regală a ajuns aproape de Guangzhou, flota chineză a fost distrusă și forțele britanice au invadat orașul. Dat fiind că chinezii au ezitat să riposteze, alte trupe au forțat intrarea în delta fluviului Yangtze, au ocupat Shanghaiul, au decimat armata Qing și au închis accesul pe fluviu și pe Marele Canal (principala arteră a comerțului intern din China). În august 1842, britanicii au ajuns la Nanjing, capitala imperială de sud, și s-au pregătit să atace orașul. Împăratul a capitulat și primul „tratat inechitabil“ a fost semnat.[73]

Sub Tratatul de la Nanjing din 1842, s-au deschis cinci porturi comerciale pentru comerțul cu Occidentul, Hong Kongul a fost cedat britanicilor, europenii și-au numit consuli în porturile deschise, iar vechiul sistem al cantoanelor a fost înlocuit cu sistemul de comerț liber. Una din clauzele tratatului stipula că importurile din străinătate nu vor fi taxate cu mai mult de 5%. S-a produs o răsturnare cutremurătoare a vechilor clauze pe baza cărora China făcuse comerț cu Vestul. Dar, în această etapă, această răsturnare de situație nu a avut un impact prea mare. Oricât de iritant era tratatul pentru autoritățile chineze, avea și unele avantaje. Străinii erau ținuți departe de Pekin, nu puteau călători în voie și, dat fiind sistemul de jurisdicție consulară, urmau să fie separați de populația chineză din punct de vedere administrativ.[74] Pentru un imperiu agrar uriaș, prezența barbarilor pe coastele îndepărtate era o pacoste ce trebuia neutralizată cu multă diplomație.

Însă tratatul nu a pus capăt problemelor. Au urmat permanente fricțiuni între chinezi și europeni. În 1854, englezii cereau revizuirea tratatului, deschiderea mai multor porturi și acordarea permisiunii pentru europeni de a se mișca liber în interiorul Chinei și de a-și diversifica obiectul negoțului. În 1856, incidentul *Arrow* – când chinezii au confiscat o corabie, se pare sub pavilion britanic – a devenit pretextul pentru o nouă rundă de acțiuni militare. Chinezii au tărăgănat intrarea în vigoare a noului tratat semnat în 1858; drept urmare, o expediție anglo-franceză a debarcat la Tianjin și a ajuns până la Pekin unde, într-un act de răzbunare, a incendiat palatul de vară al împăratului. Cel de-al doilea tratat de înțelegere, Convenția de la Pekin, a avut ca rezultat deschiderea mai multor porturi, până la Tianjin și

pe cursul superior al fluviului Yangtze, și le-a acordat europenilor, inclusiv misionarilor, dreptul de a circula liber în interiorul Chinei. Mitul superiorității politice a Chinei a fost compromis când împăratul a fost obligat să le permită diplomaților europeni să locuiască la Pekin. China fusese integrată cu forța în sistemul internațional al europenilor, pe baza unor clauze umilitoare și în calitate de putere de rangul doi.

Aceste evenimente uluitoare necesitau o explicație din punctul de vedere al administratorilor chinezi și al învățaților (demnitarii Chinei erau aleși din rândurile celor mai capabili cărturari clasici). Concluziile lor au fost clare. Metodele lor dăduseră greș: era nevoie urgent de o reformă. Trebuiau găsite noi modalități de a negocia cu barbarii. Cunoștințele din Occident trebuiau traduse și răspândite fără încetare. Transporturile și comunicațiile trebuiau neapărat îmbunătățite. Dar, mai presus de orice, China trebuia să achiziționeze cele mai moderne arme pentru a preveni atacurile Vestului asupra punctelor vitale ale imperiului. „Am fost umiliți peste măsură de [către Rusia, America, Franța și Anglia]“, se lamenta cărturarul reformator Feng Kuei-fen (1809–1874), „nu din pricina climei, a solului sau a resurselor inferioare, ci din cauza unui popor cu adevărat inferior… Ce îi face pe ei [pe vestici], care sunt mici, atât de puternici? De ce noi suntem mari și atât de slabi?“[75] La vremea la care Feng scria aceste rânduri, imperiul căzuse pradă unei crize interne care se anunța mult mai periculoasă decât intervențiile coercitive punctuale ale europenilor. În anii 1850 și 1860, suprafețe vaste din China Centrală și de Sud, adică unele din cele mai bogate și mai fertile regiuni, se aflau sub controlul rebelilor, comerțul era paralizat, taxele cuvenite Curții imperiale fuseseră tăiate; totul prevestea prăbușirea „mandatului ceresc“, sursa legitimității dinastice.

Revolta din Taiping a fost cea mai gravă dintre revoltele care au urmat. A început în sud-vestul Chinei ca urmare a previziunilor unui profet bătrân, al cărui discurs combina elemente de educație creștină, învățate de la misionari, cu protestele înverșunate ale țăranilor oprimați de neajunsurile economice. Hung Hsiu Chuan se considera fratele mai mic al lui Iisus Hristos și, în 1851, a proclamat o nouă dinastie, Taiping Tianguo, sau Regatul Ceresc al Păcii Supreme, al cărui rege divin era chiar el. Cu o rapiditate incredibilă, mișcarea sa a mobilizat o armată de țărani, recrutați din garnizoanele izolate ale guvernului Qing, care au năvălit în inima imperiului pe valea fluviului Yangtze. La începutul lui 1853 au capturat

orașul Nanjing. Obiectivul lui Hung a fost instaurarea propriei dinastii. În 1858 trupele sale au ajuns la Tianjin și erau gata să cucerească trofeul suprem, capitala imperială. Acesta a fost punctul culminant. De acolo, armata sa a fost împinsă încet în valea fluviului Yangtze și a fost în ultimă instanță biruită în 1864, când Hung a murit, iar trupele imperiale au preluat controlul asupra Nanjingului.[76]

Revolta Taiping, marea rebeliune Nien care s-a extins pe o mare parte a teritoriului la nord de Yangtze și a durat până în 1868,[77] și revolta musulmanilor din vest (1862–1873) au fost simptomatice pentru o criză majoră în ordinea politică, socială și economică. E posibil ca această criză să-și fi avut rădăcinile în starea critică a economiei agrare care a trecut printr-o serie de nenorociri după 1830. În secolul al XVIII-lea, China atinsese niveluri remarcabile ale producției agricole. Desțelenirea suprafețelor arabile, activitatea susținută din vechile ferme au contribuit la menținerea rezervelor de alimente la un nivel echilibrat în condițiile în care populația ajunsese la circa 430 milioane de locuitori în 1850. Comercializarea și dezvoltarea comerțului intern au ajutat fermierii să sporească producția prin specializare și schimburi. Rezervele de argint în continuă creștere (ca urmare a extinderii comerțului extern) au uns rotițele acestei economii preindustriale prospere cu un flux de capital.[78] Cu toate acestea, înainte de 1850 aceste surse de expansiune economică erau secătuite. Argintul a început să fie folosit masiv la extern, în timp ce importurile de opiu au crescut[79] – se presupune că jumătate din rezerva de argint acumulată începând cu 1700 a fost irosită în doar câțiva ani după 1820.[80] Reducerea drastică a rezervei de lichidități a dus la scăderea prețurilor și la declinul comerțului. Noile suprafețe agricole nu mai erau suficiente pentru cererile populației. Efortul de a exploata la maximum vechile terenuri a eșuat și a declanșat o reacție ecologică, cu despăduriri, eroziune a solului, colmatarea râurilor și scăderea fertilității solului. În China Centrală și de Nord, modificarea cursului Fluviului Galben din 1855 a provocat un dezastru ecologic de proporții. Pe fundalul acestor probleme s-au declanșat tensiunile sociale: între agenții fiscali și datornici, între moșieri și arendași, între localnici și cei nou-veniți din regiunile în care prosperitatea din trecut atrăsese locuitori din alte părți, între minoritățile etnice și religioase, pe de o parte, și majoritatea Han care umpluse teritoriile de vest în mișcarea de colonizare din secolul anterior, de cealaltă parte.

Guvernanții care se străduiau să mențină ordinea, să strângă taxele funciare, să întrețină căile fluviale și să gestioneze rezervele de cereale se confruntau acum cu opoziția crescândă a populației nemulțumite.

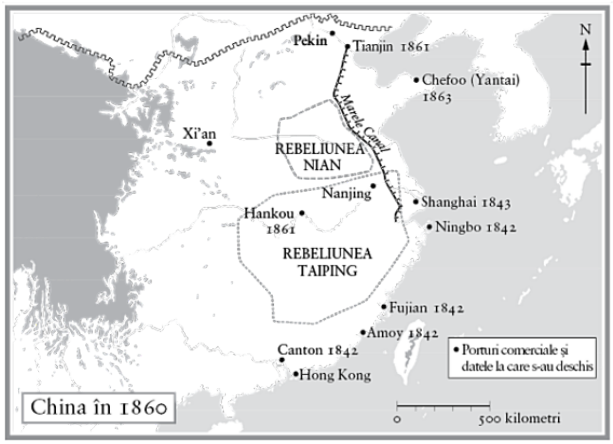

Autoritatea și prestigiul demnitarilor fuseseră deja subminate de „privatizările“ din era expansiunii comerciale, când comercianții autorizați dobândiseră mai mult control asupra colectării taxelor, conservării apelor și asupra sistemului de tribut în natură – iar această schimbare a fost rapid legată de creșterea corupției birocraților. Nu întâmplător manifestul Taiping a revendicat, printre altele, mai mult pământ pentru țărani și întoarcerea la o viață mai cumpătată și mai autonomă și a condamnat consumul de opiu – o poziție care a atras ostilitatea și furia negustorilor occidentali și a guvernelor acestora.

În 1860, demnitarii din rândurile nobililor învățați care guvernaseră China în timpul Imperiului Qing se aflau în fața unui dezastru. Prestigiul acestora și încrederea în sine au fost spulberate de pretențiile britanicilor, francezilor, americanilor și rușilor (care au anexat vastul bazin al fluviului Amur din apropierea Pekinului prin Tratatul de la Aigun din 1858). Autoritatea lor pe plan intern și fondul de taxe care susținea întreaga structură a guvernării imperiale au făcut implozie pe măsură ce revolta s-a extins în toate cele 18 provincii ale Chinei propriu-zise, precum și în provinciile exterioare. În aceste condiții extreme, reușitele lor au fost de-a dreptul remarcabile. Noi generali ca Tseng Kuo-fan (1811–1872) și Li Hung Chang (1823–1901) au izolat, au înăbușit și au reprimat în cele din urmă marile rebeliuni. Apoi au organizat noile armate din provincii pe care le-au înzestrat cu armament din Occident. Au mobilizat nobilii din provincii care au condus aceste noi forțe regionale. Au impus noi taxe asupra comerțului intern și extern (prin Oficiul Vamal Maritim condus de vest-europeni). Pe măsură ce revoltele se stingeau, Tseng și Li au căutat noi căi de „autoconsolidare“ a Chinei. Au încurajat importul de cunoștințe științifice. Au fost construite două mari

arsenale pentru fabricarea de armament modern. Comercianții chinezi au fost încurajați cu subvenții și acordarea de monopoluri pentru a investi în noi afaceri, în special în construcții navale și minerit. A existat și o încercare, nereușită de altfel, de a cumpăra vapoare moderne din Occident, cu tot cu ofițerii aferenți. Aceste eforturi de „modernizare“ s-au reflectat, în zonele rurale din China, prin pregătirea terenurilor devastate de revolte, repararea căilor fluviale și reinstaurarea autorității demnitarilor nobili.[81]

Ce nu s-a obținut prin acest efort concertat (și nici nu avea să se obțină) a fost transformarea Chinei într-un stat modern după modelul vestic. Limitările „procesului de autoconsolidare“ inițiate de Tseng și Li au fost scoase la iveală într-un mod umilitor în august 1884, când navele de război franceze au pulverizat noua flotă, dar construită din cherestea, a Chinei în războiul pentru Vietnam.[82] Deși cooperarea între statele comerciale ar fi putut impulsiona întreprinderile industriale, mai era cale lungă până la industrializarea în masă a economiei. Situația era și mai grea din pricina crizei agrare și a transformărilor politice de la jumătatea secolului. Lipseau, de exemplu, perspectivele de a reconstrui China în jurul nucleului reprezentat de delta fluviului Yangtze, cea mai fertilă regiune și motorul economiei comerciale din secolul al XVIII-lea. Această regiune fusese grav afectată de Revolta Taiping și era prea vulnerabilă în cazul unei pătrunderi a vesticilor. S-ar fi putut chiar spune că adevărata prioritate era reinstaurarea autorității statului confucianist și a unui sistem de cumpătare și disciplină socială, nicidecum înlăturarea modelului confucianist.[83] Transformarea industrială nu avusese ecou în rândurile reformatorilor nobili erudiți, dar importanța organizării statale nu putea fi neglijată. De nevoie, reformele de la jumătatea secolului au determinat delegarea unor competențe considerabile către provincii și nobilimea din provincii. Programul de redresare din zonele agrare a contribuit la revigorarea unei unități nescrise între țărani și stăpânii din rândurile nobilimii învățate. Dar nobilimea era și mai strâns legată de imperiu prin înlocuirea progresivă a înalților demnitari Qing de către etnicii chinezi: având o elită mai unită, China se transforma treptat într-un stat chinez unitar – deși studiile mai recente sugerează că dominația elitei Qing a fost un subiect de mare controversă.[84] Poate că China nu a reușit să se ridice la nivelul producției industriale și de arme moderne a statelor europene, dar solidaritatea ei culturală și socială a fost întărită la timp pentru a face față anilor de criză de după 1890.

La rândul lor, statele europene au ratat transformarea Regatului de Mijloc într-o simplă periferie semicolonială. Porturile comerciale fuseseră construite pentru a servi drept capete de pod în economia Chinei, care să-i deschidă drumul către manufacturile din Vest, așa cum se întâmplase în India. Însă, cu toate că s-a înregistrat o creștere a comerțului extern (un beneficiu considerabil pentru economia rurală), negustorii chinezi au reușit să se opună intrării companiilor străine în economia internă. Străinii au fost obligați să negocieze cu vameșii chinezi prin intermediul unui mijlocitor, al unui comprador.[85] Pentru aceștia au existat opțiuni restrânse pe o piață extrem de competitivă și nesigură. Ritmul în care comercianții străini se perindau era uluitor. În anii 1870, toți dăduseră faliment sau făcuseră loc altora, mai puțin doi dintre ei, Jardine Matheson și Butterfield Swire.[86] În comparație cu India, China, cu o populație de două ori mai mare, era o piață mult mai mică și mult mai complicată, ajungând doar la jumătate din nivelul importurilor Indiei. Adevăratul test al independenței politice și economice a Chinei abia avea să urmeze.

În anii 1850 și 1860 existau toate premisele ca Japonia să aibă aceeași soartă precum China, poate într-o formă și mai drastică. De la începutul anilor 1800, deschiderea treptată a Pacificului de Nord a atras din ce în ce mai multe corăbii în apele din jurul Japoniei, din Rusia (al cărei „Est Sălbatic“ se afla la numai câteva sute de kilometri nord), din Marea Britanie și din Statele Unite. În 1853, shogunul Japoniei îl primea cu vizibilă neliniște pe comandorul american Perry, fiind nevoit să accepte faptul că epoca izolării (*sakoku*) începea să apună. Cinci ani mai târziu, prin „tratatele inechitabile“ din 1858, principalele puteri occidentale au primit aceleași privilegii de acces precum cele extorcate de la China în 1842. Străinii erau liberi să ancoreze și să facă comerț într-o serie de „porturi comerciale deschise“ (cel mai important fiind Yokohama, în apropiere de Tokyo), rămâneau sub protecția consulilor lor și nu erau sub jurisdicția Japoniei. Aici aveau să primească terenuri pentru birourile, depozitele și locuințele lor. Japoniei nu i s-a permis să perceapă taxe vamale, ci doar sume modeste, pentru încurajarea „comerțului liber“ și a răspândirii manufacturilor occidentale. Odată cu ieșirea din izolare, Japonia a devenit mult mai vulnerabilă în fața dominației occidentale decât vecina sa de pe continentul asiatic. Populația Japoniei număra circa 32 de milioane de locuitori, deci nu era nicidecum neglijabilă, conform normelor europene.

Principalele sale orașe au fost imediat expuse puterii maritime occidentale (Japonia nu avea flotă). Rușii invadaseră insula Sahalin (prima lor debarcare avusese loc în 1806) și amenințau insula Hokkaido, puțin populată, a doua insulă ca mărime din arhipelagul Japoniei. La începutul anilor 1860, sistemul politic din Japonia era în pragul colapsului din cauza unui război civil declanșat între shogunul Tokugawa și cei mai puternici vasali ai săi de la sud și vest.

Sosirea furtunoasă a puterilor euro-americane (un spectacol jenant menit să demonstreze coeziunea acestora în constrângerile aplicate Chinei după 1856) a coincis cu criza deosebit de gravă prin care trecea sistemul Tokugawa care guvernase Japonia de la începutul secolului al XVII-lea. Oficial, shogunul, ales întotdeauna din clanurile Tokugawa, mari și impresionante, acționa ca viceregе pe lângă împărat, care trăia într-o neputință demnă în palatul său din Kyoto, la câteva zile distanță de reședința guvernului din Edo. Practic, puterea shogunului se baza pe supunerea numeroaselor „domenii“ semiautonome (*hanate*) și a conducătorilor acestora ca vasali. *Hanatele* erau obligate să plătească tribut către un shogunat, *bakufu* (cuvânt care se traduce realmente prin cartier general mobil sau „sediul din cort“), iar elitele erau obligate să locuiască, alternativ, în marile complexe din Edo, ca niște prizonieri răsplătiți pentru bună purtare. Controlul shogunului se baza, în ultimă instanță, pe devotamentul clanurilor Tokugawa și pe sprijinul celorlalți vasali ereditari, împotriva clanurilor „externe“ (*tozama*).[88] Sistemul *bakuhan* își extrăgea, de asemenea, seva din etosul confucianist, care pătrunsese în casta samurailor și stătea la baza loialității acestora față de împărat, precum și din integrarea comercială extinsă care unea domeniile sub umbrela unei singure piețe concentrate în Osaka și Edo.

În anii 1820 și 1830, această *veche ordine* a intrat într-o etapă de maximă presiune. Principala cauză a fost, mai mult ca sigur, că producția agricolă își cam atinsese limitele de mediu. Defrișările și intensificarea culturilor nu-și mai găseau justificarea: terenurile agricole marginale erau extrem de vulnerabile la schimbările climatice.[89] Foametea din era Tenpō din anii 1830 a afectat întreaga Japonie, mai cu seamă nordul și estul insulelor. Conducătorii domeniilor au fost prinși ca într-o menghină între obligațiile față de Edo și cele locale, mai ales „stipendiile în orez“ datorate samurailor care avansaseră între timp la rangul de clasă birocratică. Pe mai multe

domenii mari, clasa conducătoare a luat măsuri drastice pentru a-și revigora solvabilitatea, respingând datoriile, atacând monopolurile, încurajând noi culturi și manufacturi și făcând stocuri de lingouri.[90] Aceste grupuri au arătat un interes sporit față de comerțul extern, mai ales în Satsuma (a cărei extremitate, parte din lanțul de insule Ryukyu, în direcția Taiwanului, era deja de multă vreme pe ruta comerțului cu China), dar și față de dobândirea sistematică a cunoștințelor „olandeze“ – adică a informațiilor despre Vest și civilizațiile de-acolo, care ajungeau la ei prin portul Deshima, punctul principal al comerțului olandez din golful Nagasaki. În același timp, domeniile principale din sud și vest, Choshu și Satsuma, erau conștiente de amenințarea intervenției occidentale la care erau cele mai expuse. Până în anii 1850, ambele domenii începuseră să achiziționeze arme de foc moderne, tunuri și vapoare cu aburi și experimentau de-acum, sporadic, tehnicile metalurgice din vest pentru fabricarea propriilor arme.

Aceste schimbări aveau să le așeze pe o traiectorie opusă guvernului *bakufu* din Edo. Echilibrul puterii din sistemul *bakuhan* începea să se clatine. Tratatele din 1858 și apelul shogunului la calm legat de presiunea externă au dezbinat și au slăbit puterea *bakufu* pe care au expus-o pretențiilor xenofobe de „închidere a granițelor țării“. Eforturile *bakufu* de reînarmare au fost temătoare și șovăielnice, dar, alimentat de teama că prestigiul său ideologic se va prăbuși, shogunul a împiedicat deschiderea completă spre Occident dorită de unii reformatori. Pe măsură ce prezența occidentalilor devenea din ce în ce mai amenințătoare, atmosfera politică era din ce în ce mai tulburată și violentă. Choshu și Satsuma au intrat în conflict cu Vestul în 1863–1864 și au simțit pe pielea lor puterea statelor vestice și au înțeles totodată care erau puncte lor vulnerabile. În următorii trei ani s-a înregistrat un declin rapid și se anunța un război civil, dat fiind că Choshu și Satsuma, cu aliații lor, au încercat să-l atragă pe împărat de partea lor împotriva guvernării Tokugawa. Guvernul a declarat război hanatului Choshu.[91] Între revendicările de autonomie ale hanatelor și hotărârea shogunului de a-și reafirma controlul nu s-a putut ajunge la nici un compromis. În 1866, clanurile conducătoare din sud-vestul Japoniei au stabilit o alianță împotriva shogunului. În ianuarie 1868, forțele Choshu-Satsuma, mai bine înarmate și mai bine conduse, au învins guvernul Tokugawa și l-au forțat pe shogun să abdice. Pentru evitarea unui vid de

putere și pentru a-și legitima propria revoltă, conducătorii rebelilor au proclamat restaurarea guvernării imperiale.

Până la acest moment, criza niponă a urmat un tipar destul de familiar. Contactul cu puterile din afară și farmecul seducător al comerțului și al tehnologiei acestora au clătinat convingerile politicienilor locali și i-au discreditat pe guvernanți. În lupta pentru supremație, vechiul regim s-a destrămat. S-a ivit un moment propice pentru intervenția străină care urmărea fie o anexare, fie un protectorat, fie mai multe „tratate inechitabile" oneroase. Japonia a fost salvată de la această soartă în parte de ezitarea puterilor vestice de a se amesteca într-un război civil[92] – poate pentru că nici una dintre aceste puteri nu putea anticipa consecințele –, dar și datorită rapidității și hotărârii demonstrate de noul regim în construirea unui stat modern.[93] Ritmul și proporțiile acestor schimbări au fost uluitoare. Carta de jurământ a împăratului (6 aprilie 1868) a promis o guvernare prin dezbateri publice (o promisiune îndelung amânată) și să dobândească cunoștințe din întreaga lume. Au fost create departamente guvernamentale după modelul occidental, inclusiv un birou al afacerilor externe. Vasalitatea a fost desființată, iar seniorii ereditari ai domeniilor au devenit guvernatori inamovibili. În 1871, *hanatele* au fost abolite și înlocuite cu „prefecturi". Conglomeratul feudal a devenit un stat unitar cu capitala unică la Tokyo, noua denumire a orașului Edo începând din 1869. În 1872, vechiul sistem de tribut a fost înlocuit cu o taxă funciară uniformă, plătibilă cu bani lichizi, iar în 1873 a fost introdus serviciul militar universal care a înlocuit samuraii și a desființat impozitele feudale. Samuraii au fost „pensionați", iar compensațiile le-au fost plătite în monede, nu în orez. A urmat, între 1870 și 1873, un val de reforme ce au vizat egalitatea prin lege, libertatea de a profesa, dreptul de a vinde pământ, chiar și adoptarea calendarului occidental și care au schimbat radical peisajul social din epoca Tokugawa. Etapele parcurse în acest sens încă dinainte de 1868 deschiseseră calea unei „modernități" de tip european. În această cursă contracronometru, japonezii au devenit campioni la sprint.

Apar două probleme. De ce a adoptat noul guvern o cale atât de radicală? Și cum a fost posibilă impunerea unei astfel de schimbări într-o societate profund conservatoare, ca să nu spunem de-a dreptul xenofobă? Inițial, planul rebelilor a fost de a înlocui shogunatul Tokugawa cu unul agreat de ei. În realitate, acest plan nu a fost posibil. Nici unul dintre clanurile rebele

nu a fost suficient de puternic pentru a-l înlocui de unul singur pe Tokugawa și orice tentativă ulterioară ar fi prelungit la nesfârșit războiul civil. Dizolvarea *hanatelor* a fost singura garanție a păcii politice. În al doilea rând, figurile centrale din alianța rebelilor continuau să creadă în „autoconsolidarea“ Japoniei împotriva Vestului. Acești seniori proveneau de pe domenii unde avantajele comerțului extern, ale cunoștințelor și metodelor aduse de străini erau larg recunoscute. Prioritară era ridicarea unei armate unitare potrivit modelului european. Pentru susținerea financiară a acestei armate, era nevoie de un sistem unic de impozitare și de venituri. În al treilea rând, din motive încă neelucidate, samuraii reformatori care au condus noul regim au pactizat cu clasa comercianților care revendicau încetarea reglementărilor severe ce restricționau viața și statutul economic. Numai că una era să lansezi o transformare atât de ambițioasă, alta era să o impui asupra scepticilor și a disidenților. În special casta samurailor (peste un milion de oameni) ar fi trebuit să reziste abolirii statutului său ereditar și a funcției sale militare. Țărănimea asupra căreia cădea povara taxelor crescute ar fi fost și mai reticentă. Puterile vestice au rămas însă în expectativă, hotărâte să pedepsească orice abuz asupra cetățenilor sau asupra comerțului lor.

În realitate, tranziția nu a fost nici pe departe pașnică. Mulți lideri ai noului regim au căzut victime răzbunării samurailor. Yukichi Fukuzawa, cel mai renumit exponent al învățăturii occidentale, a fost mulți ani atât de îngrozit că va fi asasinat încât după ce se lăsa seara nu mai ieșea din casă.[94] În timpul Revoltei Satsuma din 1877, o armată de 30 000 de samurai și suitele lor au mărșăluit spre Tokyo, dar au fost învinși de noua armată imperială. S-au declanșat nenumărate răscoale țărănești. Reformatorii niponi au beneficiat de condiții mai favorabile decât omologii lor chinezi. Noul guvern a controlat de la bun început domeniile Tokugawa, care se întindeau pe mai mult de un sfert din teritoriul Japoniei și care reprezentau o sursă vitală de bani și resurse umane. În al doilea rând, influența socială uriașă a castei samurailor, atât de periculoasă, a fost folosită în avantajul guvernului. Acest aspect a fost vital pentru succesul reformei. Prestigiul conducătorilor de talia lui Saigo Takamori și Yamagata Aristomo[95] i-a încurajat pe samurai, care s-au pus în slujba regimului Meiji ca ofițeri, birocrați, oameni ai legii și funcționari publici. Disciplina socială pe care au exercitat-o în mod tradițional, în special în zonele rurale, i-a ajutat pe

aceștia să mențină sub control răscoalele țărănești care, în China, aproape că au răsturnat regimul Qing de la Pekin. În al treilea rând, spre deosebire de ce se întâmplase în China, în Japonia existau mai multe șanse ca împăratul – izolat vreme îndelungată – să poată fi „reinventat“ ca simbol al noii puteri, ca figură divină a religiei populare, cu tot cu alaiul său de preoți și de altare.[96] În fine, nivelul remarcabil al unității etnice nipone a neutralizat orice sursă de dezbinare internă și a consolidat noul stat împotriva influențelor străine.

Această putere politică ar fi avut prea puțină greutate dacă reformatorii ar fi dat greș pe cel de-al doilea front. Autoconsolidarea economică era la fel de vitală precum cea politică. Eșecul economic ar fi fost calul troian prin care influența externă s-ar fi transformat în control extern. Ceea ce se putea întâmpla în numeroase feluri. Comercianții vestici ar fi pretins un acces lărgit și ar fi presat guvernele țărilor de proveniență să intervină. O cale și mai subtilă ar fi fost dependența financiară a guvernului de la Tokyo față de creditorii străini dacă acest guvern s-ar fi împrumutat masiv din afară. Cel mai grav aspect ținea de faptul că intrarea anevoioasă în lumea volatilă a comerțului internațional presupunea un mare risc de falimentare, iar un regim falimentar, discreditat și vulnerabil, se putea apăra cu greu în fața intervenției străine. Dar japonezii s-au eschivat cu un remarcabil succes acestor pericole. Nu trebuie să cădem totuși în păcatul exagerărilor. Industrializarea a fost un proces lent. În 1880, două treimi din exporturile Japoniei erau reprezentate de mătase neprelucrată și de ceai. În 1887, aproximativ 90% din comerțul extern al Japoniei era administrat de comercianți străini.[97] În 1890, în Occident era ușor să vezi Japonia ca un stat oriental pitoresc, a cărui solvabilitate depindea de o gamă restrânsă de exporturi de mărfuri. Fundația independenței economice și a dezvoltării industriale fusese deja turnată. În industria-cheie a țesăturilor din bumbac producția internă a egalat importurile în 1880, iar în 1883 Japonia a început să exporte aceste materiale.[98] Instituțiile fundamentale din spatele succesului comercial și industrial – băncile specializate în comerțul exterior, bursele de schimb (*zaibatsu*) care combinau manufactura și negoțul, precum și subvențiile din partea guvernului – erau stabilite. Inflația din anii 1870 (rezultatul emiterii necontrolate de bancnote) a început să scadă în anii 1880 și s-a bătut o monedă stabilă. În această fază crucială a tranziției, Japonia nu

s-a împrumutat aproape deloc din străinătate. Capul Horn al modernizării – colapsul financiar și revolta socială – fusese înconjurat.

Japonia a urmat, însă doar superficial, aceeași rețetă ca reformatorii Qing. Statul a încurajat comercianții să se implice în societățile industriale și navale și le-a subvenționat eforturile. O mare prioritate s-a acordat fabricării de armament modern. Statul a trebuit să recunoască pretențiile de acces, securitate comercială și taxe moderate ale comercianților străini. Japonezii aveau deja un avans față de chinezi în anii 1880, iar în 1914 diferențele dintre cele două țări erau deja remarcabile. Parte din acest succes s-a datorat elementelor pozitive pe care regimul Meiji le-a moștenit de la regimul Tokugawa. Japonia „tradițională“ fusese o societate cu un nivel de educație înalt și cu meșteșugari extrem de talentați. Avea, de asemenea, o economie centralizată remarcabilă cu sediul la Osaka și Edo. În Japonia exista o lungă tradiție a familiilor de comercianți-bancheri, precum celebra familie Mitsui, cu afaceri din anii 1600, care a inițiat *zaibatsu*. Au existat domenii vaste unde s-a urmărit comerțul extern și tehnologia occidentală cu mult înaintea restaurației. Toate aceste argumente pot fi totuși contrazise. Japonia sub regimul Tokugawa nu a fost o economie cu o piață liberă. Veniturile sale erau „mult sub nivelul“ altor state unde industrializarea s-a desfășurat cu succes în secolul al XIX-lea.[99] Caznele transformărilor economice ar fi putut determina ușor o batere în retragere sau ar fi putut provoca haos. Intrarea târzie a Japoniei în economia internațională cerea o mare rezistență din partea statului și o ordine socială ușor de guvernat. Japonia a demonstrat aceste calități excepționale. Casta samurailor, ai cărei seniori avuseseră un cuvânt de spus în procesul de restaurare, domina noul stat. Guvernele conduse de samurai au luat împrumuturi de la marii comercianți-bancheri și le-au achitat apoi prin vânzarea societăților finanțate de guvern.[100] A fost vorba despre o alianță de conjunctură împotriva a doi dușmani: Vestul și amenințarea tulburărilor pe plan local. Țărănimea avea cel mai mult de pierdut. Cu ajutorul noii armate „naționale“ și al jandarmeriei, regimul Meiji putea reprima răscoalele țărănești, putea aplica taxe funciare nemaiauzite și putea concentra puterea economică în mâinile seniorilor rurali.[101] Țăranii au fost cei care au plătit scump după deflația din anii 1880, când prețurile au scăzut periculos. Adoptarea metodelor, regulilor și instituțiilor occidentale de către japonezi era destul de reală. Dar la baza

„capitalismului samurailor“ s-a aflat exploatarea necruțătoare a țărănimii pentru subvenționarea efortului de independență industrială și comercială. Este posibil ca aceste caracteristici ale tranziției Japoniei să o fi făcut unică. Factorii cruciali în cursa ei contracronometru au fost economia preindustrială avansată, excepționala ordine socială și politică demonstrată după restaurare, situarea geografică, departe de Vest și armele acestuia de foc, și o sincronizare a autoconsolidării care a început cu mult înainte de 1890, când puterea occidentală și-a făcut simțită prezența în Asia pacifică. În cazul Imperiului Otoman, aceste caracteristici fie au lipsit, fie au funcționat în detrimentul imperiului. La sfârșitul anilor 1880, rezultatul a fost supunerea la o formă de tutelă economică și la perspectiva adâncirii dezintegrării și a divizării teritoriale în fața puterilor occidentale, ale căror dispute pe tema „bolnavului Europei“ păreau uneori principalul motiv al supraviețuirii sale. Era adevărat, desigur, că guvernele otomane aveau o moștenire geografică mult mai puțin favorabilă decât chinezii sau japonezii. Imperiul Otoman nu era compact, așa cum era Japonia, și nici nu poseda o zonă agricolă eficientă în interiorul țării, așa cum avea China. Întins pe trei continente, Imperiul Otoman era, în 1830, expus puterii maritime europene din mai multe părți. Pe lângă granițele „externe“ cu Europa, din Balcani, acesta trebuia să apere și o serie de granițe „interne“ împotriva triburilor, nomazilor și beduinilor: în Anatolia (împotriva kurzilor), în Jezireh (Irakul modern, cu majoritatea sa șiită), în Siria (în regiunile unde arabii din deșert exercitau din ce în ce mai mult presiuni în zonele marginale cultivate) și în îndepărtatul Yemen, polul sudic al imperiului. Se poate spune că, la începutul anilor 1830, echilibrul său strategic suferise prejudicii ireversibile.[102] Dar liderii otomani s-au împăcat mult mai repede decât China și Japonia cu gândul că supraviețuirea imperiului depindea de aplicarea deliberată a tehnicii occidentale asupra structurii sociale și politice a imperiului lor islamic.

Acest proces începuse deja în 1820 prin lichidarea corpurilor de ieniceri și înlocuirea lor treptată cu o armată mai apropiată de structura europeană. În timpul teribilei crize din anii 1830, nevoia de schimbări drastice s-a manifestat mai acut în urma atacurilor ruse dinspre nord și a încercărilor de răsturnare a guvernului de către viceregele otoman al Egiptului susținut de francezi. Pentru a-i îmbuna pe englezi, aliații lor vitali, Constantinopolul s-a învoit să deschidă piețele pentru comerțul extern în 1838. În 1839 au fost

anunțate reforme de amploare care au devenit cunoscute sub denumirea de *Tanzimat* sau „reorganizare“ – poate și pentru a cosmetiza imaginea imperiului și a obține sprijinul puterilor europene. Conform Edictului de la Gülhane, toți supușii otomani aveau să capete drepturi egale (punând capăt vechii diferențieri dintre musulmani și necredincioși), protecția persoanei și a bunurilor le era garantată, iar noi reglementări au fost introduse și în sistemul de impozitare și în administrarea armatei și a sistemului legislativ, mai mult sau mai puțin pe modelul unui stat european „avansat“ precum Franța. În epoca „Tanzimatului“ ce a urmat, din 1839 până în 1876, sultanii otomani (Abdul Mejid, 1839–1861, Abdul Aziz, 1861–1876) s-au dedicat „autoconsolidării“ ce ar fi trebuit să ocrotească imperiul împotriva presiunilor economice, politice și ideologice ale Europei. Patru oameni de stat cu viziuni reformatoare, Reshid pașa, Fuad pașa, Ali pașa și Midhat pașa s-au zbătut să acorde guvernului central și miniștrilor săi mai mult control asupra unui tărâm din ce în ce mai descentralizat și mai rebel. Au reorganizat armata și, prin serviciul militar obligatoriu, i-au mărit efectivele (de la 24 000 de soldați în 1837 la peste 120 000).[103] După ratificarea legii provinciilor (*vilayetului*), în 1864, a fost impus un sistem uniform de administrare a acestora și s-a redus puterea de decizie a demnitarilor locali. Au promovat un învățământ laic pentru a pregăti o nouă generație de funcționari și de ofițeri în tehnicile și legile occidentale și pentru a reduce influența clerului. Au creat un minister de finanțe și un sistem bugetar, au fondat Banca Imperială Otomană, pentru ca ea să servească anumitor scopuri ale băncii centrale. Și, mai presus de orice, au depus uriașe eforturi pentru a promova un nou concept de cetățenie otomană care să înlocuiască vechiul regim al *millet*-ului nonmusulman și al comunităților religioase, grupate laolaltă și considerate inferioare „nucleului“ populației musulmane, de a cărei loialitate depinsese întotdeauna puterea sultanului. Vorbim aici de un program absolut eroic.

Prin 1880 roadele acestui mare efort în vederea reformei păreau modeste, iar costurile erau prohibitive. În 1878, imperiul suferise o serie de pierderi teritoriale devastatoare. Aproape toate provinciile europene de sub ocupație otomană, a căror populație era majoritar creștină, au fost smulse de sub controlul turcilor. Țara Românească și Moldova, autonome încă din 1820, au devenit România independentă. Serbia a anexat sangeacul Niș. Bulgaria și-a câștigat autonomia și a putut fuziona cu regiunea sa sudică, Rumelia de

Est, câțiva ani mai târziu. Muntenegru a devenit stat suveran. Bosnia și Herțegovina, cu o mare populație musulmană, au fost puse sub tutela Imperiului Habsburgic. Ca și cum aceste pierderi nu ar fi fost de ajuns, insula Cipru, aflată sub ocupație otomană încă din 1571, a fost obținută, dar nu anexată oficial, de Marea Britanie, ca recompensă pentru sprijinul acordat Rusiei, în timp ce Rusia a pus stăpânire pe provinciile Kars și Ardahan din estul Anatoliei. Înainte de aceste pierderi catastrofale, guvernul otoman a fost forțat să acorde regim special, sub control străin, în districtul creștin din Liban („Muntele“) și în Creta, unde creștinii vorbitori de limbă greacă s-au răsculat între 1866 și 1869. La scurt timp după aceea, Egiptul și Tunisul, aflate practic sub ocupație otomană, au fost cucerite de britanici, care au luat Egiptul în 1882, și de francezi. Această criză a anilor 1870 nu a fost doar de natură politică. Efectele sale au fost înrăutățite de dezastrul financiar. În 1875, guvernul otoman nu și-a putut plăti datoria externă și a intrat în faliment. Prețul redobândirii respectabilității sale financiare a fost acceptarea unui regim draconic de inspecții și controale. După 1881, Administrația Datoriei Publice Otomane, alcătuită și supervizată de bancheri și demnitari europeni, a putut revendica prima profiturile otomane pentru a-și plăti creditorii, vărsând restul banilor în vistieria guvernului sultanului. Din punct de vedere material, dar și simbolic, imperiul devenise practic dependent.

În lumina acestor evenimente, Tanzimatul nu a contribuit nici pe departe la autoconsolidare, ci la automutilare, chiar mai grav. În realitate, reformatorii Tanzimatului se confruntau cu presiuni interne și externe mult mai înfricoșătoare decât cele cu care se luptau omologii lor din Asia de Est. Din punct de vedere strategic, otomanii erau vulnerabili în fața puterii militare a Rusiei – pe care poate doar rivalii europeni ar fi putut-o reprima –, iar situația turcilor era și mai dramatică din pricina declinului puterii lor maritime.[104] Invazia rusă din 1877 a dus mai departe la pierderi teritoriale la Congresul de la Berlin din 1878. Punctul slab al guvernării otomane a fost respingerea minorităților creștine care au făcut apel, la rândul lor, la intervenția statelor europene. Cu timpul, problema s-a acutizat. Răspândirea „spiritului național“ în restul Europei a contaminat și minoritățile din Imperiul Otoman care au rămas permanent în contact cu comunitățile lor etnice din afara imperiului. Schimbarea economică de pe urma căreia comercianții greci au profitat mai mult decât musulmanii, de

exemplu, a determinat formarea unui electorat mult mai articulat în privința drepturilor politice și a amenințat să discrediteze înalții preoți prin oblăduirea cărora sultanii își conduseseră enclavele creștine. Noii „naționaliști“ susțineau că identitatea trebuie căutată în statul teritorial și nu în apartenența religioasă. Însăși reforma Tanzimatului a consolidat încrederea în creștinii educați. În aceste condiții, speranța „reformatorilor“ că creștinii vor accepta o cetățenie otomană comună sau „osmanlie“ și vor trece sub tăcere diferendele, într-o loialitate comună față de sultan, era puțin probabil să se realizeze. Drept dovadă, când Midhat pașa a încercat aplicarea acestui program în Bulgaria, în anii 1860, s-a văzut atacat din toate direcțiile.[105] Foarte mulți musulmani priveau diluarea caracterului islamic al imperiului drept profund ofensatoare, întrucât acest fenomen însemna marginalizarea imamilor, a clasei locale de erudiți, depozitarii moștenirii legale și teologice. Însemna, totodată, deplasarea fundamentului imperiului dinspre temelia solidă a devotamentului musulman spre nisipurile mișcătoare ale unei înțelegeri cu creștinii. Sentimentele antireformă erau și mai accentuate de resentimentele față de centralizarea birocrației ca urmare a reformei și de furia iscată de faptul că sute de mii de refugiați musulmani fuseseră alungați de ruși din Caucaz.[106] Stabilirea acestor refugiați în provinciile otomane au atras acutizarea conflictelor etnice și religioase până au atins punctul maxim, în anii 1870.

Teoretic, o administrație puternică și bine finanțată ar fi câștigat bătălia pentru controlul local și i-ar fi respins pe inamici cu mai multă hotărâre. Reformatorii au fost învinși și pe acest front. După costurile uriașe presupuse de Războiul din Crimeea (1854–1856), au fost obligați să se împrumute în străinătate, dar apoi au administrat împrumuturile în mod catastrofal. La începutul anilor 1870, dobânzile anuale pentru aceste împrumuturi reprezentau două treimi din veniturile publice, iar pentru unele împrumuturi dobânzile erau și de 30% pe an.[107] Deși veniturile au crescut cu aproape 50%, vechea practică a taxei funciare și a controlului direct asupra colectării taxelor rămăsese încă în funcțiune. Otomanii au pariat pe dezvoltarea comerțului pentru a-și umple vistieriile, dar comerțul a avut o creștere mult mai lentă decât în alte părți ale lumii,[108] iar tulburările politice au afectat atât comerțul, cât și capacitatea de împrumut a imperiului. Acțiunile de industrializare ale statului au fost extrem de lente, iar exportul materiilor prime a încurajat dezvoltarea enclavelor în jurul porturilor – o

tendință care s-a accentuat ca urmare a rețelei de comunicații deficitare din interiorul imperiului.[109] O foarte mică parte din împrumuturile pe care guvernul le-a luat au ajuns propriu-zis în construirea infrastructurii, a căilor ferate, de pildă. Contrastul cu Japonia din regimul Meiji era izbitor. Diversitatea etnică și lipsa unei caste precum cea a samurailor care să mențină ordinea socială și politică au fost dublate de un model de dezvoltare economică în care controlul străin a fost „covârșitor".[110]

În pofida loviturilor primite, Imperiul Otoman nu s-a destrămat și nici nu a alunecat cu ușurință sub puterea europeană. Pierderea majorității provinciilor europene a făcut din imperiu un stat preponderent turc, arab și musulman. Sub conducerea sultanului Abdul Hamid al II-lea (1876–1909), guvernarea otomană a devenit mai înțelegătoare față de mișcările panislamice și mai conștientă de rolul său în lume ca apărător al locurilor sfinte, unde veneau din ce în ce mai mulți pelerini islamiști, cu vapoarele cu aburi sau cu trenul, din India și din Asia de Sud-Est. Totodată, programul inițial de reforme a fost împins în față. Mecanismul statului începea să se modernizeze treptat. Rețeaua de căi ferate s-a lărgit. Controlul militar și administrativ s-a extins mai mult în provinciile arabe. Otomanii pierduseră lupta pentru păstrarea imperiului multietnic pe care îl ridicaseră în secolul al XVI-lea. După 1880 au început o nouă cursă pentru consolidarea teritoriilor rămase, înainte ca o nouă confruntare cu europenii sau un nou avânt al naționalismului arab să spulbere imperiul lui Abdul Hamid.

Alte două state din Orientul Mijlociu au fost, de asemenea, atrase în cursa contracronometru. Soarta celor două avea să fie diferită. Primul a fost Egiptul care, oficial, era încă parte din Imperiul Otoman. Sub administrația guvernatorului otoman Mehmet Ali, trimis de sultan după alungarea invadatorilor francezi, autonomia din era mamelucilor a devenit limitată. Mehmet Ali a construit un stat autoritar în jurul noii sale armate.[111] Ambiția sa era să construiască un imperiu egiptean care să se întindă din Sudan până în Siria, iar el să devină stăpân al ținuturilor arabe. De două ori a fost foarte aproape să-l dea jos pe sultan; de fiecare dată a fost împiedicat de puterile europene. În schimb, a fost nevoit să deschidă granițele pentru comercianții europeni și să renunțe la experimentul său costisitor de înființare a unor fabrici administrate de stat. Mehmet Ali a murit în 1849, dar măcar o parte din planurile sale mărețe au fost duse mai departe de urmașii săi, Said (1854–1863) și Ismail (1863–1879).

Pentru cei doi conducători, scopul suprem a fost să dobândească, oficial, pentru dinastia lor egalitate cu sultanul otoman și independență față de guvernul otoman care controla relațiile cu străinii, stabilea efectivele armatei și, așa cum s-a întâmplat în 1879, îi putea revoca. Amândoi au urmărit întemeierea unui stat monarhic, nu a unuia „național“, în care conducătorul deținea puterea supremă. Elita „turco-cercheză“ (un amestec de mameluci din vechea gardă conducătoare și de susținători turci și albanezi ai lui Mehmet Ali) avea să plătească pentru statutul său privilegiat într-o societate „preponderent“ arabă prin devotamentul nestrămutat față de protectorul său. Ambii conducători au înțeles că șansa lor de reușită depindea de creșterea rapidă a bunăstării agricole.

Semnele erau de bun augur. Cererea de bumbac egiptean pe piețele Europei industrializate era enormă, dar pentru a putea fi satisfăcută era nevoie de o revoluție agrară. Suprafața terenului arabil a crescut cu 60% între 1813 și 1877.[112] Mlaștinile deltei mai jos de Cairo au fost asanate și curățate. Un sistem permanent de irigații alimentat de rețeaua de canale și de baraje a venit să înlocuiască dependența de inundațiile anuale și a dublat producția. La jumătatea anilor 1860 investițiile străine au crescut și au apărut băncile cu capital străin care slujeau interesele noii clase de bogătași. Orașul Alexandria a înflorit de-a dreptul, fiind principalul port de la Mediterană pentru operarea exporturilor. În Cairo s-a ridicat un cartier european pe malul Nilului, cu un nou palat regal, bursă de schimb, operă și bulevarde aranjate după moda pariziană.[113] Birocrația a fost centralizată, a apărut o nouă clasă de moșieri, a apărut o nouă legislație liberală a proprietății și s-a dezvoltat o largă comunitate de străini (circa 100 000 înainte de 1870, comparativ cu Iranul, unde numărul acestora era sub 1 000). Egiptul părea să fie modelul unui stat „dezvoltat“, un triumf din punctul de vedere al reformei, o Japonie a islamului. A atras serviciile aventurierilor europeni – cum a fost Charles „Chinezul“ Gordon, cunoscut mai târziu ca Gordon „din Khartoum“, trimis să conducă Sudanul și să elimine sclavia (ce exemplu mai bun de atât putea exista în privința modernității suveranului?). Dobândirea independenței era doar o chestiune de timp. Poate avea să se întâmple în timpul următoarei crize a Imperiului Otoman. Între timp, Ismail, care obținuse titlul de „kediv“ în 1867, era descris astfel într-un ghid al țării redactat pe un ton autoritar: „Înălțimea Sa vorbește franceza ca un parizian… De ești inginer, negustor, gazetar,

politician, agronom sau orice altceva, vei simți curând că ți-ai aflat egalul și în inteligență, și în cunoaștere.“[114]

Canalul Suez ar fi trebuit să fie și pentru Said, și pentru Ismail o încununare a realizărilor lor.[115] Costurile au fost uriașe, dar răsplata a fost pe măsură. Veniturile aduse la buget aveau să constituie o nouă sursă de bogăție. Legătura cu Nilul, prin Canalul de apă dulce, a înlesnit cultivarea de noi terenuri. Suezul promitea, mai presus de orice, uriașe avantaje geopolitice. Odată ce conducătorul Egiptului a devenit gardianul celei mai valoroase porți maritime din lume, marile puteri europene au recunoscut necesitatea apărării acestuia împotriva oricărei amenințări și au înțeles importanța independenței Egiptului. Nu e de mirare că Said a fost înduplecat să primească o mare parte din compania fondată de către de Lesseps pentru a construi canalul. Când prețurile bumbacului au explodat, în anii 1860 (când Sudul american a fost izolat de blocade și apoi devastat de invazie), Ismail a putut să se împrumute de la băncile din Europa până când datoria națională a ajuns la 100 de milioane de lire. Dar, după ce prețul bumbacului a început să scadă, spre jumătatea anilor 1870, și înainte ca profiturile canalului să înceapă să apară (a fost inaugurat în 1869), explozia speculațiilor s-a transformat într-un fiasco financiar. În 1875, Ismail a fost nevoit să-și vândă acțiunile guvernului britanic pentru 4 milioane de lire – adică a patra parte din valoarea reală a acestora. Un an mai târziu, era ruinat, ca de altfel întregul Egipt.

Sosise scadența acestei curse contracronometru. Schimbările frenetice din ordinea socială egipteană au provocat nenumărate resentimente. Clasa moșierilor dorea cu disperare să pună capăt regimului autoritar. Imamii, al căror cartier general de la al-Azhar, în Cairo – jumătate moschee, jumătate universitate – era cel mai prestigios centru cultural din lumea islamică, respingeau categoric adoptarea practicilor străinilor necredincioși de către kediv, încrengătura de legături corupte pe care o crease și stilul său de viață extravagant. Clasa arabilor educați ura dominația turco-cerchezilor din armată și birocrația restaurată de Ismail după ce Said „cochetase“ la rândul său cu politica „arabă“. Toate aceste conflicte latente s-au suprapus pe o stare generală de nemulțumire: teama și suspiciunea față de speculanții europeni; disconfortul moral provocat de exploatarea fără scrupule a cultivatorilor rurali (*fellahin*), principalele victime ale schimbărilor din domeniul agrar.[116] Ostilitatea generală și-a găsit ecou prin gazetarii și în

publicațiile care au început să apară. Criza externă provocată de datoriile externe (și pretențiile Europei de a controla finanțele Egiptului) a provocat și o criză internă, iar mărul discordiei era cine trebuia să ducă povara revendicărilor din afară. Canalul Suez – gândit ca o trambulină în lupta pentru independență totală – devenise calul troian al controlului străin și, literalmente, calea de acces a invadatorilor externi.

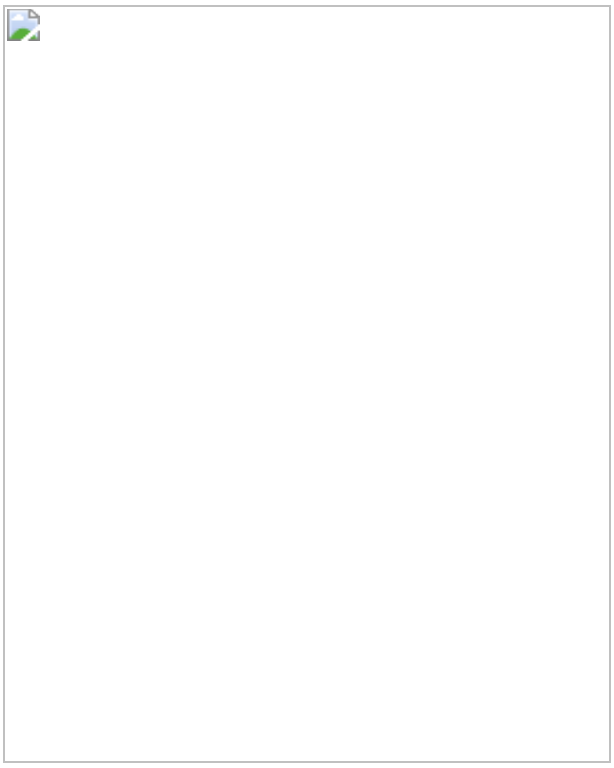

Iranul a avut puțin mai mult noroc, iar conducătorii săi au fost ceva mai rezervați. Exista, ce-i drept, și mai puțin spațiu de manevră pentru aceștia. Mehmet Ali își întemeiase statul pe puterea armatei și pe avuția sporită în urma exporturilor de bumbac. Suveranii dinastiei Qajar, care și-au consolidat puterea cam tot în aceeași perioadă, nu aveau resursele necesare. A fost mult prea greu pentru ei să pună la punct o armată care să-i țină la distanță pe agresorii străini și să controleze dezbinările interne: au fost nevoiți, realmente, să se mulțumească cu o gardă imperială de 4 000 de oameni.[117] Șahii s-au lovit de antipatia clerului – imamii șiiți –, a căror influență socială era mult mai mare decât a imamilor din Egipt.[118] Aceștia au trebuit să-și bazeze autoritatea pe alianțele cu diverse triburi, dat fiind că nomazii păstori reprezentau mai mult de o treime (poate chiar jumătate) din întreaga populație și formau o armată în devenire. Nu exista o rezervă de pământuri „virgine“ cu care să răsplătească o elită ascultătoare sau cu care să finanțeze un corp birocratic mai extins. Și, deși economia iraniană a cunoscut o revenire însemnată după haosul și dezordinea de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, nu existau rezerve de bumbac cu care să atragă investiții străine sau cu care să acopere costurile unui program de îmbunătățiri publice în domeniul irigațiilor, al căilor ferate și al drumurilor. Țara a rămas într-un acut stadiu de descentralizare, în care tribul și

subtribul, comunitatea sătească, breasla meșteșugarilor, cartierul sau sectorul urban, secta, religia sau limba erau singura sursă de identitate și principala cauză a dezbinării. Pe scurt, lipseau mijloacele de construire a unui stat dinastic puternic conform modelului egiptean.

Suveranii Qajar au fost amenințați de pericole externe cel puțin la fel de serioase precum cele cu care s-a confruntat Imperiul Otoman. Expansiunea Rusiei în Caucaz i-a costat scump pe otomani. Prin tratatele de la Gulistan (1813) și Turkmenhay (1828) au fost obligați să renunțe la Georgia și Armenia și să cedeze mare parte din Azerbaidjan. Ascensiunea puterii maritime a Marii Britanii din Golful Persic îi incomoda grozav. Marile triburi din sud s-au răzvrătit și exista pericolul ruperii alianței cu comunitățile de coastă, precum Khorramshahr, al cărei mare șeic era de etnie arabă. La urma urmei, chiar și spre sfârșitul secolului, Teheranul era mai ușor accesibil dinspre Golf, navigând pe Marea Neagră și pe Marea Caspică și coborând apoi în sud, decât era pe uscat. Când Nasir al-Din a asediat Heratul (din Afghanistanul modern, o posesiune extrem de valoroasă a șahilor safavizi), în 1856, britanicii l-au obligat să disloce trupele bombardând Bushire și trimițând trupe la Khorramshahr. Nici un șah nu putea risca să piardă din prestigiu, având în vedere pericolul unei înfrângeri din partea trupelor străine sau al pierderii unei provincii, ceea ce ar fi condus la ruperea legăturilor care îi țineau unit imperiul multietnic.

Sub conducerea lui Nasir al-Din (1848–1896) s-au depus unele eforturi pentru consolidarea puterii șahului. Modelul otoman al Reformei (*Tanzimat*) a fost hotărâtor.[119] S-au pus bazele unui colegiu pentru răspândirea cunoștințelor din Occident și pentru educarea unei noi clase administrative. Această scurtă etapă de „reformă“ a coincis însă cu ascensiunea babismului, un curent al disidenților musulmani, care denunța corupția clasei conducătoare. Când unul dintre acești disidenți a încercat să-l asasineze pe șah, mișcarea a fost înăbușită: șahul și imamii au strâns rândurile. Ministrul însărcinat cu reforma a fost condamnat la uitare, atât în viața politică, cât și în viața de zi cu zi. Dar, cu toate că autoritatea șahului depindea încă în mare măsură de o iscusită manipulare a comunităților și a intereselor, au apărut unele semne ale unei clase politice mai unite. Granița cu Imperiul Otoman a fost stabilită în 1847; în 1866 s-a proclamat controlul Teheranului în Sistan și Balochistan; iar în 1872 s-au stabilit granițele cu Afghanistanul.[120] Influența islamului șiit – principala sursă de identitate

culturală – a devenit mai puternică, în parte ca urmare a luptei cu mișcarea babistă.[121] Influența birocrației s-a extins treptat, iar legislația statului a înlocuit Sharia în ceea ce privea problema proprietății.[122] Liniile de telegraf au unit Teheranul cu unele dintre provinciile sale. Exportul de opiu a adus prosperitate în vestul țării. La începutul anilor 1870 au apărut semne că se apropie o criză.

Cel mai evident avertisment a fost înaintarea Rusiei. În 1859–1860, armata țarului intra în Turkestan. În 1866, Rusia a anexat Tașkentul. În 1873 rușii erau deja în Kiva. S-au confruntat cu trupele din nord-estul domeniilor șahului și din orașul sfânt Meshed. Naser al-Din dispunea de mijloace reduse pentru a rezista. Veniturile scădeau vertiginos, în timp ce prețurile au căzut într-o spirală a inflației. A pornit într-o călătorie în Europa pentru a cere sprijin. Nevoia de lichidități l-a obligat să ajungă la o înțelegere absolut păguboasă, „Concesiunea Reuter“. Prin această învoială, afaceristul Julius Reuter, fondatorul agenției de presă care îi poartă numele, primea cotă parte din profiturile oricărei afaceri din țară – căi ferate, minerit, lucrări de irigații, fabrici – pentru suma de 40 000 de lire bani jos. Vâlva provocată de această concesiune și retragerea grabnică a șahului au dovedit cât de slabe erau șansele ca defensiva iraniană să primească întăriri în timp util. Nasir a ales o cale riscantă, dar inevitabilă: a permis intereselor comerciale străine accesul în țară. A crezut probabil că balanța se va echilibra. E foarte adevărat că rivalitatea dintre englezi și ruși era garantul cel mai bun că nici una dintre cele două țări nu va putea domina Iranul. Pe de altă parte, Iranul avea avantajul poziției sale geostrategice, al politicii descentralizate și al puterii elitei religioase. Rămânea de văzut dacă suveranii Qajar și independența Iranului aveau să poată supraviețui presiunii amestecului străin într-un teritoriu unde vesticii nu fuseseră văzuți aproape niciodată.[123]

Multe state afro-asiatice s-au confruntat cu aceeași provocare precum China, Japonia și Imperiul Otoman la jumătatea secolului al XIX-lea; printre ele Abisinia (Ethiopia de azi) și Siam (în prezent, Thailanda). Teama de invazii și pericolul pierderii teritoriilor de graniță erau la ordinea zilei. Localnicii nu aveau deloc încredere în comercianții europeni. Erau totodată disperați să-și modernizeze armatele și să-și mărească veniturile. Au mizat pe rivalitățile dintre europeni și și-au păstrat libertatea pe căi ocolite. Au jonglat cu metode de dezvoltare controlate de stat, uneori dând autorizații concesionarilor din Europa sau încurajând emigranții. Pretutindeni plutea

temerea că schimbările drastice în statele unde puterea centrală era slăbită puteau duce la haos și la revolte și, implicit, la intervenții din afară. Toate statele se confruntau cu aceeași realitate: în 1880, discrepanța dintre resursele tehnologice, financiare și demografice ale Europei și cele ale Afro-Asiei era din ce în ce mai adâncă. După 1880, cursa contracronometru intrase în linie dreaptă.

6. Limitele Imperiului

6. Soldați francezi la Tianjin, în timpul Răscoalei Boxerilor

După 1880, granițele Europei au continuat să se extindă ca și cum ocuparea lumii nonoccidentale nu ar mai fi fost decât o chestiune de timp. Cel mai vizibil semn a fost segmentarea rapidă a acelor zone din lume care scăpaseră atenției coloniștilor europeni în deceniile anterioare. Cel mai cunoscut este cazul Africii, împărțită între Marea Britanie, Franța, Italia, Portugalia, Spania, Germania și regele Belgiei (cel din urmă tratându-și vastele teritorii ca pe o feudă), într-o serie de negocieri incredibile care au avut loc după 1884. Africa nu a fost totuși un caz unic. Au avut loc fragmentări de teritorii și în Asia de Sud-Est, și în Pacificul de Sud. Înaintarea Europei Extinse nu a fost doar un fenomen teritorial. A avut loc pe fundalul unei uriașe expansiuni a comerțului internațional și al creșterii fantastice (cu începuturi modeste) a rezervei de capital investite în regiuni considerate cândva prea riscante și deloc profitabile. Totul a coincis cu un val colosal de emigranți din Europa, majoritatea alegând calea Americilor. Au fost însă destui și cei care s-au stabilit în Africa sau în Asia, precum și în capul de pod din nordul rusesc al Asiei. Misiunea culturală a Europei se manifesta acum mai puternic ca oricând, ei revenindu-i rolul de motor al progresului material și tot ea fiind sursa adevărului religios și filosofic. Europenii au fost unici în progresismul lor datorită evoluției fizice, sociale și religioase. Aceasta era carta „supremației lor rasiale“. Și, nu în ultimul rând, expansiunea Europei în teritoriile afro-asiatice care fuseseră cândva prea îndepărtate sau prea ostile reprezenta și un tribut adus supremației științifice și tehnologice a continentului. „Prăpastia intelectuală“ dintre europeni și (mai toate) celelalte civilizații părea mai adâncă la sfârșitul secolului. Unele zone din Europa intrau deja într-o a doua Revoluție industrială, a electricității și a produselor chimice, în vreme ce lumea nonoccidentală nici măcar nu experimentase puterea cărbunilor și a aburului.

Pentru prima oară în istoria lumii, rezultatul a fost impunerea unei ierarhii globale a puterii fizice, economice și culturale. Acest proces s-a desfășurat prin intermediul unor instituții, practici și convingeri convenționale aflate în echilibru până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial. Lumea la 1900 era o lume imperială, lucru de neconceput în 1860: o lume de imperii teritoriale răspândite pe toată suprafața globului, sau de imperii neoficiale, tratate inechitabile și privilegii extrateritoriale asupra altor regiuni (pentru europeni), privilegii impuse cu ajutorul garnizoanelor și navelor militare.

Noțiunile de drept internațional (inventate în Europa) respingeau revendicările de suveranitate (și erau menite să justifice intervenția străină), cu excepția situațiilor în care statul în cauză întrunea un „standard de civilizație“ aprobat în Europa. În teoria economică, și din ce în ce mai mult în practica economică, această lume imperială presupunea o diviziune a muncii. Puterile imperiale erau, mai mult sau mai puțin, și puteri industriale. Ele furnizau, sau încercau să furnizeze, produse finite, investiții de capital, mijloace tehnice și mână de lucru calificată. Rolul coloniilor, sau al statelor „semicoloniale“ (China sau Argentina), era de a produce hrană, materie primă și bunuri cerute de lumea industrială și de a importa, în schimb, produse de manufactură și capital – o regulă economică ce a însemnat impunerea comerțului liber, în pofida intereselor locale și a piețelor protejate. Din punct de vedere demografic, lumea imperială aparținea albilor. Europenii erau mai mult sau mai puțin liberi (atât cât permiteau războaiele și perioadele de recesiune), liberi să emigreze unde doreau sau unde credeau că-și vor clădi o viață mai bună. Suveranii imperiali au promovat migrația afro-asiatică pentru a-și dezvolta coloniile și au nesocotit revendicările comunităților locale care doreau să-și păstreze pământurile. Teoria culturală a acestei lumi imperiale a fost poate cea mai convingătoare trăsătură a sa. Europenii s-au convins pe ei înșiși, dar i-au convins și pe alții că, deși civilizațiile și culturile noneuropene erau exotice, fascinante, romantice, frumoase, erau în același timp niște drumuri înfundate. Numai parcursul european era dovada „progresului moral și material“ – după cum titra un raport anual dat publicității de guvernul indian condus de britanici.

Cunoaștem, desigur, că sistemul impresionant de dominație europeană nu a fost niciodată complet sau durabil. Poate că un cetățean născut la 1890 în Imperiul Britanic – unitatea cea mai solidă a sistemului – ar fi putut trăi pentru a vedea declinul și prăbușirea acestuia. Una din întrebările esențiale ale istoriei globale moderne este de ce s-a întâmplat asta. Răspunsul se află în criza mondială dintre 1914 și 1945. Unele indicii s-au făcut simțite încă din era precedentă. „Colonialismul global“ a fost o structură impresionantă. Dar a fost o structură ridicată în grabă, iar fundația ei era superficială. În realitate, echilibrul ei a depins de un cumul de condiții care nu au putut rămâne stabile. Diplomația imperialistă, la fel ca economia și ideologia

specifice ei, s-a dovedit a avea un „defect congenital“ ce nu putea fi vindecat.

Viziuni asupra imperiului

După 1880, devenise evident că lumea se micșorase. Acest enunț era parte a reacției la răspândirea mijloacelor de comunicație. Vapoarele cu aburi, căile ferate și telegraful electric fuseseră adoptate în Europa și în America de Nord începând cu anii 1830 și 1840. În 1870, europenii colonizau noi și vaste regiuni de pe glob, croindu-și drum în părți ale lumii unde călătoriile erau anevoioase și costisitoare, iar informația, precară. Deschiderea Canalului Suez în 1869 a însemnat deschiderea către est a liniilor de navigație și a serviciilor lor programate, creându-se un traseu imens pentru transportul comercial maritim până în Shanghai și Yokohama. Cablurile subacvatice și liniile de telegraf transmiteau acum știrile comerciale și politice din Asia de Est în Europa în numai câteva zile și, mai apoi, în câteva ore. Căile ferate au fost cele care au revoluționat cel mai mult noțiunea de distanță. Sfârșitul secolului al XIX-lea a fost cea mai prosperă eră a imperialismului căilor ferate. Englezii și francezii au construit căi ferate coloniale în vestul, estul și sudul Africii pentru a lega teritoriile din interior în plin avânt de capetele de pod de pe coaste. Compania Căilor Ferate Transcaspice (1880–1888) a purtat puterea rusească până în Asia Centrală. Compania Căilor Ferate Transsiberiene (1891–1904), cel mai grandios proiect imperial, a fost gândită să transforme estul sălbatic al Rusiei într-o prelungire a Europei. Alte linii ferate au fost proiectate la scară mare, dar nu au fost duse până la capăt: linia Bagdadbahn care să lege Hamburgul de Basra (la Golful Persic), o linie „transiraniană“ care să lege Europa de India și un proiect al lui Cecil Rhodes, o linie ferată de la Cairo până în coloniile africane ale Marii Britanii. Drumurile de fier aveau să schimbe cursul istoriei, spunea marele geograf britanic Halford Mackinder. „Epoca columbiană“, când puterea maritimă însemnase totul, făcea loc unei noi epoci de imperii ale uscatului care necesitau resurse imense și erau practic inexpugnabile.[1]

Spre sfârșitul secolului, nici o zonă din lume nu putea fi considerată imună la efectele transformatoare ale revoluției comunicațiilor. Lumea devenise rapid – sau era pe cale să devină – un spațiu unic datorită naturii

sale strategice și relațiilor economice. Scurtarea distanțelor a fost clișeul epocii victoriene târzii. Înghesuiala cordială cu care erau obișnuiți europenii pe continentul lor aglomerat a fost reprodusă la scară globală. Tendințele conflictuale cu care europenii erau atât de obișnuiți – rivalități comerciale, fricțiuni diplomatice și animozități culturale – cereau soluții globale, nu numai continentale. Societatea internațională, un concept european, trebuia lărgită pentru a asimila statele noneuropene cu care existau legături mai frecvente și mai constante. În aceste condiții, era lesne de crezut că lumea se îndrepta către interdependența universală pe care comercianții liberi de la jumătatea secolului, precum Richard Cobden, au privit-o ca pe garantul fundamental al progresului și al păcii generale. Dar parcurgerea acestui viitor „cosmopolit", agreat de mulți gânditori liberali, a fost un contracurent care, analizat retrospectiv, a definit de fapt epoca.

În capitolele anterioare am observat deja că avuția și puterea, mereu în creștere, din lumea euro-americană au încălcat sfera multor societăți africane și asiatice. Unele au fost cotropite, altele au fost doar tulburate, iar altele dintre ele au fost avertizate asupra faptului că, fără o restructurare grabnică, șansele lor de supraviețuire ca state autonome erau foarte mici. Până în 1870, proporțiile și viteza schimbărilor erau încă sub semnul întrebării. Resursele europene erau limitate. Mișcările de rezistență și revoltele din coloniile lor au împiedicat guvernele europene să-și asume noi responsabilități. „Să înțeleagă compatrioții noștri din China că nu dorim a ne asuma responsabilitatea unei a doua Indii"[2], titra ziarul *The Times* în 1875. Capacitatea de refacere a statelor afro-asiatice era încă o variantă plauzibilă. În anii 1870 s-au petrecut nenumărate schimbări în domeniul maritim. Până la finele deceniului, s-a dezlănțuit o mare criză geopolitică pe tot cuprinsul statelor independente din Afro-Eurasia: în Magrebul nord-african, în Africa Subsahariană, în Orientul Mijlociu care cuprindea Imperiul Otoman, Egiptul și Iranul, în hanatele Asiei Centrale și în China. Și iată-ne aflați în fața unor state aparent în declin – ceea ce un om de stat contemporan a numit „statele în agonie", iar un altul, „statele orientale supraviețuitoare". Sistemele lor politice se aflau în pragul colapsului. Ordinea internă scăpa de sub control. Situația lor financiară era în haos. Nu-și puteau apăra granițele, deseori prost trasate. Nu aveau mijloace pentru apărarea proprietății sau a individului. Violențele, tâlhăria și fanatismul religios amenințau vechea lor ordine socială. Ce avea să se aleagă de ele?

Această combinație cu extindere la nivel global și slăbiciune sau decădere a statelor noneuropene a fost cea care a neliniștit și alarmat opinia contemporană. Să explicăm așadar această nerăbdare cu care politicienii, diplomații, comercianții, coloniștii și misionarii europeni au abordat problema viitorului lor „imperialist“. Estimările lor au fost croite după trei scenarii diferite. Lumea ca „sistem unic“ susținut de eșafodajul căilor ferate și al legăturilor financiare și comerciale invizibile era o perspectivă a belșugului. Comerțul avea să se extindă, investițiile aveau să înflorească și noi pământuri aveau să fie alocate pentru producția comercială. Sfera influenței europene – a celei religioase, printre altele – avea să crească proporțional. Nu e de mirare că au luat naștere afaceri speculative și că au apărut lobby-uri de interese speciale cu scopul de a strânge fonduri, de a face publicitate și de a face presiuni asupra guvernelor pentru ajutor. În noua economie mondială se puteau câștiga noi averi. Al doilea scenariu era mai pesimist. Senzația de accesibilitate a lumii, scăpată de sub barierele impuse de distanță, era dublată de teama generalizată că lumea devenea rapid neîncăpătoare. În 1893, tânărul istoric Frederick Jackson Turner a făcut declarația legendară că frontiera Americii s-a închis, după care au urmat avertismente similare din Australia și Noua Zeelandă.[3] Fără „pământurile libere“ de pe continent care să le absoarbă energiile, europenii s-ar fi văzut nevoiți să lupte pentru controlul tropicelor, precum și al pământurilor și al comerțului națiunilor aflate în agonie.[4] În zonele unde ordinea locală se clătina nu era nevoie decât de forța unei puteri străine. Un tratat, o linie de cale ferată, o bancă sau o bază militară ar fi creat un protectorat, un client diplomatic, o zonă exclusivă de comerț. Oportunismul și vigilența au fost prețul supraviețuirii în această ordine mondială viitoare. Dar rezultatul ar fi fost o rivalitate și mai acerbă între puterile europene, cu un risc din ce în ce mai mare ca acestea să ajungă la conflict.

Mai exista și un al treilea scenariu, care atrăgea după sine noi motive de neliniște. Observatorii niponi, chinezi, indieni, africani și din Orientul Mijlociu considerau că pericolul era reprezentat de detașarea arogantă a intervenției europene ce le putea distruge unitatea socială și încrederea în propriile culturi. Cu cât statele lor erau mai accesibile pelerinajului și comerțului european, cu atât mai ușor era pentru interesele și influențele străine să-și urgenteze apărarea, să întemeieze noi enclave și să submineze autoritatea locală. Chiar și în Asia de Est a fost ușor să ne imaginăm un

viitor nu îndepărtat în care comerțul occidental, puterea maritimă, bazele, porturile comerciale și misionarii au segmentat regiunea, au perturbat cultura și au împărțit-o pentru cuceriri după voie. Lumea devenise mică, spunea istoricul și expertul nipon în problemele Chinei, Naito Konan. Europa și America încercuiseră Asia de Est și se preconiza un conflict rasial.[5] Perspectiva unor legături socioeconomice mai strânse cu marile societăți afro-asiatice a produs un alt fel de neliniște în rândul europenilor. Or fi fost aceștia stăpânii universului, dar invazia lor printre popoare mai „înapoiate“ crease „o criză în istoria lumii“ despre care scria istoricul, ulterior politician, James Bryce.[6] „Pe considerente economice“, spunea el, „toată omenirea va ajunge în curând un singur neam“ în care „națiunile înapoiate“ vor fi reduse la gradul de proletariat necalificat. „Ura de rasă“ care avea să apară va fi foarte greu de evitat, de vreme ce căsătoriile mixte (cea mai potrivită soluție) nu erau agreate de albi.[7] În volumul său de răsunet *Social Evolution* (*Evoluția socială* – 1894), autorul Benjamin Kidd, care a combinat studiile sociale cu o carieră de perceptor de taxe, a avertizat asupra faptului că europenii își puteau menține poziția dominantă prin urmărirea continuă a „eficienței sociale“, de vreme ce nici culoarea pielii, nici descendența, nici capacitatea intelectuală nu stăteau la baza dominației lor. Mobilitatea forței de lucru în noua economie globală a fost un alt motiv de îngrijorare. Teama că piața muncii ar putea fi invadată de lucrători japonezi, chinezi, indieni sau africani a dat naștere unor viziuni paranoice legate de invazii camuflate în multe țări foste colonii: Canada, statele americane de la Pacific, Australia, Noua Zeelandă și Africa de Sud.

Previziunile triumfaliste privind supremația globală a Europei au avut parte de un acompaniament mult mai sumbru. Segregarea era necesară pentru prevenirea conflictelor permanente dintre rase, de aici excluderea sistematică (așa cum a fost cazul în politica „Australiei albe“) a populației de culoare, astfel încât aceasta să nu dea năvală în „țările temperate ale omului alb“, controlul strict asupra noilor supuși pentru prevenirea revoltelor la primul semn de slăbiciune. Chiar și-așa, opina Charles Pearson în *National Life and Character* (*Viața și caracterul național*), în 1893, o răsturnare de situație era încă posibilă. Odată ce regiunile temperate erau populate suficient, iar supapele de acces ale populației din Europa se închideau, o stagnare economică era inevitabilă, mai spunea el. Și, din moment ce „rasele inferioare“ demonstrau o creștere demografică mult mai

rapidă decât „rasa superioară“, triumful Europei avea să fie de scurtă durată. Iată avertismentul lui Pearson către cititorii săi:

> Va veni ziua în care, poate mai curând decât ne închipuim, observatorul european se va trezi înconjurat de un cerc compact de rase galbene și negre, care nu vor mai fi prea slabe pentru atacuri sau tutelă, ci independente, la guvernare, monopolizând comerțul în propriile regiuni și circumscriind industria europeană; când chinezii și națiunile din Hindustan, America Centrală și de Sud, până atunci cu o populație predominant indiană, și… națiunile africane din Congo și Zambezi, sub conducerea unei caste dominante de conducători străini, vor fi reprezentate de flote în mările europene invitate la conferințe internaționale și primite ca aliați în conflictul general din lumea civilizată… Ne vom trezi dați la o parte, păcăliți, chiar marginalizați de popoare pe care le-am umilit și le-am considerat mereu la dispoziția noastră. Singura consolare va fi poate că schimbările au fost inevitabile.[8]

AFRICA ŞI GEOPOLITICA ÎMPĂRȚIRII

Intensificarea amestecului european după 1880 a fost un fenomen prezent pe tot globul. Dar expansiunea imperială nu a fost nicăieri la fel de fulgerătoare și completă ca în Africa Subsahariană – „continentul negru“ al cărui interior a fost revendicat de europeni uimitor de târziu. Acesta este motivul pentru care cazul Africii i-a fascinat atât de mult pe istorici. Chiar și la distanță de un secol, lupta pentru Africa din anii 1880 și „divizarea“ și „cucerirea“ continentului stârnește vii emoții și dezbateri incomode, în parte pentru că respectivele conflicte sunt o insultă la adresa noțiunilor contemporane legate de dreptatea rasială, în parte pentru că situația postcolonială a Africii face trecutul său colonial și mai dureros decât cel al altor regiuni mult mai avantajate. Dramatismul și violența invaziei europene a Africii au încurajat teoria conform căreia acesta a fost un exemplu „clasic“ de imperialism european. În realitate, zona tropicală a Africii n-a fost cu nimic diferită în ceea ce privește expansiunea europeană în comparație cu imperialismul comercial practicat în America Latină și în China, cu imperialismul coloniștilor din America de Nord și Australasia sau cu imperialismul demonstrat de Marea Britanie pe subcontinentul indian. Comparativ cu lupta pentru putere imperială de pe întreg cuprinsul Eurasiei,

Africa a fost doar un spectacol ieftin. Dar cazul Africii ne permite să înțelegem cu și mai mare claritate unele din împrejurările geopolitice care au favorizat supremația Europei după 1870. Se ridică, de asemenea, și întrebarea de ce societățile africane au fost mult mai vulnerabile la perturbări externe (odată ce europenii au avut motivele și mijloacele de a le provoca) decât statele din Asia.

Ce anume a provocat marele salt al europenilor în Africa? Explicația stă în aplicarea treptată a metodelor de penetrare folosite în alte zone pe acest continent greu accesibil. Vapoarele cu aburi și căile ferate au fost instrumentele folosite de comercianții europeni pentru doborârea monopolurilor menținute în zonele comerciale din inima continentului de către elitele africane de coastă și aliații lor din interior. În anii 1870, europenii au pus la cale planuri de a opera și mai mult în adâncimea teritoriilor din vestul, estul și sudul Africii. Nu au fost singurii care au făcut acest demers. Egiptenii din sudul Sudanului modern și locuitorii din Zanzibar și din regiunea Marilor Lacuri au sperat și ei să-și ridice noi imperii comerciale. Pe lângă noua tehnologie din transporturi au existat și alți trei factori care au făcut ca aceste noi proiecte să pară fezabile – și teoretic profitabile. Primul factor a fost modul în care „principalele rute“ de pe coasta africană se aglomerau din ce în ce mai mult – reducând costul conectării comerțului la principalele circuite globale. Fenomenul acesta a fost cel mai evident în Africa de Est unde Canalul Suez și traficul masiv dintre Europa și Asia a creat o revoluție comercială în Oceanul Indian și pe coasta Africii de Est.[9] Același lucru a fost valabil în vest și în sud. Al doilea factor a fost rezerva de lichidități. La începutul anilor 1870, dezvoltarea mecanismului financiar din Europa, în special din Londra, a permis ca sumele necesare pentru înaintarea speculativă în zone puțin cunoscute să fie strânse mai ușor. Investițiile străine erau mai adânc impregnate și mai larg practicate de clasa europenilor avuți. Arta perversă a „sponsorizării“ – propaganda comercială, promovarea companiilor și negocierile privilegiate – a atins apogeul și a convins în privința celor mai improbabile pământuri ale făgăduinței, profitând de lăcomia și naivitatea multora. Al treilea factor a fost goana după resurse minerale din Africa și care a împrumutat substanță acestor visuri de îmbogățire. În 1870, în Africa de Sud se descoperiseră deja diamante și aur și se prefigura goana după aur din anii 1880. Aceste mine au atras capital speculativ pentru exploatările

aurifere din nordul teritoriului. Când Cecil Rhodes și prietenii săi au obținut controlul asupra exploatărilor de diamante de la Kimberley pentru noul lor conglomerat, De Beers Consolidated, au folosit profiturile pentru a finanța expedițiile care au transformat Zimbabwe și Zambia într-un imperiu privat uriaș, domeniul propriei „Companii Britanice a Africii de Sud“.[10] Mulți englezi s-au arătat interesați în cumpărarea de acțiuni la afacerile lui Rhodes.

Dar aceasta este doar parte din poveste. Înaintarea treptată a intereselor europene private – unele comerciale, altele filantropice – și activismul carierist al demnitarilor și al militarilor de la periferia zonelor coloniale existente ar fi creat o frontieră de influență și de autoritate care s-ar fi extins treptat. Aceasta ar fi însemnat un proces dezordonat. Avansările ratate, rivalitățile comerciale tumultuoase, afacerile falimentare, mișcările de rezistență și războaiele de la graniță ar fi întârziat ocupația europeană, făcând-o mult mai anevoioasă decât cucerirea Americii de Nord – fie și numai pentru că proporția demografică a noilor veniți din Europa era mult mai scăzută. Nu acesta a fost tiparul colonizării Africii. Procesul a fost uluitor de rapid și, în termeni cartografici, uluitor de complet. Mai presus de orice, a fost un proces în care guvernele europene au jucat un rol activ – chiar dacă tot ce au făcut de fapt a fost să aprobe termenii de împărțire a teritoriilor și să se oblige la respectarea acestor termeni. Activitatea localizată a primilor coloniști europeni a fost brusc copleșită de un imens aranjament diplomatic. Cum de s-a întâmplat asta?

O mare parte din răspuns stă în efectul de domino al evenimentelor care au urmat peste tot în lume. Anii 1870 au fost o perioadă de criză în multe state noneuropene din Eurasia, mai cu seamă în Imperiul Otoman, ale cărui probleme financiare le-am discutat deja. Între 1875 și 1881, acest imperiu s-a confruntat cu mari tulburări. A intrat practic în faliment. A fost cotropit. Teritoriile sale au fost reduse după conferința de pace care a urmat. Ani întregi însăși supraviețuirea sa a fost pusă la îndoială.

Deschiderea Africii după 1870

Falimentul său din 1875 a ajutat la reducerea dependenței nominale a kedivatului (sau viceregatul) Egiptului, a cărui dinastie recunoscută încercase, cu o grabă nesăbuită, să modernizeze țara în jurul marelui nucleu reprezentat de Canalul Suez – una dintre cele mai mari realizări inginerești ale secolului al XIX-lea. Califul din Cairo se împrumutase masiv de la bancherii europeni. Dar când profiturile sale au scăzut, la mijlocul anilor 1870, aceștia au refuzat să-i acorde alte împrumuturi și, fără un nou flux de numerar, guvernul de la Cairo s-a trezit în incapacitate de plată.[11]

Kedivul Egiptului, Ismail, nu a îndrăznit totuși să-și abandoneze creditorii europeni, de teamă că guvernele acestora ar fi putut interveni. Dar era deopotrivă îngrijorat în legătură cu reluarea, mai devreme sau mai târziu, a programului de modernizare inițiat de dinastia sa. Așa încât a convenit să numească doi revizori europeni care să urmărească situația financiară și să scoată Egiptul din insolvență. A fost un experiment riscant, ce amenința să-i irite pe cei care aveau să suporte consecințele reducerilor. Exista totodată riscul respingerii din partea demnitarilor și a miniștrilor. Prestigiul kedivului avea să scadă simțitor. Ar fi apărut o seamă de suspiciuni legate de un complot al necredincioșilor pentru preluarea puterii politice într-o țară musulmană (cel mai mare centru de educație al islamului se afla la Al-

Azhar). Nu e de mirare că revizorii au descoperit curând că „reformele“ lor erau ignorate. Reclamațiile lor au determinat guvernele de la Londra și de la Paris să ceară un regim mai dur, așa-numitul „dublu control“, pe care aveau să-l urmărească îndeaproape. Principala consecință a fost creșterea mișcărilor populare naționale împotriva amestecului străin și a puterii autoritare a kedivului. Când dublul control a încercat să reducă efectivele armatei în 1881, a izbucnit o revoltă sub comanda charismaticului colonel Arabi.

Londra, Parisul și kedivul se confruntau acum cu o dilemă. Kedivul s-a văzut obligat să-l numească pe Arabi în guvernul său. Dar era evident că Arabi nu-și putea păstra susținerea decât dacă se împotrivea conducătorului și desființa dublul control. Miniștrii britanici și francezi erau presați de revizorii lor și de avertismentele apocaliptice ale jurnaliștilor europeni: numai *The Times* a publicat 700 de articole privind „criza“ din Egipt, între 1881 și 1882. Se spunea că Arabi va fi pus în fruntea unui guvern fanatic. Afacerile deținute de străini aveau să dispără, iar împrumuturile nu urmau să mai fie recuperate niciodată. Minoritatea creștină avea să fie persecutată, sau chiar mai rău, de mulțimea musulmană dezlănțuită. Abordarea miniștrilor de la Londra era influențată de alte două aspecte. Deși existau puține dovezi că Suezul se afla direct în pericol, importanța sa strategică era incomensurabilă: reprezenta ruta vitală a trupelor britanice trimise în India în caz că izbucnea o a doua revoltă (amintirea celei dintâi fiind încă prea vie). În al doilea rând, pentru oficialii britanici care conduceau guvernul Indiei și care considerau fanatismul islamic drept cea mai periculoasă amenințare pentru rajul lor anglo-indian, succesul unei revolte împotriva influenței europene pe ruta către India era o provocare inacceptabilă pentru prestigiul tuturor. Exista deci riscul unei conflagrații și mai mari.[12]

Un amestec de dispute politice, financiare și strategice a împins guvernul liberal condus de Gladstone să ia decizia lipsită de tact de a bombarda Alexandria (pentru a-l intimida pe Arabi) și apoi de a invada Egiptul, în septembrie 1882 (francezii au preferat să nu se amestece). Arabi a fost învins și trimis în exil. Autoritatea kedivului a fost restabilită, deși aripile îi fuseseră tăiate. Au fost numiți consilieri britanici și a fost redactată o nouă constituție la propunerea britanicilor. În 1883, Evelyn Baring (dintr-o familie de bancheri) sosea în Egipt pentru supravegherea retragerii trupelor britanice de îndată ce situația se stabiliza. La sfârșitul decadei, britanicii au

hotărât să rămână în Egipt pe o perioadă nedeterminată, iar Baring a rămas acolo pentru următorii 24 de ani. Egiptul devenise un „protectorat mascat“, în timpul căruia britanicii s-au prefăcut doar că ocupația lor era temporară și că erau acolo doar pe post de consilieri ai guvernului egiptean. În realitate, controlul lor era asigurat prin garnizoana de la Cairo și prin puterea maritimă din estul Mediteranei.

Pentru guvernul britanic, staționarea în Egipt a fost o ocazie periculoasă de a se baza pe șansă, tocmai de aceea guvernul de la Londra a amânat atât de mult această decizie. Celelalte mari puteri au respins cu tărie felul în care Marea Britanie a ocupat una din cele mai mari provincii ale Imperiului Otoman (pentru că, teoretic, acesta era statutul Egiptului). Izolarea din pricina Egiptului ar fi atras și alte prejudicii colaterale pentru interesele britanicilor pretutindeni în lume. O retragere a trupelor înainte de vreme nu era o soluție ușoară. Britanicii aveau nevoie de acordul activ al puterilor europene membre în consiliul administrativ care gestiona datoria Egiptului. În lipsa unei reforme financiare grabnice, criza din Egipt risca să se adâncească. Londra se afla în fața unei dileme neplăcute: era mai bine să abandoneze Egiptul, și interesele britanice din zonă, sau să continue demersul început indiferent de nemulțumirea marilor puteri? Pentru a evita „robia din Egipt“ (contemporanii aveau o slăbiciune pentru referirile la Biblie), englezii au ales calea reconcilierii. Au făcut concesii în regiunile care contau cel mai puțin (pentru ei). În părți ale Africii de Vest, Est sau Sud, unde dobândiseră automat o autoritate neoficială, au acceptat revendicările francezilor și ale germanilor (în mod special). Au acceptat totodată un nou set de reglementări pentru împărțirea zonelor aflate în dispută. În timpul Conferinței Vest-Africane de la Berlin, din 1885 (locul desfășurării acesteia e foarte important), s-a stipulat „ocupația efectivă“ drept criteriu fundamental pentru adjudecarea drepturilor. Pentru a reduce riscul conflictelor comerciale, în bazinele fluviilor Niger și Congo s-a instituit o zonă de comerț liber.[13]

Acordul cordial din Africa a fost suficient pentru a diminua conflictul diplomatic în ceea ce privește Egiptul și pentru dezbinarea criticilor Marii Britanii – deși ocupația a rămas un subiect dezonorant până în 1904 când britanicii, în schimbul promisiunii francezilor că nu vor interveni în acțiunile acestora în Egipt, au permis Franței să păstreze dominația în Maroc. Este puțin probabil ca artizanii acestui troc să fi anticipat consecințe

drastice, cu atât mai puțin în Africa. Vor fi crezut probabil că prin „ocupația efectivă“ vor amâna la infinit extinderea oficială a guvernării europene în interiorul Africii. În realitate, această formulă a fost scânteia care a dus la divizarea continentului. Iar explicația avea prea puțin de-a face cu orice politică deliberată a guvernelor din Europa. Situația nu ar fi escaladat dacă n-ar fi existat așa-zișii întemeietori de imperii hotărâți să se îmbogățească, să se promoveze sau să se facă cunoscuți indiferent de părerile oficialilor de peste mări și țări. Singura mare excepție a fost regele Belgiei, Leopold al II-lea. Dar până și statul liber Congo, a cărui revendicarea asupra bazinului fluviului Congo a fost aprobată, după o îndelungă muncă de lămurire, de puterile europene în 1884–1885 (probabil pentru că rezolva problema autorității asupra lui), a fost propriul imperiu, și nu parte a statului belgian. În alte regiuni din Africa, „conducerea germană“ i-a încurajat fățiș pe aventurierii europeni să ceară sprijinul guvernelor respective pentru ambițiile lor teritoriale. Raționamentul lor era simplu. Odată excluși ceilalți europeni, era mult mai ușor pentru germani să-și impună voința în comunitățile africane la care râvneau, pentru pământurile lor, pentru forța de muncă și comerț. Adevărata surpriză a fost că munca de lămurire cu guvernele de acasă a fost extrem de ușoară.

De la jumătatea anilor 1880 până în 1900, lupta – corespondentul „scramble“ din engleză, a fost introdus, s-ar părea, de *The Times* în septembrie 1884 – s-a declanșat cu o viteză amețitoare. În Africa de Vest, între deșert și pădure, un grup de ofițeri din marina franceză, sub conducerea comandantului Louis Archinard, împreună cu trupele de culoare, au creat un fief militar care învingea și asimila toate statele africane care îi stăteau în cale.[14] Ignorând protestele furioase ale guvernului de la Paris, această clică militară, acești *officiers soudanais*, au cucerit mai întâi și abia după aceea au cerut permisiunea.[15] I-au provocat pe politicieni să îndrăznească să le condamne acțiunile. Reportajele despre eroismul lor și despre slăbiciunea miniștrilor din Adunarea Națională divizată apărute în presa vremii au fost suficiente pentru a-i salva de la dezonoare și degradare. Între timp, pe cursul inferior al Nigerului, George Goldie – un militar englez dur devenit ulterior om de afaceri – a transformat o afacere de familie aproape falimentară într-o nouă companie. Rivalitatea acerbă (născută odată cu apariția vapoarelor cu aburi) și o scădere drastică a prețului la cel mai important export vest-african, uleiul de palmier, aproape

cu o treime din preț la sfârșitul anilor 1880, a făcut din controlul asupra rezervelor cheia supraviețuirii.[16] În 1886, după o campanie neobosită, Goldie a obținut o cartă regală de la guvernul din Londra – o autorizație pentru exercitarea unui minim control administrativ în unele părți din sudul Nigeriei (cum s-a numit mai târziu), unde compania își desfășura activitatea comercială. Goldie a transformat „Compania Regală a Nigerului“ într-o putere regională cu propria armată și un corp de artilerie aduse din Anglia.[17] Acum el putea impune noi taxe comercianților africani rivali și putea institui monopolul asupra comerțului cu ulei de palmier, care era materia primă principală în zonă. Nu a trecut mult timp până când armata Companiei, sub comanda lui Frederick Lugard, un fost ofițer cu vastă experiență africană, a început să se șicaneze cu trupele de *officiers soudanais* din districtele de nord-vest ale Nigeriei moderne.

În Africa de Vest, nepoftiții europeni au reușit să strângă suficiente arme de foc pentru a pătrunde în teritoriu dinspre coastă și pentru a-și învinge oponenții locali, uneori la limită. Goldie și-a avertizat ofițerii că rivalii africani erau instruiți în folosirea focului ca armă propriu-zisă și că nu s-ar fi dat în lături de la incendieri.[18] Câteva săptămâni mai târziu, el raporta la Londra că în fața unei armate africane de 30 000 de oameni, „numai tunurile ne-au salvat de la anihilare“.[19] În Africa de Est, o regiune mult mai izolată înainte de 1870, europenii au exploatat faptul că sultanatul Zanzibarului (o dinastie arabă din golf) se afla în mijlocul unei crize politice, în timp ce regiunea devenise mai ușor și mai ieftin de penetrat datorită Canalului Suez. Expedițiile mult trâmbițate ale lui David Livingstone (misionarul sanctificat al Angliei victoriene) și moartea sa și mai trâmbițată au atras atenția misiunilor umanitare asupra comerțului de sclavi din Africa de Est și asupra arabilor care îl practicau. Sultanul Zanzibarului s-a văzut obligat să scoată acest comerț în afara legii. S-a născut o dorință înflăcărată, mai ales în Scoția, de a cinsti memoria lui Livingstone prin introducerea „creștinismului, negoțului și civilizației“ (celebra sa formulă) în peisajul ultimelor sale călătorii din Uganda și Malawi. S-a fondat o companie sub conducerea lui William Mackinnon, un afacerist cu sediul la Bombay, care a primit o cartă regală în 1888. Puterea tot mai redusă a sultanului din Zanzibar a încurajat comercianții germani, printre care s-a numărat și Carl Peters, să ceară sprijinul lui Bismarck pentru o „zonă de protecție“ la care au aderat și englezii în 1884–1885.

Compania lui Mackinnon n-a reușit să facă profit în Uganda, unde s-a declanșat un război civil între convertiții musulmani și creștini. După un lobby susținut, încurajat în parte și de guvernul britanic, care se temea că va pierde „imperiul“ din Zanzibar în fața nemților și a francezilor, alte două protectorate – care acopereau Uganda și Kenya din zilele noastre – au fost declarate teritorii britanice, în 1895. Africa de Est era de-acum împărțită.

În Africa Centrală și de Sud, lupta pentru supremație a fost în mare parte „opera“ a doi magnați neobosiți. În statul liber Congo al regelui Leopold, o bandă de ofițeri poligloți (majoritatea belgieni) și de aventurieri s-a angajat să impună autoritatea regelui pe cuprinsul unui teritoriu la fel de întins ca Europa de Vest. Pentru a conferi regimului său o imagine onorabilă, Leopold a încercat să angajeze ca guvernator o altă celebritate victoriană, și anume soldatul evanghelist Charles „Chinezul“ Gordon, care a ales să plece în schimb la Khartoum. Dar adevăratul scop al „guvernului“ haotic al lui Leopold a fost să convingă populația să strângă fildeș și cauciuc (două produse extrem de profitabile). Au trecut mai mult de 20 de ani până când brutalitatea înspăimântătoare exercitată de acest regim, încheiată cu un genocid (se presupune că 10 milioane de congolezi au murit în timpul acestui regim),[20] a atras destrămarea statului privat al lui Leopold și reorganizarea acestuia sub forma unei colonii sub guvernul belgian.[21]

Obiectivele lui Cecil Rhodes au fost mult mai ambițioase, iar metodele lui, ceva mai rafinate. Rhodes era dispus să cumpere influența de care avea nevoie (consiliile de administrație ale companiilor sale erau pline de colegi strâmtorați), să înșele investitorii, să folosească forța împotriva oricărei comunități africane care i se opunea. Compania sa a dus războaie contra triburilor Ndebele și Shona de pe teritoriul de azi al Zimbabwe și a pus stăpânire, în numele lui și al susținătorilor lui, pe diverse pământuri africane (mare parte din suprafața modernă a Zimbabwe a fost primul teritoriu împărțit în felul acesta).[22] Dar Rhodes nu a urmărit numai să pună mâna pe cât mai mult pământ sau doar să se îmbogățească. Visul lui era să unească toată Africa de Sud sub un singur steag al „Africii de Sud britanice“. Și asta nu numai pentru a impune autoritatea Londrei. Rhodes urmărea ca populația de origine și convingere britanică să obțină controlul în zonă și în întregul subcontinent să devină „patria albilor“, precum Canada sau Statele Unite (exemplul suprem la care se raporta Rhodes). Dar, în ultimă instanță, fără sprijinul Londrei, Rhodes nu avea puterea de a impune acest plan

opozanților săi locali: două republici bure cu voință și mijloacele de a lupta pentru libertatea lor.

Cursul extraordinar al luptelor din Africa ridică o serie de întrebări. În primul rând, de ce au crezut guvernele europene că au dreptul de a propune reguli pentru marele jaf al Africii? În fond, în Orientul Mijlociu, în China și în America Latină nu aplicaseră aceleași metode. Răspunsul se află în atitudinea ostilă față de statele și culturile africane. Se cunoșteau foarte puține lucruri despre interiorul Africii, iar informația care exista era trecută prin filtrul tendențios al misionarilor, exploratorilor și afaceriștilor dubioși care făcuseră carieră în acele părți. Se poate spune că mare parte din relatările călătorilor despre „continentul negru“ au fost, de fapt, produsul imaginației bolnave alimentate de alcool, droguri (de fapt, un amestec de medicamente pe care le luau ca să țină bolile la distanță) și amețite de visurile de mărire și de îmbogățire.[23] Nici un rege african, poate cu excepția împăratului creștin al Ethiopiei, nu a fost considerat capabil să exercite toate funcțiile unui suveran. Exista convingerea că statele din interiorul Africii erau un haos barbar, unde sclavia era la ordinea zilei, iar civilizația se afla într-un impas. Conform Tratatului de la Berlin, puterile europene care revendicaseră teritorii în Africa ar fi trebuit să pună capăt haosului și să încurajeze civilizația. Nu se explică totuși de ce guvernele europene au fost dispuse să permită comercianților și soldaților de la frontiere să-i atragă în înțelegeri pe care altfel le-ar fi respins ca fiind prea riscante sau prea costisitoare.

Aici, răspunsul este determinat de trei factori. În primul rând, coloniștii erau extrem de abili când venea vorba să-și susțină cauza prin intermediul aliaților de acasă. Au speculat aspectele religioase și umanitare, sentimentul patriotic și au profitat de lăcomia comercianților. S-au folosit de atmosfera generală de teamă din economie, într-o perioadă de scădere drastică a prețurilor, care a durat până la mijlocul anilor 1890. Au speculat la maximum noile mijloace de publicitate din presa zilei (de exemplu, *Le Petit journal* avea un milion de cititori).[24] Și pentru că tot ei controlau de obicei informația, versiunea prezentată de aceștia asupra evenimentelor era greu de combătut. Toate aceste aspecte s-au împletit, în persoana lui Rhodes, cu un talent remarcabil de a-și atrage sprijinul autorităților, uneori oferindu-le acestora acțiuni generoase la companiile sale. Al doilea factor ar fi de ordin financiar. E greu de crezut că și cel mai priceput lobby-ist ar fi convins

guvernul de acasă să-și deschidă baierele pungii. Dacă extinderea frontierelor ar fi presupus impunerea de taxe împovărătoare asupra contribuabililor, politicienii ar fi fost mai precauți, beneficiile unui asemenea demers ar fi fost puse sub semnul îndoielii și s-ar fi născut o grămadă de controverse. În realitate, ocuparea Africii a fost un proces uimitor de ieftin – aspect ce a stârnit entuziasmul publicului în anii 1890. Imperiile private ale lui Leopold și Rhodes nu au scos nici un sfanț din buzunarele contribuabililor. Cuceririle din Africa de Vest ale *officiers soudanais* au adus Franței peste trei milioane de kilometri pătrați în valoare de cinci milioane de lire sterline.[25] Al treilea factor a ținut de implicațiile unui viitor război. În ciuda violenței verbale ce caracteriza deseori discursul public despre revendicările coloniștilor, era clar că trebuia evitat un conflict european. Până și francezii au căutat o soluție diplomatică pentru conflictul lor cu englezii, pe care îi voiau afară din Egipt: au cerut sprijinul Germaniei pentru a regla chestiunea egipteană, într-o conferință internațională.[26] Fiindcă rezultatele au întârziat să apară, o expediție franceză pe cursul superior al Nilului s-a confruntat cu armata lui Kitchener la Fashoda, spre sfârșitul lui 1898, dar amenințarea războiului a fost de ajuns pentru retragerea umilitoare a francezilor.[27]

Este nevoie de o aprofundare a ultimelor două aspecte amintite mai sus. De ce ocuparea interiorului teritoriului african a fost atât de convenabilă din punct de vedere financiar? De ce nu au cerut regii africani un preț mai mare pentru renunțarea la independență? Ar fi imprudent să generalizăm și avem încă prea puține informații despre Africa precolonială. Dar aproape toți istoricii sunt de acord cu un aspect vital. Cam peste tot în Africa Subsahariană numărul de locuitori era foarte mic și întinderi uriașe de pământ erau nelocuite sau neexploatate, fie din cauza condițiilor climatice aspre, fie din cauza impactului comerțului cu sclavi sau din cauza efectelor bolilor. Urmările au fost critice. Construirea unor noi state în Africa precolonială a fost un demers anevoios. Impunerea taxelor asupra unor supuși refractari era și-așa destul de grea oriunde în lume. Dar, acolo unde rebeliunea nu însemna decât căutarea de noi comunități, șansele de reușită erau și mai reduse. Cu excepția câtorva zone favorizate (de exemplu, în unele părți din Africa de Vest), unde conducătorii puteau menține controlul comerțului, statele africane au rămas mici și slabe, judecând după standardele eurasiatice. Erau poziționate prost, astfel încât nu puteau profita

de dezvoltarea comerțului internațional. Nici unul dintre aceste state nu dispunea de mijloace pentru a cumpăra arme moderne sau pentru a ridica o armată care să facă față atacului european. Și mai grav era că lipsa unei unități politice și culturale mai ample îi făcea pe conducătorii africani din ce în ce mai vulnerabili. În orice conflict, a fost foarte ușor pentru invadatorii europeni să găsească aliați indigeni. În ceea ce a devenit Africa de Vest franceză, acei *officiers soudanais* și-au ridicat statul militar cu ajutorul unei armate de soldați de culoare cărora li se ofereau sclavi ca mod de plată. De aceea costurile au fost atât de mici. În Africa de Est britanică, războinicii din tribul Maasai au fost cei care au contribuit la înfrângerea populațiilor Kikuyu și Embu, pentru o cotă-parte din turmele de vite capturate.[28] Regii africani puteau spera cel mult să păstreze măcar autonomia locală. Șansele lor creșteau dacă se puteau baza pe loialitatea supușilor și a susținătorilor și dacă puteau ajunge la o înțelegere cu noii lor „suverani“ europeni. În nordul și în vestul Nigeriei și în Buganda (parte din Uganda de azi), stăpânii precoloniali făcuseră acest lucru cu un succes vizibil.

De ce au fost puterile europene atât de rezervate în a se lupta între ele pentru imperiile africane? Împărțirea Africii a fost, cel puțin pentru europeni, un proces pașnic. Desigur, au existat diplomații ostile, controverse aprige în presă, iar altercațiile dintre autoritățile locale nu au dispărut, dar europenii nu au purtat războaie între ei. Guvernele de acasă făceau un joc dublu. Se temeau să nu ofenseze puternicele lobby-uri colonialiste sau să nu fie acuzați de slăbiciune în fața pretențiilor rivalilor. Au existat mereu politicieni care au sperat să obțină funcții importante doar pentru că fluturau steagul imperial. Alții erau convinși că declinul ar fi fost iminent fără o cotă satisfăcătoare din împărțirea globală care urma. Echilibrul continental al puterii a fost însă, pentru toate guvernele europene, o prioritate mai mare decât orice aventură colonială. Viziunea lor asupra Europei era profund conservatoare. Refuzau să creadă că, în eventualitatea unei crize, teritoriile africane ar fi meritat riscul unei explozii europene din care nimeni nu avea nimic bun de câștigat. Erau dispuși să gândească o sferă colonială în Africa, dar numai dacă aceasta nu amenința securitatea din Europa. Erau, de asemenea, hotărâți să medieze, pe cât posibil, conflictele dintre localnici la masa tratativelor, și nu prin demonstrații de forță în teritoriu. Și au reușit asta pentru că, la nivel diplomatic, s-a convenit că, în afară de Canalul Suez și de Colonia Capului (unde numai englezii erau cu adevărat pregătiți să

lupte), miza din Africa era lipsită de importanță. Totul se reducea la echilibrarea diferitelor lobby-uri. Vasăzică, după ce s-au războit pentru coloniile din Americi și cele din Orientul Mijlociu, au împărțit Africa cu o amabilitate surprinzătoare. Acest lucru a avut două urmări esențiale. S-a redus motivația liderilor africani de a exploata diferendele europene și astfel și-au prelungit libertatea. Iar pe de altă parte, granițele coloniale puteau fi lăsate nepăzite, odată ce erau demarcate (asta până la izbucnirea Primului Război Mondial).

Lupta pentru Africa a fost cel mai grăitor exemplu referitor la apetitul mărit al Europei pentru supremație globală și la forța irezistibilă pe care o putea demonstra. Dar avem de-a face în același timp cu un paradox. În primul rând, guvernele europene au manifestat prea puțin interes pentru extinderea controlului lor în interiorul Africii. Au răspuns fără tragere de inimă la semnalele lobby-iștilor. În al doilea rând, după marcarea sferei de influență, s-au mulțumit cu controlul nominal asupra locuitorilor și al regiunilor de pe harta de la masa tratativelor. N-au considerat necesar să câștige loialitatea Africii sau să insufle un patriotism colonial. Statul colonial era unul superficial: guvernat de o mână de străini, dependent de „colaboratorii“ locali, ale căror abuzuri de putere puteau fi greu suprimate în cazul în care erau totuși descoperite. În al treilea rând, „misiunea civilizatoare“ (stindardul ideologic fluturat la tot pasul) a ascuns o stranie viață dublă. Spiritul acestei misiuni, în Europa, era categoric puternic, dar trupul din Africa a fost aproape invariabil slab. O explicație a brutalității acute a colonialismului global din Africa ar fi indiferența crasă față de obligațiile ce revin unui lider. Cazul Congo a fost, de bună seamă, unul extrem, dar au existat și alte dovezi că europenii erau dispuși să folosească forța și să trateze proprietatea africană ca pe o contradicție de termeni. Disprețul lor față de rasa și de cultura africană a fost una dintre cauze. O alta a fost disponibilitatea guvernelor europene de a lăsa supușii din Africa la mila intereselor comerciale sau coloniale ce s-au născut din lobby-urile care au pus la cale împărțirea. În acest mediu ostil, cu puțini locuitori, nici o companie nu ar fi rezistat fără capturarea și păstrarea mâinii de lucru africane, prin metode mai mult sau mai puțin ortodoxe.

A existat o regiune în Africa, în această eră a împărțirii, unde regulile au fost încălcate. În războiul din Africa de Sud (1899–1902), albii au luptat contra albilor. Zeci de mii de albi, inclusiv femei și copii, au murit din

cauza violențelor, a bolilor și ca urmare a încarcerării. Albii au distrus proprietățile altor albi, le-au incendiat fermele și le-au furat animalele. Negrii au fost și ei prinși în acest război al oamenilor albi și au suferit deopotrivă.[29] Care a fost cauza?

Africa de Sud a fost, și a rămas mult timp, un fenomen ciudat, o transformare stranie în istoria Africii Subsahariene. A fost singurul loc în care europenii au fondat o colonie permanentă cu mult înainte de sfârșitul secolului al XIX-lea. Începând cu 1700, fermierii olandezi (burii) s-au mutat din Colonia Capului către nord, impunându-și autoritatea asupra tuturor triburilor africane care le-au ieșit în cale. Spre sfârșitul anilor 1830 au avansat în etape și au ocupat jumătatea de nord a Africii de Sud moderne, câmpiile Highveldului. După 1870, această „marcă“ locală a colonialismului european a fost brusc trezită la viață de descoperirea unor noi resurse minerale – mai întâi diamante, apoi aur. Pentru guvernul britanic, care stăpânise Colonia Capului din 1815, aceasta era ocazia perfectă pentru a scoate o regiune înapoiată în afara ciclului de războaiele costisitoare de frontieră. Și-au dorit să facă din Africa de Sud o a doua Canada: un domeniu federal, cu o economie progresistă, cu oameni cu gândire britanică, devotați Coroanei. Parcă și vedeau comerțul britanic înflorind și colonia în siguranță pentru traficul britanic din India. Acesta a fost scopul urmărit și de Rhodes și principalul motiv pentru care guvernul de la Londra s-a arătat dispus să-i sprijine revendicările privind Zimbabwe și Zambia. „A pus bazele unui splendid imperiu“, spunea lordul Salisbury cu vădită admirație pentru Rhodes.[30] Dar burii separatiști din nord aveau alte intenții. Din anii 1850 ei se bucuraseră de o independență aproape totală. La începutul anilor 1880, locuitorii din Transvaal au ripostat la încercarea nefericită a britanicilor de a le transforma „republica“ șubredă într-o colonie propriu-zisă. În 1890, datorită profiturilor în creștere din minele de aur de la Rand, Transvaalul, cândva falimentar, începea să devină statul dominant în întreaga Africă de Sud. Președintele său neînfricat, renumitul comandant militar Paul Kruger, a zădărnicit planurile mărețe ale lui Rhodes și a organizat o lovitură de stat – Raidul lui Jameson din 1895, devenit notoriu. Acesta a demonstrat o deosebită pricepere în dezbinarea comunității de imigranți, în mare parte britanici, care migraseră spre Rand și a zădărnicit pretențiile Londrei de a deține drepturi politice depline. Dar în septembrie 1899, când a început să militeze deschis pentru independența

totală, adică pentru dreptul de a stabili legături directe cu puterile străine, a atins se pare un subiect sensibil. Marea Britanie a văzut în asta o amenințare la adresa supremației ei regionale, cu consecințe dezastruoase pentru prestigiul ei diplomatic și securitatea ei strategică. În câteva săptămâni s-a declanșat războiul. La sfârșitul acestuia, trei ani mai târziu, burii din Transvaal și din statul liber Orange au fost obligați să se recunoască supuși britanici. Dar, în restul teritoriului sud-african, albii erau încă stăpânii populației de culoare.

Coexistență competitivă

Împărțirea Africii a fost cea mai teribilă dovadă că lumea din afara Europei și a Statelor Unite se confrunta cu un viitor colonial (sau semicolonial): ocupația, guvernarea sau diverse feluri de dependență economică. Au avut loc împărțiri și în Asia de Sud-Est și în Pacificul de Sud, care au condus la expansiunea puterii franceze, britanice, germane, olandeze și, după 1898, americane dincolo de granița maritimă eurasiatică. După 1900, mare parte a globului devenise, din punct de vedere politic și legal, o prelungire a Europei. Era de așteptat ca restul lumii, în special Asia Răsăriteană continentală și Orientul Mijlociu, să urmeze aceeași traiectorie mai devreme sau mai târziu. Au existat, într-adevăr, multe semnale că o asemenea împărțire era inevitabilă – dacă marile puteri s-ar fi pus de acord asupra bucății ce îi revenea fiecăreia.

Dar împărțirea nu a fost singura schimbare a imaginii politice de la sfârșit de secol. Generația de după 1880 a trecut prin consolidarea a patru sau cinci „state ale lumii“ care ar fi trebuit să împartă puterea globală între ele. Două dintre acestea erau nou-venite pe scena imperială. Cel mai remarcabil a fost Statele Unite, celălalt a fost Germania. Relațiile simbiotice ale Statelor Unite cu Vechea Lume europeană au devenit din ce în ce mai strânse. Emigranții din Europa traversau în valuri Atlanticul. Italienii, polonezii, rușii, evreii și multe alte naționalități au construit o conexiune transatlantică cu aproape toate zonele din Europa, dublând și intensificând influența europeană în societatea și cultura americană. În 1900, Statele Unite aveau cea mai mare populație de origine europeană (82 de milioane de locuitori dintr-un total de 92 de milioane, inclusiv afro-americani) comparativ cu alte țări, fără a socoti Rusia. Aveau, de asemenea, cea mai mare economie

industrială din lume, producând, în 1910, mai multă fontă și oțel decât Marea Britanie, Franța și Germania la un loc. Republica lui Thomas Jefferson de fermieri independenți devenise scena unor imense întreprinderi industriale: extracția fierului și a cărbunelui, producția de materiale textile și de oțel, construcția de locomotive, vapoare și chiar automobile, producția de alimente și de băuturi. Clasa muncitoare trăia în mahalale insalubre asemănătoare celor din Europa, așa cum dezvăluia sociologul și jurnalistul Jacob Riis unui public scandalizat.[31] Deși nivelul de trai era teoretic mai ridicat, raporturile dintre clasele sociale mai puțin rigide și mobilitatea mult mai mare decât în Europa, la sfârșitul secolului, o clasă superioară era evident că se formase. Membrii acestei clase frecventau școli de elită, trăiau exact ca familiile înstărite de peste ocean și deplângeau populismul și imaturitatea politicienilor americani. Totodată, s-a observat la aceștia o bizară înclinație de a crea alianțe de familie cu aristocrația britanică, un produs al acestora fiind Winston Churchill.

America se deosebea încă prin populismul democratic și prin consimțirea fățișă a segregării rasiale. În alte privințe se asemăna totuși din ce în ce mai mult cu un stat european „normal“. În 1890, nu mai era societatea aceea de frontieră cu vaste întinderi de pământ nerevendicat sau neocupat. O nouă perspectivă asupra limitelor resurselor naturale ale Americii a încurajat o abordare mai conservatoare a mediului ecologic mult încercat. Cealaltă față a monedei arăta un mult mai puternic sentiment al destinului imperial. Faptul că teritoriile atât de valoroase din Caraibe erau administrate de latino-americanii indolenți era un motiv de maximă iritare, la fel și faptul că spaniolii europeni administrau Cuba, iar creolii guvernau teritoriile din America Centrală. Pe coasta Pacificului, acolo unde exista o veche legătură cu Japonia și China, au apărut voci care susțineau California ca bază americană în lupta cu Asia de Est și considerau orașul San Francisco o rampă de lansare a imperiului.[32] Zelul manifestat de Statele Unite în „specularea“ unui presupus dezacord cu Spania – pretext pentru a prelua Cuba și insulele Filipine în „splendidul război“ din 1898 – a demonstrat că acest vast concept american de interese naționale devenise viabil din punct de vedere politic. Sub mandatul lui Theodore Roosevelt (1901–1909) demersul a fost dus mai departe. Supremația americană din Marea Caraibilor a fost anunțată fără jenă prin „Corolarul Roosevelt“. Acest corolar decreta că, în caz de abateri sau de insolvență din partea statelor

independente din Caraibe și din jurul Caraibelor, Statele Unite vor acționa în numele statului vătămat al cărui amestec indirect va fi privit cu ostilitate. La cererea expresă a lui Roosevelt, America putea în sfârșit acționa ca putere maritimă majoră (marele profet al puterii navale, Alfred T. Mahan, a fost un amiral american). În 1907, Marina Statelor Unite, „Marea Flotă Albă“ (o referire la aspectul navelor) a efectuat o croazieră în jurul Pacificului, larg popularizată.[33]

Toate acestea au fost modalități prin care America și-a afirmat statutul de putere mondială de prim rang, la egalitate cu marile state europene. După 1898 a devenit o putere colonială cu privilegii extrateritoriale în China, iar interesele și ideologia sa erau similare celor din Europa. Potrivit renumitului istoric Frederick Jackson Turner, America era „o republică imperială cu anexe și protectorate… o nouă putere mondială“.[34] Revoluția izbucnită în Mexic, în 1910, a împins Washingtonul și mai mult pe calea mentalității imperialiste. În 1914, portul principal al Mexicului a fost ocupat opt luni pentru a forța îndepărtarea generalului dictator Huerta.[35] Similitudinile și paralelele nu trebuie însă exagerate. Atitudinea americană față de colonialismul european global a rămas rezervată. America nu a avut nici un rol în împărțirea Africii, deși a avut reprezentanți la Conferința Africii de la Berlin. Înainte de 1890 nu a deținut nici un teritoriu în Asia. Rolul imperial asumat în 1898 a provocat o controversă politică mult mai înverșunată decât dezbaterile coloniale din Europa. Programul naval al lui Roosevelt a fost obstrucționat de scepticii din Congres.[36] Roosevelt însuși își imagina noul corp de marină ca pe un partener tânăr al alianței informale a puterilor maritime „anglo-saxone“. Supremația maritimă a Marii Britanii, a spus el, „este suprema garanție a păcii în lume“.[37] Din punct de vedere economic nu existau diferențe semnificative. Nu exista aproape nici un fel de capital american investit peste granițe, cu excepția Mexicului. Industria americană producea în principal pentru consumul intern și pentru uriașa economie agrară. Numai 5% din producția americană mergea la export, în comparație cu 25% din producția Marii Britanii. Coloniile economice ale companiilor americane se aflau în vestul și în sudul Statelor Unite, nu peste ocean. Nu a existat un consens pentru adoptarea stilului agresiv sau a pregătirii militare din alte state ale lumii. Factorul esențial în modelarea ideologiei americane a fost dezvoltarea uluitoare a economiei industriale din SUA, ceea ce a provocat teama de excludere de pe piețele

internaționale. Date fiind procentele mici deținute în domeniul imperial, perspectivele reduse de a înmulți aceste procente și capacitatea manufacturieră cea mai extinsă din lume, în 1913, nu e de mirare că liderii americani au ajuns să privească orice împărțire la nivel global ca pe o amenințare la adresa intereselor americane.

Cele trei decenii începând cu 1880 au fost la fel de decisive pentru viitorul Rusiei ca putere globală. Tratatele convenționale de istorie, specializate în epoca țaristă târzie, pun accentul pe eșecurile vechiului regim. Vinovații de serviciu sunt țărănimea nemulțumită, clasa de mijloc lipsită de vlagă, industrializarea mult prea rapidă și o „autocrație" depășită. Țarismul a fost o revoluție în devenire. Un accent prea mare pe declin și dezintegrare este totuși o dovadă de perspectivă îngustă asupra istoriei moderne a Rusiei. În pofida impactului catastrofal al războiului și al revoluției din perioada 1917–1921, Imperiul Rus nu s-a destrămat. Mai mult decât atât, a fost capabil de o revenire uluitoare la jumătatea anilor 1940, atingând apogeul unei puteri pe care orice demnitar vizionar ar fi catalogat-o drept absurdă în era țaristă.

Situația este cu atât mai surprinzătoare cu cât o mare parte din imperiul eurasiatic rus n-a reprezentat decât un schelet înainte de 1880. Cucerirea Asiei Centrale musulmane abia începuse. Sfera de influență rusească din Asia de Nord-Est a fost sensibil lărgită în detrimentul Chinei în urma tratatelor de la Aigun și Pekin din 1858–1860. Dar prezența rusă în mare parte din această regiune vastă era mai mult decât teoretică. Reformele din anii 1860 nu s-au reflectat imediat în puterea financiară a Rusiei: înfrângerile din 1877–1878 (când speranța unei victorii militare ruse asupra Imperiului Otoman a fost zădărnicită) și disidența politică din Rusia veneau să anticipeze exact contrariul. Modernizarea unei economii bazate pe munca iobagilor abia începuse. Având în vedere rapiditatea schimbărilor din restul lumii – fluxul investițiilor, creșterea volumului de schimburi comerciale, dezvoltarea tehnologiei –, pretenția Rusiei de a rămâne în fruntea plutonului părea cel puțin riscantă. Oprimarea și confuzia erau, din punctul de vedere al observatorilor străini, principalele trăsături ale sistemului țarist. Rezultatul a fost o politică de „bravadă și ezitare alternative", afirma pe-atunci tânărul George Curzon cu toată încrederea unui viitor vicerege indian.[38]

Cu toate acestea, puterea Rusiei continua să crească. Procesul de industrializare a pornit cu greu, dar la începutul anilor 1890 era deja în plină expansiune. La sfârșitul secolului, producția de cărbuni a Rusiei era de 50 de ori mai mare decât în 1860, iar producția de oțel crescuse de 2 000 de ori.[39] Ambele s-au dublat în 1913. Exporturile au crescut simțitor – de la 55 de milioane de lire sterline (media în perioada 1881–1885) la aproape 100 de milioane de lire (1901–1906).[40] Ucraina a devenit mare producător de cereale. Odessa, orașul întemeiat de Ecaterina cea Mare la Marea Neagră, era cel mai mare siloz al comerțului cu cereale. Odată oficializată alianța dintre Rusia și Franța, până în 1894, un val de împrumuturi franceze au luat calea Rusiei pentru modernizarea acesteia.[41] De-acum puteau fi finalizate marile proiecte feroviare care urmau să lege centrul Rusiei de Asia Centrală (calea ferată Orenburg-Taşkent) și de Pacific (Calea ferată transsiberiană). Pe măsură ce construcția de căi ferate înainta, apăreau din urmă valuri de coloniști, țărani însetați de pământ veniți din satele aglomerate ale Rusiei europene. Coloniștii, fermierii și lucrătorii feroviari ruși s-au răspândit în sud și în est pentru a forma cel mai durabil element al puterii asiatice a Rusiei.[42] Peste 5 milioane de ruși traversaseră Uralii în Siberia până în 1914 și alte câteva mii se stabiliseră în vechile hanate musulmane din teritoriile ruse din Asia Centrală.[43]

În acest mod fragmentat, regimul țarist a pus în aplicare, înainte de Primul Război Mondial, aproape toate elementele sistemului imperialist modern al Rusiei. Reușise astfel să-și păstreze controlul asupra Poloniei rebele, cea mai importantă în Europa, bastionul defensiv din inima Rusiei și o pârghie de influență în diplomația marilor puteri. Ucraina fusese transformată într-o vacă numai bună de muls, în motorul influenței comerciale crescânde a Rusiei în regiunea Mării Negre, dinamul noii economii bazate pe exportul de cereale. Prosperitatea din Ucraina și sistemul feroviar au contribuit la menținerea stăpânirii Rusiei asupra zonelor de frontieră caucaziene, podul rutier către Orientul Mijlociu și (dintr-un punct de vedere total opus) fortul defensiv din valea fluviului Volga – un fel de Mississippi al Rusiei. Înainte de 1914, terenurile petrolifere descoperite la Marea Caspică, în jurul orașului Baku, au adăugat o nouă dimensiune valorii strategice a Caucazului. Datorită căilor ferate, coloniștilor, economiei bazate pe bumbac și prezenței militare puternice, Asia Centrală și-a întărit rolul colonial de gardian al intrării de la sud-est în Imperiul eurasiatic Rus. Comerțul din

zonă a fost restricționat și declarat monopol rusesc.[44] Poziția Rusiei la Pacific s-a întărit odată cu colonizarea Siberiei și cu îmbunătățirea sistemului de comunicații.[45] Nici măcar dezastrul reprezentat de Războiul ruso-japonez din 1904–1905 – când pretențiile Rusiei privind Coreea și Manciuria au fost strivite în mod brutal (rușii puseseră la cale un plan de infiltrare în Coreea cu ajutorul soldaților deghizați în pădurari) – nu a convins Rusia să renunțe la revendicările din Pacific sau să oprească expansiunea din Asia de Nord-Est.[46] Așadar, în ciuda fragilității sistemului ei imperial, a înapoierii tehnologice, a deficitului economic și a slabei influențe culturale,[47] Rusia a reușit să țină pasul cu statele rivale. Și-a urmat propria traiectorie în colonialismul global.

În 1880, Marea Britanie avea motive întemeiate să se declare lider mondial, fiind poate singura putere cu posesiuni și interese în toate colțurile lumii. Uriașul său arhipelag de colonii și sfere de influență se întindea din vestul Canadei până în Africa de Sud, de la Suez până în Hong Kong. Mare parte din imperiu fusese ridicată într-un ritm accelerat după 1830 și multe zone erau slab populate și mai deloc dezvoltate. Britanicii și-au putut revendica mari întinderi de pământ pentru simplul motiv că alte puteri nu-și făcuseră simțită prezența. Dar, după 1880, întrucât lumea „se umpluse“, influența implicită nu mai era o opțiune. Britanicii au fost nevoiți să-și oficializeze revendicările și uneori chiar să le susțină prin forță. Și, cum tot mai multe zone erau partajate, s-au pomenit stăpâni peste comunități problematice, cu noi ziduri de apărat și cu noi motive de vigilență. Rezultatul a fost paradoxal. Pe măsură ce Imperiul Britanic se extindea, diplomații și strategii însărcinați cu apărarea acestuia deveneau din ce în ce mai neliniștiți. Englezii păreau să aibă în permanență conflicte cu câte cineva, date fiind teritoriile lor împrăștiate pe tot globul. Imperiul Britanic era ca un uriaș „care suferea de gută, cu mâinile și picioarele întinse în toate direcțiile“, se lamenta un bătrân demnitar. Imediat ce simțea pe cineva apropiindu-se, uriașul începea să se vaite numai la gândul durerii ce va urma.[48] Păguboasă rețetă pentru armonia diplomatică… Strategii erau la fel de neliniștiți. Au considerat că puterea maritimă și mica armată profesionistă se întinseseră mai mult decât le era plapuma. Unii dintre cei mai critici observatori s-au întrebat dacă nu cumva dezvoltarea căilor ferate nu însemna o mare amenințare la adresa puterii navale. Balanța începea să

se încline în favoarea conducătorilor din regiunile impenetrabile – cum era Rusia, „tirania uscatului“ – feriți de urgia britanică.

Astfel de temeri au ajuns la apogeu în timpul Războiului din Africa de Sud, care a scos la iveală un deficit jenant în priceperea militară britanică. Și mai îngrijorătoare era perspectiva ca rivalii Marii Britanii să profite de ocazie și să pună presiune pe interesele englezilor din alte părți ale lumii: în Orientul Mijlociu, în China, chiar și în India, ce putea fi invadată pe la nord-vest. Temerile acestea au fost motivul declanșării unei frenetice planificări militare, care a dus la concluzia că armata britanică avea să fie nevoită să cumpere toate cămilele din Asia pentru a aproviziona linia frontului. Anumiți factori amintiți deja – printre care teama de a nu tulbura echilibrul european – au determinat celelalte mari puteri să nu creeze o alianță antibritanică. Dar criza a fost resimțită din plin la Londra. A fost regândită strategia navală și s-a decis construirea unei flote moderne. A fost semnată o alianță cu Japonia, în 1902, pentru protejarea intereselor Marii Britanii în Asia Răsăriteană.[49] În 1904 și în 1907 s-au semnat antantele cu Franța și apoi cu Rusia – înțelegeri care au atras Marea Britanie într-o alianță informală cu organismele politice ale marilor puteri europene.[50]

În noua epocă a „politicii globale“ de după 1880, Marea Britanie a suferit un ușor declin. Dar, după orice standard, poziția sa a rămas în continuare puternică. Au existat doar câteva locuri în care o singură putere îi putea afecta serios interesele. Marea excepție (din moment ce o invazie americană în Canada era exclusă) ar fi fost o invazie a rușilor în Afghanistan și, în consecință, amenințarea reprezentată de aceștia pentru puterea britanică din India. Era foarte puțin probabil ca extinderea unei alianțe a anumitor puteri să fie permisă de ceilalți în defavoarea Marii Britanii – chiar dacă ar fi riscat să încerce.

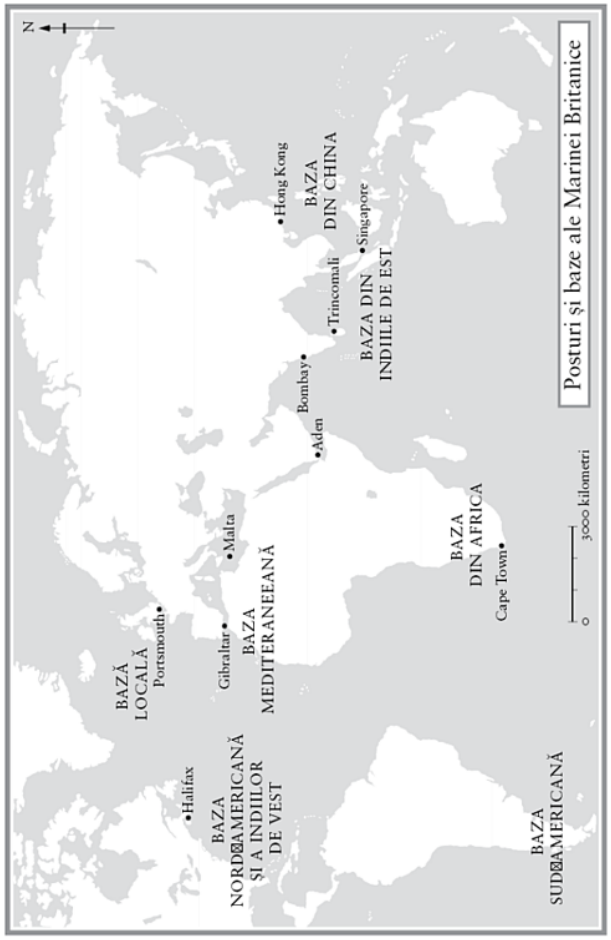

În plus, din mai multe puncte de vedere, britanicii înșiși păreau să devină din ce în ce mai bogați și mai puternici. Au profitat mai mult decât oricine de extinderea comerțului internațional. Investițiile străine s-au dublat între 1900 și 1913. Englezii dispuneau și de un surplus masiv al balanței de plăți rezultat din exporturile invizibile, deci își permiteau costurile uriașe ale unei flote noi. Coloniile lor – o mare rezervă de forță de muncă de peste un milion de bărbați cu vârsta de înrolare – erau într-o etapă de creștere rapidă. La fel stăteau lucrurile și în India, principala bază militară și trezoreria imperiului lor din Asia. Imperiul comercial britanic de peste ocean, cu băncile, agențiile de asigurări, transporturile maritime și feroviare, telegraful, minele și plantațiile sale putea umili orice rival. În eventualitatea unui atac, rezervele economice puteau fi antrenate în paralel cu blocadele navale împotriva inamicilor. Sau cel puțin acesta era planul.

După 1904, numai Germania reprezenta o amenințare la adresa Regatului Unit. La fel ca Statele Unite, Germania era nou-venită la masa diplomației imperiale, intrând pe scena lumii după 1870, odată cu înfrângerea Franței și

unificarea statelor germane într-un „imperiu“ semifederal condus de un împărat prusac. Germania avea atât mijloacele, cât și ambiția, după 1900, de a practica ceea ce se numește *Weltpolitik*, adică de a deveni un stat global. Creșterea economică impresionantă a Germaniei îi asigura acesteia platforma necesară acestor ambiții: produsul național brut al Germaniei s-a triplat între 1873 și 1913.[51] Producția industrială a înregistrat o puternică dezvoltare mai ales în domeniile produselor chimice și electrice. În 1900, Germania avea deja un sistem feroviar excelent și cea mai mare populație din Europa, cu excepția Rusiei.[52] O bună rețea de comunicații, o bază industrială puternică și o populație numeroasă au făcut din corpul de recruți al Germaniei cea mai eficientă armată din Europa, iar din Germania, cea mai mare putere militară. La jumătatea anilor 1880, Bismarck a folosit patrimoniul în creștere pentru a anexa câteva colonii africane, adevărate trofee, dar și câteva colonii în Pacificul de Sud. Se pare însă că le-a considerat lipsite de valoare.[53] Succesorii săi de după 1890 nu au fost nici ei foarte siguri. Dacă China ar fi fost împărțită (ceea ce nu ar fi fost chiar exclus), dacă Pacificul s-ar fi împărțit în sfere de influență maritimă și dacă Imperiul Otoman s-ar fi destrămat (o altă variantă plauzibilă după 1890), atunci Germania ar fi putut să reclame o parte care să-i reflecte statutul și potențialul economic. Orice altă traiectorie ar fi însemnat practic o abdicare în condițiile în care viitorul rezerva o luptă darwiniană implicită pentru supraviețuire sau supremație.

Maniera agresivă în care Germania și-a căutat „locul sub soare“ a devenit un clișeu istoric. Totuși, cu adevărat izbitor la politica globală pe care au urmărit-o de la sfârșitul anilor 1890 a fost caracterul nehotărât.[54] În diversele conflicte coloniale în care s-au amestecat – legat de Samoa, de Maroc (în două situații), de Africa de Vest și de calea ferată dintre Bagdad și Golful Persic – nemții au bătut în retragere sau au acceptat calea compromisului. Aveau într-adevăr motive întemeiate să facă asta. Cu toate că activitatea comercială pe mare a Germaniei era destul de importantă (de exemplu, în America Latină),[55] interesele sale economice au rămas în continuare concentrate în Europa, la fel ca investițiile germane externe. Puterea militară germană a fost un adevărat fenomen european. În lipsa unei flote navale, ar fi rămas așa. Dar când Berlinul a început să construiască o flotă, s-a lovit imediat de opoziția Marii Britanii. După 1909 a devenit limpede ca lumina zilei că englezii vor depăși orice flotă germană,

indiferent de preț. Iar cu ajutorul bazei lor din arhipelagul Orkney, puteau sugruma traficul și preveni o ieșire în larg dinspre porturile de la Marea Nordului.

Poziționarea Germaniei era fundamentată pe o logică agresivă. Puterea ei se afla în Europa, unde trăiau milioane de etnici germani și în afara granițelor, unde exista o veche tradiție comercială și financiară germană superioară în Europa Centrală și de Est, unde existau câțiva așa-ziși clienți, inclusiv Imperiul Austro-Ungar care era, teoretic, una dintre cele mai mari puteri din Europa. „Dacă lumea de peste ocean s-ar consolida sub hegemonia Angliei, n-ar mai exista decât Statele Unite ale Europei care să-i mențină supremația în Lumea Veche“, spunea propagandistul Carl Peters.[56] Avertismentul lui Peters era clar. Hegemonia Germaniei în Europa, în detrimentul Rusiei, Franței și Angliei, ar fi compensat mai mult decât lipsa unui imperiu după model britanic. Ar fi strivit, totodată, recuzita geopolitică pe care fusese construit până atunci colonialismul global și ar fi deschis calea unei noi împărțiri globale favorabile Germaniei. Dar obținerea hegemoniei prin forță era un plan prea riscant pentru a fi adoptat cu ușurință sau chiar dezbătut deschis de cei care au făcut politică (unul dintre motivele pentru care discuțiile istoricilor pe tema vinovăției Germaniei pentru declanșarea războiului au fost atât de neconcludente). Până în 1914, acest deziderat a rămas un trofeu imaginar posibil doar datorită unor circumstanțe neprevăzute.

La prima vedere, Franța avea resursele și competențele necesare pentru a se compara cu celelalte patru puteri mondiale. Pe uscat, Franța reprezenta încă un dușman de temut, iar puterea sa navală, deși într-un relativ declin, era încă semnificativă. Ca investitor străin, ocupa locul doi după Marea Britanie, iar investițiile sale (de două ori mai mici) erau direcționate în principal în Europa, în special în Rusia. Influența globală a ideilor și a culturii franceze, prestigiul scriitorilor francezi, al instituțiilor și al artei erau la fel de mari ca de obicei. Din anii 1870, statutul de mare putere al Franței era simbolizat de imperiul ei afro-asiatic. Între 1880 și 1910, posesiunile Franței de peste hotare au crescut de douăsprezece ori ca suprafață (de la 900 000 kilometri pătrați la aproape 12 milioane de kilometri pătrați), iar populația de 16 ori (de la 3 la 50 de milioane de locuitori).[57] O mare parte din Africa de Nord, de Vest și Ecuatorială, precum și Madagascarul, Indochina și zone din Pacificul de Sud ajunseseră sub

ocupație franceză. Franța și-a revendicat cu îndârjire dreptul la o cotă generoasă din împărțirea globală. Dar nici asta nu i-a fost de ajuns.

Ca putere mondială în devenire, Franța avea trei mari slăbiciuni. Numărul locuitorilor stagnase, iar din punct de vedere industrial Franța se afla cu mult în urma Germaniei, ca să nu mai pomenim de Marea Britanie. În al doilea rând, în ciuda dimensiunilor impresionante ale imperiului colonial francez, potențialul economic al acestuia era destul de scăzut. Franța nu avea o țară ca India care să-i acopere cheltuielile și nici teritorii colonizate care să-i fie parte-nere de afaceri sau aliați în caz de război. Situația era și mai mult agravată de faptul că mare parte a imperiului era ostatic strategic al destinului, dat fiind că puterea navală care ar fi trebuit să asigure apărarea se risipise.[58] Una dintre școlile franceze de gândire, condusă de marele ministru de externe Théophile Delcassé (1898–1905), afirma că Indochina nu avea nici o valoare și cerea constituirea unui imperiu afro-mediteraneean cu centrul în Maroc și Algeria.[59] În al treilea rând, poziția ei geografică, mai ales după ce a pierdut Alsacia și Lorena în 1871, a făcut din Franța o țintă mult mai vulnerabilă decât orice altă putere: nu exista nici un ocean sau mari întinderi de pământ care să stea între o posibilă invazie și centrele vitale ale guvernului și ale industriei. Nu e de mirare, așadar, că părerile politice franceze oscilau între o strânsă prietenie cu Marea Britanie și reconcilierea cu Germania. Politica fracțională a celei de-a treia republici, schimbarea rapidă a guvernelor și dezbinările acerbe între interesele religioase și laice (aduse în prim-plan de celebra Afacere Dreyfus) au accentuat aceste incertitudini din politica externă a Franței.

Există o veche tradiție în scrierile istorice potrivit căreia imperialismul agresiv, nemilos, a constituit preludiul haotic al marii conflagrații care a fost Primul Război Mondial. Dar înainte de 1914 au existat puține semne că cele mai puternice state ale lumii aveau să se angajeze într-o confruntare pentru supremația globală. Dimpotrivă, acestea adoptaseră o formă de „conviețuire competitivă“ și recunoscuseră faptul că, pentru moment, între ele exista un relativ echilibru de putere. În ciuda ciocnirilor și a fricțiunilor dintre ele, împărtășeau, împreună cu micile puteri coloniale, aceeași viziune asupra atitudinii față de popoarele noneuropene. Dacă vreuna dintre aceste puteri ar fi sprijinit o mișcare colonială împotriva imperiului sau ar fi încurajat doctrine radicale ale autodeterminării, n-ar fi făcut decât să se autodistrugă. Era de la sine înțeles că erau superioare, cultural vorbind, și că „nivelul lor

de civilizație“[60] justifica intervenția sau colonizarea din teritoriile „mai puțin civilizate“. În condiții moderne, o lume împărțită în imperii coloniale părea firească și inevitabilă. Progresul coloniilor către autoguvernare – acolo unde se ridica problema – ar fi fost un proces extrem de lent. Între timp, cea mai mare amenințare la adresa păcii o reprezentau „imperiile muribunde“ care scăpaseră până acum de divizare. În Imperiul Otoman, Iranian și în cel Chinez miza era mult mai mare și șansa unui acord era mult mai mică: puterile lumii chiar riscau un conflict major din cauza acestor imperii. Așa cum avea să se întâmple, exista un pericol mult mai mare și mai apropiat. Amenințările la nivelul diplomației riscau să scape de sub control. Un conducător mai slab de înger, un consilier oportunist, niște gazetari înfierbântați sau o simplă eroare de calcul ar fi putut înclina imediat balanța. Stabilitatea precară a colonialismului global și a păcii în lume depindea de puterea de mediere a principalelor state europene și de respectul acestora față de echilibrul de forțe precar al propriului continent. Dacă acești doi factori nu erau ținuți sub control, atunci geopolitica imperiilor avea să fie aruncată în haos.

Economie globală

Colonialismul global nu a fost o simplă chestiune de expansiune a zonelor stăpânite de statele europene. O economie globală modernă a început să înflorească în anii 1870.[61] Sigur că schimburile comerciale între continente existaseră dintotdeauna. După cum s-a observat într-un capitol anterior, accesul europenilor la argintul american a creat un sistem de schimburi globale încă din secolul al XVI-lea, unul limitat, ce-i drept, la lingouri și la produse de lux. În secolul al XVIII-lea a avut loc o extindere a comerțului maritim, incluzând exportul de ceai din China și de țesături din bumbac din India către piețe îndepărtate precum America și Africa de Vest. Majoritatea traficului intercontinental se desfășura prin Atlantic. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, integrarea economică s-a intensificat și mai mult în relația dintre nord-vestul Europei, insulele britanice și nord-estul Americii. Economia mondială de la sfârșitului secolului al XIX-lea a fost parțial consecința creșterii rețelelor comerciale dense din bazinul Atlanticului de Nord, rețele care s-au extins spre noi părți ale lumii: America de Sud, regiuni din Africa, India, Asia de Sud-Est, Australasia și Asia Răsăriteană.

O trăsătură distinctă a acestei ramificații a fost faptul că, peste tot, prețurile produselor de lux, dar și ale celor de maximă necesitate, precum cerealele, erau stabilite de puterile comerciale la nivel global, și nu de factorii locali sau regionali.[62] Dar nu era vorba doar de dezvoltarea comerțului, deși valoarea și volumul său au continuat să crească. Atinsese trei miliarde de lire sterline în 1880, apoi patru miliarde la 1900, după care aproape s-a dublat între 1900 și 1913, ajungând la o cifră de circa opt miliarde lire sterline.[63] Dezvoltarea comerțului a fost însoțită de – mai exact a depins de – două mari schimbări care au legat activitatea comercială din diferite regiuni ale lumii.

O primă schimbare a fost crearea unui „circuit“ internațional de plăți la care orice țară putea adera și din care putea extrage moneda străină necesară pentru plata propriilor importuri. Astfel, nu mai era necesară o evidență contabilă pentru fiecare partener comercial: atât timp când undeva exista un surplus, acest credit putea fi folosit în circuitul plăților.[64] Acest sistem a înlăturat blocajul care obstrucționase până atunci comerțul. Cea de-a doua schimbare a fost creșterea exportului de capital european, după 1870, la o scară mult mai mare și cu destinații mult mai variate decât în anii precedenți. Deși mare parte a fost investit în America și în alte părți ale Europei, doar o pondere mai mică mergând în Asia și Africa (circa 30% din investițiile externe britanice au ajuns în Afro-Asia înainte de 1913), lumea devenise o uriașă piață unică de capital. Informațiile comerciale rapide și exacte beneficiau de un bonus (rolul principal al telegrafului), dar la fel era răsplătită și o mai strânsă conformitate a practicilor financiare și patrimoniale. În consecință, colonialismul global ascuns sub masca schimburilor comerciale a însemnat atragerea restului lumii într-un sistem economic al cărui nucleu se afla în Europa și în prelungirea vestică a acesteia din Statele Unite. Mai exact, a avut loc o diviziune mondială a muncii în care manufacturile, capitalul și creditul imperiilor industriale erau oferite în schimbul materiei prime și al mărfurilor din întreaga lume.

Această nouă piață internațională nu a fost doar rezultatul unei activități strict comerciale. Nici n-ar fi fost posibil. Ea a depins în mai multe feluri de afirmarea puterii, de expansiunea imperialistă directă și indirectă. În Asia Răsăriteană, de pildă, regimul de comerț liber fusese impus cu forța și prin diplomația militară a „tratatelor inechitabile“. În India a fost menținut prin stăruințele fără echivoc ale guvernului britanic (chiar și în ciuda

împotrivirilor oficialilor britanici regionali). Tiparul multilateral al plăților comerciale concentrat în Londra n-ar fi funcționat la fel de ușor – presupunând că el chiar a funcționat – dacă britanicii nu ar fi beneficiat de o balanță de plăți favorabilă în imperiul lor indian, securizat atât prin guvernare (indienii plăteau o „taxă de serviciu“ superiorilor lor străini), cât și prin succesul comercial.[65] Totodată, în Australia, Noua Zeelandă, vestul Canadei și America Latină și, într-o mică măsură, în Africa, piața globală s-a extins ca urmare a imperialismului demografic european, prin ocuparea de teritorii de către coloniștii europeni și dislocarea populațiilor indigene (prin acorduri, forță sau înșelăciune). Așa cum au arătat fluxurile de capital și comerciale, această formă de „imperiu“ a fost cea mai dinamică din punct de vedere economic. În al patrulea rând, guvernele europene au promovat un regim de proprietate menit să protejeze interesele companiilor expate în teritoriile coloniale, dar și în alte țări.[66] Sfera instituțiilor de piață trebuia extinsă în mod susținut, prin legile teritoriale acolo unde era posibil și prin privilegii extrateritoriale acolo unde era cazul, de exemplu în Imperiul Otoman, Egipt, Iran, Siam, China și Japonia.

Principala forță mobilizatoare a noii economii globale a fost îmbunătățirea vădită a rețelei de transporturi pe tot globul. Între 1869, când a fost inaugurat Canalul Suez, și 1914, când s-au terminat lucrările la Canalul Panama, majoritatea țărilor din restul lumii fuseseră atrase în marea rețea de comunicații care exista deja între Europa și America. Vapoarele cu aburi, căile ferate și telegraful electric, cu cablurile sale subacvatice, împânziseră tot globul. După 1900, extinderea acestei rețele care ar fi trebuit să includă toate regiunile productive ale lumii părea doar o chestiune de timp. Schimbul de produse la o scară din ce în ce mai largă a încurajat specializarea și sprijinul economic reciproc. Pe măsură ce schimburile comerciale creșteau, păreau a alimenta un apetit nesecat pentru și mai multe produse exotice. La fel s-a întâmplat și cu cererea variată pentru produse industriale din America și Europa. Cauciucul, cositorul, alte metale de bază și motorina au fost adăugate la lista de produse deja existente pe piața internațională: bumbac, lână, cereale, cherestea, zahăr, ceai și cafea. Începând din 1880, noua tehnologie a refrigerării a permis exportul de produse perisabile din locuri îndepărtate precum Argentina sau Noua Zeelandă către consumatori europeni aflați la săptămâni distanță. Nimic nu simboliza mai bine posibilitățile uluitoare ale economiei globale decât

dependența crescândă a Marii Britanii de alimentele de bază transportate cale de 12 000 de mile marine.

Dezvoltarea noilor ramuri comerciale și extinderea celor vechi s-au reflectat vizibil în înflorirea impresionantă a orașelor-port ale lumii. În Atlanticul de Nord existau deja destule. Dar spre sfârșitul secolului al XIX-lea, noi orașe portuare au apărut pe alte continente, iar cele deja existente s-au extins. Populația orașului Buenos Aires, nodul comercial al nou-cuceritului pampas, număra 300 000 de locuitori în 1880; 30 de ani mai târziu populația ajunsese la 1,3 milioane de locuitori.[67] Cape Town s-a dezvoltat rapid pentru a sluji ținutu-rile de la nord bogate în aur și diamante. Orașul Bombay a ajuns, datorită Canalului Suez, să domine comerțul indian din vest și să contribuie la extinderea influenței sale până în Golful Persic.[68] Singapore și-a continuat ascensiunea meteorică, devenind poarta de la vest către Marea Chinei de Sud și către marele antrepozit al comerțului sud-est asiatic.[69] Shanghaiul a fost recunoscut ca principal port în China și ca piață de desfacere pentru cea mai productivă regiune, bazinul fluviului Yangtze. Orașele Melbourne și Sydney (și îndepărtatul Dunedin) au legat interiorul Australiei și al Noii Zeelande cu furnizorii și piețele din celălalt capăt al lumii.

Un oraș portuar prosper presupunea o activitate susținută pentru îmbunătățirea portului, organizarea docurilor de acostare, construirea de triaje feroviare și extinderea căilor ferate (sau a echivalentelor fluviale ale acestora) cât mai adânc în inima țărilor respective.[70] Succesul comercial se măsura prin construcția rapidă de depozite vamale, gări, bănci și hoteluri, dar și de cluburi fastuoase și locuințe pentru noua clasă de comercianți. Gara din Bombay, hotelul Raffles din Singapore, splendoarea „pariziană“ a noului Buenos Aires, rețeaua de bănci din Cape Town (unde își deschisese și Rhodes conturi), Bundul din Shanghai, Collins Street din Melbourne și arhitectura bogată a principalelor bănci din Sydney (aproape de Martin Place) erau expresia vie a încrederii și a prosperității acestei lumi comerciale. În slujba lor se afla o armată de docheri, hamali, lucrători feroviari, curieri, magazioneri și funcționari. Lumea aceasta răspundea în fața unei elite mobile și cosmopolite, ale cărei contacte cu omologii de la distanță reprezentau cheia succesului comercial și a bonității lor. Afaceriștii britanici, în special scoțienii, puteau fi găsiți pe mai toate continentele. Dar au fost și alții cel puțin la fel de întreprinzători. Grecii s-au făcut remarcați

în Orientul Apropiat și la Marea Neagră. Cei mai mari comercianți din Bombay nu erau hinduși, ci parși (originari din Iran). Comunitățile Parsi, evreiești și armene (de exemplu, familia Sassoon) au urmat calea comercială de est.[71] Aceștia aveau sedii în Singapore, unde există încă o biserică armenească, Hong Kong și Shanghai. Unul dintre cei mai mari armatori din Singapore a fost, la sfârșitul secolului al XIX-lea, un afacerist de origine arabă, venit din comunitatea de comercianți și navigatori stabiliți în arhipelagul malaysian. Alții erau chinezi. Bunicul prim-ministrului din Singapore, Lee Kuan Yew, a deținut o linie maritimă ce își desfășura activitatea în Singapore și în Batavia (Jakarta de azi).

La sfârșitul secolului al XIX-lea era lesne de înțeles că, în ciuda diferențelor culturale dintre ei, membrii acestei rețele mercantile aveau foarte multe lucruri în comun. Pur și simplu aveau din instinct principii liberale în ceea ce privește economia. Erau adepții libertății de mișcare, indiferent de jurisdicție sau de granițe. Detestau amestecul birocraților și al oficialilor. Aveau nevoie de guverne indulgente care să investească în „progres“ (în forma sa cea mai concretă). Puneau mare preț pe respectarea contractelor și pe drepturile de proprietate. Aveau nevoie de monede stabile și de bănci de încredere. Pe scurt, interesele lor nu au coincis cu împărțirea globală care ar fi divizat lumea în blocuri imperialiste închise. Cu atât mai puțin agreau un regim colonial disprețuitor și rasist. Printre primii susținători ai drepturilor indienilor din Rajul britanic au fost parșii din Bombay. Dar nici măcar comercianții noneuropeni nu aveau nimic de câștigat dacă scena comercială ar fi fost împărțită în grupuri și grupulețe de națiuni capricioase, conduse de interese opuse celor din camerele de comerț ale marilor orașe portuare.

Interesele comercianților ar putea fi descrise ca „o economie deschisă“, fără bariere în calea comerțului, a fluxului de credite și de capital sau a liberei circulații, în special a forței de muncă. Acesta era „imperiul comerțului liber“ visat de britanici încă din anii 1840, când încercaseră să-l impună, cu oarecare succes, în America Latină, în Orientul Mijlociu, dar și în India și în China. A fost nevoie de noi tehnologii în transporturi pentru a atrage restul lumii în zona de mare presiune a comerțului euro-american. Dar lucrurile nu s-au oprit aici. După cum am văzut deja, una din marile bariere ale comerțului a fost, multă vreme, dezechilibrul dintre două piețe total diferite; era, deci, nevoie de stabilitate pentru ca fiecare dintre aceste

piețe să poată plăti achizițiile făcute din cealaltă parte. Soluția a fost un sistem multilateral de schimburi externe care să permită unei țări achiziționarea de bunuri pe care nu le putea plăti imediat. Dar pentru ca acest sistem să devină funcțional era nevoie de o „monedă comună“ agreată de toți comercianții și care să fie rezerva generală a tuturor revendicărilor. În al doilea rând, era nevoie de un loc în care aceștia să-și poată răscumpăra creanțele sau să le poată tranzacționa pentru bunuri cu valoare egală.

Și fiindcă întrunea toate aceste condiții, Londra s-a transformat în regina noii economii mondiale. Lira sterlină convertibilă în aur a devenit cea mai puternică monedă, iar „obligațiunile londoneze“, cea mai fiabilă formă de comerț internațional. Londra era cea mai mare piață a lumii deoarece era un oraș portuar liber, situat convenabil în sfera euro-americană și pentru că era capitala imperială a „sistemului“ anglo-indian. Pentru comercianții și bancherii din City nu era greu să tranzacționeze obligațiunile pentru alte monede, să găsească clienți sau să cumpere un transport pe care îl puteau vinde mai departe. Londra era de-acum cartierul general pentru o gamă variată de servicii de care depindea comerțul. Băncile britanice din străinătate, companiile britanice de asigurări și cele maritime luau partea leului din noul trafic dintre continente. Agențiile navale și constructorii de vapoare au apărut pretutindeni. După 1870, Londra a adăugat investițiile străine portofoliului ei – o reacție la faptul că economia britanică se dezvolta acum mai încet decât „noile“ economii de peste ocean. Până în 1914 Londra a furnizat peste 50% din capitalul trimis în afara Europei. Mare parte din acest capital era investit în sistemele de transport menite să deschidă calea noilor piețe de desfacere și să permită accesul noilor producători. În 1913, peste 40% din capitalul britanic din străinătate fusese investit în căi ferate – controlate de state (Australia și India) sau private.[72] Fluxul lirei sterline a avut și alte efecte importante. A netezit curbele ascendente și descendente din circuitul comercial și a stimulat stabilitatea monetară acolo unde era cazul.[73] A întărit controlul Londrei asupra capitalelor din lumea extraeuropeană, unde prosperitatea depindea în mare măsură, așa cum era lesne de înțeles, de fluxul creditelor de la cei mai mari creditori din lume. A ajutat la accelerarea procesului remarcabil prin care din ce în ce mai multe țări au adoptat „etalonul de aur“: stabilirea valorii în aur a monedei respective, în vederea lărgirii comerțului și a încurajării investițiilor din afară.[74]

Statutul și avuția Londrei au crescut direct proporțional cu dezvoltarea comerțului internațional.[75] Exista în rândul comercianților și al bancherilor o regulă nescrisă potrivit căreia ceea ce era bun pentru Londra era bun pentru toată lumea. Conceptul de comerț liber și de economie deschisă a fost adoptat în Marea Britanie în anii 1840 și 1850, nu numai ca politică, dar și ca ideologie promovată cu înverșunare. Această ideologie imagina o lume în care popoarele se vor elibera, prin comerț, de sub povara conducătorilor. Libertatea individuală și comerțul internațional aveau să meargă mână în mână. Comerțul liber a fost considerat cheia succesului economic al Marii Britanii, cheia progresului economic al întregii lumi. (Alternativa – protecția – a fost respinsă de politicienii britanici înainte de 1914, în timp ce susținătorii acesteia erau învrăjbiți de ce anume constituia obiectul protecției.) Susținătorii comerțului liber au insistat asupra faptului că metoda cea mai eficientă de folosire a resurselor economice era să lase piața să decidă ce anume să producă. Țările fără capital sau fără o bază industrială trebuiau să-și concentreze eforturile pe producția de materie primă sau de alimente pentru care exista deja o mare cerere pe tot globul. Apoi trebuiau să-și folosească veniturile pentru construirea fabricilor necesare, să plătească dobânzile la împrumuturile luate – producția de bază nu putea crește decât cu ajutorul căilor ferate și al porturilor care să transporte marfa pe piețele interesate. Orice altă abordare, de pildă acumularea de producție industrială la adăpostul taxelor, nu era numai ineficientă (întrucât bunurile industriale puteau fi cumpărate mai ieftin din străinătate), era și injustă. Asta însemna taxarea consumatorului în favoarea celor care câștigaseră prin taxele de protecție, un proces politic care, potrivit comercianților liberi, era eminamente corupt. Conducerea colonială luminată trebuia așadar să impună comerțul liber (așa cum făcuseră britanicii în India), după cum o diplomație prudentă trebuia să-l încurajeze mereu. Creșterea impresionantă a exporturilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea, inclusiv a celui din India și (după 1890) din China, era o dovadă în plus a valabilității universale a acestei rețete economice. Rolul central al Londrei în noua economie globală nu a fost numai unul profitabil, ci și inofensiv. Până și exportul de capital putea fi descris ca furnizor al unui serviciu vital. „Canada“, principalul beneficiar al capitalului englez în perioada 1900–1914, „are interesul de a menține nestingherit fluxul de

capital din Londra tot așa cum un oraș, oricare ar fi acela, are datoria de a asigura alimentarea cu apă“, declara bancherul Robert Brand.[76]

Teoria liberului schimb vedea în agricultura comercială emanciparea țărănimii din întreaga lume. Tot această teorie vehicula imagini idilice cu clienți satisfăcuți din India și China, îmbrăcați în bumbac de Lancashire, și preamărea virtuțile pacificatoare ale interdependenței economice. Potrivit unui curent de gândire al vremurilor, războiul era de neconceput, deoarece puterile care l-ar fi declanșat aveau prea mult de pierdut din pricina întreruperii activității comerciale.[77] Dar elogierea nesfârșită a avantajelor reciproce prezentate de noua economie mondială n-a făcut decât să subestimeze neînțelegerile dintre marile puteri și să ignore echilibrul precar dintre ele. Era limpede ca lumina zilei că multe dintre țările nou-venite în clubul economic nu fuseseră admise în aceleași condiții aplicate vechilor state membre. Noii partizani ai economiei globale au trebuit să ocupe zonele care nu fuseseră ocupate. Trebuiau să producă mărfuri pe care rivalii cu vechime în piață nu doreau să le asigure. Au fost nevoite să scadă costurile de producție pentru a contrabalansa defectele propriilor mașinării comerciale: mâna de lucru trebuia să fie foarte ieftină. Și, ca să fie și mai rău, exista pericolul ca trecerea la o producție de bunuri vandabile să provoace o criză socială. Una era să aduci coloniști în teritorii nelocuite. Alta era să produci bunuri vandabile la export într-un peisaj dens populat unde dreptul de a cultiva și de a lua pământ în arendă constituiau cheia relațiilor și a statutului în societate. În aceste zone, „curățarea“ terenurilor arabile de „surplusul“ de țărani pentru a face loc producției agricole eficiente ar fi dat naștere unei revoluții sociale. Perspectiva în sine i-a neliniștit într-atât pe guvernatorii britanici din India, începând cu anii 1870, încât aceștia au ales să restricționeze transferul de pământuri de la castele cultivatoare tradiționale către afaceriștii din orașe. În cazul Africii, ceea ce a întârziat tipul de dezvoltare recomandat de comerțul liber a fost lipsa forței de muncă, și nu supraproducția. Aici era vorba de nemulțumirea companiilor miniere și a coloniștilor față de „lenea nativilor“ care nu doreau să muncească pentru venitul minim pe care angajatorii erau dispuși să-l ofere în această zonă periferică a lumii capitaliste. Aici, noțiunea de avantaj reciproc era extrem de tensionată. Ca să-i determine pe africani să „muncească“, regimul colonial (în varianta sa cea mai abominabilă) a profitat de pretextul „muncii“ și i-a transformat pe nativi într-o clasă de

sclavi. Taxarea coercitivă (să facă munca salarizată obligatorie), o disciplină a muncii barbară,[78] interzicerea oricărei forme de sindicat, exproprierile ce vizau terenurile cu valoare comercială, toate acestea au fost parte din arsenalul capitalismului colonial din Africa. Nu e de mirare că economia comercială a fost deseori identificată cu privilegiul asociat rasei.

Chiar și acolo unde noua economie globală era sprijinită de elitele locale, care, precum moșierii din Argentina, sau *estancieros*, sperau să profite de valoarea crescândă a terenurilor și de prosperitatea urbană, sprijinul era mult mai condiționat decât credeau comercianții liberi. Pentru a menține fluxul de credite, pentru a atrage mai mult capital, pentru a profita la maximum de piața dinamică a cerealelor și a altor produse, era nevoie de instituirea unei discipline de fier. Cheltuielile trebuiau reduse pentru a menține stabilitatea monedelor. Pentru încurajarea comerțului, taxele trebuiau reduse, iar industria locală sacrificată. Pentru ca investitorul străin să fie fericit, companiile feroviare și băncile sale trebuiau curtate și flatate. În lumea extraeuropeană existau destui afaceriști care considerau economia liberului schimb drept o afacere unilaterală și care detestau profund puterea Londrei. În India și în Africa de Vest, unde negustorii indigeni păreau a îmbrățișa comerțul liber, existau și oameni care respingeau poziția favorizată a companiilor europene. În timp ce valoarea tranzacțiilor comerciale era în creștere, aceste opinii s-au estompat. Dar nu exista nici o garanție că situația schimburilor comerciale care făcuseră din noua economie internațională o astfel de forță dinamică va fi stabilă sau durabilă. Dacă explozia mărfurilor ar fi fost un fiasco, dacă piața globală ar fi fost tulburată de un conflict între marile puteri sau dacă Londra nu și-ar fi îndeplinit eficient rolul de sursă de credite și de capital, opozanții comerțului liber s-ar fi adunat imediat. Celelalte economii ale lumii euro-americane erau orientate mai mult spre protecționism. Dar instinctul lor fusese reprimat – până la un punct – de dezvoltarea rapidă a comerțului mondial. Or, dacă această expansiune ar fi fost blocată, iar zona de comerț liber cu centrul la Londra s-ar fi redus sau ar fi dat semne de declin financiar, cea mai probabilă alternativă ar fi fost o serie de blocuri controlate de statele rivale ale lumii. Antipatia din rândurile marilor puteri s-ar fi manifestat mai agresiv fără o „zonă deschisă“ unde acestea să aibă interese comune. Regimul economic care a contribuit la finanțarea colonialismului global ar fi dat înapoi.

Unele tensiuni au existat încă dinainte de 1914. Procesul frenetic de expansiune comercială începuse să încetinească. Creșterea colosală a exportului de cereale nu putea fi susținută. Economia americană a fost cea care s-a făcut într-adevăr remarcată în grupul țărilor industriale. Se ridica deja problema dacă acest colos industrial care era America putea destabiliza noua „economie mondială“ având centrul în Europa și mai ales în Londra. America devenise o mare putere industrială, autonomă în ceea ce privește materia primă și produsele alimentare. Piața sa pentru producători era în principal internă. America nu putea fi ușor ademenită să adopte sistemul comerțului liber, iar taxele impuse acolo erau mult mai mari decât în statele europene industriale, cu excepția Rusiei.[79] Deținea o rezervă uriașă de aur, aproape o treime din rezerva totală a lumii în 1910,[80] și orice creștere a cotei sale (dacă aurul ar fi fost aspirat de o creștere rapidă) ar fi generat o criză în economiile altor țări, pentru că rezerva lor de lichidități s-ar fi redus. Totuși, dacă o asemenea criză s-ar fi instalat, dimensiunile și anvergura economiei americane și influența crescândă a celor de pe Wall Street ar fi făcut intervenția bancherilor de la Londra foarte dificilă. Dacă ar fi apărut o fisură între cele două mari jumătăți ale lumii industriale, economia globală care tocmai se contura ar fi fost prea discordantă pentru o bună gestionare.

Războaie între culturi

Colonialismul global atrăsese după sine o ierarhie politică a interdependenței dintre puterile imperialiste și statele coloniale sau semicoloniale. Pretutindeni în lume, noua economie comercială a creat un univers paralel de stăpâni (europeni) industriali și capitaliști, pe de-o parte, și „servitori“ producători de mărfuri (preponderent noneuropeni), pe de altă parte, slab protejați în fața schimbărilor cererii internaționale. Colonialismul global a avut și o a treia dimensiune. A proiectat o ierarhie culturală de o forță incredibilă și de o influență larg răspândită. Supremația culturii europene a fost afirmată mult mai agresiv în această perioadă, comparativ cu perioadele anterioare sau ulterioare. Nivelul dominației fizice a Europei din Asia, Africa și Pacific după 1880 a fost atât de ridicat încât influența culturală s-a răspândit la scară largă și cu o autoritate mult mai pregnantă decât în vremurile anterioare. Școlile de gândire europeană, cercetarea științifică, interpretarea trecutului, ideile privind ordinea socială, modelele

de moralitate publică, conceptele de crimă și justiție, modurile de exprimare literară, dar și standardele europene de sănătate, felul în care europenii înțelegeau timpul liber, moda europeană, toate acestea au devenit „standardul“ de civilizație după care erau apreciate alte culturi, care, în cele mai multe cazuri, lăsau de dorit. Elitele educate din lumea noneuropeană, expuse permanent autorității politice a liderilor europeni, au manifestat o discrepanță îngrijorătoare în ceea ce privește educația și exercitarea puterii cu restul populației. Gânditorii musulmani erau mai cu seamă alarmați. Dar cum ar fi putut ei să conteste pretențiile culturale ale Europei, aflate în permanentă expansiune? Respingerea fățișă a modelului european de modernitate ar fi fost un act de sinucidere într-o cultură letargică. Un astfel de remediu ar fi accelerat boala pe care o diagnosticaseră deja. Alternativa, adică adaptarea metodelor europene la propriile nevoi culturale – folosind motoarele europene în beneficiul renașterii lor culturale – părea un demers aproape la fel de riscant. Exista în cazul acesta pericolul dezbinării elitei culturale locale, al descurajării tradiției, și se creau premisele unui triumf european prin alte mijloace.

Europenii au crezut că ascensiunea lor într-o poziție dominantă față de alte continente și culturi era rezultatul descoperirii, de către ei, a progresului perpetuu. Gândeau că ei singuri fuseseră capabili să spargă cercul vicios al măririi și al decăderii ce domina toate celelalte civilizații. Ei și numai ei descoperiseră secretul avuției națiunilor. Ei fuseseră cei care atinseseră un nivel tehnologic inegalabil. Au spart zăgazurile superstițiilor și miturilor și și-au întemeiat viața intelectuală pe colectarea riguroasă a datelor empirice. Au crezut că reușita lor se datora respectării celor patru reguli cardinale. Prima a fost încurajarea liberului schimb de idei și adoptarea unui control ferm asupra celor care încercaseră să descurajeze acest schimb (clerul mai ales). A doua a fost garantarea dreptului la proprietate individuală (stimulent pentru dezvoltare) împotriva infracțiunilor obișnuite sau a prădării de către despoți. Cea de-a treia regulă s-a referit la adoptarea unei ordini sociale care să mențină disciplina morală și sexuală în rândul celor de care depindea progresul material. Tratarea corectă a femeilor în „sfera lor separată“ a devenit testul suprem al unei societăți dezvoltate. Ultima regulă a fost promovarea vigorii fizice și a curajului, calitățile „bărbătești“ pe seama cărora europenii de peste ocean au pus priceperea lor militară și dominația politică. Dar cum ajunseseră aceste obiceiuri și atitudini să fie adoptate și de

ce și cât erau de statornicite în societățile europene, a rămas un subiect foarte controversat.

Încrederea în stăpânirea lor unică a progresului explică în parte aroganța derutantă pe care europenii o manifestau adesea față de alte culturi. S-a afirmat chiar că inventarea unui „alt“ Orient, scufundat în mlaștinile „înapoierii“ morale și intelectuale, ar fi fost vitală pentru imaginea de sine europeană a progresului. Doar insistând asupra eșecurilor din „Orient“ (și din alte părți ale lumii nonoccidentale), europenii au putut fi siguri pe propria identitate progresistă. Ceea ce duce la exagerarea interesului intelectual manifestat de europeni în privința altor culturi. Ei au fost, la fel ca mai toate civilizațiile, obsedați de propria persoană. Studiindu-și propriul trecut, au dedus că progresul lor era uluitor, dar nu a existat vreodată un consens general asupra fenomenului. Au fost în același timp conștienți de faptul că acest progres fusese totuși un proces lent în multe părți ale Europei. Cele mai pătimașe dezbateri din școlile de gândire europeană nu au avut ca temă non-Europa, ci unde dăduseră greș ideologiile și valorile din trecutul preindustrial al Europei. Unele dintre cele mai tăioase disensiuni dintre intelectualii europeni au avut drept cauză locul religiei, moralitatea „tradițională“, cultura „populară“ și limba și relațiile sociale premoderne (paternalismul social) într-o societate modernă.[81] Lumea trăia cu sentimentul apăsător că progresul era un demers fragil. Un demers ce putea fi oricând suprimat de „reacția“ Bisericii, gândeau liberalii. Un demers ce ar fi putut fi răsturnat de jos, printr-o revoltă populară împotriva disciplinei sale economice acerbe (amenințarea socialismului sau a anarhismului). Un demers care ar fi putut duce la un soi de „degenerare“, consecința fizică și morală a vieții urbane și industriale, susțineau alte voci. Progresul putea fi autodistructiv, putea anihila personalitatea individului în favoarea maselor, putea duce la înlocuirea dimensiunii spirituale cu una de un materialism cras. Un sentiment de panică socială a adăugat acestor raționamente o doză de disperare.[82] Pe lângă aceste obsesii, europenii manifestau și o atitudine de ignoranță și de indiferență față de lumea nonoccidentală. Popoarele sale erau doar trecători în marea luptă a vieții. Interpretarea lor s-a redus la o minoritate. Mulți au căzut pradă tentației de a prezenta alte culturi prin prisma unui trecut stagnant din care scăpase doar Europa sau regiunile sale dezvoltate.

Acest curent era susținut cu putere și de împrejurările care aduseseră o mare parte a lumii noneuropene în atenția publicului european. Cititorii europeni au pătruns în lumea afro-asiatică datorită numeroaselor opere literare. Dar majoritatea cunoștințelor proveneau din activitățile specifice pe care europenii le desfășurau acolo. În relatările soldaților, ale exploratorilor și ale misionarilor s-a pus mare accent pe violență, distanță și pe superstițiile din societățile afro-asiatice. În coloniile deja stabilite (cel mai bun exemplu este India), studiile etnografice au fost conduse de demnitari europeni.[83] Nu-i de mirare că au folosit teorii rasiale și fiziologice (cum ar fi craniologia), concepute inițial să explice diferențele dintre populațiile europene,[84] pentru a insista asupra lipsei acelor trăsături „progresiste“ care ar fi stabilit un termen pentru impunerea stăpânirii lor. Majoritatea indienilor și a africanilor erau, potrivit descrierilor de la acea vreme, departe de a păși pe calea Europei, rămânând tributari unor tradiții care contraziceau capacitatea de autoguvernare și care nu puteau fi alterate decât pe perioade nedeterminate. În teritoriile nou-ocupate de coloniști se mergea până într-acolo încât să se prezinte tulburările provocate de amestecul european drept o dovadă clară a haosului și a barbarismului existente înainte de colonizare. Părerea general acceptată era că societățile nonoccidentale erau departe de a avansa spre modernitate și că, lăsate cum s-ar spune de capul lor, ar fi fost atrase într-o spirală descendentă a degradării sociale și morale. Iar acolo unde se confruntau direct cu popoarele europene, soarta lor era să dispară complet – o prognoză des întâlnită pentru triburile Maori din Noua Zeelandă și pentru aborigenii din Australia.

La finele secolului, cronicarii europeni au explicat „stagnarea“ societăților noneuropene ca fiind o condiție ereditară. Diferențele culturale, oricare ar fi fost originea acestora, au devenit diferențe „rasiale“, iar tradițiile culturale produsul „instinctului“ de rasă.[85] O intervenție imprudentă, o reformă pripită sau exploatarea iresponsabilă (perspectiva oficială „nobilă“ a comercianților și a coloniștilor) ar fi provocat o deflagrație și ar fi zdruncinat unitatea de care depindea ordinea de pretutindeni. Stabilitatea era scopul imediat și a fost promovată prin favorizarea legilor vamale locale, preferate unei jurisprudențe importate, prin conducători neotradiționali (demnitari locali care și-au acceptat statutul colonial) preferați elitei educate în Vest – o „minoritate microscopică“, așa cum o

numea disprețuitor viceregele Indiei.[86] În unele cazuri s-a aplicat o politică deliberată de segregare teritorială, o soluție adusă pe tapet de o comisie oficială însărcinată cu „afacerile băștinașilor“ din Africa de Sud.[87] Astfel, europenii nu aveau doar o teorie măreață privind viitorul relațiilor cu lumea nonoccidentală. Mult trâmbițata teorie a influenței darwinismului social nu conținea un mesaj clar despre expansiunea imperialistă: mulți darwiniști sociali s-au opus cu vehemență melanjului cultural și rasial ce risca să se nască.[88] Și, așa cum s-au contrazis pe marginea dinamismului excepțional al Europei, tot așa s-au opus pe tema cauzelor și a efectelor „stagnării“ noneuropene. India a fost catalogată pe rând drept o societate retrogradă de sate autonome, o relicvă a Evului Mediu sau produsul nefericit al amestecului dintre rasa ei originală de suverani arieni și băștinașii dravidieni.[89] Alți gânditori europeni dezamăgiți de industrialism au găsit o temă de admirație în „spiritualitatea“ Orientului exprimată în supraviețuirea meșteșugurilor tradiționale, în lipsa conflictelor de clasă și în „comuniunea cu natura“ a societăților nonoccidentale.[90] Europenii au dus o adevărată luptă pentru a cataloga varietatea năucitoare a culturilor nonoccidentale. Au recunoscut cu un oarecare pragmatism statutul privilegiat al grupurilor speciale pe care se baza autoritatea lor: „rasele marțiale“ indispensabile armatelor coloniale sau elitele islamiste din Nigeria și India de Nord. Europenilor le-au lipsit mijloacele potrivite și, de ce nu, îndrăzneala de a-și pune propria amprentă culturală, chiar și când aceasta era prezentă. S-au văzut nevoiți să se bazeze pe informatorii din partea locului care le furnizau majoritatea datelor necesare în tratatele oficiale de istorie, în manualele, codurile legislative, almanahurile și lucrările etnografice redactate ulterior. Înțelepții indieni au decretat, deloc surprinzător, superioritatea tradițională a castelor brahmane și au proclamat casta ca fiind baza societății hinduse: casta erudiților brahmani și a pandiților era depozitara cunoștințelor despre trecutul hindus, ei transmiteau mai departe demnitarilor aceste informații.[91]

Interesant a fost faptul că în majoritatea regiunilor aflate sub dominație europeană, elitele indigene au putut totuși menține un spațiu de rezistență culturală. Acestea au dus o luptă culturală pe trei „fronturi“. Primul a fost modelul european al schimbării culturale. În Bengal, de exemplu, noua clasă de literați care a ajutat mașinăria administrativă britanică a adoptat o educație „englezească“. Această clasă a urmărit totodată să înzestreze Bengalul cu o individualitate culturală croită după modelul englezesc.

Limba bengali urma să devină limba literară. Poezia, ficțiunea, istoria și jurnalismul redactate în (dialectul) bengali avea să nască un nou sens de identitate bengaleză.[92] Profesorii și gazetarii urmau să formeze un popor bengalez modern. Instituțiile embrionare ale regimului colonial aveau să evolueze într-un protoparlament, un Westminster în devenire. Rolul vital al liderilor politici precum Surendranath Banerjea, regele neîncoronat al Bengalului, a fost acela de a construi cadrul autoguvernării pentru o nouă națiune în stil european.[93] Un tipar similar a putut fi observat în Maharashtra, în vestul Indiei, unde istoria redactată în dialectul local, dar în stil european, a fost un instrument în trezirea conștiinței politice și culturale.[94] Genul acesta de ambiții a alimentat naționalismul hindus timpuriu. Dar pentru o strategie culturală era nevoie de prezența unei elite puternice de literați care să acționeze ca intermediari între puterea colonială și societatea locală.

Acesta este unul din motivele pentru care o formă populară a rezistenței culturale s-a manifestat prin renașterea sentimentului religios. Cu mici excepții, europenii au fost tentați să privească islamismul și hinduismul, marii inamici eurasiatici ai creștinătății, drept decadente sau muribunde. Învățămintele islamice erau desființate ca scolastică depășită, cu un trecut glorios, dar fără perspectiva unui viitor intelectual. Erudiții islamiști rămăseseră prizonierii textelor lor clasice, incapabili să recunoască faptul că lumea se transformase și ei trebuiau să-și adapteze ideologia fluxului de informații empirice. Eșecul savanților care urmăreau linia tradițională – acei teologi sau învățați – a încurajat frățiile sufiste și pe liderii lor charismatici, șeicii și marabuții. S-a deschis astfel un orizont de mișcări „fundamentaliste“ pentru a lupta împotriva necredincioșilor, a păgânilor și a musulmanilor corupți. „Fanatismul“ musulman a atras ura profundă și chiar teama europenilor, care priveau aceste mișcări ca fiind simptomatice pentru oprirea dezvoltării islamului. Cea mai renumită victorie a secolului al XIX-lea a fost revolta mahdistă împotriva colonialismului egiptean din Sudanul nilotic, care a culminat cu capturarea Khartoumului în 1885 și moartea generalului Gordon, guvernatorul general trimis de Egipt, la presiunea Marii Britanii, să conducă o operațiune de retragere organizată.[95] Când englezii au revenit în oraș, 30 de ani mai târziu, după înfrângerea armatei mahdiste la Omdurman, Kitchener a ordonat ca rămășițele primului suveran Mahdi (Muhammad Ahmad, 1844–1885) să fie aruncate în Nil. Doar

intervenția reginei Victoria l-a împiedicat să folosească craniul răposatului pe post de scrumieră.

În realitate, riposta musulmană în fața expansiunii culturale a Europei n-a fost deloc remarcabilă, dar a durat mult. Liderul Mahdi a fost un preot charismatic de la periferia lumii islamice. Învățătorii musulmani din principalele centre de educație erau conștienți de faptul că metoda lor clasică era depășită. Fuseseră descoperite modalități de a adapta educația tradițională la ideile moderne. Acesta a fost proiectul celor doi mari învățați musulmani de la sfârșitul secolului al XIX-lea, Jamal al-Din al-Afghani (1839–1897) și Muhammad Abduh (1849–1905). Amândoi s-au chinuit să stăpânească gândirea europeană și ambii au studiat la Paris. Ambii s-au angajat să susțină solidaritatea musulmană în fața avansului Europei pe care l-au simțit nemijlocit prin ocupația britanică din Egipt, patria celui mai mare centru al vieții intelectuale de la Al-Azhar. Scopul lor suprem a fost renașterea comunității musulmane din toată lumea și reeducarea imamilor, a îndrumătorilor și a sfetnicilor eruditi. Asta presupunea eliminarea superstițiilor, a credințelor neconvenționale, a practicilor sincretice adoptate de musulmani din culturile variate cu care islamul se intersectase. Presupuneau totodată purificare, dar și un soi de modernizare. Niște imami reformați ar fi avut un contact mai strâns cu principalele centre de studii, ar fi fost mai bine instruiți în teologia și istoria musulmană și mai bine pregătiți să contrazică ideile europene cu argumente islamice convingătoare. Astfel ar fi putut răspândi cuvântul islamului printre toți credincioșii musulmani cu mai multă hotărâre și prin mijloace mult mai eficiente. Predicarea, predarea și răspândirea ideilor aveau să profite de noile mijloace de comunicare (gazetele și cărțile erau ieftine), de educație (prin folosirea școlilor și claselor de tip occidental) și de transport. Vapoarele cu aburi și trenurile au făcut pelerinajul la Mecca mai facil pentru un număr și mai mare de musulmani, care puteau astfel să se așeze la picioarele învățaților și să înțeleagă adevăratele proporții ale lumii islamice. Solidaritatea panislamică, o elită mai competentă, o comunitate mai disciplinată și o înțelegere mai aprofundată a locului special pe care islamul îl ocupa în lumea modernă vor fi fost răsplata promisă.[96]

Mulți observatori musulmani au fost de părere că până în 1914 s-a înregistrat un progres modest în direcția acestui ideal. Mobilizarea unei comunități vaste, împrăștiate, de cele mai multe ori analfabetă și pauperă, a

fost o uriașă provocare. Lumea islamică era măcinată de conflicte politice, etnice și lingvistice. O altă provocare era renașterea limbii arabe, limba clasică a științelor, a dreptului și a teologiei musulmane. Principalele state musulmane au suferit, după cum vom vedea, și alte înfrângeri și umilințe din partea europenilor. În unele comunități musulmane, naționalismul etnic și statul teritorial constituiau o bază mai solidă pentru rezistența anticolonială, comparativ cu idealul îndepărtat al unității panislamice. Au existat disensiuni aprinse între cei care insistau că islamul nu avea motive să se împotrivească științei și politicii occidentale, pe de o parte, și cei care considerau influența acestora un instrument de corupere, pe de altă parte. Oricum, nu există nici o îndoială asupra intensificării sentimentului de identitate islamică promovat de al-Afghani și de Abduh și care începuse să impulsioneze diversele societăți musulmane. În Africa de Vest, elita religioasă musulmană și-a întărit influența asupra autorităților franceze, dar și asupra comunității de credincioși.[97] În Egipt, epicentrul modernismului islamic, interesul musulman pentru reformă morală și disciplină socială a sporit farmecul politicii naționaliste printre cei educați.[98] În India, noua universitate musulmană deschisă la Aligarh, Colegiul Anglo-Oriental, a scos în evidență valoarea educației moderne occidentale, dar a funcționat și ca seminar pentru „tinerii conducători musulmani“ care s-au făcut remarcați după 1914.[99] În sud-estul Asiei, mișcările reformatoare și noile gazete tipărite au ajutat la răspândirea conștiinței islamice, iar în Indiile de Est Olandeze s-a născut mișcarea politică Sarekat Islam (Uniunea Islamică).[100]

Și în hinduism a existat un curent similar de purificare și de codificare a practicilor religioase. Mișcările reformatoare ca Arya Samaj au recunoscut implicit fascinația exercitată de mijloacele de venerare creștine ce puneau accentul pe relația individului cu Dumnezeu. La nivel popular, această renaștere religioasă s-a reflectat în campaniile de „protejare a vacii“ și de încurajare a cultului panteonului hindus în locul zeităților locale. Dezvoltarea mijloacelor de transport a dus la creșterea numărului de pelerini spre Benares și Gange, dar și spre alte locuri hinduse de închinare. Cuvântul tipărit în dialectele din India a stimulat răspândirea influenței învățătorilor și a mișcărilor spirituale printre cei educați. Dar poate cea mai remarcabilă dovadă de progres apărută înainte de 1914 a fost manifestul lui Gandhi pentru rezistență culturală, publicat în 1909 sub titlul *Hind Swaraj* (*Autoguvernarea indiană*).[101] *Hind Swaraj*, scrisă de Gandhi în timpul

călătoriei sale pe mare de la Londra în Africa de Sud, unde a trăit și a lucrat între 1893 și 1915, a fost o strălucită sinteză religioasă, culturală și politică. A dus la apariția unei a treia mari strategii de renaștere culturală și a afirmat valoarea unui hinduism purificat ca bază morală a societății. Manifestul a adoptat perspectiva europeană asupra societății hinduse alcătuite dintr-un imens mozaic de „comunități sătești". Obiectivul lui Gandhi a fost evitarea repetării fenomenului de „stagnare". El a accentuat superioritatea morală a satului autonom asupra civilizației artificiale, exploatatoare și dezbinătoare impusă de Occident. În viziunea lui, autoguvernarea indiană nu putea fi obținută doar prin preluarea controlului asupra instituțiilor guvernului colonial – adică, în exprimarea pitorească a lui Gandhi, nu putem să ne descotorosim de tigru, dar să-i păstrăm firea. Era necesară repudierea a tot ceea ce adusese dominația occidentală, inclusiv legile și medicina practicată, căile feroviare și telegraful, statul indian propriu-zis. Potrivit formulării lui Gandhi, reforma religioasă fuziona cu reforma morală, reforma morală cu cea socială, iar reforma socială fuziona cu lupta politică. Eliberarea morală va fi dus la libertate politică, pentru că, odată ce hindușii respingeau hegemonia spirituală de care depindea guvernarea britanică (hindușii le îngăduiseră englezilor să-i guverneze, afirma Gandhi), vor fi revocat și colaborarea pe care s-a sprijinit ridicarea Rajului. Cu o iscusință uluitoare, și într-o lucrare care friza pamfletul, Gandhi a demonstrat cum printr-o mișcare culturală se putea evita confruntarea directă cu regimul colonial într-o perioadă crucială. Odată desăvârșit procesul de eliberare (spirituală), asaltul final ar fi fost de scurtă durată și fără vărsare de sânge.

Poate deloc surprinzător, *Hind Swaraj* a fost interzisă de guvernul din India pe motiv că era o lucrare subversivă, iar Gandhi a devenit o personalitate influentă în țara sa abia în 1918. Unele idei avansate de el – în special cele legate de autonomie culturală și economică – au început să circule încă din 1905 în Bengal prin așa-numita campanie *swadeshi*, dar și în scrierile polemice ale politicianului Bal Gangadhar Tilak. Numai că aceste idei erau lipsite de geniul politic conferit de gândirea lui Gandhi. Tot modelul de rezistență politică și culturală conceput de Gandhi în perioada de apogeu a expansiunii imperialismului european avea să transforme naționalismul indian într-o mișcare pașnică de masă în perioada interbelică.

Totuși nu ar fi just să subestimăm impactul imens al ideilor occidentale și măsura în care acestea au pătruns în sistemul ideologic al tuturor

societăților expuse influenței euro-americane. Consecința pătrunderii cumva perfide a acestor idei a fost că popoarele noneuropene au început să se privească pe sine (ca și pe europeni, de altfel) prin prisma ideilor și a prejudecăților occidentale. Ar fi la fel de nedrept, pe de altă parte, să ignorăm faptul că impactul acestor idei a fost atât de puternic pentru că oamenii au rezonat cu ele, nu pentru că le-ar fi fost impuse. Libertatea individuală, guvernul reprezentativ, idealul statului național, științele empirice și doctrinele creștine au stârnit o fascinație aparte în lumea nonoccidentală. Mai mult decât atât, influența culturală nu putea pur și simplu servi doar guvernării coloniale sau intereselor dominației imperialiste. Aceasta a avut multiple dimensiuni, uneori contradictorii. A provocat reacții imprevizibile și variate. S-a intersectat cu rețelele culturale locale profund implementate, inclusiv acolo unde manifestarea culturală era strâns legată de identitatea religioasă. Puține au fost regimurile coloniale capabile sau dispuse să disloce „cerberii“ culturali ai comunităților locale, a căror colaborare nu putea fi obținută decât printr-un „contract“ cultural. Renașterea și rezistența culturală nu puteau fi servite decât prin acele mijloace prin care ideile occidentale fuseseră larg răspândite – tiparul, libertatea de călătorie și instituțiile de învățământ.

Influența occidentală s-a făcut simțită și în modul în care a fost exploatat conceptul de „rasă“, considerat cea mai puternică armă din arsenalul cultural al Europei. Deși pornea de la premisa că deosebirile culturale erau ereditare, rasismul european a fost o doctrină incoerentă fără pretenții de acuratețe. Linia dintre atributele fizice și cele intelectuale era nedefinită, în ciuda eforturilor adepților „științifici“. Doctrina în speță se baza pe un cumul de descrieri stereotipe care ajutau la acceptarea diferențelor din cadrul propriu-zis al Europei, dar și la acceptarea nenumăratelor varietăți culturale și etnice din lumea nonoccidentală. Vorbim în orice caz de un rasism „vulgar“, nu de varianta lui „intelectuală“, care a avut cel mai mare impact. Europenii din Asia și Africa au înțeles prea bine că statutul și veniturile lor depindeau de pretențiile privind diferențele insurmontabile dintre ei și populația indigenă. A fost nevoie de puțină ingeniozitate pentru a atașa aceste afirmații la povestea progresului material al Europei și pentru a se reinventa ca agenți indispensabili ai civilizației și ai progresului. Nevoia de siguranță, teama de boli, o suspiciune ce plana în permanență în privința europenilor fără obligații – bănuiți că se vor lăsa asimilați de populația

nativă și vor submina astfel ordinea socială și culturală – toate acestea au dat naștere unor modele variate de segregare și de separare. Rasismul european a trecut de la o teorie culturală la un set de atitudini sociale barbare, manifestate fără menajamente și de multe ori agresiv.

Ideea de rasă nu a rămas un monopol european sau euro-american. Conceptul a fost ușor de exportat. Dacă „rasa“ era secretul puterii europene, atunci era explicabil de ce era așa de captivant. La sfârșitul secolului, noul curent naționalist declanșat de Sun Yat Sen lansa teoria unei rase Han distincte, întruchiparea adevăratei națiuni chineze. În Bengalul colonial, acolo unde hindușii respectabili (*bhadralok*) au respins excluderea din guvern și limbajul insultător al stăpânilor coloniali, retorica naționalistă a răsturnat balanța rasială. „Rasa hindusă“ era considerată cea mai civilizată. Originile sale ariene erau comune cu ale europenilor. Misiunea sa era una distinctă, și anume exercitarea „energiei spirituale“, și nu a măreției politice sau a puterii militare. Hindușii din Bengal au pus deliberat accentul pe diferențele culturale (adoptând portul tradițional), pe cultul puterii fizice și al curajului, pe redescoperirea unui trecut eroic, dobândind astfel trăsăturile distincte ale unei „rase“ deosebite de rasa europeană, dar la fel de vrednică.[102] „O rasă care are un trecut… trebuie să aibă și un viitor“, titra revista *Bharati* în 1904.[103]

Poate cel mai fascinant exemplu de adaptare a noțiunii de rasă este cariera lui Edward Wilmot Blyden.[104] Blyden s-a născut în Indiile de Vest, a călătorit mai întâi în America și apoi, în 1850, a plecat în Liberia ca membru al unei mișcări de repatriere a sclavilor eliberați ce urmau să fie aduși „acasă“, în Africa de Vest. Blyden a devenit pastor prezbiterian. Convingerea sa că barierele rasiale deveneau și mai rigide l-a determinat să susțină faptul că africanii aveau nevoie de un sentiment mai puternic al identității lor rasiale. „Avem nevoie de puterea africană, de un mare centru rasial sub umbrela căruia să se unească puterea noastră fizică și intelectuală“, scria el. Blyden visa la o națiune vest-africană, una autentică, insista el. Africanii trebuiau să evite portul vest-european.[105] Ei trebuiau să-și protejeze tradițiile indigene și să evite căsătoriile mixte.[106] (Blyden era de părere că numai negrii „puri“ ar fi putut promova naționalismul african și respingea ideea de „amestec de rasă“.)[107] În lucrarea *Christianity, Islam and the Negro Race* (*Creștinism, islam și rasa negrilor*) (1887) el argumenta că islamul rezona mai bine cu Africa decât religia creștină. Ciudat este însă

faptul că Blyden, care a servit o vreme ca demnitar colonial în Sierra Leone, nu a văzut nici o contradicție între idealurile sale rasiste și proiectul lui de a pune bazele unei națiuni vest-africane sub auspiciile puterii imperiale britanice. Dar înainte de 1914 era deja evident că argumentul rasial putea fi folosit deopotrivă în favoarea hegemoniei Europei, dar și împotriva ei.

Afaceri neterminate: Asia Răsăriteană şi Orientul Mijlociu între 1880 şi 1914

În 1880 se împlinea deja un secol de când europenii și americanii începuseră să testeze potențialul comercial al Asiei Răsăritene. Deschiseseră capete de pod comerciale („porturi comerciale deschise“) în China și în Japonia și forțaseră ambele țări să semneze „tratate inechitabile“ care acordau privilegii extrateritoriale rezidenților străini și proprietăților deținute de aceștia. Au impus un regim de taxe scăzute în interesul propriului comerț. Au dus două războaie în China pentru a-și afirma drepturile și pentru a le extinde și mai mult. L-au forțat pe împărat să recunoască egalitatea diplomatică a statelor occidentale și să adopte, în 1876, practica europeană a ambasadorilor permanenți.[108] Însă în 1880, în ciuda prezenței străine covârșitoare, erau încă departe de a impune Chinei în ansamblu (de Japonia nici nu poate fi vorba) tipul de colonialism – sau de semicolonialism – instituit în alte regiuni afro-asiatice.

O explicație ar fi aceea că Asia Răsăriteană era la mare distanță de Europa, comparativ cu alte regiuni, iar volumul de schimburi comerciale dintre cele două zone era mult mai mic decât cel dintre Europa și India (să nu mai vorbim de cel dintre Europa și Americi). Prudența europenilor oglindea puterea imensă a Chinei ca sistem politic funcțional și cultură unificată. Aventurierii și pirații care au pătruns în Africa și și-au clădit propriile imperii cu o mână de mercenari ar fi avut o viață foarte scurtă în China. Aici nu exista fragmentarea politică și culturală care le-ar fi permis nepoftiților din Europa să-și afle aliați locali. Pe frontul comercial, tiparul era similar. Comercianții europeni din depozitele aflate în porturile comerciale nu puteau controla comerțul intern. Aceștia s-au lovit de o activitate comercială foarte bine organizată, cantonată în spatele barierelor de limbă și ale unui sistem monetar complicat din China. Forțați de împrejurări, au apelat la negustorii chinezi, care acționau ca intermediari

(*compradores*) pentru companiile occidentale.[109] În 1893, aceste legături comerciale erau, din perspectiva Chinei, reciproc avantajoase, deci nu intrau în categoria exploatării străine.[110] În ciuda dificultăților de la jumătatea secolului, structura politică imperială era încă operațională sub conducerea reformatoare a lui Li Hung Chang, cel mai puternic demnitar între 1870 și 1900. Conștiința etnică a majorității Han nu se mobilizase total împotriva castei conducătoare Manchu care domina cetatea regimului Qing.[111] Nu mai puțin important este faptul că guvernul imperial Qing, cu tradiția sa ponderată, se străduise să evite datoriile externe care reprezentau, de fapt, calul troian al amestecului extern. Prin atitudinea conciliantă față de enclavele și interesele străine – au permis administratorilor expați (sub autoritatea Chinei) accesul în sfera delicată a vămii portuare –, Pekinul a sperat să evite o confruntare violentă în timpul „autoconsolidării“ Chinei.

Prestigiul Confederației Manchu și stabilitatea regimului Qing au depins totodată de locul central pe care China îl ocupa în „ordinea mondială“ a Asiei Răsăritene. Cea mai mare realizare a regimului Qing a fost anexarea teritoriilor din Asia interioară: Tibet, Xinjiang, Mongolia și Manciuria, la zona centrală a Asiei de Est a Chinei. Străpungerea acestei periferii imperiale de către străini ar fi amenințat vasta rețea de putere. În anii 1880, europenii au început să ia câte o bucățică. Rușii amenințau dinspre Asia Centrală. Englezii au ocupat regiunea de nord a Burmei. Franța a forțat Pekinul să renunțe la pretențiile de suzeranitate în Annam (mare parte din Vietnamul de azi). Coreea a fost însă cea care a declanșat criza. Coreea era vulnerabilă la presiunea externă a Japoniei și a Rusiei (care râvnea la porturile sale neînghețate). Sistemul său politic confucianist fusese grav zdruncinat de oponenții interni, unii dintre ei creștini. Dar curtea de la Pekin nu putea risca o alianță a Coreei cu altă putere, nici ruperea vechii alianțe cu Coreea. „Regatul pustnic“ era poarta maritimă spre Asia interioară. Era rampa de lansare spre înaintarea în spațiul liber al Manciuriei. Pierderea Coreei ar fi dus la o destabilizare a diplomației de stepă din China și ar fi transformat Asia interioară într-o zonă de frontieră ostilă. Drept urmare, când lovitura de stat sprijinită de Japonia a răsturnat regimul coreean sinofil, în 1894, Pekinul a refuzat să se retragă. Dar, în războiul desfășurat între iulie 1894 și martie 1895, China a suferit o înfrângere umilitoare.

Tratatul de la Shimonoseki, din aprilie 1895, a declanșat un val de schimbări fulgerătoare. China a fost obligată să recunoască independența

Coreei. O parte din Manciuria urma să fie anexată Japoniei, la fel Taiwanul și Insulele Pescadore. China trebuia să plătească o uriașă despăgubire, o sumă echivalentă cu venitul public pe un an. Dinastia Qing și-a pierdut prestigiul de care s-a bucurat în rândurile literaților chinezi, ale nobililor învățați din provincii, cândva loiali dinastiei. Și, mai grav, guvernul imperial se vedea nevoit să se împrumute în străinătate pentru a acoperi despăgubirile și pentru a-și redobândi puterea militară distrusă. Puterile europene deja alarmate de semnalele privind un colaps iminent se înghesuiau acum să ofere împrumuturi Chinei și să primească drept garanție privilegii teritoriale sau comerciale. Rusia a fost prima care a acordat un împrumut Chinei în schimbul permisiunii de a construi o cale ferată peste Manciuria până la Vladivostok, noul său oraș răsăritean; totodată, Rusia beneficia și de o concesiune pe opt ani a resurselor economice aflate de-a lungul acestei căi ferate.[112] În 1898, Germania, Rusia și Marea Britanie au achiziționat fiecare câte o bază navală în nordul Chinei, lângă calea maritimă de acces către Pekin. Marile puteri au semnat acorduri între ele privind zonele în care preferau concesiuni din căile ferate pe care regimul Qing părea acum dispus să le ofere. În acest climat efervescent, curtea imperială a anunțat o lungă listă de decrete pentru reformarea învățământului, a armatei și a sistemului birocratic de o manieră asemănătoare guvernării Meiji din Japonia. Dar, înainte de implementarea acestor decrete, mama împăratului, temuta împărătească văduvă Cixi, a pus la cale o lovitură de stat și i-a revocat pe reformiști. În perioada 1898–1900, pe fundalul unui înverșunat conflict politic, izbucnea Răscoala Boxerilor, un șir de tulburări violente împotriva convertirilor la creștinism din nord-estul Chinei. Cu complicitatea palatului, boxerii (Societatea pumnilor dreptății și armoniei, o mișcare profund anticreștină) și simpatizanții acestora au ocupat Pekinul, au tăiat orice fel de legături ale orașului cu lumea din afară și au asediat legațiile străine. Scopul lor a fost să coopteze masele xenofobe în apărarea dinastiei (sloganul boxerilor era „Trăiască Qing, moarte străinilor“), dar efectul a fost exact contrar. Puterile străine – europene, americane și japoneze – au trimis efective de 45 000 de soldați pentru salvarea diplomaților și pedepsirea boxerilor. Părea că suveranii Chinei se angajaseră vrând-nevrând într-o confruntare cu restul lumii.

Rezultatul a fost o umilință și mai mare. Împărăteasa văduvă și cei de la curte au fugit din oraș. China a fost obligată la plata altor despăgubiri. Sub

Protocolul de la Pekin, guvernul chinez a fost, de asemenea, forțat să accepte reforme privind taxele vamale în beneficiul comerțului extern. Intimidat de „corpul diplomatic“ – toți ambasadorii străini –, Pekinul avea să cesioneze căile ferate, ceea ce a extins și mai mult controlul extern în interiorul Chinei. În același timp devenise clar că armatele invadatoare care reprimaseră Răscoala Boxerilor nu aveau de gând să părăsească prea curând teritoriul Chinei. Doi ani mai târziu, în ciuda promisiunii de a se retrage, Rusia ocupa Manciuria cu o armată de 150 000 de soldați.[113] Sosise momentul redistribuirii avantajelor economice, poate chiar al unei reorganizări teritoriale, dat fiind că celelalte puteri nu priveau cu ochi buni expansiunea Rusiei.

Cu toate acestea, China a scăpat de împărțirea teritorială și de tutela economică din care sperau să profite interese comerciale străine. Cauzele au fost complexe. În primul rând, nu exista aproape nici o șansă ca marile puteri să se pună de acord asupra redistribuirii economice, așa cum se întâmplase în cazul Africii. Rușilor, pe de altă parte, le-ar fi convenit un imperiu în nordul Chinei. Dar britanicii, care aveau interese comerciale și mai mari în zonă, erau hotărâți să refuze o scindare. Aceasta și din cauză că guvernul de la Londra nu mai dorea „și alți indieni“ – adică vaste domenii asiatice pe care să le apere și să le controleze –, cu atât mai puțin o „a doua Indie“ cu armata rusă la ușă.[114] Un asemenea plan ar fi însemnat sinucidere politică pentru Regatul Unit, în situația în care Revolta Boxerilor coincisese cu Războiul Burilor, iar englezii erau deja sătui de conflicte. O Chină unită, cu un guvern supus, părea o perspectivă mai convenabilă din punctul de vedere al comerțului și al investițiilor. Așa încât englezii și americanii, cu vederi similare, au încurajat Japonia să se opună înaintării Rusiei, iar în 1902 s-a semnat Alianța Anglo-Niponă, un pact regional ce promitea sprijin militar, adică naval, în cazul în care Japonia ar fi intrat în conflict cu mai multe puteri – cu alte cuvinte, în cazul în care Franța, aliatul Rusiei, ar fi intrat și ea în conflict.[115] Dar nici Franța, nici Germania – celelalte două puteri cu interese în China – nu a fost suficient de motivate sau echipate pentru a forța împărțirea împotriva dorinței Londrei sau a Washingtonului.

Problema nu se reducea însă la ce doreau imperialiștii. Tenacitatea Chinei era un factor la fel de important. Zdruncinarea unității autorității chineze fusese dintotdeauna un demers extrem de dificil, dat fiind că această autoritate se baza pe devotamentul interesat al clasei de nobili eruditi față

de regimul dinastic pentru care lucrau. Unii s-ar fi așteptat ca seria de dezastre declanșate în 1894–1895 să slăbească puterea „mandatului ceresc“ Qing. Ceea ce s-a și întâmplat, dar cu consecințe paradoxale. Noua putere politică s-a arătat și mai ostilă amestecului străin. În anii 1890 s-a dezvoltat rapid o mișcare politică de respingere a ideii că unitatea Chinei depindea de conducerea dinastică. Sun Yat Sen și adepții lui au susținut ideea potrivit căreia China era un stat național al populației Han (vorbitoare de limbă chineză) și nu putea fi guvernată decât de conducători aleși.[116] Dinastia Qing era o dinastie tiranică străină.[117] Naționalismul lui Sun nu a fost singura formă de militantism politic din China. Noua viață mercantilă din porturile comerciale a dat naștere unei noi orânduiri sociale. Au apărut diferite asociații în slujba noii clase de mijloc de la oraș, cu conștiință de sine și care urmărea crearea unei societăți chineze „moderne“.[118] Industrializarea din porturile comerciale a dat naștere unei clase muncitoare care era, de fapt, o masă populară utilă pentru intimidarea intereselor și a enclavelor străine. Nobilimea din provincie, care beneficiase de o autonomie crescândă de la Rebeliunea Taiping încoace, și-a asumat rolul de apărător al Chinei în fața amenințării externe, înlocuind astfel o dinastie coruptă și neputincioasă. Când Pekinul a reluat calea reformelor după Revolta Boxerilor, palatul a căzut în cursă. O nouă armată (alcătuită după modelul Europei și al Japoniei), o nouă administrație, noi școli și colegii, precum și abolirea învechitului sistem de examinare și a programei confucianiste, în 1905, toate acestea au distrus orice legături de loialitate între nobilii învățați și Palat. În provincii, aceiași nobili au blocat orice efort de exploatare a concesiunilor căilor ferate în avantajul influențelor străine. Corespondentul *Times* din China titra astfel pentru redacția londoneză: „Căile ferate din China nu avansează“.[119] Finanțiștii britanici precum Charles Addis din Hong Kong sau Shanghai Bank au înțeles că străinii puteau investi în construcția de căi ferate, dar nu puteau spera să le și controleze.[120] Într-un efort disperat de a-și redobândi autoritatea și de a-și susține finanțele, guvernul de la Pekin a propus ca noile căi feroviare să fie luate de sub jurisdicția autorităților din provincii (prin decretul imperial din mai 1911 toate liniile de transport erau „naționalizate“).[121] A fost scânteia care a aprins revolta ce a dus la căderea dinastiei. Sfârșitul dinastiei Qing, în 1911, a marcat începutul a patru decenii de serioase tulburări în China. Dar

a reprezentat, pe de altă parte, sfârșitul unei ere în care ar fi fost încă posibilă aservirea Chinei la un sistem global *eurocentric*.

După 1890, Japonia a jucat un rol crucial în împiedicarea avansului influenței europene în Asia Răsăriteană. Paradoxal, victoria Japoniei în războiul din 1894–1895 fusese cea care declanșase cursa pentru baze și concesiuni între puterile europene. Dar Japonia nu a fost dispusă să joace rolul „fratelui mai mic“ al imperialiștilor occidentali. Japonezii au rămas în continuare la fel de circumspecți în privința intențiilor europenilor și foarte conștienți de pericolul unui atac euro-american asupra autonomiei precare a Japoniei. După un turneu de evaluare a constituționalismului occidental, Ito Hirobumi scria în 1882: „Europenii își ajută și își îndrăgesc vecinii și familia și caută să-i extermine pe cei care se află departe sau cu care nu se înrudesc… Situația din Orient e la fel de instabilă ca un turn făcut din ouă… Trebuie să facem tot ce ne stă în putință pentru a ne consolida și a ne mări arsenalul.“[122] În *Datsua-ron* (*Părăsiți Asia, pășiți în Europa*), din 1885, marele profet al modernizării Yukichi Fukuzawa a alăturat Asiei înapoierea. Dar scopul lui nu era de a determina Japonia să se alieze cu puterile occidentale. Nu, destinul Japoniei era de a-și asuma conducerea Asiei și de a asigura libertatea acesteia. Sistemul de gândire nipon era profund ambivalent în privința Chinei: disprețuia „înapoierea“ Chinei, râvnea la resursele Chinei, se temea că, fără o acțiune preventivă, mare parte din China ar fi ajuns sub control european. Naționalismul chinez stârnise simpatie în lumea niponă și mii de studenți chinezi petreceau mult timp în Japonia. La rândul ei, Japonia era un model redutabil pentru China, datorită reformării cu succes a guvernului și a capacității de a ține puterile străine la distanță.

Japonia fusese mai mult decât un exemplu. Încă din anii 1870, urmase o politică de rezistență precaută în fața expansiunii Rusiei în Asia de Nord-Est. În 1890, suspiciunea reciprocă dintre cele două țări se explica prin interesul ambelor față de Coreea – fenomen descris în mitologia niponă drept „un pumnal îndreptat spre inima noastră“. Rusia ura de-a dreptul ascensiunea puterii japoneze de după 1895. În 1898 a fost semnat un acord de egalitate (*stand-off*) prin care ocupația rusă din Manciuria era compensată cu ocupația Japoniei în Coreea, dar acest acord a fost încălcat odată cu regruparea trupelor ruse care a coincis cu Rebeliunea Boxerilor. Când Rusia a refuzat să-și retragă trupele din Manciuria și să accepte

supremația Japoniei în Coreea (unde controlul guvernului de la Tokyo era șubred) războiul a devenit inevitabil. Rezultatul a fost uluitor. După ce flota rusă de la Marea Baltică a ridicat ancora într-o încercare de a nimici flota japoneză, a fost anihilată în Bătălia de la Tsushima, în mai 1905, în mările înguste dintre Coreea și Japonia. La scurt timp după aceea, armata niponă, deși în inferioritate numerică, a învins Rusia în bătălia de la Mukden, din inima Manciuriei. Prin tratatul de pace semnat ulterior, Japonia a preluat bazele rusești din peninsula Kwantung și concesiunile comerciale din sudul Manciuriei, primind totodată jumătatea de sud a insulei Sahalin, o insulă strategică la nord de Hokkaido. Japonezii aveau cale liberă spre un protectorat asupra Coreei, pe care au anexat-o în totalitate în 1910. Dintr-o singură lovitură, Japonia a devenit cea mai mare putere maritimă și militară din regiune; orice putere din afară avea nevoie de permisiunea Japoniei pentru o intervenție în forță.

Puterea Japoniei nu trebuie totuși exagerată. Războiul cu Rusia a încercat greu resursele financiare ale Curții de la Tokyo. Politicienii niponi se temeau de eventualele represalii ale Occidentului provocate de expansiunea teritorială a Japoniei. „Manciuria nu este teritoriu japonez“, avertiza veteranul și politicianul Ito Hirobumi.[123] Dușmănia americanilor era din ce în ce mai fățișă.[124] Cu toate acestea, ascensiunea Japoniei a fost remarcabilă. Japonia devenise o putere colonială în Asia Răsăriteană. Ridicase o armată și o flotă moderne (majoritatea navelor de război fuseseră construite în Regatul Unit). Reușise să învingă un mare stat european. Prin negocieri reușise să rezilieze tratatele inechitabile care confereau occidentalilor privilegii extrateritoriale (China a trebuit să aștepte până în 1943 să obțină aceleași rezultate) și să recâștige autonomie deplină privind tarifele vamale, în 1911. Devenise o mare putere *de facto*, cu o sferă de interese aflată la adăpost de centrul gravitațional al prezumtivilor rivali. Prezența ei în China devenise deja motiv de îngrijorare și invidie pentru comercianții occidentali cu afaceri deja stabilite în zonă.[125] Și totuși, cum reușise Japonia să facă față acestei provocări mocnite, dar foarte eficiente, într-o vreme când statele europene se aflau la apogeul supremației lor?

O explicație ar fi aceea că observatorii occidentali s-au încăpățânat să subestimeze sursele de putere ale Japoniei. Din motive lesne de înțeles, Japonia nu avea o imagine bună în presa occidentală și chiar și cei mai versați analiști găseau sistemul politic nipon greu de explicat. În Regatul

Unit al reginei Victoria, tocmai pitorescul societății japoneze atrăgea atenția. Japonia era considerată „un tărâm de poveste“ peste care stăpânea un împărat, *mikado* (opereta *The Mikado* de Gilbert și Sullivan a avut premiera în 1885).[126] Dezastrul naval suferit de Rusia în 1905 a fost rezultatul unei greșeli de calcul catastrofale asupra puterii și priceperii nipone. Japonia se bucura de asemenea de o nișă geopolitică unică ce-i permitea să-și apere interesele. Ocupa zona de graniță dintre Eurasia continentală și Lumea exterioară. Era poziționată cel mai departe de puterile maritime europene și de Rusia europeană, deci greu accesibilă acestora. (Chiar și în epoca vapoarelor cu aburi, Tokyo se afla la o distanță de 32 de zile de porturile britanice și la 2 500 de kilometri de baza britanică din Hong Kong, un centru al puterii navale engleze extrem de îndepărtat oricum.) Începând din anii 1870, guvernele nipone au exploatat cu pricepere avantajul distanței pentru a-și consolida controlul în arhipelagul nipon, atât pe mare, cât și pe uscat. Prin tratatul semnat cu Rusia, în 1875, Japonia renunța la insula Sahalin pentru insulele Kurile. Câțiva ani mai târziu, insulele Ryukyu care se întindeau la sud, spre Taiwan, au fost asimilate de Japonia.[127]

Taiwanul era și el o societate de frontieră unde controlul Chinei nu pătrunsese niciodată total. A fost trofeul păstrat de Japonia după războiul cu China din 1894–1895. Străpungerea, ocuparea și ulterior anexarea Coreei, controlul asupra peninsulei Kwantung și recuperarea Sahalinului de Sud au completat cercul defensiv ce înconjura insulele japoneze. Riscul unei invazii – un vechi motiv de anxietate pentru guvernele Japoniei – era de-acum nul.

Toate acestea ar fi contat mai puțin dacă schimbările interne ale Japoniei i-ar fi destabilizat scena politică, ar fi amenințat cetățenii străini și proprietatea acestora din Japonia și ar fi dat motiv de intervenție din partea marilor puteri europene. Alinierea Franței, Rusiei și Germaniei pentru limitarea avantajelor nipone în China, în 1895, a demonstrat faptul că această amenințare nu putea fi ignorată. Traseul distinct al dezvoltării economice a Japoniei a reprezentat un factor critic. După cum am menționat și mai devreme în acest volum, în 1880 Japonia se afla deja pe calea cea bună în comerțul internațional, nu numai în domeniul produselor specifice, precum mătasea neprelucrată, dar și în cel al fibrelor și materialelor textile – bunuri tranzacționate cel mai des. Dar mai demn de remarcat era faptul că procesul de industrializare a Japoniei nu depindea de importurile masive de capital, cea mai periculoasă sursă de dependență externă. Deși în 1913 existau milioane de angajați în industrie, aproape toți lucrau în ateliere cu până la cinci angajați și care foloseau puține echipamente sau nu le foloseau deloc.[128] Mâna de lucru ieftină (femeile în special), și nu productivitatea

mecanizată, a constituit biletul de intrare al Japoniei în economia globală.[129] Tehnologia importată a fost adaptată și simplificată, ceea ce a dus la reducerea costurilor și a dependenței Japoniei de expertiza și de utilajele străinilor. Dincolo de acest avânt industrial se afla un sector agricol uriaș care angaja încă mare parte a populației. În 1903, mai puțin de 8% din populația Japoniei trăia oficial la oraș.[130]

A rezultat o societate în care influența străină era filtrată cu mare atenție (nu în ultimul rând prin bariera limbii) și în care transformările sociale au fost strict limitate. În special în provincie, vechea ierarhie rurală (care le impunea celor inferiori din punct de vedere social să le facă loc celor mai buni și să le arate un respect exagerat) era încă foarte prezentă. În cercurile de intelectuali, susținerea adaptării politice și culturale se manifesta în paralel cu o adâncă suspiciune față de europeni – *Osho-Shugi* – și materialismul lor exagerat, diviziunile lor sociale și aroganța lor culturală. Atitudinea oficială față de creștinism era, de asemenea, ostilă. Neîncrederea în străini era adânc înrădăcinată. A devenit de notorietate incidentul în care viitorul țar al Rusiei, Nicolae, aflat în vizită în Japonia în 1891, a fost atacat și rănit de un jandarm care se temea de o eventuală invazie rusă. Într-un asemenea climat, e lesne de înțeles de ce oamenii de stat din ordinul samurailor Meiji au fost capabili să impună o versiune atât de autoritară a statului modern. Constituția din 1889, gândită drept corolar al suveranității nipone de tip occidental, a consfințit puterea oligarhilor din Satsuma-Choshu, acei înțelepți (*genro*) care alegeau cabinetul. Abia dacă un procent din întreaga populație avea drept de vot. Dieta, sau parlamentul, nu putea schimba guvernul. Controlul armatei și al marinei a fost preluat cu grijă din mâinile miniștrilor civili. O cameră superioară a fost alcătuită din oameni numiți de clanurile Satsuma și Choshu. Și pentru ca această abilă distribuire de putere să capete o aură de sanctitate, a fost prezentată publicului sub pretextul exercitării devotate a „dreptului imperial“. Împăratul și venerarea împăratului au devenit nucleul unui cult patriotic ce avea să fie promovat în școli odată cu învățămintele din Occident.

Suveranii niponi au fost astfel capabili să traseze o traiectorie favorabilă unică prin intermediul căreia să pătrundă într-o lume dominată de Occident. Dar nici invincibili nu se poate spune că ar fi fost. Războiul cu Rusia i-a forțat să se împrumute în afară. Sentimentul patriotic amenința capacitatea politică a Japoniei. Țara începea să reclame un deficit financiar din cauza

noilor datorii. Japonia risca să aibă soarta altor economii semiindustriale aflate în aceeași situație: deprecierea monedei (Japonia funcționa potrivit standardului în aur), o cerere scăzută pe piață a produselor specifice, o dependență sporită față de exporturile de materii prime.[131] Chiar și cu victoria din 1905, japonezii nu se puteau culca pe-o ureche. Rusia a dublat întinderea de cale ferată transsiberiană, artera de fier a imperiului său din Orient. Între timp, în China, Yuan Shih Kai, protejat al lui Li Hung Chang și adversar declarat al Japoniei încă de când fusese ambasador al Chinei în Coreea, în 1884, și-a impus controlul ca președinte „dictator". La sfârșitul lui 1913 a obținut sprijinul puterilor occidentale ca lider absolut, un statut pe care Japonia fost nevoită să-l accepte cu părere de rău.[132] Sincronizarea era mai presus de orice. Înainte ca aceste evenimente să poată submina supremația proaspăt dobândită a Japoniei în regiune, războiul din Europa a răsturnat toate previziunile.

Asia Răsăriteană nu a fost singura „afacere neterminată" a colonialismului global concentrat în Europa. În Orientul Mijlociu, Imperiul Otoman se dovedise a fi surprinzător de rezistent, în ciuda provocării aproape catastrofale din 1875–1878. Sultanul Abdul Hamid al II-lea a continuat să ducă o politică de autoconsolidare a imperiului, profitând de inabilitatea marilor puteri de a ajunge la un acord privind împărțirea care ar fi amenințat autoritatea curții. Puterea statului se extindea și se adâncea progresiv. Școlile și jandarmii contribuiau din plin la consolidarea puterii statului în provincii. Elitele locale au fost cooptate în sistemul birocratic în plină dezvoltare.[133] Suveranitatea otomană era din ce în ce mai eficientă în provinciile arabe.[134] Liniile ferate din Hejaz care făceau legătura între Alep și Medina au consolidat puterea otomană pe coasta Mării Roșii și în marile centre de pelerinaj. De-a lungul „țărmului arab" al Golfului Persic, forțele otomane și-au făcut simțită prezența în regiunea Al Hasa, între Kuweit și Bahrain, acolo unde influența britanică era în continuă creștere. Între timp, economia otomană profita de înflorirea comerțului cu materii prime după 1896.[135] Cu toate că fabricile mecanizate moderne erau încă puține și la distanțe mari unele de altele, producția de textile din bumbac și cea de covoare au crescut într-un ritm constant.[136]

Dacă ar fi fost un stat exclusiv asiatic, Imperiul Otoman ar fi putut combina pârghiile sale diplomatice cu uniunea culturală pentru a trage de timp și a crea o structură de stat mai puternică și o economie mai viguroasă.

Însă în jumătatea sa vestică era expus unei presiuni continue din partea naționalismului european din zonă exprimat în mod direct prin conflictele religioase și etnice. După 1878, otomanii au avut probleme într-o mare parte din imperiul lor european. În Albania, Kosovo, Macedonia, Rumelia și Tracia, peste jumătate din populație era musulmană.[137] Dar orice încercare de întărire a autorității otomane nu făcea decât să adâncească dezbinarea etnică și religioasă și să accentueze ura popoarele supuse, creștini și musulmani deopotrivă. Albanezii musulmani au rezistat cu înverșunare atacurilor în urma cărora și-a fi pierdut autonomia locală. La sfârșitul anilor 1890, violențele etnice din Creta au atras otomanii într-un război cu Grecia, iar după intervenția marilor puteri turcii au fost nevoiți să recunoască sfârșitul dominației lor în insulă. În 1908, revoltele și amestecul străin au adus Macedonia (regiune-cheie și pivot strategic al Imperiului Otoman în partea europeană) foarte aproape de recunoașterea independenței sale. Pentru „tinerii turci“ militanți din armata otomană și din aparatul birocratic, „independența Macedoniei este echivalentă cu pierderea a jumătate din Imperiul Otoman și cu anihilarea totală a acestuia“. Granița otomană ar fi fost împinsă înapoi la Constantinopol, iar capitala ar fi fost scoasă în afara Europei. „Chestiunea macedoneană este însăși chestiunea existenței turcilor.“[138] Departe de a fi o coincidență, lovitura politică din 1908 menită să-l tragă pe sultan pe linie moartă și să reconstruiască imperiul în jurul nucleului său de etnici turci a fost inițiată la Salonic. A fost o acțiune eficientă, cel puțin pe termen scurt. Spre sfârșitului aceluiași an, 1908, Bosnia (teoretic încă teritoriu otoman) a fost anexată unilateral de Austro-Ungaria. În 1911, otomanii intraseră deja în război cu Italia în speranța deșartă de a-și păstra controlul asupra Libiei. În anul următor, Bulgaria, Serbia, Grecia și Muntenegru au profitat de ocazie pentru a lichida ce mai rămăsese din Europa otomană. După un al doilea război între statele victorioase, în Balcani s-a instaurat o pace vremelnică. Guvernul otoman și-a menținut controlul asupra Bosforului (nucleul capitalei imperiale). Dar prestigiul său zdruncinat și semnele rezistenței din provinciile arabe care se opuneau „turcificării“ l-au făcut și mai dependent de răsturnările de situație din diplomația marilor puteri care îl puteau apăra împotriva altor împărțiri.

În 1914, Iranul (cunoscut îndeobște sub denumirea de Persia) ajunsese la marginea prăpastiei. Chiar și sub dictatura șahului Naser al-Din, un abil mediator al disensiunilor tribale, lingvistice, religioase și sociale care

afectau societatea iraniană, consolidarea statului se dovedise a fi un scop greu de atins. Decizia de a acorda concesiuni străinilor, pentru creșterea veniturilor, a fost extrem de prost primită de către negustorii din bazare și elitele comerciale și religioase (*ulama*). După asasinarea lui Nasir, în 1896, succesorul lui, șahul Muzaffar al-Din, a continuat și mai abitir efortul de atragere de noi fonduri. A numit un belgian la șefia direcției vămilor, principala sursă de profit a statului. A contractat un imens împrumut cu Rusia, împrumut pe care l-a girat cu profiturile din porturile de la Marea Caspică. A acordat, de asemenea, o concesiune unui geolog britanic care căuta petrol în Golf: e vorba de concesiunea D'Arcy, din care s-a dezvoltat Compania Petrolieră Anglo-Persană, părintele BP. Șahul era acum prins ca într-o menghină. Pe măsură ce interesele străine creșteau, se lărgea și influența străină. Și pentru că din ce în ce mai mulți iranieni călătoreau în străinătate, ideile liberale, naționaliste, chiar și cele socialiste, au început să circule în rândul elitei persane. Cluburile și societățile cunoșteau de-acum o mare efervescență a activității politice. Când Rusia s-a confruntat cu tulburările revoluționare din 1905, închizând astfel principalul robinet al comerțului iranian și stârnind panică pe plan comercial, elita nemulțumită și-a unit forțele cu negustorii și clerul, dar și cu hanii tribului Bakhtiari, pentru a-l detrona pe șah, în revoluția constituțională din 1906.[139]

Consecințele revoluției au fost frustrante. Cu toate că a fost forțat să recunoască noua Constituție (care a consacrat islamul șiit drept religie de stat și a dus la nașterea unui parlament), șahul a făcut acest lucru cu strângere de inimă. A pus la cale o lovitură de stat care s-a întors împotriva lui. Dar, deși Constituția a supraviețuit, răul fusese deja făcut. Facțiunile rivale au început lupta pentru controlul guvernului, iar puterea centrală a intrat în disoluție. Guvernatorii din provincii și șefii de trib, susținuți de propriile armate, au dobândit adevărata autoritate. „În Persia modernă", i-a declarat șeful tribului Qashqai consulului britanic, „pușca este sceptrul și orice pușcaș este șah."[140] Nu mai era decât un pas până la solicitarea protecției principalelor puteri străine. După 1907, când Rusia și Regatul Unit au convenit să împartă Iranul în trei sfere de influență – una rusă, una neutră, una britanică –, protecția marilor puteri era extrem de necesară. Trupele ruse au intervenit în nord pentru a pune capăt conflictului dintre susținătorii șahului și opozanții acestuia. În 1911 au cerut concedierea expertului american însărcinat cu administrarea finanțelor Iranului. În

schimb, autoritățile din provincii, sub protecția Rusiei, au redirecționat taxele și și-au asigurat autonomia față de stăpânii de la Teheran. În pragul Primului Război Mondial, britanicii au reclamat furioși faptul că nordul Iranului devenise „protectoratul politic“ al Rusiei, controlat de o garnizoană de 17 000 de soldați. „Nordul Persiei este guvernat ca provincie rusă“, declara ambasadorul Marii Britanii.[141] Răspunsul venit de la Sankt-Petersburg a fost rece și disprețuitor. Guvernul de la Teheran era alcătuit din demagogi cu „idei ultranaționaliste, în totală discordanță cu nivelul cultural sau moral al acestor sfere“.[142]

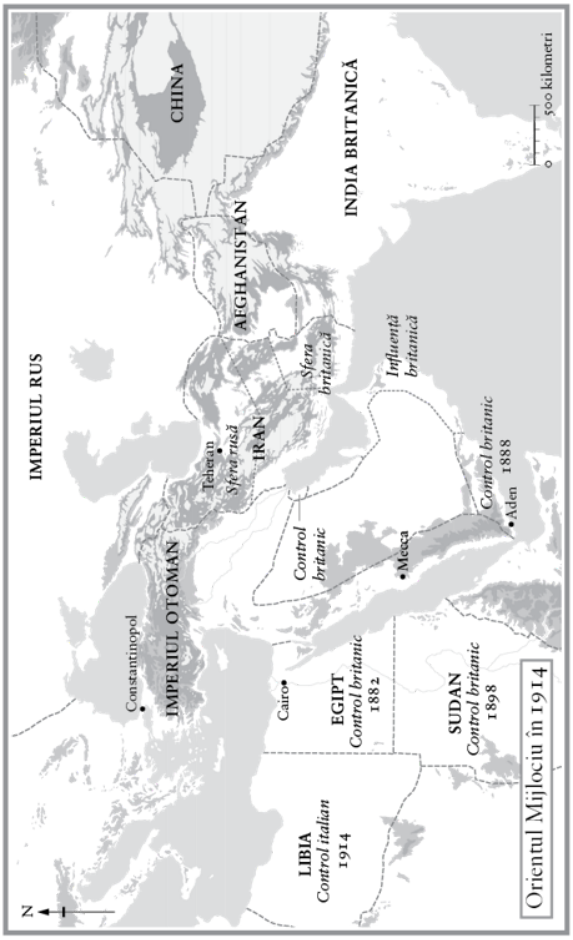

Fusese oare Iranul sugrumat, așa cum susținea expertul american concediat?[143] Aproape, dar nu complet. În pofida descentralizării drastice a puterii, ca urmare a revoluției, descentralizare încurajată de prezența străină, sentimentul conștiinței naționale a Iranului era încă foarte puternic printre erudiții laici și printre clerici, și asta încă din 1890. Cu toate acestea, nimeni nu vedea o ieșire din împărțirea impusă de ruși cu complicitatea englezilor. Singura ieșire ar fi fost o tulburare a peisajului geopolitic care să slăbească controlul impus de puterile din afară.

Situația din „Orientul Apropiat“ (denumirea europeană a unei vaste regiuni care includea și Iranul) și cea din Asia Răsăriteană erau dovada clară a faptului că ordinea mondială sub bagheta marilor puteri europene, ordine menită să servească intereselor imperialiste, era încă în curs de definire. În Lumea exterioară de dincolo de Eurasia, europenii împărțiseră regiunile cu entuziasm. În aceste zone a fost aparent mai ușor să anexeze – prin amenințare sau cooperare – economiile slab dezvoltate la nucleul comercial și industrial al bazinului nord-atlantic. Și-au impus autoritatea și

au conturat replici ale Europei într-o explozie uimitoare de imperialism demografic. Dar în „Lumea Veche“ a Eurasiei, statele și culturile asiatice au fost mai greu de asimilat în „sistemul“ european și chiar mai greu de convins să ia parte la o împărțire colonială. Aici se afla granița incomodă a colonialismul global european. Dacă europenii intrau în conflict între ei și „economia lor globală“ își pierdea puterea magnetică, exista riscul unei revolte împotriva dominației lor mondiale. Acest test al puterii nu a întârziat să apară.

7. Spre o criză mondială, 1914–1942

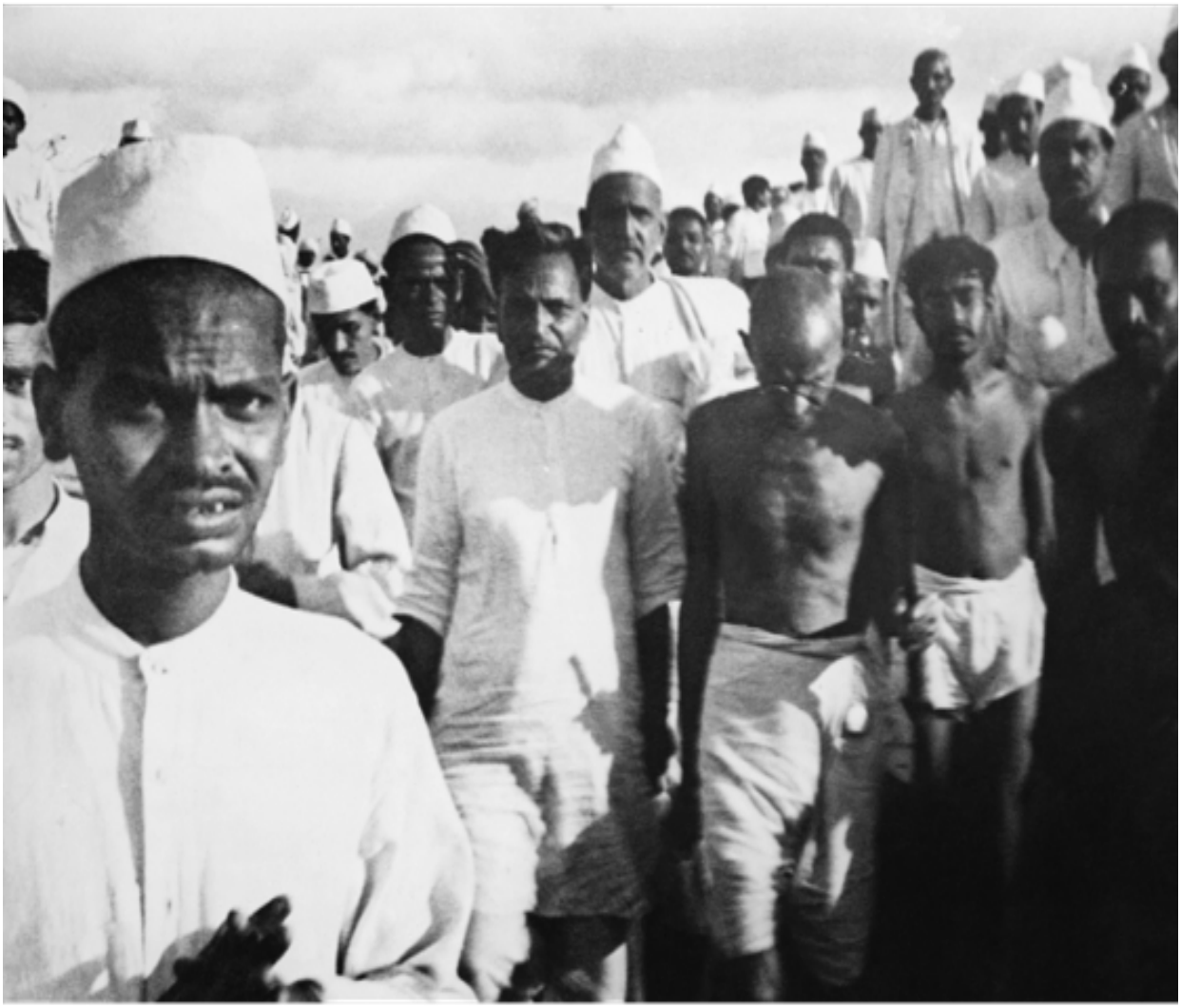

7. „Marşul sării“ spre mare condus de Gandhi, 1930

O EPOCĂ DE TULBURĂRI

Înainte de 1914 au existat semnale că ordinea imperialistă globală propusă nu reprezenta garanția păcii și a prosperității universale. Viitorul Asiei Răsăritene ca sferă de influență occidentală era incert. Marile puteri europene avuseseră nenumărate dispute pe marginea împărțirii teritoriale și a influenței în Africa de Nord și în Orientul Mijlociu. Proporțiile și eficiența economiei americane ridicau întrebări incomode legate de interesele Statelor Unite și de măsura în care acestea puteau fi satisfăcute într-o economie globală cu sediul la Londra și împărțită între puterile europene coloniale. Ritmul frenetic al dezvoltării comerțului internațional și al investițiilor de până atunci părea să încetinească. Frământările sociale din economiile industriale europene amenințau să taie elanul guvernelor marilor puteri și să le tempereze ambițiile și strategiile globale. Înainte ca aceste schimbări să se simtă la nivel internațional, lumea politică de pretutindeni a fost marcată de o explozie vulcanică, începută în Europa și amenințând să se extindă în toate statele importante din Eurasia.

Primul Război Mondial a pus capăt, într-un mod violent, experimentului imperialismului cooperant al celor șase mari puteri: Marea Britanie, Rusia, Germania, Franța, Statele Unite și Japonia. A readus în atenție chestiunea împărțirii globale, rezolvată doar pe jumătate înainte de 1914. A avansat un concept nou de societate internațională, aflată teoretic, dacă nu chiar și practic, în dezacord cu expansiunea constantă a dominației coloniale. A atras atenția asupra fracturii ideologice dintre Rusia și celelalte puteri imperiale. S-a creat o uriașă prăpastie în economia internațională: s-au închis rutele comerciale, s-au blocat valutele și plățile și s-au creat crize artificiale și economii de tip blocadă. Resursele coloniale, inclusiv forța de muncă, au fost mobilizate forțat, ceea ce a atras o reacție virulentă din partea popoarelor colonizate, revoltate de noile poveri și reguli care încălcau vechea „înțelegere“ a politicilor coloniale. Și, nu în ultimul rând, s-a destrămat mitul culturii progresiste unice din Europa, iar vechile elite culturale și ideile promovate de acestea și-au pierdut din influență.

Fapt deloc surprinzător, nu a existat o întoarcere postbelică la „normalitatea“ antebelică. Nu s-au semnat înțelegeri asupra legilor ordinii internaționale. Anexările și tratatele care formaseră baza „legală“ a sistemului colonial și a extensiilor semicoloniale din China și din alte

regiuni au fost respinse cu îndârjire de legatarii bolșevici ai Imperiului țarist. Statele Unite au respins afilierea la noua Ligă a Națiunilor, un club al învingătorilor care urma să facă ordine în înțelegerile postbelice. Redresarea economică a Europei a fost îndelung amânată de disputele crâncene privind despăgubirile de război. În consecință, stabilitatea socială și politică a Europei a avut mult de suferit. În toată Eurasia – în Caucaz, Asia Centrală, Orientul Mijlociu și părți din Asia Răsăriteană –, chestiunile legate de cine și unde guvernează au fost rezolvate mai degrabă prin forță sau amenințări decât prin diplomație. În imperiile coloniale, cu precădere în Imperiul Britanic, revendicările naționaliștilor pentru independență sau autonomie au fost de o tenacitate fără precedent. Mișcarea Sinn Fein în Irlanda, mișcarea Wafd în Egipt, precum și marea campanie pentru „necooperare“ lansată de Gandhi în India, în 1920–1922, cu o considerabilă componentă musulmană, au reprezentat o provocare dură la adresa autorităților britanice și au scos la iveală limitele constrângerii ca metodă de guvernare. Revoltele nu au avut doar o motivare politică. Pretutindeni, mai cu seamă în China, protestele au avut ca scop recunoașterea unor noi culturi, deopotrivă autentice și direcționate (prin consumul de masă) spre o solidaritate între popor și suveran împotriva lumii exterioare (și imperialiste).

„Replicile“ de proporții ale Marelui Război au avut o semnificație colectivă. Au marcat prăbușirea vechii ordini (*ancien régime*) în Eurasia. Războiul a îngropat pur și simplu imperiile european și asiatic. Casele imperiale Hohenzollern, Habsburg și Romanov au fost alungate de pe tron (și chiar mai rău), iar domeniile lor, distruse. Imperiul Otoman a avut și el aceeași soartă. Iar tentativa nefericită de reînviere a dinastiei Qing sub un conducător parvenit a eșuat complet în 1916. Marele centru al lumii a devenit un nucleu de comandă politică în care diversele mișcări, ideologii, religii, naționalități și interese se luptau pentru a crea un nou sistem de state și unde puterile imperiale, sau ce mai rămăsese din ele, unelteau pentru a-și apăra revendicările și privilegiile. La sfârșitul anilor 1920, multe dintre aceste conflicte s-au aplanat după un armistițiu dificil, care nu a durat foarte mult. Odată cu consecințele politice ale Marii Crize economice de după 1930, ordinea postbelică s-a dizolvat. La jumătatea anilor 1930, această ordine a fost ostentativ sfidată de noul imperialism virulent din Germania, Italia și Japonia – mult mai agresive și nutrind ambiții infinit mai mari decât

ale predecesorilor europeni din anii 1880 și 1890. Între 1937 și 1942 aceste trei țări au declanșat o imensă criză eurasiatică. Iar în urma Armaghedonului provocat la nivel global, învingătorii, oricare ar fi fost aceia, nu puteau decât să instituie o nouă ordine mondială.

UN RĂZBOI FĂRĂ SFÂRȘIT?

Cel mai important element al supremației Europei în Eurasia și al poziției puternice a marilor state europene în Lumea exterioară a fost ambiția împărtășită de aceste puteri de a nu lupta între ele. Pacea între puterile europene și pacea în zona Atlanticului dintre Europa și cele două continente americane au permis creșterea rapidă a comerțului internațional, extinderea constantă a influenței și a autorității europene și, paradoxal, realizarea împărțirii Africii. Preocuparea guvernelor europene față de menținerea echilibrului pe continent pentru a preveni eventualele tulburări sociale și politice rezultate în urma unui război de proporții a fost cea care a împiedicat acțiunile ce urmăreau beneficii naționale și imperialiste. Chiar și acolo unde interesele lor erau puternic susținute (ca în Imperiul Otoman) sau ocaziile economice păreau deosebit de promițătoare (ca în China), marile puteri au acceptat acorduri provizorii care au prelungit viața vechiului regim local mai degrabă decât să facă față consecințelor unei „soluții finale“ care ar fi însemnat împărțire sau cucerire. Desigur, pentru mulți observatori, atât atunci, cât și ulterior, acest tipar haotic părea inerent instabil. Mai devreme sau mai târziu, o intensă criză la nivel local avea să devină imposibil de gestionat prin aceste metode de pe o zi pe alta. Echilibrul de forțe se putea schimba oricând între marile puteri rivale, destul cât să le facă să uite de interesul comun și să dea naștere unui sentiment de încordare în sferele coloniale comune deja existente. Influența lobby-urilor, mascată drept „opinie publică“ și proiectată prin intermediul ziarelor, amenința tradiția cosmopolită a „vechii“ diplomații, cu disprețul său aristocratic față de interesele micilor „afaceri“. Monarhiile imperiale din Europa Centrală și de Est care domneau peste imperii multietnice (chiar și în Imperiul German trăiau câteva milioane de polonezi) erau periculos de dispuse să trateze prestigiul dinastic (și nu neapărat interesele materiale) ca pretext de război și erau sensibile în fața discursului agresiv al curților și armatelor pe care le conduceau.[1] Până și metodele folosite de marile puteri

pentru a se ține una pe alta la distanță – cursa înarmărilor – ar fi putut declanșa un război dacă perspectiva unui viitor instabil încuraja un atac preventiv.

Dar, până în 1914, competiția marilor puteri europene în Africa, zona Pacificului, Asia de Est și Orientul Mijlociu (inclusiv în zonele asiatice ale imperiilor Otoman și Iranian) nu a dat semne că ar fi dus la vria incontrolabilă a unui conflict militar. Dimpotrivă, a constituit un puternic factor descurajator pentru Japonia, care nu și-a putut continua expansiunea în Asia de Nord-Est, în detrimentul Chinei sau al Rusiei. Ruptura decisivă în relațiile dintre marile puteri nu a fost provocată de ambițiile acestora legate de lumea extraeuropeană, ci de echilibrul influenței lor în „ograda“ regiunii balcanice. În realitate, politica volatilă din Balcani a fost rezultatul direct al eșecului Imperiului Otoman de a ține sub control naționalismul militant al supușilor creștini. În timpul teribilei crize din 1911–1913, otomanii au fost atacați mai întâi de italieni, care au ocupat Libia și părți din Dodecanez, și apoi de coaliția dintre Serbia, Grecia și Bulgaria, care aproape că a alungat imperiul din Europa – turcii au fost nevoiți să se mulțumească cu o mică parte din Tracia. Spre deosebire de crizele anterioare, marile puteri nu au știut să susțină măcar o urmă a ocupației otomane în Europa. Ca urmare, politica din regiune nu a fost reglementată – statele balcanice au declanșat un al doilea război sângeros pentru a-și împărți prada. Se punea și mai acut problema dominației unei puteri sau a alteia în zonă, pentru că nimeni nu se aștepta ca guvernele balcanice să-și respecte granițele, să-și tempereze militanții, să țină sub control conflictele interetnice sau să reziste tentației de a profita de intrigile din sfera marilor puteri pentru a obține avantaje la nivel local.

Retrospectiv vorbind, cel mai șocant aspect a fost incapacitatea marilor puteri de a se pune de acord asupra unei împărțiri pașnice a sferelor de influență, în buna tradiție a diplomației lor extraeuropene. Cu toate acestea, nu ar fi fost deloc ușor să exercite un control indirect asupra unei regiuni inaccesibile, cufundată într-o tradiție a violențelor etnice, în care guvernele erau slabe și țările erau pline de arme. Miza geopolitică din Balcani a fost, aparent, mai mare decât în orice altă regiune din Eurasia, fără să mai vorbim de Lumea exterioară. Orice pas înapoi în Balcani ar fi produs pierderi irecuperabile intereselor strategice pe termen lung (și deci uniunii politice) ale Rusiei și Austro-Ungariei – și, prin extensie, alianțelor

europene din care acestea făceau parte. Dacă zona Balcanilor s-ar fi consolidat ca presupus protectorat al dinastiei de Habsburg și al marelui ei aliat de la nord, atunci influența Austriei și a Germaniei s-ar fi extins și în strâmtori, unde lovitura de stat turcă din 1913 a dus la întărirea legăturilor cu Berlinul. Germania și Austro-Ungaria ar fi repurtat o victorie zdrobitoare fără să tragă un singur foc. Mare parte din statele lor clientelare ar fi încercuit Rusia, ar fi pus stăpânire pe comerțul dintre Marea Neagră și Marea Mediterană și ar fi anihilat pentru totdeauna ambițiile Rusiei de a stăpâni Constantinopolul (Istanbulul de astăzi). Prestigiul Romanovilor s-ar fi năruit. O alternativă ar fi fost promovarea, în Serbia lărgită, a naționalismului antihabsburgic în rândurile slavilor din sud, sub protecția Rusiei, ceea ce ar fi aruncat în haos triunghiul politic austro-ungar, existând deja antagonisme între etnicii germani, maghiari și slavi.[2] O vastă zonă de slăbiciune din Europa de Est și Centrală ar fi afectat echilibrul puterilor și ar fi expus o Germanie slăbită la cel mai negru scenariu al încercuirii strategice. Implicațiile ar fi fost de neimaginat. Evenimentele extraordinare din 1911–1913 au extins vechea linie de falie balcanică din diplomația marilor puteri în inima Europei și au atras Asia Mică într-o zonă turbulentă.

Astfel, ar fi fost nevoie de pricepere și de bunăvoință excepționale pentru a nu face ca asasinarea moștenitorului habsburg de către un sârb din Bosnia să provoace o confruntare armată între marile puteri. Criza din iulie 1914 a fost declanșată de pretenția austriecilor ca Serbia să accepte monitorizarea securității interne de către Austria, drept compensație pentru găzduirea societății secrete din care făcea parte asasinul. Serbia a respins acest statut semicolonial bazându-se pe sprijinul diplomatic al Rusiei. În perioada 1908–1909, rușii fuseseră forțați la o retragere rușinoasă după ce s-au împotrivit anexării Bosniei de către Austria. Dar în 1914 nu au mai putut să se retragă fără să sufere o mare înfrângere geopolitică, cu repercusiuni interne dramatice. Nici nu au făcut-o. În timp ce austriecii și rușii au început să-și mobilizeze armatele, demonstrând astfel că intențiile lor erau cât se poate de serioase, se punea întrebarea dacă celelalte puteri europene vor insista în favoarea unei întruniri pentru gestionarea situației. Aceasta a fost etapa crucială a crizei. Acum s-au văzut nemții obligați să dea cărțile pe față. Fără sprijinul necondiționat al Germaniei, guvernul de la Viena – confruntat cu un război pe două fronturi, cu Serbia și cu Rusia – ar fi fost nevoit să se retragă, iar Serbia ar fi fost salvată. Influența rușilor în Balcani

ar fi fost restabilită. Puterea militară a Rusiei, pe care strategii germani o considerau uriașă („programul măreț“ al Rusiei ar fi trebuit să producă o armată de trei ori mai mare decât cea a Germaniei până în 1917),[3] ar fi înclinat balanța puterii de-a lungul liniei de falie balcanice. Pentru a-i încuraja pe austrieci, germanii i-au oferit Vienei libertate totală, împiedicând astfel organizarea unei conferințe. Scopul era de a acutiza criza și de a reduce șansele unui acord de pace. Dacă Germania ar fi fost nevoită să intre în război cu Rusia, planul strategic cerea ca Franța, aliata Rusiei, să fie mai întâi învinsă sau cel puțin neutralizată cu succes. Abia atunci Germania și-ar fi putut trimite întreaga putere militară în vastele regiuni din est. Pentru a intimida Franța și a izola Rusia, Germania a amenințat neutralitatea Belgiei (ruta invaziei spre Paris) și a cerut Regatului Unit să rămână neutru. În mai puțin de o lună, ce începuse ca o acțiune coercitivă a Austriei în dezordinea din Balcani s-a transformat într-o revendicare de hegemonie a Germaniei asupra Europei. Era limpede ce va urma dacă alianța franco-rusă se destrăma (ca o consecință inevitabilă a neutralității franceze) și dacă antanta anglo-franceză ajungea literă moartă. Englezii au respins pretențiile Germaniei, drept urmare era mai mult ca sigur că războiul avea să cuprindă toată Europa.[4]

Criza din iulie a scos la iveală faptul că punctul slab al supremației globale a Europei fusese subdezvoltarea sistemului statelor europene. Un asasinat politic a degenerat într-un război generali-zat din cauza expansiunii rapide a Europei până la intrarea în Balcani, din cauza structurii fragile a imperiilor multinaționale și din pricina politicii haotice duse de statele mai mici. Echilibrul de putere european nu a putut face față prăbușirii dominației otomane din Balcani. Înainte de război, un fin observator al scenei politice remarca faptul că pacea internațională depindea de judecata și de priceperea bărbaților de stat și a diplomaților. Kurt Riezler, secretarul personal al cancelarului german Bethmann-Hollweg, declara că, într-o lume atât de strâns interconectată, prețul războiului era aproape de fiecare dată prea mare. Dar a argumentat, totodată, că anumite state vor adopta o atitudine fermă doar pentru că interesele lor erau interconectate (detașarea nu mai era o opțiune) și vor continua cursa înarmărilor fie doar și pentru a-și demonstra hotărârea. Jocul la cacealma era deseori necesar în partida națiunilor: dar o exagerare a dus la izbucnirea războiului.[5] Teoria lui Riezler a fost cea mai pertinentă descriere a diplomației marilor puteri de după

1870. Numai că Riezler nu a anticipat o „supercriză“ europeană în care ambele tabere au văzut soluția de compromis drept o înfrângere majoră și pe care, și mai grav, ambele tabere credeau că o pot depăși cu succes. După cum nu a anticipat nici efectele vederii înguste: incapacitatea factorilor de decizie de a analiza toate consecințele secundare ale unui război generalizat.

Războiul european dintre Tripla Antantă alcătuită din Rusia, Franța și Marea Britanie, pe de o parte, și Puterile Centrale (Germania și Austro-Ungaria), pe de altă parte, a cuprins curând tot globul. La sfârșitul lui octombrie 1914, Imperiul Otoman, alarmat de o eventuală victorie a Antantei, s-a alăturat Puterilor Centrale. Războiul s-a extins în Caucaz, în peninsula Sinai, la granița cu Egiptul aflat sub guvernare britanică, și în Golful Persic care era, la vremea aceea, considerat un lac britanic. În Asia Răsăriteană, Japonia a intrat în război ca aliat al Regatului Unit, dar motivată de perspectiva de a prelua baza chineză a nemților de la Tsingtao și drepturile comerciale din provincia Shandong din apropiere. În Africa de Vest, de Est și de Sud-Vest au izbucnit războaie coloniale între britanici, fran-cezi și belgieni, pe de o parte, și germani, pe de altă parte. Războiul s-a extins practic la ocean. Navele de război germane și submarinele au atacat rutele maritime ce porneau din Marea Britanie pentru a bloca aprovizionarea cu hrană, materie primă și muniție de care depindea efortul de război britanic. La rândul lor, englezii au răspuns printr-o blocadă menită să sugrume economia germană și să stopeze accesul acesteia la sursele de hrană și de materiale strategice. Era dovada clară că nici o țară nu putea scăpa de consecințele războiului, oriunde s-ar fi declanșat acesta, într-o lume cu o economie globală și un sistem unic de politică mondială.

Dar, dacă războiul european s-ar fi extins la nivel mondial, ar fi trebuit rezolvat chiar în Europa. Până la sfârșitul lui 1915, victoria nu părea a fi de partea nici unuia dintre combatanți. În vest, nemții ocupaseră rapid regiuni din Belgia și Franța. Campaniile lor neconvingătoare din 1915 au demonstrat că luptele din tranșee ajunseseră practic într-un punct mort. Francezii și englezii nu-i puteau izgoni pe nemți, iar aceștia, la rândul lor, nu-i puteau forța pe ceilalți să renunțe. Războiul din Est s-a desfășurat după același tipar. În 1915, armatele germane și austriece îi forțaseră pe ruși să se retragă mult în spatele liniei defensive (care se întindea de la Riga la Cernăuți) și ocupaseră o mare regiune de graniță pe care au numit-o „Ober-Ost“.[6] Au ocupat Serbia și, cu ajutorul Bulgariei, au instituit controlul

asupra coridorului balcanic dinspre Imperiul Otoman. Dar fără o victorie în vest nu puteau spera să obțină destui oameni și suficiente rezerve pentru a învinge Rusia, care era un sac fără fund când venea vorba de efective militare. Tabăra Antantei a fost crunt dezamăgită din cauza rezistenței otomanilor în Anatolia, Mesopotamia și Palestina, dar mai ales de la Gallipoli. Punctul sensibil al Puterilor Centrale s-a dovedit extrem de rezistent. Cu toate acestea, nici una dintre tabere nu a părut dispusă să recunoască existența unui strâns echilibru militar. Nici una dintre părți nu a acceptat necesitatea unei soluții diplomatice. Dimpotrivă, ambele tabere au ridicat miza: au mobilizat mai mulți oameni și mai multe resurse pentru a obține victoria sau în speranța de a-și doborî dușmanul printr-un război de uzură. Dar au recunoscut tacit că izbucnirea războiului scosese la lumină falimentul ordinii antebelice.

Ca atare, anul 1916 a marcat începutul unei noi faze a războiului și, după cum avea să se dovedească, o nouă fază în istoria lumii. Ambiția de a câștiga cu orice preț a stat la baza măcelului de la Verdun, pe Somme, și a ofensivei Brusilov de pe Frontul de Est, unde Rusia a pierdut peste un milion de oameni. Pe măsură ce pierderile căpătau proporții și mai mari, premisele păcii în lumea postbelică deveneau și mai radicale. Marea Britanie, Franța și Rusia au ajuns la un acord privind împărțirea Imperiului Otoman. Împărțirea Imperiului Austro-Ungar în state naționale a devenit un scop de război al Aliaților. Singura garanție că acest război nu se va mai repeta o reprezenta reconstrucția Germaniei în așa fel încât „militarismul“ ei să fie total anihilat. În partea germană, tulburările au fost provocate de „amenințarea“ rusă. Destrămarea Imperiului țarist era condiția minimă pentru securitatea postbelică. În Germania, Franța și Marea Britanie, perioada 1916–1917 a adus la putere noi lideri hotărâți să lupte până la capăt. Înainte de a se pune însă problema păcii, întregul peisaj al puterii a fost rearanjat de presiunea unui război total. Decizia Germaniei de a folosi fără restricții submarinele de război, în încercarea disperată de a scurta conflictul, a fost catalizatorul intrării Statelor Unite în război, în aprilie 1917. Orice tratat de pace trebuia să aibă acum în vedere nu numai pretențiile teritoriale ale puterilor europene, dar și pretenția americanilor la o „intrare“ pe piața comercială, precum și antipatia acestora față de imperiile de tip european de pretutindeni. Cel mai dramatic eveniment a fost prăbușirea bruscă a monarhiei ruse.

Rusia a fost cel mai puțin pregătită pentru un război, comparativ cu celelalte mari puteri. Nu a avut puterea industrială de a-și susține armatele numeroase. A avut nevoie de ajutorul Aliaților din Vest, dar acolo se afla problema. Dat fiind că strâmtorile erau închise de Turcia, singurele porturi accesibile prin care puteau primi ajutor erau Arhanghelsk, aflat în nordul îndepărtat, și Vladivostok, în Extremul Orient, ambele departe de a fi ideale. Mare parte din ajutoare s-au adunat inutil. Chiar și în situația în care s-ar fi trimis mai multe ajutoare, nu era sigur că acestea ar fi fost eficiente. Sistemul feroviar din Rusia nu a putut face față nevoilor de pe front sau transportului de alimente și de combustibil necesare pentru a sprijini bunul mers al economiei de război. În toate țările aflate în război s-au născut tensiuni politice din pricina unui amestec de greutăți, temeri și nemulțumiri față de liderii care nu duceau nici o țară în direcția victoriei. Eșecul militar al Rusiei – pierderile uriașe de vieți omenești, dar și de teritorii – a fost copleșitor. Lipsurile de tot felul în principalele orașe industriale – mai cu seamă Petrograd, capitala imperiului – au pus la pământ moralul civililor și disciplina din fabrici. Obstacolele de acest gen ar fi zdruncinat orice guvern. Dar regimul țarist era extrem de vulnerabil. Nu avea nici un lider politic care să conducă guvernul și să aibă măcar o urmă de pretenție la sprijinul popular. Miniștrii erau simpli birocrați care răspundeau doar în fața țarului și care erau deopotrivă colegi și dușmani. Duma aleasă îi putea denunța, putea impune sancțiuni, dar nu avea puterea de a-i revoca. Curtea țarului colcăia de defetiști și de trădători. Pe măsură ce starea de nemulțumire se amplifica, singura soluție la îndemână a fost represiunea. Autoritatea țarului se baza pe controlul poliției asupra populației și, în ultimă instanță, pe devotamentul armatei. În primăvara lui 1917, în mijlocul tulburărilor populare din Petrograd, atât poliția, cât și armata au cedat. În numai o săptămână țarul a fost nevoit să abdice. O monarhie veche de aproape un mileniu își afla sfârșitul. Revolta populară a fost, potrivit unui istoric britanic care a petrecut anii de război în Rusia, „lipsită de organizare și rudimentară. A fost ca și cum un leș ar fi stat deasupra unei mulțimi pasive până când un mic imbold l-a făcut să se rostogolească de la sine.“[7]

Inițial părea că noul stat rus, cu lideri care răspundeau în fața Dumei, va avea impulsul patriotic, sprijinul popular și forța politică de a relua efortul de război și deci ofensiva. Dar economia Rusiei era deja grav afectată, iar nemulțumirea muncitorilor din industrie, prea bine înrădăcinată pentru a se

ajunge la o revenire grabnică. Numai colapsul Germaniei ar fi putut salva statul liberal postțarist. La numai șase luni după abdicarea țarului, nemulțumirile populare erau aceleași, economia se afla în pragul dezastrului, armata, la fel, iar de data aceasta lipsea aparatul represiv al țarului. Greutățile țărănimii și foametea care a urmat au destabilizat vechea ordine rurală, iar nobilimea a fost alungată sau ucisă și pământurile, împărțite între țărani. (În 1914, comunitățile de țărani, dar și sătenii neafiliați dețineau deja trei sferturi din terenurile arabile, iar consolidarea proprietății în mâinile țăranilor mai avuți a dus la acutizarea crizei de terenuri.[8]) Lovitura bolșevică din octombrie 1917 a adus la putere un guvern revoluționar conștient de faptul că supraviețuirea sa depindea de ieșirea Rusiei din război. Numai promisiunile lor de pace și sprijinul aparent pentru răscoala țăranilor le-a asigurat o victorie precară în lupta pentru putere.

Prețul a fost plătit de Rusia prin Tratatul de pace de la Brest-Litovsk, semnat în martie 1918. Pentru a obține pacea cu germanii, bolșevicii au fost nevoiți să facă niște concesii incredibile. Mare parte din Rusia de Vest, inclusiv Polonia, provinciile baltice și Belarusul de azi au fost cedate. Tot ce făcuse din Rusia o mare putere era acum distrus. Pierderea Ucrainei a fost un șoc la fel de mare, unde invazia germanilor a promovat un regim separatist, Rada. Imensul grânar al Rusiei (sursa majorității exporturilor înainte de război), principala sursă de cărbune și principalele centre industriale erau acum controlate de un stat clientelar al Germaniei. Tratatul de la Brest-Litovsk a fost doar începutul unei tragedii și mai mari. Puterea militară germană părea hotărâtă să se extindă pe tot cuprinsul bazinului Mării Negre, să „elibereze“ teritoriile coloniale ale Rusiei din Caucaz și poate și dincolo de Marea Caspică. Și, pe măsură ce războiul civil a început în celelalte teritorii rămase sub stăpânirea Rusiei, influența capitalei asupra periferiei imperiale din Asia Centrală și din provinciile Extremului Orient părea sortită eșecului. Uriașa articulație care ținuse Eurasia legată se rupea în două.

Implozia Rusiei a declanșat o amplă reorganizare a întregului teritoriu eurasiatic. Efectul imediat a fost acela că germanii au putut disloca trupe din est pentru confruntarea cu Franța și Marea Britanie înainte de intervenția decisivă a americanilor. În marea ofensivă din martie-iunie 1918, Germania a fost foarte aproape de o victorie. Armatele Aliaților

încercau să se regrupeze în timp ce Londra primea semnale care anunțau o răsturnare catastrofală a situației de pe front. Franța și Italia ajunseseră și ele pe marginea prăpastiei, după dezastrul de la Caporetto din octombrie 1917, când armatele italiene fuseseră obligate de austrieci să se retragă. Aceasta ar fi dus la o retragere a englezilor și a americanilor din Europa, unde controlul Germaniei s-ar fi instituit total. Iar ceea ce ar fi rămas din Rusia nu conta oricum: deoarece era greu de crezut că regimul bolșevic ar fi rezistat la putere în cazul în care Germania ar fi câștigat războiul. Cu aliatul său otoman și noii camarazi din Ucraina și Caucaz, Germania ar fi ajuns puterea dominantă în Orientul Apropiat și Mijlociu. Ar fi transformat Iranul în stat clientelar și ar fi avansat spre Golf. Sigur că ar fi vizat și India britanică. Gândindu-se la acest scenariu înspăimântător, guvernul de la Londra nu putea garanta că Japonia nu va schimba tabăra pentru a-și proteja prada de război obținută în nord-estul Asiei. Chiar și după stabilirea păcii, aceste premise ar fi pregătit terenul pentru un război rece. Regatul Unit, mult prea expus în Europa în aceste condiții, ar fi trebuit să se bazeze nepermis de mult pe aliatul său american. „Sudul lumii britanice“ (o sintagmă modernă folosită în marea strategie a Regatului Unit) din Africa, India și Australasia s-ar fi transformat într-un uriaș câmp de instrucție pe o perioadă nedefinită, cu consecințe greu de imaginat pentru viitorul său politic.[9]

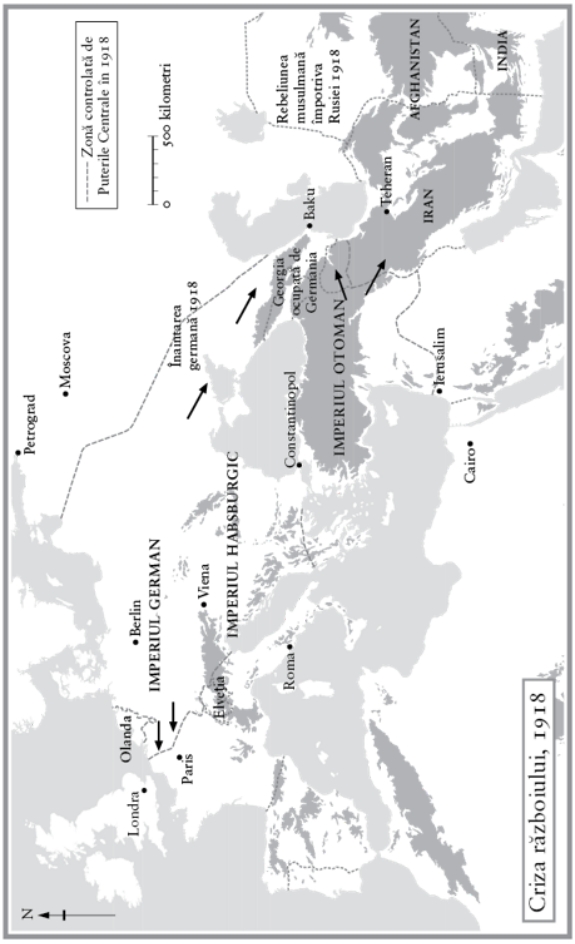

Singura garanție împotriva impactului global al dominației germane în Europa era, potrivit liderilor britanici, dublarea eforturilor de control al punctelor nodale eurasiatice din Orientul Mijlociu. Începând din martie 1918, trupe britanice restrânse au fost trimise pentru a mobiliza rezistența fostelor colonii rusești din Caucaz și din Asia Centrală împotriva alianței germano-turce. O altă unitate britanică, „Norperforce“ (forțele militare britanice care operau în nordul Iranului), a fost trimisă în zona de nord a Persiei pentru a asigura o colaborare din partea regimului de la Teheran. Imediat ce frontul de vest s-a mai relaxat și noi trupe au putut fi recrutate din India, s-a pus la cale o nouă ofensivă de proporții împotriva armatei otomane din Palestina. Nevoia urgentă de a impune dominația britanică în regiunea vastă dintre Afghanistan și Grecia a devenit un element radical nou în politica externă britanică, aspect de neconceput înainte de 1914.[10]

Astfel, Orientul Mijlociu controlat de Marea Britanie ar fi făcut punte cu Africa divizată și împreună ar fi depins de Europa – o Europă divizată, ce-i drept (așa cum arătau lucrurile în iulie 1918), între un conducător

continental și o putere maritimă pregătită de luptă. Dar, înainte ca realismul acestui plan uluitor să fie probat cum se cuvine, valul militar din vest a luat o altă direcție.

Germanii au încercat să iasă din impasul războiului de tranșee organizând o ofensivă totală. Dar, la fel cum se întâmplase cu englezii și francezii în 1916–1917, le-a fost greu să-și mențină cadența într-un război care avantaja mai mult acțiunile defensive. În pofida unei victorii care înjumătățise armatele anglo-franceze, germanii au încetinit înaintarea la mijlocul lui iunie. O contraofensivă bine organizată i-a obligat să se retragă. Germania și-a pierdut și ultima șansă înainte de debarcarea trupelor americane. După pierderile grele suferite la începutul lui august și după „cea mai neagră zi a armatei germane“, „dictatura tacită“ impusă de Hindenburg și Ludendorff a început să-și piardă din tărie. Tulburările sociale din Germania și înrăutățirea situației pe fronturile din Balcani și Palestina, unde feldmareșalul Allenby a înregistrat o victorie zdrobitoare asupra armatei otomane la Megiddo, i-au determinat pe nemți să ceară un armistițiu. Aliaților le lipsea hotărârea de face presiuni pentru o capitulare totală a Germaniei, dat fiind că atât francezii, cât și britanicii trebuiau să raporteze costurile mereu crescânde ale efortului de război la influența din ce în ce mai mare a americanilor. Când s-a semnat armistițiul, pe 11 noiembrie, linia de front a germanilor se afla încă dincolo de Belgia. O invazie a Germaniei ar fi prelungit războiul cu cel puțin un an. Aici se află originile unui mit care a circulat în perioada interbelică: Germania nu a fost înfrântă, ci a fost „înjunghiată pe la spate“ de socialiștii trădători de pe scena politică de acasă. De-aici convingerea stăruitoare că pacea care a urmat nu a ținut cont de bilanțul militar și a constituit o crudă nedreptate față de statutul Germaniei de mare putere europeană. Tocmai de aceea războiul de pe frontul de vest nu a avut nici o rezolvare clară. Armistițiul a fost doar un pact temporar în cel de-al doilea Război european de Treizeci de Ani.

Conferința de Pace de la Paris din ianuarie 1919 s-a axat pe stabilirea clauzelor tratatului dintre Germania și coaliția celor patru puteri care au forțat-o să capituleze. Termenii au impus noile granițe ale Germaniei, care a fost obligată și la plata despăgubirilor de război; pentru a justifica aceste despăgubiri, Germania a fost constrânsă să-și recunoască vinovăția în declanșarea războiului. Exista însă o lungă listă de ambiții ascunse. Cel mai presant a fost subiectul unui nou sistem statal pentru Europa de Est,

Centrală și de Sud-Est, care să înlocuiască ordinea imperială a defunctelor dinastii Romanov, Habsburg și Hohenzollern. La fel de presantă era și problema viitorului politic al fostului Imperiu Otoman, precum și a teritoriilor de la periferia imperiului țarist din Caucaz și Asia Centrală, în care trăiau populații mixte de creștini și de musulmani. În Asia Răsăriteană, unde China intrase în război în 1917 alături de Puterile Aliate, negociatorii păcii se confruntau acum cu revendicările Japoniei privind sfera de influență germană din Shantung (revendicări contestate puternic în China). Puterea Japoniei în regiunea continentală nord-est-asiatică începuse să crească; Japonia ocupase Vladivostokul în aprilie 1918 – chipurile ca forță de intervenție a Aliaților într-un efort de a ține Rusia la distanță de controlul Germaniei. În plus, se ridica o problemă și mai serioasă: era înțelept ca Japonia să fie lăsată să domine China postimperială? Privit per ansamblu, acest program promitea reconstrucția politică a întregii Eurasii. Prin comparație, problema administrării zonei Pacificului și a coloniilor africane confiscate de la germani – cine și în ce condiții – era un detaliu sâcâitor. S-a convenit deci asupra celui mai comod aspect.[11]

Cât privește aspectele mai grave, șansele împotriva unui acord erau extrem de mari. Dincolo de rivalitatea dintre puterile învingătoare, pacea era un proces îngreunat de incertitudini colosale. Cine avea să câștige războiul civil dintre Roșii și Albi din Rusia? Existau șanse ca politica revoluționară a Rusiei să se răspândească și în restul Europei? Cum vor agrea noile state naționale din Europa noile frontiere? Era oare posibil ca etnicii turci, greci, armeni, arabi și evrei să ajungă la o reconcilere între ei și cu acordurile din timpul războiului de a împărți Imperiul Otoman între Regatul Unit, Franța și Italia? Ce se putea întâmpla în caz contrar? Cine ar fi obținut controlul în fostul imperiu asiatic al Rusiei? Dacă puterile victorioase ar fi deținut o putere militară covârșitoare pe care s-o folosească la unison, ar fi putut spera poate să-și impună soluțiile favorabile lor, cu condiția să ajungă la un acord asupra acestor soluții. Dar realitatea era cu totul alta. Procesul de demobilizare s-a desfășurat rapid, iar aversiunea populației față de război a devenit din ce în ce mai evidentă. O politică coerentă era dificil de pus în practică într-o atmosferă de agitație. Rezultatul a fost un climat propice protestelor. Pe de o parte, liderii locali nu erau suficient de motivați pentru a recruta armate și forțe locale prin soluții specifice, deci negociatorii păcii aflați la distanță și agenții vlăguiți ai

acestora se vedeau puși în fața unui fapt împlinit. Pe de altă parte, noua ideologie a autodeterminării naționale, propagată cu entuziasm ca o armă de război de englezi și de americani și susținută ca laitmotiv al Conferinței de Pace de la Paris, lega speranța recunoașterii de orice tip de naționalism plauzibil. Pe fondul unor semne clare din toate părțile că vechea ordine imperială din Eurasia fusese distrusă de război, nu era surprinzător că simptomele revoluționare apăruseră acum peste tot.

REVOLUȚII ŞI IMPERII

În martie 1919, o criză generală a controlului european era în plină desfășurare în mare parte din Asia. Pe 10 martie, oficialii britanici din Egipt au raportat declanșarea revoltelor în Cairo după arestarea fruntașului naționalist Saad Zaghlul. În numai câteva zile, violențele s-au extins în orașele din delta Nilului și în partea de nord a Egiptului. 1 000 de egipteni au murit până a fost înăbușită revolta; dar tulburările de pe scena politică erau mult mai greu de controlat. La începutul lui aprilie, mișcări violente au avut loc și în India condusă de britanici. În provincia Punjab, principala regiune de recrutare a militarilor indieni, britanicii s-au confruntat cu ceea ce – credeau ei – era o mișcare organizată de răsturnare a controlului lor. Reacția englezilor a avut apogeul sângeros în timpul evenimentelor din Amritsar, din 13 aprilie, când aproape 400 de protestatari au fost împușcați de armată. În Turcia anatoliană, unde o parte din teritorii au fost anexate Greciei prin Tratatul de la Paris, s-a declanșat, în mai, o revoltă naționalistă condusă de Mustafa Kemal, fost membru al „Tinerilor Turci“ și general în armata otomană. În sud-estul Anatoliei, o răscoală a kurzilor a amenințat controlul precar exercitat de britanici în provincia Mosul. În Orientul Mijlociu arab, unde Damascul era epicentrul activității politice, oamenii așteptau cu nerăbdare, dar și cu neîncredere, acordul marilor puteri de întemeiere a unui stat arab liber. În vechiul Imperiu țarist, lupta de eliberare a bașkirilor, tătarilor, cazacilor, azerilor și a locuitorilor musulmani din Rusia centrasiatică – luptă declanșată odată cu Revoluția Rusă din 1917 – atârna și ea de un fir de ață. Dar, în urma evenimentelor din mai 1919, cea mai spectaculoasă mișcare a fost Revoluția din China, aparent amânată încă din 1911. Demonstrațiile de la Pekin de pe 4 mai – inițiate și ca protest față de hotărârea Parisului de a permite Japoniei să-și mențină sfera de influență

în Shantung – au fost semnalul unei uriașe mișcări de trezire a conștiinței naționale. Părerea general acceptată printre intelectualii chinezi era aceea că China trebuia să fie un stat constituțional, și nu un imperiu dinastic. Noul naționalism chinez urmărea restaurarea totală a suzeranității Chinei, lichidarea enclavelor și a privilegiilor străine, în special a celor britanice, și recunoașterea Chinei ca membru cu drepturi depline în comunitatea internațională. Implicațiile acestor obiective pentru Asia Răsăriteană și pentru statele coloniale de la granițele Chinei sau care adăposteau minorități chineze aveau să fie uriașe.

Aceste mișcări declanșate în 1918 și 1919 nu au apărut de nicăieri. În majoritatea cazurilor au fost fundamentate pe revendicări mai vechi pentru recunoașterea etniilor, a autonomiei și a specificității diverselor comunități. Mobilizarea forțată din timpul războiului (fie în armată, fie în sistemul de aprovizionare), suferințele colaterale exprimate prin uriașe greutăți și pierderi, toate acestea au amplificat nemulțumirile și au sporit numărul celor care alcătuiau opoziția naționalistă. La sfârșitul războiului, când autoritatea imperială s-a prăbușit, ca în cazul Rusiei, s-a atins punctul culminant, alimentat de un amestec de teamă și de speranță: teama că represiunea din timpul războiului va continua la nesfârșit și libertățile se vor pierde, speranța că ordinea imperială a Europei se va destrăma și promisiunile de autoguvernare făcute de Puterile Aliate în 1918 vor marca începutul unei noi ere „naționale“. Principalele obiective ale liderilor naționaliști din Egipt, Turcia, țările arabe, Iran și China au fost recunoașterea cauzei lor la Paris, îndreptarea greșelilor istorice, obținerea dreptului de a trăi ca societăți separate. Acolo unde aceste argumente nu au fost suficient de convingătoare sau acolo unde înfăptuirea obiectivelor s-a dovedit imposibilă, cei în cauză au apelat la mijloace mult mai directe.

Consecințele nu au fost aceleași peste tot. În Egipt, explozia scurtă a violenței populare a lăsat în urmă o atmosferă de neliniște politică. O anchetă britanică a atribuit aceste violențe resentimentelor din timpul războiului: inflație, lipsuri de tot felul și recrutarea muncitorilor și o taxă impusă de guvern pentru animalele domestice, ca să acopere efortul de război împotriva Imperiului Otoman. Dar elita egipteană era profund circumspectă, bănuindu-i pe englezi că intenționau să asimileze țara în sistemul lor imperial la sfârșitul războiului (în situația în care țara nu fusese niciodată anexată oficial). Partidul, sau „delegația“, Wafd a fost fondat

pentru sus-ținerea cauzei egiptene la Conferința de Pace de la Paris și pentru a atrage susținere internațională în lupta pentru independență, o independență de care Egiptul s-a bucurat până în 1882. Refuzul tăios al britanicilor de a permite acest apel și încarcerarea liderilor Wafd pentru a preveni o campanie populară au provocat haosul din martie 1919: grevele, protestele și efectele zvonurilor s-au amestecat cu alte surse de teamă și de tensiune socială într-o societate profund stratificată. Când violențele au fost înăbușite, s-a instalat un climat politic de profundă indignare. Britanicii au continuat să controleze țara prin miniștrii egipteni și prin monarhul Egiptului (redenumit sultan în 1917). Englezii au preferat această modalitate indirectă de exercitare a controlului pentru a-și atinge scopul: monopolul influenței străine și securitatea deplină pentru zona Canalului Suez, puntea de legătură cu imperiul lor din Orient. Potrivit englezilor, Egiptul nu ar fi putut obține niciodată o independență „reală“. Dar, după martie 1919, nici un ministru egiptean nu a dorit să rămână în funcție fără promisiunea acordării independenței din partea Marii Britanii. În lipsa miniștrilor egipteni, Anglia s-a confruntat cu opoziția tuturor păturilor sociale care aveau un cuvânt de spus: demnitarii au refuzat să coopereze, profesorii și clerul au denunțat amestecul britanic, transportatorii și furnizorii din domeniile-cheie au organizat o serie de greve. Britanicii se temeau inclusiv de faptul că egiptenii vor recurge la metodele „irlandeze“ de protest – boicot, asasinate și acte teroriste. În perioada martie 1919–februarie 1922 s-au străduit să găsească o formulă cu care să liniștească un grup de lideri egipteni „moderați“, cu ajutorul cărora să spargă coaliția naționalistă. Abia când au recunoscut independența Egiptului (care trebuia, în orice caz, să urmeze „sfaturile“ britanicilor în domeniul apărării și al politicii externe) a început să dispară și sentimentul antibritanic.[12]

În teritoriile arabe situația era mult mai complexă. În spatele revendicărilor pentru un stat arab se afla alianța dintre regele Faisal I și clanul său hașemit (suveranii ereditari ai locurilor sfinte din vremurile Imperiului Otoman), pe de o parte, și personalitățile marcante din Siria, pe de altă parte. Faisal, fiul conducătorului musulman din Mecca, a fost cel care a condus revolta arabă împotriva Imperiului Otoman după 1916, cu ajutor și încurajare din partea englezilor, și tot el a smuls promisiunea întemeierii unui stat arab după terminarea războiului. Înainte de 1914, personalitățile notabile din Siria preluaseră conducerea unei mișcări a

conștiinței arabe împotriva stăpânirii otomane. Siria începuse să fie privită ca o patrie arabă încă dinainte de 1860.[13] Atât Faisal, cât și sirienii aveau motive să se teamă. Știau că districtul Palestina urma să fie guvernat separat, în parte pentru a permite crearea unui cămin național pentru evrei. Știau, de asemenea, că în 1916 englezii și francezii căzuseră de acord asupra împărțirii teritoriilor arabe, punând Siria și Libanul sub control francez și cea mai mare parte a Irakului, așa cum îl știm azi, sub control britanic. Situația s-a înrăutățit și mai mult, deoarece regimul britanic de la Bagdad considera problema unei națiuni arabe irelevantă, chiar absurdă. Era clar că britanicii nu aveau nici o intenție de a permite personalităților de la Bagdad să facă front comun cu prietenii lor din Damasc. Faisal a sperat că britanicii se vor răzgândi totuși, se vor dezice de acordul cu Franța și vor permite fondarea unui stat sau a unor state arabe sub forma unui protectorat cu condiții mai favorabile. Britanicii i-au îngăduit lui Faisal să conducă un guvern provizoriu la Damasc, sub controlul lor permanent. Faisal însuși a urmărit să-i „cumpere“ pe francezi și să-i asigure pe conducătorii evrei că, mai mult ca sigur, căminul lor național va fi în siguranță sub guvernarea arabă. Dar speranțele și diplomația lui au fost în zadar. La sfârșitul lui 1919 britanicii au acceptat să-și retragă trupele din Siria și să elibereze teritoriul în favoarea francezilor. În primăvara lui 1920, puterile europene victorioase (Statele Unite s-au retras între timp în „izolare“) au decretat (sub umbrela Consiliului Suprem al Ligii Națiunilor) că teritoriile arabe vor fi divizate și guvernate ca „teritorii sub mandat“ până când fiecare va fi considerat apt să se autoguverneze. Palestina și Transiordania aveau să revină sub autoritatea Regatului Unit. La fel și Irakul, o combinație stranie formată din trei provincii diferite: Mosul, cu o numeroasă populație kurdă, Bagdad, dominat de elita musulmanilor sunniți, și Basra, în sud, cu populație preponderent șiită. Siria ar fi revenit Franței și ar fi pierdut Libanul (teritorii sub mandat separat francez), precum și teritorii sub mandat britanic de la sud. Într-un suprem act de sfidare, „Congresul Sirian“ reunit la Damasc a denunțat mandatul și a chemat la unitate și independență arabă sub conducerea lui Faisal. Regele Faisal a încercat să reziste ocupației franceze cu armata lui improvizată. După o bătălie inutilă, în iulie 1920, a fugit în exil.

Visul „Siriei Mari“ ca națiune arabă liberă a fost spulberat, iar pericolul împărțirii zonelor arabe de Anglia și Franța era încă foarte prezent. Atitudinea sfidătoare din Siria s-a extins și în Irak. Demnitarii de la Bagdad,

unii dintre ei afiliați la o societate secretă a susținătorilor lui Faisal, s-au opus vehement guvernării de tip colonial impuse de Regatul Unit la sfârșitul războiului. În iunie 1920, doleanțele lor politice au avut mare ecou. În comunitățile rurale din valea Eufratului, ostilitatea reprimată față de ocupația străină și de sistemul de taxe a provocat o explozie de violență. Britanicii au încercat din răsputeri să controleze situația, trimițând mai multe trupe, mai mulți bani, dar instalarea unui guvern condus de un reprezentant arab era din ce în ce mai stringentă. Winston Churchill, care la vremea respectivă activa ca secretar colonial însărcinat cu afacerile Orientul Mijlociu arab, cu excepția Egiptului, l-a propus chiar pe Faisal, aflat în exil, în fruntea guvernului arab, dat fiind că numai acesta părea să aibă calitățile și prestigiul necesare pentru a ține laolaltă această construcție dărăpănată. Nu avea nimeni siguranța faptului că Faisal era persoana potrivită, nici nu se știa în ce condiții avea să accepte propunerea. Spre sfârșitul lui 1920 se contura tot mai clar perspectiva ridicării unui nou stat turc, ostil și agresiv, din cenușa Imperiului Otoman, stat ce avea să-și ceară locul cuvenit în politica regiunii. În 1921–1922, Mustafa Kemal a impus autoritatea republicii turce pe aproape întreg teritoriul Asiei Mici, spulberând astfel atât speranțele Regatului Unit de a face din Turcia un stat clientelar sub domnia unui sultan, cât și proiectul grec de transformare a vestului Anatoliei într-o prelungire „ionică“ a Greciei Mari.[14] În septembrie 1922, Kemal a asediat Smirna (Izmir) și a început marșul spre Constantinopol, vechea capitală imperială, unde a fost întâmpinat de o mică garnizoană britanică staționată la Chank, care supraveghea strâmtoarea Dardanele. Se pregăteau deja premisele unei mari crize. Dacă s-ar fi declanșat un nou război între Anglia și Turcia, viitorul politic al Orientului Mijlociu ar fi fost serios amenințat.[15]

După câteva luni de întâlniri diplomatice tensionate, în iulie 1923 s-a semnat Tratatul de Pace de la Lausanne. Prin acest tratat se recunoștea independența Republicii Turcia. Constantinopolul a redevenit vechiul oraș turc. (În 1930, denumirea sa a fost schimbată în Istanbul.) Toate pretențiile puterilor europene în Anatolia au fost declarate nule. Vechiul sistem al privilegiilor extrateritoriale pentru străini („capitulările“) a fost de asemenea lichidat, iar Turcia a scăpat de povara Administrației Creditelor de dinainte de război. Tratatul a făcut posibilă migrația populațiilor, curățând Turcia de creștinii „greci“ și Grecia, de „turcii“ musulmani: o prevestire a lucrurilor ce aveau să urmeze.[16] Turcii au acceptat

demilitarizarea strâmtorilor, s-au resemnat cu pierderea imperiului lor arab și au consimțit să arbitreze revendicarea Mosulului. Un compromis remarcabil, care a reflectat șovăiala englezilor și a turcilor în privința reluării conflictului armat, reafirmarea modestă a influenței ruse în regiune după 1920 și dorința fierbinte a lui Kemal de a construi un nou stat turc potrivit normelor europene agreate de reformatori înainte de război. Aceasta a fost o etapă decisivă în consolidarea controlului britanic și francez asupra noilor teritorii arabe sub mandat. Franța primea mână liberă să împartă Siria și să înăbușe revolta din 1925–1927. O prezență britanică modestă a devenit posibilă în Irak, unde Regatul Unit a negociat puterea aviatică (îndreptată împotriva opozanților lui Faisal) pentru bazele de care avea nevoie cu scopul de a păzi accesul în Golf și pentru a putea trimite avioane în India. Rezistența postbelică a lăsat urme adânci în politica Orientul Mijlociu. În Siria și Palestina, pretențiile de autoguvernare ale arabilor au fost respinse permanent. Dar în Egipt și în Irak englezii fuseseră nevoiți să accepte autonomia locală și să recunoască independența ambelor state – a Egiptului în 1922 și a Irakului condus de Faisal zece ani mai târziu – în schimbul controlului britanic asupra zonelor strategice, în special asupra Canalui Suez. Până și Transiordania și-a văzut propriul rege (hașemit) instalat pe tron. În pofida traumei provocate de divizare, Orientul Mijlociu arab nu s-a transformat total într-o regiune colonială. Conștiința panarabă, trezită dinainte de declanșarea războiului, nu a fost în totalitate șterșarsă. Existau încă destule locuri în care aceasta se putea dezvolta. Autoritatea europeană, cea britanică în mod special, era slab înrădăcinată din punct de vedere social și cultural și depindea în mare măsură de contingentul geopolitic: domolirea temporară a rivalităților dintre marile puteri, prin eclipsarea Germaniei și izolarea Rusiei. Într-o perioadă de criză economică, extinderea comerțului sau intrarea regiunii în economia internațională au avut un aport nesemnificativ. Dezvoltarea industriei petroliere fusese amânată prea multă vreme (Orientul Mijlociu producea numai 1% din producția globală în 1920, numai 5% în 1939, majoritatea din sud-vestul Iranului) ca să mai poată servi drept cal troian intereselor imperialiste europene. Odată ce entuziasmul de scurtă durată al imperialismului s-a mai domolit, nici Marea Britanie și nici Franța nu au mai manifestat vreun interes deosebit pentru un posibil imperiu arab – cu atât mai puțin pentru unul foarte costisitor.[17] Dacă împărțirea Orientului Mijlociu ar fi descrisă plastic drept cel mai mare val

al oceanului imperial, atunci acest val a fost și cel care s-a spart cel mai curând.

Turcia și Iranul au fost cele care, aparent, au avut cel mai mult de câștigat de pe urma tulburărilor din perioada 1918–1923. Ambele fuseseră aduse în situația umilitoare de protectorat sau chiar mai rău: Turcia, rămășița sub ocupație a Imperiului Otoman, Iranul, stat clientelar al Marii Britanii. Ambele vor beneficia de pe urma relaxării spectaculoase a presiunilor externe care deveniseră de nesuportat înainte de 1914. Nici Rusia, nici Regatul Unit nu au dorit să intervină activ în treburile interne ale Turciei și ale Iranului după 1923, prea preocupate cu revendicările din propriile teritorii. Au existat doi conducători remarcabili care au profitat de șansa de a aplica schimbările atât de mult visate de reformatori înainte de 1914. Mustafa Kemal (care avea să primească mai târziu titlul de „Atatürk“) a creat Republica Turcia în mijlocul Anatoliei, nucleul fostului Imperiu Otoman, „curățat“ de-acum de povara minorităților creștine. În republica lui Kemal, islamul conservator era principalul dușman, principala piedică în calea unui stat modern capabil să se afirme în fața marilor puteri răuvoitoare. Noile legi referitoare la îmbrăcăminte (portul fesurilor care le dădea voie credincioșilor musulmani să atingă pământul cu fruntea când se rugau a fost interzis), la alfabet (alfabetul arab a fost înlocuit cu cel latin), la educație (educația religioasă din *madrasa* a fost scoasă în afara legii) și la numele de familie (turcii au fost obligați să adopte nume de familie occidentalizate) au amplificat conflictul dintre conștiința musulmană și devotamentul cerut de statul laic de la cetățenii lui.

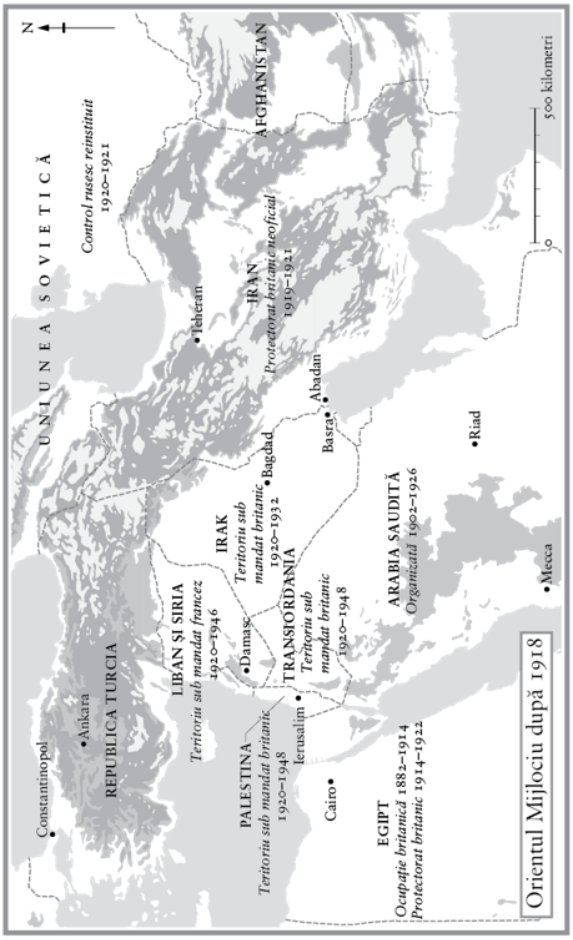

Succesul lui Kemal fost posibil și datorită mișcării „naționale“ create pentru a câștiga războiul cu grecii și pentru obținerea independenței Turciei. Kemal se afla în fruntea unei armate care a fost și a rămas profund devotată programului național. El a moștenit, de asemenea, o structură administrativă relativ modernă datorită reformelor dinainte de 1914. În Iran, situația a fost mai greu de gestionat. Acolo, războiul și urmările sale au dus la accentuarea conflictelor din sânul societății iraniene care aproape că au distrus guvernul central de la Teheran. Ocupația străină, britanică, rusă și apoi cea a forțelor sovietice, guvernele separatiste, mișcările comunităților etnice, tulburările sociale și dorința de afirmare a triburilor amenințau să facă din Iran o țară neguvernabilă. Date fiind aceste împrejurări disperate, lovitura de stat militară din februarie 1921 organizată de Reza Khan, un ofițer din Brigada Cazacilor, singura forță reglementată sub controlul nominal al Teheranului, s-a bucurat de un larg sprijin, iar Reza a putut negocia retragerea sovieticilor și a britanicilor. Odată ajuns la putere, Reza a adoptat un program de transformări izbitor de asemănător cu cel al lui Kemal în Turcia.

A ridicat o armată mare pentru a pune capăt rebeliunilor din provincii și nesupunerii triburilor. Noile drumuri și căi feroviare au înlesnit accesul guvernului în teritoriu. Legile referitoare la acoperirea capului (portul fesurilor și al căciulilor era obligatoriu), la adoptarea de noi prenume (Reza a preluat numele „Pahlevi“), la tratarea femeilor și interzicerea hijabului au atras atenția asupra principalului obiectiv al lui Reza: influența mullahilor. Obligat fiind să facă față împotrivirilor de tot felul, Reza a devenit un adevărat dictator: în aprilie 1926 s-a înscăunat șah. Și-a însușit numeroase moșii, iar patronajul Curții sale a întărit puterea pe care o avea deja datorită armatei și sistemului birocratic. Reza a pus bazele unui nou stat imperial mult mai puternic decât visaseră vreodată conducătorii dinastiei Qajar. Și a fost capabil să facă acest lucru fără sprijinul fondurilor din străinătate sau al concesiunilor care atrăseseră opoziția față de reformele dinastiei Qajar. Explicația e simplă, o nouă sursă de avuție. E adevărat că numai din prudență Reza nu a preluat controlul asupra câmpurilor petrolifere din nordul Golfului, concesionate britanicilor (Compania Petrolieră Anglo-Persană, la care guvernul britanic deținea 51% din acțiuni), dar profiturile lui au crescut ca urmare a creșterii venitului intern după 1913. Adevăratul test, atât pentru el, cât și pentru republica fondată de Atatürk (decedat în 1938), a fost sfârșitul perioadei de acalmie la nivel geopolitic, perioadă de care Iranul și Turcia au profitat din plin până la declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial.[18]

În această fază de răsturnări în mai toată Asia de Sud-Vest, politica „islamistă“ a fost cu adevărat absentă. Conștiința identității musulmane jucase de bună seamă un rol important în întărirea rezistenței față de controlul extern. Dar mișcările naționaliste din Turcia, Iran, Egipt și din teritoriile arabe au avut un caracter profund laic. În Siria, creștinii au fost cei mai înfocați promotori ai naționalismului arab, a cărui unitate era cea lingvistică și culturală, și nu neapărat cea religioasă. Influența islamică a jucat un rol deosebit de important în India. Sentimentul de apartenență la lumea islamică în ansamblu s-a extins rapid printre musulmanii indieni înainte de 1914. Șocul războiului dintre britanici și otomani a fost cu atât mai mare, întrucât sultanul otoman era și *calif*, adică „mare comandant al credincioșilor musulmani“ (chiar dacă numai cu numele). Dat fiind că în armata indiană activau foarte mulți soldați musulmani, iar mulți dintre ei fuseseră trimiși să lupte cu forțele otomane, guvernul indian numit de

britanici a acționat rapid pentru reprimarea manifestărilor panislamice din rândurile politicienilor și din presă, ceea ce a făcut ca numeroși lideri musulmani din India să petreacă cea mai mare parte din timpul războiului în închisoare. În special acest sector a manifestat o puternică ostilitate față promisiunile de reformă ale britanicilor, care le făgăduiau liderilor indieni aleși mai multă putere de decizie legată de afacerile din provincii, promisiuni ce au coincis cu amenințarea de prelungire nelimitată a perioadei de detenție pentru cei încarcerați în timpul războiului sub așa-numita Lege Rowlatt.[19] Gandhi a fost cel care a orchestrat un mare protest împotriva acestui act, în prima sa campanie în calitate de lider politic la nivelul întregii Indii. Acest protest a declanșat violențele din 1919 și a provocat, indirect, masacrul de la Amritsar – represaliile barbare ale generalului Dyer motivate de asasinarea locuitorilor europeni din oraș.[20]

La prima vedere, Gandhi a fost un aliat neobișnuit pentru islamul din India. A fost un reformator hindus care dorea să atașeze o versiune mai accesibilă și mai spirituală a hinduismului unui program de progres social și moral. Idealurile lui Gandhi erau cumpătarea, castitatea, autocontrolul și modestia. Așa cum am menționat deja în capitolul anterior, în manifestul său, *Hind Swaraj*, Gandhi a legat aceste virtuți de autoguvernarea indiană. Or, aceste virtuții nu puteau fi cu adevărat practicate decât în comunitățile sătești autonome care alcătuiseră cândva India. Vorbim de o versiune cosmetizată a trecutului Indiei, tributară cumva tratatelor de istorie redactate de oficialii britanici și profund îndatorată influenței de mai târziu a scrierilor lui Tolstoi (decedat la 1910) și imaginii idealizate a satului din Rusia. Într-o țară preponderent agrară, idealul acesta avea o mare influență. Mesajul lui Gandhi a căpătat însă o nuanță radicală prin reiterarea ideii că a insufla din nou moralitatea Indiei nu se putea realiza decât prin înlăturarea definitivă a guvernării britanice. Pentru că acesta fusese instrumentul prin care cultura străină a Occidentului corupsese India. Răsturnarea guvernului britanic era extrem de necesară – dar prin presiune morală, nu prin forță fizică. Gandhi a urmărit o largă campanie de eliberare psihologică pentru a pune capăt oprimării populației hinduse. Pentru că indienii au fost cei care le-au îngăduit britanicilor să conducă, spunea el, prin adoptarea sistemului lor juridic și de drept, a ideilor legate de economie și politică, prin imitarea modului lor de a aborda educația și cultura. Cel mai sigur mijloc de dobândire a unei reale independențe pentru India era, după părerea lui,

întreruperea acelui ciclu de servitudine mentală și, mai departe, afirmarea libertății de gândire în termeni indieni, nu britanici, prin folosirea forței adevărului (*satyagraha*) împotriva forței fizice.

Aceste idei se aflau la distanță de ani-lumină de cele promovate de politica naționalistă din India. Congresul Național Indian militase pentru autoguvernare încă din anii 1880. Dar liderii săi au dorit numai să preia controlul asupra statului indian britanic, nu să-i submineze autoritatea în societatea rurală sau să creeze o utopie anarhistă. Aceștia admirau instituțiile britanice de tipul guvernului reprezentativ și al serviciilor publice, privindu-le ca pe niște fundații pentru o nouă națiune hindusă – a cărei construcție începea de sus în jos, nu de jos în sus. Departe de a imagina o ruptură totală de Regatul Unit, ei urmăreau ridicarea unui dominion autoguvernat (precum Canada), devotat Coroanei britanice și alipit imperiului. Pentru ei, ideile lui Gandhi erau doar niște fantasmagorii inofensive sau periculoase, depinde pe cine întrebai, ale unui șarlatan – lucru cu atât mai surprinzător cu cât Gandhi era un avocat educat în Anglia, care își petrecuse 20 de ani din viață în Marea Britanie și în Africa de Sud, ca mai apoi să se întoarcă în India, în 1915, la vârsta de 46 de ani. Liderii Congresului speraseră că devotamentul Indiei din timpul războiului avea si fie răsplătit pe plan politic. Și așa a și fost, într-o oarecare măsură. Dar „reformele“ care le-au fost prezentate în 1918 au fost o uriașă dezamăgire. Aceste reforme nu făceau nici un fel de concesii Congresului care ceruse un sistem parlamentar cu miniștri indieni în guvernul central – potrivit modelului „dominionului alb“. În schimb, reformele făceau din provincie principala scenă politică, cu scopul evident (așa au crezut mulți lideri din Congres) de a exagera diferențele dintre regiunile Indiei și de a împiedica crearea unui stat național autentic. Dezamăgirea provocată de reforme a pus metodele de acțiune politică promovate de Gandhi într-o lumină mai bună – asta până când aceste metode au fost discreditate prin violențele și haosul din 1919 (majoritatea politicienilor din Congres erau moșieri respectabili). Dar, în 1920, Gandhi a descoperit o altă modalitate de a convinge Congresul.[21]

Secretul stătea în furia crescândă printre musulmanii de frunte față de condițiile de pace impuse de puterile victorioase Imperiului Otoman. Musulmanii indieni fuseseră de-a dreptul speriați după înfrângerea otomanilor și destrămarea ultimului mare imperiu islamic. Îngrijorarea lor

era legată de custodia locurilor sfinte ale islamului: cele din Ierusalim se aflau deja sub controlul englezilor. Furia musulmanilor a crescut și mai mult când au aflat de planurile de a contesta guvernarea turcă din Constantinopol, ceea ce reprezenta o umilire deliberată a *califului* și un atac direct la prestigiul islamului ca religie a lumii. Pentru a pune presiune pe guvernul britanic – principalul răspunzător pentru aceste planuri –, au lansat o campanie de mobilizare a musulmanilor indieni împotriva atacurilor creștine la adresa „Mișcării Khilafat“ sau califatului, mandatul ereditar al sultanului cunoscut sub titlul de comandant al credincioșilor. Gandhi a avut o replică inspirată. A asociat represiunea violentă a campaniei sale *satyagraha* din Punjab („nedreptatea de la Punjab“) cu „nedreptatea împotriva califatului“ și le-a cerut musulmanilor și hindușilor să se alăture unei mișcări de nesupunere în masă pentru a obține „autoguvernarea (*swaraj*) în cel mult un an“. Musulmanii au fost încurajați să intre în Congres pentru a alege delegații pentru conferința anuală. A urmat o lovitură de stat. Cu sprijinul larg al musulmanilor, Gandhi a constrâns vechea gardă din Congres să sprijine o acțiune nemijlocită. A transformat ceea ce fusese un club politic elitist într-o mișcare populară, cu membri nominali care plăteau cotizație și o componență autentică. A transformat un club politic într-o mașinărie de luptă contra Rajului britanic, menită să acționeze ca guvern paralel acolo unde condițiile o permiteau.

De la sfârșitul lui 1920 până la începutul lui 1922, prin intermediul Congresului Național Indian, Gandhi a dus un război pașnic împotriva guvernării coloniale britanice. Protestele și marșurile, boicotarea instituțiilor și a școlilor guvernamentale, refuzul de a cumpăra produse importate din Regatul Unit și respingerea reformelor propuse de guvern, inclusiv o distribuție a puterii la nivelul provinciilor, au format „mișcarea de necooperare“ – adică retragerea consensului cu autoritățile britanice. Mișcarea de necooperare a coincis cu alte nenumărate incidente și amenința să degenereze în haos general, deci a fost un motiv de maximă îngrijorare pentru guvernanții britanici din India. Și mai periculoase pentru aceștia erau elementul islamic din campania lui Gandhi, fascinația religioasă a cauzei Califatului în rândurile populației musulmane, influența imamilor și o însuflețire bruscă a entuziasmului islamic care putea cuprinde și poliția și armata – cu componență preponderent musulmană.[22] Campania lui Gandhi a atins un apogeu zguduitor. Populația musulmană nevoiașă a lansat un atac

asupra proprietarilor hinduși din sudul Indiei – răscoala Malabar, în care 10 000 de oameni și-au pierdut viața –, după care mulțimea furioasă a incendiat o secție de poliție din nordul Indiei, omorând 22 de jandarmi. Mișcarea de necooperare scăpase de sub control, iar Gandhi a pus capăt conflictelor în martie 1922, fiind încarcerat la scurt timp după aceea. Participarea masivă în Congres s-a micșorat simțitor în următorii doi ani. Mișcarea Khilafat a cunoscut aceeași soartă. În 1924, funcția califului a fost desființată, nu de către britanici, ci de Republica Turcă laică a lui Mustafa Kemal. Alianța hinduso-musulmană pentru dobândirea autoguvernării în India își pierduse discernământul. Experimentul lui Gandhi s-a sfârșit jalnic.

Exact asta au sperat englezii. În orice caz, etapa revoluționară din politica Indiei a lăsat în urmă o moștenire importantă. A fost prima demonstrație de contestare a puterii britanice de către o mișcare de masă organizată pe tot cuprinsul subcontinentului. Colapsul Mișcării pentru necooperare a fost o lovitură cumplită pentru discipolii apropiați ai lui Gandhi. Drumul său a arătat cât de greu era să controlezi o asemenea mișcare și să-i menții în același timp dinamica. La rândul lor, britanicii înțeleseseră că se puteau aștepta oricând la o nouă acțiune de masă menită să le afecteze prestigiul și să stingă devotamentul care îi ținea pe soldații, jandarmii, funcționarii publici și demnitarii locali din India legați de sistemul britanic de guvernare. Pentru următorii 25 de ani, politica lor a fost dominată de teama repetării unei astfel de mișcări. În al doilea rând, atacul lui Gandhi asupra Rajului britanic fusese un triumf ideologic. Mulți naționaliști indieni erau încă destul de atrași de instituțiile reprezentative create de britanici. Mișcarea lui Gandhi a reușit să convingă o mare parte din potențialii săi susținători că varianta lui de naționalism, cu profund conținut social și moral, avea să vină în întâmpinarea nevoilor țărănimii din India și că problemele indiene aveau nevoie de soluții indiene. Pe scurt, a creat un naționalism indian, opus celui „anglo-indian“. În al treilea rând, cumva în consecință, Gandhi a făcut din naționalism – și din Congres – o mișcare autentică prin care a atras țărani, femei, lucrători industriali, neamuri „tribale“ din păduri și de pe dealuri, dar și oameni din afara castelor (paria). Sigur că nivelul interesului popular, precum și numărul membrilor din Congres putea oricând oscila, în sus sau în jos, așa cum s-a întâmplat, de altfel, după 1922. Dar cadrul conceput de Gandhi pentru „emanciparea țărănimii“ și promovarea schemelor sale de educație și igienă au încurajat

apariția unei rețele de activiști pregătiți pentru următoarea campanie *satyagraha*. Nu le mai rămăsese decât să aștepte să se ivească un nou prilej.[23]

Pentru moment, chiar și autoguvernarea de tipul celei garantate Egiptului era o perspectivă îndepărtată. Gandhi zdruncinase din temelii încrederea britanicilor. Dar „eșafodajul de oțel" al Rajului britanic – armata, jandarmeria și sistemul birocratic –, cu zeci de mii de angajați indieni devotați, era încă foarte eficient. Compartimentele religioase și sociale pe care Gandhi dorise atât de mult să le unească ar fi putut sta la baza unei mari coaliții naționaliste împotriva controlului străin, dar nu reprezenta o bază practică pentru acțiune politică în viitorul apropiat.

În China, lucrurile stăteau cu totul altfel. Între 1919 și 1922, contrar tuturor așteptărilor, liderii chinezi au afirmat cu succes dreptul Chinei la suveranitate deplină, un drept ce fusese amenințat după 1890. China și-a câștigat locul cuvenit în noul Consiliul al Ligii, comitetul director al Ligii Națiunilor. Chinezii au refuzat să semneze Tratatul de la Versailles, din cauza clauzei referitoare la Shandong, dar au reușit să obțină o nouă înțelegere pentru Asia Răsăriteană în tratatele de la Washington din 1921–1922. Au obținut chiar și ce păruse imposibil înainte de 1914: un program de revizuire a „tratatelor inechitabile" – adică autonomie în impunerea taxelor, abolirea privilegiilor extrateritoriale și lichidarea treptată a numeroasele enclave de străini de pe pământul chinez. Protestul Chinei față de ordinea globală în care imperiul reprezenta standardul a fost infinit mai bine desăvârșit decât oriunde altundeva în lumea afro-asiatică.[24]

O explicație ar fi că, deși Occidentul încălcase independența Chinei în secolul al XIX-lea (un număr de țări occidentale beneficiau de drepturi extrateritoriale, inclusiv în SUA, Brazilia, Peru și Bolivia), China se opusese cu vehemență dependenței semicoloniale în deceniul crucial dinainte de 1914. În schimb, necesitatea de a face din China un stat național, nu un imperiu dinastic, cu un guvern republican care să exprime voința populară a fost recunoscută uluitor de repede de clasa educată. Indignarea manifestată de chinezi, în mai 1919, când revendicarea Shandongului a fost respinsă la Paris, venea să demonstreze că acest nou tip de patriotism era în plină afirmare. Mișcarea de pe 4 mai a început printre studenții din Pekin. Curând, protestul a luat amploare, comercianții și meșteșugarii s-au alăturat demonstrațiilor și boicoturilor, iar întreaga

mișcare s-a extins și în afara capitalei. Era dovada explicită a faptului că interesele străinilor riscau să fie grav afectate de furia populară și de influența masivă exercitată de discursul naționalist al noilor literați asupra maselor dezlănțuite. Cu toate acestea, atmosfera din stradă nu a dus la instituirea unui guvern național puternic. Între 1919 și 1922, China a avut două guverne, unul în Guangzhou și unul la Pekin. Guvernul de la Pekin era un cuib de facțiuni, iar autoritatea sa abia dacă trecea de zidurile orașului.[25] În toată China, adevărata autoritate era în mâna guvernatorilor militari din provincii, numiți și „dictatori militari“ potrivit unor traduceri tendențioase ale termenul *dujun*.[26] Ostilitatea latentă a acestor comandanți provinciali și a facțiunilor grupate în jurul lor a declanșat războaiele civile care au dominat scena politică din China până la cucerirea Pekinului de către Jiang Jeshi, în 1928. Recunoașterea entuziastă a suzeranității Chinei și promisiunile de respectare a acesteia parafate la Washington au fost întru câtva derutante. Tulburările din China postimperială ar fi impus, dimpotrivă, intervenția străină, ca înainte de 1914.

În timpul Primului Război Mondial ar fi putut fi posibil. În ianuarie 1915, de îndată ce a înțeles proporțiile conflictului european, Japonia a înaintat Chinei celebrele „cele 21 de cereri“, pe hârtie „filigranată cu mitraliere și crucișătoare, cu antetul Departamentului de Război “.[27] Au propus practic cel mai revoltător tratat inechitabil. S-au făcut presiuni asupra Chinei, care a fost obligată: să accepte preluarea provinciei Shandong de către Japonia, să accepte extinderea concesiunilor Japoniei din Manciuria până la sfârșitul secolului, să nu împrumute capital străin fără acordul Japoniei pentru dezvoltarea provinciei Fujian (sau Fukien, o provincie de coastă în sudul Chinei și în apropierea sferei de influență niponă), să accepte consilieri niponi în „afacerile politice, financiare și militare“.[28] Cu alte cuvinte, China urma să devină un protectorat. În lipsa unui aliat militar, guvernul chinez a semnat tratatul. Astfel, s-au creat premisele unei influențe rapide a Japoniei în nordul Chinei, precum și ale unei dependențe crescute a guvernului de la Pekin față de împrumuturile de la Tokyo. Căderea țarului și destrămarea imperiului său au pus capăt ultimului obstacol ce stătea în calea dominației japoneze: nici Marea Britanie, nici Statele Unite nu s-au încumetat să conteste revendicările de la Tokyo în această fază a războiului. Când au intervenit în Siberia pentru a împiedica Germania să obțină controlul asupra Rusiei (urmare de așteptat după tratatul de la Brest-Litovsk din martie

1918), Japonia a fost cea care a trimis cele mai multe trupe, dar și cea care avea și cel mai mult de câștigat: extinderea influenței în Asia Centrală. Decizia privind Shandongul din 1919 privea, vasăzică, un masiv transfer de putere în Asia Răsăriteană în timpul războiului. În momentul în care unitatea Chinei s-a fracturat (la Guangzhou se instalase deja un guvern rival în 1917) și guvernatorii provinciilor sale s-au vândut japonezilor, existau deja premisele pentru a deveni parte a unui vast imperiu informal al cărui centru era Tokyo.

Dar lucrurile au stat cu totul altfel. Iar explicația se află în convergența puternică dintre politica Chinei și relațiile conflictuale ale marilor puteri în Asia Răsăriteană. E foarte adevărat că Pekinul nu-și putea impune voința asupra guvernatorilor militari din provincii, *dujun*. Însă, în privința „recuperării drepturilor", programul naționalist al elitei intelectuale, concentrate în noile universități din Pekin,[29] a primit, fără drept de tăgadă, un sprijin masiv în porturile menționate în tratat din China. În aceasta a constat semnificația Mișcării din 4 mai. La sfârșitului anului 1920, guvernul de la Pekin revocase deja privilegiile extrateritoriale ale Germaniei și Austro-Ungariei, inamicii săi din timpul războiului. Guvernul bolșevic a retras revendicările Rusiei. Pekinul era foarte aproape de un protest împotriva statutului privilegiat al puterilor aliate, inclusiv al Regatului Unit, Japoniei și Statelor Unite.[30] Nu era greu de anticipat efectul exploziv al unei asemenea mișcări în Shanghai și nu numai, precum și efortul uriaș necesar pentru apărarea intereselor și proprietăților străine în fața valului de demonstrații și de boicoturi care aveau să urmeze mai mult ca sigur. Soluția mult mai sigură era să solicite sprijinul Pekinului în vederea unei schimbări treptate. Englezii și americanii aveau un motiv în plus să ajungă la o înțelegere cu Pekinul. Urmăriseră cu groază puterea în creștere a Japoniei și nu aveau încredere în „clica militaristă" care dicta politica niponă.[31] Pe parcursul anului 1920, guvernul nipon s-a trezit în fața presiunilor de a-și grupa concesiunile comerciale într-un consorțiu internațional și a refuzului de a ocupa o poziție favorizată „dincolo de Zid", în Manciuria.[32] Presiunea anglo-americană a fost primită cu teamă și resentimente la Tokyo, dar liderii japonezi aveau și alte motive pentru a schimba direcția în Asia Răsăriteană. Japonia se confrunta cu tulburări interne, provocate în parte de neajunsurile economice din perioada războiului.[33] Expediția din Siberia, cu costuri uriașe atât financiare, cât și umane, nu fusese bine primită.[34] Iar în lipsa unei

amenințări din partea Rusiei, a fost chiar și mai greu de justificat. Coreea avea nevoie de calmarea atmosferei politice ca de aer, după înfrângerea brutală a campaniei sale pentru independență din 1919.[35] Japonezii se temeau totodată de sentimentul xenofob și de pericolul ca acesta să scape de sub control în China, cu consecințe grave asupra intereselor de afaceri, mai ales dacă China ar fi boicotat exporturile nipone de textile.[36] O conciliere era mai mult decât necesară.

Rezultatul a fost înțelegerea remarcabilă reprezentată de tratatele de la Washington semnate între 1921 și 1922. Puterile occidentale și Japonia au garantat independența și integritatea teritorială a Republicii Chineze. S-au luat măsuri pentru reconsiderarea tratatelor inechitabile. Nici una dintre marile puteri nu mai putea pretinde concesiuni speciale sau învoieli exclusive. China și-a recăpătat, după toate aparențele, demnitatea națională pe care o pierduse în haoticii ani 1890. Începând cu 1922, interesele străine în China s-au lovit de naționalismul militant la scară largă. O a doua revoluție, socială și politică, a făcut ca graficul relaxat stabilit prin tratatele de la Washington pentru relansarea deplinei suveranități a Chinei să pară ciudat de satisfăcător. Epicentrul era la Guangzhou, metropola sudului. Orașul fusese nucleul politicii împotriva dinastiei Qing. Locuitorii din Guangzhou erau, potrivit expresiei folosite de un veteran de pe coasta Chinei, „irlandezii Chinei“ (și definiția era folosită peiorativ).[37] Guangzhou se afla la circa 130 de kilometri de Hong Kong, care-i servea drept poartă de ieșire în condiții de siguranță pentru disidenții din vremurile imperiului. Acolo luptase Sun Yat-sen înainte de 1911 pentru a-și fonda partidul revoluționar, devenit ulterior Guomindang, sau Partidul Naționalist (GMD).[38] În orice caz, fără o susținere în masă, Sun nu avea poziția necesară pentru a exploata antipatia mereu crescândă a comercianților și a meșteșugarilor față de pedepsele și de oprimarea manifestată de noii conducători provinciali (mulți dintre ei, militari de carieră) care înlăturaseră învățații mandarini ai vechiului sistem imperial. Sun nu se putea baza nici pe sprijinul clasei educate (o categorie din care făcea parte și tânărul, pe-atunci, Mao Zedong) ce detesta profund faptul că fusese înlocuită la putere cu comandanți militari și soldați. În 1922, Sun a fost alungat din Guangzhou de facțiunea unui dictator militar. Dar următorii trei ani aveau să aducă schimbări uluitoare. În 1923, Sun a făcut un pact de proporții cu un agent trimis de Rusia bolșevică. A acceptat sprijinul militar și un corp de

consilieri sovietici[39] pentru a reclădi GMD după modelul leninist, în colaborare cu proaspătul Partid Comunist Chinez (PCC). GMD și PCC au început să construiască o bază de mase prin cooptarea țăranilor și a muncitorilor de la oraș.[40] Și, cu armata partidului, Sun avea la îndemână mijloacele de a-i învinge pe dictatorii militari și de a construi un nou stat.[41]

1925 a fost un an revoluționar. GMD a pierdut controlul în Guangzhou, pentru scurt timp, iar Sun a avut parte de o moarte prematură. Pe 30 mai însă, tensiunile din rândul muncitorilor din Shanghai, unde erau concentrate majoritatea întreprinderilor străine, au escaladat și au degenerat în violențe când forțele polițienești britanice din Acordul Internațional au împușcat 12 chinezi în timpul unei ample demonstrații. Valea fluviului Yangtze și coasta Hong Kongului au fost măturate de un val de proteste. Pe 23 iunie au fost auzite focuri de armă în enclavele europene din insula Shamin, în regiunea Guangzhou. A urmat o grevă generală și la Hong Kong s-a declarat boicotarea comerțului britanic, o provocare directă adresată autorităților britanice. GMD culegea acum roadele credibilității sale nou-dobândite în calitate de mișcare naționalistă cu suficientă putere pentru a guverna efectiv. Sprijinul sovietic, mișcarea xenofobă de masă și un război civil sângeros între dictatorii militari din provinciile de nord au deschis brusc calea reunificării Chinei sub un guvern național determinat să înlăture orice putere străină.[42] În iulie 1926, armata GMD a pornit din Guangzhou într-o „expediție“ în nord cu destinația Pekin. La sfârșitul anului expediția ajunsese deja la Wuhan, marele oraș aflat la răscrucea drumurilor comerciale din centrul Chinei, amenințând mai departe orașele Nanjing și Shanghai. Suveranitatea Chinei – aplaudată cu entuziasm la conferința de la Washington – devenise extrem de tangibilă. Pentru britanici, care aveau cel mai mult de pierdut din această veche ordine mondială, a început cursa retragerii din avanposturile cele mai expuse înainte de declanșarea ostilităților.[43] Nimeni nu bănuia ce le rezerva viitorul japonezilor și occidentalilor în Shanghai, cel mai mare port comercial din lume.

Această poveste despre revoluție și imperiu are un epilog ciudat, dar important, după război. Aproape pe întreg cuprinsul Eurasiei de Nord, ceea ce conta cel mai mult era soarta Rusiei imperiale care, în 1918, se transformase într-un haos. După prăbușirea monarhiei, popoarele unui imperiu pe care Lenin îl numise „temnița națiunilor“ se puteau bucura în sfârșit de libertate. Regimurile independente din Ucraina, regiunea

Caucazului și Asia Centrală, precum și minoritățile etnice din Rusia (bașkirii și tătarii) începeau lupta pentru influență. Și, după cum stăteau lucrurile, șansele lor de a accede la putere erau mari. În 1918–1919, bolșevicii s-au confruntat cu un război civil. În plus, ideologia bolșevică milita pentru emanciparea naționalităților ce alcătuiau Rusia, naționalități pe care le vedea ca pe niște aliați împotriva autocrației țariste. Lenin însuși a proclamat, în cunoscutul său manifest *Imperialismul. Stadiul cel mai înalt al capitalismului* (1916), faptul că libertatea colonială era un prim pas esențial în distrugerea capitalismului din teritoriile europene. Aflați sub o adevărată stare de asediu, bolșevicii și-au dat seama că acest principiu revoluționar coincidea cu propriile interese. Erau disperați să prevină amenințarea conștiinței panislamice din rândul musulmanilor din Caucaz și Asia Centrală. După cum am văzut deja, intervenția Moscovei din 1922–1923, mai întâi în nordul Chinei și apoi în sudul naționalist, a fost motivată de teama față de expansiunea Japoniei și față de influența anglo-americană la frontiera est-asiatică.[44]

La fel ca Romanovii înaintea lor, bolșevicii au înțeles curând că un stat rus nu putea fi securizat fără dominația politică din Eurasia interioară și din zonele strategice de frontieră. Armata Roșie a mobilizat peste cinci milioane de oameni pentru a-i învinge pe Albi în Războiul Civil.[45] Încercarea Armatei Roșii de a extinde lupta revoluționară în Europa Centrală a fost împiedicată de polonezi în 1920. Cu toate acestea, Moscova a recuperat controlul asupra Belarusului și Ucrainei, luate prin Tratatul de la Brest-Litovsk. În zona fluviului Volga, unde inițial Moscova a agreat ideea unui stat independent al bașkirilor și tătarilor, puterea de la centru s-a reactivat cu violență în 1920.[46] În Asia Centrală, comunitatea rusă de coloniști, majoritatea lucrători feroviari, a ținut piept tentativei elitei locale musulmane de a-și redobândi libertățile pierdute cu 40 de ani în urmă. Dar factorul decisiv a fost ocuparea orașelor Kiva și Buhara de către Armata Roșie în februarie și, respectiv, septembrie 1920. În 1921, luptătorii basmaci au declanșat un război de gherilă pe care l-au pierdut. Pătrunderea Moscovei în Caucaz a fost inițial mai prudentă, de teamă să nu-și atragă dușmănia Turciei sau a Iranului, ambele potențiale aliate împotriva influenței britanice din Orientul Mijlociu. Rușilor le-a lipsit forța militară necesară pentru subjugarea acestei regiuni dezbinate. S-au lovit de un guvern georgian dur și au fost nevoiți să recunoască independența Georgiei în mai 1920. La sfârșitul lui 1920,

poziția strategică a Rusiei era mult mai bună. Spre sfârșitul războiului, puterea britanică începuse să-și piardă din măreție.[47] De teama unei ocupații turce, armenii au renunțat la independență și au ales statutul de protectorat al rușilor. Un an mai târziu, din motive similare, Georgia a procedat la fel. Până la sfârșitul lui 1921, Moscova stăpânea vechile provincii țariste din Caucaz. În 1922, ca urmare a retragerii Japoniei din Siberia, Rusia și-a reinstaurat controlul asupra teritoriilor din Pacific pe care le furase de la China după 1860. Imperiul se reîntregise.[48]

Această revenire spectaculoasă a fost rezultatul priceperii militare a Armatei Roșii sub comanda lui Troțki. Un element crucial era și acela că – în marea zonă geografică ce alcătuia Eurasia interioară – nici un stat rival nu putea egala efectivele militare și resursele pe care Moscova era capabilă să le mobilizeze în Rusia europeană. În ciuda victoriei, bolșevicii nu au avut nici mijloacele, nici ambiția de a reînvia modelul imperial rus de dinainte de război. Și lucrurile nici nu puteau sta altfel, dat fiind șocul politic din perioada 1918–1923, între războiul civil, invazia străină, declinul economic, răscoalele țărănești, dezastrul militar și prăbușirea aparatului de stat. Lenin era ferm convins că devotamentul nonrușilor din vechiul imperiu țarist nu putea fi asigurat decât prin concesii de ordin politic și dovezi de solidaritate cu aspirațiile naționale ale acestora. Comisarul pentru naționalități care a aplicat această politică a fost un georgian; Iosif Stalin. Stalin era decanul războiului de frontieră și magistrul „politicii din stepă“.[49] În mâinile lui pricepute, politica națională a devenit mijlocul care scuza mijloacele într-o luptă mult mai complexă. „În cei patru ani de război civil“, îi spunea el lui Lenin mai târziu, „am fost nevoiți să demonstrăm liberalismul Moscovei în privința problemei naționale, dată fiind intervenția străină.“[50] Agenții Moscovei au primit ordine să-și reprime pornirile șoviniste în comunitățile ruse cum erau cele din Asia Centrală.[51] După ce provinciile de graniță (Ucraina și Belarus, de pildă) au renunțat la scurta lor independență, au fost reinventate ca republici socialiste sovietice conduse de propriii lideri bolșevici. Națiunile supuse mai mici au fost calmate cu promisiunea că vor fi declarate republici separate și regiuni autonome ce aveau să fie conduse de lideri locali. Se vor bucura de „autonomie culturală“ și vor avea libertatea de a-și promova propria limbă și cultură, propriile sisteme de educație. Erau libere să clădească noi națiuni. Desigur, Stalin a intenționat ca această ofertă să nu depășească limitele suveranității. Republicile

autonome nu aveau voie să aibă relații externe. „Comuniștii naționali“ datorau credință cauzei bolșevice. În consecință, statul condus de partidul bolșevic avea un nou „imperiu de partid“ până când națiunile sovietice se contopeau într-un singur popor sovietic. Spre sfârșitul lui 1922 a lansat un avertisment furios potrivit căruia comuniștii de la granițe „refuzau să înțeleagă jocul independenței drept ceea ce era de fapt – un joc“, încercând să-l transforme într-o luptă reală (un ecou al plângerilor britanicilor referitoare la Egipt).[52] Noile republici autonome ar fi dorit chiar să dezvolte propria politică externă. Stalin a început presiunile pentru încorporarea republicilor sovietice într-o federație rusă. Lenin a refuzat. Noua Constituție sovietică din 1924 a păstrat ficțiunea juridică a unei „uniuni“ sovietice alcătuite din state cu drepturi egale. Adevărata garanție a autorității Moscovei asupra republicilor membre urma să fie puterea partidului. Dar principiul naționalității, produsul unei crize dezolante, era iremediabil imprimat în sistemul sovietic.

O ordine globală fracturată

Pe la jumătatea anilor 1920, după o perioadă de serioase tulburări, lumea părea să se îndrepte spre o formă statală mai stabilă. Cei care consideraseră perioada antebelică drept o formă de „anarhie internațională“ ori fuseseră scandalizați de excesele abuzive ale imperialismului european au salutat Liga Națiunilor ca pe un nou început. Vechea ordine a imperiilor dinastice se transformase într-o „lume a națiunilor“. „Legământul“ ligii ce reunea statele membre a declarat agresiunea armată în afara legii și a propus o rezoluție pașnică pentru disputele internaționale. Tradiția străveche ce legitima cuceririle coloniale ca recompense de război a fost anulată. Coloniile pierdute ale Germaniei și provinciile pierdute ale otomanilor au fost declarate „teritorii sub mandat“ internaționale, deschise revizuirii de către demnitarii ligii și comerțului echitabil. Unele dintre aceste colonii aveau avantajul unei autoguvernări anterioare. Liga însăși a susținut o speranță mai mare: aceea că o societate internațională cu valori liberale și cadre legislative comune se va răspândi din Europa spre toate teritoriile neoeuropene (de genul statelor din America Latină) și spre lumea nonoccidentală.[53]

Liga urma să activeze exact ca vechiul „Concert al Europei“, dar cu ramificații la nivel global, promovând democrația liberală ca ideologie călăuzitoare. La fel ca și înainte, principalele state membre aveau să exercite arbitrajul moral asupra mai tinerelor membre înfierbântate. Trăsătura fundamentală a Ligii, conform promotorilor ei, era aceea că viitorul politicii internaționale avea să se extindă mai mult la nivel global decât înainte de război. Interesele naționale ale statelor urmau să fie mai strâns interconectate; interesul colectiv față de atitudinea nonagresivă va fi mai profund; influențele ideologice, în special naționalismul și democrația, se vor propaga mai mult. Un anumit aspect era însă esențial pentru buna funcționare a ligii ca protector comun al păcii internaționale. Absolut toate statele suverane aveau obligația de a deveni membre și de a recunoaște regulile acestui organism. Ceea ce, desigur, nu s-a întâmplat niciodată.

În realitate, lumea postbelică ce s-a conturat în anii 1920 a fost împărțită de la bun început în patru zone geopolitice. Cea mai mare dintre acestea a fost, desigur, zona ligii. A luat naștere o confederație internațională slabă sub conducerea capricioasă a Marii Britanii și a Franței. Majoritatea membrilor erau state din Europa și America Latină. Până în 1933 a inclus și China și Japonia. Inițial, Rusia și Germania nu au fost cooptate, dar ulterior ambele au devenit membre, totuși mandatele lor nu s-au suprapus (Germania a părăsit Liga în 1933, iar Rusia s-a alăturat organizației în 1934). Statele Unite au refuzat aderarea. În afara Europei, sfera de influență a Ligii coincidea practic cu sistemele imperiale ale Regatului Unit și ale Franței și mai puțin cu puterile coloniale mai mici precum Țările de Jos și Portugalia. Statele Americii Latine au rămas semiindependente. Capacitatea Ligii de a ține agresiunile la distanță și de a-și respecta angajamentele postbelice depindea în mare măsură de puterea navală și militară a celor două mari puteri. Dar și acestea aveau nevoie, la rândul lor, de o reală stabilitate în Europa – în primul rând de o relație franco-germană. Tratatul de la Locarno din 1925, prin care Franța și Germania se angajau să respecte granițele dintre ele, a marcat, doar în aparență, o nouă epocă în care afacerile Europei aveau să fie rezolvate pe cale amiabilă de către cele patru mari puteri: Marea Britanie, Franța, Germania și Italia. O ligă sprijinită puternic din interior ar fi însemnat o forță uriașă în lume și ar fi făcut posibilă renașterea supremației pe care Europa o avusese înainte de război. Dar, în mai puțin de zece ani, cele patru puteri au ajuns să aibă dispute

înverșunate între ele, iar zona Ligii a devenit scena unor mari tulburări. Eșecul Ligii de a preveni ocuparea Abisiniei de către Italia – Abisinia era și ea membră a Ligii – a fost consecința indirectă a temerilor anglo-franceze privind Germania. A fost momentul prăbușirii violente a ultimului experiment central-european pentru menținerea ordinii mondiale.

Refuzul Statelor Unite ale Americii de a adera la Ligă a fost inițial derutant, dat fiind că Liga părea a întruchipa atât de bine viziunea lui Woodrow Wilson, cel mai puternic susținător al acesteia. America devenise între timp o mare putere internațională, mai ales după 1914. SUA își construiseră, sau erau în proces, o flotă mult mai mare, cel puțin la fel ca cea britanică. Interesele sale economice peste ocean se extinseseră considerabil. În 1914, investițiile Americii în străinătate atinseseră cifra de 4 820 de milioane de dolari (circa 1 000 de mi-lioane de lire sterline), ceva mai puțin decât împrumuturile de peste ocean – circa 5 miliarde de dolari. În 1919 însă, într-o spectacu-loasă răsturnare de situație, soldul pozitiv era de peste 10 miliarde de dolari. Zece ani mai târziu, America oferise deja împrumuturi de 35 de miliarde de dolari, depășind astfel Marea Britanie și devenind cel mai mare creditor din lume.[54] O mare parte din această sumă a fost investită în Europa. Statele Unite au jucat, după cum am constatat deja, un rol crucial în acordul est-asiatic din 1921–1922. Era limpede pentru urmașii lui Woodrow Wilson că America trebuia să se folosească de Ligă pentru a crea o nouă ordine mondială. Obiectivele urmărite de SUA erau prăbușirea progresivă a imperiilor europene, comerțul liber și „porțile deschise“ negoțului, dar și interzicerea alianțelor care ar fi putut amenința interesele americane. În calea acestor obiective nu a stat decât teama că libertatea Americii ar fi fost stânjenită de Ligă, iar puterea americană ar fi fost ca atare exploatată. Liga însemna garantarea existenței Imperiului Britanic, declara senatorul Borah: „Cel mai mare triumf al diplomației engleze“. Alianța ar fi transformat orice eventual război într-un război mondial, susținea senatorul Knox: „Suntem așadar împinși în melanjul teribil al politicii europene“. Iar cel mai aprig opozant al lui Wilson, Henry Cabot Lodge, a declarat că flotele și armatele americane riscau să intre în război din cauza altor națiuni.[55]

Paradoxal, opozanții aderării la Ligă au fost tocmai cei care doreau ca America să se afirme la nivel global (Cabot Lodge este un exemplu), dar și cei care (precum Borah) considerau complicațiile externe o amenințare la

adresa democrației. Pentru școala „marii puteri“, Liga ar fi însemnat lanțurile ce ar fi împiedicat America să-și exercite puterea reală și ar fi legat Statele Unite de un sistem dominat de Marea Britanie. Influența Americii putea fi exercitată mai eficient din afara Ligii. Dacă puterea economică ar fi înlocuit controlul teritorial ca test al puterii mondiale, așa cum susțin mulți experți în ziua de azi,[56] adevărații arhitecți ai superiorității Statelor Unite ar fi fost bancherii de pe Wall Street, nu diplomații de la Geneva. Refuzul de aderare la Ligă nu a însemnat retragerea în izolare a Americii. Companiile americane erau extrem de active în Europa, America de Sud, chiar și în Asia. Cultura americană, alimentată de producțiile de la Hollywood, s-a răspândit din ce în ce mai mult.[57] Liderii americani au promovat ideea de pace universală și s-au declarat în favoarea cooperării cu Marea Britanie în lupta împotriva cursei înarmării navale. Dar gândirea americană a fost fundamental unilaterală. Americanii au sperat să substituie ordinea mondială existentă, și nu s-o mențină. Ideologia americană a respins apartenența Americii la un grup de mari puteri cu drepturi egale. Acest tip de gândire reflecta neîncrederea Vestului Mijlociu față de obligațiile străine pe care le considera riscante și față de alte țări pe care le considera răuvoitoare. Motiv pentru care SUA au tratat Liga ca pe o putere rivală, rareori prietenoasă. La primul semnal de pericol, SUA au ridicat din nou zidul de protecție comercială prin Legea tarifului vamal votată în 1922 și inițiată de congresmenii Fordney și McCumber. În timpul crizei din Manciuria din 1931–1932 instinctul Washingtonului a fost de a acționa împotriva curentului.[58] Prin urmare, anii interbelici nu au fost începutul „secolului american“, ci o epocă de impas. Liderii americani erau nemulțumiți de situația globală și nemulțumirea lor s-a accentuat în anii 1930, după declanșarea crizei economice. Din păcate, nu existau proiecte reale pentru lansarea „secolului american“ și nici condiții eficiente de cooperare cu marile puteri – nici măcar cu Regatul Unit.[59]

Cam același lucru se poate spune despre puterea care domina cea de-a treia zonă. În jurul anilor 1922–1923, guvernul bolșevic recâștigase controlul asupra întinsului domeniu țarist din Eurasia interioară, cu excepția provinciilor pierdute în favoarea Poloniei, Finlandei și țărilor baltice. După cum am văzut, noua „Uniune Sovietică“ a păstrat ferm controlul relațiilor externe sub autoritatea Moscovei. Aceasta era hotărâtă să promoveze o nouă „revoluție mondială“ în colaborare cu organizațiile comuniste internaționale

(sau Comintern) care, teoretic, erau autonome, dar în realitate erau agenturi ale guvernului sovietic. În anii 1922–1923 eforturile s-au concentrat asupra Chinei, din motive pur strategice. În același timp a avut loc o deschidere către Occident de dragul relansării economice. Sub conducerea lui Stalin, planul cincinal de industrializare accelerată, 1928–1932, a presupus o uriașă dependență de echipamentele importate și a readus datoria externă la nivelul de dinainte de război. Cu toate acestea, nu s-a pus deloc problema unei apropieri reale între lumea sovietică și Liga internațională. Conducerea sovietică vedea în statele Ligii o adunătură de inamici ideologici condamnați, mai devreme sau mai târziu, la pieire. Aceste state constituiau totuși o teribilă amenințare la adresa marelui experiment socialist. Planul cincinal al lui Stalin nu urmărea mărirea cotei sovietice în comerțul internațional, dimpotrivă. Scopul dublu al sovietelor era crearea unei clase proletare ca fundament al partidului sovietic și furnizarea mijloacelor industriale pentru salvgardarea revoluției. După 1932, Rusia s-a retras într-o formă extremă de autarhie: volumul comerțului extern a scăzut la a cincea parte din valoarea pe care o avusese în 1913.[60]

Politica externă dusă de Stalin a fost una defensivă care friza paranoia. Scopul său primordial era să consolideze întinsa zonă sovietică. În timpul unui dineu neoficial din 1937, Stalin ar fi afirmat că țarii Rusiei au făcut mult rău, „dar au făcut și un lucru bun: au creat un stat imens de aici până în (peninsula) Kamceatka. Acest stat ne-a fost lăsat moștenire. Iar noi, bolșevicii, am redat pentru prima dată coeziunea acestui stat pe care l-am consolidat ca pe unul unitar și indivizibil.“ [61] Cu toate acestea, după cum Stalin însuși a recunoscut, această coeziune nu putea fi garantată. Obiectivul său imediat a fost să închidă granițele Uniunii Sovietice: după 1930, populațiile din zonele de graniță ale căror afinități erau incerte au fost relocate peste noapte.[62] Stalin se temea în mod special de un atac din partea Japoniei, cu care a încercat să ajungă la o înțelegere vânzând drepturile feroviare ale Rusiei din Manciuria, dar consolidându-și în același timp prezența militară și navală.[63] Se temea însă și mai mult de un atac dinspre vest, acolo unde poziția strategică a Rusiei fusese drastic diminuată după pierderea Poloniei și a provinciilor baltice și unde Rusia se lovea de loialitatea îndoielnică a Ucrainei. Politica sovietică urmărea, în ultimă instanță, păstrarea bunelor relații cu Germania. Cele două țări avuseseră strânse relații economice și militare (discrete) în anii 1920. Când Hitler a

venit la putere, aceste relații au fost reevaluate: Stalin a aderat la Ligă, în 1934, și a semnat un pact cu Franța. Ar fi preferat, în orice caz, să mențină securitatea sovietică evitând o ruptură definitivă cu statul nazist. Stalin nu avea nici o intenție reală de a se alinia la Ligă, în care nu avea absolut deloc încredere. Stalin a riscat pe mâna lui atât în Europa, unde a intervenit pe ascuns în Războiul Civil din Spania, în 1936–1939, dar și în Asia Răsăriteană, oferind sprijin militar Partidului Naționalist Chinez.

Cea de-a patra zonă a fost Asia Răsăriteană. Înțelegerea postbelică a fost un acord tripartit între Marea Britanie, Japonia și Statele Unite. Curând însă a devenit limpede că Asia de Est avea să devină o sferă de influență contestată, întrucât acolo nici Liga, nici vreo altă mare putere nu avea autoritate deplină. Pe la jumătatea anilor 1920, Regatul Unit, care avea cea mai mare colonie în Asia Răsăriteană, a adoptat o atitudine defensivă, de teamă că o insurecție naționalistă îi va expulza pe englezi din enclavele ridicate în porturile comerciale și va transforma Hong Kongul într-o uriașă responsabilitate. În 1927, englezii au trimis forțe în Shanghai, dar au urmărit să negocieze cu Guomindangul. Statele Unite, care aveau mult mai puțin de pierdut (investițiile americane în China reprezentau doar 6% din totalul investițiilor străine în 1931, mult mai mici decât ale Marii Britanii, care deținea o cotă de 37%, ale Japoniei, cu 35%, sau chiar ale Rusiei, cu 8,4%),[64] au preferat să se bazeze pe bunele relații cu regimul Partidului Naționalist Chinez unde erau câteva personalități care aveau strânse legături cu SUA. Americanii ar fi vrut să atragă GMD departe de legăturile sale cu Rusia. Aceeași antipatie față de influența sovietică i-a făcut să acționeze cu precauție în privința Japoniei, principalul dușman al Uniunii Sovietice din nord-estul Asiei. Când Japonia a ocupat Manciuria, în 1931, Statele Unite și-au exprimat profundul dezacord, dar nu a acționat mai departe pe linia unei opoziții susținute, în speranța că politicienii de la Tokyo nu vor interveni militar.[65] Răcirea relațiilor anglo-americane după 1931 – ca urmare a fricțiunilor economice – a însemnat că nu mai exista nici o garanție a sprijinirii „sistemului de la Washington“ de către Asia Răsăriteană.

Ce a contat cel mai mult după 1931 a fost rivalitatea dintre guvernul Partidului Naționalist Chinez, cu sediul la Nanjing, Uniunea Sovietică, a cărei prezență colonială era întărită cu disperare, și Japonia imperială. Guvernul de la Nanjing ieșise victorios din războaiele civile din 1928–1931,

perioadă în care foametea și violențele au curmat șase milioane de vieți.[66] Numai că nu beneficia de monopolul puterii (testul suprem al unei guvernări eficiente) pe întreg teritoriul Chinei. Și nici nu a avut capacitatea de a preveni atacul sălbatic al Japoniei asupra Shanghaiului din 1932, după ce furia chinezilor stârnită de ocuparea Manciuriei a degenerat în abuzuri asupra intereselor nipone din zonă. Sub conducerea lui Jiang Jieshi, Partidul Naționalist Chinez a rupt orice fel de legătură cu elementele comuniste ale partidului, pe care le-a izgonit. Deși atacul GMD asupra „simpatizanților sovietici“ din Jiangxi i-a forțat pe Mao și pe susținătorii săi să se retragă – Marșul cel Lung spre zonele sigure din nord-vestul Chinei din 1934–1935 –, comuniștii au putut continua lupta sub protecția sovietică. Acțiunea sovietică din Asia Răsăriteană a fost menită să întărească influența Moscovei, să prevină distrugerea Partidului Comunist Chinez și să blocheze incursiunile Japoniei în Asia interioară, dar și să zădărnicească dominația acesteia în China. Această acțiune a fost îngreunată de vulnerabilitățile militare și logistice, de animozitățile din interiorul GMD și, după cum am văzut deja, de teama provocării unui război pe două fronturi.

Inițiativa din Asia Răsăriteană a fost susținută de Japonia. În anii 1920, puterea Japoniei a fost discreditată de puterile occidentale: „O putere mai degrabă labilă decât viguroasă“, opina ambasadorul britanic în 1924.[67] În realitate, tratatele de la Washington care interziceau noi întăriri în zona Pacificului de Vest, inclusiv baza britanică de la Hong Kong, au făcut din Japonia o regiune mai puțin vulnerabilă în cazul unui atac naval. Politica dusă de guvernul de la Tokyo urmărea evitarea unei confruntări cu englezii și cu americanii, dar și consolidarea dominației din Manciuria printr-un protectorat convenit cu comandantul militar al acesteia.[68] Manciuria era punctul focal al ideologiei japoneze. Era obsesia forțelor armate care își câștigaseră acolo reputația. Era marele bastion împotriva revenirii Rusiei în regiune. Importanța economică a acestei vaste regiuni de graniță era de la sine înțeleasă. După 1928 însă, dominația informală a Japoniei a căzut sub presiunea Chinei, din ce în ce mai încrezătoare în propriile forțe. Au apărut numeroase divergențe cu Direcția Căilor Ferate a Manciuriei de Sud – caracatița comercială a Japoniei – și cu armata Kwantung care păzea „zona feroviară“. Când armata Kwantung a înscenat un incident violent și pe urmă a ocupat capitala Manciuriei, Mukden, în septembrie 1931, guvernul de la Tokyo și-a dat acordul cu mare reticență. Gravitatea crizei economice și

opoziția armatei și a marinei față de clauzele de dezarmare pe care Japonia le semnase la Conferința Navală de la Londra, în 1930, schimbaseră atmosfera politică.[69] Japonia a părăsit Liga Națiunilor în 1933, a respins tratatele de la Washington prin crearea unui stat-marionetă, Manciukuo, și s-a lăsat atrasă din ce în ce mai adânc în China. Pe măsură ce guvernul Guomindang se pregătea de luptă,[70] apăreau reale îngrijorări legate de declanșarea războiului, de țările care vor fi atrase în conflict, de sfârșitul războiului și de efectele acestuia asupra unei ordini globale fracturate.

Un cadru economic favorabil ar fi putut atenua eșecul construirii unui sistem postbelic prin care cele mai puternice țări ale lumii să-și poată rezolva diferendele și să poată crea coaliții împotriva statelor care nu respectau regulile. La mijlocul anilor 1920, părea că o relansare a comerțului ar fi putut fi o rezolvare. O economie globală dinamică ar fi atras cele două Americi spre Europa, ar fi încurajat liberalismul în Germania, ar fi domolit temerile Japoniei și ar fi lăsat loc de bună ziua între Occident și Rusia. Scăderea drastică a schimburilor comerciale de la începutul anilor 1930 a avut efectul contrar. Cele mai lovite state au fost cele în care principala sursă de venit erau produsele de bază: odată ce veniturile lor au început să scadă vertiginos, li s-a micșorat simțitor și capacitatea de cumpărare. Prăbușirea piețelor de desfacere și a prețurilor, cu aproape 50%, a împins principalele state comerciale spre acțiuni de protejare a propriilor interese. În America, taxele deja mari au crescut cu 25% în 1930. Pentru a proteja lira sterlină, englezii au renunțat la comerțul liber – cel puțin pentru moment – și au ridicat un zid fiscal în jurul imperiului lor.[71] Rusia sovietică se afla la un pas de a se retrage cu totul din comerțul global. Cele mai afectate de acest comerț închis, dincolo de împovărații producători de materie primă și de alimente, au fost economiile industriale din Japonia și Germania. Relansarea Germaniei după 1933 s-a bazat pe producția necesară pe piața internă și pe schimburi comerciale foarte stricte pentru reducerea importurilor. Această relansare a depins totuși și de aranjamentele de tip barter cu vecinii sud-est europeni ai Germaniei: la mijlocul anilor 1930, accesul privilegiat la materiile prime din Europa de Est – *de facto* o zonă controlată din punct de vedere comercial de Germania – a devenit un punct esențial în planul naziștilor de a repune Germania în poziția de mare putere a lumii.[72] În cazul Japoniei, situația era și mai gravă. Aceasta importa materie primă și combustibil,

bumbac neprelucrat din India și țiței din America. Importurile erau acoperite de veniturile obținute din exporturi, în special materiale textile – exporturile Japoniei erau de trei ori mai mari decât cele ale Statelor Unite.[73] Principalele avantaje ale Japoniei erau mâna de lucru ieftină, eficiența remarcabilă a marilor companii comerciale și câștigurile mari obținute din producția textilă.[74] Toți acești factori au făcut ca Japonia să aibă o creștere industrială în anii 1930, când alte state industriale se loveau de mari dificultăți. Dar țara a rămas expusă la amenințarea blocajelor comerciale (de genul celor din 1933–1934, care aproape că au închis cea de-a doua mare piață de desfacere, India), la scăderea prețurilor (cum s-a întâmplat cu prețul mătăsii neprelucrate în Statele Unite), la boicoturi (o amenințare constantă în China) și la dislocări bruște ale întregii sale economii – cu serioase consecințe sociale și politice. Deprecierea brutală a monedei nipone, cu aproape 50%, controlul asupra importurilor, o diplomație agresivă concentrată pentru obținerea unor cote de export convenabile pe piețele de peste ocean și ridicarea unui „bloc al yenului“ în Asia Răsăriteană au constituit răspunsul guvernului de la Tokyo. Un răspuns reprezentativ pentru noua ordine mondială. Politizarea comerțului, convingerea crescândă că schimburile internaționale vor scădea și mai mult comparativ cu producția, precum și nevoia acută de a-și asigura controlul asupra unor piețe-cheie și asupra materiilor prime au fost caracteristicile unei epoci în care „globalizarea“ de la sfârșitul secolului al XIX-lea intra în declin.[75]

*

Probabil nu a fost deloc surprinzător că scindarea geopolitică și economică și-a găsit și un ecou cultural puternic. Chiar și înainte de 1914 programele liberalilor occidentali de creare a unei culturi moderne au întâmpinat o oarecare rezistență. Gânditorii religioși din toate colțurile lumii, dar și elitele educate din unele părți ale globului au privit revendicările liberale drept o provocare la mobilizare. În timp ce ideile vesticilor privind transformările tehnologice, dreptul individului de a alege și sfera spațiului public erau îmbrățișate liber, noi tipuri de comunicare și noi forme de asociere au fost recrutate în lupta pentru modelarea unor „culturi superioare“ cu distinct caracter național pe fundalul vechilor tradiții. Primul Război Mondial a fost un moment de cotitură. Impactul său exploziv asupra minții și imaginației a împrumutat o dimensiune teribilă pierderii certitudinilor liberale. Exemplul extrem a fost Rusia. Supraviețuirea

bolșevismului ca nouă formă de guvernare a cerut o revoluție culturală și politică deopotrivă. Noua cultură sovietică urmărea obținerea modernității tehnologice prin efortul colectiv al proletariatului, nu prin folosirea propriei burghezii. S-a lansat o mare campanie de „deruralizare".[76] Noul „om sovietic" trebuia să îmbrățișeze știința și socialismul cu convingerea că societățile capitaliste erau deja angajate într-un proces de autodistrugere. Și în Germania liberalismul a fost pus la zid după 1918. Nu a fost deloc o coincidență. Atât stânga, cât și dreapta simțeau o adâncă antipatie față de efectul coroziv al *laissez-faire*-ului capitalist asupra coeziunii sociale. Parte a farmecului reprezentat de o Europă Centrală condusă de Germania avea de-a face cu promisiunea unei soluții de mijloc între Estul înapoiat și Vestul unde comerțul se făcea la un nivel excesiv. Șocul înfrângerii, „pierderea" a milioane de etnici germani rupți pentru totdeauna de noul stat german și impactul devastator al șocului economic extern au dat naștere unui puternic sentiment de criză socială și culturală. Numai un stat puternic putea salva poporul german de sub dominația capitalismului internațional care disprețuia profund autenticitatea și sentimentul de apartenență. Aceste idei, care se răspândiseră deja înainte de 1929, au căpătat o autoritate sporită odată cu venirea la putere a lui Hitler, în ianuarie 1933.[77]

Cultura sovietică și cultura nazistă au convenit în oferirea de versiuni alternative ale modernității. Ambele au insistat pe dinamismul tehnologic. Ambele au susținut că tehnologia era menită să servească o cauză socială comună. Ambele au susținut necesitatea unei autarhii culturale și eliminarea influențelor străine. Fiecare a denunțat corupția și decadența din societățile occidentale și într-un declin abrupt. Eșecul principalelor state capitaliste – Statele Unite, Marea Britanie și Franța – în conturarea și punerea în practică a unui plan comun de salvare a sistemului comercial internațional părea să justifice criticile stângii și ale dreptei. Iar atacul cultural asupra Vestului nu s-a rezumat la Europa. Procesul accelerat de industrializare din anii 1920 și 1930 (perioadă în care s-a pus mare bază pe munca femeilor), de migrarea populației spre orașe, de stresul vieții rurale, de impactul noilor mijloace de comunicare (cu precădere al filmelor americane) și de teama unei eventuale destrămări a vechilor discipline sociale au generat în Japonia simptomele unei adânci angoase culturale.[78] Evenimentele care au avut loc după 1930 păreau să confirme înstrăinarea și decăderea ordinii internaționale impuse de Occident în reticenta Asie Răsăriteană. În China condusă de GMD,

speranțele privind sprijinul Occidentului s-au năruit din pricina replicii timide a Ligii față de atacul japonezilor din Manciuria; lupta împotriva comunismului era o preocupare vitală, iar ideologia naționalistă punea accentul pe disciplina socială accesibilă prin mișcarea „Noua Cultură“ și prin relansarea noțiunilor confucianiste privind datoria față de obște. În India, condusă de Marea Britanie, Partidul Congresului a fost principalul instrument naționalist. La începutul anilor 1930, devotamentul intelectualității de la putere s-a împărțit între utopia autarhică a lui Gandhi și socialismul inspirat de Uniunea Sovietică și susținut de Jawaharlal Nehru, protejatul mai cerebral al lui Gandhi. Trezirea spiritului religios, printre hinduși și musulmani, și doctrina lui Gandhi, care a promovat idealul unei societăți indiene imaculate, rurale, evlavioase, au generat un dublu atac la adresa valorilor culturale imperialiste, pe care le-a catalogat drept o încălcare brutală a ordinii morale din India de către străini. Aceleași obiecții au fost ridicate în Africa colonială de către personalitățile Kikuyu, pentru care ocupația coloniștilor nu putea duce decât la destrămarea sistemului social și moral din regiune.[79] În volumul *Facing Mount Kenya* (*Cu fața spre muntele Kenya*) din 1938, Jomo Kenyatta, care studiase antropologia la Londra cu marele Bronislaw Malinowski, denunța guvernarea colonială drept o barbarie ce distrusese fundația materială a culturii Kikuyu și, totodată, conștiința libertății și a responsabilității despre care europenii ignoranți nu înțelegeau mai nimic.[80]

Dat fiind acest context descurajator, nu e de mirare că soarta imperiilor europene de peste mări era nesigură. Marxiștii, ultratradiţionaliștii imperialiști, chiar și liberalii îngrijorați au prevăzut, fiecare din punctul lor de vedere, prăbușirea timpurie a imperialismului european.[81] În lipsa unor măsuri drastice, acesta risca cât de curând falimentul politic, economic și cultural. Prinși între entuziasmul partidelor de stânga și pesimismul dreptei, conducătorii imperialiști treceau prin periodice crize de neîncredere. În același timp, previziunile sumbre au dus la accentuarea furiei celor care se știau vulnerabili – de exemplu, minoritățile albe din Africa de Sud și din Africa Centrală, precum și expații din portul comercial Shanghai.[82] Dar, întocmai ca ferparul lui Tom Sawyer, o estimare corectă privind „dominionul pierdut“ sau „revolta lumii împotriva Europei“ erau la momentul acela premature. Sistemele imperiale ale principalelor puteri coloniale din Europa – Marea Britanie, Franța, Țările de Jos, Portugalia și

Belgia – s-au dovedit surprinzător de tenace. În pragul celui de-al Doilea Război Mondial, acestea erau încă neatinse din punct de vedere teritorial. Chiar și acolo unde naționalismul se bucura de cel mai mare sprijin, dobândirea libertății era un țel greu de atins. În 1938, după două decenii de luptă, Jawaharlal Nehru aproape că își pierduse speranța în privința viitorului politic al Indiei.[83] Independența adevărată părea încă departe. “

Supraviețuirea imperiilor a fost, parțial, rezultatul pragmatismului imperialist. Politica colonială nu s-a bazat pe constrângere, metodă considerată costisitoare, greoaie și contraproductivă. Tulburările postbelice demonstraseră deja asta în țările europene. Pentru a găsi aliați locali era nevoie ca puterea locală să fie sprijinită. Britanicii au practicat această doctrină cu toată seriozitatea după 1920. În Irak și în Egipt au renunțat la monitorizarea directă a afacerilor interne, preferând să-și susțină supremația printr-un tratat.[84] Acest tratat nu însemna însă o acceptare tacită a sfârșitului puterii imperiale. În India, englezii au combinat o extindere treptată a drepturilor politice ale indienilor cu modificări ale Constituției menite să facă din provincie, nu din națiune, nucleul vieții politice. Întrucât liderii din provincii și-au asumat responsabilitatea deplină privind afacerile regionale, electoratele lor s-au așteptat ca aceștia să se concentreze pe problemele legate de dezvoltare și de bunăstare, nu să alerge după cai verzi pe pereți în lupta pentru independența imediată. Mai mult decât atât, provinciile erau extrem de diferite, atât din punct de vedere religios, cât și lingvistic. Era improbabil ca noii lideri regionali să acorde sprijin nemijlocit Congresului Național Indian, principalul dușman al Rajului britanic, Congres alcătuit în majoritate din hinduși din nordul Indiei. În Bengal și Punjab, două dintre cele mai importante provincii, autoguvernarea regională adusese musulmanii în poziții decizionale. În 1935, englezii au ridicat liberalismul machiavelic la un nou nivel. Au promis Indiei posibilitatea de autoguvernare ca dominion federal. Dar reglementările constituționale care asigurau un mare număr de locuri în parlament pentru musulmani și maharajahi (federația avea să unească India britanică și India „princiară“) făceau în așa fel încât Congresul să nu aibă nici o greutate ba chiar să se destrame.[85]

Chiar și așa, viclenia din spatele manevrelor imperialiste nu trebuie exagerată. Uimitoare au fost, totuși, așteptările și calculele privind clasa politică din colonii pe care mai-marii europeni sperau s-o manipuleze, în

așa fel încât interesele lor să nu fie atinse, prin exploatarea strategică a resurselor locale și monitorizarea exclusivă a relațiilor externe. Raționamentul era logic. Până spre sfârșitul anilor 1930 riscul amestecului străin în politica internă a imperiilor a fost practic inexistent pentru englezi, francezi și olandezi. Astfel, liderii naționaliști locali nu aveau cum să-și asmută stăpânii imperiali împotriva unei alte mari puteri și nici cum să ridice prețul devotamentului lor. În plus, lipsa oricărei amenințări externe a permis liderilor coloniali să folosească tactici coercitive împotriva opozanților locali catalogați drept „extremiști". Înarmate cu un serviciu secret mult mai puternic decât cel dinainte de 1914, regimurile coloniale puteau lovi decisiv mișcările „subversive": rebeliunile comuniste din Indochina franceză și Indiile de Est Olandeze au fost înăbușite cu ușurință în anii 1930.[86] O altă pârghie pe care conducătorii o puteau folosi era natura divizată a majorității societăților coloniale.

Paradoxul politicii coloniale a fost acela că transformările sociale și culturale au funcționat atât în folosul, cât și în detrimentul cauzei naționaliste. Aproape peste tot în lume, granițele coloniale erau fundamental artificiale. Statele coloniale au alăturat de o manieră nefirească districte și regiuni care nu aveau nimic în comun. Frontierele și divizările imperiale au fost determinate pe considerente administrative, în funcție de schema cuceririlor și de interesele diplomatice, nicidecum pe baza unității etno-lingvistice sau a vechilor relații economice. Sigur că odată cu constituirea statului colonial și cu afirmarea autorității acestuia pe întreg teritoriul vizat începea să se înregistreze o anume dezvoltare a populațiilor din colonii. Iar în momentul în care chiar și cele mai îndepărtate districte au început să resimtă presiunile guvernamentale și efectele unei „politici" gândite în capitala colonială, liderii și personalitățile din aceste districte au simțit nevoia unor alianțe supralocale. Numai o amplă mișcare populară ar fi putut exercita presiune asupra oficialilor coloniali și o anume influență locală asupra factorilor de decizie din capitala colonială. Acest tip de naționalism a căpătat și mai mare avânt odată cu apariția a două tendințe importante. Prima ține de accesul mai rapid în diferite zone ale coloniei, circulația informațiilor (prin intermediul ziarelor) și noile forme de educație (colegiile și școlile de tip european). A doua a fost adoptarea unei noi ideologii politice de către „elita occidentală educată" și care abia începea să-și facă apariția pe scena politică; era vorba de ideologia preluată nu de la

conducătorii coloniali, ci din ținuturile natale europene îndepărtate. Egalitatea în fața legii, libertatea cuvântului și dreptul la autoguvernare au fost principalele revendicări ale Congresului Național Indian, una din primele și cele mai importante mișcări naționaliste (și care avea să servească drept model pentru mișcările ulterioare). În principiu, confluența dintre elita din capitala colonială – o elită iscusită, rafinată și bine conectată și mai cu seamă titrată în metodele coloniale de guvernare – și personalitățile marcante la nivel local, dispuse să aibă un cuvânt de spus în deciziile guvernului – legate de finanțe, educație, transport sau agricultură –, putea da naștere unui naționalism de masă. Nu era nevoie decât de ațâțarea resentimentelor locale până când elita naționalistă primea destule mandate din partea conducătorilor trași pe sfoară.

Așa ar fi stat lucrurile cel puțin în teorie. În practică, tabloul arăta cu totul altfel. Liderii coloniali s-au implicat în descurajarea revendicărilor liderilor naționaliști ale căror intenții și legitimitate contrastau cu cele ale autorităților tradiționale reprezentate de maharajahi, moșieri, șeici și șefi de trib. În mai toate teritoriile africane aflate sub stăpânirea britanicilor, „autoritatea indirectă“ s-a răspândit fără rușine în perioada interbelică, ceea ce a însemnat delegarea afacerilor locale nu către organismele alese, ci către șefii „de trib“ și susținătorii acestora.[87] Prin acordarea de privilegii vamale limitate și promovarea legii cutumiare (o versiune codificată a practicii locale), guvernarea indirectă a transformat statul colonial într-o confederație slabă de comunități etnice diferite, ale căror conexiuni, atât pe verticală, cât și pe orizontală, puteau fi ușor monitorizate de oficialii coloniali.[88] Acesta a fost numai un exemplu de sfidare a politicii naționaliste, dar nu și cel mai periculos. Mult mai perfid era „subnaționalismul“ – noi alianțe bazate pe limbă, religie, origine etnică sau statut, care negau realitatea statului colonial ca unitate culturală și politică. Apariția acestor alianțe este ușor de înțeles. Răspândirea neuniformă a alfabetizării și a tiparului, impactul diferențiat al schimbărilor economice, acutizarea diferențelor dintre religii și culte au dus la mobilizarea unor comunități „noi“, adesea ostile naționaliștilor originali. Exemplul clasic este India. „Autoguvernarea, în cadrul… sau în absența Imperiului Britanic, întemeierea unui stat nord-vestic musulman indian consolidat este pentru mine adevăratul destin al musulmanilor, cel puțin al celor din nord-vestul Indiei“, declara poetul și filosoful Muhammad Iqbal în discursul său prezidențial în fața Ligii

Musulmane, în decembrie 1830.[89] „Noi, hindușii, suntem uniți nu numai prin legământul iubirii… față de o patrie comună…, dar și prin omagiul pe care cu toții îl aducem marii noastre civilizații – culturii noastre hinduse“, declara V.D. Savarkar în pamfletul său *Hindutva: Who is a Hindu?* (*Hindutva: Cine este hindus?*),[90] prin care desființa conceptul de naționalism indian profan. „Britanicii au un imperiu“, exclama B.R. Ambedkar, liderul comunităților paria. „Tot așa și hindușii. Nu este oare hinduismul o formă de imperialism? Și nu sunt cetățenii paria o rasă supusă ce datorează smerenie și loialitate stăpânului hindus?“[91] Declarația lui Gandhi potrivit căreia Congresul era singurul reprezentant al opiniei publice din India nu mai atârna la fel de greu la începutul anilor 1930. În alte regiuni coloniale, deșteptarea politică și culturală a fost semnalul separării de grupările indigene care suferiseră în urma exploatării sau a căror eventuală ridicare la putere era un pericol ori al protecției împotriva acestora. Pentru populația zonei colinare din Burma sau pentru khmerii și populația lao din Indonezia Franceză, guvernarea colonială era mai puțin amenințătoare decât o eventuală guvernare a etnicilor birmani sau vietnamezi. Nu exista nici o garanție că mișcările naționaliste originale își vor menține pe termen lung poziția față de eventualele grupări subnaționaliste sau că vor supraviețui unor tentative de înăbușire sau de izolare. Congresul era bănuit că va ceda atracției magnetice a intereselor provinciale, separatiste, de clasă sau religioase, care îl mâhniseră atât de tare pe Nehru spre sfârșitul anilor 1930. Dacă șansa obținerii independenței era ratată, era posibil ca ea să nu se mai ivească a doua oară decât într-o formă prea limitată ca să fie reală.

Prăbușirea prematură a imperiilor europene era greu de prevăzut. Britanicii, având cele mai multe colonii, încercau din răsputeri să-și consolideze puterea în acele zone (cum era Argentina) care deveniseră mult mai dependente de piața britanică sau care aveau nevoie mai mult ca oricând de protecția strategică a Regatului Unit (Australia și Noua Zeelandă). În regiuni extinse din Africa, Asia și Orientul Mijlociu, unde imperialismul european depindea de recunoașterea reticentă a aliaților și clienților de prin partea locului, se instalase o situație fără ieșire. Elanul colonial, care nu fusese niciunde prea puternic, începea să dispară. Resursele puterii se diminuaseră. Motivația dispăruse și ea. Totuși colonialismul a rămas „o preocupare continuă“. Inamicii locali căutau încă

o cale de ieșire din acest labirint. Era nevoie de un imens șoc extern pentru a ajuta la trasarea unei căi.

Imperialism în vreme de război

Imperialismul poate fi definit ca o încercare de a impune dominația unui stat asupra altor societăți prin asimilarea acestora în sistemul său politic, cultural și economic. După cum am văzut deja, nu a fost vorba doar de un fenomen european, deși trebuie precizat că europenii au fost cei mai prolifici colonialiști. Imperialismul nu s-a practicat conform unei singure formule. Uneori a depins de controlul politic direct al zonei de expansiune. De cele mai multe ori a fost mult mai convenabil pentru puterea dominatoare să amâne sau să mascheze ocupația prin numirea unui guvern suveran numai teoretic. Uneori a fost nevoie de dislocarea locuitorilor de către masele de coloniști. În ceea ce privește avansul european în Africa și în Asia, acest fenomen s-a manifestat foarte slab. Deseori, motivul a fost să delimiteze o sferă de excludere economică pentru a face loc comerțului și investițiilor puterii imperiale. Dar nici acest procedeu nu era bătut în cuie: Imperiul Britanic, cel mai mare dintre imperii, a practicat comerțul liber până în anii 1930. Imperialismul s-a bazat în general pe argumentele ideologice („misiuni civilizatoare“) și pe apelul la noțiunile de ierarhie culturală potrivit cărora capacitatea coloniștilor de a asigura „progresul moral și material“ era vădit în contrast cu înapoierea popoarelor colonizate. Cu toate acestea, imperialismului cultural îi lipsea acea siguranță brutală a „rasismului biologic“, în ciuda aroganței afișate. Sigur că printre imperialiștii sfârșitului de secol al XIX-lea circulau tot felul de teorii legate de limitările impuse de originea etnică asupra dezvoltării intelectuale sau morale, dar nu toți credeau în universalitatea acestor idei. În Imperiul Francez și în cel Britanic, și spre deosebire de Statele Unite, egalitatea între oameni indiferent de rasă a rămas principalul deziderat din punct de vedere legislativ, instituțional și ideologic.

Imperialismul trebuie așadar privit ca un continuum sensibil variabil prin scop și metode. Într-un raționament deja celebru, cel mai mare istoric al imperialismului britanic a demonstrat că expansiunea acestuia a fost diferită de la regiune la regiune și a fost determinată în principal de scopul urmărit în cooperarea cu elitele locale. Acolo unde interesele britanice cereau mai

mult decât puteau oferi aceste elite, s-a impus guvernarea „formală“ – și nu invers.[92] Această perspectivă poate fi lărgită. Statele care nutreau ambiții imperialiste au fost considerabil eterogene din punctul de vedere al puterii de expansiune, al modului în care înțelegeau să-și servească interesele și al oportunităților pe care le-au avut la îndemână. Criza de capital și pârghiile geopolitice limitate au fost motivația unui imperiu exclusiv, dar au fost totodată obstacolul în obținerea unui imperiu vast. Pentru cei intrați târziu în cursă, șansele de a pune mâna pe o pradă bogată erau considerabil scăzute. Costurile și riscurile expansiunii într-un anumit moment păreau mult mai mari decât eventualele beneficii în ochii prezumtivilor colonialiști. Acesta a fost parțial motivul pentru care expansiunea imperială de după 1880 nu s-a lăsat cu conflicte armate între statele europene. Diplomația împărțirii a reflectat de asemenea faptul că acolo unde miza era mai mare – în Orientul Mijlociu și în China – ordinea existentă era încă în picioare și nici măcar o singură putere nu a avut motive sau mijloace să impună o divizare teritorială.

Istoricii au fost fascinați de rivalitățile dintre imperii de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Dar „noul imperialism“ din care s-au născut acestea a fost un proces anost care a avut prea puțin de-a face cu expansiunile violente din anii 1930 și 1940. Lupta pentru imperiu, reprimată de consecințele Primului Război Mondial, a atins în anii 1930 și 1940 un punct culminant violent. În aceste două decenii, lăcomia viitoarelor puteri imperiale a fost infinit mai mare decât înainte de 1914. Pericolul pe care această luptă îl prezenta la adresa ordinii internaționale nu putea fi ignorat – ca altădată – prin devierea efectelor sale către spațiile din Lumea exterioară. Ferocitatea acestei lupte a fost determinată de trei condiții cruciale care au exclus șansa oricărui compromis. În primul rând, a fost vorba de gravitatea crizei economice după 1930 și de teama de o prăbușire socială masivă. În al doilea rând, a fost vorba de agresivitatea conflictului ideologic dintre statele comuniste, fasciste și liberale și de adâncirea neîncrederii maselor. Și, în al treilea rând, a fost vorba de pericolul mai mult decât probabil al unei cantonări – economice, rasiale sau geostrategice – într-o lume și-așa divizată în blocuri antagoniste. Ca și cum situația nu era și-așa destul de gravă, regimurile cele mai expuse acestui pericol – Germania și Japonia – erau și cele mai puțin dispuse să echilibreze balanța puterii sau vechea ordine socială, cele două mari bariere din calea aventurilor imperiale de

dinainte de 1914. Cu atât mai puțin au fost înclinate să trateze granițele existente ale lumii ca legitime. Noul imperialism al anilor 1930 a fost produsul toxic al unei lumi agitate, anarhice și nesigure.

Ce formă a căpătat acest imperialism? Germania a fost cea care a făcut prima mișcare. Odată cu venirea lui Hitler la putere, revolta germană împotriva conducătorilor Ligii Națiunilor n-a mai putut fi oprită. Germania a încălcat flagrant clauzele dezarmării din Tratatul de la Versailles, a militarizat Renania, și-a unit forțele cu Austria (*Anschluss*) și a forțat dezmembrarea Cehoslovaciei printr-o diplomație agresivă. În felul acesta, Hitler a umilit și a demoralizat doi mari garanți ai ordinii postbelice, Marea Britanie și Franța. A încurajat totodată ieșirea Italiei, cândva un partener nou-venit, din Liga Națiunilor. Imperialismul lui Hitler – definit prin *Lebensraum* – țintea Europa de Est, Ucraina și Rusia. Acest *spațiu vital* urma să fie ridicat pe ruinele fizice și ideologice ale Imperiului Sovietic. Pe de altă parte, a fost prea puțin interesat de imperiile coloniale ale Marii Britanii și ale Franței și a considerat că, provocând Marea Britanie înainte de 1914, Germania făcuse o greșeală catastrofală.[93] Dar în 1939, și-a dat seama că cele două puteri europene nu-i vor permite să devină stăpânul Europei de Est. Pentru a ieși învingător din conflictul cu Marea Britanie și Franța și pentru a pregăti terenul luptei împotriva lui Stalin, Hitler a semnat pactul de neagresiune cu Uniunea Sovietică, în august 1939. Ambele țări aveau acum un răgaz: Germania, pentru câștigarea supremației în Europa de Vest și Centrală, Stalin, pentru a se pregăti pentru lupta ce avea să urmeze. Timp de câteva luni situația a părut ceva mai gravă pentru Hitler. La urma urmei, dacă ar fi judecat după Primul Război Mondial, șansele de a câștiga în fața Marii Britanii și a Franței erau destul de mici, mai ales dacă trebuia să fie atent la orice mișcare a Rusiei ostile. Chiar și după depășirea primei etape a războiului și după împărțirea Poloniei între cei doi vecini agresori, în Occident s-a instalat un armistițiu neoficial – *drôle de guerre* sau Războiul ciudat. Dacă Germania nu câștiga războiul în timp util, era posibil ca economia ei suprasolicitată să se prăbușească înainte de economiile Marii Britanii și Franței, ajutate de investițiile și de imperiile lor.[94] După șase luni de „război“ era posibil ca nemții să-și fi pierdut curajul. „Hitler a ratat ocazia“, declara prim-ministrul britanic Neville Chamberlain în aprilie 1940.[95]

Dar în urma atacului fulgerător din mai-iunie 1940, împotriva oricăror estimări logice, Hitler a devenit stăpân în aproape toată Europa continentală. Acum avea posibilitatea să-și lanseze submarinele spre Marea Britanie, folosindu-se de coasta Franței de la Atlantic. Mai devreme sau mai târziu putea începe lupta pentru ocuparea Uniunii Sovietice, asigurând în felul acesta dominația Germaniei de la Atlantic până la Urali. Între timp, victoria zdrobitoare asupra puterilor occidentale a fost semnalul declinului ordinii instalate după Primul Război Mondial – nu numai în Europa. După înfrângerea Franței, Italia a intrat și ea în război pentru a-și asigura un imperiu în Mediterană, atacând Grecia și Egiptul, bastionul strategic al britanicilor în Orientul Mijlociu. În cazul în care englezii ar fi pierdut Cairo, cel mai mare centru al sistemului lor imperial de comunicații, și Canalul Suez, puterile Axei ar fi putut avansa în Golful Persic și, ulterior, până la granițele Indiei. Paradoxal, înaintarea italienilor în Grecia și Egipt a fost, pentru Hitler, o diversiune contraproductivă care a întârziat operațiunea militară de invadare a Uniunii Sovietice cunoscută sub numele de cod „Operațiunea Barbarossa“ și lansată în iunie 1941. În timp ce armata germană invada Rusia și traversa Ucraina, se pregătea o revoluție geopolitică de proporții. Toate semnele indicau faptul că în cel mult un an nemții vor controla teritoriile sovietice de la vest de Urali, dar și Caucazul, bogat în petrol. Scopul lor era să ridice cel mai grandios imperiu. Aveau să stăpânească ceea ce Mackinder numise „inima regiunii“ și să fie puterea dominantă în Eurasia continentală, după ce englezii și americanii vor fi fost alungați spre granițele maritime ale regiunii și mai departe spre Lumea exterioară. „O să fim victimele unei blocade“, declara un expert american.[96] Dacă așa ar fi stat lucrurile, ar fi fost imposibil ca vechea ordine colonială din Asia, Africa sau Orientul Mijlociu să supraviețuiască. Semnele unei crize au apărut la jumătatea anului 1941 în cea mai mare colonie. Confruntați fiind cu supremația Germaniei în Europa și cu amenințarea germană în Orientul Mijlociu, britanicii s-au văzut nevoiți să mobilizeze trupe din India, contrar planurilor inițiale. Sosise momentul să plătească prețul cerut de naționaliștii indienii și de cei musulmani la nivel subnațional, pentru că în caz contrar ar fi riscat o rebeliune politică. Au făcut așadar un lung șir de concesii care au culminat, la jumătatea lui 1942, cu promisiunea de acordare a independenței Indiei la sfârșitul războiului.

La capătul estic al Eurasiei se declanșase deja un al doilea val de revolte. După ce au ocupat Manciuria, japonezii au continuat să înainteze în nordul Chinei și au atras interiorul Mongoliei în sfera lor de control în vara lui 1936. În iulie 1937, ciocnirile dintre armata japoneză staționată în China și guvernul GMD au dus la izbucnirea unui adevărat război. Obiectivul Japoniei era de a asimila China într-un sistem est-asiatic și de a-i tăia orice legături cu Occidentul și cu Rusia. Imperialismul nipon era alimentat de un soi de anxietate culturală, de farmecul ideologic al unei revolte „panasiatice“ împotriva Vestului colonialist[97] și de convingerea tot mai certă că puterea Europei în Asia intrase într-un declin abrupt.[98]

În anii 1930 Japonia se bucurase de succes economic, dar principalele sale piețe de desfacere erau profund dependente de bunele relații cu Marea Britanie, care stăpânea, la rândul ei, India, și cu Statele Unite. Japonia era cea mai vulnerabilă la efectele tulburărilor externe asupra economiei sale industriale: cea mai solidă garanție împotriva unor efecte catastrofale ar fi fost pentru Japonia propriul imperiu comercial. Înalții comandanți ai armatei, forța dominantă din guvernul de la Tokyo, a pornit de la premisa că lumea avea să fie în curând împărțită în sfere regionale și zone economice închise. În eventualitatea unui război, Uniunea Sovietică și Marea Britanie ar fi putut fi alungate din Asia Răsăriteană. Între timp, cel puțin așa se derula raționamentul, expansiunea treptată a puterii japoneze în China putea fi continuată fără riscul unui război cu Statele Unite, a căror ostilitate față de Uniunea Sovietică ar fi contrabalansat antipatia față de ambițiile imperiale ale Japoniei.[99] Incapacitatea englezilor și a americanilor de a conveni asupra unei riposte față de Japonia după atacul acesteia în China, rezoluția nefavorabilă din 1938 a Congresului Statelor Unite privind construcția de noi nave de război, precum și atitudinea defensivă a Marinei SUA din Pacific au venit să confirme raționamentul pomenit mai sus.[100]

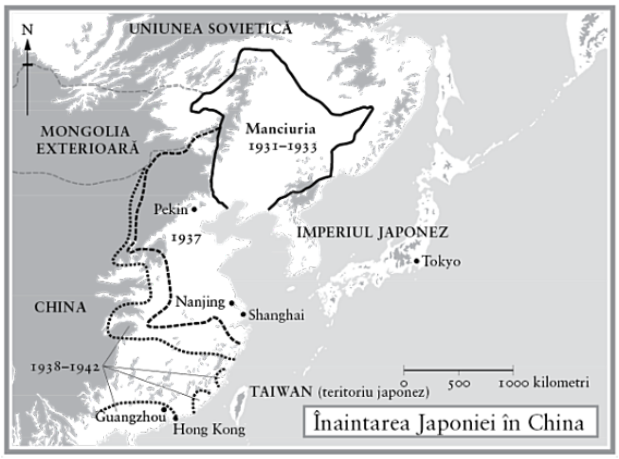

Însă lucrurile nu au stat așa. Englezii și americanii nu au bătut în retragere: au continuat să-i trimită ajutoare lui Jiang Jieshi chiar și după ce acesta a fost împins în afara Nanjingului spre Chungking în vestul Chinei. Totuși atât Londra, cât și Washingtonul au calculat greșit. Au scăpat din vedere eventualitatea unei confruntări militare cu Japonia. După iunie 1940 și după ocuparea Franței, Japonia ajunsese într-o poziție mult mai favorabilă. Pe 23 septembrie, regimul clientelar al lui Hitler din Franța a permis armatei japoneze să intre în Indochina Franceză. Câteva zile mai târziu, pe 27 septembrie, Japonia semna Pactul Tripartit cu Germania și Italia, poate și pentru a descuraja ajutorul anglo-american pentru guvernul GMD. În aprilie 1941 au semnat o nouă înțelegere. În august 1939, armata japoneză a dus o luptă decisivă împotriva forțelor sovietice la Nomonhan în Mongolia. Învingătoare a fost Armata Roșie. Ambele tabere au înțeles că era inutil să continue lupta, cel puțin pentru o vreme. Prin urmare, au evitat cât au putut o luptă pe două fronturi. Pactul de neutralitate din aprilie 1941 a oficializat această poziție. Armata sovietică scăpa astfel de povara unui război în est, iar armata japoneză nu mai era obligată să înceapă un nou război în sud. În iulie 1941, Japonia pătrundea în sudul Indochinei, de unde putea să continue cu invadarea Thailandei, a Malaysiei și a Indiilor de Est Olandeze care aveau mari rezerve de petrol. Când Washingtonul a ripostat printr-un embargou asupra țițeiului (80% din petrolul japonez era importat din America), s-a luat hotărârea declanșării unui război preventiv. Pe 7 decembrie, Japonia a lansat atacul de la Pearl Harbor și, două luni mai târziu, a ocupat Singapore, obținând astfel supremația în Asia Pacifică. Asia Răsăriteană colonială căzuse: invazia Indiei era doar o chestiune de timp.

La jumătatea lui 1942 imperiul sovietic se clătina, iar britanicii erau cu spatele la zid. Două noi modele de imperialism aveau să împartă Eurasia și poate întreaga lume. Se pregătea o „nouă ordine“.

Aceste evenimente incredibile au marcat prăbușirea ordinii globale cu nucleul în Europa, ordine ce păruse atât de sigură înainte de 1914. Tot aceste evenimente au scos la iveală fragilitatea înspăimântătoare a „lumii liberale“, a cărei reînnoire postbelică fusese atât de mult trâmbițată. Nu era vorba aici doar de sfârșitul comerțului liber. Anii 1930 au fost caracterizați de o violență politică nemaiîntâlnită în Europa sau în Asia de Est. Cenzura, propaganda și forța fizică erau acum armele la îndemâna guvernelor autoritare. Războiul ideologic se anunța feroce și lipsit de orice fel de compromis. Sentimentele firești au cedat sub presiunile de tot felul. Antagonismul rasial și rasismul programatic erau la ordinea zilei. Au atins cote abominabile în 1942, poate cel mai critic an din istoria modernă a lumii. Conferința birocraților de la Wannsee, lângă Berlin, a marcat momentul în care Holocaustul a devenit politică în guvernul german.[101] 1942 a fost „cel mai cumplit an al Holocaustului, unul dintre cei mai cumpliți ani din întreaga istorie a omenirii“.[102] Aproape jumătate din evreii căzuți pe mâna naziștilor au fost uciși în cele 12 luni care s-au scurs începând cu martie 1942. În această acțiune criminală am putea vedea și sfârșitul unei lumi. Ce deschisese un asemenea abis moral?

Este destul de tentant să calificăm anii 1930 și 1940 drept o epocă monstruoasă a fanaticilor și a nebunilor. Dar nu există nici o scuză. A fost un proces complex, dar principala cauză e clară. La rădăcina violenței, a urii, a crimei, a nevoii de izolare culturală și de autonomie economică a stat ciocnirea dintre cele două mari forțe care au modelat lumea după 1890. Prima a fost globalizarea intensă care a expus diferitele culturi, economii și sisteme politice la influențele masive exercitate într-un ritm nebun. În pofida atracției pe care aceste influențe o exercitau, multe societăți au manifestat semne de tulburări și neliniște care au inclus mișcări ample de „purificare“ culturală și rasială. A doua a fost crearea de state, stimulată de forțe ce au promovat globalizarea: sisteme de comunicații îmbunătățite, dezvoltarea industriei la scară largă, dezvoltarea unor noi comunități. Se puteau experimenta astfel noi tipuri de autoritate și noi tehnici de control. Întemeietorii de state au înțeles că pot exploata teama față de străini pentru a-și consolida pretențiile de supunere patriotică. Până în 1914, globalizarea

și crearea de noi state au mers mână în mână într-un echilibru precar. Echilibru distrus de dubla criză de la începutului secolului XX. Primul Război Mondial și efectele sale au distrus legitimitatea ordinii internaționale, cadrul politic pe care se baza globalizarea. În cele mai mari state europene, Rusia și Germania, șocul înfrângerii a alimentat o reacție violentă împotriva deschiderii economice și culturale. Reducerea comerțului după 1930 a adus o notă violentă stării de revoltă. Experimentul globalizării fusese un dezastru, iar sfârșitul acestui experiment era aproape – o convingere împărtășită atât de comuniști, cât și de fasciști și de panasiaticii niponi. În lupta pentru putere care a urmat, o luptă pentru supraviețuire deopotrivă, nu mai contau decât puterea și unitatea statului național și dimensiunea zonei de expansiune a acestui stat. Într-o lume fragmentată, lipsită de un țel comun, au existat prea multe constrângeri. Amplul război eurasiatic care a cuprins lumea la jumătatea lui 1942 a reprezentat momentul de criză mondială.

8. Imperiul contestat

8. Noua față a războiului: experiment nuclear din Insulele Marshall, 1952

Pentru cei prinși în vâltoarea sa îngrozitoare, al Doilea Război Mondial a însemnat sfârșitul lumii. A pus la pământ structura superficială a societății internaționale, deja fracturată după 1918. A destrămat unele state și a afectat serios fundația altora. A blocat canalele comerciale și a creat noi forme de dependență economică. A împovărat popoarele și guvernele cu noi și copleșitoare greutăți financiare și fizice. A dus la apariția unor noi metode coercitive exercitate prin propagandă, control polițienesc și o rețea întortocheată de măsuri economice. Mesajele ideologice au căpătat o notă stridentă ca parte a efortului de motivare și de mobilizare. A propagat o amplă undă de frământări violente care s-au extins dincolo de zonele de luptă sau de marșul armatelor. A dus la dislocarea, subjugarea sau exterminarea unui uriaș segment de populație, îndeosebi în Europa, Asia de Sud-Est și China. Și, indiferent de deznodământ, acest război avea să proiecteze o mare umbră asupra păcii ulterioare. Sarcina copleșitoare de reclădire a lumii a căzut pe umerii unor popoare și guverne deja epuizate și dezorientate.[1] În lumea postbelică, unitatea – ori disciplina – socială și politică a fost un bonus. Statele care au reușit să mențină sau să depășească producția din timpul războiului au avut un mare avantaj din toate punctele de vedere. Un lucru era cert: nu mai exista cale de întoarcere la starea de fapt din perioada zbuciumată a anilor 1930. La fel ca lumea de dinainte de 1914, și cea de dinainte de 1939 dispăruse pentru totdeauna.

Desigur, asta nu însemna că lumea era un peisaj lunar în care totul urma să fie nou. În ciuda stresului uriaș al conflictului, regiuni întinse de pe glob – de pe cele două continente americane și din Africa – reușiseră să-și păstreze ordinea socială și politică. În celelalte părți ale lumii, cea mai arzătoare dorință a populației civile a fost, mai mult ca sigur, eliberarea de sub exigențele autorităților și revenirea la o viață cât de cât normală. Noile reglementări, noile solicitări impuse forței de muncă, greutățile materiale nu erau deloc pe placul populației. Puterile victorioase au readus în peisaj vechile obiective și socoteli într-o formă evident modificată de evoluția războiului. Acolo unde s-a putut, au recrutat forța de muncă rămasă în urma războiului pentru a clădi o nouă ordine care să răspundă intereselor lor – oricare ar fi fost acelea. În realitate, se întrevedeau puține șanse ca învingătorii să ajungă la un numitor comun privind un plan unic de pace (o altă reminiscență a perioadei interbelice) sau ca aceștia să aibă suficientă autoritate și destule mijloace pentru a impune pacea la nivel global. Ca

atare, departe de ceea ce prevăzuseră vizionarii sau conducătorii, lumea postbelică nu a însemnat nici un nou început, nici nu a oferit vreo soluție pentru conflict. Era ca un oraș bombardat în care nevoile imediate erau de a consolida clădirile care supraviețuiseră exploziei și de a împărți restul între contractori rivali. Date fiind lipsa unui consens privind reedificarea anumitor zone și demolarea altora și rivalitatea în revendicarea unora dintre cele mai importante regiuni aflate acum în ruină, procesul de reconstrucție a fost unul anevoios, litigios și înverșunat. După 1949, această atmosferă înveninată a devenit și mai nocivă, deoarece ambele superputeri dețineau acum mijloacele de distrugere în masă, mai exact, arme atomice. Aceasta a fost scena prăbușirii unor imperii vechii și a ridicării altora noi.

Partiția Eurasiei

Momentul de cotitură al războiului a intervenit în 1942–1943. În timpul Bătăliei de la Midway, din iunie 1942, America a spulberat puterea ofensivă a Marinei japoneze din Pacificul de Vest. În perioada octombrie-noiembrie 1942, efortul comun al Germaniei și al Italiei de la el-Alamein de a cuceri Egiptul și de a rupe Imperiul Britanic în două a culminat cu un eșec. Și nu în ultimul rând, la Stalingrad și la Kursk, Uniunea Sovietică a spulberat orice speranță de victorie a germanilor. Oricare ar fi fost victoriile lor în trecut, după 1943 puterile Axei nu au putut obține o izbândă categorică, iar o nouă ordine mondială proiectată la Tokyo și la Berlin nu putea să existe. Încă nu se putea spune clar când și cum avea să se termine războiul, care avea să fie harta lumii după război și cum va arăta echilibrul puterilor victorioase la încetarea ostilităților. Dacă Bătălia pentru Normandia din iunie 1944 sau Bătălia de la Imphal ar fi avut alt sfârșit decât cel pe care îl cunoaștem azi, consecințele ar fi fost drastice.

Cât privește „Națiunile Unite“, pe măsură ce coaliția anti-Axă începuse să se contureze, scopul declarat al Statelor Unite și al Uniunii Sovietice, cei mai puternici aliați ai organizației, a fost acela de a pune capăt vechii ordini coloniale. La Moscova, ostilitatea față de imperiu, cu excepția celui de tip sovietic, era evidentă. Din punctul de vedere al Moscovei, prăbușirea imperiilor ar fi atras inevitabil după sine prăbușirea sistemului capitalist.

Președintele american Franklin D. Roosevelt n-a făcut un secret din antipatia pe care o nutrea față de guvernarea colonială, cu toate că, din

respect pentru Churchill, și-a rezervat mare parte din „artilerie“ pentru condamnarea colonialismului francez și mai puțin a celui englez. În orice caz, responsabilii politici americani împărtășeau părerea unanimă că, în ciuda eroismului dovedit, englezii erau o putere imperială iremediabil decadentă. Iar această perspectivă și-a găsit ecou chiar și în Regatul Unit. Căderea orașului Singapore, pierderea peninsulei Malaya și a Burmei (actualul stat Myanmar), performanțele slabe ale forțelor britanice și lipsa oricărui entuziasm față de cauza imperialistă a supușilor britanici din Asia, în special din India, toate acestea păreau să indice un singur lucru: secolul de dominație britanică din sudul și sud-estul Asiei se apropia de sfârșit. În *Soviet Light on the Colonies* (*Lumina sovietică asupra coloniilor* – o ediție Penguin Special din 1944), un expert făcea o comparație nefavorabilă pentru Marea Britanie, punând alături colonialismul englez și practica sovietică din republicile central-asiatice.[2] Însuși guvernul, îngrijorat de ostilitatea opiniei publice americane, a declanșat o campanie de cosmetizare în care prezenta guvernarea imperială ca fiind un parteneriat avantajos în promovarea democrației și în dezvoltarea popoarelor „înapoiate“.[3] Guvernele coloniale au primit undă verde pentru dezvoltarea vieții politice și pentru organizarea unor alegeri. Nimic din toate acestea nu a scăpat vigilenței politicienilor colonialiști. Indiferent de urmările războiului, impasul din politica colonială dinainte de război putea fi depășit. Apăruse deja un mare simbol al schimbării. În 1943, ceea ce rămăsese din tratatele inechitabile pe care China fusese obligată să le semneze a fost lichidat când englezii au renunțat și la ultimele privilegii în zonă ca și cum ar fi fost inutile.

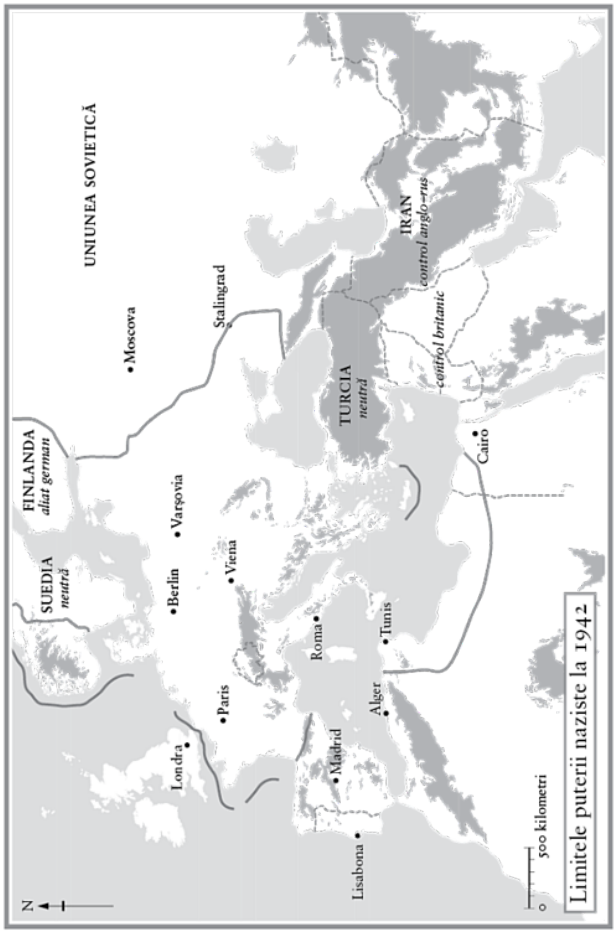

Cursul războiului nu prezenta nici o garanție că lumea imperiilor se va transforma treptat într-o lume a națiunilor. Orientul Mijlociu a fost prima regiune securizată de puterile aliate. Efectul imediat a fost restaurarea supremației de care britanicii se bucuraseră înainte de 1918. Victoria le-a permis să-și asigure autoritatea în zonă – sau cel puțin așa părea. Au făcut din Cairo cel mai mare centru operațional din Marea Mediterană și din Orientul Mijlociu. „Zona Canalului Suez“, delimitată prin tratatul anglo-egiptean din 1936, era o mare enclavă militară care adăpostea mii de soldați, dar și ateliere și magazine, poligoane de instrucție și baze aviatice. Era un bastion de putere din care armata britanică putea disloca trupe în toate punctele din lume. În realitate, englezii nu erau convinși că este înțelept pentru ei să renunțe la imperiul lor din Orientul Mijlociu. Se temeau de o revenire a puterii sovietice și erau circumspecți în privința planurilor lui Stalin referitoare la nordul Iranului (ocupat de trupele sovietice în timpul războiului) și la strâmtorile Bosfor și Dardanele. Erau hotărâți să-și apere concesiunile petroliere din sud-vestul Iranului, precum și enclava de

rafinării de la Abadan, din Golf. Pentru englezi, Orientul Mijlociu era platforma vitală de unde își puteau proiecta autoritatea asupra jumătății răsăritene a lumii. Nu au urmărit să impună acolo un colonialism de tip vechi, abandonat de altfel cu două decenii înainte pe motiv că nu mai era fezabil, ci o reconsiderare a politicii din zonă de o manieră convenabilă. Convingerea lor era că naționaliștii „moderați“ din Egipt, Iran și din țările arabe vor accepta o prezență britanică mai „discretă“ în schimbul protecției împotriva atacurilor externe și în schimbul unui pachet generos de sprijin economic. Ce nu au prevăzut a fost escaladarea accelerată a conflictului arabo-israelian din Palestina (guvernată de englezi sub mandat internațional) la sfârșitul războiului, ca urmare a valului de refugiați evrei; mai mult decât atât, influența britanicilor în zonă a avut enorm de suferit din cauza convingerii arabilor că întemeierea statului Israel și înfrângerea lor în războiul din Palestina după retragerea britanică din 1948 au constituit un act de trădare din partea englezilor. Dispariția imperiului din Orientul Mijlociu nu a fost în nici un caz o tranziție către un stat național înfăptuită de comun acord.

Situația din Palestina, pericolul unui conflict anglo-sovietic și importanța tot mai mare a resurselor de petrol au legat destinul Orientului Mijlociu de rezultatul războiului din Europa. Într-o lume ideală, ar fi existat un acord european pentru resuscitarea sistemului de state dinaintea războiului, pentru restabilirea autoguvernării democratice și promovarea redresării economice. Dacă „noua Europă“ care se profila după război ar fi fost capabilă să echilibreze balanța dintre Statele Unite și Uniunea Sovietică, peisajul lumii postbelice ar fi fost cu totul altul. Dar evoluția războiului a făcut imposibilă derularea unui alt fel de scenariu. Încăpățânarea Aliaților privind o „capitulare necondiționată“ (cerută în parte de ura acestora față de naziști și în parte de teama că negocierile vor atrage disensiuni) și hotărârea lui Hitler de a lupta până la capăt a transformat Europa într-un imens teatru de război în anii 1944–1945. O mare parte din continent devenise un uriaș imperiu nazist care se mobilizase pentru război și care desființase statele antebelice, dezrădăcinase comunități și lichidase minorități. Ca urmare a crimelor abominabile săvârșite de imperialismul nazist în Europa Centrală, de Est și de Vest, proporțiile violențelor, dezbinarea etnică și ideologică și stigmatul colaboraționismului, impus sau voluntar, au fost o moștenire sinistră. Într-un climat de teamă, de răzbunare și de ură, sarcina relansării autoguvernării

democratice, în special în Europa de Est, era umbrită de conflictele sociale și rasiale și de presiunea externă. Nici nu se putea pune problema unei reabilitări rapide a poziției Europei în lume. A urmat în schimb o luptă între puterile învingătoare și aliații lor locali pentru a prelua controlul asupra defunctului imperiu nazist.

Împărțirea Europei nu a avut loc imediat. Pretențiile inițiale ale lui Stalin, Roosevelt și Churchill au stârnit un conflict de interese care recunoștea dominația sovietică în Polonia, România și Bulgaria, dar lăsa o vastă „zonă de mijloc" – ce includea Austria, Ungaria și Cehoslovacia – al cărei destin urma să fie hotărât în urma semnării păcii. Dar pacea în Europa nu putea fi cu adevărat obținută decât prin soluționarea chestiunii legate de Germania. Diplomația Aliaților era dominată de teama relansării Germaniei, a unui nou Imperiu german sau a unui al doilea imperiu nazist ridicat pe ruinele Europei Centrale și de Est. Din motive lesne de înțeles, această teamă bântuia gândirea sovietică. Reconstrucția Europei nu putea începe decât pe un continent pus la adăpost de orice agresiune a Germaniei. O comisie formată din patru puteri (Franța avea să se alăture celor trei mari puteri) urma să dezasambleze pentru totdeauna aparatul și resursele imperialismului german. O Germanie dezarmată, denazificată și dezindustrializată nu putea să-și mai ridice un imperiu. Numai că Aliații nu s-au înțeles asupra acestui program. Renașterea economică era fundamentală pentru puterile occidentale. Orice amânare ar fi declanșat mari tulburări în tot vestul Europei, așa încât fiecare a refuzat amânarea procesului de normalizare economică în teritoriile germane aferente. Și, cu toate că Stalin s-a împotrivit, celelalte puteri au acționat mai departe așa cum au găsit de cuviință. După blocada Berlinului din 1948 (riposta lui Stalin) s-a renunțat la supravegherea comună a Germaniei în favoarea unei divizări *de facto*. În Europa Centrală și de Est, puterea sovietică a ajutat la instalarea guvernelor conduse de comuniști subordonate Moscovei (Iugoslavia a fost o excepție). În Occident, sprijinul financiar american (prin intermediul Planului Marshall) și promisiunea protecției împotriva presiunii sovietice au consolidat economia mixtă și politica democratică.

Împărțirea Europei a fost un proces decisiv în lumea postbelică. A marcat alterarea unității Aliaților din timpul războiului. A întărit convingerea lui Stalin că avea de-a face cu un atac american[4] – asta deoarece capitalismul nu putea tolera experimentul sovietic. Rușilor nu le-a fost de ajuns controlul

asupra Poloniei, României și Bulgariei și au încercat ulterior să extindă influența sovietică în Iran, Turcia și Grecia, lucru care a atras schimbarea rapidă a poziției Washingtonului. Aceste acțiuni păreau a confirma considerațiile avansate deja de George Kennan, renumitul expert american în probleme de politică sovietică, în celebra sa „Telegramă lungă“ trimisă de la Moscova, în 1946, și în care avertiza că Uniunea Sovietică nutrea ambiții de expansiune. Kennan ar fi susținut că expansiunea sovietică era motivată ideologic și că reprezenta, de fapt, o continuare a expansiunii țariste sub o nouă conducere.[5] Cât privește politica americană, limitarea amenințării sovietice și angajamentul copleșitor de a apăra Europa de Vest erau obiective alimentate și de teama paranoidă de un complot comunist împotriva libertății americane – o perspectivă de coșmar care a dus la nașterea epocii McCarthy. S-a cultivat atunci o viziune ideologică de rivalitate internațională care a creionat eșafodajul teoretic al intervenției americane oriunde în lume. Când Coreea de Nord (statul format sub influența sovietică din peninsula Coreea după alungarea japonezilor în 1945) a atacat Coreea de Sud, în iunie 1950, regula cardinală a politicii americane a fost exprimată de convingerea că America era angajată într-un Război Rece global împotriva expansiunii sovietice. Între timp, jumătatea vestică a Europei a intrat și mai adânc sub sfera influenței americane, depășind orice estimări de la terminarea războiului – un model replicat întocmai de Estul controlat de sovietici. Pentru lumea din afara Europei, rezultatele împărțirii continentului erau cu atât mai surprinzătoare.

Am înțeles deja că liderii americani manifestau o profundă antipatie față de imperiile coloniale conduse din Europa. Din punctul lor de vedere, aceste imperii erau doar niște reminiscențe ale epocii feudale, bastioane de privilegii, forme de renegare a democrației, ineficiente, învechite și incompetente. Și mai grav, acestea acționau ca zone de excludere economică ce împiedicau accesul comerțului american și implicit creșterea exporturilor americane. Efectele pozitive ale războiului din Pacific s-au văzut în prăbușirea imperiilor din Indochina Franceză, din Indiile de Est Olandeze, din peninsula Malaya și din Burma guvernate de englezi, precum și în iminenta retragere a britanicilor din India. După o scurtă staționare a trupelor americane pentru evacuarea armatelor japoneze, America a găsit ocazia de a insista asupra dizolvării imediate a guvernării coloniale. Numai așa statele coloniale puteau renaște ca națiuni ex-coloniale care vor apela la

ajutorul și îndrumarea celei mai mari foste colonii a lumii. Puterile coloniale europene, vlăguite și preocupate de probleme mult mai stringente, ar fi putut avea o perspectivă similară. Imperiul era un lux pe care nu și-l mai puteau permite – sau cel puțin așa păreau să stea lucrurile.

Exact asta s-a întâmplat cu unul dintre cele mai mari imperii. Englezii duseseră o luptă crâncenă pentru a scăpa de Hitler. Dar, la insistențele lui Churchill, efortul britanic de război a urmărit și păstrarea puterii imperiale. „Nu am devenit prim-ministru al Majestății Sale regele pentru a conduce lichidarea Imperiului Britanic“, declarase Churchill. În timpul crizei din 1942, până și Churchill fusese nevoit să recunoască faptul că, imediat după încheierea războiului, India trebuia să-și dobândească independența. Timp de 18 luni după capitularea Japoniei, guvernul laburist de la Londra s-a zbătut să găsească o formulă politică prin care India să obțină libertatea, dar să rămână în același timp unită. S-a opus pretențiilor musulmanilor de scindare a Indiei, în parte pentru că majoritatea Partidului Congresului a respins aceste pretenții și în parte deoarece a sperat că India unită va fi un partener de nădejde al Regatului Unit în Asia postbelică. Dar la începutul lui 1947, pe măsură ce criza economică se adâncea, ca și teama englezilor de a nu se trezi captivi în mijlocul unui război civil în India, Marea Britanie a abandonat lupta. Un nou vicerege a fost trimis să lichideze Rajul britanic în decurs de un an. Lordul Mountbatten și-a depășit însă prerogativele. După ce a convins Congresul că împărțirea era prețul dobândirii rapide a independenței, a înscenat o retragere-fulger după șase luni de la instalarea în funcție, în august 1947. În mai puțin de un an, Ceylon (Sri Lanka) și Burma își câștigaseră și ele independența.

Cel mai surprinzător aspect a fost că această retragere din zona imperiului nu a fost una generală. Britanicii abandonaseră, de asemenea, mandatul lor din Palestina, dar asta numai pentru că au considerat că un amestec în conflictul dintre arabi și evrei le-ar fi afectat supremația în Orientul Mijlociu. În loc să înțeleagă că slăbirea puterii lor economice și expunerea strategică transformaseră imperiile lor într-o povară nerentabilă, Marea Britanie, Franța, Țările de Jos și Belgia au ajuns la o concluzie total opusă. Au decis că pentru a-și reclădi economiile grav afectate de război aveau nevoie de materii prime ieftine și de mărfuri exotice pe care le puteau vinde mai departe pe dolari – dolarii de care aveau nevoie pentru a plăti importurile esențiale din Statele Unite. Iar coloniile păreau acum sursa

ideală: puteau fi convinse să accepte prețuri sub nivelul pieței, convertite în monede mai slabe decât dolarul american. Produse precum cacaua din Africa de Vest, cuprul din Congo, cositorul și cauciucul din Malaya, zahărul, cafeaua și uleiul din Indiile de Est Olandeze puteau ține creditorii la distanță până când economiile metropolitane se vor fi reechilibrat. *Indie verloren, ramspoed geboren* („Dacă pierdem Indiile suntem ruinați“) era expresia la ordinea zilei în Țările de Jos. „Ne aflăm pe marginea prăpastiei“, declara ministrul de finanțe olandez în aprilie 1947, cu puțin timp înainte de „acțiunea polițienească“ declanșată de olandezi pentru recâștigarea controlului asupra principalelor active economice din Java.[6] Concesiunile petroliere ale Marii Britanii în sud-vestul Iranului erau, fără îndoială, chiar mai valoroase.

Argumentul în favoarea imperiului nu era doar de ordin economic. Un motiv important pentru menținerea controlului britanic în Orientul Mijlociu era cel geostrategic. Potrivit strategilor, agresiunea sovietică din Europa Centrală putea fi descurajată prin folosirea unei baze aeriene – forța aviatică uriașă dislocată de Marea Britanie împotriva Germaniei naziste. Orașele industriale ale Rusiei erau mult prea departe de zona de influență a spațiului aerian britanic, dar acestea puteau fi bombardate dinspre Orientul Mijlociu. Imperiul Britanic din Orientul Mijlociu avea să compenseze carențele acestuia în Europa. Liderii francezi de după război au fost de asemenea convinși de faptul că aveau cel puțin la fel de multă nevoie ca imperiul lor să supraviețuiască. După înfrângerea Franței, în iunie 1940, coloniile acesteia din Africa au fost cele care s-au raliat mișcării de eliberare a Franței. Condiția esențială ca Franța să-și recapete statutul de mare putere a lumii părea să depindă de păstrarea unui imperiu intact și, nu în ultimul rând, ca sursă de efective militare.

Păstrarea imperiului era o decizie grea, care presupunea costuri imense și o redirecționare a unui volum însemnat de resurse necesare reconstrucției pe continent. În Asia de Sud-Est, reclădirea puterii coloniale s-a lovit de mișcările de rezistență izbucnite inițial împotriva ocupației japoneze. Nevoiți fiind să se bazeze pe ajutorul financiar din partea Americii, imperialiștii lipsiți de orice fel de remușcări n-ar fi îndrăznit totuși să se opună unui veto din partea Washingtonului. Însă nu aveau motive să se teamă. Odată ce Truman și consilierii lui au înțeles adevărata dimensiune a pericolului sovietic, perspectiva lor asupra colonialismului european s-a

schimbat aproape complet. Prietenii lor europeni n-au mai fost îndemnați să-și abandoneze coloniile. Când englezii au cerut sprijin militar în Turcia și Grecia, Washingtonul a răspuns cu Doctrina Truman care propunea împărțirea controlului militar din Mediterană și din Orientul Mijlociu. Președinții SUA au solicitat tot sprijinul politic, economic și, dacă era necesar, militar pentru Regatul Unit și sistemul de comunicații din Commonwealth-ul britanic.[7] Statele Unite au rezervat un miliard de dolari anual pentru apărarea Imperiului Britanic, aprobând tacit prezența britanicilor în Orientul Mijlociu. La sfârșitul anilor 1940, tranșe financiare masive au susținut efortul Franței de a păstra Indochina Franceză. Efectele uimitoare ale războiului din Europa au transformat Statele Unite în patronul și protectorul imperiilor europene – un patron care avea pretenția ca, mai devreme sau mai târziu, economiile imperiale să servească interesele propriei economii.

Acest rezultat nu a fost impus doar de desfășurarea evenimentelor din Europa. Prăbușirea imperialismului nazist de pe continentul european a avut un corespondent pe teritoriul est-asiatic. Dar, așa cum se întâmplase în Europa, războiul din Asia a avut un curs imprevizibil și consecințe neașteptate. Mare parte din armata japoneză (peste un milion de soldați) era staționată în China pentru a monitoriza regimurile-marionetă și pentru a epuiza rezistența Guomindangului. Atacul american asupra Japoniei presupunea o înaintare sângeroasă anevoioasă de la o insula la alta, care ar fi dus, conform planului, la o debarcare pe pământ japonez de proporțiile Zilei Z. Rolul Chinei în înfrângerea Japoniei și în noua ordine imaginată de la Washington s-a schimbat dramatic în ultimul an de război. Spre finalul lui 1944, prestația dezastruoasă a armatei lui Jiang Jieshi în timpul Operațiunii Ichigo i-a convins pe Roosevelt și pe Churchill că GMD nu conta în atacul asupra Japoniei. În schimb, au încercat să-l convingă pe Stalin să atace Japonia imediat după terminarea războiului din Europa. La Conferința de la Ialta din februarie 1945 au convenit ca Rusia să recapete teritoriul pierdut în 1905 (insulele Kurile și nordul insulei Sahalin), vechile concesiuni feroviare din Manciuria și (culmea!) vechea bază navală de la Port Arthur (astăzi Lushun) care supraveghea accesul maritim în nordul Chinei. Și astfel, ipoteza conform căreia, după război, China condusă de GMD avea să fie unul din „Cei Patru Jandarmi“ (alături de Statele Unite, Uniunea Sovietică și Commonwealth-ul britanic), dar și un important partener al

Americii în zona asiatică a Pacificului a fost desființată discret. Necesitatea de a forța Japonia să capituleze, numărul mare de victime din rândul soldaților americani preconizat în eventualitatea unui atac aerian și importanța vitală a ajutorului sovietic au impus un nou set de priorități.

După cum se știe, Japonia a fost învinsă nu datorită sovieticilor, ci prin lansarea bombei atomice asupra orașelor Hiroshima și Nagasaki. Numai că prăbușirea Imperiului Japonez și lichidarea pretențiilor sale asupra „Asiei Răsăritene Extinse“ nu au adus nici un fel de avantaje statului condus de GMD. Jiang Jieshi ar fi putut spera, în anii 1930, că noul stat naționalist China va câștiga o poziție dominantă în ordinea est-asiatică dacă Japonia ar fi fost înfrântă. China renăscută s-ar fi putut confrunta cu celelalte puteri și și-ar fi putut revendica influența în teritoriile conduse de dinastia Qing: Xinjiang, Tibet, Mongolia, Manciuria, Coreea, Vietnam și poate chiar Burma.[8] Timp de câteva luni după terminarea războiului, guvernul GMD reprezenta încă o forță de temut: până și Stalin se îndoia asupra șanselor comuniștilor lui Mao.[9] În realitate, războiul de rezistență dus de GMD timp de opt ani (1937–1945) vlăguise mișcarea inițiată de Partidul Naționalist Chinez. Sarcina de a crea o economie de război în regiunile din China aflate în afara zonei de ocupație a fost una zadarnică din pricina ajutorului extern minim (numai 3% din programul american Lend Lease – schema de împrumuturi și închirieri – au fost direcționate către China). Nu mai existau nici un fel de venituri provenite din exporturi. Economia comercială internă bazată pe schimburi de produse agricole între diferite regiuni ale Chinei a fost serios afectată de război și de fragmentarea provocată de acesta. China se scufunda practic într-o economie de subzistență, iar moneda Guomindangului, lipsită de orice fel de sprijin, și-a pierdut valoarea. Perceperea taxelor de la producătorii rurali a devenit din ce în ce mai brutală și anevoioasă.[10] La sfârșitul războiului, încercarea guvernului GMD de a distruge statul comunist paralel condus de Mao Zedung s-a dovedit a fi un demers aproape imposibil. Versiunea de comunism prezentată de Mao a făcut apel la ostilitatea țăranilor împotriva moșierilor și a orășenilor – baza administrativă a guvernului de colectare a impozitelor. Mao a promis autonomie rurală și redistribuirea pământurilor în sprijinul comunităților de țărani aduși la disperare de sărăcie.[11] Armatele comuniste ale lui Mao au primit un ajutor decisiv prin intrarea trupelor sovietice în Manciuria, precum și acces la armamentul japonez. În momentul în care Jiang Jieshi și-

a condus trupele în nord pentru a prelua controlul asupra activelor industriale din Manciuria – sudul Manciuriei era regiunea cea mai bogată și mai industrializată a Chinei[12] –, regimul său deja slăbit a fost suprasolicitat. În 1949, rezistența Guomindangului a fost zdrobită. În luna octombrie a aceluiași an, la Beijing (Pekin) a fost proclamată Republica Populară Chineză.

Implicațiile au avut efecte catastrofale. Războiul crease la ambele capete ale Eurasiei câte un subcontinent divizat. La fel ca în Europa, unde nu se ajunsese la un acord asupra viitorului continentului, nici în Asia Răsăriteană nu s-a semnat un acord general de pace care să pună capăt războiului. În timp ce Washingtonul profita de eșecul Guomindangului, influența comunistă crescândă din societățile zdruncinate de război din Coreea până în Java (inclusiv din Japonia) se făcea din ce în ce mai simțită. Cu toate acestea, dată fiind povara deja existentă a apărării Europei, nici nu se mai punea problema vreunui nou angajament în Asia. Tocmai această dilemă a schimbat direcția politicii americane. Apărătorii colonialismului britanic și francez împotriva mișcărilor comuniste din Vietnam și Malaya începeau să câștige teren. Pe de altă parte, a afectat cauza olandezilor împotriva naționaliștilor indonezieni care reprimaseră revolta comuniștilor din 1948, spre satisfacția Washingtonului. Au căzut și planurile de neutralizare a puterii industriale a Japoniei în interesul Chinei (potrivit estimărilor generalului MacArthur, Japonia urma să devină „Elveția Asiei“). Japonia avea să devină aliatul Americii în Asia, oferindu-i acesteia acces nelimitat în teritoriu în schimbul protecției. Acest compromis absolut remarcabil reflecta într-o oarecare măsură lunga tradiție a tratatelor inechitabile din Asia.

„Trăim într-o epocă revoluționară de tranziție“, declara Jawaharlal Nehru în fața unui grup de lideri asiatici în ianuarie 1949.[13] Era o analiză subtilă. Efectele războiului și ale tulburărilor ce au urmat au pus capăt obiceiului supunerii în multe părți ale lumii. Istoricii descriu primii trei sau patru ani de după al Doilea Război Mondial ca pe un început al Războiului Rece, la început în Europa, apoi în Asia. Fapt incontestabil. Numai că tranziția spre Războiul Rece e numai un aspect, și nu neapărat cel mai important în multe regiuni de pe glob. Și nici nu se putea anticipa impactul acestei tranziții asupra celorlalte tulburări provocate de război. Conflictele declanșate la ambele capete ale Eurasiei au detonat un lanț de explozii ulterioare în

întreaga lume. Sub presiunea acestor evenimente, ordinea existentă – de cele mai multe ori proaspăt instaurată și fragilă – s-a distorsionat, a fost coruptă sau chiar lichidată în unele zone. Cei excluși de la putere înainte de izbucnirea războiului – fie că s-au numit comuniști, socialiști, naționaliști, sioniști, islamiști sau separatiști – au profitat de șansa de a rupe matrița politică. Partidele și interesele locale s-au grăbit să îndoctrineze puterea regională dominantă și s-au mobilizat cu îndârjire pentru a-și consolida puterea în regiune. Dar fiecare mișcare pe care o făceau venea să oglindească o atmosferă de profundă incertitudine. Era oare posibil ca puterile învingătoare să impună un set de hotărâri colective, așa cum anticipase Mao în 1946?[14] Era oare posibil să intervină un conflict ireconciliabil între aceste puteri? Era posibil ca America să se autoizoleze așa cum o făcuse în 1919? Exista cumva pericolul ca economia mondială să intre din nou în declin? Era de așteptat ca o mare parte din statele lumii să fie excluse din schimburile economice din cauza efectelor devastatoare ale războiului? Să fi fost oare autarhia controlată de stat singura soluție viabilă în vederea refacerii economice? Nu cumva atacul asupra proprietății din timpul războiului (prin măsuri fiscale, rechiziționări sau distrugeri) și retragerea drepturilor individuale duseseră la vechile diferențe sociale și uniformizaseră definitiv societatea? Era oare posibil acum ca noua cultură de masă să triumfe peste culturile „superioare“ preindustriale și peste tradițiile populare? Se contura oare o lume a marilor state și a marilor conglomerate continentale sau o confederație vastă de state naționale libere?

Semnalele apărute în primii cinci ani după instaurarea păcii au fost derutante. Multe state mici și-au pus mari speranțe în Organizația Națiunilor Unite fondată în 1945 ca urmașă mai puternică a Ligii Națiunilor. Mulți se întrebau dacă această organizație va tempera ambițiile puterilor dominante sau va fi o simplă arenă a rivalităților și conflictelor dintre acestea? Acordurile semnate la Bretton Woods în 1944–1945 au pus bazele unui nou mecanism menit să prevină pericolul unui declin catastrofal. Fondul Monetar Internațional a permis statelor să facă față unei crize temporare a balanței lor de plăți fără a apela la monitorizarea comerțului sau a schimburilor care afectaseră economia mondială înainte de anii 1930. Cu ajutorul noilor prozeliți, americanii au cerut eliminarea tarifelor și a altor piedici din comerț. Noua epocă a comerțului liber avea să ajungă în curând

literă moartă din cauza uriașului dezechilibru dintre capacitatea de producție a Statelor Unite și cea a restului lumii, dar și din cauza crizei de lichidități cu care americanii plăteau bunurile achiziționate. Zona sterlină (care cuprinde Marea Britanie, teritoriile sale coloniale, țările independente din Commonwealth-ul britanic, inclusiv India, și anumite țări din Orientul Mijlociu de exemplu, Egiptul și Irakul) formau o zonă comercială și monetară separată, ale cărei achiziții pe piața dolarului erau strict monitorizate. Nu era încă limpede – chiar și cu ajutorul SUA prin Planul Marshall – în ce măsură se putea reface Europa de Vest în calitate de producător și de piață de desfacere. Blocul sovietic adoptase sistemul autarhic. Date fiind condițiile austere, era greu pentru oricine să-și imagineze o epocă de dezvoltare, prosperitate și opțiuni personale diversificate. Prioritară era creșterea producției cu orice preț. Intervenea acum chestiunea interesantă legată de compatibilitatea acestei alegeri cu promovarea accelerată a libertății politice. Se punea de asemenea problema viabilității statelor mici în afara unui bloc mai larg (sau imperiu) și în absența unui acces adecvat la rezerve de capital și-așa destul de modeste.

Nu este deci de mirare că nu s-a ajuns atunci la un consens privind un proiect al noii ordini mondiale. În vechile imperii coloniale, majoritatea publicului informat era de părere că păstrarea granițelor imperiale acolo unde condițiile o permiteau era cea mai sigură opțiune – chiar dacă guvernarea colonială trebuia liberalizată. Imperiul se justifica prin interesul material al popoarelor coloniale într-o lume anarhică. Naționaliștii anticoloniali vor fi fost încurajați de retragerea bruscă a puterii imperiale britanice din Rajul său din Asia de Sud. Dar nimeni nu avea motive să creadă că prăbușirea imperiilor va fi un proces universal sau că va avea loc în viitorul apropiat. Se punea mai degrabă problema unei eventuale reveniri a guvernării coloniale și a reclădirii statelor coloniale (într-o altă formă) cu sprijin american. Epoca revoluționară a lui Nehru era la început.

DECOLONIZARE

Cunoaștem, desigur, faptul că renașterea colonială a fost limitată ca întindere și ca durată. Decolonizarea, în schimb, a fost o realitate politică covârșitoare în aproape toată Asia, Africa și în Orientul Mijlociu, cu ecouri ideologice și în America Latină. Decolonizarea este deseori asimilată

sfârșitului *guvernării* coloniale, ceea ce e o abordare îngustă. Mult mai convenabil ar fi dacă am socoti acest proces drept o prăbușire a ordinii imperiale cu centrul în Europa și pentru care imperiul teritorial a fost strâns interconectat cu „privilegiile“ extrateritoriale. Bazele militare, enclavele, garnizoanele, canonierele, porturile comerciale și tratatele inechitabile (de pildă, din Egipt și din China) risipite în toată lumea afro-asiatică au fost în egală măsură expresia imperialismului european, la fel ca și coloniile și protectoratele marcate în roșu, albastru, galben sau verde pe vechile hărți imperiale. Același lucru se poate spune despre intervenția colonială, justificată prin faptul că statele noneuropene nu au reușit să atingă standardul de civilizație pretins de vizitatorii europeni. Această „ordine“ imperială imagina o ierarhie culturală în care capacitatea progresivă a societăților nord-vest europene (și euro-americane) contrasta puternic cu „inerția“ (uneori pitorească) în care erau teoretic blocate culturile nonoccidentale. Totodată, „ordinea“ imperială pretindea și impunea chiar prin forță o diviziune a muncii în care capitalul, manufacturile și priceperea tehnică a lumii imperiale industriale erau oferite în schimbul materiei prime și al alimentelor din țările nonoccidentale.

Mare parte a „regimului“ global, dacă nu cumva tot, a fost repede doborâtă în primele două decenii după al Doilea Război Mondial. O ordine mondială guvernată din inima Europei nu mai era viabilă. Efortul depus de Marea Britanie și de Franța pentru a menține în viață acest regim în regiunile pe care le conduceau sau în care influența lor fusese dominantă era însăși evocarea rezistenței care provocase plecarea lor. Poate ar mai fi rămas în acele zone ca simpli subcontractori ai influenței americane. Numai că patronul lor aflat de cealaltă parte a Atlanticului își pierduse încrederea în metodele folosite de acestea până la jumătatea anilor 1950. Climatul mondial suferise schimbări. Limbajul imperiilor și al guvernării coloniale își pierduse legitimitatea în afacerile internaționale. Cele două mari puteri ale lumii denunțaseră de mult această realitate. Exista deja un mare grup de foste state coloniale (India fiind cel mai important dintre ele) pentru care căderea colonialismului era maxima prioritate; iar cele două mari puteri erau acum nevoite să se lupte pentru câștigarea bunăvoinței și a favorurilor acestor state. Atât instituțiile, cât și Carta Națiunilor Unite – principala arenă în care marile puteri se luptau pentru influență – prevedeau o lume în

care statul național independent trebuia să fie idealul. Puterea colonială pierduse sprijinul.

Decolonizarea a avut rezultate surprinzătoare. Numărul statelor suverane a explodat, mărindu-se de circa patru ori comparativ cu anii interbelici. Aparatul privilegiilor europene a fost desființat în statele noneuropene care fuseseră doar teoretic suverane. Legitimitatea guvernării imperiale a fost spulberată, iar spiritul „serviciului“ imperial a fost ridiculizat. Guvernele postimperiale erau libere de-acum să exproprieze domeniile deținute de străini, să controleze comerțul extern și să ajungă la înțelegeri, uneori foarte profitabile, cu companiile multinaționale. Valorile culturale au căpătat noi valențe, iar influențele europene au fost respinse sau puse sub semnul îndoielii. Nu era însă la fel de clar (după cum vom vedea în cele ce urmează) dacă prăbușirea ordinii imperiale dominate de Europa însemna o tranziție reală către o „lume a națiunilor“. După cum nu se știa nici dacă scindarea Eurasiei (contextul vital al declanșării decolonizării) va încuraja ascensiunea unor noi tipuri de imperii, mai puțin dependente de guvernarea colonială și bazate mai mult pe zone de influență la fel de eficiente.

Sfârșitul guvernării britanice din India, în 1947, și retragerea forțelor navale europene din China, doi ani mai târziu, au marcat finalul „epocii Vasco da Gama“ în istoria Asiei. Epoca dominației europene apusese. Acesta a fost verdictul unui istoric indian câțiva ani mai târziu.[15] Greutatea prezenței europene nu trebuie însă exagerată. Europenii ridicaseră mari imperii coloniale, în special în Asia de Sud: în arhipelagul malaysian, în Indochina și mai ales în India. Stăpâniseră rutele maritime spre Asia Răsăriteană după 1840 și fuseseră o prezență constantă pe coastele Chinei la începutul anilor 1860. Japonia a rezistat subordonării față de Europa și și-a păstrat autonomia. După 1890, efortul european de a pătrunde mai adânc în societatea și economia Chinei abia demarase când a fost înăbușit brusc de schimbările geopolitice provocate de Primul Război Mondial. Colonizarea Asiei de către Europa a fost un proces disparat, cu rădăcini superficiale în Asia de Sud-Est (unde puterea colonială obținuse drepturi limitate înainte de 1890). Fenomenul a fost mai pregnant pe coastele maritime ale continentului, nu în interiorul acestuia. (India a fost o excepție și în această privință.) Poate acesta este unul din motivele pentru care guvernarea colonială s-a destrămat atât de repede în anii 1941–1942 și a cunoscut doar o scurtă revenire după 1945.

După 1945, schimbarea a fost cât se poate de reală. Zece ani mai târziu, guvernarea colonială aproape că dispăruse din Asia de Sud, de Est și de Sud-Est. Acolo unde această guvernare s-a perpetuat, programul pentru independență era deja elaborat sau teritoriul în cauză era de minim interes. O excepție a fost Hong Kongul, care a rămas colonie doar grație guvernului chinez, pentru care situația era convenabilă.[16] Atenți la o Europă dezbinată și distrusă de război, liderii politici asiatici au fost pe bună dreptate șocați de schimbările produse în numai câțiva ani. Prăbușirea ordinii mondiale coordonate din Europa și renașterea bruscă a statalității independente în aproape toată Asia promiteau noi începuturi. Concepțiile asiatice referitoare la rasă și la cultură, indiferența asiaticilor față de conflictele fratricide din Europa, interesele milioanelor de asiatici scăpătați își găseau acum un nou ecou.

Acesta a fost spiritul în care s-a desfășurat conferința afro-asiatică de la Bandung, în Indonezia, din mai 1955. Conferința a fost prezidată de președintele Sukarno al Indoneziei, eroul revoluției anticoloniale. Au participat delegați din peste 25 de țări, inclusiv Coasta de Aur și Cipru, ambele cu statut de colonii la momentul acela.[17] Egiptul a fost reprezentat de Gamal Abdel Nasser. Prezența prim-ministrului indian Nehru și a prim-ministrului chinez Zhou Enlai a conferit o autoritate sporită lucrărilor conferinței. Întâlnirea nu a avut o agendă oficială, dar scopul său implicit a fost de a afirma revendicările lumii nonoccidentale în politica internațională. Rezoluțiile conferinței au îndemnat la o prezență sporită a membrilor afro-asiatici în Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite, au denunțat toate formele de discriminare rasială și au declarat colonialismul „un flagel ce trebuie lichidat de urgență“. Într-un discurs cu vădite note conciliante, Zhou Enlai a reiterat faptul că Republica China nu nutrea nici un fel de ambiții expansioniste și era gata să negocieze cu Statele Unite. Nehru a denunțat aderarea la orice alianță cu Occidentul drept „o umilință intolerabilă la adresa țărilor afro-asiatice“ și a calificat NATO drept „unul dintre cei mai puternici apărători ai colonialismului“. Africa și Asia trebuiau să rămână neutre în conflictul dintre Orient și Occident: „De ce să ne lăsăm antrenați în conflictele și războaiele lor?“ [18]

Discursurile lui Nehru și Zhou Enlai ascundeau convingerea că influența externă în Asia și în Africa nu putea produce decât suferință. Concepția lor asupra decolonizării respingea orice reminiscență postimperială. Statele

asiatice urmau să se angajeze în lupta de eliberare a popoarelor colonizate rămase. Cooperarea culturală dintre asiatici și africani avea să înlocuiască fosta deferență față de pretențiile civilizatoare ale Europei. Aceste idei nu și-au pierdut din tărie. Perspectivele unei „Lumi a Treia“ nealiniate, independente de Orient și de Occident, erau extrem de seducătoare. Solidaritatea Lumii a Treia împotriva colonialismului etalat agresiv în adunările Națiunilor Unite a contribuit la lichidarea accelerată a guvernării europene după 1960, în special în Africa. Însă, în ciuda aspectelor pozitive, viitorul postcolonial imaginat la Bandung a fost sortit eșecului de la bun început. Decolonizarea nu însemna numai destrămarea guvernării coloniale sau excluderea influenței europene. Chiar și la Bandung a apărut o fisură între statele afro-asiatice care agreau linia „neutră“ propusă de Nehru și un grup apreciabil care se situa ostentativ pro-Occident. O explicație era îngrijorarea vădită față de intențiile sino-sovietice (în pofida asigurărilor date de Zhou Enlai). O altă explicație erau temerile complexe legate de ruperea Asiei de imperiu. Era imposibil ca o familie de noi națiuni să se nască complet dezvoltată din vechea ordine a Asiei. Acolo unde imperiul cedase sau se prăbușise au urmat lupte pentru succesiune între pretendenții rivali la titluri. Dat fiind că guvernarea imperială grupase laolaltă grupuri etnice diferite și călcase în picioare vechile granițe etno-culturale, noile identități culturale și drepturile teritoriale nu erau de la sine înțelese. Situația ar fi fost și mai simplă dacă afirmația de mai sus ar fi fost valabilă numai în imperiile coloniale clădite de europeni. Dar în anii 1950 Asia era plină de rămășițe ale altor imperii. Ambițiile imperialiste ale Marii Britanii, Franței, Rusiei, Țărilor de Jos și Portugaliei își găsiseră echivalentul asiatic în vastul dominion al Asiei interioare ridicat de dinastia Qing, în coloniile abandonate ale Japoniei din Coreea și Taiwan și în imperiile sud-est asiatice ai căror stăpâni thailandezi, birmani și vietnamezi fuseseră izolați și înghesuiți în epoca colonială. Caşmirul, Tibetul, Coreea, strâmtorile din Taiwan, Vietnamul, Sumatra și statul Shan din Burma erau adevărate răni deschise rămase în urma tranziției agresive de la imperiu la națiune, dovada clară că reclădirea postimperialistă s-a făcut rareori de comun acord. Atragerea Asiei în Războiul Rece din ce în ce mai extins a mascat realitatea crudă a acestor conflicte locale și regionale.

Așa cum s-a întâmplat de multe ori în istoria Eurasiei, rolul Chinei a fost decisiv și de data aceasta. La sfârșitul lui 1950, partea continentală a Chinei

a fost unificată sub conducerea comunistă. Victoria remarcabilă a lui Mao s-a datorat în mare măsură „naționalismului rural“ ce însuflețea țărănimea din China (alimentat totodată de ura față de ocupația japoneză),[19] precum și interesului față de programul de reformă agrară înaintat de partid. Ce și cât a atârnat în balanță este încă un aspect discutabil.[20] Nu exista însă nici o îndoială asupra faptului că, încă o dată, China ocupa un loc central în Asia Răsăriteană, cu o armată călită în luptă. În alte împrejurări, rezultatul ar fi fost o politică de reformă internă ce le-ar fi permis vecinilor asiatici ai Chinei o oarecare libertate. Dar în climatul anilor 1950 acest rezultat era greu de obținut. Liderii noului regim au adoptat ideologia predecesorilor republicani și a dinastiei Qing potrivit căreia guvernarea lor era sigură numai dacă apărarea Chinei se afla pe mâini bune. Ca atare, au impus cu forța autoritatea Beijingului în Tibet. Au intervenit masiv în Războiul din Coreea când au înțeles pericolul controlului noncomunist în Coreea de Nord. Două milioane de soldați au fost mobilizați în Coreea și peste 150 000 au murit acolo.[21] Mao a avut o abordare similară în privința frontierei sudice a Chinei. În faza decisivă a luptei dintre Viet Minh și trupele franceze din nordul Vietnamului, intervenția militară a Chinei și „sfaturile“ sale strategice au jucat un rol decisiv în victoria zdrobitoare asupra Franței de la Dien Bien Phu, din mai 1954, începutul sfârșitului ocupației coloniale în Indochina.[22] Beijingul se temea de o eventuală încercuire din cauză că inamicii săi din GMD supraviețuiseră (cu sprijinul Taiwanului) și, ajutați de americani, ar fi putut relua lupta politică. În pofida victoriei sale colosale, Mao și camarazii lui erau conștienți de faptul că această victorie nu fusese totală. Se confruntau de-acum cu provocarea construirii unui nou stat industrial pe fundația agrară a Chinei care urma, mai mult ca sigur, să suporte costurile. Puterea lor trebuia să fie ancorată într-o nouă ordine socială ce abia urma să fie trasată. Aveau de apărat o revoluție.

Amenințarea din afară, dar și din interior, făcea imposibilă o eventuală retragere în splendida izolare preferată cândva de împărați. Chinei i-a fost refuzată aderarea la Organizația Națiunilor Unite, o decizie inițiată de SUA și revocată abia în 1971. Inițial, politica Chinei a fost un amestec de prudență și speranță. Importanța vitală a unui program industrial, precum și necesitatea de a echilibra ajutorul american pentru dușmanul Guomindang au condus Republica Populară Chineză spre o alianță cu Stalin. În 1953–1954, Beijingul a acceptat compromisul unei politici de scindare în Coreea

și Vietnam. După înfrângerea suferită de Franța în Primul Război din Indochina, Zhou Enlai a căutat să descurajeze temerile din regiune (și să reprime influența americană) printr-o diplomație temperată. La sfârșitul anilor 1950 însă, Mao a ajuns la concluzia că sunt necesare metode mai dure. Nu avea încredere în apelul lansat de Moscova pentru coexistență cu sistemul capitalist și a considerat diplomația la nivel înalt încurajată de liderul sovietic Nikita Hrușciov drept un act de trădare față de China. Solidaritatea sino-sovietică abia dacă a supraviețuit timp de un deceniu. Pus în fața întăririi sprijinului american pentru regimul din Taiwan, Mao a ridicat miza prin bombardarea insulelor Kinmen aflate sub conducerea GMD. A contrabalansat domolirea entuziasmului legat de transformarea Chinei cu o nouă strategie de colectivizare rurală, așa-numitul „Mare salt înainte“. Redistribuirea pământurilor confiscate de la moșieri către țărani s-a dovedit a fi (ca și în Rusia) doar începutul preluării controlului de către stat. În 1960 Mao a aprobat cererea repetată a Hanoiului de a relua lupta armată (suspendată din 1954) pentru victoria comuniștilor în sudul Vietnamului.[23] Mao intenționa să facă din China sponsorul violenței revoluționare împotriva statelor coloniale supraviețuitoare sau a acelor regimuri succesorale care cochetau cu capitalismul. Mesajul lui a fost simplu. Răsturnarea imperialismului nu era deplină. Pentru a fi total eficientă, decolonizarea trebuia impusă printr-o uriașă revoltă rurală a țăranilor împovărați: adică printr-un „război popular“ global împotriva burgheziei din întreaga lume.[24]

Programul drastic gândit de Mao pentru lumea postimperialistă a stârnit un mare entuziasm intelectual și politic chiar și printre cei care speraseră să se bucure de roadele sale de la distanță. În anii 1960 și 1970 programul a oferit o alternativă optimistă la eșecurile și compromisurile regimurilor postcoloniale. A apelat la simpatia celor care sperau să descurajeze revitalizarea neașteptată a capitalismului în lumea postbelică. Vom vedea în cele ce urmează că acest program a înregistrat un succes uimitor în condițiile speciale din Asia de Sud-Est. La scară largă, o semnificație mai mare a avut-o totuși izolarea Chinei și antiimperialismul maoist. Izolare explicată în parte prin efectele perturbatoare ale doctrinelor politice ale lui Mao – în special cele legate de „Revoluția Culturală“, o formă de epurare de proporții – asupra economiei chineze, în parte prin reînvierea tensiunilor dintre China și puternicul ei vecin de la nord. Dar cel mai serios obstacol în

calea ambițiilor lui Mao își avea rădăcinile în disensiunile dramatice dintre cele două mari state din Asia Răsăriteană.

Dacă instaurarea comunismului în China a contrazis majoritatea predicțiilor din timpul războiului, nu mai puțin surprinzătoare a fost lejeritatea cu care Japonia „a îmbrățișat înfrângerea“ (conform exprimării șocante a lui John Dower).[25] La sfârșitul războiului, Japonia fusese ocupată de o mare garnizoană, militară și civilă, de aproape un milion de oameni.[26] Timp de aproape șase ani, un vicerege american, în speță generalul Douglas MacArthur, a deținut puterea executivă și orice decizie majoră avea nevoie de aprobarea lui. Suveranitatea Japoniei a fost suspendată; japonezilor li s-a interzis să călătorească în străinătate, iar regimul de ocupație nu tolera nici un fel de observații critice. Au fost schițate o serie de reforme menite să smulgă din rădăcină sursele imperialismului militar din Japonia. Femeile au primit drept de vot, s-a stabilit o nouă vârstă legală pentru exprimarea votului, ceea ce a dus la dublarea numărului de alegători. Noua Constituție redactată de invadatori a interzis intrarea în guvern a militarilor și a renegat calitatea războiului de instrument al politicii naționale. Conglomeratele administrate de o singură familie (*zaibatsu*) au fost demontate bucată cu bucată. Reforma agrară a diminuat puterea moșierilor și a dublat numărul celor care-și lucrau singuri pământul, cifra acestora acoperind circa 60% din țărănime.[27] A fost încurajată crearea de sindicate. Au fost redactate noi manuale, iar programa școlară a fost reorganizată pe baze democratice.[28] Un asemenea atac violent la adresa ordinii antebelice ar fi putut provoca o reacție ostilă dat fiind faptul că elita civililor cu care cooperau americanii era încă profund conservatoare. În realitate, totul făcea parte dintr-un contract remarcabil. Când temerile lor legate de China i-au obligat să „schimbe cursul“, americanii au înțeles cât de important era un stat japonez cu o economie industrială. Au ajuns la o înțelegere cu puternica clasă birocratică. Au primit sprijinul tacit al împăratului Japoniei, al cărui rol de marionetă fusese bine conservat. Date fiind tulburările din estul continental al Asiei și izbucnirea războiului din Coreea, în iunie 1950, liderii niponi conservatori s-au văzut legați de mâini și de picioare. Scopul lor imediat era să pună capăt ocupației americane și să recâștige suveranitatea Japoniei. Numai că o sfidare pe față a politicii Washingtonului ar fi înfuriat publicul american și ar fi amânat proclamarea independenței. Stânga, votată de o

treime din populația Japoniei, ar fi fost încurajată să impună schimbări radicale.

Rezultatul era să le ofere americanilor o pârghie extraordinară asupra formei și a direcției noului stat japonez. Tratatul de pace semnat în 1951 la San Francisco a recunoscut suveranitatea Japoniei, deși nici Uniunea Sovietică, nici China nu s-au numărat printre semnatari. Condițiile impuse de SUA au fost extrem de rigide. Japonia era obligată să accepte un pact de securitate reciprocă ce permitea forțelor americane să folosească orice parte a teritoriului nipon și dădea scutiri de taxe personalului american aflat sub jurisdicția Japoniei. Insula Okinawa anexată de Japonia în 1879, scena unei bătălii de proporții epice în timpul Războiului din Pacific, a devenit o mare bază americană scoasă de sub administrația Japoniei. Economia japoneză era strâns legată de cea americană printr-o rată fixă de schimb, iar vechea sa piață din China a fost închisă în semn de respect față de embargoul comercial american. În această etapă critică a formării postbelice a Asiei Răsăritene, Japonia a reprezentat un bastion indispensabil al puterii americane regionale, o mare platformă maritimă a puterii economice și militare care putea monitoriza China. Influența americană s-a făcut puternic simțită și în cultura japoneză. Paradoxal, influența Occidentului (nu numai a Europei) în Asia Răsăriteană s-a manifestat mult mai puternic după cel de-al Doilea Război Mondial.

Al treilea mare stat din Asia era India. India se bucurase de statutul de cea mai mare democrație din Asia. Sub conducerea lui Nehru, India ar fi trebuit să joace un rol hotărâtor în conturarea Asiei postcoloniale.[29] E posibil ca Nehru să fi sperat într-un parteneriat cu Beijingul pentru excluderea influenței externe din politica de pe continent – așa cum afirmase la Bandung. Condițiile nu erau de bun augur. Influența Indiei a fost împiedicată de însăși moștenirea ei postcolonială. India obținuse independența cu prețul unei scindări traumatice și lăsase un conflict neterminat să-i umbrească relațiile. Chestiunea Caşmirului (revendicat de Pakistan, dar aflat încă sub administrația Indiei) a fost legată, din nefericire, de autonomia Tibetului. Suprimarea brutală de către China a guvernului tradițional din Tibet după 1950 a fost posibilă și prin tăierea oricăror căi de acces prin munții Himalaya. Cele două rute importante dintre India și Tibet duceau spre sud prin Sikkim și spre vest prin Leh, în Caşmir.[30] Operațiunile militare de la granița conturată defectuos între China și India au provocat

mari tensiuni sino-indiene și, în final, un război.[31] Înfrângerea Indiei, în 1962, a fost reprezentativă pentru ambițiile lui Nehru. Sistemul politic indian, care a conferit puteri și resurse considerabile guvernelor statale, amenințarea unui război cu Pakistanul și dezvoltarea modestă a economiei indiene (participația Indiei la schimburile comerciale globale scăzuse cu două treimi în anii 1950 și 1960)[32] amenințau să saboteze, în această etapă, pretenția Indiei de a se situa printre „marile puteri“ ale Asiei.

În sensul său cel mai larg, traseul decolonizării Asiei a fost puternic influențat de limitările și slăbiciunile celor mai mari dintre statele ei. Nici singure, nici împreună, acestea nu puteau spera într-o rezolvare a disputelor succesorale născute din trecutul imperial al Asiei sau din conflictele ideologice ale prezentului său revoluționar. Fapt ce a lăsat ușa deschisă puterilor externe pe care Nehru dorise să le alunge. Tocmai aservirea Chinei l-a provocat pe Stalin să lanseze atacul asupra Coreei de Nord din iunie 1950.[33] Controlul exercitat de americani în Japonia a făcut posibilă dislocarea unei forțe armate americane uriașe pentru apărarea Coreei de Sud. Dar Asia de Sud-Est a fost principalul teatru de război în care puterea externă a jucat un rol decisiv.

Nu a fost vorba de o coincidență. În această zonă, sfârșitul colonialismului a fost un fenomen mult mai haotic decât în sudul Asiei (unde guvernarea britanică se prăbușise) sau în estul Asiei (unde Imperiul Japonez fusese profund zdruncinat de război). O cauză a fost sprijinul acordat de americani Marii Britanii și Franței, dar nu și Țărilor de Jos. Alte cauze au fost dezbinarea etnică și religioasă, o geografie fragmentată și un progres nearticulat al întemeierii de state din era colonială. Inițial a părut că ocupația japoneză din timpul războiului fracturase coloana vertebrală a guvernării coloniale europene în întreaga regiune. Liderii politici obținuseră suficientă libertate (și suficient răgaz) pentru a lega noi acorduri politice și pentru a zdrobi vechiul aparat colonial. Noi guverne „naționale“ au apărut în Burma, Indochina și în Indiile de Est Olandeze (Indonezia). Când trupele Aliaților din sud-estul Asiei, în principal britanice și indiene, au revenit după retragerea japonezilor, au găsit acolo noi pretendenți la putere. A urmat o perioadă de impas. Tactica puterilor coloniale a fost cooptarea de noi lideri cărora le-au promis descentralizarea puterii, dar nu independența deplină. Atât politica locală, cât și scena internațională s-au dovedit totuși prea instabile pentru a susține negocieri reale. Britanicii au părăsit urgent

Burma (azi Myanmar) când și-au dat seama că reinstituirea controlului presupunea costuri greu de acoperit.[34] În Indonezia, Indochina și Malaya Britanică procesul a fost tergiversat și mai mult.

Olandezii au sperat să exploateze faptul că în Indochina naționalismul se bucura de un sprijin limitat în mare parte din arhipelag, unde teama de dominație javaneză și, în unele cazuri, sentimentul antiislamic făcuseră ca guvernarea colonială olandeză să fie răul cel mai mic. Însă adevărul era că supremația olandeză chiar și sub un „Commonwealth“ batavo-indonezian nu putea fi susținută fără sprijinul Javei, cea mai dezvoltată insulă din arhipelag și cea mai populată (cinci optimi din populația insulelor). Ratarea acestei șanse de către olandezi și refuzul americanilor de a susține un război de gherilă în Sumatra și Java, în detrimentul economiei indoneziene și cu riscul unui sprijin crescut din partea comuniștilor, a dus la retragerea olandezilor în 1949–1950.[35]

În Indochina, lucrurile au stat cu totul altfel. Aici francezii au reușit să se infiltreze din nou în nord (Tonkin) și în sud (Cochinchina). S-au confruntat aici cu o mișcare extraordinară, Viet Minh, sub Ho Și Min, o mișcare susținută de țărănimea din nord și de pe plantațiile din Cochinchina. Francezii au reușit să reziste o vreme datorită unui avantaj decisiv. Versiunea de naționalism vietnamez propovăduită de Ho (el însuși un marxist convins și veteran al Internaționalei Comuniste interbelice) nu era deloc pe placul societății vietnameze: clasele înstărite, majoritatea populației de la orașe, catolicii (care reprezentau 20% din populația Tonkinului) și adepții sectelor Cao Dai și Hoa Hao, precum și o parte din minoritățile etnice din nordul țării.[36] Unii au preferat să rămână nealiniați, alții au susținut încercarea monarhului vietnamez Bao Dai de a obține autonomia Vietnamului în cadrul „Uniunii Franceze“. Aceasta a fost platforma luptei armate franceze pentru distrugerea Viet Minh-ului și pentru ajutorul masiv primit de la americani în încercarea de a ține Vietnamul departe de „măcelarii comuniști și de forțele armate ale lui Și“ (după cum plastic se exprima secretarul de stat american).[37] La mijlocul anului 1953, credibilitatea lui Bao Dai ajunsese să depindă în mare măsură de prestigiul militar francez. Iar în momentul în care acesta a fost vizibil șifonat în bătălia de la Dien Bien Phu, în 1954, poziția sa, ca și a Franței de altfel, a devenit imposibil de apărat. Cu toate acestea, triumful lui Ho nu a fost o operațiune ușoară.

Motivul nu era doar nerăbdarea americanilor de a opri expansiunea sferei comuniste, ceea ce a făcut ca Washingtonul să nu excludă posibilitatea unui război cu China – principalul susținător al lui Ho – în 1954. Un alt element esențial a fost priceperea cu care Ngo Dinh Diem, un politician catolic cu multe relații, construise o rețea suficient de puternică pentru a sprijini mare parte din sud. Diem era naționalist. A cultivat cu viclenie simpatia americanilor și a respins propunerea de semiindependență din partea Franței. Ulterior a fost discreditat și i s-a pus eticheta de lacheu american, dar obiectivul său principal a fost să-l oprească pe Ho Și Min și să construiască un stat vietnamez autentic.[38] În al treilea rând, cei din Viet Minh au fost potoliți de aliații lor chinezi – de teama unui atac militar american, dar și de teama unei eventuale ocupații americane în Laos și Cambodgia. (În schimb, Laos și Cambodgia s-au declarat neutre; Thailanda aderase deja la Pactul de la Manilla semnat de statele sud-est asiatice.) În sud-estul Asiei continentale, conflictele s-au concentrat pe proiectele de fondare a următoarelor state: Birmania, Thailanda, Vietnam, Laos și Cambodgia. Conflictele dintre ele și din interiorul lor au atras nepoftiții în regiune și au impus acceptarea ajutorului străin. Același lucru a fost valabil și în cazul Malaysiei. Liderii politici malaysieni au privit insurecția comunistă de după 1948 ca pe o contestare din partea Chinei a viitorului stat malaysian și ca pe un pericol la adresa guvernării coloniale britanice. Pentru a ține dușmanul la distanță și pentru a evita un amestec al „fratelui mai mare“ indonezian condus de Sukarno, politicienii malaysieni au semnat independența, în 1957, în același timp cu alianța cu Marea Britanie, preferând aceste variante nealinierii sau neutralității.[39]

Etapa critică a decolonizării din Asia în intervalul 1945–1960 a urmat un curs total diferit de ceea ce speraseră semnatarii actului final al Conferinței de la Bandung. Departe de a desconsidera jocul diplomatic al Războiului Rece – așa cum ceruse Nehru –, mulți lideri asiatici au acceptat realitatea unei lumi „bipolare“. Și, departe de a afișa o mândrie prostească, au sperat să folosească Războiul Rece în propriul avantaj. Poate că în realitate nu prea au avut de ales. Epuizarea economică și militară, dezbinările interne, tulburările sociale și tradiția de peste un secol de a căuta modernitatea dincolo de Asia au deviat traiectoria postcolonială a Asiei. Rămânea de văzut cât de departe avea să fie târât continentul pe orbita unui nou sistem imperialist.

În Orientul Mijlociu, decolonizarea a fost un proces la fel de anevoios, toxic și presărat cu conflicte. Sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial a fost primit și acolo, ca peste tot, ca un nou început. Odată cu instalarea păcii se năștea și speranța demontării unui aparat militar colosal construit de britanici în întreaga regiune – un superimperialism care transformase țările arabe și Iranul (ocupat parțial de trupele rusești) în simple instrumente ale efortului imperialist de război. Odată cu dispariția acestui aparat militar, viața politică își putea relua cursul. Mai mult decât atât, englezii luaseră hotărârea, în avantajul lor, desigur, de a scoate francezii din Siria și Liban, teritorii sub mandat pe care Franța le deținea încă dinainte de război, și de a le acorda acestora independența (1946). Un început promițător. Tot ei au încurajat constituirea Ligii Arabe, în 1944–1945. Britanicii au sperat ca liga să funcționeze ca instrument al influenței lor, ca mijloc de păstrare a statelor arabe unite sub umbrela Regatului Unit. Liga putea servi totodată ca instrument al cooperării arabe menite să excludă sau să limiteze influența puterilor din afară. Noua scenă geopolitică, în care puterile sovietică și americană egalau, dacă nu cumva depășeau, influența Marii Britanii, făcea acest obiectiv mai greu de atins decât ar fi fost înainte de 1939. Mulți tineri arabi puteau spera de-acum că lumea postbelică va fi o „nouă eră națională“. Speranța zădărnicită de eliberarea de sub puterea otomană după 1918 – înlocuită cu guvernarea britanică în regiune – putea renaște sub forma unei națiuni arabe unite.

Numai că obstacolele au apărut aproape imediat. Englezii au respins „logica“ retragerii și, în schimb, au înaintat și mai adânc în zonă.[40] Argumentele legate de strategie, așa cum am văzut mai sus, și dependența puternică de petrol (care provenea în principal din Iran) au făcut o eventuală retragere de neconceput. Vulnerabilitatea strategică și deficiențele economice care caracterizau Marea Britanie în momentul semnării păcii (Londra sperase ca aceste inconveniente să fie de scurtă durată) au exclus din ecuație renunțarea la activele imperiului, cu excepția cazurilor în care acestea erau nejustificate (cum a fost cazul Indiei). Englezii credeau că influența lor era încă foarte mare în Orientul Mijlociu. Convingerea lor se baza pe alianța cu Egiptul, statul cel mai dezvoltat din regiune, a cărui populație reprezenta jumătate din totalul populației Orientului Mijlociu arab – adică 19 milioane de locuitori dintr-un total de 35 de milioane.[41] Conflictul îndelungat dintre monarhia egipteană și clasa moșierilor a întărit

poziția englezilor în politica Egiptului. În cazul în care era nevoie de alte mijloace de „persuasiune“, englezii puteau disloca trupe în Cairo dinspre Canalul Suez în numai câteva ore. Așa că, pentru a îmbunătăți relațiile după tensiunea provocată de război, le-au promis egiptenilor reducerea prezenței militare. Au crezut că mai devreme sau mai târziu fie Mișcarea Wafd, fie regele vor dori să negocieze, întrucât influența regională a Egiptului, precum și stabilitatea sa internă depindeau în mare măsură de sprijinul Marii Britanii. Din cauză că negocierile tergiversau, britanicii au rămas pe poziții cu intenția de a aștepta calmarea spiritelor. Își permiteau asta – sau cel puțin așa credeau. Aceasta și pentru că se puteau baza în același timp pe relațiile politice pe care le aveau cu monarhiile hașemite din Irak și Iordania. Unitatea ambelor state (delimitate de englezi la începutul anilor 1920) și supraviețuirea monarhiilor (instaurate de englezi cam în același timp) depindea, de bună seamă, de promisiunea Marii Britanii de a oferi ajutor în caz de revolte interne sau de atac din exterior. La sud și est de cele două state se afla Golful Persic, considerat în continuare „un lac britanic“. De-a lungul țărmului arab se întindea un șir de mici state, din Kuweit până în Oman, legate de englezi prin garantarea protecției împotriva vecinilor acestora potențiali prădători. În sudul Arabiei, la Aden, se afla o veche bază britanică, precum și o fâșie de coastă guvernată de englezi. Ca și cum n-ar fi fost de ajuns, britanicii plănuiau deschiderea unor baze în Libia, pe care o luaseră de la italieni și care urma să fie guvernată de un rege agreat de Marea Britanie. Era de la sine înțeles că englezii exercitau în tot Orientul Mijlociu dreptul prescriptiv de reglementare a politicii din regiune. Tehnicile clasice folosite de ei în exercitarea controlului cvasiimperialist au fost sprijinul diplomatic oferit în eventualitatea unui conflict, oferta de ajutor și refuzul de a colabora cu guvernele „ostile“. Englezii cunoșteau de mult acest joc. Eliminarea lor din zonă avea să fie un proces greu, umbrit de dezbinare, pe alocuri chiar sângeros.

Pentru arabii mai radicali soluția era evidentă. Distrugătorul occidental nu putea fi învins decât prin forțele reunite ale unui naționalism panarab. O națiune arabă organizată ar fi putut discredita înțelegerile pe care englezii le semnaseră cu suveranii și cu „mai-marii“ statelor arabe. Astfel, ar fi fost contestat servilismul elitei locale și s-ar fi îmbunătățit condițiile sociale ce menținеau speranța de viață în țările arabe la același nivel cu cea din India. Unitatea arabă era încă un vis îndepărtat. Dezbinarea etnică, religioasă și

socială – rămășițe ale imperialismului otoman și european – se făcea încă foarte simțită. Naționalismul panarab trebuia să treacă testul ostilității endemice între elitele conducătoare din regiune. Naționaliștii din Egipt considerau că nu aveau aproape nimic în comun cu celelalte state arabe („O adunătură de nulități“, afirma disprețuitor Saad Zaghlul în anii 1920).[42] Egiptenii făceau caz de trecuta glorie a faraonilor (încurajați mai ales de descoperirea mormântului lui Tutankhamon, în 1922) și se considerau adevărații străjeri ai naționalismului și ai culturii arabe în forma lor desăvârșită. Din punctul de vedere al egiptenilor, suveranii hașemiți din Irak și din Iordania erau doar niște marionete parvenite, iar pretențiile lor asupra lumii arabe erau absurde și insolente. Regii hașemiți erau, la rândul lor, convinși de importanța lor istorică în preluarea conducerii cauzei arabe: la urma urmei, ei conduseseră revolta din 1916 și tot ei fuseseră cei care proclamaseră națiunea arabă. Ambiția lor viza un mare stat hașemit care să aducă laolaltă Siria, ocupată de francezi în 1920, Palestina, Irak și Iordania. Casa regală saudită era dușmanul lor de moarte. Regele saudit fusese cel care confiscase Mecca și Medina, cele două locuri sfinte, de sub proteguirea hașemită și transformase regiunea Hejaz într-o provincie a ceea ce a devenit ulterior Arabia „Saudită“. Rivalitatea dintre Egipt, hașemiți și saudiți privea în primul rând Siria, un teren fertil pentru influența externă, date fiind conflictele religioase și regionale.[43]

Echilibrul precar între forțele politice din Orientul Mijlociu postbelic a fost curând tulburat de impactul exploziv al chestiunii palestiniene. Britanicii speraseră să păstreze acolo un imperiu regional printr-o tranziție lină. Toate statele arabe urmau să-și capete independența; unele aveau să rămână tributare tratatelor cu Marea Britanie; restul aveau să recunoască supremația de facto a Regatului Unit ca singură mare putere cu adevărat solidă în regiune. Schimbările din Palestina, guvernată direct de Marea Britanie prin mandat acordat de Liga Națiunilor încă din timpul Primului Război Mondial, aveau să fie mereu o chestiune greu de gestionat. Medierea între promisiunea creării unui „cămin național“ al evreilor, în care aceștia să se poată stabili, și drepturile arabilor stabiliți deja în zonă fusese o problemă destul de serioasă în anii 1920. Valul de refugiați provocat în anii 1930 de persecuția nazistă a făcut această mediere imposibilă. Planul antebelic al Londrei fusese de a domoli furia stârnită printre arabii palestinieni de migrația evreilor, prin fixarea unui număr limită care să

asigure majoritatea permanentă a arabilor. Odată stabilit faptul că Palestina era un stat arab, se puteau face demersurile pentru o formă de autoguvernare. După 1945, această soluție ingenioasă avea să fie aruncată pur și simplu în aer. Dificultatea practică și ofensa politică a excluderii refugiaților evrei, presiunea diplomatică a Statelor Unite care au respins categoric această cale, precum și proporțiile și ferocitatea acțiunilor teroriste declanșate de emigranții evrei au sabotat autoritatea britanică, total spulberată până la jumătatea lui 1948.[44] Rezultatul a fost cea mai cumplită dintre lumile coloniale: un teritoriu neguvernabil, al cărui control era disputat între doi dușmani ireconciliabili. Încurajările din afară au stârnit și mai mult hotărârea celor două părți. Lipseau cu desăvârșire mijloacele și metodele de a impune o decizie definitivă. Împărțirea teritorială propusă de Națiunile Unite nu a putut fi pusă în practică. Războiul care a urmat între evrei și arabi (cetățeni palestinieni și contingente trimise de statele arabe) s-a sfârșit cu victoria evreilor. Noul stat Israel a fost destul de puternic pentru a impune o a doua împărțire teritorială, mult mai avantajoasă. Dar nu suficient de puternic cât să oblige statele arabe să accepte acest rezultat ca pe o situație permanentă.

Catastrofa arabă a marcat o etapă crucială pentru prăbușirea imperiului din Orientul Mijlociu. A mobilizat sentimentul naționalist panarab, căruia i-a oferit o cauză și un motiv de profundă nemulțumire. Regimurile de la putere din principalele state arabe s-au simțit strivite sub greutatea acestei uriașe umilințe, ce se adăuga inflației postbelice și greutăților care stăteau la baza unei nemulțumiri generale: protestele violente ale mișcării Wathbah („Saltul“) din Bagdad, în ianuarie 1948, puseseră deja capăt reînnoirii tratatului anglo-irakian.[45] Puternice resentimente au fost manifestate de militarii care au pus înfrângerea pe seama conducătorilor civili. Egiptul a resimțit cel mai puternic impactul. Regele insistase să trimită forțe militare pentru a-și reabilita prestigiul și pentru a afirma întâietatea Egiptului în rândul statelor arabe.[46] Motiv pentru care șocul înfrângerii a fost cu atât mai violent. La asta s-a adăugat și progresul modest al operațiunii de evacuare a britanicilor din Canalul Suez, simbolul vizibil al statutului de stat subordonat al Egiptului. Nici liderii mișcării Wafd, inamicul politic al suveranului egiptean, nu au fost în stare să ducă această operațiune până la capăt. Iar acolo unde diplomația a eșuat a fost nevoie de o acțiune directă. Lupta cu englezii a devenit din ce în ce mai violentă. Greve, asasinate și

alte acte teroriste au fost puse la cale și au exploatat însăși dependența britanicilor față de forța de muncă egipteană, dar și vulnerabilitatea infrastructurii și personalului britanic. Acțiuni de răzbunare și represalii s-au organizat în mai toate orașele importante din Egipt. Pe măsură ce starea de haos se generaliza, regele a pus la cale un puci pentru a provoca tensiuni în cadrul armatei. Însă înainte de a putea acționa, Mișcarea Ofițerilor Liberi a preluat controlul asupra guvernului, în iulie 1952, iar regele a fost forțat să ia calea exilului.

Inițial, efectele nu au părut radicale. Noul regim s-a ocupat de restaurarea ordinii. A înăbușit Frăția Musulmană, o mișcare islamistă care se bucura de o largă susținere populară. A recunoscut finalul influenței egiptene pe cursul superior al Nilului când Sudanul, sub guvernare britanică, a primit asigurări că-și va căpăta independența (englezii au respins cererea guvernului de la Cairo de a respecta „unitatea văii Nilului“). Mai mult decât atât, a semnat un acord cu Marea Britanie prin care aceasta se angaja să părăsească baza din Canalul Suez cu condiția de a i se permite accesul în cazul unui atac din afară, adică al unei invazii sovietice, în Orientul Mijlociu. La rândul lor, englezii, relaxați de posibilitatea unei descurajări nucleare a inamicului, au ajuns la concluzia că baza din Suez era redundantă și costisitoare din punct de vedere politic.[47] Au sperat, probabil, că noul regim al lui Nasser își va concentra atenția exclusiv asupra afacerilor interne. Din punctul lor de vedere, Egiptul avea să exercite o influență limitată în lumea arabă.[48] Între timp, britanicii intenționau să-și reclădească imperiul în jurul unei alianțe cu statele hașemite, cu care să semneze un nou pact militar. Influența americană, de mare ajutor în elaborarea acordului din Suez, avea să fie atrasă de partea lor. Egiptul urma astfel să fie izolat și pus cu botul pe labe. Numai că Nasser nu s-a conformat. Dimpotrivă, a organizat o revoltă surprinzătoare împotriva „sistemului“ britanic – cea mai importantă manifestare în procesul de colonizare a Orientului Mijlociu.

Ca naționalist egiptean (una dintre primele misiuni ale ofițerilor din noul său guvern a fost să aducă la Cairo o statuie a faraonului Ramses al II-lea), Nasser avea toate motivele să nu aibă încredere în englezi și să planifice plecarea lor definitivă din Orientul Mijlociu. Nasser a fost puternic influențat de sentimentul panarab și de războiul din Palestina. A urmărit instituirea unei politici revoluționare de înlăturare a vechiului regim condus de regi și de moșieri rămas din perioada colonială a Orientului Mijlociu. S-a

temut însă că timpul acționa împotriva lui. Orice conducător din Cairo s-ar fi confruntat cu aceeași dilemă. Sudanul era pierdut. Relațiile cu Israelul erau tensionate. Estul lumii arabe (*Mashriq*) era închis influenței egiptene și poate chiar și comerțului cu Egiptul. Fără piețe de desfacere și fără rezerve de petrol, Egiptul risca stagnarea și intensificarea tulburărilor sociale. Ar fi urmat o dependență periculoasă față de ajutorul economic din partea Occidentului. Regimul lui Nasser era lipsit de experiență. Numărul opozanților ar fi putut crește, iar revoluția sa ar fi putut da greș. Așa încât, în timp ce englezii pregăteau „Pactul de la Bagdad“ (cu Turcia, Irakul și, sperau ei, Iordania, după care ar fi urmat Siria),[49] Nasser a lansat un contraatac. A îmbrățișat naționalismul islamic panarab. Cu ajutorul Arabiei Saudite, a sprijinit facțiunea antiirakiană din politica siriană. A încurajat opoziția din Iordania să se alăture pactului. În septembrie 1955 a pus în scenă o lovitură de stat spectaculoasă. A încălcat embargoul asupra armelor impus de Occident și a cumpărat arme din blocul sovietic. Egiptul avea să devină o adevărată putere militară. La începutul lui 1956 a declarat război politic influenței britanice din Orientul Mijlociu. Escaladarea violențelor la granița cu Israelul îi convenea de minune. Cu o ușurință uluitoare, Nasser a preluat inițiativa în politica regională. Făcuse din Egipt campionul cauzei panarabe și din naționalismul islamic panarab – o forță dinamică. Reacția de la Londra a fost una de panică și furie.

Criza Suezului din 1956 a fost generată de această confruntare. Când Washingtonul a blocat un împrumut cerut de Egipt pentru construirea Marelui Baraj de la Assuan, zarurile fuseseră deja aruncate. În ceea ce a părut un simplu act de bravură, Nasser a trecut la exproprierea Canalului Suez deținut în parteneriat de Marea Britanie și Franța. Dar Nasser a mizat pe faptul că englezii nu vor riposta, întrucât nu mai aveau trupe în vechea bază din Suez. Un atac deschis ar fi stârnit oprobriul opiniei publice arabe. Presiunea internațională (exercitată prin intermediul Națiunilor Unite) n-ar fi avut efectul scontat, adică înlăturarea lui Nasser. Acesta simțise probabil că ostilitatea Londrei era de-acum amplificată de ostilitatea Washingtonului. Riposta britanică a demonstrat slăbiciunea politică a englezilor care, împreună cu francezii, au ocupat Canalul Suez printr-o intervenție mascată de mediere a forțelor militare din Egipt și Israel (la invadarea căruia ambele țări avuseseră un rol). Scopul urmărit era umilirea și înlăturarea lui Nasser. Dar triumful acestuia s-a datorat simpatiei enorme pe care și-a atras-o în

lumea arabă ca urmare a gestului său sfidător. Președintele Eisenhower a înțeles că o victorie a britanicilor ar fi întărit ura lumii arabe față de Occident, ar fi deschis larg ușa influenței sovietice și ar fi lovit, în ultimă instanță, în interesele americane. Ce îi determinase pe englezi să-i declare război lui Nasser fusese fragilitatea lor economică, teama că vor rămâne fără resursele vitale de petrol din cauza influenței acestuia în regiune. În mod cu totul ironic, tocmai această fragilitate a fost decisivă. Fără aprobarea Washingtonului, britanicii riscau un colaps financiar – ca atare, s-au retras. Nasser a păstrat controlul asupra canalului.[50] Până la urmă, nu el a căzut în cursă, ci prim-ministrul britanic sir Anthony Eden.[51]

Criza din Suez a marcat sfârșitul ambiției Regatului Unit de a administra politica din lumea arabă. A creat un vid de influență a marilor puteri. Sosise momentul modelării unei noi ordini în Orientul Mijlociu. Nasser s-a afirmat ca un adevărat Napoleon arab. Prestigiul său era inegalabil: era conducătorul suprem (*rais*). Egiptul era simbolul modernității arabe datorită clasei de mijloc numeroase, datorită orașelor și porturilor, literaturii și cinematografiei, gazetarilor și profesorilor săi. Naționalismul panarab al lui Nasser (înscris oficial în noua Constituție a Egiptului) prindea viață mulțumită marilor schimbări sociale din majoritatea statelor Orientului Mijlociu. Era un (nou) tip de naționalism care oferea un nou crez politic și un nou program cultural muncitorilor de la orașe, studenților – din ce în ce mai mulți –, lucrătorilor din administrație, dar și noii clase de ofițeri. Promitea, totodată, sfârșitul nemulțumirilor palestinienilor printr-un efort colectiv de revitalizare a națiunii. În mai puțin de doi ani de la succesul din Suez, Nasser a atras Siria într-o coaliție politică pentru fondarea Republicii Arabe Unite. În același an (1958), guvernarea hașemită din Irak lua sfârșit. Nasser nu-și încheiase încă socotelile cu americanii (Statele Unite și Marea Britanie interveniseră împreună pentru a preveni destabilizarea Iordanului și a Libanului de către facțiunile pro-Nasser). Temerile SUA privind întărirea influenței sovietice și poziția anticomunistă a lui Nasser au impus o abordare precaută. Nasser obținuse aparent o dublă victorie. A eliminat influența britanică din regiune și a înlocuit-o cu cea americană, mult mai lejeră și mai tolerantă. Egiptul și implicit Nasser au devenit parteneri indispensabili ai oricărei puteri cu interese în Orientul Mijlociu. Solidaritatea panarabă sub conducere egipteană a aprins noi speranțe, în condițiile în care noul regim din Irak, simpatizant al comuniștilor, fusese

izolat. Se deschideau perspectivele unor negocieri avantajoase cu puterile din afară. Petrolul era o armă convenabilă (producția de petrol a crescut accelerat în anii 1950). Se întrevedea chiar și o „soluție“ pentru situația din Palestina.

Cu toate acestea, decolonizarea Orientului Mijlociu nu a ajutat semnificativ idealul panarab. În primul rând, Nasser a sperat că emiratele bogate în petrol din Golful Persic (în special Kuweitul) vor îmbrățișa „socialismul arab“ cultivat de el și își vor detrona monarhii. Numai că englezii erau încă foarte prezenți în Golf și au oferit sprijin conducătorilor din zonă împotriva provocării politice a lui Nasser. În al doilea rând, sentimentul panarab pe care se baza Nasser avea deja un dușman de temut. În primii ani postbelici, noile state arabe au părut a fi mai degrabă niște produse artificiale. Elita arabă educată călătorea mult în această regiune, la fel și ideile acesteia. Structurile de stat erau slabe și puteau fi ușor străpunse de influența externă. Dar în 1960 situația începuse să se schimbe. Noile elite „locale“ făceau parte din aparatul de stat. Fiecare regim a avut nevoie de propriile servicii secrete – *mukhabarat*. Deosebirile naționale dintre statele arabe au devenit mai clare și mai puternice: influența politicii panarabe a lui Nasser își pierdea din autoritate. Coaliția cu Siria s-a destrămat în numai trei ani.[52] În al treilea rând, statul Israel s-a arătat mult mai rezistent decât s-ar fi anticipat, iar garanția cu privire la simpatia americană nu dădea nici un semn de slăbiciune: dimpotrivă, la începutul anilor 1960 devenise și mai puternic.[53] În al patrulea rând (consecința celor enumerate mai sus), programul panarab nu putea fi înfăptuit fără ajutor din afară. Nevoia de armament, sprijin și pârghii împotriva Israelului, dar și împotriva rivalităților din propriile teritorii, a atras statele arabe în labirintul diplomației Războiului Rece. În ultimul rând, printr-o ironie a sorții în ceea ce privește geologia, terenurile bogate în petrol se aflau pe teritoriile statelor cel mai puțin dispuse să urmeze calea ideologică trasată de Cairo: Arabia Saudită, Irakul și protectoratele din Golf ale Marii Britanii. Petrolul nu era (așa cum fusese cărbunele pentru Marea Britanie) generatorul schimbării sociale și industriale. Prosperitatea arabă (ori perspectiva acesteia) depindea serios de industria extractivă controlată de partenerii străini – cele „șapte surori (multinaționale)“ care dominau lumea țițeiului.[54] A doua mare catastrofă a fost Războiul de Șase Zile din 1967 între Israel, pe de o parte, și Egipt, Iordania și Siria, de cealaltă parte, o dovadă barbară a

faptului că bogățiile minerale nu însemnau automat putere și că dolarii obținuți din tranzacțiile cu petrol nu însemnau putere industrială. Până în 1970, anul morții premature a lui Nasser, promisiunea libertății postimperialiste devenise „chestiunea arabă“.[55]

Cele mai mari trei state din Orientul Mijlociu erau Egiptul, Turcia și Iranul (fiecare dintre ele urma să atingă o populație de 66 de milioane de locuitori în 2001). Dat fiind că Nasser eșuase în lupta lui de a face din Egipt centrul revoluției arabe, succesorul său, Anwar El Sadat a încercat, precum Mehmet Ali în anii 1840, să ajungă la o înțelegere cu Occidentul. Spre sfârșitul anilor 1970, Egiptul a devenit al doilea mare beneficiar al ajutorului american (după Israel).

Turcia, sub comanda lui Ismet Inonu, fost locotenent al lui Atatürk, rămăsese neutră în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Însă progresul important al puterii sovietice la sfârșitul războiului și poziția deschisă a lui Stalin privind intențiile referitoare la strâmtori au împins Ankara de partea Occidentului. „Pentru Rusia este imposibil să conceapă o lume în care Turcia o strânge de gât“, declara el la Conferința de la Ialta. Sub Doctrina Truman (1947), Turcia a fost inclusă în sfera de protecție și influență americană, una exprimată destul de neclar la momentul respectiv. Până în 1955, Turcia devenise deja membru NATO cu drepturi depline. Într-un mod la care Kemal Atatürk nici nu visase, tiparul conflictului din Războiul Rece i-a deschis Turciei ușa spre Occident, iar până la sfârșitul secolului XX Turcia avea deja pretenții larg recunoscute de a intra în Uniunea Europeană. Tensiunile din relațiile cu Grecia și mai ales legate de viitorul Ciprului (invadat și împărțit de Turcia în anii 1970) au făcut relațiile cu Occidentul destul de încordate uneori. În Turcia, întrebarea care a stat pe buzele tuturor timp de jumătate de secol după 1945 a fost următoarea: care era gradul de compatibilitate între proiectul măreț gândit de Atatürk despre un stat democratic puternic, cu o bază industrială modernă și o cultură laică, pe de o parte, și democrația reprezentativă (Turcia sub Atatürk era condusă de un partid unic) și o economie deschisă (în care nu statul domina), pe de altă parte?

Cazul Iranului este poate cel mai neobișnuit. Iranul fusese ocupat de forțe reunite sovietice și britanice în 1941, cu scopul de a bloca apropierea șahului Reza de Germania, dar în mod special pentru a asigura liberă trecere pentru mărfurile care plecau din Marea Britanie spre Rusia. Șahul Reza a

abdicat și a fost trimis în exil. Așa a ieșit la iveală statul autoritar condus de el. Demnitarii revoltați (majoritatea făcând parte din clasa moșierilor avuți), mișcările radicale din mediul urban (cum a fost Partidul Comunist Iranian Tudeh), șefii de trib (ale populațiilor Qashqai și Bakhtiari) și minoritățile etnice (kurzi, arabi și azeri) au contestat autoritatea tânărului șah și s-au luptat din răsputeri pentru a obține favoruri din partea puterilor de ocupație. Instabilitatea s-a accentuat la sfârșitul războiului. Armata Roșie a staționat în Azerbaidjanul iranian până în 1946. Inflația din timpul războiului a avut efecte devastatoare asupra economiei. Susținătorii șahului s-au confruntat cu radicalii și cu persoanele de seamă pentru controlul Majlisului, parlamentul iranian. Guvernul s-a văzut pus în fața unei imense rezistențe din partea grupărilor tribale, provinciale și etnice. În 1949 însă, șahul aproape că recăpătase controlul, poate și pentru că alternativa nu reprezenta decât o fragmentare și mai accentuată a Iranului și adâncirea frământărilor sociale.

Dar, înainte ca toate acestea să se întâmple, a izbucnit o criză majoră. Pentru a-și reafirma poziția, șahul a găsit o cale să se folosească de profiturile aduse de întinsele terenuri petrolifere din sud-vestul țării, controlate de Compania Petrolieră Anglo-Iraniană (actuala BP) condusă de englezi. În iulie 1949, un așa-numit „acord adițional“ a înaintat propunerea de mărire a redevențelor plătite de companie de la 15% la 20%, cu posibilitatea unor eventuale măriri. Acest acord a fost compromis de două mari bariere. Prima, teama opozanților șahului că această bogăție nou-descoperită va contribui la renașterea puterii acestuia pe coordonatele de dinaintea războiului. A doua era reprezentată de ostilitatea opiniei publice iraniene față de controlul străin asupra resurselor-cheie din Iran și față de influența pe care compania o exercita. Ca și cum situația nu ar fi fost destul de gravă, în timpul dezbaterilor din Majlis s-a aflat că Aramco, Compania Petrolieră Arabo-Americană, oferise 50% din profiturile sale guvernului-gazdă din Arabia Saudită. Pe măsură ce negocierile anglo-iraniene au continuat, tensiunea politică a crescut la cote alarmante și, în martie 1951, parlamentul iranian a adoptat legea naționalizării companiei. Câteva zile mai târziu, Mohammed Mossadeq, vechi opozant al șahului și al tatălui acestuia, prelua funcția de prim-ministru.[56]

S-a ajuns într-un impas. Propunerea de intervenție militară a britanicilor a fost respinsă de Washington pe motiv că abordarea Marii Britanii era

nesăbuită și conservatoare.[57] Tot personalul britanic a fost retras de pe câmpurile petrolifere și de la rafinăria din Abadan. De teamă că și alții ar fi putut urma exemplul Iranului, principalele companii petroliere au impus un boicot internațional asupra petrolului iranian, boicot care s-a dovedit extrem de eficient. Mossadeq, care fusese foarte aproape de o revoluție constituțională, a rămas fără sprijinul care oricum nu fusese niciodată foarte coeziv. Occidentul îi pusese eticheta de demagog periculos care pregătea terenul pentru o guvernare comunistă. În 1953 a fost înlăturat de la putere printr-o lovitură militară, sprijinită și finanțată parțial de agenți americani și britanici. În locul lui a fost numit un premier loial șahului. Potrivit unui nou acord, petrolul iranian urma să fie vândut printr-un cartel de companii britanice și americane. Veniturile șahului au crescut spectaculos: practic s-au înzecit între 1954 și 1955, apoi între 1960 și 1961, ajungând la 358 de milioane de dolari, sumă ce a crescut de încă 15 ori între 1973 și 1974. Puterea sa militară și politică s-a consolidat. La începutul anilor 1960, șahul Iranului era considerat un aliat important al Occidentului, un adevărat obstacol în calea înaintării sovieticilor spre sud. Numai că apăreau periodic temeri legate de faptul că ambiția lui de a stăpâni Golful va declanșa un conflict între statele arabe din regiune.

În termenii Războiului Rece, triumful șahului asupra lui Mossadeq a fost asimilat cu o victorie a Occidentului. În realitate, succesul acestuia s-a datorat în egală măsură dezbinării și greșelilor din rândurile oponenților săi, conservatorismului înrădăcinat într-o societate dominată de proprietari de terenuri și mașinațiunilor și manevrelor CIA.[58] Dintr-o altă perspectivă însă, atât șahul, cât și Mossadeq au jucat un rol important în schimbarea remarcabilă a poziției generale a Iranului. Statutul semicolonial pe care șahul Reza nu reușise să-l înlăture definitiv, privilegiile companiei petroliere care acționa ca un stat în stat, influența pe care britanicii continuau s-o exercite asupra oficialilor iranieni și a aliaților provinciali ai acestora, toate fuseseră spulberate prin retragerea umilitoare la care fusese obligată compania anglo-iraniană. La un nivel neegalat de alți conducători din Orientul Mijlociu, șahul a fost capabil să afirme independența Iranului și să facă din acesta cea mai mare putere din regiune. Cei care au moștenit statul clădit de el au fost – amară ironie! – cei mai îndârjiți dușmani ai schimbărilor din societatea iraniană.

Evenimentele din Asia Răsăriteană, Asia de Sud și Orientul Mijlociu au fost cele care au spulberat iluziile Europei privind resuscitarea imperiilor sale coloniale după război. Comparativ, situația din Africa a părut, cel puțin pentru o vreme, diferită. Până și observatorii cel mai bine informați au avut îndoieli în privința unui destin african similar celui din Asia. Franța și-a păstrat în continuare poziția consolidată în Magreb (Maroc, Algeria, Tunisia). Idealul francez legat de un „destin" mediteraneean a făcut imposibilă o separare reală de teritorii vitale pentru poziția Franței în lume. În Algeria trăiau un milion de francezi (reprezentați în sistemul parlamentar al Franței). Armata Africii (*Armée d'Afrique*) era alcătuită în principal din soldați recrutați din nordul Africii și ocupa un loc esențial în sistemul militar francez. Guvernele postbelice din Franța nu au recunoscut nici o asemănare între retragerea forțată din Indochina și lecția nord-africană. Iar în Africa meridională, englezii, francezii, portughezii și belgienii erau și mai puțin pregătiți să se retragă.

Africa meridională a simțit indirect efectele războiului: inflație, lipsuri, recrutări, industrializare locală, tonul strident al propagandei. Dar, cu excepția Ethiopiei, pământul Africii nu a fost tulburat de războaie și nici o invazie nu a incomodat regimul colonial. Diversitatea lingvistică, etnică și religioasă a fost garanția că naționalismul african nu va fi niciodată la fel de puternic ca naționalismul panarab; nu exista riscul mobilizării unui sprijin al maselor de pe cuprinsul coloniilor africane. O mișcare politică după modelul naționalismului indian era puțin probabilă, din aceleași motive. Vasta coaliție subcontinentală inițiată de Gandhi era la distanță de ani-lumină de politica colonială din Africa. Statele coloniale din Africa Subsahariană păreau a se îndrepta în direcție opusă, nicidecum în sensul creării de națiuni africane. Africa „tribală" avea încă să fie inventată, cumva cel puțin ca replică la formele de „guvernare indirectă" impuse de europeni. Crearea de „triburi" (unele la scară largă, cum a fost Yoruba) părea a fi mijlocul optim de exercitare a influenței și de întărire a puterii elitelor africane. În cele din urmă, în „Sudul Alb", naționalismul coloniștilor albi s-a mobilizat cel mai agresiv după 1945, nu naționalismul africanilor de culoare. Supremația programului politic din Africa de Sud în anii 1950 a fost obținută prin impunerea apartheidului (tradus prin „separare") și prin consolidarea superiorității politice a albilor. Scopul coloniștilor din nordul și sudul Rhodesiei (Zambia și Zimbabwe de azi)[59] a fost consolidarea și

apărarea unui stat central-african condus de albi. Întărirea puterii albilor a avut o mai mare anvergură. Odată ce și-a redescoperit misiunea colonială după 1945, Portugalia condusă de regimul dictatorial al lui Salazar s-a lansat într-o misiune de colonizare sistematică a Angolei și Mozambicului, cele două teritorii africane ocupate de Portugalia.[60]

La acea vreme, în mod cu totul ironic, în timp ce puterile coloniale se străduiau să păstreze coloniile din Asia, au crezut că în Africa timpul era de partea lor. Arhitecții coloniali erau ocupați cu schițele birocratice necesare transferului de putere într-un viitor nelimitat, după parcurgerea anumitor etape (exact cum un copil trecea de la școala primară la cea gimnazială). Imperativul imediat era stimularea producției coloniilor: cacao, ulei vegetal, bumbac, sisal, tutun, cupru, aur, uraniu, cobalt, azbest și aluminiu. Deficitul de lichidități pe piața dolarului și tensiunea Războiului Rece au făcut din Africa abandonată din anii interbelici o adevărată peșteră a lui Aladin pentru Europa. Statul care fusese până atunci un fel de „paznic de noapte“ apatic trebuia transformat într-un stat „în curs de dezvoltare“ capabil să intervină oriunde. Comunitățile de coloniști albi din Africa Centrală și de Est, considerate de oficialii coloniali antebelici un fel de bătaie de cap inutilă, trebuiau acum prețuite și încurajate să se extindă. În Africa de Vest colonială, unde nu existau coloniști albi, administratorii coloniali au cerut ajutorul elitelor educate din orașele de pe coastă. Desconsiderate înainte de război, acestea trebuiau acum să contribuie la dinamizarea impulsului de creștere. Dovedind un optimism bizar, mai mult afectiv decât rațional, politicienii de la Londra și Paris au crezut că promisiunea de autoguvernare va domoli iritarea provocată de prezența colonială invazivă și va pregăti terenul unui parteneriat „eurafrican“ ce avea să intre în vigoare după retragerea guvernării coloniale.

Nu au luat însă în calcul condiția șubredă a statului colonial. Acesta fusese dintotdeauna fragil, pe tot cuprinsul Africii. În perioada împărțirilor și a cuceririlor teritoriale de dinainte de 1914, nu a fost nevoie decât de o impunere a unei stabilități coloniale și de colaborarea coloniștilor și a concesionarilor pentru stabilirea unor profituri impozabile. În anii interbelici, dogma preponderentă a guvernării indirecte (precaută în privința destabilizării societății africane „tradiționale“) și veniturile micșorate de criza economică au favorizat instaurarea unui regim care a delegat puterea așa-numitelor „autorități indigene“ la nivel local. Guvernatorii mai receptivi

au înțeles prea bine că, fără o schimbare de direcție, avea să fie din ce în ce mai greu să-și păstreze coloniile sau să primească aprobarea generală pentru principalele inițiative.[61] Reformele au căpătat valoare numai după terminarea războiului (care a necesitat un plus de acțiune și de cheltuieli). Dar înțelesul atașat de politicieni unui progres consensual către o atitudine africană mai fermă și un stat proactiv era sensibil diferit de cel al opiniei publice africane. În perioada de austeritate postbelică, guvernele coloniale au reglementat prețurile, au menținut salariile mici, au reprimat orice proteste ale lucrătorilor și au limitat consumul local. Au fost nevoiți să impună cu forța îmbunătățirile din agricultură – precum procesul de deparazitare a bovinelor, măsurile împotriva eroziunii solului, arderea controlată a arborilor de cacao contaminați –, fapt ce a stârnit o animozitate intensă și a necesitat măsuri coercitive. Din cauza nenumăraților experți din străinătate și (în unele regiuni) a noilor coloniști, Africa a trecut prin ceea ce istoricii au numit „o a doua ocupație colonială“.[62] Deloc surprinzător, acest avânt neașteptat în activitatea regimului colonial a provocat suspiciune și opoziție. Într-un interval relativ scurt, guvernele coloniale au fost nevoite să aleagă între două direcții. Fie delegau mai multe prerogative către liderii africani și câștigau astfel o mai mare susținere populară (cale aleasă de englezi în Ghana după incidentele din 1948). Fie instituiau un regim de represiune, în speranța că intervențiile în forță vor descuraja „extremismul“ (termen rezervat celor care refuzau să colaboreze cu guvernele coloniale) și vor impulsiona acțiunile celor (numiți „moderați“) dispuși să accepte un program lejer de schimbări politice și o perioadă nedeterminată până la instaurarea guvernării majorității africane.[63]

În momentul în care nivelul antipatiei africanilor a devenit limpede, guvernele de la Londra și Paris (chiar și cel de la Bruxelles) au ales să evite confruntările și să facă o nouă înțelegere cu liderii africani. În Kenya și Africa Centrală, această soluție a fost blocată de protestul vocal al comunităților de coloniști albi. Când aceștia au devenit ținta atacurilor africanilor din Kenya (deși foarte puțini albi au fost uciși), a apărut necesitatea de a interveni. Consecința a fost un imens val de violențe. Căci în Kenya revolta Mau Mau în rândul poporului Kikuyu a fost alimentată atât de animozitățile dintre membrii tribului, dar și de ura față de coloniști. Schimbarea economică a permis multor personalități Kikuyu și adepților acestora să se îmbogățească pe seama poporului – adică pe seama celor

săraci sau cu mai puține relații. Vechile noțiuni legate de „economia etică“ și de reciprocitate socială s-au năruit.[64] Disperarea coloniștilor a provocat o serie de represalii, iar tensiunile sociale au căpătat aspect de război civil, dat fiind că șefii de trib „loiali“ i-au persecutat pe cei bănuiți că simpatizau cu mișcarea Mau Mau; aceștia s-au refugiat, la rândul lor, în junglă sau au ripostat tot prin violență, declanșând un război de gherilă. Revolta Mau Mau a fost înăbușită definitiv în 1956. Chiar și în Kenya, costurile misiunii prelungite de securitate, nevoia de a aduce comunitățile africane de partea guvernului și dezonoarea atrasă de atrocitățile și de violențele aparatului de represiune (în special în taberele de „reabilitare“ a prizonierilor Mau Mau)[65] au dus la urgentarea descentralizării la începutul lui 1960. În acel an, independența sub guverne alese și conduse de africani era deja politica acceptată de toate puterile coloniale, cu excepția Portugaliei. Scopul urmărit a fost controlul asupra agendei transformărilor, instalarea unor regimuri „moderate“ cu care se puteau stabili relații cordiale și menținerea unei atente monitorizări în ceea ce privește relațiile externe și dezvoltarea internă a fostelor teritorii coloniale. Și pentru că Africa meridională părea a fi încă o văgăună internațională aflată la mare depărtare de linia de front a Războiului Rece, factorii de decizie au considerat că au suficient timp la dispoziție pentru o tranziție postcolonială.

Aceste planuri au fost spulberate de criza din Congo. Guvernul belgian acordase independența în iunie 1960 pornind de la premisa că rolul și influența sa în afacerile din Congo nu vor suferi schimbări majore.[66] Însă aceasta a însemnat o eroare de calcul catastrofală. În doar câteva zile, armata s-a răsculat răspândind panică și teroare în marea comunitate a expaților. Noul premier Patrice Lumumba, o figură charismatică, a respins un strâns parteneriat postcolonial. Provinciile Kasai de Sud și Katanga, bogate în resurse minerale, s-au separat unilateral de noua Republică Congo, cu complicitatea Bruxelles-ului și probabil cu scopul de a-l distruge pe Lumumba. În august 1960, Lumumba a cerut ajutorul Uniunii Sovietice, care a trimis imediat militari și armament. Organizația Națiunilor Unite a trimis un contingent de 10 000 de oameni pentru a menține ordinea. Dar, regimurile separatiste ajunse la putere, escaladarea violențelor dintre armatele rivale, asasinarea lui Lumumba de către soldații din Katanga (probabil și cu ajutorul celor belgieni)[67] și diferendele internaționale privind scopul prezenței militare a Națiunilor Unite au transformat, în numai trei

ani, o colonie-model într-un „dezastru congolez“.[68] În pofida faptului că în 1964–1965 țara revenise la o oarecare normalitate, tragedia din Congo a dat un cu totul alt sens decolonizării din Africa. În felul acesta au ieșit la iveală riscurile neprevăzute ale rivalității dintre Est și Vest din timpul Războiului Rece, rivalități ce priveau și loialitățile declarate ale țărilor africane. Guvernul de la Londra a înțeles importanța unei retrageri din coloniile britanice din estul și centrul Africii înainte ca acestea să fie cuprinse de haos. Mai presus de toate, evenimentele din Congo au întărit suspiciunile albilor care trăiau la sud de Zambezi și care erau convinși că anarhia și barbarismul erau consecințele inevitabile ale concesiilor făcute naționaliștilor africani. În restul Africii, misiunile de dobândire a independenței erau din ce în ce mai tumultuoase (chiar și Algeria înlăturase guvernul francez de la putere în 1962, în ciuda numărului mare de coloniști albi – *pieds noirs* –, circa un milion). În Africa de Sud, controlul albilor a format un bloc solid care a inclus coloniile portugheze din Angola și Mozambic. Avea loc o nouă și distinctă „împărțire“ a Africii.

Așa cum s-a întâmplat în Orientul Mijlociu sau în restul Asiei, nici în Africa decolonizarea nu a reprezentat o separare totală de trecutul imperialist, nici un permis de intrare în rândul unei „lumi a națiunilor“. Noile state africane au moștenit slăbiciunea înaintașilor colonialiști, pe urmele cărora au luat-o după o tranziție foarte scurtă. Etnicitatea regională sau locală atârna mult mai greu decât naționalismul. Făurirea unor identități naționale fără sprijinul unui dialect comun constituia o uriașă provocare. Moștenirea „tribală“ din vremea guvernării coloniale era adânc înrădăcinată: în multe părți din Africa, crearea de noi forme de etnicitate „tribală“ a fost metoda larg folosită pentru adaptarea la o scară mult mai mare a vieții economice și sociale. Între timp, presiunea extinderii rolului statului era foarte mare, atât în serviciile sociale, cât și în dezvoltarea economică. Pentru orice nou regim era extrem de necesar să găsească surse externe de ajutor financiar și militar înainte de a pierde loialitatea simpatizanților.[69] Era o scenă pregătită deja pentru creșterea influenței externe într-o nouă formă postcolonială. Dacă marile puteri ale lumii aveau un motiv pentru a face asta, mijloacele de a construi noi imperii se găseau peste tot în jur.

IMPERII SECRETE

Decolonizarea poate fi cel mai bine înțeleasă ca dizolvarea ordinii globale distincte – geopolitice, juridice, economice, culturale și demografice – care a apărut în anii 1840, a fost consolidată în anii 1890 și care a supraviețuit și în anii 1940 și 1950, unde condițiile au fost încă favorabile. Capacitatea puterilor coloniale supraviețuitoare de a-și menține vechiul sistem imperial s-a estompat rapid după 1945. După cum am văzut, acesta a fost elementul-cheie al peisajului internațional postbelic. Un alt aspect crucial a fost prăbușirea sângeroasă a imperialismului de război din Germania nazistă și Japonia. Prăbușirea aproape simultană a acestor două regimuri imperialiste – „vechiul colonialism“ și „noul imperialism“ – a făcut loc apariției unor noi imperii, cu noi ideologii, noi metode și noi obiective.

Chiar și așa, expansiunea amețitoare a puterii americane i-a luat pe mulți prin surprindere. Acceptarea unor obligații în afara continentului nord-american sau dincolo de America Centrală fusese dintotdeauna un motiv de dispută în rândurile opiniei publice americane. Americanii se temeau de complicații. Libertatea americană fusese rezultatul respingerii deliberate a mentalității ancestrale și a spiritului războinic al Lumii Vechi decadente, ca atare un contact prea intens cu această lume era în sine o amenințare. Sistemul politic american era prost echipat pentru formularea și dirijarea politicii externe, a cărei continuitate a fost repede distrusă de controversele interne. Atitudinea americană era categoric unilaterală și nu vedea rostul unei coaliții sau al unor compromisuri care erau apanajul unei diplomații active. Această atitudine a fost puternic consolidată de tradiția legalistă care privea relațiile externe ca pe ceva ce nu putea fi reglementat decât prin decizii juridice și acorduri solemne obligatorii.[70] Prin comparație, diplomația europeană – urmărirea oportunistă a interesului național – părea cinică, autodistructivă și zadarnică. Aceste judecăți de valoare au contribuit la refuzul notoriu al Americii de a adera la Liga Națiunilor sau de a participa la misiunea de stăvilire a expansiunii naziste înainte de 1939. După 1945, guvernele americane și-au asumat uriașe responsabilități pe tot globul și au țesut o rețea de alianțe în interes propriu. Ce se schimbase între timp?

Doi factori au contribuit la schimbarea perspectivei americane. Primul a fost prăpastia uriașă care se căscase între puterea materială a Americii și

puterea celorlalte state. În 1950, la numai cinci ani de la terminarea războiului, economia americană producea de două ori mai mult decât economiile britanică, franceză și germană la un loc (comparativ cu un relativ echilibru între acestea în 1913).[71] Avantajul economic era întărit spectaculos de deținerea tehnologiei nucleare și de capacitatea unică de a lansa arme atomice. Singure, aceste noi surse de putere ar fi putut promova o stare de spirit izolaționistă mai apăsătoare decât în perioada interbelică. La toate acestea se adăuga conștiința faptului că perimetrul defensiv american fusese extins prin transportul aerian și prin necesitatea de a gestiona economia internațională pentru a evita o criză economică postbelică. „Fortăreața americană“ nu mai era invulnerabilă. Liderii americani se foloseau de marja de influență pentru a încheia alianțe în condiții ce garantau supremația Americii. Frica de o repetare a coșmarului strategic din 1941–1942 i-a motivat și mai mult.

Rezultatul a fost crearea unui „sistem“ american imperialist în toată regula, mai puțin cu numele. În 1946 s-au conceput planuri pentru un comandament maritim în Marea Mediterană. În 1947, Doctrina Truman a promis ajutor militar Turciei și Greciei împotriva presiunii sovietice, iar Planul Marshall promitea revitalizarea economiilor vest-europene. La începutul lui 1948, Washingtonul s-a declarat dispus să negocieze Pactul Atlantic prin care se angaja să apere Europa de Vest, iar Senatul și-a dat acordul prin Rezoluția Vandenberg. În aprilie 1949 a fost semnat Pactul Nord-Atlantic și doi ani mai târziu în Europa de Vest au fost dislocate trupe americane care să asigure apărarea terestră. America a semnat și alte tratate cu Canada (traversată de cea mai scurtă rută aeriană spre Uniunea Sovietică) și cu Asia Răsăriteană, mai precis un pact de securitate reciprocă semnat în 1951 cu Japonia. La acel moment, toate elementele principale ale sistemului fuseseră așezate. Nu era un tablou simetric. Înfățișa o alianță strânsă cu Marea Britanie, cel mai important membru european al Pactului Nord-Atlantic, precum și un parteneriat de apărare semnat cu celelalte state vest-europene. Germania de Vest (a cărei armată intrase sub comanda americană efectivă) și Japonia (unde americanii se bucurau de drepturi extrateritoriale) erau semiprotectorate. Insulele Filipine (teoretic independente încă din 1946) au acordat Americii controlul asupra a 23 de baze și s-au angajat să nu le înstrăineze fără acordul american; era un adevărat (dacă nu nominal) protectorat.[72] Micronezia a rămas sub directa

monitorizare a Washingtonului datorită bazelor sale, în special cele din Guam, fortăreața americană din Pacificul de Vest și care supraveghea ruta spre Japonia și Filipine.[73] S-ar mai putea adăuga pe această listă vasta sferă din America Latină unde SUA dețineau un „imperiu informal“ și unde războiul eliminase total prezența comercială a englezilor. Tratatul de la Rio din 1947 („Tratatul Interamerican de Ajutor Reciproc“) asigura ajutor militar din partea Statelor Unite în caz de atac armat sau de alte forme de agresiune (cod pentru „subversiune“ comunistă) împotriva statelor latino-americane. În anii 1950 numai trei guverne latino-americane mai păstrau relații diplomatice cu Uniunea Sovietică.

Acest imperiu colosal nu cunoștea precedent. Nici o putere mondială nu reușise să se poziționeze în ambele capete ale Eurasiei, nici nu avusese capacitatea de a face asta. Reușita s-a datorat în parte dorinței de a lega relații cu SUA, dar și faptului că și conducerea sa a fost acceptată. Alianța anglo-americană a fost un remarcabil exemplu de cooperare între o putere imperialistă aflată în declin, dar care spera să se replieze, și urmașa ei evidentă. Pentru o vreme, ambele partenere au acceptat mitul egalității și au practicat un tip de condominiu. În Europa de Vest, America a construit un imperiu „prin metoda invitației“ – o expresie uluitoare inventată de Geir Lundestad.[74] În Japonia, elita politică a preferat clauzele oneroase ale pactului de securitate chiar cu riscul unei orientări spre stânga a opiniei publice. Reală sau închipuită, frica de comunism și de expansiunea sovietică a fost catalizatorul colaborării din străinătate și a alimentat dorința americanilor de a-și asuma povara puterii. În nici o altă împrejurare n-ar fi putut America să obțină o recunoaștere atât a largă a noului său rol în lume.

La începutul anilor 1950, geopolitica și ideologia au fost întărite datorită influenței americane. Datorită relansării economice din Europa și Japonia, un efect al pompării de resurse prin Planul Marshall, dar și datorită cheltuielilor militare din timpul Războiului din Coreea, comerțul internațional a ieșit din lunga perioadă de stagnare în care zăcuse între 1913 și 1950. Valoarea și volumul exporturilor din toată lumea s-au dublat în perioada 1953–1963.[75] Statele Unite jucaseră cel mai important rol în crearea condițiilor pentru acest boom economic extraordinar. Fondul Monetar Internațional (care promova stabilitatea cursului de schimb) și Acordul General asupra Tarifelor și Comerțului (menit să liberalizeze comerțul) n-ar fi reprezentat nimic fără SUA. Dolarul american, convertibil

în aur, a fost poate cel care a furnizat moneda universal acceptată de care depindea expansiunea comerțului. Sigur că America era perfect poziționată pentru a culege roadele noii economii comerciale. Între 1939 și 1950, valoarea investițiilor americane în străinătate s-a dublat. Industria americană atinsese vârful competitiv în anii 1950. În sectoarele dinamice precum transportul aerian și divertismentul, produsele americane erau aproape imbatabile. „Puterea necoercitivă“ a influenței economice și culturale a asigurat „puterea coercitivă“ a influenței strategice. Nici o țară care se baza pe o monedă străină nu putea risca să-i ofenseze pe americani dacă nu dorea ca sprijinul acestora să le fie retras în momente cruciale.

Regiunea vastă în care America asigura – sau impunea – protecția sa strategică (la 1955 Statele Unite dețineau 450 de baze în 36 de țări) s-a suprapus cu sfera noii economii internaționale al cărei pivot era tot America. Împreună acestea au impus *Pax Americana* (Pacea americană). În anii 1950 s-a consolidat rapid, dar nu fără neînțelegeri. Un an critic a fost 1956. Refuzul Washingtonului de a susține revolta maghiarilor împotriva hegemoniei sovietice a marcat acceptarea tacită a împărțirii Europei din 1945–1948. Aproape în același timp, SUA au obligat Regatul Unit și Franța (prin presiune financiară) să abandoneze eforturile de a dărâma regimul lui Nasser. În felul acesta, aliații europeni ai Americii înțelegeau că trebuie să gestioneze ce le mai rămăsese din imperii într-un mod care să coincidă cu planurile SUA. Întoarcerea la convertibilitate pe piețele monetare vest-europene din 1958 a semnalat sfârșitul „economiei de avarie“ și normalizarea economiei comerciale globale.[76] În Orientul Mijlociu și Asia de Sud-Est, o intervenție limitată era de ajuns pentru a preveni expansiunea influenței sovietice și pentru a stabiliza frontiera dintre sferele superputerilor. Linia de demarcație fusese deja trasată în mai toată Eurasia. Mijloacele strategice (amenințarea cu un atac nuclear) fuseseră instalate pentru a împiedica o invazie sovietică în Europa de Vest. Balanța globală se înclina de acum în favoarea supremației americane.

Efectele globale ale împărțirii Eurasiei nu au fost nicidecum limitate. O explicație ar fi traiectoria uluitoare a puterii sovietice. În trei ani de război, între 1942 și 1945, Uniunea Sovietică a reușit să evite o înfrângere catastrofală și a jucat cel mai mare rol în victoria asupra Germaniei. Răsplata a fost extinderea masivă a sferei de influență sovietică în Europa Centrală și de Est și un veto asupra reunificării Germaniei. Această mare

victorie din Occident a stat la baza puterii sovietice în lume. Factorul decisiv în puterea postbelică a sistemului imperialist sovietic a fost probabil poziția sa geopolitică. Efectivele militare sovietice din RDG amenințau inima Europei Occidentale și neutralizau poziția Americii în cursa armelor performante. Sateliții sud-est europeni ai Uniunii Sovietice stăteau de strajă pe ruta spre Ucraina și sudul Rusiei, traversată de Wehrmacht cu consecințe atât de devastatoare în 1941–1942. Cu aceste zone la dispoziția sa, Uniunea Sovietică era practic invulnerabilă într-un război convențional. Întărirea controlului sovietic asupra unei mari părți din Europa ocupată în 1945–1948 a fost posibilă din două motive. Primul a fost absența oricărei amenințări postbelice serioase dinspre Asia Răsăriteană care să poată fi măcar comparată cu Japonia de dinainte de 1941. Victoria lui Mao Zedong în Războiul Civil din China fusese un bonus neașteptat. Puterea Moscovei se putea concentra de-acum total asupra Vestului. Al doilea motiv a fost moștenirea imperialismului nazist care a decapitat practic elitele politice din Europa de Est (o sarcină dusă până la capăt cu mare zel de către NKVD – poliția secretă a lui Stalin) și a semănat vrajbă între grupurile sociale, religioase și etnice pe care le-a favorizat sau le-a respins în ceea ce a fost un conflict disperat.

Chiar și-așa, expansiunea dramatică a influenței sovietice în Europa Centrală și de Est a fost o povară colosală, inclusiv din punctul de vedere al forțelor recrutate. Vorbim de o țară care a pierdut circa 14% din populație în timpul războiului (adică 27 de milioane de suflete, în comparație cu SUA care pierduse 400 000 de oameni) și aproximativ un sfert din activele deținute.[77] Dezastrul agricol din 1946 a provocat o foamete cumplită. Relansarea economică a fost realizarea supremă a ordinii industriale a lui Stalin. O disciplină a muncii feroce, munca recruților din armată, chiar și munca forțată au fost metodele folosite mai mult chiar și decât înainte de război pentru a ține în frâu populația speriată, înfometată și epuizată.[78] Se presupune că 10% din producția industrială venea din Gulag.[79] La moartea lui Stalin, în 1953, pierderile de război fuseseră acoperite, iar Uniunea Sovietică atinsese un nivel de creștere economică întrecut numai de economiile „miracol“ ale Germaniei și Japoniei.[80] Aceasta a fost platforma de pe care Hrușciov a extins mai departe influența sovietică.

Hrușciov a fost personificarea încrederii sovietice în capacitatea de a concura cu Vestul de pe poziții egale, nu numai în Europa – ceea ce

reprezenta o schimbare izbitoare față de mentalitatea de „buncăr“ a perioadei staliniste. Oamenii de știință sovietici au fost primii care au lansat în spațiu un satelit artificial (Sputnik) în 1957, o afirmare uriașă a faptului că își ajunseseră din urmă rivalii occidentali. Hrușciov a autorizat expansiunea puterii maritime sovietice sub redutabilul amiral Gorșkov. La sfârșitul anilor 1950, forța navală submarină a așezat marina sovietică pe locul doi în lume,[81] într-un efort de umbrire a flotelor americane și de a i le refuza supremația pe mare – prin aceasta înțelegându-se controlul incontestabil asupra căilor maritime ale lumii. Hrușciov a urmărit să oblige Vestul să accepte un acord de divizare permanentă a Germaniei – ceea ce a provocat criza de la Berlin din 1961. Zidul Berlinului (care a fost ridicat în urma refuzului Occidentului de a accepta acordul) a fost semnalul hotărârii sovietice de a stăpâni propriul Raj european în viitor. Dar cel mai radical aspect în abordarea lui Hrușciov a fost estimarea sa echilibrată privind ceea ce oferea decolonizarea. Fisurarea hegemoniei britanice în Orientul Mijlociu, lupta pentru independență din coloniile africane, semnele ce prevesteau tulburări sociale în America Latină promiteau o cale de ieșire din limitarea eurasiatică, o pătrundere a sovieticilor în Lumea exterioară. Uniunea Sovietică a compensat lipsurile din economie prin farmecul ideologic al „modernității sovietice“. În multe state noi, modelul sovietic de creștere, putere și eficiență industrială a statului condus de un partid unic, precum și fascinația guvernării autoritare și a valorilor egalitare proclamate de ideologia marxist-leninistă exercitau o atracție profundă. Exista, iată, o cale reală (încercată și verificată) spre o lume modernă, deloc aservită intereselor străine care dictaseră în era colonială (sau semicolonială).

S-ar putea spune chiar că Hrușciov a urmărit să exploateze fluiditatea noii politici globale înainte ca puterea americană sau economiile orientate către Occident să capete o influență hotărâtoare în lumea postcolonială. La fel ca Imperiul German înainte de 1914, Uniunea Sovietică și-a căutat „un loc sub soare“ și dreptul de a trasa noua ordine mondială. În 1960, rivalitățile au început să se manifeste cu repeziciune. Când Washingtonul a încercat să zdrobească revoluția lui Castro blocând importurile de zahăr din Cuba (o tactică verificată), Hrușciov a promis că va cumpăra toată producția. În timpul crizei din Congo, tot Hrușciov a denunțat incapacitatea Națiunilor Unite de a susține guvernul condus de Lumumba și a descris organizația ca pe un instrument al Occidentului, instrument ce necesita reforme drastice.

Londra și Washingtonul au manifestat o mare îngrijorare.[82] În 1961, un nou front s-a deschis în Asia de Sud-Est când Ho Și Min a lansat lupta împotriva regimului Diem din sudul Vietnamului. Revoluția din Yemen din 1962 și războiul civil care a urmat ar fi putut atrage după ele o mai mare dependență a lui Nasser de sprijinul sovietic (Nasser a intervenit masiv de partea revoluționarilor) și o șubrezire a Arabiei Saudite. Cu mare reticență, americanii au promis ajutor în eventualitatea unui atac asupra statului saudit din partea clienților yemeniți ai lui Nasser.[83] Cel mai grav lucru a fost însă livrarea de rachete sovietice noilor aliați ai lui Hrușciov din America Latină. Criza rachetelor cubaneze din octombrie 1962 a fost rezolvată, până la urmă, prin anumite concesii: sovieticii au acceptat retragerea armelor din zonă în schimbul unor concesii similare privind rachetele ce urmau să fie trimise către americani în Turcia și, foarte probabil, în schimbul promisiunii SUA de a nu invada Cuba. Deși sovieticii au ieșit aparent dezavantajați din această criză, obiectivul lărgit al rivalității sovieto-americane a devenit mult mai limpede. Președintele Kennedy a înțeles că se impuneau metode mai ferme pentru a bloca expansiunea influenței sovietice în „Lumea a Treia“ din Africa, Asia și America Latină. Acesta era climatul în care prăbușirea iminentă a guvernului sud-vietnamez condus de Diem a căpătat o mai mare însemnătate la nivel local.

Pentru următorii 20 de ani, lupta pentru influență a superputerilor a dominat politica globală. Izbânda nu se mai calcula, ca în anii 1890, în teritorii cucerite, ci în termeni de clienți și aliați ai imperiilor informale sudați între ei prin rezervele de armament și misiunile militare, prin ajutorul pentru „dezvoltare“ și creditele comerciale. Cinci aspecte au fost fundamentale în ceea ce a devenit o competiție fluctuantă și imprevizibilă. Un prim aspect a fost acela că nici una dintre cele două superputeri nu a îndrăznit să proiecteze o amenințare directă în teritoriul rival, mai ales că spre sfârșitul anilor 1960 se aflau la același nivel ca dotare cu arme nucleare. Invazia americană din Republica Dominicană, în 1965, și invazia sovietică din Cehoslovacia, trei ani mai târziu, nu au atras nici un fel de ripostă. Politica de destindere din anii 1970 a recunoscut diferendele permanente din Europa: Actul Final de la Helsinki din 1975 s-a dorit a fi un tratat de pace european prin care statele europene, inclusiv Uniunea Sovietică, se angajau să accepte frontierele existente. Al doilea aspect era legat de o relativă discrepanță a puterii economice a celor două state rivale. În pofida

succeselor militare și industriale, economia sovietică era încă redusă și șubredă în comparație cu cea americană. Între 1960 și 1975, exporturile sovietice în lume nu au depășit 4%.[84] Contribuția americană la exporturile globale de produse era de 13% în 1976.[85] Economia liberă de piață – al cărei pivot erau SUA – își însușea partea leului din comerțul internațional. Un al treilea aspect era instabilitatea persistentă a zonei extinse de „frontieră“ în care cele două puteri se luptau să obțină supremația. Aceste tulburări aveau la bază eforturile de ridicare a unor noi state în fostele teritorii coloniale, conflictele anticoloniale din unele părți din Africa, precum și transformările economice din anii 1970 („criza petrolului“ din 1973 și creșterea drastică a prețului combustibililor). Regimurile respective și rivalii acestora au declanșat o adevărată cursă pentru armament și ajutor. S-a asigurat astfel o solicitare permanentă de sponsorizări din partea superputerilor, fapt ce a alimentat efectul de domino al strategilor americani și sovietici. S-a creat o sferă din ce în ce mai largă în Lumea exterioară, acolo unde aceste puteri au purtat un război prin intermediari. La mijlocul anilor 1970, ajutorul militar sovietic și influența politică sovietică pătrunseseră adânc în Cornul Africii și în treimea sudică a continentului. Al patrulea aspect a fost consecința (parțială) a acestei instabilități: expunerea competitorilor celor două puteri la mari răsturnări de situații. Înfrângerea umilitoare suferită de americani în Vietnamul de Sud, pe care au încercat să-l mențină ca stat noncomunist, a fost cel mai grăitor exemplu. Cel puțin la fel de importantă din punct de vedere geostrategic au fost rapiditatea cu care guvernul egiptean s-a dezis de alianța cu sovieticii în 1976 și expulzarea armatei de consilieri sovietici din Egipt.[86] Al cincilea și ultimul aspect – un corolar al tuturor celor prezentate până acum – au fost limitările drastice cu care s-au confruntat ambele puteri în legătură cu agitația, insubordonarea și încăpățânarea statelor clientelare, și asta în pofida puterii militare pe care o aveau. În consecință, ambele întâmpinau riscul de a se supraangaja în relații cu niște aliați inconsecvenți și de a fi târâte vrând-nevrând în confruntări. Cât privește China, aceasta a rezistat asimilării de către alt sistem imperial, așa cum o făcuse și la finele secolului al XIX-lea.

Mulți analiști ai vremii au considerat că acest du-te-vino al imperialismului superputerilor va continua la nesfârșit. Teoreticienii „regresului“ din Statele Unite au privit lecția Vietnamului ca pe o dovadă că puterea americană se întinsese mai mult decât îi era plapuma. Problemele

financiare provocate de Războiul din Vietnam și creșterea bruscă a prețului la petrol (și din pricina încercărilor statelor arabe de a pune indirect presiune pe Israel) au împiedicat dezvoltarea rapidă a economiilor de piață după 1970. Puternicul dolar nu mai putea fi convertit în aur. Marxiștii visaseră practic cu ochii deschiși la momentul colapsului capitalist și al unei „revoluții globale“. Au fost schițate proiecte pentru o „nouă ordine economică internațională“ care să permită transferul de tehnologie și de capital către statele în curs de dezvoltare. Occidentul se temea de o schimbare radicală de poziție a fostelor țări coloniale. Date fiind echilibrarea balanței mondiale și pretențiile statelor în curs de dezvoltare, competiția pentru obținerea unei mai mari influențe în regiunile disputate se anunța acerbă. Conflictul din Angola, unde se declanșase un război civil între facțiunile marxiste și antimarxiste, a demonstrat cât de repede putea un „război prin intermediari“ să cuprindă un întreg subcontinent.[87] În Cornul Africii, ajutorul masiv acordat de sovietici liderilor marxiști din Ethiopia a fost practic contracarat de ajutorul dat de americani Somaliei.[88] Acțiunea directă a fost și mai îngrijorătoare. Invazia sovietică din Afghanistan de la sfârșitul lui 1979 a fost privită de Vest ca o declarație de război, un „nou“ Război Rece, o nouă acțiune a unui „imperiu al răului“ (exprimarea îi aparține lui Ronald Reagan) condus de la Moscova. Acțiunile de izolare eșuaseră, declara secretarul de atat în fața Senatului american în iunie 1983. „Ambițiile și abilitățile sovietice au întrecut granițele geografice pe care această doctrină le consideră cuvenite.“[89] Departe de a așterne calea unei „lumi a națiunilor“, cursul neașteptat al colonizării a pregătit cadrul unor noi forme de imperiu. S-ar fi putut spune, pe bună dreptate, că distrugerile colaterale ale imperialismului de la sfârșitul secolului XX – efectele destabilizatoare ale intervențiilor sub acoperire, ajutorul financiar acordat conducătorilor autoritari, militarizarea politicii, încurajată de traficul pe scară largă de arme[90] – au fost cel puțin la fel de mari ca la sfârșitul secolului al XIX-lea. Nesiguranța periculoasă a „coexistenței competitive“ (și perspectiva paralizantă a unei „distrugeri garantate de ambele părți“ în eventualitatea unui atac nuclear) ar fi fost prețul plătit inevitabil de o lume bipolară. Lucrurile nu au stat însă așa.

Răsturnarea de situație a fost uluitoare. La jumătatea anilor 1980, ambițiile sovieticilor căpătaseră proporții colosale. Datorită bazei din Golful Cam Ranh din Vietnamul de Sud, marina sovietică își putea face simțită

prezența pe toate rutele importante de navigație din sud-estul Asiei și din Oceanul Indian, „un lac britanic“ până în anii 1950.[91] Prin intermediul noilor portavioane cum a fost cel denumit *Leonid Brejnev*, Moscova țintea acum direct spre capacitatea americanilor de a interveni oriunde în lume. Însă aproape peste noapte, adică în mai puțin de cinci ani, această vastă structură imperială – susținută prin dominația din nord-estul Eurasiei și prin rivalii tenace din Asia de Sud, Africa și Orientul Mijlociu – s-a sfărâmat în bucăți. În 1991 imperiul era o ruină. Nu a existat o „epocă de argint“ sau o perioadă de declin; prăbușirea a avut atributele unei calamități.

Explicația stă în presiunile convergente în favoarea unei reforme interne și în schemele păguboase folosite de liderii sovietici pentru a ieși din menghina care amenința să-i sfărâme. Sistemul sovietic s-a prăbușit în primul rând din motive economice. După 1970, dezvoltarea rapidă din deceniile anterioare nu a mai putut fi susținută. Responsabilii sovietici nu au știut să folosească supraproducția pentru a ridica standardul de viață și pentru a finanța aparatul militar. În absența sistemului de teroare practicat de Stalin, economia n-a mai motivat forța de muncă.[92] Lipsa unui mecanism al prețurilor care să direcționeze investițiile și să decidă asupra inovațiilor și-a pus puternic amprenta. Ca și cum situația nu ar fi fost și-așa destul de grea, economiile de piață au început să-și revină. În Grupul celor Șapte (nucleul lumii capitaliste alcătuit din Germania, Italia, Franța, Marea Britanie, Canada, Japonia și Statele Unite ale Americii), anii 1980 au fost marcați de o înaintare rapidă către formele specifice globalizării comerciale: o dependență crescândă față de exporturi și comerț, activități bancare extinse dincolo de granițele naționale, flux de capital direcționat către investițiile străine, tranzacții valutare pe scară largă.[93] Economia corporatistă a Americii a înregistrat o relansare impresionantă în anii 1980.[94] Dezvoltarea spectaculoasă a așa-numitelor „țări nou-industrializate“ precum Singapore, Malaysia, Thailanda, Taiwan și mai ales Coreea de Sud (numărul zece în lume în producția de oțel în 1989), majoritatea aflate sub protecția strategică a Statelor Unite, a eliminat teama că acestea vor reintra în sfera de influență a mișcărilor marxiste de eliberare. În Asia de Sud-Est, calea „sud-coreeană“ spre prosperitate industrială a stârnit un mare interes, și nu calea „vietnameză“ către o revoluție a țărănimii. În imperiul sovietic, povara cheltuielilor militare a devenit de nesuportat, în timp ce economiile-

satelit din Blocul comunist est-european erau din ce în ce mai atrase de investițiile și de comerțul occidental.

„Perestroika“ lui Gorbaciov a fost un ultim efort de reformă imperială depus de un lider sovietic.[95] Principalul scop a fost „occidentalizarea“ economiei autohtone a Uniunii Sovietice și a economiei „coloniale“ a imperiului lărgit, pentru a le face mai receptive la cererile consumatorilor și la inovațiile tehnologice. Logica acestui proces era destul de vizionară. A presupus promovarea unor oameni „noi“ și relaxarea controlului aparatului de partid asupra economiei. A însemnat disponibilizarea unor resurse destinate cândva efortului militar. A însemnat o relaxare a „disciplinei“ impuse de Moscova în guvernele-statelit din Europa de Est în vederea unei schimbări „moderate“. A însemnat negocierea accesului la investițiile și la noile tehnologii vestice. Și pentru că toate acestea nu ar fi fost cu putință fără destinderea tensiunilor „noului Război Rece“, a fost nevoie de reducerea prezenței militare sovietice atât în Europa Centrală și de Est, cât și în sferele de intervenție din Asia și Africa, și mai cu seamă în Afghanistan. Gorbaciov nu a intenționat nici o secundă să renunțe la poziția de putere globală a Uniunii Sovietice – a doua în lume. A avut nevoie doar de o perioadă de respiro. Politica sa de relaxare a avut scopul de a proteja tranziția delicată a Europei de Est de la sfera de control sovietic la un „imperiu informal“ de influență fraternă. Imperiul sovietic urma să se modernizeze sub atenția Occidentului într-un climat amical de „coexistență cooperantă“. Odată renăscută și relansată, Uniunea Sovietică avea să-și reclame locul cuvenit într-o „modernitate paralelă“.

Gorbaciov avea să înțeleagă, însă, așa cum s-a întâmplat și în cazul altor puteri coloniale înaintea lui, că imperialismul informal nu era o alegere ușoară. Renunțând la control și expunându-se amenințării metodelor coercitive își asuma un mare risc. Consecințele ar fi putut fi fatale în lipsa altor metode de a păstra loialitatea vechilor clienți. Stimulentele economice pe care Moscova le putea oferi erau neînsemnate în comparație cu ce oferea Vestul, iar asta se putea observa deja în destinderea controlului sovietic din Polonia în anii 1980. Așadar, cu o viteză amețitoare, reforma est-europeană s-a transformat într-o revoltă est-europeană. În noiembrie 1989, Zidul Berlinului a fost dărâmat, guvernele pro-sovietice s-au prăbușit, iar „imperiul extern“ est-european a dispărut. Acest dezastru a spulberat autoritatea și legitimitatea regimului sovietic. Economia de comandă a

început să se descompună de la sursă. În următorul an (1990) revolta s-a răspândit cu repeziciune în întregul „imperiu intern“ al Uniunii Sovietice. Republicile sovietice – inclusiv Rusia sub Boris Elțîn – își cereau acum libertatea. Încercarea neizbutită a colegilor lui Gorbaciov de a stăvili fluxul politic printr-o lovitură de stat militară și decretarea stării de urgență a fost picătura care a umplut paharul. Tratatul de la Alma-Ata semnat în decembrie 1991 a dizolvat Uniunea Sovietică în 15 noi state. Se recunoștea în felul acesta sfârșitul Rajului sovietic din regiunea baltică, din Transcaucaz și din Asia Centrală. Poate cel mai grăitor gest a fost cel al Ucrainei, o anexă vitală a puterii Rusiei imperiale încă din 1650, care a votat pentru independență totală. Rusia post-sovietică a rămas o putere colonială cu un teritoriu imens. Dar, din cauza economiei sale schilodite și creșterii influenței americane în Eurasia interioară, perspectivele sale l-ar fi descurajat până și pe Petru cel Mare.

Imperiu nelimitat?

Construirea imperiului din era bipolară fusese cealaltă față a decolonizării. Două mari sisteme imperialiste s-au luptat să-și limiteze reciproc expansiunea (reală sau imaginară) și să echilibreze vasta zonă de instabilitate postcolonială în propriul avantaj. Stabilizarea s-a dovedit a fi de fapt un miraj. Șansele ca puterile rivale să ajungă la o împărțire globală de comun acord sau să-și impună propriile condiții erau chiar mai mici decât înainte de 1914. În primul rând, clauza de suveranitate înscrisă în Carta Națiunilor Unite a exclus orice fel de control teritorial evident – la fel ca ideologia internă a ambelor puteri rivale. În al doilea rând, cu excepția Europei, nici una dintre marile puteri nu era dispusă să recunoască pierderea permanentă a unei anumite regiuni, mai ales dacă acolo existau încă șanse de schimbări politice. Și în această privință ideologia națională era fermă. În al treilea rând, moștenirea lăsată de imperii lumii postcoloniale n-a permis un început ușor într-o lume nouă. Disputele geopolitice între statele succesoare, conflictele religioase și etnice nerezolvate, folosirea puterii de stat pentru a aduna avuții personale, vulnerabilitatea statelor fragile în fața șocurilor economice din afară au fost cele mai amare roade ale libertății coloniale. Crescuse și riscul tulburărilor interne, dar și al intervențiilor externe, solicitate sau nu. În al patrulea rând,

deși cele două superputeri stabiliseră zonele de influență, erau deopotrivă expuse animozității celei de-a treia puteri excluse. Fie că fusese curtată sau dușmănită, China a rămas jokerul din politica dusă de superputeri. Nici una dintre rivale nu putea anticipa în ce fel se va schimba jocul. Iar întoarcerea Chinei spre capitalism la sfârșitul anilor 1970 și dezvoltarea extraordinară a economiei sale închise până atunci a facilitat apariția unui nou factor de instabilitate în ultima decadă a rivalității superputerilor.

Ce avea să se întâmple când prăbușirea imperiului sovietic va pune capăt acestei competiții? Era limpede că nu va exista nici o retragere americană într-o izolare emisferică. Uriașul pas înainte făcut de puterea și de influența americană după 1945 nu putea fi sabotat. Războiul Rece fusese epoca de aur a expansiunii americane. Proporțiile comerțului și ale investițiilor americane, dar și dependența SUA de produsele din import (în special petrol) au adus din nou în atenție – ca și după cel de-al Doilea Război Mondial – importanța unei voci dominante în reglementarea economiei mondiale. Revoluția geostrategică ce a urmat dezvoltării transportului aerian, a tehnologiei sateliților și a armelor nucleare venea să afirme cu și mai multă tărie că securitatea Americii era o chestiune globală, nu numai emisferică. America nu a văzut sfârșitul Războiului Rece ca o șansă de a scăpa de povara imperială, ci ca o ocazie epocală de a trasa cursul istoriei lumii.[96] Sosise momentul încheierii ciclului de transformări din economia globală început în anii 1970 și 1980. Economiile închise urmau să se deschidă; monopolurile de stat aveau să se desființeze; o politică a ușilor deschise avea să intre în vigoare; proprietatea privată – în special proprietatea deținută de străini – avea să fie protejată. Formula de pace internațională gândită de președintele Woodrow Wilson – și obstrucționată multă vreme de marxism-leninism, de nazism și de colonialismul european de modă veche – putea fi în sfârșit aplicată în întreaga lume. Diferențele politice, cicatricile naționalismului, rănile conflictelor dintre clasele sociale, chiar și ororile rasismului putea fi uitate cu ajutorul liberului schimb în economie și al produselor culturale secundare. Economia de piață avea să atragă după sine necesitatea democratizării. Și, odată eliberate de sub tirania economiei centralizate și a opresiunii spirituale generate de războiul ideologic, popoarele supuse aveau să aleagă în mod firesc democrația liberală. Corolarul vital pentru această sarcină globală a fost geostrategic. Nici un stat nu avea voie să zădărnicească propriile realizări prin folosirea

forței. Nici un stat nu avea voie să-și amenințe vecinii și să creeze un „imperiu“ regional menit să excludă economia globală și cultura sa liberală. Uriașa putere militară construită de Statele Unite până la terminarea Războiului Rece trebuia folosită acum pentru înghețarea echilibrului mondial de putere în zonele în care acest lucru conta cel mai mult. Pentru marele veteran strateg Zbigniew Brzezinski această logică era evidentă. Politica americană trebuia să joace un rol administrativ în geopolitica Eurasiei.[97]

Nu a fost o surpriză faptul că obiectivul nelimitat al ambiției americane a stârnit reacții amestecate. Scăpată de sub obligația de a se ploconi, ajunsă în punctul în care nu mai avea nevoie de aliațele legate în timpul Războiului Rece, bucurându-se de roadele triumfului ideologic, America se simțea liberă să-și folosească puterea economică și militară în fața și în pofida oricărei împotriviri. Discuțiile legate de un „imperiu“ american, rezervate în trecut stângii, au devenit un loc comun. Un imperiu universal, în care un singur stat să-și poată impune legile interne asupra tuturor celorlalte, se situa la polul opus al tradiției îndelungate a dreptului internațional ce dominase Europa încă din secolul al XVII-lea. Conform acestei tradiții, se punea permanent accentul pe nevoia de respectare a suveranității statelor și pe necesitatea de a obține acordul tuturor (statelor „civilizate“ era exprimarea comună în secolul al XIX-lea) în vederea reglementării legilor internaționale.[98] Neliniștea politicienilor de stânga a fost stârnită de bănuiala multor state postcoloniale că libertățile de care se bucuraseră în condiții de bipolaritate aveau să le fie contestate; mai mult decât atât, nemulțumirile legate de crearea unor culturi decolonizate – în care „normalitatea“ Vestului nu mai era literă de lege – făceau imposibil demersul „globalizării“ sub auspicii americane.

Aceste temeri s-au accentuat la sfârșitul secolului. Abia atunci au început să iasă la iveală premisele lejere ale unei lumi ieșite din Războiul Rece. Conflictele și instabilitatea din perioada Războiului Rece au continuat în Orientul Mijlociu, în Asia de Est și în Africa Meridională. Istoria era departe de a fi fost scrisă în totalitate. Decolonizarea în sensul ei cel mai larg nu se terminase. America a continuat să susțină că puterea ei era decisivă în realizările și progresul programului ce viza noua ordine mondială după 1989. Dezbaterea care a urmat a pus accentul pe următoarea întrebare: erau Statele Unite ale Americii un imperiu sau era oare cazul ca

SUA să preia rolul de putere imperială? Observatorii au remarcat o relansare agresivă a două atitudini profund înrădăcinate legate de percepția asupra restului lumii. O primă atitudine era unilateralitatea: refuzul de a respecta reguli destinate altora. Explicația era credința în originile „excepționale“ ale societății democratice americane, într-o lume condusă de despoți sau rămășițele feudale ale nobilimii europene. A doua atitudine era universalitatea: ce era bun pentru America era bun pentru toată lumea. Instituțiile democratice după model american, versiunea americană a economiei de piață, o cultură comercială destinată consumului în masă erau cei mai buni garanți ai bunăstării și ai stabilității. A nu le adopta reprezenta un act de ostilitate față de progres și pace. Unilateralitatea și universalitatea erau nedreptăți inofensive într-o societate izolaționistă. Dar în cea mai puternică țară a lumii ele au devenit elemente fundamentale ale perspectivei imperialiste. Unite întru avantajul diplomației coercitive și intervenției armate, aceste două atitudini erau calea sigură spre un „imperiu“ în care un război perpetuu ar fi subminat democrația națională.[99]

Ar fi inutil să lansăm o polemică pornind de la întrebarea: „Trebuie America văzută ca putere imperialistă?“ Problema a fost deja dezbătută. După 1990, America a devenit practic singurul imperiu din lume. Un stat care dispune de mijloacele de a interveni în forță în orice regiune a lumii, având avantajul unei puteri militare mult superioare oricărui rival, și cu o economie avansată de două ori mai puternică decât a oricărui rival important este, de facto, un imperiu. E prea puțin important că America nu a deținut colonii care să contribuie măcar *parțial* la dominația globală, așa cum a fost cazul Marii Britanii în perioada domniei reginei Victoria. Anglia victoriană a fost categoric diferită de, să zicem, Roma primului secol de după Hristos, atât din punctul de vedere al ideologiei publice, cât și al obiectivelor economice și al metodelor politice, dar amândouă au clădit imperii. Imperiile există pentru a acumula putere la scară extinsă; felul în care acestea se metamorfozează reflectă condițiile predominante și influența exercitată de modele depășite. Ce este interesant în legătură cu imperiul Americii nu are de-a face cu existența sa (deja cunoscută), ci cu limitele la care (ca și trecutele imperii) ar putea ajunge (sau nu).

Elementele care alimentează puterea sa pot fi repede enumerate. În 2003, Statele Unite dețineau peste 700 de baze (și 234 de terenuri militare de golf) în 130 de țări, nemaipunând la socoteală un număr de mecanisme

„temporare“. Peste 250 000 de cadre militare au servit în uriașele comandamente („Pacom“, „Southcom“, „Centcom“ etc.) care au împărțit lumea. Statele Unite dețin controlul apelor datorită celor 54 de submarine de atac nuclear, 12 portavioane, 12 heliporturi mobile și o uriașă flotă auxiliară. Superioritatea americană este incontestabilă și în domeniul războiului modern spațial, aerian și terestru. Din punct de vedere economic, nivelul avuției americane este uluitor. În 1999, Statele Unite au contribuit cu aproape o treime la valoarea totală a produsului global brut;[100] produsul național brut al Americii este de cinci ori mai mare decât al Chinei. În calitatea sa dublă de cumpărător și de vânzător la scară largă, cu vocea cea mai puternică în organizațiile care reglementează comerțul și finanțele lumii, gazdă a numeroase corporații din toată lumea, Statele Unite pot exercita o uriașă putere „necoercitivă“. Succesul economic, prestigiul și farmecul democrației de tip american au contribuit la crearea unor noi capete de pod influente, în întreaga lume. Punga fără fund care recompensează cooperarea și prietenia, rețelele sociale create de legăturile educaționale, dar și cei mai bogați emigranți care trăiesc în America pun la îndemână mijloacele de extindere a acestor rețele. Imperiul american, ca și Imperiul Britanic înaintea lui, nu este apanajul guvernelor și al politicienilor. Mare parte din energia ce alimentează expansiunea americană este neoficială și cât se poate de privată.

S-ar putea aduce contraargumentul potrivit căruia aceste active „imperialiste“ ar fi fost supraevaluate și ca atare se vor micșora treptat sau se vor risipi. Puterea militară americană, sugerează un observator sagace, poate domina cu ușurință spațiile comune ale globului. Dar este necorespunzător adaptată pentru războaiele neconvenționale din teritoriile dens populate, din marile complexe urbane sau din regiunile care nu permit utilizarea armelor de foc moderne. În regiunile în speță, ce contează mai mult este dimensiunea impresionantă a populației și disponibilitatea acesteia de a suporta pierderi uriașe.[101] Nu poate nimeni garanta că întărirea relațiilor cu regimuri mai abordabile sau adoptarea măsurilor coercitive s-ar dovedi mai eficiente decât în Vietnam. Un eșec militar ar atrage după sine scăderea prestigiului și a moralului și ar încuraja viitoare acte de rebeliune. Puterea economică americană ar suferi un proces de deteriorare pe măsură ce estul și sudul Asiei devin cele mai productive regiuni. Valoarea dolarului depinde deja de fluxul de venituri dinspre Japonia și China și ar fi și mai

afectată dacă aceste venituri și-ar schimba direcția. Având în vedere răspândirea companiilor americane de afaceri la nivel mondial, avantajul competitiv de care acestea s-au bucurat la un moment dat trebuie împărțit acum cu alte economii avansate.[102] Există voci care susțin că, în pofida răspunderii pe care o poartă, America nu mai poate rezista mult (și fără costuri enorme) avalanșei de legi, regulamente, cutume și convenții care guvernează afacerile globale și care țin de un consens general. De asemenea, o abordare mai tolerantă în cultura populară americană nu trebuie privită ca de la sine înțeleasă. Rezistența culturală, exprimată cel mai puternic de fundamentalismul islamic, s-ar putea generaliza mai repede, pe măsură ce elitele protectoare ale culturilor indigene ajung să-și piardă din influență. Și, cum obrazul subțire cu cheltuială se ține, iar avantajele sunt din ce în ce mai neglijabile, contribuabilul american va ajunge să deteste povara imperiului și va renunța la efortul de a menține America în poziția sa de singură putere dominantă. Ciclul transformărilor se va relua.

În teorie, toate acestea vin să corecteze dezechilibrul unei lumi unipolare. Și e posibil ca acest lucru chiar să se întâmple. E greu de prevăzut. Puterea militară americană nu deține toate mijloacele pentru a câștiga războaie în „regiunile disputate“, în care metodele de luptă sunt rudimentare, iar numărul victimelor este uriaș. E posibil totuși să-și găsească aliați dispuși (contra unor sume) să suporte costurile unor „războaie murdare“. Industria americană ar putea deveni neperformantă, iar balanța comerțului american – și mai nefavorabilă. Dar rolul Americii de pivot monetar în economia globală și legătura complexă dintre valoarea dolarului și puterea militară americană ar putea atrage o „dobândă“ uriașă pe care toți ceilalți o vor plăti mult timp de-acum încolo, până când o altă putere va lua locul Americii. Și-apoi, nu se poate spune cu siguranță că rezistența culturală – cu foarte mici excepții locale – ar putea impune limite efective răspândirii culturii anglo-americane, dat fiind arsenalul acesteia de producții media, programe educaționale și activitatea de cercetare. Dimpotrivă, la începutul secolului XXI, majoritatea semnalelor arată contrariul. Pe de altă parte, deși colaborarea elitelor politice din diverse părți ale lumii nu va fi mereu constantă, rezistența în fața influenței americane va fi un demers din ce în ce mai anevoios. Granițele statelor, în special ale celor mai fragile, vor fi din ce în ce mai ușor de pătruns, iar pârghiile întreprinderilor transnaționale dintre aceste granițe se vor dezvolta și mai mult (fie că e vorba de companii

comerciale sau de organizații nonguvernamentale). Cartea „naționalismului“ va fi din ce în ce mai greu de jucat împotriva autorității externe. Alte forme de rezistență vor viza deopotrivă statele clientelare ale Americii și pe aliații acesteia, dar și America însăși. Astfel, în lipsa unui alt mare „sponsor“ care să promită sprijin internațional, costurile unei rezistențe mai mult decât locale vor fi foarte greu de suportat. Apoi, deși apar în permanență estimări privind apariția unor noi rivali (China fiind, ca de obicei, suspectul de serviciu), este cel puțin la fel de probabil că tensiunile interne provocate de transformările sociopolitice să ducă la abandonarea eforturilor de a atinge statutul de superputere. În sfârșit, șansele unei revolte interne împotriva poverii imperiale a Americii vor depinde serios de costurile impuse. Costuri greu de prevăzut, tocmai din cauza motivelor enumerate mai sus.

Dar asta nu înseamnă că nu există limite în ceea ce privește puterea Americii. Totuși, raportat la orice criteriu, această putere transcende limitele imperiului așa cum le-am înțeles încă de la începutul secolului al XV-lea. Scriitorii care au asemănat statutul „hegemonic“ al Americii cu cel al Angliei victoriene au dovedit o gravă ignoranță privind istoria ambelor țări. Dar, fie că această putere va asigura mai multă securitate în lume, fie că va agrava conflictele prin intervenții gestionate defectuos, asta e o cu totul altă problemă. Nici o predicție nu este garantată. Ca și generațiile dinaintea noastră, înfruntăm viitorul cu aceeași nesiguranță legată de planurile noastre. Dacă ritmul frenetic al integrării economice, pe care o numim „globalizare“, ar încetini brusc sau ar regresa, paragraful anterior și-ar pierde mare parte din greutate. Iar perspectiva noastră despre trecut, dar și despre viitor, s-ar schimba încă o dată.

9. Umbra lui Tamerlan

9. Piața Tiananmen: imperiul merge înainte

La începutul acestui volum am precizat faptul că lumea, așa cum este ea azi, nu poate fi definită doar ca produs al economiei globale și al efectelor politice și culturale derivate din această economie. Dincolo de diferențele de avuție și de putere, de divergențele instituțiilor și ale valorilor, de deosebirile privind apartenența culturală și religioasă încă atât de vizibile și în lumea din secolul XXI, se află o istorie mult mai complexă a edificării de imperii, de state și de culturi. O istorie greu de identificat, care a rămas profund controversată și a fost uneori prezentată ca o epopee brutală a imperialismului acaparator, o invazie a Occidentului în Orientul neajutorat. La polul opus se află un punct de vedere cel puțin la fel de descurajant: istoria lumii este lungul marș spre modernitate condus de Occident și orchestrat de acesta. Dat fiind că nici una dintre aceste versiuni nu este pe de-a-ntregul îmbrățișată, intervine varianta determinismului geografic, mult mai comodă. Dar, chiar dacă diversitatea de plante și de animale domestice ar putea explica de ce Eurasia a cucerit „Lumea exterioară“ și nu invers,[1] misterul problemei tratate în acest volum rămâne în continuare nedeslușit: echilibrul precar de putere și avuție din Eurasia din ultima jumătate de mileniu.

Cartea aceasta vine să demonstreze că, în pofida patimilor stârnite, istoriile fondate pe scenariile rivale referitoare la „exploatare“ și „modernizare“ au o valoare limitată ca ghiduri ale trecutului eurasiatic. Și asta nu pentru că nu ar exista dovezi din belșug pentru ambele fenomene. Ci pentru că nici una dintre aceste direcții nu a avut deplină libertate de mișcare. Ambele s-au poticnit în încrengătura de orientări politice și culturale ale statelor și ale regiunilor în care și-au făcut simțită influența. Ambele au fost obligate la compromisuri pentru a-și atrage aliați și agenți locali fără de care n-ar fi putut funcționa. Ambele au depins de condițiile fluctuante care au favorizat sau au împiedicat ambițiile imperialiste, expansiunea comercială și afirmarea culturală în diverse părți ale lumii. Ambele au fost „proiecte“ ce ar fi putut fi subminate, preluate sau paralizate de forme sofisticate de rezistență și de adaptare. Nu se poate vorbi despre o cronologie clară a ascensiunii și prăbușirii imperiilor, nici despre un curs geografic coerent al cuceririi Eurasiei de către puterile europene. După cum nici „imperiul“ Occidentului nu și-a găsit sfârșitul pe un rug al vanităților coloniale pe care le numim decolonizare.

Pe scurt, e nevoie de o perspectivă mult mai realistă asupra acestui trecut controversat pentru a putea înțelege prezentul – un prezent pe care trebuie să-l vedem ca trecător, o „perioadă“ istorică, condamnată, ca toate celelalte, la transformări și dezintegrare. În primele părții ale cărții s-a pus mult accent pe calea sinuoasă prin care a apărut lumea contemporană. Relatările prezentate la început au foarte puțin de-a face cu hărțile istorice pe care ideologii (oricărui curent vor fi aparținut) și-au pus amprenta. Am dorit, în orice caz, să sugerăm că un număr de teme măreațe fac obiectul poveștii – încercând să redăm măcar o privire asupra destinului Eurasiei și al lumii. Iar aceste teme vor fi prezentate mai jos.

Istorii imperiale

Am fi tentați, nu-i așa, să spunem că istoria lumii este o istorie imperialistă, o istorie a imperiilor. Ar fi mult mai comod să concluzionăm, din tot ce s-a scris pe teme istorice, că imperiile sunt anormale: intruziuni nedorite într-o lume nonimperială. Ascensiunea imperiilor este pusă pe seama unor împrejurări excepționale sau a energiei maniacale demonstrate de o personalitate unică. Prăbușirea lor este previzibilă, întrucât împrejurările excepționale care au permis ascensiunea imperiilor au viață limitată. O teorie atrăgătoare, dar fără o bază solidă. O incursiune rapidă în trecut sugerează contrariul, adică faptul că, de cele mai multe ori, poziția implicită a fost, din punct de vedere politic, puterea imperialistă. Imperiile au fost sisteme de influență sau de comandă în care granițele etnice, culturale sau ecologice s-au suprapus sau au fost ignorate. Prezența lor universală s-a explicat prin aceea că, la scară regională, dar și globală, dotările necesare construirii unor state puternice au fost inegal distribuite. Nu ne referim numai la terenurile cultivabile sau la fluviile navigabile, ci și la solidaritatea socială și culturală și la ușurința cu care resursele umane și materiale ar fi putut fi mobilizate de stat. Tocmai acest tip de „modernitate“ a permis ridicarea imensului imperiu chinez până în anul 200 î.Hr. În absența unor condiții geografice vitrege sau a unei unități excepționale, rezistența împotriva atracției culturale sau a forței fizice a unui stat imperialist era dificilă. Chiar și acele state care au scăpat de subjugare au fost nevoite să facă slalom printre puterile imperiale, pentru a nu fi zdrobite de puterea lor.

Imperiile au fost deopotrivă obișnuite și diferite. Astăzi, majoritatea imperiilor istorice ni s-ar părea modeste, cu un număr mic de locuitori și cu influență limitată. Chiar și în cazul în care ne-am limita la imperiile despre care s-a făcut vorbire în acest volum, am descoperi variații semnificative. Ceea ce numim imperii „clasice“ au fost în realitate vaste birocrații agrare. Trăsătura lor fundamentală a fost controlul asupra terenurilor și a surplusului de produse. Un organism oficial centralizat, organizat și recrutat pentru a exercita puterea în numele împăratului și a ține sub control interesele locale și aristocrația avută, pentru a colecta taxele și a aplica hotărârile legale imperiale. Prestigiul împăratului era o resursă vitală supravegheată îndeaproape de izolare, de ritual. După căderea Imperiului Roman de Apus, China a oferit cel mai bun model despre cum trebuie să funcționeze un imperiu dezvoltat. În alte părți, condițiile au fost adesea mai puțin favorabile: religia, ecosistemul, sistemul geopolitic au făcut imposibilă guvernarea imperială după modelul Chinei. În Eurasia de Mijloc, conducătorii au preferat soldații sclavi, mamelucii, recrutați de la marginile imperiului. Ca străini aflați la bunul plac al emirului sau convertiți la islam, mamelucii nu aveau pe nimeni în zonă, nici familie, nici clan care să le afecteze cumva loialitatea. Ei au contrabalansat solidaritatea elitelor urbane, tribale și rurale. Aceste două tipuri de imperii au fost extrem de diferite de imperiile pe care europenii au început să le ridice peste ocean la sfârșitul secolului al XV-lea.

Desigur, aceste imperii „coloniale“ au avut multiple reprezentări. De obicei erau fondate nu prin acțiunea guvernului, ci prin acțiunea aventurierilor liberi care primeau o licență sau o cartă din partea guvernului din țara de baștină. Unii au depins de munca silnică a supușilor pe care i-au cucerit; alții, de munca sclavilor aduși din Africa. Unii au încercat să reproducă (sau chiar să îmbunătățească) tipul de societate pe care îl lăsaseră în urmă în Europa. Acestea au fost adevăratele societăți fondate de coloniști, din care atât sclavii, cât și populația indigenă au fost excluși. Inutil să mai adăugăm că aceste forme coloniale au avut un succes modest în Asia. Timp de aproape 200 de ani, invazia Europei în Asia s-a limitat la baze și la depozite, capete de pod și avanposturi cu ieșire la mare sau la ocean, nu spre interiorul teritoriului: Bombay, Goa, Pondicherry, Madras, Calcutta, Batavia sau Macao. Acestea au fost parte din niște imperii maritime mercantile care mărgineau țărmul asiatic. Puterea lor se făcea

simțită – dacă se făcea simțită – în zonele pustii de pe mare. Din momentul în care europenii au început să anexeze dominioanele teritoriale la sfârșitul secolului al XVIII-lea (în principal în Asia de Sud), aceștia au preferat să calce pe urmele conducătorilor asiatici și nu să traseze o nouă ordine conform modelului „european“. Sistemul fiscal mogul al strângerii șurubului a fost cel care i-a oferit Companiei Britanice a Indiilor de Est posibilitatea de a construi un Raj subcontinental în numai un secol, după bătălia de la Plassey (1757).

Ar fi totuși o greșeală dacă am face o diferențiere prea mare între metodele „europene“ și cele „asiatice“. Într-un veac ce a părut fără sfârșit (1815–1914) peisajul s-a modificat vizibil datorită puterii industriale. Tehnicile industriale le-au permis europenilor să extindă procesul de colonizare mai mult decât ar fi fost posibil. Au pătruns pe piețe noi și au zdrobit competiția. Și-au dezvoltat capacitatea de a strânge informații și de a le folosi în mod eficient. Au fost capabili să-și proiecteze puterea fizică pe distanțe mari și la costuri foarte mici. În epoca energiei bazate pe puterea aburului și mai apoi în perioada de dezvoltare a căilor feroviare, distanțele strategice au căpătat noi sensuri. În condițiile în care armatele europene puteau avansa spre Nanjing (așa cum au făcut britanici în Primul Război al Opiului din 1839–1942), nici o regiune din Asia nu a mai fost sigură. O consecință a fost apariția mai multor „mici Indii“: colonii răspândite în toată Asia și apoi, după 1880, în Africa. O altă consecință a fost crearea unui al treilea tip de imperiu, „dominația invizibilă“[2]: acumularea sistematică de autoritate asupra regiunilor și a statelor ale căror lideri au beneficiat de o suveranitate pur teoretică. Exercitarea unei autorități în plus ar fi fost redundantă sau inutilă acolo unde bancherii, diplomații, comercianții și misionarii europeni se bucurau de un statut privilegiat, administrau o parte importantă a comerțului pe mare, controlau investițiile străine și puteau oricând amenința cu o blocadă sau cu un atac dacă interesele lor erau amenințate. „Imperiul informal“ a fost imperialismul în cea mai pură formă, dacă e să judecăm după costuri și beneficii.

Teoretic, toate formele de imperiu au cunoscut, inevitabil, presiuni și opreliști, perioade de criză și, în ultimă instanță, prăbușirea. A fost un truism istoric faptul că nici un imperiu nu a fost permanent. Acolo unde un imperiu a depins de colaborarea și de devotamentul elitelor locale, o rebeliune sau o mișcare de rezistență iscată într-un moment nepotrivit i-ar fi

putut afecta ireversibil prestigiul și autoritatea. Nevoia de a-i liniști pe aliații recalcitranți a dus la o eroziune lentă, dar fatală a mijloacelor de control. În cazul în care exercitarea autorității imperiale impunea aprobarea opiniei publice în patria imperială sau dacă se punea problema unor noi poveri asupra cetățenilor și a avuției acestora, o revoltă centrală, nu una la periferie, ar fi dus la prăbușirea imperiului. Noile ideologii (sau religii) ar fi putut distruge credibilitatea morală și politică ce conferea legitimitate imperiilor ca etapă a ordinii naturale a evenimentelor. Un pericol la fel de amenințător își făcea simțită prezența: povara responsabilităților a ajuns prea greu de suportat, dar abandonarea acestora provoca o pierdere mult prea mare. Greutatea puterii imperiale a slăbit rezistența fizică și a atras ca atare rivali. Imperiile au fost, de asemenea, expuse riscurilor economice și transformărilor ecosistemului. Resursele și tehnologiile pe baza cărora s-au ridicat imperiile începuseră să secătuiască sau să devină depășite. Avuția materială și priceperea tehnică s-ar fi epuizat peste noapte sau ar fi putut migra spre regiuni mult mai favorizate. Și, mult mai grav, imperiile puteau fi atrase în războaie sângeroase, în care urmărirea unor scopuri limitate ar fi declanșat vrând-nevrând tulburări la nivel global. Chiar și fără un asemenea scenariu apocaliptic, toate sistemele imperiale trăiau sub o amenințare insidioasă. Conducerea acestora ar fi ajuns inevitabil în mâinile elitelor bine conectate care s-ar fi insinuat la nivelul puterii. Încet-încet acestea ar fi transformat structura imperială într-un domeniu semiprivat, proiectat pentru a le promova propriile interese. Acestea ar fi recrutat mai departe sprijinul facțiunilor și al grupărilor pentru formarea unei coaliții lărgite, în vederea apărării unui statu-quo de pe urma căruia ei ar fi fost primii care ar fi avut de câștigat. Această reticență la schimbare a fost o greșeală fatală, dat fiind că imperiul a depins mereu de adaptarea permanentă la presiunile interne, coloniale și externe, și de exploatarea promptă a inovațiilor din activitatea culturală sau economică.[3]

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, părea că aceste multiple surse de decădere și de prăbușire ar modela lumea. Concluzia a fost evidentă pentru mulți observatori occidentali. Imperiile indigene care au supraviețuit în Asia și Africa, mici sau mari, nu au avut totuși viață lungă. Perioada în care au coexistat cu mare dificultate cu imperiile europene se apropia de sfârșit. Stagnarea economică și culturală și corupția sistemică reușiseră să distrugă voința politică. Le lipseau totodată mijloacele de a-și apăra granițele.

Minoritățile etnice s-au răsculat. Dezastrul economic a adâncit conflictele sociale. Letargia culturală a creat o foame de noi idei, dar a provocat și reacții agresive, xenofobe sau fanatice. Haosul și ruina pândeau după colț: se anunța sfârșitul „națiunilor în declin“, prohodul defunctelor imperii. Comparativ, cel puțin așa părea, puterile colonizatoare ale Europei și rudele nord-americane ale acestora descoperiseră secretul progresului perpetuu și al imperiului nemuritor – aroganță asupra căreia avertizase Kipling.[4] Ele reușiseră să spargă ciclul declinului imperial. Industrializarea, combustibilul anorganic (cărbunele), o bază extinsă de resurse materiale și aprovizionarea cu produse de la distanțe de mii de kilometri au făcut ca vechile limitări legate de mediul înconjurător să devină irelevante. Comerțul și cultura lor aveau să atragă noi supuși, sau cel puțin elitele, a căror loialitate (sau colaborare) ar fi menținut costurile imperiului scăzute. Situația „de acasă“ se îmbunătățise și ea. Imperiile „economice“ și dependența tot mai mare de piețele îndepărtate au creat condiții favorabile pentru promovarea unei ideologii „imperialiste“. Autoritatea crescândă a „statului național“ asupra societății autohtone contribuia totodată la întărirea ideii de comunitate „națională“ dispusă să susțină imperiul dincolo de granițe. Poate cea mai puternică garanție împotriva privatizării corupte a puterii politice și împotriva rezistenței rigide la schimbare a fost adoptarea unei politici „liberale“, a unei concurențe mai mult sau mai puțin libere în viața economică și politică. Această mentalitate progresistă își avea rădăcinile în noțiunea de „rasă“ – un amalgam incoerent de caracteristici fizice, sociale și culturale. Acesta era motivul pentru care europenii – sau măcar o parte dintre ei – descoperiseră secretul evoluției sociale. Răsplata era, credeau ei, o dominație permanentă asupra restului lumii.

Cel mai plauzibil efect – sau cel puțin așa a părut – a fost o nouă ordine globală în care puterea era concentrată în mâinile câtorva „state mondiale“. Restul statelor și al imperiilor din lumea nonoccidentală aveau să fie divizate ori transformate în semiprotectorate atent monitorizate. „Reformatorii“ și „progresiștii“ locali aveau să primească sprijin pentru a înfrânge rezistența popoarelor înapoiate din care făceau parte. Prețul plătit avea să fie acceptarea dominației europene: o ușă deschisă comerțului și culturii, dar și noilor prevederi legale pentru protejarea străinilor și a proprietății acestora. Era de așteptat ca această epocă sub tutelă să se

prelungească multă vreme, poate la infinit, și să se confrunte cu multe perioade de criză și de revenire. Numai că lucrurile nu au stat așa.

Unul dintre motive a fost de natură geopolitică. Premisa esențială a înaintării Europei în Asia fusese pacea de pe continent, capacitatea de a evita un război general. Oricât ar fi fost de încrâncenate, rivalitățile imperiale din a doua jumătatea a secolului al XIX-lea au fost ținute sub control cu mare iscusință: un război al declarațiilor belicoase a înlocuit un conflict propriu-zis. În 1914 însă, această coexistență competitivă s-a destrămat pentru totdeauna: eforturile postbelice de a o relansa au fost zadarnice. Ordinea europeană centrată în Europa a fost abandonată aproape înainte să fie instituită. Regiuni-cheie din Eurasia au ținut Occidentul la distanță în perioade critice. Însă geopolitica a fost doar o parte a poveștii.

TIPARUL PERSEVERENȚEI

Majoritatea tratatelor de istorie pe tema „imperiilor“ după jumătatea secolului al XVIII-lea pornesc de la aceeași premisă: singurele imperii care contează sunt imperiile coloniale ale Europei – până în momentul în care Japonia împrumută modelul colonial la începutul secolului XX. Drama luptei africane a generat o imagine distorsionată a imperialismului agresiv imposibil de oprit. Dar, dacă ne uităm mai atent la Asia, avem o altă impresie. În ciuda intereselor de la țărmuri și a opririi înaintării spre interior de la sfârșitul secolului, cu excepția ocupației din India, dominația europeană în Asia a fost foarte fragmentată. S-ar putea argumenta că adevărata situație în Asia în îndelungatul secol al XIX-lea ține de rezistența Asiei, nu de înfrângerea acesteia. Cel mai grăitor exemplu a fost China. În ciuda ravagiilor produse de conflictele dinastice, de Războiul Civil și de revoluție, China și-a păstrat o uimitoare unitate până în 1914. China a supraviețuit atât sfârșitului monarhiei din 1911, cât și celor 40 de ani de frământări, de ocupație și război ce au urmat imediat. Cu atât mai surprinzătoare a fost capacitatea Chinei de a-și păstra imensul imperiu interior asiatic: Manciuria, Mongolia, Xinjiang și Tibet. În ciuda crizelor din anii 1930 și 1940, toate teritoriile au fost păstrate (cu excepția Mongoliei Exterioare). China și-a păstrat până în momentul de față aceleași frontiere pe care le avea în vremea Imperiului Qing, până la invazia europeană din anii 1830. Consecvența Japoniei în fața provocării europene

a fost chiar și mai surprinzătoare. Monarhia japoneză a fost reinventată pentru a asigura liantul ideologic al noii ordini politice. A rezultat un stat suficient de puternic pentru a face față deschiderii către Vest și pentru a se lansa pe propriul traseu imperialist.

Un tipar similar poate fi observat în anumite zone din Eurasia de Mijloc. Chiar și expuse puterii comerciale și fizice a Europei, principalele state musulmane din Asia de Vest nu au cedat colonialismului. Deși lăsat fără provinciile europene înainte de 1913 și obligat, după 1918, să cedeze dominioanele arabe, Imperiul Otoman a păstrat Anatolia, nucleul care a scăpat împărțirii mediatorilor și a devenit noul stat „turc“. Imperiul Iranian a pierdut treptat din teritoriu sub conducerea safavizilor și a dinastiei Qajar. Dar teritoriul aflat acum în posesia Republicii Islamice cuprinde mare parte din Iranul „istoric“, inclusiv marile orașe Tabriz, Isfahan, Teheran și Mashhad. Chiar și Egiptul și India – acele părți din Eurasia ale căror structuri politice au fost grav afectate de intervenția Europei – și-au păstrat sau și-au recreat o identitate distinctă care transcende limitele culturii colonizatoare.

Cum de a fost posibil? Așa cum am observat în primele capitole ale cărții, o parte din răspuns ar fi că europenilor le-au lipsit de multe ori resursele și motivația de a desăvârși imperiul global. Diplomația imperialistă nu a putut duce până la capăt încercările de împărțire a Chinei, a Iranului sau a Imperiului Otoman înainte de 1914. După 1918, disensiunile dintre puterile europene și sarcinile acestora au devenit și mai greu de gestionat. Dar aceasta este doar o parte a unei ecuații foarte complexe. La fel de importante au fost și tradițiile nealterate de autonomia politică și culturală din marile state asiatice, care erau înconjurate de străini precum un zid invizibil. Aceste tradiții au fost consolidate și aprofundate de dorința de făurire a unor noi state în Eurasia modernă timpurie, iar efectele au fost resimțite pe tot cuprinsul Lumii Vechi, nu numai în Europa. Procesul de modernizare din timpul dinastiei Ming, pacea din perioada Shogunatului Tokugawa, compromisurile făcute de safavizi și tranziția Imperiului Otoman de la un stat războinic la un imperiu cu dimensiuni asiatice, africane și europene, toate acestea au fost reușite la fel de impresionante ca noul model monarhist apărut în Europa. Astfel au luat naștere noi forme de guvernământ care s-au dovedit extrem de longevive chiar și în condiții vitrege. Schimbările dinastice din China (de la Ming la Qing) și perioada

zbuciumată prin care a trecut Iranul în secolul al XVIII-lea au dus la dezrădăcinarea sistemelor politice fragile – nu în ultimul rând în Iran, cu diviziunile sale lingvistice și marile confederații tribale.

Aceste procese de reconstrucție din epoca modernă timpurie au avut o însemnătate de durată. Au contribuit la conservarea practicii politicii de stat până când Europa a început să exercite o presiune mai mare. Statele cu care avea de-a face Europa erau vechile regimuri care aveau nevoie de o renaștere, și nu acele state fracturate ce se destrămaseră în bucăți. Cei care le-au servit erau deseori conștienți de slăbiciunea lor și de necesitatea unei „reforme“. Dar asta însemna grefarea de noi metode politice pe organismul original, nicidecum impunerea unei clone alohtone care n-ar fi atras loialitatea nimănui. O asemenea distincție era esențială. Republica Turcă a lui Kemal a fost ridicată pe fundația reformei otomane, nu din senin. Versiunea sa istorică „oficială“ nu a înfățișat o Turcie subordonată Europei, ci semnificația istorică globală a poporului turc.[5] Nașul politic al Turciei (renegat în mod tacit) a fost sultanul Abdul Hamid al II-lea, 1876–1909, sub domnia căruia controlul societății de către stat a fost puternic încurajat.[6] Șahul Reza Pahlavi (1921–1941) a invocat vechea tradiție monarhistă a Iranului pentru a-și afirma autoritatea asupra regiunilor și a triburilor rebele și pentru a consolida autoritatea statului. Carta de Jurământ a împăratului a fost garantul unei guvernări centralizate în Japonia din epoca Meiji, cartă ce a respins bazele ideologice ale opoziției. Chiar și în China, țară în care sfârșitul dinastiei Qing a marcat o rupere totală de trecut, noul naționalism a revendicat patrimoniul Asiei interioare lăsat moștenire de dinastia Qing și a readus la viață vechiul sistem al supravegherii gospodăriilor pentru recâștigarea controlului după tulburările sociale din anii 1920.

Perseverența s-a manifestat și în cultură, nu numai în politică. Rolul religiei, al limbii și al literaturii în modelarea identității naționale din țările europene este universal cunoscut. Au existat mai multe motive care au dus la dezvoltarea mult mai intensă a ideii de stat național în Europa, comparativ cu alte părți ale Eurasiei, înainte de 1914, printre care și efectele revoluțiilor și ale războaielor care au răscolit continentul între 1789 și 1815. Pe cuprinsul întregii Eurasii (inclusiv în Europa de Est) legătura dintre cultură și stat a urmat alt model decât cel existent în Europa Apuseană. Devotamentul absolut față de un stat teritorial și conducătorul său venea în contradicție cu noțiunile de comunități islamice de credincioși – *umma* – și

autoritatea autonomă a celor care interpretau Coranul și Șaria. În vastul imperiu subcontinental al Chinei, la periferia căreia existau state vasale mai mici și mai slabe, mentalitatea unui centru de comandă ce a conturat naționalismul european în jurul conflictelor dinastice și al întemeierii de state lipsea cu desăvârșire. În Japonia, două secole de autoizolare au stârnit puternice resentimente față de străini. Cu toate acestea, japonezii nu au simțit nevoia de a-și afirma identitatea printr-un stat centralizat puternic. Pe de altă parte, în ciuda faptului că obsesia europeană pentru state naționale ca reflectare a uniunii culturale și politice nu a însemnat mare lucru în afara continentului european, efortul de a uni societatea cu ajutorul unor valori și practici comune (începând cu alimentația și vestimentația și terminând cu istoria și cosmologia) a fost privit cu mare seriozitate. Peste tot în Eurasia, nu numai în Europa, tradiția educației a fost menținută și transmisă mai departe cu ajutorul profesorilor și al textelor. În jurul acestora erau elitele educate care se bucurau de prestigiu social și exercitau o anumită autoritate intelectuală. În Iran și în China, această clasă socială a fost identificată cu ideea de stat. Încă de pe vremea safavizilor, păstrătorii culturii – *ulama* – au afirmat că prima datorie a statului iranian era să apere islamul șiit împotriva oricărui atac. Statutul minoritar al comunității șiite din lumea islamică a impus nevoia imediată a unei asemenea mișcări. În China, nobilimea erudită forma organismul administrativ și elita culturală a sistemului imperial – un rol pe care a continuat să-l îndeplinească în era „națională“ ce a urmat. Chiar și în India, unde guvernarea britanică a fost impusă gradual începând cu jumătatea secolului al XVIII-lea, tradițiile precoloniale au supraviețuit pentru că erau deja puternic înrădăcinate în culturile indigene viguroase. Patriotismul regional, noțiunile privind o guvernare justă, viziunile alternative ale istoriei au coexistat într-o atmosferă tensionată cu aparatul cultural al regimului colonial.[7] La sfârșitul secolului al XIX-lea, când dialectele indiene erau transpuse în limbi literare sistematizate, sentimentul regional a căpătat noi și puternice mijloace pentru exprimarea preocupărilor sociale și politice. Fără această fundație, e greu de spus dacă mișcarea prin care Gandhi a transformat naționalismul hindus într-o cauză populară s-ar fi consolidat atât de rapid după 1914.

Toate cele enumerate mai sus au avut o deosebită semnificație când impactul cultural european asupra restului lumii a atins apogeul la sfârșitul secolului al XIX-lea, lovindu-se în același timp de un val de rezistență

extrem de bine organizată. Cât privește gardienii și cerberii celorlalte culturi eurasiatice, lupta pentru supraviețuire a fost deosebit de strânsă. Aceștia au trăit cu spaima că tradițiile lor culturale se vor prăbuși sub povara modernității europene. Au fost terorizați de gândul că își vor pierde autoritatea asupra claselor mai puțin educate față de care simțeau o uriașă responsabilitate morală și culturală. Au înțeles semnificația dominației tehnologice a Europei, precum și inovațiile sociale și culturale care o susțineau, dar nu au știut ce să creadă despre efectele morale și sociale. S-au simțit puternic atrași de versiunile modernității care – deși concepute în Occident – erau extrem de ostile față de valorile capitaliste liberale și revendicările imperiale. Campania lui Gandhi de trezire a maselor a fost inspirată de conceptul utopiei rurale autonome cultivat de Tolstoi. Marxism-leninismul a prins datorită promisiunii sale de progres industrial fără conflictul social inerent capitalismului. Ambele păreau a procura o cale spre modernitate ușor de controlat. În regimurile ajunse la putere după 1918 în Iran, Turcia și China naționalistă, în conducerea politică din India după 1947 și, mai accentuat, în China comunistă de după 1949, monitorizarea strictă a importurilor culturale străine era la fel importantă ca barierele ridicate împotriva puterii industriale externe. Consolidarea continuă a statului prin educație, mass-media, propagandă și cenzură a fost înfăptuită întocmai. Nu a fost deloc de mirare că acest proces începuse să capete dimensiunile unei mentalități culturale de asediu. Curentele ideologice care au influențat lumea pe tot parcursul secolului XX au transformat societatea deschisă într-un joc cu destinul.

Termeni ai convergenței

Acest tipar de perseverență politică și culturală este greu de înțeles în afara contextului. Este greu de înțeles fără o prezentare a condițiilor materiale prin care conducătorii și elitele din diferite părți ale Eurasiei și-au urmărit obiectivele. Autonomia culturală și libertatea politică au depins în parte de succesul economic. Au fost, de asemenea, influențate de comerțul extern, de fascinația (sau opusul acesteia) față de ce vindeau străinii. Întotdeauna de-a lungul istoriei (cu atât mai mult astăzi) schimburile comerciale care au deschis ușa produselor și afacerilor străine au fost însoțite de riscuri culturale și politice. Teama de dominație și de asimilare de către „mari

puteri“ comerciale, teama de a nu fi colonizat de companii deținute de străini și de colaboratorii lor locali au fost mereu prezente. Ca și îngrijorarea privind noi tipuri de producție sau noi forme de consum care ar fi putut produce grave tulburări sociale și culturale. Drept urmare, regulile de implicare în relațiile economice – premisele accesului în economia globală – au fost mereu decisive.

Se poate afirma că o economie globală de acest fel a luat naștere în secolul al XVI-lea.[8] Odată ce continentele americane au fost legate de Eurasia și Africa, a început dezvoltarea unei noi serii de schimburi comerciale. Argintul american a ajutat Europa să achiziționeze un volum mai mare de mărfuri de la producătorii asiatici din est și sud de textile, ceramică și ceai. Zahărul american acoperea importul a milioane de sclavi din Africa și a contribuit indirect la creșterea, în Africa, a consumului de produse oferite în schimbul sclavilor. Produsele alimentare din America, gen manioc, porumb, fasole și cartofi, au transformat pe alocuri potențialul agrar al Europei, Asiei și Africii. O rețea profitabilă de rute maritime au transformat Europa într-un uriaș antrepozit naval care stăpânea mările și oceanele lumii. Cu toate acestea, economia globală modernă timpurie (1500–1750) nu i-a conferit Europei un avantaj decisiv asupra Eurasiei. Europa a devenit și mai dependentă de produsele din Asia, dar a oferit puține mijloace de extindere a contribuției sale din consumul asiatic.[9]

După 1750, acest model a suferit schimbări dramatice, apărute pe o perioadă mai îndelungată. Acapararea oportunistă a economiei Bengalului le-a dat englezilor șansa de a modifica clauzele comerțului cu China. India a fost sursa de opiu și totodată baza militară cu ajutorul căreia Marea Britanie și-a făcut intrarea forțată în comerțul est-asiatic. Schimbarea radicală a intervenit odată cu apariția producției mecanizate în Europa. În numai câteva decenii, exporturile de materiale textile din Asia au pierdut teren în fața competiției europene, iar textilele din Europa au început să pătrundă pe piețele din India și China. Volumul schimburilor comerciale globale a început să crească într-un ritm accelerat – de circa 25 de ori în îndelungatul secol al XIX-lea. Dar condițiile în care Asia făcea acum comerț cu Europa îi lăsau celei dintâi mult mai puțin spațiu de manevră. Europenii controlau deja rețelele comerciale pe mari întinderi, precum și furnizarea celor mai importante produse. Pentru a pătrunde pe această piață și pentru a plăti mărfurile din Europa, economia din Asia a fost nevoită să se bazeze pe

exporturile de materii prime și de alimente. Situația s-a înrăutățit serios, deoarece țările asiatice concurau atât între ele, cât și cu producătorii din economia atlantică. Bumbacul și grâul american rivalizau cu cele din India; pe piața britanică, ceaiul indian a înlocuit ceaiul chinezesc. Europenii dețineau controlul asupra comerțului asiatic pe mare, au pătruns pe piața asiatică (după ocuparea Indiei și semnarea unor tratate coercitive cu China) și s-au situat în fruntea producției industriale, atrăgând astfel economiile asiatice într-o piață globală într-un moment în care acestea se confruntau cu cele mai mari divergențe. Cifrele sunt reprezentative. Dacă în 1820 produsul intern brut pe cap de locuitor în India și în China era jumătate din cel vest-european, în 1913 această valoare a scăzut la a șaptea parte din PIB-ul vest-european.[10]

Acest tablou trist nu ilustra întreaga realitate. Asia a devenit parte a unei economii globale în care volumul de mărfuri tranzacționate era infinit mai mare decât cel dinainte de 1750. Însă din mai multe motive, controlul europenilor asupra economiilor asiatice era departe de a fi complet. În primul rând nu exista suficient capital pentru „colonizarea“ deplină a producătorilor asiatici. Europenii au fost de-a dreptul bulversați de problemele pe care le întâmpinau pe măsură ce pătrundeau mai adânc pe piața Chinei. Limba, moneda și rețelele mercantile specifice Chinei erau cumva prohibitive. Timpul nu era nici el de partea europenilor. Abia după jumătatea secolului, Asia maritimă a ajuns la fel de accesibilă pentru Europa ca economiile transatlantice, datorită căilor ferate, Canalului Suez, vapoarelor cu aburi și telegrafului. Sincronizarea era absolut decisivă în cazul Japoniei, unde procesul de industrializare se lansase în anii 1880. Departe de a reduce Asia Răsăriteană la statutul de regiune subordonată, exporturile Japoniei către Occident și veniturile obținute au determinat o expansiune rapidă a schimburilor comerciale *din* Asia și *între* economiile Asiei. Foarte curând, industriașii niponi (de cele mai multe ori în parteneriat cu negustorii chinezi) și proprietarii indieni de fabrici au venit în întâmpinarea cererii regiunii pentru mai multe bunuri de consum. În 1914, comerțul asiatic în interiorul continentului se dezvoltase mai rapid decât comerțul cu Occidentul.[11]

Cei 100 de ani înainte de 1914 pot fi descriși deci ca o epocă de „semiglobalizare“. A fost epoca nașterii unei piețe globale unice pentru bunurile de bază și cele industriale, dar și pentru serviciile financiare și de

capital. Într-un mare număr de state, dar nu în majoritatea lor, volumul comerțului crescuse semnificativ comparativ cu producția totală a statelor respective. Nivelul era încă foarte mic în comparație cu cel la care s-a ajuns la sfârșitul secolului XX.[12] Cu excepția Asiei Răsăritene, industria manufacturieră fusese concentrată masiv în zona europeană a Atlanticului și în vechiul nord-est al Statelor Unite. Nici o altă regiune din lume nu putea concura pe acele piețe cu mărfuri industriale. Semiglobalizarea a fost blocată de izbucnirea războiului în Europa. În epoca de serioase frământări care a urmat, integrarea economică începută înainte de 1914 a intrat în regres. După o scurtă perioadă de relansare la sfârșitul anilor 1920, economia globală s-a redus simțitor. Marea Britanie, principalul său antrepozit, a abandonat politicile care îi înlesneau schimburile comerciale: o monedă convertibilă în aur și angajarea în comerțul liber. Statele Unite, cea mai mare economie a lumii, s-a retras și mai mult în sfera ei de confort. Restul lumii era împărțit în blocuri: fiecare cu propriul conducător; fiecare hotărât să diminueze comerțul cu celelalte. Uniunea Sovietică s-a autoizolat. Statele mai mici au făcut eforturi pentru a reduce dependența de exterior. Principalii producători au rămas fără venituri. Economia est-asiatică, unde China pornise rapid pe calea industrializării, era acum împărțită în două, mai întâi de blocul nipon al yenului, în 1937, și apoi de invazia japonezilor în China. În momentul în care lumea se mobiliza pentru un nou război, marea expansiune comercială a secolului anterior nu mai putea fi un model pentru ce urma să se întâmple în viitor. Economia închisă, autonomia și dezvoltarea internă – nu promovarea comerțului – erau de-acum prețul supraviețuirii într-o lume fragmentată.

Această perspectivă a continuat să-și facă simțită prezența și după cel de-al Doilea Război Mondial. Redresarea postbelică a oglindit, la momentul lansării sale, divergențele pe care declararea păcii le lăsase nerezolvate. Viziunea globală a unui comerț liber care a inspirat crearea Fondului Monetar Internațional, a Băncii Mondiale și a Acordului General pentru Taxe și Comerț se confrunta cu realitatea unui Război Rece global. Imperiul autarhic al Uniunii Sovietice s-a extins în Europa Centrală și de Est. Victoria comunismului în China a adâncit și mai mult diferențele antebelice din economia Asiei Răsăritene. China, la fel ca Rusia lui Stalin, s-a retras într-o izolare deliberată. Coreea de Sud, Taiwanul, Hong Kongul și Singapore au urmat calea Japoniei, ai cărei parteneri au devenit.

Comunitatea Europeană, mecanismul redresării economice a Europei Apusene, s-a constituit într-un bloc protecționist. Aranjamentele sale economice au reflectat scopul inițial: acela de a pune capăt o dată pentru totdeauna conflictului franco-german, și nu de a promova o economie globală deschisă. Când imperiile europene de peste mări au început să se împartă în mici state, majoritatea s-au declarat în favoarea unei economii închise, gestionate de stat, în încercarea de a-și construi propria bază industrială, și au ales pârghii de aliniere diplomatică opuse ajutorului și investițiilor superputerilor rivale. Cea mai semnificativă trăsătură a acestei perioade de redresare economică a fost dimensiunea puterii americane. Al Doilea Război Mondial a transformat SUA în cea mai mare și mai puternică economie a lumii. Războiul Rece a făcut din America cea mai mare putere militară a lumii. Acestea erau activele cu care SUA intrau în lumea „globalizată“ la sfârșitul secolului.

Poate că s-a spus destul pentru a sublinia o chestiune evidentă. Regimul economic cu care ne-am obișnuit în ultimii 15 ani reprezintă un moment extraordinar în istoria zbuciumată a economiei globale. Un regim produs de un adevărat cutremur în istoria modernă a lumii. Un regim ce a necesitat o combinație de transformări geopolitice – prăbușirea bruscă a puterii sovietice și decizia Chinei de a îmbrățișa economia de piață – și o revoluție tehnologică în comunicații și transport. Adoptarea unei economii de piață de către Republica Populară Chineză și fostul bloc sovietic a produs o creștere masivă a capacității de producție și o vastă piață virgină. În același timp, costurile transportului aerian au scăzut, a intervenit „revoluția containerelor“ în transportul de mărfuri și aplicațiile comerciale au invadat tehnologia internetului. În tradiția „liberalizării“ din anii 1980, care conferise mai multă libertate serviciilor financiare și transferurilor de capital între țările vestice, noile condiții au îndeplinit cerințele unei creșteri excepționale a volumului tranzacțional și ale unei intense integrări a activităților economice la scară globală, cu mult peste limitele promise înainte de 1914. „Marea divergență“ dintre avuția și performanța economică a statelor euroatlantice, pe de o parte, și patrimoniul și economia restului Eurasiei a dat naștere mai departe unei „mari convergențe“ ce ar trebui, în termen de 50 de ani, să reechilibreze balanța la nivelul celei de acum o jumătate de secol.

În orice caz, lumea pe care actuala „globalizare“ o construiește a apărut sub condiții net diferite. În mare parte din intervalul acoperit de acest volum, relațiile economice dintre diferite regiuni ale lumii nu au împiedicat, ba chiar au încurajat, ridicarea de imperii, state și culturi cu valori, atitudini, instituții și ideologii distincte. Interdependența economică, principalul factor de constrângere a diversității culturale, a fost prea limitată în timp, prea repede abandonată și a avut un impact mult prea puternic pentru a-și putea modifica radical cursul. Conform estimărilor generale, această epocă va apune în curând: culturile indigene și statul național nu pot face față efectelor invazive ale liberei circulații a informațiilor, cetățenilor și mărfurilor. Libera circulație este încă la început. Vom trăi și vom vedea.

Umbra lui Tamerlan

Poate că aceasta este și ideea. Poate ne aflăm în pragul unei mari transformări – geopolitice, economice, culturale – cel puțin la fel de importante ca Revoluția eurasiatică de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Iar dacă lucrurile chiar vor sta așa, impactul transformărilor va varia enorm de la o regiune la alta. Istoria Eurasiei sugerează faptul că noile tactici de război, noile forme de guvernământ, noile tehnici de producție, noile practici culturale, noile credințe religioase transmise de la un capăt la altul al Lumii Vechi (în toate direcțiile) nu au reușit să inducă o perspectivă comună legată de modernitate sau de ceea ce înseamnă a fi „modern“. Vechile tipare legate de comerț și de invazii, de diasporă și de migrare și care au apropiat regiuni aflate la mari distanțe și le-au modelat cultura și politica au fost deosebit de complexe. Ele au avut ca efect diversitatea, nu omogenitatea. Prin comparație, forța magnetică a economiei globale s-a manifestat destul de haotic până în prezent, a fost resimțită diferit, ca atare nu a putut impune un comportament cooperant și o unitate culturală anticipată de teoreticienii comerțului liber. Ceea ce astăzi numim globalizare este rezultatul unui set de acorduri recente, unele tacite, altele oficiale, între cele patru mari „imperii“ economice ale lumii contemporane: Statele Unite ale Americii, Europa, Japonia și China. Atât pentru ele, cât și pentru toate celelalte state și societăți ale lumii adevărata provocare va fi reconcilierea coeziunii lor interne cu efectele perturbatoare ale liberei concurențe. Presiunea va fi uriașă, iar rezultatul, incert. Dar, dacă există o

continuitate pe care ar trebui să o putem extrage din studierea îndelungată a trecutului, aceasta este rezistența Eurasiei în fața unui sistem uniform, a unui singur conducător, a unui singur set de reguli. Din acest punct de vedere, trăim încă în umbra lui Tamerlan sau, mai exact, în umbra eșecului său.

Note

PREFAȚĂ

1. Frederick Teggart, *Rome and China*, Berkley, 1939, p. 245.

CAPITOLUL 1

1. Pentru Ibn Khaldun, Y. Lacoste, *Ibn Khaldun*, Paris, 1969; *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1999.
2. Studiul de referință, B.F. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge, 1989.
3. Pentru un studiu recent asupra transferurilor pe teritoriul mongol al Eurasiei, Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge, 2001. Vezi și John Mason Smith, „The Mongols and the Silk Road", *Silk Road Foundation Newsletter* vol. I, nr. 1, http://www.silkroadfoundation.org/newsletter/volumeonenumberone/mongols.html.
4. Karl Marx, „The British Rule in India" (1853), reeditare în *The Portable Karl Marx*, E. Kamenka, Harmondsworth, 1983, pp. 334–335.
5. Lucrarea lui Vladimir Lenin a fost publicată la Zürich în 1916.
6. Vezi I. Wallerstein, *Historical Capitalism* (Londra, 1983) pentru o prezentare elegantă a acestei școli de gândire.
7. M. Weber, *The Sociology of Religion*, 1922; traducere în limba engleză, Londra, 1965, p. 270. Weber a atras atenția asupra efectelor sistemului de caste și asupra ostilității literaților confucianiști față de inovație. Vezi H.H. Girth și C. Wright Mills (ed.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, ediție broșată, Londra, 1974, capitolele 16, 17.
8. Pentru o excelentă analiză a istoriei „nonelitelor", V. Chaturvedi ed., *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*, Londra, 2000, „Introducere".
9. J.C. van Leur, *Indonesian Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic* History, Haga, 1955, p. 261
10. Pentru o relatare despre Van Leur, J. Vogel, „A Short Life in History", în ediția *The Eighteenth Century as a Category in Asian History: Van Leur in Retrospect*, de L. Blusse și F. Gaastra, Aldershot, 1998.
11. S. Subrahmanyam, „Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia", *Modern Asian Studies* 31, 3 (1997), pp. 734–762.
12. Vezi dezbaterea despre Asia „musonică" și „aridă" din J. Gommans, „Burma at the Frontier of South, East and Southeast Asia: A Geographic Perspective", J. Gommans și J. Leider (ed.), *The Maritime Frontier of Burma: Exploring Political, Cultural and Commercial Interaction in the Indian Ocean World* (Leida, 2002), pp. 1–7.

13. O impresionantă expunere a acestui punct de vedere poate fi găsită în Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, 2000, de unde provine expresia „asemănări surprinzătoare“, p. 29.
14. E. Said, *Orientalism*, Londra, 1978.
15. S.L. Eisenstadt, „Multiple Modernities“, *Daedalus* 129, 1, 2000, pp. 1–29.
16. Unii autori susțin că sistemul de caste a fost impus de britanici; o perspectivă ceva mai echilibrată conferă un rol major surselor indiene. Pentru păreri extreme, consultați N. Dirks, *Castes of Mind*, Princeton, 2001.
17. T. Spear, „Neo-Traditionalism and the Limits of Invention in British Colonial Africa“, *Journal of African History* 44, 2003, pp. 2–27.
18. Vezi mai jos, Capitolul 5; vezi și J. Belich, *The New Zealand Wars*, Auckland, 1986.
19. Teorie prezentată inițial în lucrarea sa pentru Societatea Regală de Geografie, lucrare intitulată „The Geographical Pivot of History“, *Geographical Journal* 23, 4, 1904, pp. 421–437.
20. Cea mai bună dezbatere rămâne D. Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh, 1957.
21. Pentru locul Rusiei pe „scara culturală“ europeană, vezi Catherine Evtuhov și S. Kotkin (ed.), *The Cultural Gradient: The Transmission of Ideas in Europe 1788–1991*, Oxford, 2003.
22. Pentru o analiză recentă a dezbaterii, P.K. O'Brien, „Metanarratives in Global Histories of Material Progress“, *International History Review* 22, 2, 2001, pp. 345–367.
23. Vezi Cartea I, Capitolul 2.
24. A. de Tocqueville, *Democracy in America*, 1835, colecția Everyman, Londra, 1994, vol. I, p. 332.
25. Vezi Eisenstadt, „Multiple Modernities“.
26. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Londra, 1971, și M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025*, Londra, 1996, titluri ce oferă cele mai apreciate reprezentări.
27. Evocarea clasică este *The Early Growth of the European Economy* de G. Duby, 1973, traducerea în limba engleză aparține Agenției Ithaca, New York, 1974. Ar trebui comparată cu C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, Oxford, 2005.
28. Vezi M. Lombard, „La Chasse et le produits de chasse dans le monde musulman VIIIe-XIe siecles“, M. Lombard, *Espaces et réseaux du Haut Moyen Age*, Paris, 1972, pp. 176–204. Când cererea pentru aceste mărfuri a fost redusă de tulburările din Orientul Apropiat, efectele s-au resimțit serios. Vezi R. Hodges și D. Whitehouse, *Mahomet, Charlemagne and the Origins of Europe*, Londra, 1983.
29. Vezi A. Lewis, *The Sea and Mediaeval Civilisation*, Londra, 1978, Capitolul 14; K. Leyser, „Theophanus divinata gratia imperatrix Augusta“, *Communications and Power in Medieval Europe: The Carolingian and Ottoman Centuries*, ediție îngrijită de Timothy Reuter, Londra, 1994.

30. Pentru convertirea la creștinism a lui Vladimir, prinț al Kievului în anii 980, S. Franklin și J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, Londra, 1996, Capitolul 4.
31. Pentru o dezbatere strălucită, R. Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonisation and Cultural Change 950–1350*, Londra, 1993.
32. Vezi R. Fletcher, *The Conversion of Europe*, Londra, 1997; E. Christiansen, *The Northern Crusades*, Londra, 1980.
33. Duby, *Early Growth*, pp. 257–262.
34. Vezi E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, 1983, pp. 462, 469, 512.
35. R. Fletcher, *Moorish Spain*, Londra, 1992, Capitolul 7.
36. A. Wink, *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World,* vol. I: *Early Mediaeval India and the Expansion of Islam, 7th-11th Centuries*, Leida, 1996, p. 23.
37. Vezi A.M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques 700–1100*, Cambridge, 1975.
38. Vezi P. Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, 1983; traducere în limba engleză, Oxford, 1991.
39. Ibn Khaldun, *The Muqadimmah: An Introduction to History*, traducere de F. Rosenthal, Londra, 1967. Volumul a fost tradus în limba franceză în anii 1860. Traducerea lui Rosenthal a fost o versiune concisă. Prima versiune engleză completă a apărut în 1958.
40. Analiza clasică este cea a lui P. Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge, 1980.
41. Vezi D. Pipesc, *Slave Soldiers and Islam*, New Haven și Londra, 1981.
42. M.G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, 3 volume, Chicago, 1974, un studiu analitic strălucit.
43. R.R. Di Miglio, „Egypt and China: Trade and Imitation“, D.S. Richards (ed.), *Islam and the Trade of Asia*, Oxford, 1970, pp. 106–122.
44. I.M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1967, p. 9.
45. Vezi J. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System 1250–1350*, New York, 1989, pp. 230 și următoarele; C. Cahen, „Quelques mots sur le déclin commercial du monde musulman a la fin du moyen age“, C. Cahen, *Les Peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Damasc, 1977, pp. 361–365.
46. M. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973, p. 205. Citatul este preluat dintr-un scriitor din secolul al XIII-lea.
47. C.P. Fitzgerald, *The Southern Expansion of the Chinese People*, Londra, 1972, Capitolul 7.
48. Pentru această viziune sugestivă, vezi A. Waldron, *The Great Wall: From History to Myth*, Cambridge, 1990, pp. 190–192.
49. Pentru o recentă evaluare fiabilă a tezei lui Elvin, R. von Glahn „Imagining Pre-Modern China“, P.J. Smith și R. von Glahn (ed.), *The Song-Yuang-Ming Transition in Chinese History*,

Cambridge, Massachusetts, 2003, pp. 35–70.

50. Ideile fundamentale ale lui Elvin pot fi găsite în *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973, capitolele 14, 17; „The High Level Equilibrium Trap“ din *Another History: Essays on China from a European Perspective*, Sydney, 1996, Capitolul 2.

CAPITOLUL 2

1. Vezi F. Fernandez-Armesto, *Before Columbus*, Londra, 1987, pp. 216–220.
2. Vezi P. Chaunu, *European Expansion in the Later Middle Ages*, 1969; traducere în limba engleză, Londra, 1979, pp. 95–97.
3. Vezi A. Hamdani, „An Islamic Background to the Voyages of Discovery“, în S.K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*, Leida, 1994, pp. 286–287.
4. J. Phillips, *The Mediaeval Expansion of Europe*, Oxford, 1988, pp. 251 și următoarele.
5. Pentru un studiu recent, S. Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, Cambridge, 1997.
6. J. Vogt, *Portuguese Rule on the Gold Coast 1469–1682*, Athens, Georgia, 1979, p. 89.
7. M.N. Pearson, *The Portuguese in India*, Cambridge, 1987, p. 43.
8. A. Das Gupta, „The Maritime Merchant of Medieval India“, *Merchants of Maritime India*, Aldershot, 1994, p. 8; Pearson, *Portuguese in India*, p. 56.
9. S. Subrahmanyam și L.F.F.R. Thomaz, „Evolution of Empire: The Portuguese in the Indian Ocean in the Sixteenth Century“, în J.D. Tracy (ed.), *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade 1350–1750*, Cambridge, 1991, p. 318.
10. Pentru însemnătatea comerțului brazilian, J.C. Boyajian, *Portuguese Trade in Asia under the Habsburgs*, Baltimore și Londra, 1993.
11. G.B. Souza, *The Survival of Empire: Portuguese Trade and Society in China and the South China Sea, 1630–1754*, Cambridge, 1986, p. 229.
12. Hamdani, „Islamic Background“.
13. Chaunu, *European Expansion*, p. 170
14. R. Hassig, *Mexico and the Spanish Conquest*, Londra, 1994, p. 146.
15. Vezi T. Todorov, *La Conquete de l'Amerique*, Paris, 1982.
16. Aceste cifre au fost de-a lungul multor decenii subiect de dezbatere printre istorici. Pentru un studiu recent, Linda A. Newson, „The Demographic Collapse of Native Peoples in the Americas, 1491–1650“, în W. Bray (ed.), *The Meeting of Two Worlds: Europe and the Americas, 1492–1650*, publicată în *Proceedings of the British Academy* 81, 1993, pp. 249–277. Pentru estimarea unei rate de deces de 90% în Peru, D.N. Cook, *Demographic Collapse: Indian Peru 1520–1620*, Cambridge, 1981, p. 116.
17. P. Calvasco, „The Political Economy of the Aztec and the Inca States“, în G. Collier, R. Rosaldo și J.D. Wirth (ed.), *The Inca and Aztec States, 1400–1800: Anthropology and History*, New York, 1982.

18. B.A. Tenenbaum (ed.), *Encyclopedia of Latin American History and Culture*, New York, 1996, vol. 4, p. 435.
19. Vezi G.L. Villena, *Les Espinosa*, Paris, 1968, pentru Gaspar Espinosa, comerciantul din Panama.
20. Vezi G.W. Conrad și A.A. Demarest, *Religion and Empire: The Dynamics of Aztec and Inca Expansionism*, Cambridge, 1984.
21. Aceasta este tema lucrării *The Conquest of Mexico* de S. Gruzinski, 1988; traducere în limba engleză, Londra, 1993.
22. H.S. Klein și J.J. TePaske, „The Seventeenth-Century Crisis in New Spain: Myth or Reality?“, *Past and Present* 91, 1981, pp. 116–135.
23. J.I. Israel, *Race and Class in Colonial Mexico 1610–1670*, Oxford, 1975, p. 8.
24. Gruzinski, *Conquest*, p. 152.
25. F.F. Berdan, „Trauma and Transition in Sixteenth-Century Central Mexico“, în Bray (ed.), *The Meeting of Two Worlds*, p. 187.
26. Vezi A. Hennessy, „The Nature of the Conquest and the Conquistadors“, în Bray (ed.), *The Meeting of Two Worlds*, p. 23.
27. Gruzinski, *Conquest*, pp. 176–187.
28. Berdan, „Trauma and Transition“, p. 190.
29. J. Lockhart, *Spanish Peru 1532–1560: A Colonial Society*, Madison, 1968.
30. Hennessy, „Nature of the Conquest“, p. 19.
31. Ortega y Gasset, citați în R.H. Billington, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture*, ediție broșată, New York, 1970, p. 71.
32. H. Birnbaum, „The Balkan Slavic Component of Medieval Russian Culture“, H. Birnbaum și M.S. Flier (ed.), *Medieval Russian Culture*, Londra, 1984, pp. 3–30.
33. R.O. Crummey, *The Formation of Muscovy 1301-1617*, Londra, 1987, pp. 36, 41.
34. Ibidem, pp. 36 și următoarele.
35. Vezi W.H. Parker, *An Historical Geography of Russia*, Londra, 1968, pentru situarea Moscovei.
36. Vezi N. Davies, *God's Playground: A History of Poland*, vol. I: *The Origins to 1795*, Oxford, 1981, pp. 148–152, pentru Renașterea poloneză.
37. D. Obolensky, „Russia's Byzantine Heritage“, *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, Londra, 1971, p. 99; N. Andreyev, *Studies in Muscovy: Western Influence and Byzantine Inheritance*, Londra, 1970, pp. 14, 21; R. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, vol. I: *From Peter the Great to the Death of Nicholas I*, Princeton, 1995, p. 24.
38. Billington, *Icon,* p. 64.
39. Ibidem, p. 90.
40. G.V. Lantzeff și R.A. Pierce, *Eastward to Empire*, Montreal și Londra, 1973, pp. 72, 107, 109.

41. J.L. Wieczynski, *The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History*, Charlottesville, Virginia, 1976, p. 77.
42. Vezi descrierea lirică a stepei în povestea „Taras Bulba“ de Nikolai Gogol, 1835, N. Gogol, *Serile din cătunul lângă Dikanka* și *Mirgorod*, traducere în limba engleză, Oxford, 1994, p. 257.
43. Dificultățile întâmpinate de armata rusă în timpul înaintării în stepele din sud sunt explicate de W.C. Fuller, *Strategy and Power in Russia, 1600–1914*, New York, 1992.
44. Vezi E. Keenan, „Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Pattern of Steppe Diplomacy“, *Slavic Review* 26, 4, 1967, p. 553. De asemenea, A.S. Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria 1552–1740*, New Haven și Londra, 1968, pentru o descriere generală a expansiunii Rusiei în stepă.
45. Pentru o comparație sugestivă, F. Barth, *Nomads of South Persia*, Oslo, 1964, pp. 106–111.
46. Keenan, „Muscovy and Kazan“, p. 555.
47. Vezi concluziile prudente din P. Bushkovitch, *The Merchants of Muscovy 1580–1650*, Cambridge, 1980, pp. 93–101.
48. M. Khodorkovsky, *Where Two Worlds Meet*, Ithaca, New York, 1992, Capitolul 3.
49. Vezi W.D. Allen (ed.), *Russian Embassies to the Georgian Kings (1589–1605)*, Hakluyt Society, Seria a 2-a, 138, 2 volume, Cambridge, 1970, vol. I, pp. 69–71.
50. Pentru această interpretare a evenimentelor, R. Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy*, Chicago și Londra, 1971, și J.H.L. Keep, *Soldiers of the Tsar*, Oxford, 1985, pp. 47–48.
51. Hellie, *Enserfment*, p. 164.
52. Billington, *Icon*, pp. 102–104
53. E.S. Forster (ed.), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Oxford, 1927, pp. 111–112.
54. Pentru o mai bună înțelegere a acestui conflict, Shai Har-El, *The Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War 1485–1491*, Leida, 1995.
55. Forster, *Turkish Letters*, p. 112.
56. La 1528, otomanii aveau o armată de 87 000 de oameni. Vezi H. Inalcik, „The Ottoman State: Economy and Society 1300–1600“, în H. Inalcik și D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge, 1994, p. 88.
57. Pentru puterea maritimă otomană, P. Brummett, *Ottoman Sea Power and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, New York, 1994.
58. Ibidem, p. 174; A. Hess, „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of Oceanic Discoveries, 1453–1525“, *American Historical Review* 75, 7, 1970, pp. 201–222.
59. P.F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804*, Londra, 1977, p. 109.
60. P. Mantran, *La Vie quotidienne* à *Constantinople au temps de Soleiman le Magnifique et ses successeurs*, Paris, 1965, p. 195.

61. Vezi C. Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State,* Berkley, Los Angeles și Londra, 1995, p. 153.
62. Foster, *Turkish Letters*, pp. 111–112.
63. Succesul relativ al economiei otomane a fost larg dezbătut. Perspectivele mai pesimiste, D. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*, Seattle, 1990, și B. Masters, *The Origins of the Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo*, New York, 1988, pot fi comparate cu cele din S. Faroqhi, „In Search of Ottoman History", în H. Berktay și S. Faroqhi (ed.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Londra, 1992, și în dezbaterile din S. Faroqhi, „Crisis and Change, 1590–1699", Inalcik și Quataert (ed.), *Ottoman Empire*, pp. 474–531.
64. H. Islamoglu-Inan, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leida, 1994, pentru legătura dintre colectarea de taxe și comercializare.
65. Vezi Rifa'at Ali Abou El-Haj, *The Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, New York, 1991, p. 10.
66. Aceste conflicte sunt strălucit analizate în W.D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, Londra, 1963.
67. Pentru cadrul general, W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, Princeton, 1984.
68. P. Jackson și W. Lockhart (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 6: *The Timurid and Safavi Periods*, Cambridge, 1986, pp. 227–228.
69. Pentru islamul șiit din Iran, H. Halm, *Shiism*, Edinburgh, 1991, pp. 91 și următoarele.
70. Vezi J.J. Reid, „Tribalism and Society in Islamic Iran, 1500-1629", teză de doctorat, Universitatea din California, Los Angeles, 1978.
71. Jackson și Lockhart, Cambridge *History of Iran*, pp. 246, 263. Vezi și capitolul scris de R.M. Savory despre administrația safavidă în același volum.
72. D. Navridi, „Socio-Economic and Political Change in Safavid Iran in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", teză de doctorat, Universitatea Vanderbilt, 1977, pp. 71 și următoarele.
73. J.B. Tavernier, *Voyages en Perse*, Paris, 1970, pp. 251–252. Tavernier a făcut prima sa vizită în 1639. Volumul său a fost publicat prima oară în 1670.
74. Navridi, „Safavid Iran", p. 168.
75. J. Fryer, *A New Account of East India and Persia, Being Nine Years' Travels, 1672–1681*, ed. W. Crooke, 3 volume, Londra, 1909–1915, vol. 2, pp. 246–250.
76. Chiar și în secolul al XIX-lea, între o treime și o jumătate din populația Iranului era nomadă sau aparținea diferitelor triburi. A. Wink, *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World*, vol. 2: *Slave Kings and the Islamic Conquest, 11th-13th Centuries*, Leida, 1997, p. 15.
77. Halm, *Shiism*, pp. 94–98.

78. Pentru originile lui Babur și cariera lui timpurie, S.A.M. Adshead, *Central Asia in World History*, Londra, 1993, pp. 131 și următoarele.
79. J. F. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge, 1993, p. 6.
80. S.F. Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade 1600–1750*, Cambridge, 1994, pp. 6–7.
81. *Baburnama (Memoirs of Babur)*, trad. A.S. Beveridge, Delhi, 1921, 1989, pp. 531–532.
82. Richards, *Mughal Empire*, p. 2.
83. R.M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier 1204–1760*, Londra, 1993, p. 36.
84. Pentru emiri, Richards, *Mughal Empire,* p. 19. În 1595, două treimi din nobilimea din Akbar erau de origine turcică sau iraniană. Vezi Eaton, *Bengal Frontier*, p. 165.
85. T. Raychaudhuri și I. Habib (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, vol. 1: *c. 1200–1750*, Cambridge, 1982, p. 184; Richards, *Mughal Empire*, p. 66.
86. Raychaudhuri și Habib (ed.), *Economic History*, vol. 1, p. 266.
87. D. Streusand, *The Formation of the Mughal Empire*, Delhi, 1989, p. 71.
88. Ibidem, p. 130.
89. Ibidem, p. 131.
90. Vezi F.C.R. Robinson, „Perso-Islamic Culture in India from the 17th to the Early 20th Centuries“, în R.L. Canfield (ed.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, Cambridge, 1991, pp. 110–111.
91. Adshead, *Central Asia,* p. 131.
92. Dale, *Indian Merchants*, pp. 15, 21; Raychaudhuri și Habib (ed.), *Economic History*, vol. 1, pentru o analiză a economiei mogule.
93. La fel de sigură ca Franța sau Italia, nota Tavernier. Raychaudhuri și Habib (ed.), *Economic History,* vol. 1, p. 353.
94. Pentru aceste aspecte, vezi ibidem, pp. 288–301.
95. Datorez această sugestie unei lucrări nepublicate aparținând lui David Washbrook.
96. E.L. Farmer, *Early Ming Government: The Evolution of Dual Capitals*, Cambridge, Massachusetts, 1976, p. 19.
97. J. Dardess, „The End of Yuan Rule in China“, în H. Franke și D. Twitchett (ed.), *The Cambridge History of China*, vol. 6: *Alien Regimes and Border States, 907–1368*, Cambridge, 1994, pp. 581–582.
98. Vezi R. Huang, *Taxation and Governmental Finance in Sixteenth-Century Ming China*, Cambridge, 1974, p. 55.
99. Huang, *Taxation and Finance*, p. 310.
100. Pentru relațiile dinastiei Ming cu Tamerlan și urmașii săi, Joseph E. Fletcher, „China and Central Asia, 1368–1884“, în J.K. Fairbank (ed.), *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, Cambridge, Massachusetts, 1968.

101. A. Waldron, *The Great Wall: From History to Myth*, Cambridge, 1990, oferă o prezentare excelentă a dezbaterilor strategice din timpul ultimilor împărați ai dinastiei Ming.
102. S. Jagchid și V.J. Symons, *Peace, War and Trade along the Great Wall,* Bloomington, Indiana, 1989, p. 86.
103. Vezi D.O. Flynn, „Comparing the Tokugawa Shogunate and Habsburg Spain", în J.D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires*, Cambridge, 1990.
104. Vezi J.E. Wills, „Maritime China rom Wang Chih to Shih Lang", în J. Spence și J.E. Willis (ed.), *From Ming to Ch'ing*, New Haven, 1979, p. 211.
105. Vezi A. Reid, „An Age of Commerce in Southeast Asian History", *Modern Asian Studies* 24, 1, 1990, pp. 9–10.
106. Vezi R. von Glahn, *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China 1000–1700*, Berkley, 1997; F.W. Mote și D. Twichett (ed.), *The Cambridge History of China*, vol. 7: *Ming Dynasty 1368–1644*, partea I, Cambridge, 1988, pp. 587–588; Reid, „Age of Commerce", pp. 10, 21–23.
107. J.W. Hall (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. 4: *Early Modern Japan*, Cambridge, 1991, p. 321.
108. Vezi M. Jansen, *China in the Tokugawa World*, Cambridge, Massachusetts, 1992.
109. Vezi Wills, „Maritime China".
110. Ibidem, p. 244.
111. P. Burke, *Tradition and Innovation in Renaissance Italy*, ediție broșată, Londra, 1974, p. 306.
112. În volumul său de mare ecou *The Civilization of the Renaissance in Italy*, publicat la Basel în 1860. În orice caz, cartea a devenit larg cunoscută abia în anii 1880.
113. Vezi Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, traducere în limba engleză, Londra, 1994, partea I.
114. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 1966; traducere în limba engleză, 2 volume, Londra, 1972–1973, vol. 2, p. 913.
115. Vezi G. Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, Londra, 1998.
116. Vezi G. Muto, „The Spanish System", în R.J. Bonney (ed.), *Economic Sustems and State Finance*, Oxford, 1995, pp. 246, 248.
117. Vezi A. Peroton-Dumon, „The Pirate and the Emperor", în Tracy, *Political Economy of Merchant Empires*, pp. 196–227.
118. Vezi D.F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, vol. 1: *The Century of Discovery*, Chicago, 1964, Capitolul 4.
119. A.R. Mitchell, „The European Fisheries in Early Modern History", în E.E. Rich și C.H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 5: *The Economic Organisation of Early Modern Europe*, Cambridge, 1977, pp. 157–158.

120. W.L. Schurz, *The Manila Galleon*, New York, 1939; H. Kamen, *Spain's Road to Empire: The Making of a World Power*, Londra, 2002.

121. Pentru „imperialismul mesianic“ al lui Filip, G. Parker, *Grand Strategy*, Capitolul 3.

122. Pentru efectele Americii, vezi J.H. Elliott, „Final Reflections“; K.O. Kupperman (ed.), *America in European Consciousness 1493–1750*, Chapel Hill, Carolina de Nord, și Londra, 1995, p. 406.

123. Vezi J. de Vries, *The European Economy in the Age of Crisis 1600–1750*, ediție broșată, Cambridge, 1976, p. 130.

124. Vezi A.W. Crosby, *The Columbian Exchange*, Westport, Connecticut, 1972; A.J.R. Russell-Wood, *A World on the Move*, New York, 1992.

125. Vezi B. Lewis, *Cultures in Conflict*, Oxford, 1995, pentru indiferența otomanilor față de cele două Americi.

CAPITOLUL 3

1. J.B. Brebner, *The Explorers of North America*, ediție broșată, New York, 1955, p. 255.

2. Ibidem, p. 255.

3. Ibidem, p. 299.

4. Studiul clasic este J. Baker, *History of Geographical Exploration*, Londra, 1931.

5. Vezi J.C. Beaglehole, *The Life of Captain James Cook*, Londra, 1974.

6. Vezi R. Law, „The Realities of Power in Afro-European Relations on the West African Slave Coast“, *Itinerario* 17, 2, 1994, pp. 56–64.

7. Pentru *bandeirantes*, C.R. Boxer, *The Golden Age of Brazil 1695–1750*, Londra, 1962, pp. 31–32.

8. N. Canny, *Europeans on the Move*, Oxford, 1994, p. 265.

9. F. Jennings, *The Invasion of America*, ediție broșată, Londra, 1976, pp. 30, 178–179, 300.

10. T. Burnard, „European Migration to Jamaica, 1655–1780“, *William and Mary Quarterly*, Seria a 3-a, 52, 4, 1996, pp. 769–796.

11. B. Bailyn, *Voyages to the West*, Londra, 1986, p. 24.

12. D. Eltis, „Free and Coerced Transatlantic Migration: Some Comparisons“, *American Historical Review* 88, 2, 1983, pp. 252–255.

13. R.S. Dunn, *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies 1624–1713*, Chapel Hill, Carolina de Nord, 1972.

14. P.R.P. Coelho și R.A. McGuire, „African and European Bound Labour: The Biological Consequences of Economic Choice“, *Journal of Economic History* 57, 1, 1997, p. 108.

15. B. Solow, „Slavery and Colonization“, B. Solow (ed.), *Slavery and the Rise of the Atlantic System*, Cambridge, 1991, p. 29.

16. I. Blanchard, *Russia's Age of Silver*, Londra, 1989.

17. Pentru consumul de zahăr din Europa, S. Mintz, *Sweetness and Power*, ediție broșată, Londra, 1986, p. 67.

18. K.N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the East India Company 1660–1750*, Cambridge, 1978, pp. 7–10; L. Dermigny, *La Chine et l'Occident: Le Commerce a Canton 1719–1833*, 3 volume, Paris, 1964, vol. 2, p. 691.
19. Vezi R. Davis, „English Foreign Trade 1660–1700", *Economic History Review*, Serie Nouă, 7, 2, 1954, pp. 150–166; R. Davis, „English Foreign Trade, 1700–1774", *Economic History Review,* Serie Nouă, 15, 2, 1962, pp. 285–303.
20. N. Zahedieh, „Trade, Plunder and Economic Development in Early English Jamaica, 1655-1689", *Economic History Review,* Serie nouă, 39, 2, 1986, pp. 205–222; K. Glamann, „The Changing Pattern of Trade", E.E. Rich și C.H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe,* vol. 5: *The Economic Organisation of Early Modern Europe*, Cambridge, 1977, p. 191.
21. Vezi J. de Vries, *The European Economy in the Age of Crisis 1600–1750*, ediție broșată, Cambridge, 1976.
22. Ibidem*,* p. 116.
23. Ibidem, p. 125.
24. Ibidem, p. 181.
25. Vezi, de exemplu, J.H. Plumb, „The Commercialization of Leisure", Neil McKendrick, John Brewer și J.H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*, Londra, 1982.
26. Pentru această argumentație, I. Wallerstein, *The Modern World System*, 2 volume, Londra, 1974, 1980.
27. De Vries, *Crisis*, p. 142.
28. Pentru Compania Regală Africană, K.G. Davies, *The Royal African Company*, Londra, 1962. Pentru Compania Mărilor de Sud, J. Carswell, *The South Sea Bubble*, Stanford, 1960. Reducerea rentabilității Companiei Olandeze a Indiilor de Est și eșecul celor două Companii Olandeze ale Indiilor de Vest sunt analizate de J. de Vries și Ad van der Woude în *The First Modern Economy: Success, Failure and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*, Cambridge, 1997, pp. 463–464, 468.
29. Vezi Holden Furber, *Rival Empires of Trade in the Orient 1600–1800*, Minneapolis, 1976; reed. New Delhi, 2004, pp. 334–339.
30. Vezi M. Korner, „Expenditure", R.J. Bonney (ed.), *Economic Systems and State Finance*, Oxford, 1995, pp. 393–422.
31. Vezi N. Henshall, *The Myth of Absolutism*, Londra, 1992.
32. Vezi J. Berenger, *Finances et absolutisme autrichiens dans la seconde moitié du xviime siècle*, 2 vol., Paris, 1975, vol. 2, p. 662; R.J.W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy*, Oxford, 1979, pp. 96–99.
33. E. Le Roy Ladurie, *L'Ancien Regime*, 2 vol., Paris, 1991, vol. 2, p. 26.

34. Expresia provine din J. Henretta, *„Salutary Neglect“*, Princeton, 1972.
35. J.H. Parry, *The Spanish Seaborne Empire*, Londra, 1966, Capitolul 14.
36. D. Ogg, *Europe of the Ancien Regime 1715–1783*, Londra, 1965, pp. 41–44, citând J.H. Bielefeld *Institution politiques*, 1760.
37. Parry, *Empire*, pp. 202–205.
38. E.S. Morgan, *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia*, New York, 1975, Capitolul 13.
39. D. Baugh, „Maritime Strength and Atlantic Commerce“, L. Stone (ed.), *An Imperial State at War*, Londra, 1994, pp. 185–223.
40. B. Bailyn, *The Origins of American Politics*, ediție broșată, New York, 1968, pp. 72–74.
41. Korner, „Expenditure“, p. 416.
42. R.J. Bonney, „The Eighteenth Century II: The Struggle for Great Power Status and the End of the Old Fiscal Regime“, Bonney (ed.), *Economic Systems*, pp. 322 și următoarele.
43. M. Anderson, *The War of the Austrian Succession 1740–1748*, Londra, 1995, pp. 25 și următoarele.
44. Vezi B. Lenman, *Britain's Colonial Wars, 1688–1783*, Londra, 2001.
45. Pentru campania din Danubia, J. Stoye, *Marigli's Europe*, Londra, 1994).
46. Vezi W.C. Fuller, *Strategy and Power in Russia, 1600–1914*, New York, 1992.
47. T. Smollett, *The Adventures of Roderick Random*, 1748; colecția Everyman, Londra, 1927, Capitolul 34, p. 191.
48. G.W. Forrest, *The Life of Lord Clive*, 2 vol., Londra, 1918, vol. 1, pp. 26–30.
49. A. Osiander, *The States System of Europe 1640–1990*, Oxford, 1994, pp. 78–81.
50. Pentru „sistemul“ spaniol, R.A. Stradling, *Europe and the Decline of Spain*, Londra, 1981.
51. Anderson, *Austrian Succession,* p. 58.
52. W. Goetzmann, *New Lands, New Men: America and the Second Great Age of Discovery*, ediție broșată, Londra, 1987, pp. 62–64.
53. J. Tully, *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts*, Cambridge, 1993, Capitolul 5.
54. Vezi J. Harrison și P. Laslett, *The Library of John Locke*, Oxford, 1965.
55. Dermigny, *La Chine,* vol. 1, pp. 19–22.
56. Montesquieu, *Scrisori persane*, 1721, scrisoarea 121.
57. Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, 1748; trad. în engleză, New York, 1949, vol. 1, pp. 301–304.
58. Ibidem, p. 368.

59. Citat în N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean: A Naval History of Britain 1649-1815*, Londra, 2004, p. 235.
60. J.-P. Rubies, „New Worlds and Renaissance Ethnology“, *History and Anthropology 6*, 2–3, 1993, pp. 157–197.
61. M.J. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, Londra, 1958, p. 98.
62. Vezi Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2.
63. J. Billington, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture*, Londra, 1970, pp. 146, 154, 166.
64. J.M. Letiche și B. Dmytryshyn, *Russian Statecraft: The* Politika *of Iurii Krizhanich*, Oxford, 1985, p. xlvii.
65. G.V. Lantzeff și R.A. Pierce, *Eastward to Empire*, Montreal și Londra, 1973, pp. 139 și următoarele.
66. Blanchard, *Russia's Age of Silver*, p. 90.
67. Pentru acest proces, A.S. Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria 1552–1740*, New Haven și Londra, 1968.
68. Cea mai bună lucrare despre politica țarului Petru cel Mare este *Russia in the Age of Peter the Great*, de L. Hughes, Londra, 1998. Pentru pronunțarea senatului, p. 296.
69. O. Subtelny, *Ukraine: A History*, Toronto, 1988, p. 182.
70. S.H. Baron, „Who were the *Gosti*?“, în lucrarea sa *Muscovite Russia: Collected Essays*, Londra, 1980.
71. Blanchard, *Russia's Age of Silver*, p. 218 și următoarele. La 1710, povara taxelor reprezenta 64% din recolta de cereale, conform unei estimări aproximative a produsului național. Vezi R. Hellie, „Russia“, în R.J. Bonney (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe c.1200–1815*, Oxford, 1999, p. 497.
72. Hughes, *Russia*, capitolele 7 și 9.
73. B.H. Sumner, *Peter the Great and the Emergence of Russia*, Londra, 1951, pp. 55, 72.
74. Kliuchevskii citat în „The Weber Thesis and Early Modern Russia“, p. 333, în Baron, *Muscovite Russia*.
75. Letiche și Dmytryshyn, *Russian Statecraft*, pp. lviii-lix.
76. S.A.M. Adshead, *China in World History*, ediția a 3-a, Londra, 1995, p. 243.
77. „Ch'ing“ (Qing) însemna „pur“.
78. L.D. Kessler, *K'ang-hsi and the Consolidation of Ch'ing Rule 1661–1684*, Chicago, 1976, p. 10.
79. Vezi J.E. Wills, „Maritime China from Wang Chih to Shih Lang“, J. Spence și J.E. Wills (ed.), *From Ming to Ch'ing*, New Haven, 1979, p. 226.
80. Kessler, *Kang-hsi*, p. 86.

81. V.S. Miasnikov, *The Ch'ing Empire and the Russian State in the 17th Century*, 1980; trad. în lb. engleză, Londra, 1985, p. 183.
82. Wills, „Maritime China", p. 228.
83. J.E. Wills, „Ch'ing Relations with the Dutch 1662–1690", în J.K. Fairbank (ed.), *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, Cambridge, Massachusetts, 1968, p. 245.
84. Vezi Joseph E. Fletcher, „China and Central Asia, 1368–1884", în Fairbank (ed.), *Chinese World Order.*
85. J. Spence, *Emperor of China: Self-portrait of K'ang-hsi*, New York, 1974, p. 9.
86. Miasnikov, *Ch'ing Empire*, p. 94
87. Ibidem, p. 286.
88. Pei Huang, *Aristocracy at Work: A Study of the Yung-cheng Period*, Bloomington, Indiana, 1974, p. 181.
89. Huang, *Aristocracy*, p. 160; pentru considerații generale, B. Bartlett, *Monarchs and Ministers*, Berkeley și Los Angeles, 1991.
90. Adshead, *China*, p. 253.
91. P.C. Perdue, *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan 1500–1850*, Cambridge, Massachusetts, 1987, p. 10.
92. Ibidem, p. 22.
93. M. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973, p. 248.
94. Pentru regiunea Kiangnan și comerțul cu bumbac din zonă, M. Elvin, „Market Towns and Waterways: The Country of Shanghai from 1480 to 1910", M. Elvin, *Another History: Essays on China from a European Perspective*, Sydney, 1996, p. 109.
95. Pentru o comparație între economiile moderne timpurii ale Chinei și Europei, K. Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, 2000, pp. 106–107.
96. Spence, *Emperor of China*, p. 78.
97. Ibidem, p. 83.
98. R.J. Smith, *China's Cultural Heritage: The Ch'ing Dynasty 1644–1911*, Boulder, Colorado și Londra, 1983, pp. 190 și următoarele.
99. *Ibidem*, p. 108.
100. C.P. Fitzgerald, *The Southern Expansion of the Chinese People*, Londra, 1972, pp. 152–155.
101. Peng Yoke, „China and Europe: Scientific and Technological Exchanges", în T.T.H.C. Lee (ed.), *China and Europe: Images and Influence in Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Hong Kong, 1991, p. 196.
102. F.H. Bray, „Some Problems Concerning the Transfer of Scientific and Technological Knowledge", în Lee (ed.), *China and Europe*, p. 16.

103. Smith, *Cultural Heritage*, pp. 185–187.

104. Pentru două păreri extrem de sugestive despre tendințele din organizarea politică în China, J.A. Fogel, *Politics and Sinology: The Case of Naito Konan, 1866–1934*, Cambridge, Massachusetts, 1984, și J. Schrecker, *The Chinese Revolution in Historical Perspective*, New York, 1991.

105. C. Totman, *Early Modern Japan*, Londra, 1993, p. 140.

106. Edo a fost primul oraș cu o populație de un milion de locuitori: vezi H. Jinnai, „The Spatial Structure of Edo", în C. Nakane și S. Oishi (ed.), *Tokugawa Japan: The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*, Tokyo, 1990.

107. Totman, *Early Modern Japan*, p. 149.

108. S. Nakamura, „The Development of Rural Industry", în Nakane și Oishi (ed.), *Tokugawa Japan*, pp. 81–85.

109. Vezi E. Kato, „The Early Shogunate and Dutch Trade Policies", în L. Blusse și F. Gaastra (ed.), *Companies and Trade*, Leida, 1981.

110. A. Reid, „An Age of Commerce in Southeast Asian History", *Modern Asian Studies* 24, 1, 1990, pp. 10, 21.

111. M. Jansen, *China in the Tokugawa World*, Cambridge, Massachusetts, 1992, p. 16.

112. Ibidem, p. 7.

113. Ibidem, p. 8.

114. Totman, *Early Modern Japan*, p. 138; Jansen, *Tokugawa World*, p. 35.

115. Vezi Y. Yonezawa și C. Yoshizawa, *Japanese Painting in the Literati Style*, trad. în lb. engleză, New York, 1974.

116. Jinnai, „The Spatial Structure of Edo", p. 148.

117. Totman, *Early Modern Japan*, p. 261.

118. A. Reid, *Southeast Asia and the Age of Commerce, 1450–1680*, 2 vol., New Haven, 1988, 1933, vol. 2, Capitolul 3.

119. J.S. Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, ediție broșată, Oxford, 1970, pp. 131–136.

120. Ibidem, p. 122.

121. B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, 1982, p. 237; H.A.R. Gibb și H. Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, vol. 1: *Islamic Society in the Eighteenth Century*, partea I, Londra, 1950, p. 214.

122. Vezi J. Mokyr, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford, 1990, Capitolul 4.

123. Trimingham, *Islam*, pp. 141–142.

124. Pentru un studiu recent al acestei perioade, I. Parvev, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683–1739)*, New York, 1995.

125. B. Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo*, New York, 1988; D. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*, Seattle, 1990.
126. Lewis, *Discovery*, p. 296.
127. *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and the Tartars*, trad. în lb. engleză, 2 vol., 1785, vol. 2, p. 15; Lewis, *Discovery*, p. 153.
128. P. Goubert, *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle: Beauvais et les Beauvaisis de 1600* à *1750*, ediție broșată, Paris, 1968, pp. 172–173.
129. Rifa'at Ali Abou El-Haj, *The Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, New York, 1991, p. 10.
130. Carol B. Stevens, „Modernising the Military: Peter the Great and Military Reform", în J. Kotilaine și M. Poe (ed.), *Modernising Muscovy: Reform and Social Change in Seventeenth-Century Russia*, Londra, 2004, pp. 247–262, în special pp. 258–259.
131. Vezi L. Valensi, *Le Maghreb avant la prise d'Algers (1800–1830)*, Paris, 1969; A.C. Hess, „The Forgotten Frontier: The Ottoman North African Provinces", în T. Naff și R. Owen (ed.), *Studies in Eighteenth-Century Islamic History*, Carbondale, Illinnois, 1977, pp. 71–83.
132. H. Inalcik, „Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", în Naff și Owen (ed.), *Islamic History*, pp. 38–46.
133. Vezi B. McGowan, „The Age of the Ayans, 1699-1812", în H. Inalcik și D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge, 1994, pp. 664–676.
134. Pentru comerțul cu cafea din Cairo, A. Raymond *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIE siècle*, Damasc, 1972, p. 144. Pentru dezvoltarea rapidă a Izmirului, S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge, 1984, p. 6.
135. J. Carswell, „From the Tulip to the Rose", în Naff și Owen (ed.), *Islamic History*, pp. 328–329.
136. Vezi S. Faroqhi, „Crisis and Change, 1590–1699", în Inalcik și Quataert (ed.)*, Ottoman Empire*, p. 526, și McGowan, „The Age of the Ayans", p. 724.
137. S. Blake, *Shahjahanabad: The Sovereign City in Mughal India 1639–1739*, Cambridge, 1991.
138. R.M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier 1204–1760*, ediție broșată, Londra, 1996, pp. 228 și următoarele.
139. C.A. Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion 1770–1870*, Cambridge, 1983, p. 155.
140. T. Raychaudhuri și I. Habib (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, vol. I: *c. 1200–1750*, Cambridge, 1982, p. 396; J.R. McLane, *Land and Local Kingship in Eighteenth Century Bengal*, Cambridge, 1993, p. 31.
141. Raychaudhuri și Habib (ed.)*, Economic History,* vol. I, pp. 400–402.
142. Ibidem, p. 417.

143. Vezi excelentul eseu de F. Perlin, „Commercial Manufacture and the «Protoindustrialisation» Thesis“, în F. Perlin, *Unbroken Landscape: Commodity, Category, Sign and Identity: Their Production as Myth and Knowledge*, Aldershot, 1994, în special pp. 81–82.
144. E. Macglan, *The Jesuits and the Great Moghul*, Londra, 1932, p. 268.
145. Ibidem, p. 269.
146. Ibidem, pp. 243 și următoarele.
147. L'Escaliot către sir T. Browne, 28 ianuarie 1664, în N.C. Kelkar și D.V. Apte (ed.), *English Records on Shivaji*, Poona, 1931, p. 73.
148. Ibidem, p. 374.
149. S. Gordon, *Marathas, Marauders and State Formation in 18th Century India,* New Delhi, 1994, p. 28.
150. Ibidem, Capitolul 2.
151. A. Wink, *Land and Sovereignty in India: Agrarian Society and Politics under the Eighteenth-Century Maratha Svarajya*, Cambridge, 1986, p. 40.
152. Vezi ibidem, pp. 7, 34.
153. M. Alam, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab 1707–1748*, Delhi, 1986, p. 241.
154. W. Irvine, *The Later Mughals*, vol. 2: *1719–1739*, Calcutta, 1922, p. 360.
155. Pentru „zonele nucleare“ ale Imperiului Mogul, Jos Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and the Highroads to Empire 1500–1700*, Londra, 2002, p. 18.
156. D. Ludden, *Peasant History in South India*, New Delhi, 1989, p. 74.
157. Vezi Perlin, „Commercial Manufacture“.
158. Pentru cariera lui White, M. Collins, *Siamese White*, Londra, 1936.
159. Forrest, *Lord Clive*, vol. 1, p. 26.
160. G.R. Hambly, „The Emperor's Clothes“, în S. Gordon (ed.), *Robes of Honour*, New Delhi, 2003, pp. 31–49, în special p. 43.
161. Vezi remarcabilul studiu de J.J.K. Gommans, *The Rise of the Indo-Afghan Empire, c. 1710–1780*, Leida, 1995.
162. Pentru o analiză fascinantă a politicii din Georgia, W.E.D. Allen, *Russian Embassies to the Georgian Kings (1589–1605)*, Societatea Hakluyt, Seria a 2-a, 138, 2 volume, Cambridge, 1970, vol. I, „Introducere“.
163. L. Lockhart, *Nadir Shah*, Londra, 1938, p. 268.
164. Ibidem, p. 268; P. Sykes, *A History of Persia*, ediția a 3-a, 2 volume, Londra, 1951, vol. 2, pp. 241 și următoarele.
165. Gommans, *Indo-Afghan Empire,* p. 55 și următoarele.
166. Ibidem, pp. 26–27.

167. R.L. Canfield, *Turko-Persia in Historical Perspective*, Cambridge, 1991, p. 22.

168. Lockhart, *Nadir Shah*, pp. 212 și următoarele.

169. Gommans, *Indo-Afghan Empire*, p. 177.

170. De Vries și van der Woude, *The First Modern Economy*, p. 693.

CAPITOLUL 4

1. S.F. Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade 1600–1750*, Cambridge, 1994.

2. P.C. Perdue, *China Marches West*, Cambridge, Massachusetts, 2005.

3. Pentru politica dusă în regiunea Nilului Superior la jumătatea secolului al XVIII-lea, J.J. Ewald, *Soldiers, Traders and Slaves: State Formation and Economic Transformation in the Greater Nile Valley 1700–1885*, Madison, 1990.

4. Studiul clasic este P.J. van der Merwe, *The Migrant Farmer in the History of the Cape Colony, 1657–1842*, 1938; traducere în limba engleză, Athens, Ohio, 1995.

5. W.P. Cummings, S. Hillier, D.B. Quinn și G. Williams, *The Exploration of North America 1630–1776*, Londra, 1974, pp. 233–234.

6. Citat de R.J. Bonney, „The Eighteenth Century II: The Struggle for Great Power Status and the End of the Old Fiscal Regime", R.J. Bonney (ed.), *Economic Systems and State Finance*, Oxford, 1995, p. 315.

7. Cea mai bună introducere în această regiune o reprezintă lucrarea *Europe's Steppe Frontier* de W.H. McNeill, Londra, 1974.

8. Potrivit unei anchete franceze din 1763, profiturile Franței, de 321 milioane *livres tournois* erau deasupra celor ale Marii Britanii, cu 224, ale Țărilor de Jos, cu 120 și ale Austriei, cu 92 milioane. Vezi Bonney, „The Struggle for Great Power Status", p. 336.

9. W. Goetzmann, *New Lands, New Men: America and the Second Great Age of Discovery*, New York, 1986, pp. 69–73.

10. Pentru puterea adunărilor, B. Bailyn, *The Origins of American Politics*, ediție broșată, New York, 1968.

11. T. Schieder, *Frederick the Great*, 1983; traducere în limba engleză, Londra, 2000, pp. 116–117.

12. Pentru temerile lui Frederick privind expansiunea Rusiei, *ibidem*, pp. 151–158.

13. În principal pentru recuperarea Sileziei, pierdută în favoarea Prusiei în 1740.

14. Vezi S. Sebag-Montefiore, *Potemkin*, Londra, 2000; N.K. Gvosdev, *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760–1819*, Londra, 2000, Capitolul 4.

15. P. Mackesy, *The War for America*, Londra, 1964, rămâne lucrarea standard.

16. G. Nobles, *American Frontiers: Cultural Encounters and Continental Conquest*, Londra, 1997, capitolele 2 și 3, pentru o trecere în revistă mai recentă.

17. Instrucțiunile lui Cook, citate de J.C. Beaglehole (ed.), *The Journals of Captain James Cook. The Voyage of the Endeavour, 1768–1771*, Cambridge, 1957, p. cclxxxii.

18. A. Wink, *Land and Sovereignty in India: Agrarian Society and Politics under the Eighteenth-Century Maratha Svarajya*, Cambridge, 1986.
19. Această descriere a fost descoperită într-o scrisoare publicată în *London Chronicle* în iulie 1757, S.C. Hill (ed.), *Indian Records Series: Bengal in 1756–1757*, 3 vol., Londra, 1905, vol. 3, p. 85.
20. Relatări contemporane clare despre criză pot fi găsite în Ibidem, anexa 2 și 3.
21. Clive către tatăl său, 19 august 1757, ibidem, p. 360.
22. Clive către William Pitt, 7 ianuarie 1759, W.K. Firminger (ed.), *Fifth Report… on the Affairs of the East India Company 1812*, 1917; reedit. New York, 1969, p. clvi.
23. Clive către Compania Indiilor de Est, 16 ian. 1767, ibidem, p. clix.
24. Vezi B. Stein, „State Formation and Economy Reconsidered“, *Modern Asian Studies* 19, 3, 1985, pp. 387–413; K. Brittlebank, „Assertion“, P. Marshall (ed.), *The Eighteenth Century in Indian History: Evolution or Revolution*, New Delhi, 2003, pp. 269–292.
25. R. Callahan, *The East India Company and Army Reform*, Cambridge, Massachusetts, 1972, p. 6.
26. Pentru o relatare despre acest tip de comerț, E.H. Pritchard, *The Crucial Years of Anglo-Chinese Relations 1750–1800*, Pullman, Washington, 1936; Holden Furber, *Rival Empires of Trade in the Orient 1600–1800*, Minneapolis, 1976; reedit. New Delhi, 2004.
27. A. Sorel, *Europe and the French Revolution: The Political Traditions of the Old Regime*, 1885; traducere în limba engleză, Londra, 1969, p. 119.
28. R.J. Bonney, „France 1494–1815“, R.J. Bonney (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe c.1200–1815*, Oxford, 1999, pp. 148–150.
29. Pentru o expunere mai recentă, M. Price, *The Fall of the French Monarhy*, Londra, 2002.
30. A. Sorel, *L'Europe et la Révolution française: La chute de la royauté*, ediția a 10-a, Paris, 1906, p. 458.
31. Bonney, „The Struggle for Great Power Status“, p. 360.
32. F. de Bourrienne, *Memoirs of Napoleon Bonaparte*, 1836; traducere în limba engleză, îngrijită de E. Sanderson, Londra, nedatat, p. 68.
33. F. Charles-Roux, *Bonaparte: Governor of Egypt*, 1936; traducere în limba engleză, Londra, 1937, p. 2.
34. Vezi J.B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795–1880*, Oxford, 1968, Capitolul 2.
35. Bourrienne, *Bonaparte*, p. 328.
36. Cea mai bună reprezentare a acestei înțelegeri este acum *The Transformation of European Politics 1763–1848*, P.W. Schroeder, Oxford 1994, Capitolul 12. Vezi și E.V. Gulick, *Europe's Classical Balance of Power*, Londra, 1955, partea a 2-a, un studiu strălucit.
37. Vezi Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, 2000.

38. P. Bairoch, *Victoires et déboires: Histoire* économique *et sociale du monde du xvi siècle* à *nos jours*, 3 volume, Paris, 1997, vol. 2, p. 852. Pentru prăbușirea dramatică a prețului fibrelor și al materialelor textile din bumbac în Marea Britanie, C. Knick Harley, „Cotton Textile Prices and the Industrial Revolution", *Economic History Review,* serie nouă, 51, I, 1998, pp. 49–83.
39. Vezi N.F.R. Crafts, *British Economic Growth during the Industrial Revolution*, Oxford, 1985.
40. Vezi E.L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge, 1981.
41. Acesta a fost argumentul principal al lui Pomeranz, *Great Divergence*.
42. Vezi remarcile sugestive din „From Comparative Sociology to Globel History: Britain and India in the Pre-History of Modernity", de D. Washbrook, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 40, 4, 1997.
43. Pomeranz, *Great Divergence*, p. 85.
44. Ibidem, p. 138.
45. Pentru economia otomană, B. McGowan, „The Age of the Ayans, 1699–1812", în H. Inalcik și D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge, 1994, pp. 703, 724, 727.
46. W. Floor, *The Economy of Safavid Persia*, Wiesbaden, 2000, pp. 161, 331.
47. J.E. Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England: A Study in International Trade and Economic Development*, Cambridge, 2002, p. 443. Produsele indiene din bumbac au „dominat total" piața vest-africană la începutul secolului al XVIII-lea.
48. C.A. Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion 1770–1870*, Cambridge, 1983, p. 194.
49. Pomeranz, *Great Divergence* pentru analiza ce urmează.
50. Ibidem, pp. 290, 325.
51. Crafts, *British Economic Growth*, p. 138. Numai 2.7.
52. Harley, „Cotton Textile Prices", pp. 50 și următoarele.
53. M.W. Flinn, *The History of the British Coal Industry*, vol. 2: *1700–1830: The Industrial Revolution*, Oxford, 1984, p. 114.
54. De la 68 000 tone la 240 000 tone, T.S. Ashton, *Iron and Steel in the Industrial Revolution*, Manchester, 1924, p. 99.
55. Vezi G.N. von Tunzelman, *Steam Power and British Industrialization to 1860*, Oxford, 1978, pp. 46, 224, 295.
56. D.A. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market 1815–1896*, Oxford, 1979, pp. 96–97.
57. J.A. Mann, *The Cotton Trade of Great Britain*, 1860; volum reeditat Londra, 1968, tabelul 25. După 1840, India a ocupat primul loc.

58. P. Hudson, *The Industrial Revolution*, Londra, 1992, p. 183.
59. R. Davis, „English Foreign Trade, 1700–1774“, *Economic History Review*, serie nouă, 15, 2, 1962, pp. 285–303.
60. Hudson, *Industrial Revolution*, pp. 197–198.
61. P. Mantoux, *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, ed. reviz., Londra, 1961, p. 199
62. Ibidem, p. 203.
63. G. Unwin, *Samuel Oldknow and the Arkwrights: The Industrial Revolution in Stockport and Marple*, Manchester, 1924, p. 44.
64. Ibidem, p. 62.
65. Compania a fost acuzată că vinde produse indiene la prețuri foarte mici pentru a corespunde costurilor din Marea Britanie. A. Redford, *Manchester Merchants and Foreign Trade 1794–1858*, Londra, 1934, pp. 122–123.
66. Unwin, *Samuel Oldknow*, p. 98.
67. Farnie, *English Cotton Industry*, p. 96.
68. A. Feuerwerker, *State and Society in Eighteenth Century China*, Ann Arbor, 1976, p. 111.
69. J. Spence, *In Search of Modern China*, Londra, 1990, pp. 112–114.
70. M.L. Cohen, „Souls and Salvation“, în J.L. Watson și E. Rawski (ed.), *Death Ritual in Late Imperial China*, Berkley, 1988, pp. 200–201.
71. P. Kuhn, *Soulstealers: The Chinese Sorcery Scare of 1768*, Cambridge, Massachusetts, 1990, pp. 43–44.
72. C.A. Ronan (ed.), *The Shorter Science and Civilisation in China: An Abridgement of Joseph Needham's Original Text*, Cambridge, 1978, vol. I, p. 305.
73. R.J. Smith, „Mapping China's World: Cultural Cartography in Late Imperial Times“, în Wen-hsin Yeh (ed.), *Landscape, Culture and Power in Chinese Society*, Berkley, 1998, p. 75.
74. Vezi J. Spence, *Treason by the Book*, Londra, 2001.
75. E. Rawski, „The Qing Formation and the Early Modern Period“, în L. Struve (ed.), *The Qing Formation in World Historical Time*, Cambridge, Massachusetts, 2004, p. 234.
76. Perdue, *China Marches West*, p. 456.
77. Smith, „Mapping China's World“, pp. 85 și următoarele.
78. Citat în A. Singer, *The Lion and the Dragon*, Londra, 1992, p. 99.
79. O temere resimțită până la Mosul. A. Hourani, *Islam in European Thought*, Cambridge, 1991, p. 138.
80. B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, 1982, pp. 81–83.
81. Ibidem, p. 157.
82. G. Goodwin, *Islamic Architecture: Ottoman Turkey*, Londra, 1977, pp. 21, 161–178.

83. Pentru cariera și ideile sale, Gulfish Khan, *Indian Muslim Perceptons of the West in the Eighteenth Century*, Oxford, 1998, pp. 100 și următoarele.
84. În felul acesta mulți creștini „greci“ din Anatolia foloseau limba turcă scrisă în scriptura greacă. Vezi B. Lewis, *Multiple Identities in the Modern Middle East*, Londra, 1998, p. 8.
85. H. Algar, *Religion and State in Iran 1785–1906*, Berkley și Los Angeles, 1969, Capitolul 1.
86. Ibidem, p. 78.
87. R.M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier 1204–1760*, Londra, 1993, p. 282; M. Laffan, *Islamic Nationhood and Colonial Indonesia*, Londra, 2003, pp. 20, 23–24.
88. Rolul sufiștilor este discutat de H.A.R. Gibb și H. Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East*, vol. I: *Islamic Society in the Eighteenth Century,* partea a 2-a, Londra, 1957, pp. 187–197, și Hourani, *Islam in European Thought*, pp. 156–163. Guvernatorul otoman Ali Pașa a patronat cu mare atenție dervișii bektashi pentru a-și consolida puterea. Vezi F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 volume, Oxford, 1929, vol. 2, p. 537.
89. Khan, *Indian Muslim Perceptions*, p. 375.
90. Vezi Abd al-Rahman al-Jabarti, *Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt,* ediție tradusă și îngrijită de S. Moreh, Leida, 1975; S. Moreh, „Napoleon and the French Impact on Egyptian Society in the Eyes of al-Jabarti“, în I. Bierman (ed.), *Napoleon in Egypt*, Reading, 2003.
91. Vezi J.S. Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford, 1962, Capitolul 5; G. Robinson, *Muslim Societies in African History*, Cambridge, 2004, Capitolul 10.
92. J. Israel, *The Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford, 2001, p. 10. Principala preocupare a acestui studiu este influența intelectualilor radicali exercitată prin filosofia materialistă a lui Spinoza.
93. N. Hampson, *The Enlightenment*, Londra, 1968, p. 131.
94. Pentru ideile lui Locke, M. Cranston, *John Locke*, Londra, 1957, Capitolul 20; Hampson, *Enlightenment*, pp. 38–39.
95. J. Tully, *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts*, Cambridge, 1993, pp. 200–201.
96. Menționat mai recent de Israel, *Radical Enlightenment*.
97. J. Locke, *Two Treatises on Civil Government*, 1690, ed. J.W. Gough, Oxford, 1946, secțiunea 49.
98. Pentru un studiu mai recent, vezi A. Pagden, *European Encounteres with the New World*, Londra, 1993.
99. Pentru Hume, N. Phillipson, *Hume*, Londra, 1989, pp. 32–34.
100. Vezi H. Reiss (ed.), *Kant's Political Writings*, Cambridge, 1970, p. 106.
101. J.W. Burrow, *Evolution and Society*, Cambridge, 1970, p. 39.
102. Ibidem, p. 47.

103. E. Stokes, *The English Utilitarians and India*, Oxford, 1959, p. 53.

104. Citat în Spence, *In Search of Modern China*, p. 123.

105. S. Drescher, *Capitalism and Anti-Slavery: British Mobilizations in Comparative Perspective*, Londra, 1986.

106. U. Heyd, „The Ottoman „Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", în A. Hourani, P.S. Khoury și M.C. Wilson (ed.), *The Modern Middle East*, Londra, 1993, pp. 29–59.

107. R. Owen, *The Middle East in the World Economy 1800–1914*, Londra, 1981, pp. 65–72.

108. Ewald, *Soldiers, Traders and Slaves*, pp. 152–165.

109. Pentru o analiză recentă a statului lui Mohamed Ali, K. Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*, Cairo, 2002.

110. J.R. Perry, *Karim Khan Zand* (Chicago, 1979).

111. O descriere antrenantă a înțelegerilor Teheranului cu triburile Bakhtiari din sud-vestul Iranului în anii 1840 poate fi găsită în H. Layard, *Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia*, 2 volume, Londra, 1887, vol. 2, capitolele 11–16.

112. Algar, *Religion and State*, pp. 45–47.

113. V. Lieberman, „Reinterpreting Burmese History", *Comparative Studies in Society and History* 29, 1, 1987, p. 179; Thant Myint-U, *The Making of Modern Burma*, Cambridge, 2001, capitolele 1, 2.

114. Pentru acest tipar, V. Lieberman, „Local Integration and Eurasian Analogies' Structuring Southeast Asian History, *c.* 1350–*c.* 1830", *Modern Asian Studies* 27, 3, 1993, pp. 475–572; și V. Lieberman, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context c. 800–1830,* vol. 1: *Integration on the Mainland*, Cambridge, 2003, capitolele 2, 3, 4.

115. Pentru ascensiunea Zanzibarului, M.V. Jackson Haight, *The European Powers and Southeast Africa*, ediție revizuită, Londra, 1967, pp. 99–141.

116. Numirea lordului Auckland, 28 februarie 1842, Kelly, *Britain and the Persian Gulf,* p. 449.

117. Pentru alte detalii, vezi C. Totman, *Early Modern Japan*, Londra, 1993, capitolele 15–21, și M. Jansen, *The Making of Modern Japan*, Cambridge, Massachusetts, 2000, capitolele 8, 9.

CAPITOLUL 5

1. T.R. Malthus, *Principles of Political Economy*, 1820, diverse ediții, J. Pullen, Cambridge, 1989, p. 234.

2. Vezi R.E. Cameron, *France and the Economic Development of Europe 1800*–1914, Princeton, 1961.

3. Pentru această dezbatere, piesa centrală a acestor evenimente, P.W. Schroeder, *The Transformation of European Politics 1763–1848*, Oxford, 1994.

4. Vezi P.E. Moseley, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838–1839*, Cambridge, Massachusetts, 1934; B.H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870–1880*, Oxford, 1937; R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Londra, 1935, în special pp. 194–195.
5. Vezi E.D. Steele, *Palmerston and Liberalism, 1855–1865*, Cambridge, 1991, pentru constrângerile domestice ale diplomației lui Palmerston.
6. Vezi C.J. Bartlett, *Great Britain and Seapower 1815–1853*, Oxford, 1963; G.S. Graham, *The Politics of Naval Supremacy*, Cambridge, 1965; P. Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, Londra, 1976, Capitolul 6.
7. Excepția fiind blocada Nordului asupra Sudului, instituită timp de patru ani, în perioada Războiului Civil American.
8. Dezbaterea îndelungată privind reputația și moștenirea lui Napoleon face obiectul genialului studiu al lui P. Geyl, *Napoleon: For and Against*, Londra, 1949.

9. Ideile lui Constant (1767–1830) pot fi găsite în eseurile sale *De l'esprit de conquête et de l'usurpation* (1814), *Principes de politique* (1815) și *Melanges de litterature et de politique* (1829), Benjamin Constant, *Écrits Politique*, M. Gauchet, Paris, 1997.
10. Vezi A.S. Kahan, *Aristocratic Liberalism*, Londra, 1992, pentru un studiu despre Tocqueville, J.S. Mille și istoricul elvețian Jacob Burckhardt.
11. Pentru un studiu despre Burckhardt, L. Gossman, *Basel in the Age of Burckhardt*, Chicago, 2000, capitolele 5, 10, 11.
12. O. Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, Londra, 2002, p. 76.
13. Ibidem, Capitolul 2.
14. H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, Oxford, 1967, p. 355.
15. B. Eklof, J. Bushnell și L. Zakharova (ed.), *Russia's Great Reforms 1855–1881*, Bloomington, Ind., 1994, pp. 214, 233.
16. Ibidem, p.249.
17. G. Hosking, *Russia: People and Empire 1552–1917*, Londra, 1997, p. 333.
18. Kliuchevski, N.V. Riasonovsky, *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*, Oxford, 1985.
19. E.G. Wakefield, *A Letter from Sydney*, 1829; colecția Everyman, Londra, 1929, p. 47.
20. Pentru perspectiva din ce în ce mai nefavorabilă a Franței asupra Statelor Unite după 1830, R. Remond, *Les Etats-Unis devant l'opinion française 1815–1852*, Paris, 1962, pp. 675, 731, 740, 863.
21. Vezi D. Potter, *The Impending Struggle*, New York, 1976, p. 244; D.W. Howe, *The Political Culture of the American Whigs*, Chicago, 1974. Andrew Jackson a fost președinte în perioada 1828–1836.
22. A.J.H. Latham și L. Neal, „The International Market in Rice and Wheat, 1868–1914", *Economic History Review,* serie nouă, 36, 2, 1983, pp. 260–275.
23. C. Jones, *International Business in the Nineteenth Century*, Brighton, 1987; G. Jones, *Merchants to Multinationals: British Trading Companies in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Oxford, 2000; D.R. SarDesai, *British Trade and Expansionism in Southeast Asia, 1830–1914*, New Delhi, 1977.
24. A.G. Kenwood și A.L. Lougheed, *The Growth of the International Economy 1820–1980*, Londra, 1983, pp. 90–91. Pentru integrarea economică în zona atlantică – o sferă pe care au extins-o până în Australia – K.H. O'Rourke și J.G. Williamson, *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*, Cambridge, Massachusetts, 1999.
25. Kenwood și Lougheed, *International Economy*, p. 93.
26. W. Schlote, *British Overseas Trade from 1700 to the 1930s*, Oxford, 1952, pp. 156–158.
27. B.R. Mitchell, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge, 1962, p. 317.

28. P. Bairoch, *Victoires et déboires: Histoire* économique *et sociale du monde du xvi siècle à nos jours*, 3 volume, Paris, 1997, vol. 2, p. 34.
29. *Ibidem*, p. 18.
30. B.H. Sumner, *A Survey of Russian History*, Londra, 1944, pp. 356–357.
31. Bairoch, *Victoires et déboires*, vol. 1, p. 467.
32. S.L. Engerman și R.E. Gallman (ed.), *The Cambridge Economic History of the United States*, vol. 2: *The Long Nineteenth Century*, Cambridge, 2000, p. 713.
33. Mitchell, *Abstract*, pp. 315, 318. Nord = Rusia, Suedia, Norvegia, Danemarca. Vest = Franța, Belgia, Țările de Jos.
34. Vezi Cameron, *France and the Economic Development of Europe*.
35. Engerman și Gallman (ed.), *Economic History*, vol. 2, p. 696; L.E. Davis și R.J. Cull, *International Capital Markets and American Economic Growth 1820–1914*, Cambridge, 1994, p. 111. Cifra pentru Australia după 1860 s-a apropiat de 50%, jumătate din nevoile de capital fiind acoperite de Marea Britanie. Vezi N.J. Butlin, *Australian Economic Development 1861–1900*, Cambridge, 1964, pp. 28–30.
36. R.G. Albion, *The Rise of New York Port 1815–1860*, New York, 1939; S. Beckert, *The Monied Metropolis: New York City and the Consolidation of the American Bourgeoisie*, Cambridge, 2001.
37. Bairoch, *Victoires et déboires*, vol. 1, p. 410.
38. Engerman și Gallman, *Economic History*, vol. 2, p. 50; P. Mathias, *The First Industrial Nation*, Londra, 1969, p. 243.
39. S. Bruchey, *Enterprise: The Dynamic Economy of a Free People*, Londra, 1990, p. 237.
40. Mitchell, *Abstract*, p. 318.
41. Engerman și Gallman, *Economic History*, vol. 2, p. 700.
42. Vezi S. Ambrose, *Undaunted Courage*, New York, 1996.
43. John Langdon, „Three Voyages to the West Coast of Africa 1881–1884“, *Travel, Trade and Power in the Atlantic 1765–1884*, Cambridge, 2002, ed. B. Wood și M. Lynn.
44. Vezi S. Bard, *Traders of Hong Kong: Some Foreign Merchant Houses 1841–1899*, Hong Kong, 1993.
45. B.S.A. Yeoh, *Contesting Space-Power Relations and the Urban Built-Environment in Colonial Singapore*, Kuala Lumpur, 1996, p. 35.
46. J. Conrad, *The End of the Tether*, Londra, 1902, p. 168.
47. J. Forbes Munro, *Maritime Enterprise and Empire: Sir William Mackinnon and His Business Network*, Woodbridge, 2003, capitolele 5, 6, 7, 8.
48. R. Giffen, „The Statistical Century“, *Economic Inquiries and Studies*, 2 volume, Londra, 1904, vol. 2, pp. 270, 273.

49. R.C. Wade, *The Urban Frontier: Pioneer Life in Early Pittsburgh, Cincinnati, Lexington, Louisville and St Louis*, Chicgo, 1964, p. 341.
50. Pentru o discuție referitoare la contrastul dintre o economie „întreprinzătoare“ și una în care statul a jucat un rol mai accentuat (vezi cazurile Canadei și Statelor Unite), W.T. Easterbrook, *North American Patterns of Growth and Development: The Continental Context*, Toronto, 1990.
51. G. Blainey, *The Tyranny of Distance*, Melbourne, 1966.
52. Pentru o strălucită dezbatere pe această temă, G. Raby, *Making Rural Australia*, Oxford, 1996.
53. G. Brechin, *Imperial San Francisco: Urban Power, Earthly Ruin*, Berkley, Los Angeles și Londra, 1999.
54. W. Issel și R.W. Cherny, *San Francisco 1865–1932*, Londra, 1986, Capitolul 2.
55. Elliott West, *The Contested Plains: Indians, Goldseekers and the Rush to* Colorado, Lawrence, Kansas, 1998.
56. Pentru importanța revolverului în înfrângerea indienilor din Marile Câmpii de către americanii albi, Walter Prescott Webb, *The Great Plains*, New York, 1936, pp. 167–179: „L-a ajutat pe omul alb să țină piept călare indienilor din prerie“.
57. D. Robinson, *Paths of Accommodation: Muslim Societies and French Colonial Authorities in Senegal and Mauretania, 1880–1920*, Athens, Ohio, și Oxford, 2000, p. 59.
58. *The Heart of Darkness* a fost publicată în 1902. Această trimitere se referă la ediția din colecția Everyman, Londra, 1974, p. 62.
59. R. Ileto, „Religion and Anti-Colonial Movements“, în N. Tarling (ed.), *The Cambridge History of Southeast Asia*, vol. 3: *From c. 1800 to the 1930s*, ediție broșată, Cambridge, 1999, p. 216.
60. Vezi C.H. Ambler, *Kenyan Communities in the Age of Imperialism*, New Haven, 1988, pentru un studiu despre Embu.
61. Winwood Reade, *The Martyrdom of Man*, Londra, 1872, p. 242. Scopul lui Reade, în ceea ce a devenit, în anii 1920, o carte foarte apreciată (și extrem de originală), a fost să demonstreze că Africa nu poate fi separată de istoria celorlalte regiuni ale globului, ba, dimpotrivă, a jucat un rol central în această istorie.
62. M. Osborne, *The River Road to China*, Londra, 1975, p. 186.
63. L. Subramaniam, „Banias and the British: The Role of Indigenous Credit in... Imperial Expansion in Western India“, *Modern Asian Studies* 21, 1987, pp. 473–510.
64. 20 de ani mai târziu, armatele celor trei mandate britanice în India, Bengal (acoperind majoritatea nordului Indiei), Bombay și Madras numărau peste 270 000 de oameni. M.K. Pasha, *Recruitment and Underdevelopment in the Punjab*, Karachi, 1998, p. 32.
65. Cel mai bun studiu despre epoca guvernării Companiei este D.A. Washbrook, „India, 1818–1860: The Two Faces of Colonialism“, în A. Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. 3: *The Nineteenth Century*, Oxford, 1999, pp. 395–421. Vezi și „Economic Depression and the

Making of Traditional Society in Colonial India 1820–1855“, *Transactions of the Royal Historical Society,* Seria a 6-a, 3, 1993, pp. 237–263.

66. *Gazetteer of India 1857,* Thornton, Londra, 1857, pp. 136, 175.
67. S. David, *The Indian Mutiny*, Londra, 2002, p. 397.
68. Ibidem, p. 346.
69. Pentru detalii despre Revoltă și cauzele acesteia, R.C. Majumdar, *The Sepoy Mutiny and the Revolt of 1857*, Calcutta, 1968; C.A. Bayly, *Empire and Information*, Cambridge, 1996, Capitolul 9; E.T. Stokes, *The Peasant and the Raj*, Cambridge, 1978; C.A. Bayly, „Two Colonial Revolts: The Java War and the Indian «Mutiny» of 1857–1859“, C.A. Bayly și D.A. Kolff (ed.), *Two Colonial Empires*, Dordrecht, 1986; F. Robinson, „The Muslims of Upper India and the Shock of the Mutiny“, în lucrarea sa *Islam and Muslim History in South Asia*, New Delhi, 2000, pp. 138–155.
70. Stokes, *Peasant*, p. 150, notă de subsol.
71. Vezi E. Stokes, *The English Utilitarians and India*, Oxford, 1959.
72. „T'ung Chi“ era numele oficial al împăratului Chinei în perioada 1862–1875; „Meiji“, cel al împăratului Japoniei între 1868 și 1912.
73. Relatarea clasică rămâne *British Trade and the Opening of China*, de J.K. Fairbank, Cambridge, Massachusetts, 1953.
74. Vezi J.K. Fairbank, *Trade and Diplomacy on the China Coast*, Cambridge, Massachusetts, 1953.
75. Eseurile lui Feng scrise în 1860–1861 au fost prezentate protectorului său, Tseng Kuo-fan, o personalitate marcantă în restaurarea „Uniunii pentru Ordine“. Vezi S. Teng și J.K. Fairbank (ed.), *China's Response to the West*, Cambridge, Massachusetts, 1979, pp. 50–53.
76. Vezi J. Spence, *God's Chinese Son: The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan*, New York, 1996, pentru cel mai bun tratat recent.
77. Între 1853 și 1863, rebelii din Nian au controlat un teritoriu ce depășea suprafața Regatului Unit. Vezi S.Y. Teng, *The Nien Army and their Guerilla Warfare*, Haga, 1961, pp. 219 și următoarele.
78. Pentru un studiu recent, J. Lee, „Trade and Economy in Pre-Industrial East-Asia *c.* 1500–*c*. 1800: East Asia in the Age of Global Integration“, *Journal of Asian Studies* 58, 1, 1999, pp. 2–26.
79. Consumul de opiu s-a mărit de șapte ori între anii 1810 și 1850. Vezi Y.P. Hao, *The Commercial Revolution in Nineteenth-Century China: The Rise of Sino-Western Mercantile Capitalism*, Berkeley și Londra, 1986, p. 69.
80. P. Richardson, *Economic Change in China c.1800–1950*, Londra, 1999, p. 21.
81. Vezi Mary C. Wright, *The Last Stand of Chinese Conservatism: The T'ung-chih Restoration 1862–1874*, Stanford, 1957.
82. Pentru acest incident, H.B. Morse și H.F. MacNair, *Far Eastern International Relations*, ediția a 2-a, Cambridge, Massachusetts, 1931, p. 352.

83. Wright, *Last Stand*, p. 195.
84. *Ibidem*, pp. 52, 55; E.J. Rhoads, *Manchus and Han*, Seattle, 2000, insistă asupra persistenței diferențelor etnice și culturale până după anul 1900.
85. Y.P. Hao, *The Comprador in Nineteenth-Century China*, Cambridge, Massachusetts, 1970, este volumul standard de referință.
86. Hao, *Commercial Revolution*, p. 340; pentru dificultățile întâmpinate de comercianți, F.E. Hyde, *Far Eastern Trade 1860–1914*, Londra, 1973, Capitolul 5.
87. Hao, *Commercial Revolution*, pp. 338–339.
88. O excelentă descriere, Albert M. Craig, *Choshu in the Meiji Restoration*, Cambridge, Massachusetts, 1961, pp. 17 și următoarele.
89. Vezi C. Totman, *Early Modern Japan*, Londra, 1993, pp. 242–245.
90. Craig, *Choshu*, pp. 26, 53–70; C.L. Yates, *Saigo Takamori*, Londra, 1995, p. 19.
91. Pentru aceste evenimente, Craig, *Choshu*, capitolele 8, 9.
92. Pentru declarația de neutralitate a marilor puteri, E. Satow, *A Diplomat in Japan*, Londra, 1921, p. 303; Morse și MacNair, *Far Eastern International Relations*, p. 325.
93. Cea mai bună introducere privind acest proces rămâne *Japan's Emergence as a Modern State* de E.H. Norman, New York, 1940, un strălucit studiu care acum este ignorat de literatura de specialitate ale cărei argumente și idei le-a anticipat în mare parte.
94. *The Autobiography of Fukuzawa Yukichi*, Tokyo, 1981, p. 227.
95. Vezi Roger F. Hackett, *Yamagata Aristomo in the Rise of Modern Japan*, Cambridge, Massachusetts, 1971.
96. Pentru acest proces, vezi T. Fujitani, *Splendid Monarchy: Power and Pageantry in Modern Japan*, Londra, 1998.
97. G.C. Allen și A. Donnithorne, *Western Enterprise in Far Eastern Economic Development: China and Japan*, Londra, 1954, p. 202.
98. C. Howe, *The Origins of Japanese Trade Supremacy*, Londra, 1954, p. 250.
99. E.S. Crawcour, „Economic Change in the Nineteenth Century", în M.B. Jansen (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. 5: *The Nineteenth Century*, Cambridge, 1989, p. 616.
100. Soluții impuse în parte de nevoile financiare. Vezi T. Suzuki-Morris, *A History of Japanese Economic Thought*, Londra, 1989, p. 57.
101. Vezi Herbert P. Bix, *Peasant Protest in Japan 1590–1884*, New Haven, 1986, pp. 210–212; G. Roznan, „Social Change", în Jansen (ed.), Cambridge, *History of Japan*, vol. 5, p. 525.
102. Vezi Capitolul 4.
103. D. Quataert, „The Age of Reforms, 1812–1914", în H. Inalcik împreună cu D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge, 1994, p. 881.

104. Xavier de Planhol, *L'Islam et la mer: La Mosque et le matelot*, Paris, 2000, pp. 270–271. În realitate, flota turcă era pe locul trei în Europa din punctul de vedere al volumului, dar performanțele acesteia lăsau mult de dorit.

105. M. Todorova, „Midhat Pasha's Governorship of the Danubian Provinces", în C.E. Farah (ed.), *Decision-Making and Change in the Otoman Empire*, Kirksville, Missouri, 1993, pp. 115–123.

106. Vezi J. McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, Princeton, 1995, pp. 37 și următoarele.

107. C. Clay, „The Financial Collapse of the Ottoman State", în D. Panzac (ed.), *Histoire économique de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326–1960)*, Aix, 1992, pp. 119, 124.

108. C. Issawi, „Middle East Economic Development 1815–1914", A. Hourani, în P.S. Khoury și M.C. Wilson (ed.), *The Modern Middle East*, Londra, 1993, p. 183.

109. În felul acesta, Izmirul (Smirna) aveau legături mai degrabă cu Europa și America, nu cu interiorul Anatoliei. Vezi A.J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra, 1922, p. 125.

110. Issawi, „Middle East Economic Development", p. 190.

111. Vezi K. Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*, Cairo, 2002.

112. C. Issawi, *Egypt: An Economic and Social Analysis*, Londra, 1947, p. 14.

113. Vezi J. Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution*, Londra, 1972, p. 88–94.

114. J.R. McCoan, *Egypt*, New York, 1876, p. 91.

115. Cel mai bun studiu modern este *East and West of Suez: The Suez Canal in History, 1854–1956*, Oxford, 1969.

116. Pentru cel mai bun studiu despre criza socială și politică din Egipt, A. Scholch, „*Egypt for Egyptians": The Socio-Political Crisis in Egypt, 1878–1882*, Londra, 1981.

117. E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, 1982, p. 28.

118. Vezi H. Algar, *Religion and State in Iran 1795–1906*, Berkeley și Los Angeles, 1969, Capitolul 1.

119. H. Algar, *Mizra Malkum Khan*, Berkeley și Los Angeles, 1973, pp. 24 și următoarele.

120. A.K.S. Lambton, *Qajar Persia*, Londra, 1987, pp. 20, 21, 44.

121. P. Avery, G.R.G. Hambly și C. Melville (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 7: *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge, 1991, p. 726.

122. Lambton, *Qajar Persia*, p. 292.

123. La mijlocul secolului al XIX-lea, în Iran abia dacă locuiau 150 de europeni; la 1890, cifra lor era de 800. Ibidem, p. 207.

CAPITOLUL 6

1. Vezi H.J. Mackinder, „The Geographical Pivot of History“, *Geographical Journal* 23, 4, 1904, pp. 421–437.
2. *The Times*, numărul din 15 septembrie 1875, citat de N. Pelcovits, *Old China Hands and the Foreign Office*, New York, 1948, p. 101.
3. Frederick Jackson Turner, „The Significance of the Frontier in American History“ (1893), reeditat în lucrarea sa *The Frontier in American History*, New York, 1920.
4. Pentru o afirmație similară, B. Kidd, *The Control of the Tropics*, Londra, 1898.
5. Articolul „Shosekai“ de Naito Konan („O lume mică“) a fost publicat în 1888. Pentru un studiu asupra perspectivei sale, J. Fogel, *Politics and Sinology: The Case of Naito Konan, 1866–1934*, Cambridge, Massachusetts, 1984, pp. 41, 50.
6. J. Bryce, *The Relations between the Advanced and Backward Peoples*, Oxford, 1902, pp. 6–7.
7. Ibidem, p. 13.
8. C.N. Pearson, *National Life and Character*, Londra, 1893, pp. 89–90.
9. Vezi J. Forbes Munro*, Maritime Enterprise and Empire: Sir William Mackinnon and his Business Network, 1823–1893*, Woodbridge, 2003, Capitolul 7.
10. Pentru imperiul de afaceri al lui Rhodes, C.W. Newbury, *The Diamond Ring*, Oxford, 1989.
11. Pentru criza din Egipt, R.E. Robinson și J.A. Gallagher, *Africa and the Victorians*, Londra, 1961, capitolele 4, 5; A. Scholch, „*Egypt for the Egyptians“: The Socio-Political Crisis in Egypt, 1879-1882*, Londra, 1981; J.R.I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: The Social and Cultural Origins of the Urabi Movement*, Princeton, 1993.
12. Pentru o afirmație aprigă privind această părere aparținând unui fost vicerege și ministru al cabinetului britanic, B. Mallett, *Thomas George, Earl of Northbrook: A Memoir*, Londra, 1908, pp. 169–170.
13. O strălucită trecere în revistă a conferinței și semnificației acesteia, J.-L.Vellut, *Un centenaire 1885–1985: Les Relations Europe-Afrique au crible d'une commémoration*, Leida, 1992.
14. M. Klein, *Slavery and Colonial Rule in French West Africa*, Cambridge, 1998, pp. 78–93.
15. Vezi A.S. Kanya-Forstner, *The Conquest of the Western Sudan*, Cambridge, 1969.
16. Vezi J.F. Munro, *Africa and the International Economy 1880–1960*, Londra, 1976, p. 67.
17. Pentru cariera lui Goldie și pentru Compania Regală a Nigerului, J. Flint, *Sir George Goldie and the Making of Nigeria*, Londra, 1960; D. Wellesley, *Sir George Goldie: A Memoir*, Londra, 1934.
18. Notă aparținând lui Goldie, 1 ianuarie 1897, Rhodes House Library, Oxford, Manuscris african s.88, Scarbrough manuscris 4.
19. Goldie către consiliul Companiei Regale a Nigerului, 6 februarie 1897, ibidem.
20. A. Hochschild, *King Leopold's Ghost*, Londra, 1999, p. 23, pentru acest calcul și estimările pe care s-a bazat.

21. S.H. Nelson, *Colonialism in the Congo Basin, 1880–1940*, Athens, Ohio, 1994, pp. 112–116. Noul regim a continuat practica lui Leopold de a împărți Congo între companiile concesionare.
22. D. Beach, *War and Politics in Zimbabwe 1840–1900*, Harare, 1986; A. Keppel-Jones, *Rhodes and Rhodesia: The White Conquest of Zimbabwe*, Montreal, 1983.
23. O abordare excepțională a efectelor derutante ale călătoriilor în Africa asupra europenilor, J. Fabian, *Out of Our Minds: Reason and Madness in the Exploration of Central Africa*, Londra, 2000.
24. William H. Schneider, *An Empire for the Masses: The French Popular Image of Africa, 1870–1900*, Westport, Connecticut și Londra, 1982, pp. 6–7.
25. Kanya-Forstner, *Conquest*, p. 263. Calcul bazat pe paritatea 25 franci francezi = 1 liră sterlină.
26. C.M. Andrew, *Theophile Delcasse and the Making of the Entente Cordiale*, Londra, 1968, pp. 94–98.
27. Ibidem, p. 92.
28. R. Waller, „The Maasai and the British: The Origins of an Alliance, 1895-1905“, *Journal of African History* 17, 4, 1976, pp. 529, 553.
29. Bill Nasson, *The South-African War 1899–1902*, Londra, 1999, și de același autor *Abram Esau's War: A Black South African War in the Cape 1899–1902*, Cambridge, 1991; P. Warwick, *Black People and the South African War 1899–1902*, Cambridge, 1983.
30. *Parliamentary Debates, Lords*, seria a 4-a, vol. 30, p. 701, 14 februarie 1895.
31. J. Riis, *How the Other Half Lives*, New York, 1890.
32. G. Brechin, *Imperial San Francisco: Urban Power, Earthly Ruin*, Berkeley, Los Angeles și Londra, 1999, Capitolul 3.
33. Vezi N. Harper, *A Great and Powerful Friend*, St. Lucia, 1987, Capitolul 1.
34. Discurs în calitate de președinte al Asociației Istorice Americane, 1910, *American Historical Review* 16, 2, 1911, pp. 217–233.
35. R.E. Quirk, *An Affair of Honor: Woodrow Wilson and the Occupation of Vera Cruz*, New York, 1962.
36. H. și M. Sprout, *Towards a New Order of Sea Power*, Princeton, 1940, p. 288.
37. W. Tilchin, *Theodore Roosevelt and the British Empire*, New York, 1997, p. 236.
38. G.N. Curzon, *Russia in Central Asia in 1889*, Londra, 1889, p. 316.
39. B.H. Sumner, *A Survey of Russian History*, Londra, 1944, p. 362.
40. G. Chisholm, *Handbook of Commercial Geography*, ediția a 4-a, Londra, 1908, pp. 583, 609.
41. La 1914, 25% din investițiile străine franceze au fost plasate în Rusia. R.E. Cameron, *France and the Economic Development of Europe 1800–1914*, Princeton, 1961, p. 486.
42. D. Moon, „Peasant Migration and the Settlement of Russia's Frontiers, 1550–1917“, *Historical Journal* 40, 4, 1997, pp. 859–893, în special pp. 867–878.

43. D.W. Treadgold, *The Great Siberian Migration*, Princeton, 1957, p. 13. Până în 1917, cifra ajunsese la 7 milioane.
44. M. Joffe, „Diamond in the Rough: The State, Entrepreneurs and Turkestan's Hidden Resources in Late Imperial Russia", în M. Siefert (ed.), *Extending the Borders of Russian History*, Londra, 2003, p. 185.
45. Populația rusă din Extremul Orient rus număra 10 000 de locuitori în 1860 și 300 000 la 1900. D. Dallin, *The Rise of Russia in Asia*, Londra, 1949, p. 14.
46. Vezi J. J. Stephan, *The Russian Far East: A History*, Stanford, 1996.
47. Excepțional tratat în A. Rieber, „Persistent Factors in Russian Foreign Policy", în H. Ragsdale (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy*, Cambridge, 1993.
48. Observații aparținând lordului Sanderson, 21 februarie 1907, în G.P. Gooch și H. Temperley (ed.), *British Documents on the Origins of War, 1898–1914*, 12 vol., Londra, 1927–1938, vol. 3, p. 430.
49. I.H. Nish, *The Anglo-Japanese Alliance*, Londra, 1966.
50. Analiza clasică este și în ziua de azi G. Monger, *The End of Isolation*, Londra, 1963.
51. P. Mathias și M.M. Postan (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe,* vol. 7: *The Industrial Economies: Capital, Labour and Enterprise,* partea 1: *Britain, France, Germany and Scandinavia*, Cambridge, 1978, p. 555.
52. Populația Germaniei în 1911, 65 de milioane de locuitori; Rusia europeană, 136 de milioane de locuitori.
53. Pentru părerea lui Bismarck asupra expansiunii coloniale, P. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany,* vol. 3: *The Period of Fortification, 1880–1898*, Princeton, 1990, Capitolul 5.
54. Pentru o mai bună înțelegere a nesiguranței privind interesele mondiale ale Germaniei, W. Mommsen, *Imperial Germany 1867–1918*, 1990; traducere în limba engleză, Londra, 1995, p. 82.
55. Vezi I.L.D. Forbes, „German Informal Imperialism in South America before 1914", *Economic History Review*, serie nouă, 31, 3, 1978, pp. 396–398.
56. C. Peters, *England and the English*, Londra, 1904, p. 388.
57. J. Marseille, *Empire coloniale et capitalisme française*, Paris, 1984, p. 40.
58. E.H. Jenkin, *A History of the French Navy*, Londra, 1973, pp. 307–309.
59. Andrew, *Delcasse*, pp. 105 și următoarele.
60. Vezi G.W. Gong, *The „Standard of Civilisation" in International Society*, Oxford, 1984.
61. Vezi W. Fischer și R.M. McInnis (ed.), *The Emergence of a World Economy 1500–1914, pt.2: 1850–1914*, Wiesbaden, 1986.
62. A.J.H. Latham și L. Neal, „The International Market in Wheat and Rice, 1868–1914", *Economic History Review*, serie nouă, 36, 2, 1983, pp. 260–275.

63. W. Woodruff, *The Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750–1960*, Londra, 1966, p. 313. Estimarea lui Woodruff de 7,6 miliarde lire sterline poate fi comparată cu cea a lui C. Issawi, de 8,3 miliarde lire sterline, din „Middle East Economic Development 1815–1914", în A. Hourani, P.S. Khoury și M.C. Wilson (ed.), *The Modern Middle East*, Londra, 1993, p. 183.
64. Pentru o explicație rațională, S.B. Saul, *Studies in British Overseas Trade 1870–1914* (Liverpool, 1960), Capitolul 3, „The Pattern of Settlements".
65. Ibidem, pp. 203–207.
66. C. Lipson, *Standing Guard: Protecting Foreign Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Londra, 1985, Capitolul 2.
67. J.R. Scobie, „Buenos Aires as a Commercial-Bureaucratic City", *American Historical Review* 77, 4, 1972, p. 1045.
68. R. Chandavarkar, *The Origins of Industrial Capitalism in India*, Cambridge, 1994, p. 23.
69. C. Trocki, *Singapore: Wealth, Power and the Culture of Control*, Londra, 2006, capitolele 1, 2.
70. O. Ruhen, *Port of Melbourne 1835–1876*, North Melbourne, 1976; F. Broeze, *Island Nation*, Londra, 1998.
71. Vezi S. Jackson, *The Sassoons*, Londra, 1968.
72. Vezi I. Stone, *The Global Export of Capital from Great Britain, 1865–1914: A Statistical Survey*, Basingstoke, 1999.
73. Liga Națiunilor, *The Network of World Trade*, Geneva, 1942, p. 84.
74. Vezi M. de Cecco, *Money and Empire*, Oxford, 1974.
75. Pentru cea mai reușită descriere, R. Michie, *The City of London: Continuity and Change, 1850–1990*, Basingstoke, 1992; D. Kynaston, *The City of London: Golden Years 1890–1914*, Londra, 1995.
76. Discurs ținut în Canada (?1913). Biblioteca Bodleian, Robert Plant Papers, Caseta 26.
77. N. Angell, *The Great Illusion*, Londra, 1911.
78. Vezi I. Phimister, *Wangi Kolia*, Johannesburg, 1994, pentru o descriere grafică a condițiilor de muncă din minele de cărbune din Wankie, Rhodesia de Sud (Zimbabwe).
79. Profiturile din taxele vamale reprezentau 27,6% din valoarea importurilor în Statele Unite în 1900. Cifrele pentru Marea Britanie, Franța și Germania se situau între 5% și 8,8%. Vezi A. Stein, „The Hegemon's Dilemma: Great Britain, the United States and the International Economic Order", *International Organization* 38, 2, 1984, pp. 355–386.
80. R. Lindert, *Key Currencies and Gold, 1900–1930*, Princeton, 1969, p. 121.
81. Vezi J.W. Burrow, *The Crisis of Reason*, Londra, 2000, Capitolul 3.
82. Ibidem, p. 96.

83. Vezi, de exemplu, H.H. Risley, *The People of India*, Londra, 1908. La momentul publicării acestei lucrări, Risley era cel mai în vârstă demnitar din guvernul Indiei. Pentru cazul Rusiei, A. Jersild, *Orientalism and Empire*, Montreal, 2002.
84. Burrow, *Crisis*, p. 103.
85. G.W. Stocking, *Victorian Anthropology*, New York, 1987, p. 236.
86. Pentru folosirea acestei expresii de către oficialii britanici, A. Seal, *The Emergence of Indian Nationalism*, Cambridge, 1968, p. 15.
87. Vezi S. Dubow, *Racial Segregation and the Origins of Apartheid in South Africa 1919–1936*, Londra, 1989, pp. 22–23.
88. Greta Jones, *Social Darwinism and English Thought*, Londra, 1980, p. 150.
89. Vezi T. Metcalf, *Ideologies of the Raj*, Cambridge, 1995, Capitolul 3.
90. Vezi elaborarea argumentației în J. MacKenzie, *Orientalism: History, Theory and the Arts*, Manchester, 1995.
91. S. Bayly, *Caste, Society and Politics in India*, Cambridge, 1999, p. 101; pentru o părere total opusă, care îi face pe englezi răspunzători de instaurarea castelor în India modernă, N. Dirks, *Castes of Mind*, Princeton, 2001.
92. Vezi T. Raychaudhuri, *Europe Reconsidered: Perception of the West in Nineteenth Century Bengal*, Oxford, 1989.
93. Pentru o lucrare autobiografică, S. Banerjea, *A Nation in Making*, Londra, 1925.
94. Lucrarea de bază în acest caz a fost M.G. Ranade, *The Rise of the Maratha Power*, traducere în limba engleză, Bombay, 1900.
95. Vezi P.M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881–1898*, Oxford, 1958.
96. Pentru o abordare a acestor teme, A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, Londra, 1962; reeditat la Cambridge, 1983; F. Robinson, *Islam and Muslim History in South Asia*, New Delhi, 2000, pp. 59–78 și Capitolul 11; M.F. Laffan, *Islamic Nationhood and Colonial Indonesia*, Londra, 2003.
97. D. Robinson, *Paths of Accommodation: Muslim Societies and French Colonial Authorities in Senegal and Mauretania, 1880–1920*, Athens, Ohio, și Oxford, 2000, pp. 231–233.
98. Hourani, *Arabic Thought,* pp. 200–203.
99. Vezi D. Lelyveld, *Aligarh's First Generation: Muslim Solidarity in British India*, Princeton, 1978.
100. Vezi Laffan, *Islamic Nationhood*, Capitolul 7.
101. Versiunea engleză originală a fost retipărită în A.J. Parel (ed.), *Gandhi: „Hind Swaraj" and Other Writings*, Cambridge, 1997.
102. A. Chowdhury, *The Frail Hero and Virile History: Gender and the Politics of Culture in Colonial Bengal*, New Delhi, 2001, pp. 14, 17, 40, 44–45.
103. Ibidem, p. 152.

104. Pentru cariera lui Blyden, H.R. Lynch, *Edward Wilmot Blyden: Pan-Negro Patriot*, Oxford, 1967.

105. Ibidem, p. 219.

106. Ibidem, p. 216.

107. Booker l-a respins pe Booker T. Washington ca „mediator al raselor“, vezi L.R. Harlan (ed.), *The Booker T. Washington Papers*, vol. 3: *1889–1895*, Londra, 1974, p. 497.

108. Vezi J.D. Frodsham (ed.), *The First Chinese Embassy to the West: The Journals of Kuo Sung-T'ao, Lin His-hung and Chan Te-yi*, Oxford, 1974, p. xxvi.

109. Y.P. Hao, *The Commercial Revolution in Nineteenth-Century China: The Rise of Sino-Western Mercantile Capitalism*, Berkeley și Londra, 1986, p. 355.

110. Vezi o descriere fascinantă a procesiunii „jubileului“ de la Shanghai în B. Goodman, „Improvisations on a Semi-Colonial Theme, or How to Read a Celebration of Transnational Urban Community“, *Journal of Asian Studies* 59, 4, 2000, pp. 889–926.

111. Pentru relațiile Manchu-Han, E.J. Rhoads, *Manchus and Han*, Seattle, 2000.

112. R.K.I. Quested, *„Matey“ Imperialists?: The Tsarist Russians in Manchuria, 1895–1917*, Hong Kong, 1982, pp. 21–22.

113. Ibidem, p. 59.

114. Vezi L.K. Young, *British Policy in China, 1895–1902*, Oxford, 1970.

115. Nish, *The Anglo-Japanese Alliance*.

116. Pentru cariera lui Sun, H.Z. Schiffrin, *Sun Yat-sen: Reluctant Revolutionary*, Boston, 1980.

117. Vezi E. Rawski, „Re-envisioning the Qing: The Significance of the Qing Period in Chinese History“, *Journal of Asian Studies* 55, 4, 1996, p. 839.

118. R.Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*, Ithaka, New York, 1997, p. 163.

119. George Morrison către Valentine Chirol, 8 septembrie 1906, în Lo Hui-min (ed.), *The Correspondence of G.E. Morrison*, 2 volume, Cambridge, 1976, vol. 1, p. 375; J.O.O. Bland, *Recent Events and Present Policies in China*, Londra, 1912.

120. F.H.H. King, *The Hong Kong Bank in the Period of Imperialism and War, 1875–1918*, Cambridge, 1988, p. 348.

121. C.-K.Leung, *China: Railway Patterns and National Goals*, Hong Kong, 1980, p. 39.

122. C. Tsuzuki, *The Pursuit of Power in Modern Japan 1825–1995*, Oxford, 2000, p. 104.

123. P. Duus, R. Myers și M. Peattie (ed.), *Japanese Informal Empire in China, 1895–1937*, Princeton, 1989, p. xxxiii.

124. A. Iriye, *Pacific Estrangement: Japanese and American Expansion, 1897–1911*, Cambridge, Massachusetts, 1972, p. 221.
125. J.O.P. Bland către C. Addis, 23 septembrie 1907, Biblioteca Thomas Fisher, Universitatea din Toronto, J.O.P. Bland manuscrise, caseta 23.
126. T. Yokoyama, *Japan in the Victorian Mind*, Basingstoke, 1987, Capito-lul 8.
127. A. Iriye, „Japan's Drive to Great Power Status", în M.B. Jansen (ed.), *The Cambridge History of Japan,* vol. 5: *The Nineteenth Century*, Cambridge, 1989, pp. 738 și următoarele.
128. A. Waswo, *Modern Japanese Society, 1868–1994*, Oxford, 1996, p. 60.
129. Vezi K. Sugihara, „Patterns of Asia's Integration into the World Economy, 1888–1913", în Fischer și McInnis (ed.), *World Economy*, partea a 2-a.
130. Tsuzuki, *Pursuit of Power*, p. 195.
131. C. Howe, *The Origins of Japanese Trade Supremacy*, Londra, 1996, pp. 148, 157, 197–199, pentru dificultățile antebelice ale Japoniei.
132. J. Ch'en, *Yuan Shih-kai, 1859–1916*, Londra, 1961, Capitolul 9.
133. M.E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, Berkeley, Los Angeles și Londra, 2002, pp. 276–277.
134. Vezi Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850–1921*, Cambridge, 1999.
135. Vezi D. Quataert, „The Age of Reforms, 1812–1914", în H. Inalcik cu D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge, 1994, p. 872.
136. Ibidem*,* pp. 910–928.
137. J. McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Princeton, 1995, pp. 135–136.
138. Citat în M.S. Hanioglu, *Preparations for a Revolution: The Young Turks, 1902–1922*, Oxford, 2001, p. 65
139. Această relatare se bazează pe E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, 1982, pp. 57–111.
140. A.T. Wilson, *South West Persia: Letters and Diary of a Young Political Officer, 1907–1914*, Londra, 1942, p. 189.
141. Memoriu înaintat de sir E. Grey ambasadorului Rusiei, 10 iunie 1914, în Gooch și Temperley (ed.), *British Documents,* vol. 10, pp. 798–800; Buchanan către Grey, 21 iunie 1914, *Ibidem*, pp. 804–805.
142. Memoriu aparținând lui Sazonov, *Ibidem*, pp. 816–820.
143. W.M. Shuster, *The Strangling of Persia: A Record of European Diplomacy and Oriental Intrigue*, Londra, 1912.

CAPITOLUL 7

1. Diagnosticul clasic al acestui etos atavic aparține economistului austriac J.A. Schumpeter, în eseul său „Sociologia imperialismului“, 1919. Vezi traducerea în limba engleză, în F.M. Sweezy (ed.), *Imperialism and Social Classes*, Londra, 1951.
2. Cea mai bună analiză contemporană aparține lui H. Wickham Steed, *The Habsburg Monarchy*, Londra, 1913. Steed a petrecut zece ani în Austro-Ungaria, fiind corespondent al ziarului *The Times*, iar mai târziu, redactor pentru străinătate și editor al ziarului.
3. H. Strachan, *The First World War: To Arms*, Oxford, 2001, p. 62.
4. Literatura privind izbucnirea războiului este imensă. Calculele guvernelor marilor puteri pot fi urmărite în V. Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914*, Londra, 1974; J. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, Londra, 1983; D. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, Londra, 1983; S. Williamson, *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, Londra, 1991; Z. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, Londra, 1977. I. Geiss, *The July Crisis: The Outbreak of the First World War: Selected Documents*, Londra, 1967, prezintă o relatare detaliată a ultimei abordări a războiului. Strachan, *The First World War,* oferă o sinteză superbă.
5. *Grundzüge der Weltpolitik in der Gegenwart*, de Riezler, a fost publicată la München în 1914.
6. Vezi V.G. Liulevičius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in the First World War*, Cambridge, 2000; A. Zweig, *The Case of Sergeant Grischa*, traducere în limba engleză, New York, 1928, este un portret semifictiv fascinant al „Ober Ost“. Pentru o prezentare generală a frontului estic, N. Stone, *The Eastern Front 1914–1917*, Londra, 1975.
7. B. Pares, *The Fall of the Russian Monarchy: A Study of the Evidence*, New York, 1939, p. 476.
8. H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, Oxford, 1967, p. 653.
9. Cât de reale au fost aceste temeri se poate deduce din corespondența lordului Milner, pe atunci comandantul britanic pe probleme de strategie. Similitudinea cu ideile lui Halford Mackinder (prezentate după război în *Democratic Ideals and Reality*, Londra, 1919) nu a fost întâmplătoare: Mackinder făcea parte din anturajul lui Milner.
10. Dezbaterile Comitetului Răsăritean al Cabinetului de Război pot fi urmărite în J. Darwin, *Britain, Egypt and the Middle East: Imperial Policy in the Aftermath of War*, Londra, 1981, Capitolul 6.
11. Detaliile pot fi găsite în W.R. Louis, *Great Britain and Germany's Lost Colonies*, Oxford, 1967.
12. Pentru criza din Egipt și urmările acesteia, E. Kedourie, „Saad Zaghloul and the British“, *The Chatham House Version*, Londra, 1970; Darwin, *Britain, Egypt and the Middle East*, capitolele 3, 4, 5; J. Beinin și Z. Lockman, „1919: Labour Upsurge and National Revolution“, în A. Hourani, P.S. Khoury și M.C. Wilson (ed.), *The Modern Middle East*, Londra, 1993, pp. 395–428.
13. A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, Londra, 1962; reed. Cambridge, 1983, p. 276.

14. Vezi M. Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919–1922*, Londra, 1973.
15. Pentru o relatare a crizei, D. Walder, *The Chanak Affair*, Londra, 1969.
16. Consecințele războiului și tratatului asupra populației sunt discutate în J. McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, Princeton, 1995, Capitolul 7.
17. O retragere totală a trupelor britanice din Irak a fost dezbătută activ în cabinet în 1923. Prim-ministrul de la acea vreme, Andrew Bonar Law, a fost în favoarea operațiunii.
18. Pentru crearea statului de către Atatürk, B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961; A. Mango, *Ataturk*, Londra, 1999; M.E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, Berkeley, Los Angeles și Londra, 2002. Pentru reconstrucția Iranului de către Reza Șah, E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, 1982, pp. 118–165. Vezi A.T. Wilson, *Persia*, Londra, 1932, p. 307, pentru creșterea uriașă a valorii exporturilor de petrol. M.E. Yapp, *The Near East Since the First World War*, Londra, 1991, este un excelent tratat general.
19. Pentru intensificarea resentimentelor musulmanilor indieni, F.C.R. Robinson, *Separatism Among Indian Muslims: The Politics of the United Provinces Muslims, 1860–1923*, Cambridge, 1974; Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, Oxford, 1990, pp. 182–215; M. Hasan, *Mahomed Ali: Ideology and Politics*, Delhi, 1981. Muhammad Ali a fost încarcerat, pentru răzvrătire, de către englezi, până în 1919.
20. Cea mai bună relatare despre Amritsar este la ora actuală N. Collet, *The Butcher of Amritsar*, Londra, 2006, – în ciuda titlului pitoresc, un studiu subtil și foarte bine documentat.
21. Pentru cariera politică de început a lui Gandhi și pentru mișcarea din 1919, J.M. Brown, *Gandhi's Rise to Power*, Cambridge, 1972; R. Kumar (ed.), *Essays in Gandhian Politics*, Oxford, 1971.
22. D.A. Low, „The Government of India and the First Non-Cooperation Campaign, 1920–1922“, în Kumar (ed.), *Gandhian Politics*; D. Page, *Prelude to Partition: The Indian Muslims and the Imperial System of Control 1920–1932*, Delhi, 1982.
23. Aceste manevre tensionate sunt descrise în B.R. Tomlinson, *The Indian National Congress and the Raj*, Londra, 1976.
24. Vezi Zhang Yongjin, *China in the International System, 1918–1920: The Middle Kingdom and the Periphery*, Londra, 1991.
25. A.J. Nathan, *Peking Politics 1918–1923*, Londra, 1976.
26. A. Waldron, „The Warlord: Twentieth Century Chinese Understandings of Violence, Militarism and Imperialism“, *American Historical Review* 96, 4, 1991, pp. 1073–1100; pentru o privire de ansamblu, Hsi-Sheng Ch'i, *Warlord Politics in China*, Stanford, 1976; pentru un studiu de caz provincial, Angus W. McDonald, *The Urban Origins of Rural Revolution: Elites and the Masses in Hunan Province, China, 1911–1927*, Berkeley, Los Angeles și Londra, 1978.

27. H.B. Morse și H.F. MacNair, *Far Eastern International Relations*, ediția a 2-a, Cambridge, Massachusetts, 1931, p. 581.
28. Ibidem, pp. 581–583.
29. Vezi Jerome B. Grieder, *Intellectuals and the State in Modern China*, New York, 1981, pp. 214–226.
30. Yongjin, *China in the International System*, p. 184.
31. Pentru o exprimare clasică a acestui punct de vedere, vezi memoriul semnat de sir B. Alston (ambasador britanic la Pekin), 1 august 1920, în J.P.T. Bury și M. Lambert (ed.), *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, prima serie, vol. 14, Londra, 1966, pp. 81–86.
32. Y.T. Matsusaka, *The Making of Japanese Manchuria 1904–1932*, Cambridge, Massachusetts, 2001, pp. 242 și următoarele.
33. C. Tsuzuki, *The Pursuit of Power in Modern Japan 1825–1995*, Oxford, 2000, pp. 210, 217.
34. Matsusaka, *Japanese Manchuria*, p. 206.
35. Tsuzuki, *Pursuit of Power*, pp. 206, 236–237.
36. Vezi C. Howe, *The Origins of Japanese Trade Supremacy*, Londra, 1996, p. 381, pentru efectele boicotului chinez asupra exporturilor de materiale textile din Japonia.
37. J.O.P. Bland, *China: The Pity of It*, Londra, 1931, p. 40.
38. Pentru cariera lui Sun, H.Z. Schiffrin, *Sun Yat-sen: Reluctant Revolutionary*, Boston, 1980.
39. Pentru viețile periculoase ale celor 400 de *sovietici*, vezi D.N. Jacobs, *Borodin: Stalin's Man in China*, Cambridge, Massachusetts, 1981.
40. O descriere a acestei acțiuni care pune accentul pe influența limitată a Partidului Comunist, Ming K.Chan, „The Realpolitik and Legacy of Labour Activism and Popular Mobilisation in 1920s Greater Canton", în M. Leutner, R. Felber, M.L. Titarenko și A.M. Grigoriev (ed.), *The Chinese Revolution in the 1920s: Between Triumph and Disaster*, Londra, 2002, pp. 187–221.
41. Un studiu remarcabil al acestui proces este *War and Nationalism in China 1925–1945,* de Hans van der Ven, Londra, 2003, Capitolul 2.
42. Ch'i, *Warlord Politics*, pp. 223–224; Waldron, „The Warlord", pp. 1075 și următoarele.
43. Pentru politica britanică față de provocarea reprezentată de naționalismul chinez, E.K.S. Fung, *The Diplomacy of Imperial Retreat*, Hong Kong, 1991; Chan Lan Kit-Ching, *China, Britain and Hong Kong 1895–1945*, Hong Kong, 1991. Fricțiunile dintre punctele de vedere ale guvernatorului colonial din Hong Kong și colegii săi diplomați de la Pekin și Londra au continuat.
44. Van der Ven, *War and Nationalism,* Capitolul 2.
45. R. Overy, *The Dictators: Hitler's Germany, Stalin's Russia*, Londra, 2004, p. 445.
46. Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question 1917–1923*, Londra, 1999, p. 98.
47. Vezi R. Ullman, *The Anglo-Soviet Accord*, Londra, 1972, capitolele 10, 11.

48. Descrierea clasică a acestui proces este *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923*, de R. Pipes (ediție revizuită, Cambridge, Massachusetts, 1964).
49. Pentru o descriere a acestei etape din cariera sa, vezi R. Service, *Stalin*, Londra, 2004.
50. Stalin către Lenin, 22 septembrie1922, J. Smith, *Bolsheviks and the National Question*, p. 183.
51. Ibidem, pp. 93–94.
52. Stalin către Lenin, 22 septembrie 1922.
53. Vezi F.P. Walters, *The History of the League of Nations*, Londra, 1952, pentru o descriere generală a ligii.
54. B. Eichengreen, „Twentieth-Century US Foreign Financial Relations“, în S.L. Engerman și R.E. Gallman (ed.), *The Cambridge Economic History of the United States*, vol. 3: *The Twentieth Century*, Cambridge, 2000, pp. 476–477.
55. Vezi D.F. Fleming, *The United States and the League of Nations 1918–1920*, New York, 1932, pp. 122–143.
56. Pentru părerile geografului politic de mare influență Isaiah Bowman, N. Smith, *American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*, Londra, 2003, pp. 184–188.
57. Vezi A. Iriye, *The Cambridge History of American Foreign Relations*, vol. 3: *The Globalising of America*, Cambridge, 1995.
58. Vezi C. Thorne, *The Limits of Power: The West, the League and the Far Eastern Crisis of 1931–1933*, Londra, 1972.
59. Vezi B. McKercher, *Transition of Power: Britain's Loss of Global Prominence to the United States 1930–1945*, Cambridge, 1999.
60. Overy, *Dictators,* p. 398.
61. Service, *Stalin*, p. 325.
62. Overy, *Dictators*, p. 561.
63. J. Haslam, *The Soviet Union and the Threat from the East*, Londra, 1992, p. 28: Uniunea Sovietică avea efective armate de 200 000 de oameni în Siberia de Est, în 1933.
64. J. Spence, *In Search of Modern China*, Londra, 1990, p. 382.
65. Politica americană descrisă de S.K. Hornbeck în *Diplomacy of Frustration: The Manchurian Crisis of 1931–1933 as Revealed in the Papers of Stanley K. Hornbeck*, Stanford, 1981.
66. Van der Ven, *War and Nationalism*, p. 131.
67. A. Best, *British Intelligence and the Japanese Challenge in Asia 1914*–1941, Basingstoke, 2002, p. 89.
68. Vezi Matsusaka, *Japanese Manchuria*, pp. 281–288.
69. Pentru un studiu recent, ibidem, pp. 378–379.
70. Vezi Van der Ven, *War and Nationalism,* pp. 188 și următoarele.

71. Vezi Tim Rooth, *British Protectionism and the International Economy: Overseas Commercial Policy in the 1930s*, Cambridge, 2002.
72. Pentru regiunea germană *Grossraum Wirtschaft* în Europa de Est după 1934, A. Basch, *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, Londra, 1944, capitolele 11, 16; E.A. Radice, „The German Economic Programme in Eastern Europe", în M. Kaiser (ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Oxford, 1986, vol. 2, pp. 300–301.
73. Produsele din bumbac și mătase constituie jumătate din exporturile Japoniei. Howe, *Trade Supremacy*, p. 121.
74. Ibidem, pp. 215–218; I. Inkster, *Japanese Industrialisation: Historical and Cultural Perspectives*, Londra, 2001, pp. 97–116.
75. Pentru un studiu per ansamblu, H. James, *The End of Globalisation*, Londra, 2001.
76. Vezi L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996.
77. Vezi J.Z. Muller, *The Other God that Failed* (Princeton, 1987); H. Lehmann și J. J. Sheehan (ed.), *An Interrupted Past: German-Speaking Refugee Historians in the United States After 1933*, Cambridge, 1991, pentru cariera intelectuală a sociologului Hans Freyer; H. Lehmann și J. van H. Melton, *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, Cambridge, 1994, pentru simpatiile naziste din rândurile istoricilor; M. Malia, *Russia Under Western Eyes*, Cambridge, Massachusetts, 1999, pp. 325 și următoarele.
78. Vezi H. Harootunian, *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Inter-war Japan*, Princeton, 2000, pentru un studiu fascinant asupra acestor angoase.
79. Aceste idei fac obiectul eseului lui John Lonsdale „The Moral Economy of Mau Mau: Wealth, Poverty and Civic Virtue in Kikuyu Political Thought", în B. Berman și J. Lonsdale, *Unhappy Valley: Conflict in Kenya and Africa,* cartea a 2-a: *Ethnicity and Violence*, Londra, 1992.
80. J. Kenyatta, *Facing Mount Kenya*, Londra, 1938, p. 318.
81. Vezi, de pildă, M.J. Bonn, *The Crumbling of Empire: The Disintegration of World Economy*, Londra, 1938.
82. Pentru atmosfera din comunitățile de expați din Shanghai, R. Bickers, *Empire Made Me: An Englishman Adrift in Shanghai*, Londra, 2003, capitolele 7, 9.
83. Vezi scrisoarea acestuia către Gandhi, 28 aprilie 1938, J. Nehru, *A Bunch of Old Letters*, Bombay, 1958, pp. 276–277.
84. Un tratat anglo-egiptean în acest sens a fost semnat până la urmă în 1936.
85. Manevrele sinuoase ale politicii duse de Marea Britanie și India pot fi studiate în Page, *Prelude to Partition,* și Tomlinson, *The Indian National Congress and the Raj.*
86. N. Tarling (ed.), *The Cambridge History of Southeast Asia*, vol. 3: *From c. 1800 to the 1930s*, ediție broșată, Cambridge, 1999, pp. 269–270, 276. Pentru poliția politică din India, D. Arnold,

Police Power and Colonial Rule: Madras 1859–1947, Delhi, 1986, Capitolul 6.

87. A.D. Roberts, „The Imperial Mind“, în A.D. Roberts (ed.), *The Cambridge History of Africa,* vol. 7: *From 1905 to 1940*, Cambridge, 1986, pp. 24–76.
88. Pentru această abordare în Nigeria interbelică, vezi memorandumul din septembrie 1939 semnat de guvernatorul sir Bernard Bourdillon, în A.F. Madden și J. Darwin (ed.), *The Dependent Empire 1900–1948,* vol. 7: *Colonies, Protectorates and Mandates: Select Documents on the Constitutional History of the British Empire and Commonwealth*, Westport, Connecticut, 1994, pp. 705–709.
89. L.A. Sherwani, *Speeches, Writings and Statements of Iqbal*, Lahore, 1944, pp. 3–26.
90. Publicată în 1923. Savarkar a devenit președintele Partidului Hindus Mahasabha în 1937.
91. S. Bayly, *Caste, Society and Politics in India*, Cambridge, 1999, p. 262, n. 65.
92. Ideea a fost inițial lansată în celebrul eseu scris de J. Gallagher și R. Robinson, „The Imperialism of Free Trade“, *Economic History Review*, Serie Nouă, 6. 1, 1953, pp. 1–15.
93. Acest punct de vedere este foarte clar exprimat în *Mein Kampf*.
94. Apreciere întâlnită în jurnalul de referință al afacerilor americane. Vezi *Fortune*, iulie 1940, p. 136.
95. Citat în G.L. Weinberg, *A World at War: A Global History of World War Two*, Cambridge, 1994, p. 118.
96. E. Staley, „The Myth of the Continents“, publicat în *Foreign Affairs*, aprilie 1941; reed., în H. Weigert și V. Stefansson (ed.), *The Compass of the World*, Londra, 1943.
97. Vezi A. Iriye, *China and Japan in the Global Setting*, Cambridge, Massachusetts, 1992, pp. 78–80.
98. Y. Kibata, *Anglo-Japanese Relations in the 1930s and 1940s*, Londra, 1982.
99. A. Iriye, „The Failure of Military Expansionism“, în S. Large (ed.), *Showa Japan: Political, Economic and Social History 1926–1989*, vol. 1: *1926–1941*, Londra, 1998, pp. 213–215, 223, 226–227.
100. I. Cowman, *Dominion or Decline: Anglo-American Naval Relations in the Pacific 1937–1941*, Oxford, 1996, pp. 85, 88, 93–94.
101. M. Roseman, *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution*, Londra, 2004, p. 107.
102. Ibidem, p. 101.

CAPITOLUL 8

1. Această dezorientare este evocată într-un mod strălucit de Czeslaw Milosz în *The Captive Mind*, 1953; ediție broșată Harmondsworth, 1980, pp. 26–27.
2. L. Barnes, Harmondsworth, 1944.

3. A făcut obiectul lucrării *Argument of Empire* de W.K. Hancock, publicată în ediții broșate atât în Marea Britanie, cât și în Statele Unite în 1942. Pentru o vedere de ansamblu, Suke Wolton, *Lord Hailey, the Colonial Office and the Politics of Race and Empire in the Second World War: The Loss of White Prestige*, Londra, 2000.
4. Vezi O.A. Westad, *Cold War and Revolution: Soviet-American Rivalry and the Origins of the Chinese Civil War*, New York, 1993, pp. 177–178.
5. Vezi D.C. Engerman, *Modernization from the Other Shore*, Cambridge, Massachusetts, 2003, pp. 262–269.
6. Vezi H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, Amsterdam, 1996, pp. 284, 286.
7. Citat în Wm Roger Louis și Ronald Robinson, „The Imperialism of Decolonisation", *Journal of Imperial and Commonwealth History* 22, 3, 1994, p. 468.
8. Pentru îngrijorarea britanicilor față de „Imperiul Asiatic al Chinei Moderne" – subiect al unui memorandum al cabinetului indian – Lanxin Xiang, *Recasting the Imperial Far East: Britain and America in China 1945–1950*, Armonk, New York, 1995, p. 32.
9. Westad, *Cold War and Revolution*, pp. 173–174.
10. Pentru cele mai bune dezbateri pe aceste teme, Hans van der Ven, *War and Nationalism in China 1925–1945*, Londra, 2003, Capitolul 7.
11. Sub „Directiva de la 4 mai" din 1946, pământurile urmau să fie confiscate de la moșieri și împărțite țăranilor. Vezi *Selected Military Writings of Mao Tse-tung*, Pekin, 1963, pp. 322–324.
12. C. Howe, *The Origins of Japanese Trade Supremacy*, Londra, 1996, p. 403.
13. D. Norman (ed.), *Nehru: The First Sixty Years*, 2 vol., Londra, 1965, vol. 2, p. 452.
14. Westad, *Cold War and Revolution*, p. 167.
15. „Epoca Vasco da Gama" a fost expresia remarcabilă a lui K.M. Panikkar. Vezi lucrarea lui *Asia and the Western Dominance*, Londra, 1953, pp. 13–17.
16. Vezi R. Foot și J. Brown (ed.), *Hong Kong's Transitions*, Londra, 1997.
17. Pentru lista completă, *Keesing's Contemporary Archives 1955,* pp. 14181.
18. Pentru textele acestor discursuri, *Keesing's Contemporary Archives 1955,* pp. 14181 și următoarele; G. Kahin, *The Asian-African Conference at Bandung, Indonesia, April 1955*, Ithaca, New York, 1956.
19. Importanta teză a lui Chalmers Johnson, *Peasant Nationalism and Communist Power*, Stanford, 1962.
20. Vezi S. Pepper, *Journal of Asian Studies* 63, 1, 2004, pp. 105–125.
21. O.A. Westad, *Decisive Encounters: The Chinese Civil War 1946–1950*, Stanford, 2003, p. 323.
22. Qiang Zhai, *China and the Vietnam Wars 1950–1975*, Chapel Hill, Carolina de Nord, 2000, pp. 20, 43–49.
23. Ibidem, pp. 82–83.

24. Gândirea lui Mao este analizată de J.D. Armstrong în lucrarea sa *Revolutionary Diplomacy: Chinese Foreign Policy and the United Front Doctrine*, Berkeley și Londra, 1977, Capitolul 3.
25. John Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Aftermath of World War Two*, Harmondsworth, 1999.
26. Ibidem, p. 206.
27. C. Tsuzuki, *The Pursuit of Power in Modern Japan 1825*–1995, Oxford, 2000, p. 357.
28. Dower, *Embracing Defeat*, pp. 249, 560.
29. Pentru un studiu recent, J.M. Brown, *Nehru*, Londra, 2004.
30. Vezi J. Rizvi, *Trans-Himalayan Caravans: Merchant Princes and Peasant Traders in Ladakh*, New Delhi, 1999, Capitolul 1.
31. Lucrarea standard este N. Maxwell, *India's China War*, Londra, 1970.
32. D. Kumar (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, vol. 2: *c. 1757–c. 1970*, Cambridge, 1982, pp. 972–973.
33. Westad, *Decisive Encounters*, p. 320.
34. Cursul politicii britanice poate fi urmărit în documentele publicate de H. Tinker (ed.), *Constitutional Relations between Britain and Burma: The Struggle for Independence 1944–1948*, 2 volume, Londra, 1983–1984.
35. Politica Statelor Unite față de naționalismul indonezian poate fi urmărită în *Foreign Relations of the United States [FRUS] 1948,* vol. 6: *The Far East and Australasia*, Washington, 1974, în special legat de secretarul de stat în exercițiu de pe lângă ambasadorul SUA la Moscova, 30 decembrie 1948, pp. 613 și următoarele; și *FRUS 1949,* vol. 7*: The Far East and Australasia*, Washington, 1975, în special secretarul de stat în exercițiu, conversație cu ambasadorul Țărilor de Jos, 11 ianuarie 1949 (amenințând cu suspendarea ajutorului economic american), p. 139.
36. Vezi S. Tonnesson, „Diviziunile naționale în decolonizarea Indochinei", în P. Duara (ed.), *Decolonization: Perspectives from Now and Then*, Londra, 2004, p. 262; E. Miller, „Viziune, putere și agenție: ascensiunea lui Ngo Dinh Diem, 1945–1954", *Journal of Southeast Asian Studies* 35, 3, 2004, pp. 437–440.
37. Notă aparținând lui Dean Acheson, 20 mai 1949, în *FRUS 1949*, vol. 7, p. 29.
38. Pentru o analiză a personalității lui Diem, Miller, „Vision, Power and Agency"; Tonnesson, „Indochina's Decolonization"; D. Duncason, *Government and Revolution in Vietnam*, Londra, 1968, Capitolul 5.
39. În ceea ce privește tensiunile dintre Malaya și Indonezia înainte și după proclamarea independenței, Joseph Chinyong Liow, „Tunku Abdul Rahman and Malaya's Relations with Indonesia 1957–1960", *Journal of Southeast Asian Studies* 36, 1, 2005, pp. 87–109.
40. Pentru o descriere utilă a politicii duse de Marea Britanie, W.R. Louis, *The British Empire in the Middle East 1945–1951: Arab Nationalism, the United States, and Postwar Imperialism*, Oxford,

1984.

41. Referitor la estimare, W.B. Fisher, *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*, Londra, 1950, p. 249.
42. Ghada Hashem Talhani, *Palestine and Egyptian National Identity*, New York, 1992, p. 9.
43. P. Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics 1945–1958*, Londra, 1966; A. Rathmell, *Secret War in the Middle East: The Covert Struggle for Syria 1949-1961*, Londra, 1995; P. Seale, „Syria", Y. Sadiqh și A. Shlaim (ed.), *The Cold War and the Middle East*, Oxford, 1997; I. Pappe și M. Ma'oz, *Middle East Politics and Ideas: The History from Within*, Londra, 1997.
44. M.J. Cohen, *Palestine and the Great Powers 1945–1948*, Princeton, 1982 – lucrare etalon.
45. H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton, 1978, pp. 470–472, 545–566, 680.
46. Talhani, *Palestine,* pp. 48–50.
47. Pentru o abordare recentă, vezi R. McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East 1952–1967*, Londra, 2003, Capitolul 3.
48. Acesta a fost punctul de vedere al ambasadorului britanic la Cairo în iulie 1954. Vezi James Jankovski, *Nasser's Egypt, Arab Nationalism and the United Arab Republic*, Boulder, Colorado, 2002, p. 56.
49. Rathmell, *Secret War*, Capitolul 4.
50. Lucrarea etalon este K. Kyle, *Suez*, Londra, 1991.
51. Pentru destinul politic al lui Eden, D. Carlton, *Anthony Eden*, Londra, 1981.
52. Vezi Rathmell, *Secret War*, pp. 160–162; Abdulaziz A. al-Sudairi, *A Vision of the Middle East: An Intellectual Biography of Albert Hourani*, Londra, 1999, pp. 98–100; Fouad Ajami, „The End of Pan-Arabism", *Foreign Affairs*, iarna 1978/1979.
53. Pentru intensificarea „relațiilor speciale" dintre SUA și Israel la sfârșitul anilor 1950, D. Little, „The Making of a Special Relationship: The United States and Israel 1957–1968", *International Journal of Middle East Studies* 25, 4, 1993, pp. 563–585; G.M. Steinberg, *Middle East Review of International Affairs* 2, 4, 1998.
54. Vezi A. Sampson, *The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Made*, Londra, 1975.
55. Titlul unui studiu de referință de Fouad Ajami, Londra, 1981.
56. Pentru declanșarea crizei, E. Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton, 1982, Capitolul 5. Pentru relațiile anglo-iraniene, J. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company*, vol. 2: *The Anglo-Iranian Years 1928–1954*, Cambridge, 1994.
57. Pentru punctul de vedere american, vezi de pildă Rowntree către McGhee, 20 decembrie 1950, în *FRUS 1950*, vol. 5: *The Near East, South Asia and Africa*, Washington, 1978, p. 634. Pentru politica Marii Britanii, Louis, *The British Empire in the Middle East,* pp. 632–689.

58. Pentru un studiu recent al loviturii de stat din 1953, M.J. Gasiorowski și M.J. Byrne (ed.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse, New York, 2004, „Concluzii". Pentru dominația proprietarilor și impactul acesteia, Abrahamian, *Iran*, pp. 378–382.
59. J.R.T. Wood, *The Welensky Papers*, Durban, 1982, rămâne cea mai bună lucrare.
60. Numărul de coloniști albi din principalele teritorii africane deținute de Portugalia în Angola și Mozambic a crescut de la 67 000 în 1940 la 300 000 la 1960. Vezi A.J. Telo, *Economia e Imperio no Portugal Contemporanea*, Lisabona, 1994, p. 267.
61. Vezi memoriul guvernatorului Nigeriei din septembrie 1939, CO 583/244/30453, publicat în A.F. Madden și J. Darwin (ed.), *The Dependent Empire 1900–1948*, vol. 7: *Colonies, Protectorates and Mandates: Select Documents on the Constitutional History of the British Empire and Commonwealth*, Westport, Connecticut, 1994, pp. 705 și următoarele.
62. Pentru originile acestui punct de vedere, D.A. Low și J. Lonsdale, „Către o nouă ordine", în D.A. Low și A. Smith (ed.), *History of East Africa,* vol. 3, Oxford, 1976, pp. 1–63.
63. Pentru strategiile guvernelor coloniale, J. Darwin, „Criza centrafricană, 1959", în R.F. Holland (ed.), *Emergencies and Disorders in the European Colonial Empires after 1945*, Londra, 1994.
64. Vezi J. Lonsdale, „The Moral Economy of Mau Mau: Wealth, Poverty and Civic Virtue in Kikuyu Political Thought", în B. Berman și J. Lonsdale, *Unhappy Valley: Conflict in Kenya and Africa,* book 2: *Ethnicity and Violence*, Londra, 1992, pp. 265–504.
65. Pentru un studiu recent al derulării crizei din Kenya, D. Anderson, *Histories of the Hanged*, Londra, 2005. C. Elkins, *Britain's Gulag*, Londra, 2005, prezintă o imagine mai dură.
66. Cel mai bun studiu rămâne Crawford Young, *Politics in the Congo: Decolonization and Independence*, Princeton, 1965.
67. Pentru evenimentele în cauză, vezi Ludo de Witte, *The Assassination of* Lumumba, traducere în limba engleză, Londra, 2001.
68. Vezi Colin Legum, *Congo Disaster*, publicat de Penguin Special, Harmondsworth, 1961.
69. Dilemele cu care se confruntau guvernele postcoloniale din Africa sunt superb evocate în două studii recente: P. Chabal și J.-P. Daloz, *Africa Works: Disorder as Political Instrument*, Oxford, 1999; J.-F. Bayart, S. Ellis și B. Hibou, *The Criminalization of the State in Africa*, Oxford, 1999.
70. Vezi J. Zasloff, „Law and the Shaping of American Foreign Policy: From the Gilded Age to the New Era", *New York University Law Review* 78, 30, 2003, pp. 101–288. Mulțumesc Andrew Hurrell pentru această mențiune.
71. D. Lake, *Entangling Relations: American Foreign Policy in its Century*, Princeton, 1999, p. 102.
72. Pentru această analiză, ibidem, p. 193.
73. Fără un control asupra restului Micronezie, valoarea Guamului a devenit egală cu zero. Vezi, W. Price, *Japan's Islands of Mystery*, Londra, 1944, pp. 46–54.
74. Vezi G. Lundestad, *The American „Empire",* Londra, 1990.

75. H. van der Wee, *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945–1980*, Londra, 1986, tabelul 30.
76. Ibidem, p. 451.
77. Pentru estimări, D. Filtzer, *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War Two*, Cambridge, 2002, p. 13.
78. Ibidem, p. 246.
79. Ibidem, p. 25.
80. Vezi P. Gregory, *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives*, Cambridge, 2004, pp. 243–244.
81. L. Sondhaus, *Navies in the Modern World*, Londra, 2004, p. 242.
82. Vezi memoriul secretarului de stat Rusk adresat președintelui Kennedy, 1 februarie 1961, *FRUS 1961–1963*, vol. 20: *The Congo Crisis*, Washington, 1994.
83. D. Holden și R. Johns, *The House of Saud*, Londra, 1981, pp. 232–241.
84. B. Pockney, „Soviet Trade with the Third World", în E.J. Feuchtwanger și P. Nailor (ed.), *The Soviet Union and the Third World*, Londra, 1981, pp. 70, 72–73.
85. S. Bruchey, *Enterprise: The Dynamic Economy of a Free People*, Londra, 1990, p. 509.
86. Pentru o relatare a acestor evenimente K. Dawisha, „The Soviet Union in the Middle East", în Feuchtwanger și Nailor (ed.), *The Soviet Union and the Third World*, pp. 123–126.
87. Vezi C. Legum, *After Angola: The War Over Southern Africa*, Londra, 1976.
88. *The Times*, 10 octombrie 1980.
89. P. Lettow, *Ronald Reagan and his Quest to Abolish Nuclear Weapons*, New York, 2005, p. 127. Vorbitorul a fost George Shultz, secretar de stat 1982–1989.
90. Cheltuielile militare în Africa Subsahariană au reprezentat 0,7% din PIB-ul din 1960, dar de cinci ori mai mare decât în 1990 (*The Times,* 28 iunie 1993, p. 42). Pentru o abordare generală, W.J. Foltz și H. Bienen, *Arms and the African: Military Influences on Africa's International Relations*, New Haven, 1985.
91. Vezi *The Times,* 7 mai 1985; Sondhaus, *Navies in the Modern World*, p. 262.
92. Vezi G.I. Khanin, „The 1950s – the Triumph of the Soviet Economy", *Europe-Asia Studies* 55, 9, 2003, pp. 1187–1218; H. Ticktin, „Soviet Studies and the Collapse of the USSR: In Defence of Marxism", în M. Cox (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse*, Londra, 1998, p. 89.
93. Vezi Robert J. Art, *A Grand Strategy for America*, Londra, 2003, pp. 20–26.
94. S.L. Engerman și R.E. Gallman (ed.), *The Cambridge Economic History of the United States*, vol. 3: *The Twentieth Century*, Cambridge, 2000, pp. 959–960.
95. Programul lui Gorbaciov poate fi urmărit într-o serie de discursuri publicate sub titlul *Perestroika*, traducere în limba engleză Londra, 1987.

96. O părere exprimată fără menajamente de F. Fukuyama în *The End of History and the Last Man*, New York, 1993; esența acestei lucrări a fost publicată sub formă de articol în 1989.
97. Vezi Z. Brzezinski, *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Implications*, New York, 1997. Influența altor scriitori, în special a geografului englez Halford Mackinder, este patentată.
98. Vezi Martin Koskenniemi, *The Gentle Civiliser of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*, Cambridge, 2002.
99. Pentru un exemplu reprezentativ al acestei literaturi „antiimperialiste", vezi Chalmers Johnson, *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy and the End of the Republic*, New York, 2004.
100. În realitate, 29,5%. Cota Japoniei a fost de 14%, cea a Chinei de 3,4%. Vezi B. Posen, „Command of the Commons: The Military Foundations of US Hegemony", *International Security* 28, 1, 2003, p. 10, n. 14.
101. Principalul argument al lui Posen, „Command of the Commons".
102. Vezi V. De Grazia, *Irresistible Empire: America's Advance through Twentieth-Century Europe*, Cambridge, Massachusetts, 2005.

CAPITOLUL 9

1. Un argument folosit de J. Diamond, *Guns, Germs and Steel*, Londra, 1997.
2. Ideea unui „imperiu informal" a fost inițiată de J. Gallagher și R. Robinson într-un eseu celebru, „The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review,* Serie nouă, 6, 1, 1953, pp. 129,5%. 15.
3. Rolul intereselor legitime în stagnarea producției este explicat de M. Olson în *The Rise and Fall of Nations: Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*, New Haven, 1982.
4. R. Kipling, „Recessional", 1897.
5. Vezi B. Ersanli, „The Empire in the Historiography of the Kemalist Era", F. Adanir și S. Faroqhi (ed.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leida, 2002, pp. 115–154.
6. Vezi S. Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*, Londra, 1999.
7. C.A. Bayly, *Origins of Nationality in South Asia: Patriotism and Ethical Government in the Making of Modern India*, New Delhi, 1998, capitolele 1–4.
8. Principalii exponenți ai acestei teorii sunt D.O. Flynn și A. Giraldez. Vezi lucrarea lor „Path Dependence, Time Lags and the Birth of Globalisation", *European Economic History Review* 8, 2004, pp. 81–108.
9. Pentru accentul asupra originilor globalizării din secolul al XIX-lea, K.H. O'Rourke și J.G. Williamson, „Once More: When Did Globalisation Begin?", *European Economic History Review* 8, 2004, pp. 109–117.

10. Vezi „Growth and Development Trends 1960-2005“, *United Nations World Economic and Social Survey 2006*, p. 5, la adresa http://www.un.org/esa/policy/wess/wess2006files/chap.1.pdf.
11. Vezi K. Sugihara (ed.), *Japan, China, and the Growth of the Asian International Economy, 1850–1949*, Oxford, 2005, „Introduction“, p. 5.
12. Vezi R. Findlay și K.H. O'Rourke, *Commodity Market Integration, 1500–2000*, documentul de lucru al Oficiului Național de Cercetare Economică, Boston, 2001, tabelul 3.

Lecturi suplimentare

Această secțiune nu reprezintă o bibliografie completă a surselor folosite în acest volum. Detaliile legate de surse pot fi găsite în notele bibliografice și în trimiterile care însoțesc fiecare capitol. În rândurile ce urmează voi prezenta doar câteva cărți și articole pe care le consider extrem de utile sau interesante și care îi vor permite cititorului interesat să descopere și alte informații despre ideile și subiectele discutate prea puțin în acest volum.

1. GENERAL

W.H. McNeill, *The Rise of the West*, Chicago, 1964, rămâne cea mai grandioasă încercare de până acum de a scrie o istorie a lumii într-un singur volum atât de mare. Mare parte din această lucrare tratează subiecte legate de perioada istorică de dinainte de 1500. Abundă în informații și concluziile îndeamnă la aprofundarea informațiilor. Unele dintre ideile lui McNeill pot fi găsite și în lucrările sale *Europe's Steppe Frontier*, Londra, 1974, și *Plagues and Peoples*, Londra, 1976, în care este analizată gravitatea epidemiilor ca factor istoric de mare impact. *Civilisation and Capitalism 15th to 18th Century*, de Fernand Braudel, 3 volume, traducere în limba engleză, Londra, 1981–1984, este o prezentare panoramică a tiparelor economice și sociale din lumea modernă timpurie. *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* de E.L. Jones, Cambridge, 1981, și *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, 2000, prezintă, parțial, explicații contradictorii referitoare la supremația economică a Europei. Lucrările *The Venture of Islam*, 3 volume, Chicago, 1974, și *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge, 1993, ambele semnate de Marshall G.S. Hodgson și publicate postum, oferă o perspectivă asupra istoriei lumii având islamul, nu Europa, ca element central.

Owen Lattimore, *The Inner Asian Frontiers of China*, New York, 1940, a înlocuit reprezentarea oceanică, maritimă și occidentală a istoriei Chinei cu o abordare care pune accentul pe imperativele Asiei interioare. La fel ca Hodgson și McNeill, Lattimore pune accentul pe interacțiunea dintre populațiile sedentare și cele nomade, o temă analizată într-o manieră extraordinară de istoricul islamic Ibn Khaldun (1332–1406), a cărui operă *Muqadimmah: An Introduction to History* a fost scrisă în 1377 și tradusă în limba engleză în 1958 (a existat și o altă traducere, anterioară, în limba franceză). *Tribes and State Formation in the Middle East*, P.S. Khoury și J. Kostiner, Londra, 1990, aplică ideile lui Khaldun la istoria modernă a Orientului Mijlociu.

Printre nenumăratele scrieri despre impactul expansiunii Europei asupra altor culturi și popoare, volumul *Europe and the Peoples without History*, Eric Wolf, Londra, 1982, iese în evidență, parțial datorită perspectivei antropologice prezentate. Cititorii interesați de o abordare generală a

imperialismului european vor găsi o lucrare inegalabilă în J. Gallagher și R. Robinson, „The Imperialism of Free Trade“, *Economic History Review*, Serie Nouă, 6, 1, 1953, pp. 1–15.

2. EURASIA MEDIEVALĂ

O expunere uluitoare a originilor Eurasiei medievale este *The World of Late Antiquity*, P. Brown, Londra, 1971. *The Making of The Middle Ages*, R.W. Southern, Londra, 1953, rămâne cea mai fermecătoare introducere în istoria medievală timpurie a Europei. G. Duby – *The Early Growth of the European Economy* (1973; traducere în limba engleză, Ithaca, New York, 1974) ar trebui acum comparată cu *Framing the Early Middle Ages* de C. Wickham, Oxford, 2005. R. Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonisation and Cultural Change 950–1350*, Londra, 1993, și R. Fletcher, *The Conversion of Europe*, Londra, 1997, descriu nașterea Europei creștine. J. Abu-Lughold, *Before European Hegemony: The World System 1250–1350*, New York, 1989, și Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, 3 volume, Chicago, 1974, prezintă o perspectivă noneurocentrică a Eurasiei medievale. A. Wink, *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World*, vol. 1: *Early Mediaeval India and the Expansion of the Arab Peoples*, Londra, 1991, și D. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, New Haven și Londra, 1981, analizează lumea islamului medieval. M. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973, A. Waldron, *The Great Wall: From History to Myth*, Cambridge, 1990, și J.A. Fogel, *Politics and Sinology: The Case of Naito Konan, 1866-1934*, Cambridge, Massachusetts, 1984, pun la dispoziție viziuni-cheie. E.O. Reischauer și J.K. Fairbank, *East Asia: The Great Tradition*, Boston, 1958, este în continuare un punct de plecare potrivit. V. Lieberman, *Strange Parallels? Southeast Asia in Global Context c. 800–1830*, Cambridge, 2003, este un exercițiu fascinant în istorie comparată.

3. EURASIA ȘI EPOCA MARILOR DESCOPERIRI

F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip 2*, 1966, traducere în limba engleză, 2 volume, Londra, 1972–1973, este o lucrare de o finețe uimitoare, o revelație asupra felului în care poate fi scrisă istoria. C. Cipolla, *European Culture and Overseas Expansion*, Londra, 1970, analizează o temă-cheie. J.D. Tracy (autor), *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade 1350–1750*, Cambridge, 1991, conține un număr de eseuri fascinante. Pentru expansiunea portugheză, S. Subrahmanyam, *Vasco da Gama*, Londra, 1997, și de același autor *The Portuguese Empire in Asia 1500–1700*, Londra, 1993; pentru expansiunea spaniolă, H. Kamen, *Spain's Road to Empire: The Making of a World Power*, Londra, 2002. Istoria mai puțin cunoscută a expansiunii ruse este prezentată de G.V. Lantzeff și R.A. Pierce în *Eastward to Empire*, Montreal și Londra, 1973, de W.C. Fuller în *Strategy and Power in Russia, 1600–1914*, New York, 1992, de M. Khodarkovsky în *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500–1800*, Bloomington, Indiana, 2002, și de A.S. Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria 1552–1740*, New Haven și Londra, 1968.

Pentru lumea islamică a „Eurasiei Mijlocii", H. Inalcik cu D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, Londra, 1973, C. Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, Los Angeles și Londra, 1995, P. Jackson și W. Lockhart (ed.), *The Cambridge History of Iran,* vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge, 1986, J.F. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge, 1993, și S.A.M. Adshead, *Central Asia in World History*, Londra, 1993.

A. Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce, 1450–1680*, 2 volume, New Haven, 1988, 1993, încadrează cumva istoria economică, politică și a mediului de spiritul demonstrat de Braudel, D. Twitchett și F. Mote (ed.), în *The Cambridge History of China,* vol. 8: *The Ming Dynasty, 1368–1644*, p. 2, Cambridge, 1998, și P.J. Smith și R. von Glahn (ed.) în *The Song-Yuan-Ming Transition in Chinese History*, Cambridge, Massachusetts, 2003, o lucrare recentă despre China.

R.J. Bonney (ed.), *Economic Systems and State Finance*, Oxford, 1995, tratează un aspect fundamental al vechii ordini – *ancien regime* – din Europa. A Sorel, *Europe and the French Revolution: The Political Traditions of the Old Regime*, 1885, traducere în limba engleză, Londra, 1969, este o introducere strălucită și cinică deopotrivă în diplomația europeană a secolului al XVIII-lea. J. de Vries și Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Succes, Failure and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*, Cambridge, 1997, explică limitele creșterii celei mai de succes economii preindustriale din Europa. L. Hughes, *Russia in the Age of Peter the* Great, Londra, 1998, face o apreciere asupra impactului reformelor lui Petru cel Mare.

Contextul activității comerciale europene în Asia este descris de Holden Furber în *Rival Empires of Trade in the Orient 1600–1800*, Minneapolis, 1976; reedit. New Delhi, 2004. J.E. Wills, „Maritime Asia, 1500–1800: The Interactive Emergence of European Domination" din *American Historical*

Review 98, 1, 1993, pp. 83–105, este un studiu recent foarte util. S.F. Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade 1600–1750*, Cambridge, 1994, este o rememorare a importanței permanente a comerțului pe uscat. Studiul clasic privind transformarea Imperiului Otoman este H.A.R. Gibb și H. Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, vol. 1: *Islamic Society in the Eighteenth Century*, 2 părți, Londra, 1950, 1957. Haosul care a urmat prăbușirii guvernării safavide din Iran este descris de J.R. Perry în *Karim Khan Zand*, Chicago, 1979. Pentru ascensiunea puterii mogule, J.F. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge, 1993, Jos Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and the Highroads to Empire 1500–1700*, Londra, 2002, și R.M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier 1204–1760*, Londra, 1993.

J. Spence, *Treason by the Book*, Londra, 2001, și P.C. Perdue, *China Marches West*, Cambridge, Massachusetts, 2005, tratează diferite aspecte ale marii epoci de succes a Chinei. L. Struve (ed.), *The Qing Formation in World Historical Time*, Cambridge, Massachusetts, 2004, conține o selecție valoroasă de studii recente pe marginea istoriei Chinei, în ciuda titlului nu prea îmbietor.

Pentru Japonia, C. Totman, *Early Modern Japan*, Londra, 1993, și M. Jansen, *China in the Tokugawa World*, Cambridge, Massachusetts, 1992.

P.W. Schroeder, *The Transformation of European Politics 1763–1848*, Oxford, 1994, și C.A. Bayly, *Imperial Meridian*, Londra, 1988, ajută la încadrarea fundalului geopolitic. R.J. Bonney (autor), *The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815*, Oxford, 1999, discută despre elementul crucial reprezentat de capacitatea Europei de a-și proiecta propria putere.

P. Bairoch, *Victoires et déboires: Histoire économique et sociale du monde du xvi siècle à nos jours*, 3 volume, Paris, 1977, încă netradusă, oferă o perspectivă panoramică a schimbărilor economice. Discuția privind transformările economice din Marea Britanie se regăsește în P. Hudson, *The Industrial Revolution*, Londra, 1992, J. Mokyr, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford, 1990, E.A. Wrigley, *Continuity, Chance and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge, 1988, N.F.R. Crafts, *British Economic Growth During the Industrial Revolution*, Oxford, 1985, și J.E. Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England: A Study in International Trade and Economic Development*, Cambridge, 2002. O reevaluare importantă, bazată pe dovezi cantitative, a succesului economic al Europei și Asiei găsiți în R.C. Allen, „Real Wages in Europe and Asia: A First Look at the Long-Term Patterns“, R.C. Allen, T. Bengtsson și M. Dribe (ed.), *Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*, Oxford, 2005.

R. Owen, *The Middle East in the World Economy 1800–1914*, Londra, 1981, Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of Modern World Economy*, Princeton, 2000, și C.A. Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion*

1770–1870, Cambridge, 1983, se ocupă de istoria economică a Orientului Mijlociu, a Chinei și, respectiv, a Indiei.

P. Marshall (ed.), *The Eighteenth Century in Indian History: Evolution or Revolution*, New Delhi, 2003, este un compendiu al studiilor recente privind istoria Indiei în perioada expansiunii britanice. J.J. Gommans, *The Rise of the Indo-Afghan Empire, c. 1710–1780*, Leida, 1995, adaugă o dimensiune importantă istoriei transformărilor politice din nordul Indiei. P. Kuhn, *Soulstealers: The Chinese Sorcery Scare of 1768*, Cambridge, Massachusetts, 1990, și J.M. Polachek, *The Inner Opium War*, Cambridge, Massachusetts, 1991, deschid subiectul politicii și culturii chineze. Pentru viața culturală și intelectuală, A. Hourani, *Islam in European Thought*, Cambridge, 1991, B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, 1982, A. Pagden, *European Encounters with the New World*, Londra, 1993, N. Hampson, *The Enlightenment*, Londra, 1968, Gulfishan Khan, *Indian Muslim Perceptions of the West in the Eighteenth Century*, Oxford, 1998, și R. Drayton, *Nature's Government: Science, Imperial Britain and the „Improvement" of the World*, Londra, 2000.

6. LUNGUL SECOL AL XIX-LEA

R.E. Robinson și J.A. Gallagher, *Africa and the Victorians*, Londra, 1961, este o evocare excepțională a psihologiei din spatele politicii imperialiste a Marii Britanii în epoca expansiunii. D.K. Fieldhouse, *Economics and Empire 1830–1914*, Londra, 1973, este o analiză fără egal a influențelor economice și noneconomice asupra făuririi imperiului european. W. Woodruff, *The Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750–1960*, Londra, 1966, prezintă informații și mai dure. C.A. Bayly, *The Birth of the Modern World 1780–1914: Global Connections and Comparisons*, Oxford, 2004, accentuează paralelele în transformările sociale, culturale și politice din mai toată lumea. D.A. Bernethy, *The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires 1415–1980*, New Haven, 2000, acoperă o perioadă mai îndelungată și este plină de idei analitice. K.H. O'Rourke și J.G. Williamson, *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*, Cambridge, Massachusetts, 1999, este o interpretare radicală a apariției economiei globale în secolul al XIX-lea. Importanța comerțului est-asiatic este accentuată de K. Sugihara (ed.) în *Japan, China, and the Growth of the Asian International Economy, 1850–1949*, Oxford, 2005. Gândirea europeană este analizată de J.W. Burrow în *The Crisis of Reason*, Londra, 2000. Ambivalența reacțiilor europene în fața „Orientului" este convingător ilustrată de J. MacKenzie în *Orientalism: History, Theory and the Arts*, Manchester, 1995.

Pentru Rusia, recomand o lucrare de o efervescență inegalabilă, M. Malia, *Russia under Western Eyes*, Cambridge, Massachusetts, 1999. *Russia's Rulers under the Old Regime* de D. Lieven, Londra, 1989, pătrunde în profunzimea regimului țarist pentru a demonstra cum a funcționat acesta – sau cum nu a funcționat. Cea mai reușită introducere în istoria Africii este J. Iliffe, *Africans: The History of a Continent*, Cambridge, 1995; cea mai bună prezentare a unei regiuni africane aparține lui A.G. Hopkins în *An Economic History of West Africa*, Londra, 1973. Pentru Orientul Mijlociu otoman,

vezi S. Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*, Londra, 1998, A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, Londra, 1962; reedit. Cambridge, 1983, și A. Hourani, „Ottoman Reform and the Politics of Notables“, în A. Hourani, P.S. Khoury și M.C. Wilson (ed.), *The Modern Middle East*, Londra, 1993, pp. 83–109. Pentru Iran, *Religion and State in Iran 1785–1906*, Berkeley și Los Angeles, 1969, este o lucrare fundamentală. K. Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*, Cairo, 2002, răstoarnă multe mituri legate de Egiptul secolului al XIX-lea. A. Seal, „Imperialism and Nationalism in India“, în J. Gallagher, G. Johnson și A. Seal (ed.), *Locality, Province and Nation*, Cambridge, 1973, oferă ceea ce e considerată încă cea mai convingătoare descriere a felului în care guvernarea colonialistă a provocat reacțiile naționale. R. Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*, Ithaca, New York, 1997, este un tratat incitant asupra experienței chineze. J. Hevia, *English Lessons: The Pedagogy of Imperialism in Nineteenth-Century China*, Londra, 2003, analizează eforturile europene pentru a constrânge China să se supună unei matrițe coloniale. E.H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State*, New York, 1940, este o lucrare clasică neglijată din păcate.

Mare parte din istoria Americii rezistă cu încăpățânare comparațiilor externe, iar relațiile Americii cu Europa (și restul lumii în secolul al XIX-lea) au fost în mod bizar neglijate de o istoriografie introvertă. Dar seria de cărți scrise de D.W. Meinig pe tema „The Shaping of America: A Geographical Perspective on 500 Years of History“, în mod special *Continental America, 1800-1867*, New Haven, 1993, este un îndemn minunat în direcția gândirii comparative. Cel mai influent dintre istoricii americani, Frederick Jackson Turner, al cărui studiu „The Significance of the Frontier in American History“ a fost publicat prima oară în 1893, continuă să provoace studii comparative. Vezi M. Bassin, „Turner, Solov'ev and the «Frontier Hypothesis»: The Nationalist Significance of Open Spaces“, *Journal of Modern History* 65, 1993, pp. 473–511. J.C. Malin a fost un nonconformist din Kansas. Articolul său, „Mobility and History: Reflections on the Agricultural Policies of the United States in Relation to a Mechanised World“ din *Agricultural History 17, 4*, 1943, pp. 177–191, demontează multe mituri legate de frontiera americană.

7. EPOCA CRIZELOR

H. Strachan, *The First World War: To Arms*, Oxford, 2001, este primul volum dintr-un proiect care include trei volume. Este de apreciat abordarea asupra războiului și asupra teatrelor de război din Orientul Mijlociu și Africa, precum și punctul de vedere asupra economiei și finanțării războiului. Z. Steiner, *The Lights That Failed: European International History, 1919–1933*, Oxford, 2005, este o lucrare de referință despre diplomația postbelică. M. Mazower, *The Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Londra, 2000, aduce o perspectivă proaspătă asupra „Evului Mediu“ al Europei moderne. Pentru o analiză a crizei economice mondiale, H. James, *The End of Globalisation*, Londra, 2001. Cele trei volume consacrate de Robert Skidelsky biografiei lui John Maynard Keynes – *John*

Maynard Keynes: Hopes Betrayed 1883–1920, Londra, 1983, *John Maynard Keynes: The Economist as Saviour 1920–1937*, Londra, 2000, și *John Maynard Keynes: Fighting for Britain 1937–1946*, Londra, 2000 – sunt o introducere superbă în istoria economică a primei jumătăți a secolului XX.

Atitudinile și politica americană sunt discutate de A. Iriye în *The Cambridge History of American Foreign Relations,* vol. 3: *The Globalising of America*, Cambridge, 1995, N.G. Levin, *Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution*, Oxford, 1968, și M.J. Hogan, *Informal Entente: The Private Structure of Cooperation in Anglo-American Economic Diplomacy*, Columbia, Missouri, 1977. Pentru Rusia sovietică, R. Overy, *The Dictators: Hitler's Germany, Stalin's Russia*, Londra, 2004, R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917–1923*, ediție revizuită, Cambridge, Massachusetts, 1999, și L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York, 1996.

Pentru Orientul Mijlociu, B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961, A. Mango, *Ataturk*, Londra, 1999, și M.E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, Berkeley, Los Angeles și Londra, 2002, explică tranziția postimperialistă a Turciei. E. Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton, 1982, este o relatare indispensabilă pentru cei pasionați de istoria modernă a Iranului. M.E. Yapp, *The Near East Since the First World War*, Londra, 1991, este un studiu general superb.

Pentru politica din India în ultima fază a guvernării coloniale, D. Hardiman, *Peasant Nationalists of Gujarat*, Delhi, 1981, oferă un prim-plan fascinant. S. Bose și A. Jalal, *Modern South Asia: History, Culture, Political Economy*, Londra, 1998, este un tratat plin de viață. Autobiografia lui Gandhi poate fi citită împreună cu biografia modernă semnată de J.M. Brown, *Gandhi: Prisoner of Hope*, Londra, 1991, B. Parekh, *Colonialism, Tradition and Reform*, Londra, 1989, explică ideile lui Gandhi. Pentru dezvoltarea politicii musulmane, D. Page, *Prelude to Partition: The Indian Muslims and the Imperial System of Control 1920–1932*, Delhi, 1982.

Pentru legăturile dintre istoria internă a Japoniei și orientările sale expansioniste, P. Duus, R. Myers și M. Peattie (ed.), *Japanese Informal Empire in China, 1895–1937*, Princeton, 1989, W.G. Beasley, *Japanese Imperialism 1894–1945*, Oxford, 1991, și H. Harootunian, *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Inter-war Japan*, Princeton, 2000. Hans van der Ven, *War and Nationalism in China 1925–1945*, Londra, 2003, este acum o lucrare esențială pentru înțelegerea celei mai violente etape din istoria Chinei. R. Mitter, *A Bitter Revolution: China's Struggle with the Modern World*, Oxford, 2004, tratează semnificația de mai târziu a mișcării 4 Mai.

B. Berman și J. Lonsdale, *Unhappy Valley: Conflict in Kenya and Africa*, cartea a 2-a: *Ethnicity and Violence*, Londra, 1992, este o analiză remarcabilă a tensiunilor din societatea africană colonizată. G.L. Weinberg, *A World at War: A Global History of World War Two*, Cambridge, 1994, este cel mai bun studiu modern.

8. IMPERIUL RENEGAT

Pentru împrejurările Războiului Rece din Europa și nu numai, J.L. Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History*, Oxford, 1997, O.A. Westad, *Cold War and Revolution: Soviet-American Rivalry and the Origins of the Chinese Civil War*, New York, 1993, și O.A. Westad, *The Global Cold War*, Cambridge, 2005. Pentru o descriere generală a procesului de decolonizare, R.F. Holland, *European Decolonisation 1918–1981*, Londra, 1985, și J. Darwin, *Britain and Decolonisation: The Retreat from Empire in the Post-War World*, Londra, 1988. Strategia care a stat la baza transferului de putere din statele coloniale este dezbătută de Wm Roger Louis și Ronald Robinson în „The Imperialism of Decolonisation", *Journal of Imperial and Commonwealth History* 22, 3, 1994. Pentru revoluția din China și perioada următoare, Westad, *Cold War and Revolution,* Chalmers Johnson, *Peasant Nationalism and Communist Power*, Stanford, 1962, și două cărți de S. Schram, *Mao Tse-tung*, Londra, 1967, și *The Political Thought of Mao Tse-tung*, Londra, 1971. Revoluția Culturală este subiectul trilogiei lui R. MacFarquhar, *The Origins of the Cultural Revolution,* vol. 1: *Contradictions among the People 1956–1957*, Londra, 1974; vol. 2: *The Great Leap Forward 1958–1960*, Londra, 1983; vol. 3: *The Coming of the Cataclysm 1961–1966*, Londra, 1999. Pentru Japonia, John Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Aftermath of World War Two*, Harmondsworth, 1999, este o lucrare esențială.

Pentru Orientul Mijlociu, W.R. Louis, *The British Empire in the Middle East 1945–1951: Arab Nationalism, the United States, and Postwar Imperialism*, Oxford, 1984, este un studiu detaliat al politicii și planificării celor două mari puteri vestice implicate în regiune. M.J. Cohen, *Palestine and the Great Powers 1945–1948*, Princeton, 1982, explică circumstanțele politice în care Israelul s-a născut ca stat. R. McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East 1952–1967*, Londra, 2003, și K. Kyle, *Suez*, Londra, 1991, analizează ascensiunea și decăderea lui Nasser și a naționalismului arab promovat de acesta. E. Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton, 1982, analizează tulburările postbelice din Iran și consolidarea puterii șahului în anii 1950 și 1960. M.E. Yapp, *The Near East since the First World War*, Londra, 1991, rămâne un tratat neprețuit.

A. Sampson, *The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Made*, Londra, 1975, este un tratat accesibil despre industria petrolieră internațională.

D. Anderson, *Histories of the Hanged*, Londra, 2005, este o analiză de o finețe chirurgicală a realităților din spatele crizei Mau Mau din Kenya și relevă tensiunile care au dus la destrămarea fostului stat colonial. P. Chabal și J.-P. Daloz, *Africa Works: Disorder as Political Instrument*, Oxford, 1999, și J.-F. Bayart, S. Ellis și B. Hibou, *The Criminalization of the State in Africa*, Oxford, 1999, sunt două dezbateri fascinante privind statul postcolonial. Pentru dezvoltarea „imperiului" american, D. Lake, *Entangling Relations: American Foreign Policy in its Century*, Princeton, 1999, și G. Lundestad, *The American „Empire"*, Londra, 1990.

Sursele puterii economice sovietice sunt prezentate de D. Filtzer în *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War Two*, Cambridge, 2002. Economia internațională în faza sa de „pre-globalizare“ este descrisă de H. van der Wee în *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945–1980*, Londra, 1986. Unele dezbateri pe tema utilizării și abuzurilor puterii americane se află în lucrările *A Grand Strategy for America* de Robert J. Art, Londra, 2003, și *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy and the End of the Republic* de Chalmers Johnson, New York, 2004.